WOLFGANG MÜLLER-WIENER

İstanbul'un Tarihsel Topografyası

YKY

İSTANBUL'UN TARİHSEL TOPOGRAFYASI

17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul

Wolfgang Müller-Wiener (1923-1991). Karlsruhe Yüksek Teknik Okulu Mimarlık Bölümü'nü 1951'de bitirdi. 1952-1956 yılları arasında Suriye'deki Resafa kazılarına katıldı. 1956'dan itibaren Milet antik kenti ve Batı Anadolu Ortaçağ kaleleri üzerine araştırmalar yaptı. 1962'de İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün ikinci müdürlüğüne atandı. Bu görevi sırasında İskenderiye'deki Abu Mena kazılarını yönetti. 1967'de Darmstadt Yüksek Teknik Okulu'nun mimarlık tarihi kürsüsünde ders vermeye başladı. Bu dönemde ilgisini İstanbul'un tarihsel topografyası üzerinde yoğunlaştırdı. 1976'da Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün birinci müdürlüğüne atandı ve bu görevini 1988'e kadar sürdürdü. İstanbul'da kaldığı bu süre zarfında Milet ve Priene kazılarını yönetti, ayrıca 1976-1986 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde antik dönem mimarlık tarihi dersleri verdi. 1988-1991 arasında Frankfurt ve Darmstadt üniversitelerinde öğretim üyesi olarak bulundu.

Başlıca yapıtları: *Burgen der Kreuzritter im Heiligen Land, auf Zypern und in der Ägäis* (1966); *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls* (1977); *Von der Polis zum Kastron* (1986); *Griechisches Bauwesen* (1988); *19. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat* (Renate Schiele ile birlikte, 1988); *Die Häfen von Byzantion, Konstantinupolis, İstanbul* (1994, Türkçe çevirisi: *İstanbul Limanı*, 1998).

WOLFGANG MÜLLER-WIENER

İSTANBUL'UN TARİHSEL TOPOGRAFYASI

17. Yüzyıl Başlarına Kadar
Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul

Renate ve Wolf Schiele'nin işbirliği,
Nezih Fıratlı'nın katkısıyla

ÇEVİREN:
ÜLKER SAYIN

47033

YKY
İSTANBUL

Alfons Maria Schneider'in
(1896-1952)
Anısına

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş.,
bu kitabın yayınlanmasında sağladıkları destekten ötürü
İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü müdürü Harald Hauptmann
ve ikinci müdürü Wolfgang Radt'a teşekkür eder.

Yapı Kredi Yayınları - 1419
Tarih - 12
Toplumsal Tarih Araştırmaları Dizisi: 7

İstanbul'un Tarihsel Topografyası / Wolfgang Müller-Wiener
ÖzgünAdı: Bildlexikon zur Topographie Istanbuls
Çeviren: Ülker Sayın

Dizi Editörü: Ekrem Işın

Redaksiyon: Yard. Doç. Dr. Ahmet Vefa Çobanoğlu (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Ferudun Özgümüş (İstanbul Üniversitesi)
Ali Akkaya (Alman Arkeoloji Enstitüsü)
Aksel Tibet (Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü)

Kapak Tasarımı: Nahide Dikel
Baskı: Ofset Yapımevi

1. Baskı: İstanbul, Ocak 2001
ISBN 975-08-0158-X

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 1998
© Wasmuth Verlag, Tübingen 1977

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 285 Beyoğlu 80050 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.yapikrediyayinlari.com
http://www.shop.superonline.com/yky
e-posta: ykkultur@ykykultur.com.tr

İÇİNDEKİLER

Başlarken (Kurt Bittel) • 6
Önsöz • 7
Resim Açıklamaları • 9
Bibliyografya Kısaltmaları • 13

I. KENTİN TARİHİ
a) Byzantion • 16
b) Konstantinopolis • 19
c) İstanbul • 29

II. KONSTANTİNOPOLİS
Anonim (Bilinmeyen) Yapılar • 39
Hamamlar • 48
Anıt Sütunlar • 52
Limanlar • 56
Hippodrom • 64
Kiliseler • 72
Milion • 216
Antik Mezarlıklar (N. Fıratlı'nın katkılarıyla) • 219
Saraylar • 223
Meydanlar • 248
Caddeler • 268
Su Yapıları • 271
Savunma Yapıları • 286

III. İSTANBUL
Hamamlar • 324
Hisarlar • 332
Ticaret Yapıları (Hanlar-Çarşılar) • 343
Medreseler • 358
Camiler • 368
Saraylar • 492
Türbeler • 508
Su Yapıları • 514

Dizin • 521

BAŞLARKEN

Eski çağların önemli kentlerinin topografyası ile ilgili *Bildlexika zur Topographie* serisinden Roma, Ernest Nash; Atina ise, John Travlos tarafından kaleme alınmış ve geçtiğimiz yıllarda basılmıştır. Şimdi sıra, Marmara Denizi, Boğaz ve Haliç kıyılarında yer alan konumu, tarihi ve yazgısı ile dünya tarihi açısından en önemli merkezlerden birisi olan İstanbul'da. Modern çağın her zaman olumlu diye nitelenemeyecek süreci içinde doğal sınırlarının çoktan ötesine taşmış olan bu kent, önemini günümüzde çok farklı bir biçimde de olsa sürdürmektedir.

Bildlexika'nın hazırlanmasını daha başından beri destekleyen Alman Arkeoloji Enstitüsü Genel Müdürlüğü, bu kez, Roma ve Atina projelerinden farklı olarak, İstanbul için zamansal çerçevenin daha geniş tutulmasını önermiştir. Byzantion-Konstantinopolis döneminin Geç Ortaçağ'da sona erişine kadar olan zaman diliminin bu öneri kapsamına alınmasının nedeni açıktır. Aynı şekilde bunu izleyen, Sultan I. Ahmed dönemine kadar uzanan 150 yılın yapılarının da aynı biçimde ele alınılması kaçınılmazdır. Tam bu dönemde de Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları ve görkemi, sanki eski tarihinin organik bir uzantısını oluşturarak doruk noktasına ulaşmıştır. Böylece coğrafi ve politik açıdan bu benzeri olmayan kentin önemi yeniden kanıtlanır.

Bu yapıtı hazırlayan Wolfgang Müller-Wiener yıllarca İstanbul'un her döneminin tarihi ve yapıtlarıyla yoğun olarak ilgilenmiş bir bilim adamıdır. Bir yandan kütüphanelerde ve arşivlerde, öte yandan yapıların kendileri ve çevreleri ile ilgili çalışmalar yaparak kentin gelişimini yakından izlemiştir. Bu nedenle de bu yapıtın çıkarılabilmesi için gerekli olan kapsamlı bilgi donanımına sahip bulunduğu kesindir. Ortaya koyduğu kapsamlı ve zor iş için ona en içten teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim. Alman Arkeoloji Enstitüsü, artık uzun zamandır aramızda olmayan, ama kitabın ön çalışmalarında kendisine büyük yardımlarda bulunmuş kişilere de teşekkürü borç bilir: Feridun Dirimtekin, Ernest Mamboury, Arif Müfid Mansel, M. Is. Nomidis, Wladimir Schatiloff, Alfons Maria Schneider bunlar arasında yer alanlardan sadece bazılarıdır. Bu kitabın baskısı Alman Arkeoloji Enstitüsü Dostları Derneği'nin (Theodor Wiegand Derneği) büyük desteğiyle ve Wasmuth Yayınevi'nin diğer ciltlerde olduğu gibi bu cildin oluşumunda da gösterdiği büyük özen sayesinde gerçekleşmiştir.

KURT BITTEL
Mayıs 1977

ÖNSÖZ

1974 yılında kaybettiğimiz Günther Wasmuth, sahibi olduğu yayınevinde yayımlanan ve antik kültür merkezlerinin topografyasıyla ilgili *Bildlexika* (Resimli Sözlük) dizisi kapsamına Roma ve Atina'dan sonra İstanbul'u da alma isteğini dile getirmişti. Bu istek aslında daha 1968'de şekillenmeye başlayan bir projeyle, daha genç yaşta ölen Alfons Maria Schneider'in başlattığı bir çalışmayı sürdürmek ve İstanbul'da hâlâ mevcut ya da artık olmasa da varlıkları kanıtlanabilecek tarihsel anıtları belgeleme projesiyle yakından ilgilidir. Bu ciltte kesitlerle verilen genel yerleşim planları, sürdürülecek bu projenin ilk adımını meydana getirmiştir. Kitabın daha baştan beri kesin olarak belirlenmiş hacmi, eksiksiz bir belge sunuşuna olanak sağlamadığından, gerek tek tek bölümlerin uzunluğu ile ilgili, gerekse daha yakından incelenmesi gereken yapıların seçiminde bazı zorlukları birlikte getirmiştir. Antik Byzantion'dan kalan ve aralarında bağ kurulabilecek yapı kalıntıları bugüne kadar elimizde bulunmaktadır. Mevcut Bizans yapılarında ise olanakların verdiği ölçüde bir bütünlük sağlamaya gayret ettim. Osmanlı döneminden kalan yapılarda seçimimi daha çok topografik ve sanat tarihi ile bağıntılı düşünceler yönlendirdi. Ancak Fatih Sultan Mehmed dönemi ile ilgili bölümün E. H. Ayverdi'nin çalışmaları ile tamamlanması gerektiğini düşünüyorum.* Yapıların seçiminde, söz konusu döneme göre, kentin o zamanki boyutlarını da göz önünde bulundurmak gerekiyordu: Bu nedenle Bizans dönemi için yapılar kentin surlarla çevrelenmiş daha dar bir bölümünden seçildi; Osmanlı dönemi için ise bunun dışında Eyüp, Galata, Üsküdar'daki yapılar ve Boğaz Hisarları da ele alındı. Böylece Osmanlı Dönemi'nin zamansal sınırını Sultan I. Ahmed dönemi oluşturdu (1609-1617).

Kenti iyi tanımayanlara İstanbul'un sorunlarına yaklaşım konusunda kolaylık sağlar düşüncesiyle bibliyografyasıyla birlikte kısa bir kent tarihi sunulmakta. Bunu, iki ayrı bölümde, Bizans ve Osmanlı yapıları izlemekte. Tek tek yapıların zenginliği ve birbirlerinden farklılıkları nedeniyle şimdiye kadar elimizde olan sözlüklerdeki alfabetik sıralama bu kitap için anlamlı olamayacağından, tek tek yapıları işlevlerine göre gruplara ayırdım ve bu gruplar içinde alfabetik bir sıralama yaptım. Bu sıralamada yapıların bugünkü Türkçe adlarını, o zamanki yazılışlarıyla verdim. Bunun dışında gerek tek tek yapılarda, gerekse sadece genel yerleşim planlarında yer alan yapıtlardan söz ederken, ilgili kaynaklardaki tanımlamalarını ve adlarını vermeyi de ihmal etmedim. Ayrıca bunlara kitaptaki genel yerleşim haritası için anahtar niteliği taşıyan dizinde de yer verdim. Resimlerin ve planların da yardımcı olacağını düşünerek, yer darlığı nedeniyle yapıların ayrıntılı betimlemelerinden vazgeçmek zorunda kaldım. Buna karşılık yayın tarihine göre sıralanmış bibliyografyaları bütünüyle vermeye çalıştım. Gene yerin az olması nedeniyle eski seyahatnamelere istenen kapsamda yer verilemedi. Ayrıca Bizans ve diğer kaynak yapıtlardan yapılan alıntılar da sadece yapı tarihleriyle ilgileri oranında verildi (Bizans yapıtları hakkında R. Janin'in çalışmaları tamamla-

yıcı bilgi vermektedir). Fotoğrafları seçerken de, çok yayınlanmış olan yapılardan ziyade, daha az tanınan yapılarınkine öncelik tanıdım. Osmanlı dönemi yapılarından yaptığım seçimlerde de aynı yöntemi kullandım.

İstanbul'daki bütün tarihi yapıtların planlarının yeniden elden geçirilmesinin, eldeki zengin arşiv malzemesi ışığında yapı tarihleriyle, yapı dönemleriyle, yapılan değişiklerle ve nihayet bütün onarımlarıyla ilgili tamamlayıcı bilgilerin oluşturulmasının gerekliliğine inanıyorum. Ancak bütün bu söylediklerim özetleyici nitelikteki bu çalışmanın amacı olamazdı. Bu nedenle çalışma genelde var olan ve bibliyografyalarda yer alan verilere dayanılarak oluşturuldu. Bu kaynaklardaki çelişkilere değinildi, ancak *Bildlexika*'nın biçimsel özelliği nedeniyle ayrıtılarıyla tartışılamadı. Ama gene de tek tek görüşler ya da belli kaynaklar metindeki "[ ]" sayılarıyla verildi. Kaynakçada sadece basılmış eserler yer aldı. Basılmamış doktora çalışmaları ya da Türkiye'deki günlük gazetelerde yayımlanan yazılar ise ancak istisna oluşturan durumlarda alıntılandı. Elimizdeki plan malzemesi güven verici olmadığından ve sağlıklı bir karşılaştırma yapabilmek için bütün planların aynı ölçekte ele alınması amacıyla, her plan için 1:1000, genel yerleşim planı için ise 1:5000 ölçeği öngörüldü. Ancak yer kazanma amacıyla zorunlu durumlarda bu kurala uyulmadı. Ayrıntılı planları elimizde bulunan bazı küçük yapılar için ise 1:200 ölçeği kullanıldı.

Adlarının hepsini saymam olanaksız pek çok dosta, yardımcıya, beni bilgilendiren kişilere, meslekdaşlarıma, ayrıca pek çok kuruma da teşekkür borçluyum. Özellikle de 1956 yılında, yönetiminde "İstanbul'un Topografyası" kitabının çalışmalarına başladığım Kurt Bittel'e teşekkür borçluyum. Ayrıca gerek ara vermeksizin birlikte çalışmaları, gerekse destekleri için H. G. Beck, H. Belting, H. Çambel, T. Cansever, F. W. Deichmann, F. Dirimtekin, H. G. Evers, S. Eyice, O. Feld, N. Fıratlı, H. Hallensleben, K. Kreiser, R. Naumann, Y. Ötüken, U. Peschlow, C. L. Striker, H. Tayla, K. Tuchelt, M. Turmak'a; önerileriyle kitabın dış kapağının tasarımını belirleyen Wasmuth Yayınevi'ne, Sibylle von Bockelberg ve M. Heinrich'e teşekkür ederim. Renate ve Wolf Schiele'nin ve Darmstadt'lı çalışma arkadaşlarım Yvonne Meybom, Margot Maisenhälder, F. J. Henninger, C. Menz ve K. Müller'in sınırsız yardımları olmadan bu kitap çıkamazdı. Yıllar sonra ve yoğun çalışma sonunda kitap bitmiş olarak elimizde olsa da, hâlâ pek çok şeyin eksik olduğunun bilincindeyim. Bu nedenle Banduri'den bir alıntıyla sözlerime son verebilirim: *Si haec coniectura alicui non placuerit, meliorem proferat.*

WOLFGANG MÜLLER-WIENER
İstanbul, 1976 Sonbaharı

* Ekrem Hakkı Ayverdi 24 Nisan 1984 tarihinde vefat etmiştir.

RESİM AÇIKLAMALARI

ÖN AÇIKLAMA:

Tüm resimlerin ve planların kaynakları ya da krokileri verilmiştir. Resimlerde kullanılan DAI (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü fotoğraf arşivi); Schiele (Renate Schiele arşivi); MW Arşivi (Kitabı hazırlayanın koleksiyonu); Arch.Mus.Ist (İstanbul Arkeoloji Müzesi Anıtlar Komisyonu fotoğraf arşivi) anlamına gelmektedir. Planlarla beraber ilgili belgeler (kitaplar, arşiv materyali) verilmiştir. Tek tek yapıların konum planları (resim 482, 561, 612 dışında) 1: 1000 ölçeğiyle yeniden çizilmiştir. Yapıların çevreleriyle olan topografik bağıntılarını saptayabilmek için, planların herbiri bugünkü –bazı durumlarda da eski– kadastro planlarının içine yerleştirilmiştir. Bu planların oluşumunda İstanbul Kent Yapı Yönetimi'nin 1:1000 ölçekli planlarından yararlanılmıştır.

1:5000 ölçeğinde verilen genel yerleşim planları 1962 yılında bitirilen bir dokümantasyondan kesitlerdir ve o günkü durumu yansıtırlar. Durum ancak günümüzde de büyük ölçüde değişmemiştir. Bizans yapıları dar ve çapraz tarama ile belirtilmiştir. Günümüzün kiliseleri ise daha geniş çapraz taranmış olarak verilmiştir. Osmanlı döneminin (yaklaşık 1870 yılına kadar olan) dinî ve dünyevî yapıları ise sadece taranmış olarak gösterilmiştir. Kesik çizgiler 1918 yılının, "Société Anonyme Ottomane d'études et d'entreprises urbaines"in 1918-22 yılında çıkan kent planına dayanarak yol güzergâhını verirler. Küçük, sayılarla ya da "Ç" harfiyle tanımlanan siyah dörtgenler Tanışık'ın sıralamasına göre numaralandırılmış çeşmelerdir. Daha büyük çeşmelerse (sebil, sebilhane) Kumbaracılar'a göre "Sebiller" olarak numaralandırılmıştır. Mermerkule'den başlayan kara surlarının sıralandırılması B. Meyer-Plath – A. M. Schneider (Die Landmauer von K'pel II; Berlin 1943) tarafından, Marmara Denizi'ndeki deniz surlarının sıralandırılması ise F. Dirimtekin tarafından (Fetihden Önce Marmara Surları, İstanbul 1953) yapılmıştır. Yükseklik çizgileri ise 2 m aralıkla verilmiş ve 10 m aralıkla numaralandırılmıştır.

1. Plan MW
2. Plan MW
3. Plan MW
4. Plan MW
5. Arşiv MW
6. Plan MW
7. Arşiv MW
8. Arşiv MW
9. Arşiv MW
10. Oberhummer'den
11. Arşiv MW
12. Arşiv MW
13. DAI 5781
14. Plan, Unger, Paluka'dan
15. Arşiv MW
16. DAI KB 3238
17. Plan, Mamboury'den
18. Arşiv MW
19. Arşiv MW
20. Mordtmann'dan
21. Foto Schiele
22. Arşiv MW
23. Plan, Harrison-Lawson'dan, MW
24. Arşiv MW
25. Foto C. L. Striker
26. Plan, Striker, Mamboury'den
27. Plan, Nezih Fıratlı'dan
28. Arşiv MW (F 98)
29. Plan, Casson-Rice-Hudson'dan
30. Arşiv MW
31. DAI R 5784
32. DAI R 6477
33. DAI 2442
34. DAI 691
35. Kollwitz, Plastik Taf. 10'dan
36. Arşiv MW
37. DAI R 5989
38. Plan MW
39. Arşiv MW
40. Arşiv MW
41. DAI 3929
42. Arşiv MW (Foto Sabah-Joaillier)
43. DAI 68/150
44. Plan, Mamboury'den
45. Arşiv MW
46. Arşiv MW
47. Plan, Mamboury'den
48. Arşiv MW
49. Arşiv MW
50. Plan, Mamboury'den
51. Plan, MW, N. Fıratlı
52. Foto Nezih Fıratlı
53. Foto Nezih Fıratlı
54. Arşiv MW
55. Plan, Aziz Ogan'dan
56. DAI 66/185
57. DAI 65/79
58. Plan, Kleiss'dan MW
59. Plan MW
60. Arşiv MW (F 47)
61. Arşiv MW (F 47)
62. İnciciyan'dan
63. DAI R 7345
64. Plan MW
65. Arşiv MW
66. DAI 2186
67. DAI 2189
68. DAI 6225
69. Arşiv MW
70. Foto-Marburg 229 114
71. Foto-Marburg 229 335
72. DAI 4579
73. DAI R 2438
74. DAI 66/61
75. Plan, VanNice, Nayır'dan MW
76. DAI 65/29
77. DAI 2696
78. DAI R 6072
78a. Plan, Mansel'den
79. Paspates'ten
80. Arşiv MW
81. Arşiv MW
82. Plan, C. L. Striker'dan
83. DAI R 2549
84. Arşiv Mus.Ist 258
85. Plan, Naumann, Striker'dan
86. Plan, Naumann, Striker'dan
87. DAI 4288
88. DAI 4225
89. Paspates'ten
90. DAI 2237
91. Plan, Mamboury, Wulzinger'den
92. Foto Schiele 34612
93. Arşiv MW
94. DAI 66/187
95. Plan George, Mamboury'den

96. DAI 66/58
97. DAI R 3346
98. DAI 73/47
99. DAI 66/189
100. DAI R 3340
101. DAI 4531
102. Plan, H. Hallensleben'den
103. DAI 4534
104. DAI R 6076
105. Arşiv MW
106. Plan, Millingen'den MW
107. Arşiv MW
108. DAI KB 4231
109. Plan, Naumann, Duyuran'dan
110. Arşiv H. Belting
111. Arşiv H. Belting
112. DAI 1760
113. Plan, DOP 18 (1964)
114. Arşiv MW
115. DAI R 2122
116. DAI 68/148
117. DAI 68/145
118. Foto Marburg 229 141
119. DAI 68/147
120. DAI 68/144
121. Plan, Hallensleben'den MW
122. Foto Schiele 34592
123. DAI R 2651
124. Foto Hallensleben
125. DAI R 64/449
125a. Plan, Mango-Hawkins'den
125b. Arşiv MW
126. Plan, Mamboury'den
127. Arşiv MW
128. Arşiv MW
129. Foto Schiele 34555
130. DAI R 1146
131. DAI R 1145
132. Plan, Schäfer'den MW
133. Foto Schiele
134. DAI R 1045
135. DAI R 1038
136. DAI R 1036 (Bölüm)
137. Plan MW
138. Plan MW
139. DAI R 2367
140. DAI R 2366
141. Arşiv MW
142. Foto-Marburg 229 160
143. Foto-Marburg 229 161
144. Arşiv MW
145. Arşiv MW
146. DAI R 2371
147. DAI R 2431
148. DAI R 2366
149. Archaeologia 55/1897
150. Foto O. Feld
151. Plan Striker'dan
152. Foto Striker
153. Foto-Marburg 229 138
154. Foto Striker
155. Foto-Marburg LA 1316/44
156. DAI 2323
157. DAI 2264
158. DAI R 5122
159. Plan, Underwood'dan MW
160. DAI R 1285
161. DAI R 1281
162. DAI R 1282
163. Arşiv Mus.Ist. 871
164. Plan MW
165. DAI 2698
166. Arşiv MW
167. Arşiv Mus.Ist. 3588
168. Plan MW, Grossmann
169. DAI 66/108
170. Plan MW
171. Arşiv Mus.Ist. 3589
172. DAI R 1493
173. DAI R 7974
174. DAI R 3294
175. Plan, Hallensleben, Mango, MW
176. DAI R 7963
177. DAI R 2332
178. Arşiv MW
179. Plan Kadastro, MW
180. DAI R 2262
181. Arşiv Mus.Ist. 255
182. Arşiv Mus.Ist. 256
183. DAI 66/165
184. DAI R 1825
185. Arşiv MW
186. DAI 3232
187. DAI R 1824
188. Plan, Millingen, Glück, MW
189. DAI 68/111
190. Foto-Marburg 229 150
191. Foto-Marburg 229 151
192. Foto-Marburg 229 157
193. DAI KB 4992
194. Plan Pasadaios
195. DAI KB 4991
196. Arşiv MW
197. Arşiv MW
198. Plan, Karnapp, MW
199. Arşiv MW
200. Karnapp
201. DAI R 6075
202. DAI 5182
202a. Plan, MW, Schazmann
203. Arşiv MW
204. Arşiv MW
205. Plan, Harrison
206. DAI Rom 66.364
207. Paspates
208. Plan MW
209. Arşiv MW
210. Plan MW
211. Arşiv MW
212. DAI 2329
213. Arşiv Mus.Ist. 3993
214. Plan Eyice
215. Paspates
216. DAI 2700
217. Plan MW
218. Paspates
219. DAI R 7341
220. DAI R 2261
221. Plan MW
222. Paspates
223. Curtis-Walker
224. Arşiv MW
225. Plan, Fıratlı, MW
226. Plan MW
227. Foto Schiele 34597
228. Foto Schiele 34600
229. Arşiv Mus.Ist. 108
230. DAI 5987
231. DAI 1164
232. Pasadaios
233. Paspates
234. Plan MW
235. Arşiv MW
236. Foto Schiele 34760
237. Plan MW
238. DAI R 2152
239. Foto Schiele 34760
240. DAI R 2155
241. DAI R 7967
242. DAI R 7968
243. DAI E 8008
244. Arşiv MW
245. Plan, AAMus.Ist. 15/16 (1969)
246. Foto N. Fıratlı
247. Plan, C. Mango
248. Foto N. Fıratlı
249. Arşiv MW
250. Plan MW
251. Foto N. Fıratlı
252. Foto N. Fıratlı
253. Plan, N. Fıratlı
254. Foto N. Fıratlı
255. Foto Hamann-MacLean
256. Arşiv MW
257. DAI 1015
258. Plan, Mamboury, Ward-Perkins
259. DAI 1009
260. Curtis-Walker
261. DAI 66/192
262. DAI 3930
262a. Plan, Mamboury, Martiny, Ward-Perkins
263. Plan MW
264. Curtis-Walker
265. Plan, Mamboury-Wiegand
266. DAI 5312
267. DAI 1206
268. DAI KB 4113
269. DAI KB 4110
270. DAI 4229
271. DAI 66/106
272. DAI 66/100
273. DAI 66/175
274. L. T. Belgrano
275. Plan, Schneider-Meyer-Plath, MW
276. DAI R 2590
277. Arşiv MW
278. DAI R 2335
279. DAI R 2656
280. DAI 1121
281. Arşiv MW
282. ArtBull 41 [1959] 44

283. Kollwitz, Plastik Taf. 3
284. Plan MW
285. DAI R 5788
286. Archaeologia 72, 1921/22
287. Plan MW
288. Plan, Mamboury
289. DAI 142
290. Plan MW
291. DAI R 1043
292. DAI R 69/5
293. Arşiv MW (Foto M. Restle)
294. Plan MW
295. Arşiv MW
296. Arşiv MW
297. Arşiv MW
298. Naumann, MW
299. DAI R 1186
300. Arşiv MW
301. DAI R 1188
302. Arşiv DAI Rom
303. DAI KB 2871
304. Foto H. Belting
305. Foto H. Belting
306. Arşiv Mus.Ist. 2437
307. Foto-Marburg 227 064
308. DAI R 8608; Plan, Dalman
309. Plan MW
310. DAI 1984
311. DAI 2547
312. DAI 2516
313. Foto N. Fıratlı
314. Foto Schiele 34589
315. Foto Schiele 34630
316. DAI 40
317. Wulzinger; Arşiv DAI Berlin
318. DAI R 2313
319. Arşiv Mus.Ist 4822
320. Plan, Eyice, MW
321. Plan MW
322. Arşiv MW
323. Plan, Mamboury-Wiegand
324. Landmauer I Taf. 5
325. Arşiv MW
326. Plan, Landmauer I Abb. 4
327. Arşiv MW
328. DAI 66/198
329. Landmauer I Taf. 18
330. Plan MW
331. Plan MW
332. Plan MW
333. Plan MW
334. Landmauer I Taf. 10
335. Arşiv MW
336. DAI 165
337. Arşiv MW
338. DAI R 2364
339. Landmauer I Taf. 21
340. DAI 2317
341. DAI R 2370
342. DAI R 2536
343. Arşiv MW (F 95)
344. Plan MW
345. Arşiv MW
346. Arşiv MW
347. Plan, Schneider-Meyer-Plath, MW
348. Arşiv MW
349. Arşiv MW
350. DAI 1154
351. DAI 2813
352. Arşiv MW
353. Plan MW
354. Arşiv MW
355. Arşiv MW
356. Foto Schiele 34601
357. DAI 1037
358. Plan MW
359. Plan, Rice, Ward-Perkins
360. Plan, Mamboury
361. DAI R 2428
362. DAI 2752
363. Arşiv MW
364. Arşiv MW
365. Plan MW
366. DAI R 2427
367. Arşiv MW
368. Plan MW
369. Plan, Mamboury
370. DAI 652
371. Plan MW
372. DAI 66/181
373. DAI R 2838
374. Plan, Glück, MW
375. Arşiv MW
376. Plan, Glück, MW
377. DAI 66/179
378. Plan, Glück
379. Arşiv MW
380. Plan, Ayverdi, MW
381. Foto Schiele 34578
382. Arşiv MW
383. Plan, Gabriel, MW
384. DAI
385. DAI 64/593
386. Plan, Gabriel
387. DAI 55
388. Plan, Gabriel
389. Foto Museo Correr/Venedik
390. DAI R 2442
391. DAI R 2349
392. DAI 2424
393. Plan MW
394. Arşiv Mus.Ist. 3850
395. Curtis-Walker
396. Foto Sami Güner
397. Arşiv MW
398. Plan, Ayverdi
399. Plan MW, Kadastro planı
400. DAI R 7952
401. Arşiv MW
402. Foto Schiele 34570
403. Arşiv MW
404. Plan, Ayverdi, Kadastro
405. Babinger
406. Arşiv MW
407. Arşiv MW
408. Plan MW, Kadastro planı
408a. Arşiv Mus.Ist.
409. Plan MW
410. Arşiv MW
411. Foto Schiele 34757
412. DAI R 2834
413. Plan MW
414. Arşiv MW
415. Plan MW
416. DAI R 2471
417. Arşiv MW (R 9171)
418. Plan MW
419. Arşiv Mus.Ist. 3412
420. DAI R 2537
420a. Plan MW
421. Arşiv MW
422. Arşiv MW
423. Arşiv MW
424. Plan, Aslanapa, MW
425. Arşiv MW
426. DAI R 5431
427. Plan MW
428. Foto Schiele 34560
428a. Arşiv MW, Sözen
429. Plan MW
430. Plan MW, Kadastro planı
431. DAI R 5437
432. M. Lorichs
433. Plan, MW, Kadastro planı
434. DAI R 2447
435. DAI R 5780
436. Arşiv MW
437. Plan MW
438. Foto Schiele 34523
439. Plan MW
440. Arşiv Högg
441. Arşiv Mus.Ist. 1778
442. Foto Schiele 34613
443. Plan MW
444. Foto Schiele 34392
445. Plan MW
446. Plan MW
447. Foto Sami Güner
448. DAI R 5458
449. Plan MW, Kadastro planı
450. DAI R 5458
451. DAI R 5447
452. DAI R 5453
453. Arşiv MW
454. DAI R 5462
455. Arşiv Mus.Ist. 1953
456. Arşiv MW
457. Foto Schiele 34439
458. Plan MW, Glück, Kadastro
459. DAI R 2479
460. Plan MW
461. Arşiv Mus.Ist.
462. DAI R 2539/2540
463. Plan MW
464. DAI 64/586
465. DAI R 5126
466. DAI R 5127
467. DAI R 2503
468. DAI R 9623
469. Arşiv Mus.Ist 1718
470. DAI 2868
471. DAI 4539

472. Plan MW
473. DAI R 5789
474. DAI R 2654
475. Arşiv MW
476. Arşiv MW
477. Plan MW
478. Foto Schiele 34571
479. Foto Schiele 34542
480. Foto Schiele 34540
481. DAI R 5455
482. Plan, Ayverdi
483. Plan MW
484. Foto Schiele 34472
485. DAI R 5457
486. DAI R 7970
487. Arşiv MW (7293)
488. DAI R 2418
489. Plan, MW, Mamboury
490. DAI R 2246
491. DAI R 2361
492. Plan MW, Kadastro planı
493. DAI R 5434
494. Foto Schiele 34559
495. Plan MW
496. DAI R 2473
497. Plan MW, Kadastro planı
498. DAI R 2505
499. Foto F. J. Henninger
500. DAI R 2659
501. DAI R 5309
502. Plan MW
503. Plan MW
504. DAI R 7980
505. Arşiv MW
506. Arşiv MW
507. Foto Schiele 34544
508. Arşiv MW
509. Plan MW
510. DAI R 7977
511. Arşiv Mus.Ist. 119
512. Plan MW
513. Arşiv H. Högg
514. Plan MW, Kadastro planı
515. DAI R 7949
516. DAI R 7951
517. DAI R 7958
518. Plan MW
519. Arşiv Mus.Ist. 2220
520. Arşiv MW
521. Arşiv Mus.Ist.
522. Plan MW
523. DAI R 2240
524. Arşiv MW
525. Arşiv MW
526. DAI R 6073
527. Plan MW
528. DAI R 2453
529. DAI R 2422
530. Plan MW, Kadastro planı
531. Foto Schiele 34588
532. DAI R 2324
533. DAI R 5429
534. DAI R 5428
535. Plan MW, Glück
536. Arşiv Mus.Ist. 746
537. Plan MW
538. Foto Schiele 34584
539. DAI 2263
540. Plan, Martiny, MW
541. DAI 2898
542. DAI 2897
543. Foto Schiele 34357
544. Arşiv MW
545. Plan MW, Kadastro planı
546. Plan MW
547. Arşiv H. Högg
548. DAI R 7979
549. Plan MW
550. Foto Schiele 34528
551. Arşiv Mus.Ist. 5216
552. Arşiv MW
553. Plan MW
554. Foto Schiele 34451
555. Plan MW
556. Kuban
557. Foto Schiele 34456
558. DAI R 2440
559. Foto Schiele 33227
560. Arşiv H. Högg
561. Plan, Eyice (Guide), MW
562. Foto-Marburg 229 168
563. Arşiv H. Högg
564. Foto Schiele 34353
565. Foto Schiele 34419
566. DAI R 5433
567. Arşiv MW
568. DAI R 5424
569. Plan MW, Kadastro planı
570. DAI R 4884
571. DAI 74 (Berggren)
572. DAI R 5991
573. DAI 1124
574. Foto Schiele 34625
575. DAI R 1983
576. Plan MW, Kadastro planı
577. DAI R 3287
578. DAI R 5130
579. DAI R 9834
580. Plan MW, Kadastro planı
581. Arşiv Mus.Ist. 1601
582. DAI R 2836
583. DAI R 2837
584. Foto Schiele 34534
585. Plan MW
586. DAI R 5750
587. Plan MW
588. DAI R 2327
589. DAI R 2242
590. Plan, Ülgen
591. Foto Schiele 34522
592. Arşiv MW
593. Plan MW
594. Arşiv Mus.Ist. 744
595. Plan MW
596. Plan, Atasoy
597. DAI R 2416
598. DAI R 5435
599. DAI 4611
600. DAI 3929
601. Plan MW
602. DAI 68/153
603. Plan, Ayverdi
604. Arşiv MW
605. DAI R 5786
606. Arşiv MW
607. Plan, S. Eldem
608. Arşiv MW
609. Foto-Marburg 610 367
610. Fossati
611. S. Runciman
612. Plan, Ayverdi, MW
613. Melling
614. Arşiv H. Luschey
615. Arşiv H. Luschey
616. Plan MW
617. DAI 2809
618. Arşiv MW
619. Arşiv MW
620. Foto Schiele 34391
621. DAI R 7961
622. Arşiv MW
623. Arşiv Mus.Ist. 3112
624. Plan, Dalman, MW
625. DAI 2615
626. DAI 2612
627. DAI 2631
628. DAI R 8723
629. DAI R 8721
630. DAI R 8731
631. Plan MW

BİBLİYOGRAFYA KISALTMALARI

Arkeoloji Enstitüsü'nün yayınları için geçerli kısaltmaların yanısıra (=Arkeolojik Bibliyografya; Alman Arkeoloji Enstitüsü Yıllığı'na ek) şu kısaltmalar kullanılmıştır.

AAMusIst = İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı. (Annual of the Archaeological Museum of İstanbul).

AIPHOR = Annuaire de l'Institut de Philogie et d'Histoire Orientales et Slaves.

AMY = Ayasofya Müzesi Yıllığı.

AnBoll = Analecta Bollandiana.

ArsOr = Ars Orientalis.

AYVERDI, Fatih Devri = AYVERDI, E. H., Fâtih Devri Mimârisi (İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı II), İstanbul 1953.

AYVERDI, OMFD III/IV = AYVERDI, E. H., Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481). III. İstanbul, 1973; IV. İst. 1974

BARKAN-AYVERDI, İstVak = BARKAN, Ö. L - AYVERDI, E. H., İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli (İstanbul Fetih Cemiyeti; İstanbul Enstitüsü Nşr. 61), İstanbul, 1970.

BCH = Bulletin de Correspondance Hellénique.

BNJ = Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher.

BSl = Byzantinoslavica.

BTTD = Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.

Byz = Byzantion.

ByzForsch = Byzantinische Forschungen.

BZ = Byzantinische Zeitschrift.

CahArch = Cahiers archéologiques.

CEZAR, Yangınlar = CEZAR, M., "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, I (1963), 327-414.

CIG = Corpus Inscriptionum Graecarum.

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum.

CONSTANTINIADE = (Patriarch Konstantios), Constantiniade ou description de C'ple ancienne et moderne, composée par un Philologue at Archéologue. C'ple 1846.

DAGRON = DAGRON, C., Naissance d'une Capitale. C'ple et ses institutions de 330 à 451 (Biblioth. Byzantine-Etudes 7), Paris, 1974.

DC = DuCANGE, Ch. Du FRESNE, Constantinopolis Christiana seu descripti urbis Constantinopolitanae qualis exstitit sub imperatoribus Christianis ex variis scriptoribus contexta et adornata libri quatuor. Paris, 1680 (Brüssel 1964).

DChAE = Δελτίον τῆς *Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.*

DEICHMANN, Studien = DEICHMANN, Fr. W., Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. u. 6. Jh n. Chr. Baden-Baden, 1956.

DOP = Dumbarton Oaks Papers.

EBERSOLT, Eglises = EBERSOLT, J. - THIERS, A., Les Eglises de C'ple. Paris, 1913.

EBERSOLT, Miss = EBERSOLT, J., Une mission à Constantinople 1907-1908. RA IV 14 (1909), 1-41.

EBERSOLT, Mon = EBERSOLT, J., Monuments d'Architecture Byzantine, Paris, 1934.

EBERSOLT, Rapport = EBERSOLT, J., Rapport sommaire sur une mission à C'ple. 1910. Nouv. Arch. de Miss. Scient. et Litt. 1911.

EBERSOLT, Sanct = EBERSOLT, J., Les Sanctuaires de Byzance. Recherches sur les anciens trésors des églises de Constantinople, Paris, 1921.

EDHEM, Mosquées = EDHEM, HALIL, Nos Mosquées de Stamboul (çev. E. Mamboury), İstanbul, 1934.

EEBS = Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν *Σπουδῶν*

EGLI, Sinan = EGLI, E., Sinan. Der Baumeister osmanischer Glanzzeit. Zürich-Stuttgart, 1954.

EI[1] = Enzyklopädie des Islam I-IV (1913-1934).

EI = Encyclopédie de l'Islam (yeni baskı).

EO = Echos d'Orient.

EVLIYA = Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa in the 17th Century by Evliya Efendi, Türkçeden çev. Ritter J. von Hammer, London, 1834 (2 Cilt).

EYICE, Eglises = EYICE, S., Les églises byzantines d'Istanbul (du IXe au XVe siècle). Corsi Ravenna 12 (1965), 247-334.

EYICE, Guide = EYICE, S., Istanbul. Petit Guide à travers les monuments byzantins et turcs, İstanbul, 1955.

FGH = Die Fragmente der griechischen Historiker (JACOBY).

FORCHHEIMER - STRZYGOWSKI = FORCHHEIMER, Ph. - STRZYGOWSKI, J., Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel. Beiträge zur Baukunst und zur Topographie von K'pel. Byzantinische Baudenkmäler II, Wien, 1893.

GABRIEL, Mosquées = GABRIEL, A., Les mosquées de Constantinople, Syria 7 (1926), 353-419.

GEDEON, Ekkl = GEDEON, M. J., Ἐκκλησίαι βυζαντιναὶ ἐξακριβουμέναι. Konstantinopel, 1900.

GEDEON, Heort = GEDEON, M. J., Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον. Konstantinopel, 1899.

GLÜCK, Bäder = GLÜCK, H., Probleme des Wölbungsbaues: Die Bäder Konstantinopels

und ihre Stellung in der Baugeschichte (Arbeiten d. Kunsthist. Inst. Univ, Wien 12), Cilt. I, Wien, 1921.

GOODWIN = GOODWIN, G., A. History of Ottoman Architecture, London, 1971.

GOR = HAMMER-PURGSTALL, J. von, Geschichte des Osmanischen Reiches, großentheils aus bisher ungenützten Handschriften und Archiven, Cilt I-X, Pest, 1827-1835.

GRABAR, Sculptures = GRABAR, A., Sculptures Byzantines de Constantinople, IVe-Xe siècle (Bibl. Arch. et Hist. de l'InstFranç. d'Arch. d'Istanbul, 17), Paris, 1963.

GRBS = Greek, Roman and Byzantine Studies.

GURLITT = GURLITT, C., Die Baukunst Konstantinopels (2 Cilt), Berlin, 1907.

GYLLIUS, Top = GYLLIUS, P., Petri Gyllii de Topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus libri quatuor. Lugdunum (Lyon), 1561.

Hadîka = Hâfız Hüseyin Efendi b. Hacı İsmail Ayvansarayî, Hadîkatü'l- Cevâmî, I-II, İstanbul, 1281 (1864).

HAMMER, CuB = HAMMER, J. v., Constantinopolis und der Bosporus, örtlich und geschichtlich beschrieben, I-II, Pest-Hartleben, 1822.

Hell = Ἑλληνικά

İA = İstanbul Abideleri, İstanbul, 1940.

IRAIK = Izvestija Ruskogo Archeologiceskogo Instituta v Konstantinopole.

İslAns = İslâm Ansiklopedisi.

İstAns = İstanbul Ansiklopedisi (R. E. Koçu), I (1958) - 10 (1971).

IstForsch = Istanbuler Forschungen.

IstMitt = Istanbuler Mitteilungen.

JANIN, CB = JANIN, R., Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertoire topographique (Arch. de l'Orient chrétien 4a), 2. bs., Paris, 1964.

JANIN, Géographie = JANIN, R., La Géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantine. Ière partie: Le siège de C'ple et le Patriarcat Oecuménique. Cilt. III: Les églises et les monastères (2. bs.), Paris, 1969.

JÖB = Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.

JÖBG = Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft (1951-1968).

ΚΕΦΣ = Ὁ ἐν Κ'πόλει Ἑλληνικὸς Φιλολγικὸς Σύλλογος (1863-1921).

KOLLWITZ, Plastik = KOLLWITZ, J., Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit (Studien z. spätantiken Kunstgesch. 12), Berlin, 1941.

KONYALI, Sinan = KONYALI, İ. H., Mimar Koca Sinan, İstanbul, 1948.

KRAUTHEIMER = KRAUTHEIMER, R., Early Christian and Byzantine Architecture (Pelican History of Art, Z 24), Penguin Books, 1965.

KUMBARACILAR, Sebiller = KUMBARACILAR, İ., İstanbul Sebilleri, İstanbul, 1938.

MAMBOURY, IstTour = MAMBOURY, E., Istanbul Touristique, Edition Française, Istanbul, 1951.

MANGO = MANGO, C., Architettura Bizantina (Storia Universale dell'architettura). Ed. Electa, 1975.

MarcCom = Marcellini V. C. Comitis Chronicon. Ed. T. Mommsen (Monumenta Germaniae Historica - Auctorum antiquiss. Cilt XI: Chronicorum minorum saec. IV-VII, Cilt II), Berlin, 1894.

MATHEWS = MATHEWS, THOMAS F., The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy. Pennsylvania State University Press, University Park-London, 1971.

MENDEL = MENDEL, G., Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines (Musées Impériaux Ottomans). I - C'ple 1912 (Nr. I-256); II - C'ple 1914 (Nr. 257-798); III - C'ple 1914 (Nr. 799-1413).

MILLINGEN, Churches = MILLINGEN, A. Van, Byzantine Churches in Constantinople, their History and Architecture, London, 1912.

MILLINGEN, Walls = MILLINGEN, A. Van, Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites, London, 1899.

MM = F. MIKLOSICH - J. MÜLLER, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana I-VI, Wien, 1860-1890.

MORDTMANN, Esquisse = MORDTMANN, A. D., Esquisse Topographique de C'ple, Lille, 1892.

MOG = Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte, 1 (1921/22); 2 (1923/26).

NAYIR = NAYIR, Z., Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690), İstanbul, 1975.

OCP = Orientalia Christiana Periodica.

Öz I/II = Öz, T., İstanbul Camileri I, (TTK Yayınları. VI. 5), Ankara, 1962; II, (TTK Yayınları. VI. 5a), Ankara, 1965.

OrChrist = Oriens Christianus.

OTTO-DORN = OTTO-DORN, K., Türkische Keramik. (Veröffentlichugen der Philosoph. Fakultät Univ. Ankara Nr. 119), Ankara, 1957.

PASPATES = PASPATES, A. G., Βυζαντιναὶ Μελέται τοπογραφικαὶ καὶ ἱστορικαί., Konstantinopel, 1877.

PG = Patrologia Graeca (MIGNE).

PKG 3 = VOLBACH, W. F. - LAFONTAINE-DOSOGNE, J., Byzanz und der christliche Osten (Propyläen-Kunstgeschichte 3), Berlin, 1968.

PL = Patrologia Latina (MIGNE).

PO = Patrologia Orientalis.

PREGER = PREGER, T., Scriptores originum Constantinopolitarum. Fas. I: Hesychii Illustri origines C'politane,

Anonymi narrationes breves chronographicae, Anonymi narratio de aedificatione Templi S. Sophiae, Leipzig, 1901; Fas. II: Ps.-Codini origines continens, Leipzig, 1907.

PULGHER = PULGHER, D., Les anciennes églises byzantines de C'ple, Wien, 1878 (İstanbul 1974).

RA = Revue Archéologique.

RAC = Reallexikon für Antike und Christentum.

REArm = Revue des Etudes Arméniennes.

REB = Revue des Etudes Byzantines.

REG = Revue des Etudes Grecques.

Regest. = DÖLGER, F., Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453. Cilt I-V (München 1924-65).

Relaz. = ALBERI, E., Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato raccolte, annotate ed edite da E. Alberi. Seri III, Cilt I, Florenz, 1840.

RESEE = Revue des Etudes Sud-Est Européennes.

RevEtIsl = Revue des Etudes Islamiques.

RICHTER = RICHTER, J. P., Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte, Wien, 1897.

RQu = Römische Quartalschrift.

RSBN = Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici.

SALZENBERG = SALZENBERG, W., Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert. Auf Befehl Seiner Majestät des Königs aufgenommen und historisch erläutert von W. Salzenberg. Im Anhange des Silentiarius Paulus Beschreibung der Heiligen Sophia und des Ambon..., Berlin, 1854. Dazu Jetzt: POLLACK, W., Altchristliche Baudenkmale von K'pel von W. Salzenberg. Geschichte eines Architekturwerks. RQu 49 (1954), 243-250.

SBN = Studi Bizantini e Neollenici.

SCHNEIDER, Byzanz = SCHNEIDER, A. M., Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt. Mit Beiträgen von W. KARNAPP (IstForsch 8), Berlin, 1936.

SCHNEIDER, Mauern u. Tore = SCHNEIDER, A. M., Mauern und Tore am Goldenen Horn zu Konstantinopel. NGG 1950, 65-107.

SK = Seminarium Kondakovianum.

SKBYZ = BYZANTIOS, S. D., Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ ἢ περιγραφὴ τοπογραφικὴ ἀρχαιολογικὴ καί ἱστορικὴ τῆς πε□ ριωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως, Cilt. I, Atina 1851; Cilt. II, Atina 1862.

SÖZEN = SÖZEN, M., Türk Mimarisinin Gelişimi ve M. mar Sin. :, İstanbul, 1975.

Stiftungsurkunden = ÖZ, T., Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmet II. Fatih (IstMitt 4), İstanbul, 1935.

SynCP = DELEHAYE, H., Synaxarium Ecclesiae C'politanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis, Bruxelles, 1902.

TANIŞIK, Çeşmeler = TANIŞIK, İ. H., İstanbul Çeşmeleri I: İstanbul Ciheti, İstanbul, 1943; II: Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri, İstanbul, 1945.

TarihDerg = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.

TM = Travaux et Mémoires (Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines. Paris).

TSTAI = Türk San'atı Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri I (1963); İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi.

TTOK-Bell = Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni.

UNGER = UNGER, F. W., Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte (Quellenschriften f. Kunstgesch. u. Kunsttechnik d. Mittelalters u. d. Renaiss. 12). Cilt. I, Wien, 1878.

VakDerg = Vakıflar Dergisi.

VV = Vizantijskij Vremennik.

WULFF = WULFF, O., Altchristliche und byzantinische Kunst I/II (Handbuch d. Kunstwissenschaft), Berlin-Neubabelsberg, 1918.

ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

ZRVI = Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta.

I. KENTİN TARİHİ

a) BYZANTİON

Bugünkü metropol alanı içinde, Boğaz'ın Avrupa ve Asya kıyılarında, Tarihöncesine (İ.Ö. 3. binyıl sonu, 2. binyıl başı) ait yerleşim bölgelerinin izlerine rastlanmaktadır. Kuşkusuz köylerden oluşan bu kırsal yerleşim bölgelerinin uzantılarının da olabileceği tahmin edilmektedir. Ancak yerel bir efsane, Haliç'in üst ucunda eski bir yerleşim merkezinden söz etse de, kentin tarihi Byzantion'un kuruluşuyla başlar.

Dor kökenli Megara'dan gelen kolonistlerin Khalkedon'u (Kadıköy) kurmalarından yalnızca birkaç yıl sonra, Megara ve kente adını veren diğer Yunan şehirlerinin halkları, sözde efsanevi lider "Heros Eponymos" Byzas'ın önderliğinde, Delphoi kaynaklı bir kehanet üzerine Pontus'a giden önemli suyolu üzerindeki bugünkü Sarayburnu'nda 660/658 yıllarında yeni bir yerleşim bölgesi kurarlar. Eski kentin biçimi kadar, büyüklüğü de bilinmemektedir.

Kent, gerek Trakyalı komşularına, gerekse Anadolu'dan ya da denizden gelen düşmanlarına karşı savunma amacıyla sonradan takviye edilse de, daha ilk yıllardan itibaren surlarla çevrilmek zorunda kalmıştır. Akropolis, kendi surlarına daha geç bir dönemde kavuşmuştur. Ortaçağ kaynaklarında kutsal tapınakların konumları hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır: Bugünkü sarayın olduğu yerde, Akropolis'te, Apollon, Artemis ve Aphrodite tapınaklarının bulunduğu tahmin edilmektedir. Poseidon Tapınağı ile Athena Ekbasia kutsal alanının, yarımadanın kuzeyindeki sahilde yer aldıkları ve liman bölgesinin batısında bir temenos'u (*Γῆ Ἀνησίδωρα*), Demeter (Malophoros) ve Kore tapınaklarının bulunduğu sanılmaktadır. Kentin dışında, Haliç kıyısında daha 512 yılında Persler tarafından tahrip edilen Hera Tapınağı ve 340 yılında yıkılmış olan Pluton Tapınağı bulunmaktaydı. Kserolophos'da eski bir Apollon Tapınağı ve daha sonraki dönemlerin Amastrianum Forumu'nda Helios ve Selene kutsal alanının yer aldığı tahmin edilmektedir. Akropolis'in kuzeybatısındaki pek çok koy, daha sonraları kısmen surlar, dalgakıranlar ve zincirlerle çevrelenmiş limanları oluşturmuşlardır. Bu limanlar 6./5. yüzyılda zengin bir ticaret kentine dönüşen Byzantion'un refah seviyesinin merkezleri ve kaynaklarıydılar. Ancak Boğaz kıyısındaki bu kentin uygun konumu pek çok çatışmalara da vesile olmuştur: 512'de Byzantion, I. Darius'un İskit Seferi'nde Pers egemenliği altına girer. 478'de Pausanias tarafından fethedilir ve ardından Pausanias'ın uzaklaştırılmasından sonra Birinci Attika Deniz Birliği'ne katılır. 5. yüzyılın ortalarında yıllık vergisi 15 Talent'le bu birliğin en zengin kentlerinden birisi olur. 5. yüzyılın sonlarına doğru ise kendi parasını basmaya başlar. Peloponesos Savaşı süresince kent, 411 yılında Atina'dan ayrılışından itibaren sırasıyla bir Isparta'nın bir Atina'nın egemenliği altına girer. Bu durum kuşkusuz kentin iç dinamiğini de etkiler. Byzantion, Attika Deniz Birliği'nin üyesi olarak (378 yılından itibaren) Boğaz gümrüğünün hayli yüklüce bir bölümünü eline geçirmiş olsa da, 364 yılından itibaren Atina'ya karşı düzenlenen harekâtlara katılarak ekonomik durumunu ve bağımsızlığını koruma çabası içine girer (364 Epameinondas'la ilişkiler; 357-355 müttefik savaşta yer alma). Bir yandan Khalkedon'un (Kadıköy) işgal edilmesiyle ve Selymbria (Silivri) ile yapılan Sympoliteia Antlaşması (iki kentin siyasi açıdan birleşmesi) sonucu kentin topraklarının genişlemesi, öte yandan Makedonya'nın Trakya'daki genişlemesi, iki eşit olmayan gücü birbirine yaklaştırır. Ancak kısa süren bir ittifaktan sonra Makedonyalı II. Philippos ile bir anlaşmazlığa düşülür ve II. Philippos 340/339 yıllarında bu iyi korunan kenti kuşatır. Her ne kadar Philippos en çağdaş silahlarla saldırıp, ordusunun

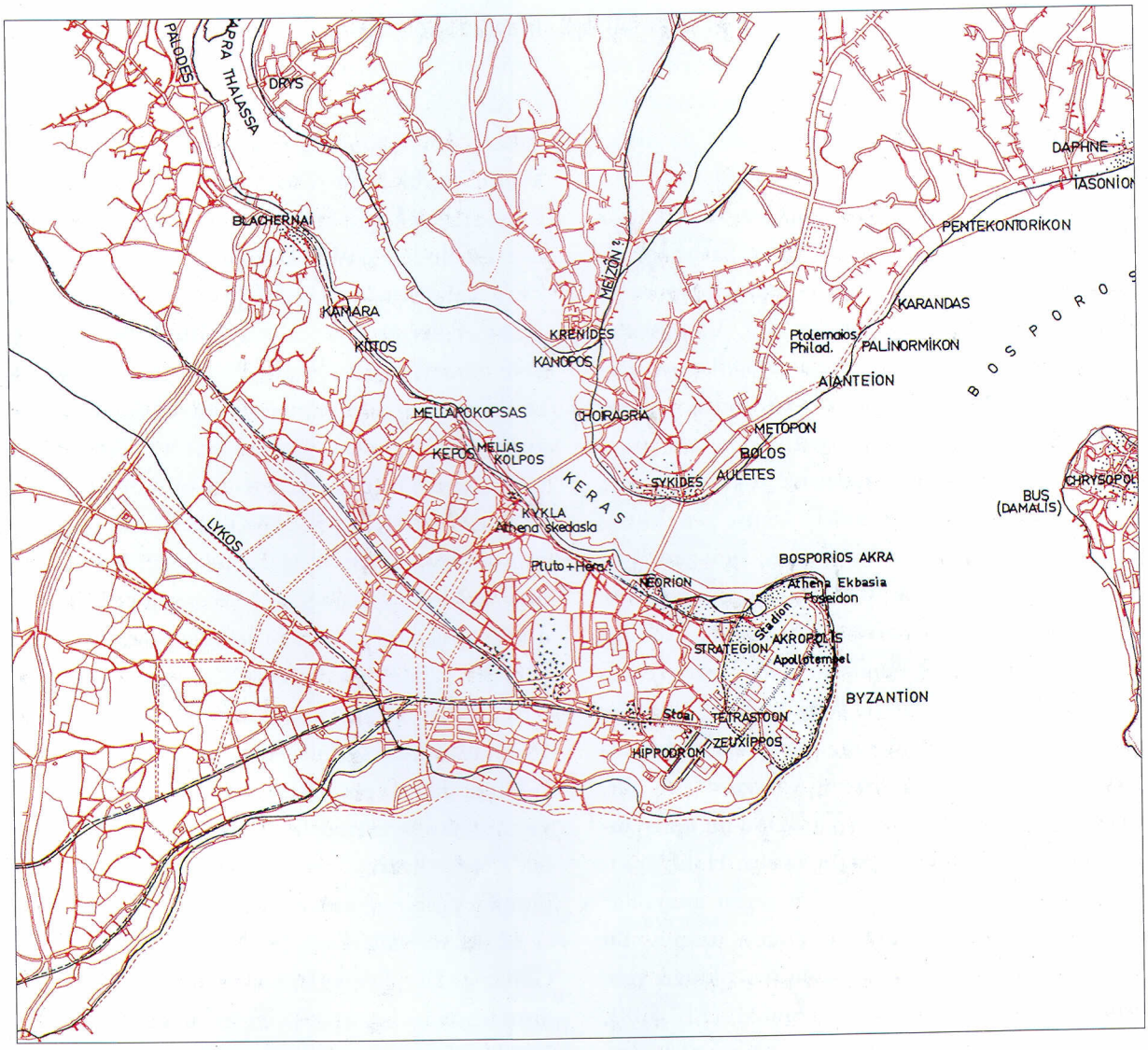

1. Byzantion Kenti'nin ve antik dönemdeki varoşlarının taslak çizimi. Ölçek 1:50 000.

ihtiyacını karşılayabilmek için Haliç üzerindeki bildiğimiz ilk köprüyü inşa ettirmişse de, ordusunu 339 ilkbaharındaki (Artemis Phosphoros'un efsanevi müdahalesi sayesinde engellenebilen) son hücumunun ardından geri çekmek zorunda kalır. Byzantion ve çevresi olup bitenden çok zarar görmüştür. Ancak yine de kent bağımsızlığını koruyabilmiş ve kısa zamanda sahip bulunduğu topraklar ve ton balığından sağladığı gelir sayesinde, öncelikle de Ege için hayati önem taşıyan tahıl ticaretiyle Pontus bölgesindeki eski konumuna kavuşur.

Byzantion bu konumunu, Diadokhos'lar Mücadelesi sırasında Trakyalı komşularıyla yaşadığı gerginlikler ve 278 yılından beri Galat kavimlerinin tehdidine ve onlara ödediği yüksek miktardaki vergilere rağmen sürdürür. 260'lı yıllarda cereyan eden II. Antiochos'un saldırılarına da –komşuları ve Kral II. Ptolemaios Philadelphos'un da desteğiyle– karşı koymayı başarır. Kentin toprakları Trakya'da Terkos ve Rhegion'a kadar uzanmaktadır. Anadolu'da ise bugünkü Yalova civarındaki Bithynia'nın bölümlerine sahiptir. Bithynia Kralı Nikomedes ile iyi ilişkiler sürdürmeye devam eder. Ancak Galatlar'a ödedikleri vergilere bir de gümrük vergisi eklenince ve bu nedenle 220/219 yıllarında Rodos ile müttefiki I. Prusias kenti tehdit ettikle-

rinde, Byzantion zor duruma düşer. Birkaç yıl sonra Makedonyalı V. Philippos tarafından tehdit edilen Byzantion, eski tutumunun tersine Roma tarafına geçer ve bu konumunu daha sonra da sürdürür. 146'dan itibaren ise, "civitas foederata" sıfatıyla Roma'ya bağlı olan Byzantion, hem korsan savaşlarında, hem de Mithridates Savaşları'nda Roma'nın yanında yer alır. 74 yılından sonra da Bithynia Eyaleti'nin bir parçası olur. Vespasianus döneminde (69-79) kent, Doğu eyaletlerinde Roma'ya karşı çıkartılan isyanlar yüzünden o döneme kadar sahip bulunduğu özel konumunu yitirerek Roma valisine vergi ödemekle yükümlü kılınır.

70 hektar büyüklüğündeki kentte yeni kutsal tapınaklar (örneğin II. Ptolemaios, aynı zamanda Serapis ve İsis için) ile sivil binalar, ekonominin en parlak dönemini yaşadığı bu yıllarda yapılmış olmalıdır. Ancak bu binaların tarihi, tarzı ve konumlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi yoktur. Limanın yanında tahminen stadyum, Akropolis'in dik doğu yamacında ise tiyatro ve *Κυνήγιον* yer alır. Strategion'un batısında ve Thrakion'un güneyinde ise kentin iki ana meydanı vardır. Haliç'in kıyısından ve tepelerin üzerinden geçen anayollar aynı zamanda nekropollere doğru uzanır. Bu anayollar batıda Bayezid Camii'nin olduğu yere kadar ulaşır. Hadrianus tarafından (117-138), kentin hamamlarına su sağlayan bir suyolu yapılır. Buradaki hamamlardan sadece Strategion'un yanındakinin adı *Ἀχιλλεύς* bilinmektedir. Haliç'in iki yakasını köyler ve kutsal yapılar çevrelemiştir. Boğazın çukur vadilerinde de pek çok küçük yerleşim merkezi vardır. Bunlar Boğaz'ın Zeus Urios ve Kybele tapınaklarının bulunduğu kuzey ucuna kadar uzanır. Boğaz'ın daraldığı bu noktada, sonradan Ortaçağa kadar önemini koruyacak bir kale inşa edilir.

Antik Byzantion'un gelişimine en büyük darbeyi, Commodus'un öldürülüşü ardından çıkan, Pescennius Niger ile Septimius Severus (193-211) arasındaki taht kavgası vurur. 193 yılından itibaren sıkı korunan kent, Septimius Severus'un birlikleri tarafından kuşatılır ve ikibuçuk yıl sonra 195-196 kışında açlık sonucu teslim olmak zorunda kalır. Surların ve önemli yapıların yıkılmasından sonra imparatorun emri üzerine kent, *κώμη* olarak komşusu Perinthos'a (Marmara Ereğlisi) bağlanır. Perinthos, Diocletianus'un yeni düzeninden sonra da, Avrupa eyaletinin başkenti kalmıştır. Daha 197 yazında Septimius Severus –belki de Caracalla'nın isteği üzerine– zaman zaman Antonia (Antoninia) diye adlandırılan kentin yeniden yapılanmasını başlatır. Kentin güneyinde yer alan genişletilmiş bir bölgede ve büyük, eski Tetrastoon'a bağlı sütunlu caddenin yanındaki Zeuksippos Hamamları'nı ve Hippodrom'u yaptırır. Bunların dışında eski kentin surları, Apollon Tapınağı ve (Akropolis'in güneyindeki) Aphrodite Tapınağı yakınlarındaki tiyatro yeniden yapılır. İmar çalışmaları, ortalama 100-110 hektar genişlemiş kentte, Caracalla (211-217) tarafından sürdürülür. Ancak daha sonraları Hippodrom ve Zeuksippos Hamamları'nın yapımı tamamlanamaz. Bu ise, bir zamanların parlak ticaret kentine verilen önemin artık azalmış olduğunun bir göstergesidir.

258-269 yıllarında tüm Ege'yi kırıp geçiren Gotlar ve Herulianlar Byzantion'a da çok defa saldırırlar; ancak kent 197'den sonra ve 285-289'da yeniden onarılmış surlarıyla kendini savunur. Buna karşın kent, 4. yüzyılda Maximinus - Licinius (312) ve Licinius - Constantinus (324) arasındaki savaşlar sırasında yapılan kuşatmalarda oldukça zarara uğrar. Bu nedenle Constantinus 324'te surların yeniden inşasına girişir ve aynı yıl kente kendi zaferlerini hatırlatacak olan, *Κωνσταντινούπολις* Konstantinopolis adını verir.

Bu dönem bize Byzantion'daki Hıristiyan cemaatler hakkında da ilk kesin bilgileri sunar. Havari Lukas'ın ve Andreas'ın kentteki etkinliklerinden ve daha 2. yüzyılda kentin dış mahallerindeki kiliselerin varlığından söz eden efsaneye rağmen, 306/7-314 arası piskopos mevkiinde Metrophanes bulunmaktadır.

P. A. DETHIER - A. D. MORDTMANN, Epigraphik von Byzantion und C'polis von den ältesten Zeiten bis zum Jahre Christi 1453. DenkschrWien 13 (1864); C. De La BERGE, De rebus Byzantinorum ante Constantinum, Paris, 1877; E. OBERHUMMER, Bosporos, RE III (1897), 742-757; E. OBERHUMMER - J. MILLER - W. KUBITSCHEK, Byzantion. RE III (1897) 1116-1158; A. D. MORDTMANN, Historische Bilder vom Bosporus 8, MitteilgDtschAusflugsverein K'pel, 1907; H. MERLE, Die Geschichte der Städte Byzantion und Kalchedon von ihrer Gründung bis zum Eingreifen der Römer in die Verhältnisse des Osten. Diss, Kiel, 1916; E. OBERHUMMER, RE XI (1921) s.v. Keras, 257-262; K. LEHMANN-HARTLEBEN, Das Kap Hieron und die Sperrung des Bosporus. Janus I (Festschrift Lehmann-Haupt; Wien-Leipzig 1921), 168-181; T. J. ARNE, Den äldsta bebyggelsen vid Bosporen. Fornvännen 17/18 (1922/23), 112-128; C. F. LEHMANN-HAUPT, Aus und um K'pel. Klio 18 (1923), 366-374; Klio 17 (1922), 269-282; E. GERLAND, Byzantion und die Gründung der Stadt K'pel. BNJ 10 (1933), 93-105; E. MAMBOURY, AA, 1934, 49-62; K. HANELL, Megarische Studien. Lund 1934, 123-128, 142-144, 211-214; P. KRETSCHMER, Byzantion. *Εἰς μνήμν Σπ. Λάμπρου* (Atina 1935), 217-218; H. SCHÖNEBECK, Die griechische Stadmauer von Byzanz. AA 1936, 36-52 + A. M. SCHNEIDER, BZ 37 (1937), 154; G. MARTINY, The Great Theatre, Byzantium, Antiquity 12 (1938), 89-93; L. ROBERT, Hellenica XIV 6: Inscription de C'ple, RevPhil, 1939, 187-189; K. BITTEL, Kleinasiatische Studien (IstMitt 5), Istanbul, 1942, 164-170; E. DALLEGGIO D'ALESSIO, Galata et ses environs dans l'antiquité, REB 4 (1946), 218-238; L. ROBERT, Hellenica 7 (1949), 38-44, 128-131; F. W. WALBANK, Polybius on the Pontus and the Bosphorus. Studies Presented to D. M. Robinson I (St. Louis 1951), 469-479; A. M. SCHNEIDER, Gnomon 23 (1951), 273-274; A. ERZEN, İstanbul Şehrinin Kuruluşu ve İsimleri, Belleten 18 (1954), 131-154; W. P. NEWSKAJA, Byzanz in der klassischen und hellenistischen Epoche (Moskova 1953), Leipzig, 1955; L. ROBERT, Hellenica 10 (1955), 38-45; Hellenica, 11/12 (1960), 578-580; A. ERZEN, Über die Gründung und den Namen der Stadt Istanbul, Akten 11. IntByzKongr 1958 (München 1960), 144-149; R. GÜNGERICH (ed), Dionysii Byzantii Anaplus Bospori, Berlin, 1958; W. MÜLLER-WIENER, Zur Frage der Stadtbefestigung von Byzantion, BJbb, 161 (1961), 165-175; H. BENGTSON, Neues zur Geschichte des Hellenismus in Thrakien, Historia, 11 (1962) 18 (26)-28; N. FIRATLI, Les stèles funéraires de Byzance Gréco-Romaine avec l'édition et l'index commenté des épitaphes par L. ROBERT (BiblArchHistInstFranç d'Archéologie d'Istanbul XV), Paris, 1964; E. SCHÖNERT-GEISS, Die Münzprägung von Byzantion. I: Autonome Zeit, Berlin, 1970, II: Kaiserzeit, Berlin, 1972.

Buluntular:

A. G. PASPATES, *Περὶ τῶν ἐν Κ' πόλει ἀνασκαφῶν ἐπὶ τοῦ Θρακικοῦ σιδηροδρόμου. ΚΕΦΣ.* 6 (1873), 46-64; S. ARISTARCHES, *ΚΕΦΣ* -Parartema 16 (1885), 3-4 (No. rd.); J. H. MORDTMANN, AM 10 (1885), 18-20; E. KALINKA, Antike Inschriften in K'pel und Umgebung. Archäol.-epigraph, Mittlg 19 (1896), 58-61; MILLINGEN, Walls 14; T. WIEGAND, Inschriften aus der Levante, AM 33 (1908), 145-149; AM 36 (1911), 287-291; M. SCHEDE, AA 1929, 325-368; ARİF MÜFİD (MANSEL), AA 1931, 174-210; AA 1933, 115-140; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 279; L. ROBERT, Hellenica 9 (1950), 56-66; 10 (1955), 17-24; N. FIRATLI, AAMusIst 8 (1958), 74; L. ROBERT, BullEpigr (1960), 215ff.

b) KONSTANTİNOPOLİS

Konstantinopolis'in tarihi, adının değişmesi ve Byzantion surlarının yinelenmesiyle birlikte, –Ilion'da oluşturulması tasarlanan bir başkent ile ilgili karmaşık planlar yüzünden biraz sekteye uğramış olsa da– 324 yılında başlar. 326'da Constantinus ile Roma'nın pagan üst tabakası arasındaki görüş farklılıkları, 324-328 yıllarının henüz netlik kazanmamış gelişim sürecini Boğaz kıyılarındaki kentin lehine etkiler. Kent 328 yılında yeni yönetim merkezi ilan edilir ve görkemli bir yapılanma süreci başlar. İmparator, ortalama 6 kilometrekare genişletilmiş kentin sınırlarını, maiyetiyle birlikte geleneksel töreye göre belirler. Kentin eski tapınakları, gelir getirmeseler de, olduğu gibi kalır. Başlayan bu yoğun imar çalışmaları için her yerden inşaat malzemesi ve işçi getirtilir.

Constantinus'un kurduğu kentin planına ait bilgilere, günümüzün son derece değişmiş kent planından yola çıkıp ulaşılamaz. Ancak kentin önceden tasarlanmış bir şemaya göre yapıldığı varsayılabilir. Bu şema ise, Romalıların İmparatorluk dönemlerinde kentin inşasında kullandıkları ızgara planlı şema değildir. Bunun tam tersi olarak birbirinden yelpaze biçiminde ayrılan ana caddeler ve bunları kesen büyük caddeleri öngören bir şemadır. Havariyyun Kilisesi ve Büyük Forumlar gibi önemli yapılar kentin engebeli yapısından yararlanılarak inşa edilir. Büyük ana caddelerin –iki sahil yolu ve kentin ortasında çatallaşan Mese, iki meydan (Augusteion ve Forum Constantinus), kenti çevreleyen sur, Büyük Saray ve piskoposluk kilisesi Aya İrini, Rhea ve Tykhe tapınakları– yapımının yanı sıra, Septimius Severus tarafından başlatılan Hippodrom ve Zeuksippos Hamamı gibi büyük yapıların inşası da tamamlanır. Ayrıca Senato, Milion, Praetorium, Capitol gibi pek çok resmi daire inşa edilir ve bu arada Roma'nın büyük ailelerine mensup kişiler, göçe teşvik edilerek kentte yaptırılan yeni saraylara yerleştirilir. Bu yeni kent, göçmenlere –332'den itibaren– tahılın dağıtımı dahil,

belli ayrıcalıklarla (ius italicum) daha çekici hâle getirilir. Tahıl için eski liman bölgesinde ve güney kıyısında ambarlar inşa edilir. Kentin kuzey ucundaki bir tepede ise Constantinus, Havariyyun Kilisesi ile bağlantılı olan anıtsal mezarının yapımını başlatır.

Pek az kalıntının dışında, daha çok edebi kaynaklar aracılığıyla fikir sahibi olduğumuz Roma devlet mimarisinin biçimsel özelliği, bu yeni yönetim merkezinin politik önemini göstermektedir. Rölikler kiliseye ait rütbeleri yansıtır, imparatorluğun her bir köşesinden getirilen antik sanat eserleri, eksik olan geleneğin yerini alırlar. Bu bileşim, bin yılı aşkın bir süre geçmişe göre yönlendirilmiş bir kentin tinsel ve sanatsal gelişimini biçimlendirecektir. Roma'yı en ince ayrıntılarına kadar örnek alarak inşa edilmiş kentin 11.5.330 tarihinde görkemli bir dini merasimle açılışı kutlanır. "Nea Roma" kısa zamanda eski başkentin ününü aşacak duruma gelecektir. Ancak bu yeni başkentin gerek resmi, gerekse dini mercilerinin yapılanması sırasında doğal olarak sayısız sorunla karşılaşılır. Yönetim önceleri Prokonsül'ün, 359'dan itibaren ise praefectus urbi'nin (vali) başkanlığında sürdürülür. Piskoposluğun yeri ise, eski patrikhanelerle yaşanılan uzun süreli tartışmalardan sonra 381 yılındaki konsil sonucu kesinleşir.

Constantinus'un yoğun inşa eylemi, oğlu Constantius ve bir ölçüde onun halefi tarafından sürdürülür: Surların yapımı ile Birinci Aya Sofya, Constantinus tarafından başlanmış olan Havariyyun Kilisesi'nin inşası bu dönemde de devam eder. 345 yılında Constantius, Havariyyun Kilisesi'nin güneydoğusundaki büyük ve ancak 4. yüzyılın sonunda yapımı bitirilen Konstantinianai Hamamları ile ona komşu olan ve aynı adı taşıyan sarayın yapımını başlatır. Kentin su gereksinimi, surların hayli dışından döşenmiş toprak altı borularının ve çok sayıda büyük sarnıcın yapımıyla karşılanır. 368-373 yıllarında Valentinianus'un yaptırdığı sukemeri ile günümüzde bile etkileyiciliğini koruyan anıtsal mimari doruk noktasına ulaşır. Kent surlarının çıkışındaki caddelerin iki yanında nekropoller yer alır. Kentin çevresinde yüksek mevki sahiplerinin büyük çiftlikleri bulunur. Bu bölgelerde 380'lere doğru ilk iki manastır ve pek çok küçük kilise yapılmıştır.

Constantinus ve halefleri yeni kentin çevresinin ölçümünü yapar, inşaat alanlarını belirler, ama inşaatı gerçekleştirdikleri bölge, kentin merkeziyle sınırlı kalır. Ancak 4. yüzyılın sonunda ve 5. yüzyılın başında eski planda, kentin ekseni boyunca öngörülen meydanlar yerlerini alırlar: Forum Tauri (yak. 380-393), Forum Bovis ve son olarak Kserolophos üstündeki Forum Arcadii (yak. 402-421). Kentte imparator ailesinin mensupları için yapılan saraylar (Flaccillianum Sarayı, Placidianum Sarayı, buna ek Domus Marinae, Arcadiae ve Placidiae Augustae), kentin engebeli coğrafyası nedeniyle geniş setler üzerine inşa edilmiş olup günümüzde bu mimariden kalan yegâne kalıntılardır.

5. yüzyıldan günümüze kadar kentin çevresini ve çehresini belirlemiş öğelerden biri, II. Theodosios'un (408-450) ilk yıllarında, Praefekt Anthemios'a yaptırdığı ve kenti çepeçevre kuşatan yeni surlardır. Bu gereksinim yoğunlaşan nüfustan kaynaklanır ve kentin alanı böylece 6 kilometrekareden yaklaşık 14 kilometrekareye çıkar. Genişletilen bu kent alanı –424/430'da yazılan Notitia Urbis'e göre– 14 bölgeye (*ῥ'εγεῶνες, κλίματα*) ayrılır. Bu bölümler 322 vici (*γειτονίαι*) yönetim birimi içerirler ve komşu oldukları daha büyük bölgelerin adlarını taşırlar. Nüfusun organizasyonu için loncaların yanı sıra, renkleri ile tanımlanan sirk partileri (*δῆμοι*, önemli bir rol oynamışlardır. Bu rol sirkteki etkinlikleri aşar; politik, az da olsa askeri organizasyonları belirleyen sosyal gruplara özgü bir nitelik kazanır. Bu grupların kentteki belli bölgelerle olan ilişkileri hâlâ tartışmalı bir konudur.

Konutların biçimleri ve kent planlamasına göre semt yerleşimleri hâlâ bilinmemektedir. Gene de kentin içindeki bölgelerde 5-6 katlı yapılar olduğunu varsayabiliriz. Ancak bunların giderek

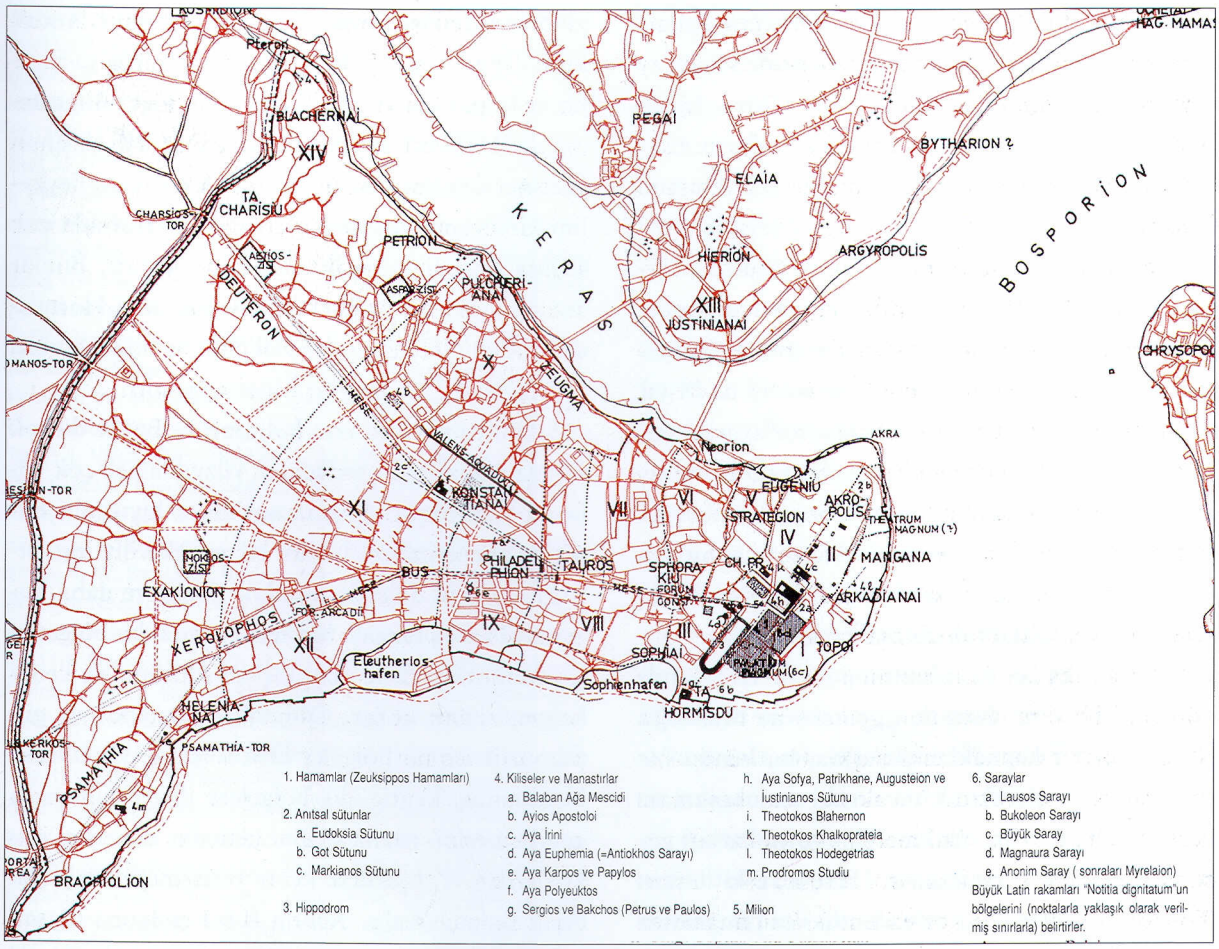

2. Konstantinopolis'in (4-7. yüzyıl) metinde değinilen anıtlarla ve önemli yerlerin adlarıyla konumu. Ölçek 1:50.000.

çoğalması, hem evlerin yüksekliğine hem de aralarında bırakılması gereken mesafeyle ilgili katı kısıtlamalara yol açmıştır. (CodTheod XV 1, 38-39; CodJust VIII 10). Bu yasalar sadece merkezdeki oturma koşullarını ve kuşkusuz yeterli olmayan su gereksinimini düzenlemenin dışında, imparatorluğu temsil kaygısıyla da olacak, kent görüntüsünün estetik bir nitelik taşımasını amaçlar. Bu ise büyük sütunlu caddelerin yapılması, sokaklara ve meydanlara heykeller ve anıtlar yerleştirilmesi, aynı zamanda kamusal ve dini yapıların mozaik ve heykellerle süslenmesi ile sağlanır (CodTheod XV 1, 25, 44-46, 50). Kiliselerden az sayıda da olsa günümüze kalan bölümler, yüksek rütbeli devlet memurlarının yaptırdıkları hayır kurumları, imparatorlar ya da saltanat mensupları tarafından inşa edilen çok sayıdaki yapıdan kalan tek tek parçalar, bu sanatsal başarıların somut kanıtlarıdır. Bunların arasında İkinci Aya Sofya, Theotokos Khalkoprateia ve Theotokos Hodegetria kiliseleri, Polyeuktos, Markos, Laurentios gibi yapılar sayılabilir. Bu kiliselerin konumları, kent planlaması ile ilgili tasarımlardan çok arazi sahipleri tarafından belirlenmiş olmalıdır.

Dini merkezden bağımsız olarak, Aya Sofya'nın yanında yer alan patrikhanenin ve 357'den beri varolan kütüphanenin bitişiğinde, Yerebatan Sarnıcı üstündeki bazilikada bir üniversite kurulur ve bu üniversite 425 yılında Capitol'a taşınır. Buraya akın eden önemli bilim adamları sayesinde kent, zamanının düşün hayatının merkezi haline dönüşür; ama kuşkusuz en önemli rolü teolojik tartışmalar alır.

Keşişlerin tartışmaları nedeniyle ortaya çıkan gerilimleri önlemek için 390-392 yıllarında manastırların kentlerden çıkarılmalarıyla ("loca deserta") ilgili konulan yasalara rağmen, surların içindeki manastırların sayısı oldukça çoğalmıştır. Özellikle de güneybatıda ve Lykos Vadisi'nde olduğu gibi az nüfuslu yerlerde bu artış göze çarpmaktadır. 448 yılında Eutykhes görevden alındığında 23 manastır baş rahipler tarafından temsil ediliyordu; 518 yılında bu sayı en az 53'e, 18 yıl sonra ise 73'e çıkmıştı. Ancak manastırların sık sık ad değiştirmeleri bunların gelişimlerini tek tek izlemeyi zorlaştırır. Batı kesiminde ise, ayrıntılarıyla bilinmemekle birlikte, Got birliklerinin kampları ve ailelerinin konutları vardı; surların birkaç kulesi de askerî amaçla kullanılmaktaydı.

Her ne kadar Konstantinopolis'in en önemli rolü hem başkent, hem de imparatorun oturduğu yer oluşundan kaynaklanıyorsa da, bu kentin bir ekonomi merkezi olarak da önemi azımsanamaz. Hızla artan nüfus büyük limanları ve ambarları gerekli kılar. Bunlar da kısmen Haliç'te, eski limanda, kısmen yeni inşa edilmiş Eleutherios Limanı'nın çevresinde, yani güney kıyılarında inşa edilir. Böylece Mısır'dan gelen tahıl için önemli ambarlar oluşur. Mangan Bölgesi'ndeki devlet işletmeleri, Zeuksippos Hamamları, gerek zanaatçıların Mese'nin kuzeyindeki, gerekse *Μακρὸς Ἔμβολος* deki işyerleri kentin geçim kaynağı oldukları gibi, kıtalararası ticarete de olanak sağlarlar.

Ancak kentin yapılanması ve gelişmesi hiç de kolay olmaz. Her on yılda bir depremler ya da büyük yangınlar* kenti yoklamış, tahribata neden olmuştur: 407, 417, 433, 437*, 447, 448*, 450, 465*, 475*, 477, 491*, 512*, 525, 526, 532*, 542. 532'de Nika İsyanı'nda isyancılar tarafından çıkartılan bu büyük yangınlardan birisi, inşaat düşkünü Doğu Romalı İmparator I. İustinianos'a, kentin Aya İrini Kilisesi, Saray ve Constantinus Forumu arasında kalan yıkılmış merkezini yeniden imar etme olanağını verir. Sarayın bölümleri, Zeuksippos Hamamları, Aya İrini Kilisesi ve bitişiğindeki Sampson Hastanesi yeniden yapılır. Ancak bütün bunlar arasında öncelik Aya Sofya'ya tanınır ve İmparator Aya Sofya'nın önündeki Augusteion'da, I. Theodosius tarafından diktirilen sütunun üzerine, kendini ata binmiş olarak gösteren heykelini koydurur. İustinianos kentte ve etrafında çok sayıda önemli kilise ile manastır yaptırır. Bunlar arasında Petrus ve Pavlos kiliseleri, eski Hormisdas Sarayı'nda Sergios ve Bakchos ve ikinci anıtsal mozolesi ile Havariyyun Kilisesi yer alır.

Trakya ve bazı Asya bölgeleri ile Boğaz'da çok sayıda manastırın yanında, 5. yüzyılda pek çok villa da yapılmıştır. İustinianos Asya kıyısında Hiera'da (Fenerbahçe) büyük bir yazlık villa inşa ettirir. Haliç'in diğer kıyısındaki Sykai ve daha kuzeydeki varoş Hagios Mamas dışında, bu bölgenin Konstantinopolis'le olan ilişkisi sınırlıdır ve kendi bağımsızlığını korur. Osmanlı döneminde ve günümüzde ise bu bölgeler kentin içinde yer alırlar. İustinianos, kentin dış bölgelere doğru sınırsızca genişlemesini istemez. Bu nedenle denetim dışı köylerden ve dışarıdan kente yerleşmeye karşı çok etkili önlemler alır. Kentin 0,6-1 milyona ulaşan nüfusu, bu nüfusun yiyecek gereksinimini, sosyal yardımları ve bütün bunların yanı sıra politik ve kentsel yönetimdeki zorluklar da bu tür sınırlamaları gerekli kılar.

E. GEBHARDT, Studien über das Verpflegungswesen von Rom und C'pel in der späteren Kaiserzeit, Dorpat, 1881; R. PÖHLMANN, Die Übervölkerung der antiken Großstädte im Zusammenhang mit der Gesamtentwicklung städtischer Zivilisation, Lepzig, 1884; J. STRZYGOWSKI, Die Tyche von K'pel, Analecta Graeciensia. Feschr. 42 Verslg. dtsch. Philologen, Graz, 1893, 141-153; T. PREGER, Das Gründungsdatum von K'pel, Hermes 36 (1901), 336-342; 37 (1902), 316-318; Konstantinos-Helios, Hermes 36 (1901); J. MAURICE, Les origines de C'pel. Les dates de la dédicace et de l'inauguration... MAntFr 1904, 281-290; V. SCHULTZE, Altchristliche Städte und Landschaften I: K'pel (324-450), Leipzig, 1913; L. BRÉHIER, Constantin et la fondation de C'ple, RevHist 119 (1915), 241-272; D. LATHOUD, La consécration et la dédicace de C'ple, EO 23 (1924), 289-314; EO 24 (1925), 180-201; C. EMEREAU, Notes sur les origines et la formation de C'ple, RA V 21 (1925), 1-25; C'ple sous Théodose le Jeune, Byz 2 (1925), 109-122; E. GERLAND, Byzantion und die Gründung der Städt K'pel, BNJ 10 (1932/34), 93-105;

A. FROLOW, La dédicace de C'ple dans la tradition byzantine, RevHistReligions 127 (1944), 61-127; R. JANIN, Notes sur les régions de C'pel, REB 3 (1945), 29-42; A. ALFÖLDI, On the Foundation of C'pel, JRS 37 (1947), 10-16; P. BRUNN, Fins Tidskrift 146 (1946), 45-60; G. DOWNEY, Justinian as Builder, ArtBull 32 (1950), 262-266; R. JANIN, Les églises et monastères de C'ple byzantine, REB 9 (1951), 143-155; E. MANNI, La fondazione di C'poli in un passo del ChronPasch. Atti VIII CongrIntStudi Biz I=SBN 7 (1953), 416-419; A. ALFÖLDI, Die Gründung von von K'pel, Atlantis 25 (1953), 155-159; P. GOUBERT, Edifices byzantins de la fin du siècle, OCP 21 (1955), 102-108; F. W. DEICHMANN, Studien zur Architektur K'pels im 5. und 6. Jh., Baden-Baden, 1956; F. HAMPE, Die Gründung von K'pel. Festgabe H. Steinacker, (München 1956), 10-21; L. VOELKL, Der Kaiser Konstantin, Annalen einer Zeitenwende, München 1957; J. VOGT, RAC III (1957), 348-353; G. BECATTI - F. W. DEICHMANN, Constantinopoli, EAA III (1959), 880-917; K. KRIESIS, Über den Wohnhaustyp im frühen K'pel, BZ 53 (1960), 322-327; G. DOWNEY, C'ple in the Age of Justinian, Norman, 1960; A. W. BYVANCK, Rom en C'ple in de vierde eeuw, Mededelingen NederlHist Inst te Rom 31 (1961), 71-122; D. JACOBY, La population de C'ple à l'époque byzantine, Byz 31 (1961), 81-110; JANIN, CB 21-42; H. G. BECK, K'pel - das neue Rom, Gymnasium 71 (1964), 166-174; K'pel. Zur Sozialgeschichte einer frühmittelalterlichen Hauptstadt, BZ 58 (1965), 11-45; D. J. GEANAKOPLOS, Church Building and "Caesaropapism" AD 312-565, GRBS 7 (1966), 167-186; E. FENSTER, Laudes Constantinopolitanae (MiscByzMonac 9; München, 1968); G. DAGRON, Les moines et la ville. Le monachisme à C'ple jusqu' au Concile de Chalkedon (451), TM 4 (1970), 229-276; O. FELD, Constantinopoli, EAA-Suppl 1970 (Rom 1973), 264-267; H. G. BECK, Studien zur Frühgeschichte K'pels. (MiscellByz Monac 14), München 1973: (1-26 H. G. BECK, Großstadtprobleme, K'pel vom 4.-6. Jh.; 27-48 G. PRINZING, Zu den Wohnvierteln der Grünen und Blauen in K'pel; 49-120 V. TIFTIXOGLU, Die Helenianai nebst einigen anderen Besitzungen im Vorfeld des frühen K'pel; 121-134 C. STRUBE, Der Begriff Domus in der Notitia urbis C.; 135-178 P. SPECK, Der Mauerbau in 60 Tagen; 179-227 G. PRINZING - P. SPECK, Fünf Lokalitäten in K'pel); A. CAMERON, Demes and Factions, BZ 67 (1974), 74-91; G. DAGRON, Naissance d'une Capitale. C'ple et ses institutions de 330 à 451 (BiblByzant-Etudes 7), Paris, 1974.

İustinianos tarafından bir kez daha birleştirilmiş imparatorluğun dağılışı ve 7. yüzyılda topraklarının bir bölümünün kaybedilmesi, ekonomik olanakların giderek tükenmesi, kentin gelişimini engeller. Ayrıca kent 543'den beri veba salgınlarıyla, depremlerle, yangınlarla boğuşmaktadır. 7. yüzyılın başından itibaren ise doğrudan doğruya düşmanları tarafından tehdit edilmeye başlar: 605 ve 615'de Pers birlikleri Khalkedon'a dayanırlar, 626'da kent güçlü bir Avar-Slav ordusu tarafından saldırıya uğrar, 668 yılında Khalkedon yakınlarında Arap birlikleri görülür ve 674-678 yıllarında Araplar kenti hem karadan hem denizden kuşatırlar; 8. yüzyılın başında Bulgarlar, 716-718'de güçlü birliklerle tekrar Araplar ve 813'de bir kere daha Bulgarlar saldırır. İlk kez 717'de sözü geçen Haliç'teki güvenlik zincirinin, surlar ve limandaki hisarların oynadıkları rolün önemi ortaya çıkar ve imparatorların bu dönemde neden yoğun biçimde bunların yapımına ağırlık verdiklerini anlamak kolaylaşır. Bu arada kentin gereksinimlerini sağlamada büyük rol oynayan bir dönemin gelişmiş köyleri de hasar görür. Kentin nüfusu ise –746-747'de yeni bir veba salgını sonucu– endişe verecek biçimde azalır. Bütün bu dıştan gelen tehditlerin yanı sıra, kent 726-843 arası ikonakırıcılık döneminde güçlü iç çatışmalar yaşar. Bu çatışmalar, kiliselerin ve manastırların görünümlerini, ama aynı zamanda eski resimlerin tahrip edilmesiyle kentin pek çok meydanının da görüntüsünü değiştirir.

Konstantinopolis'in 7. ve 10. yüzyıl arası döneminden az sayıda yapı kaldığından, kentin o zamanki görüntüsünü yeniden oluşturmak kolay değildir. VI. Leon'un 71. ve 113. novellalarından, 8. yüzyıldaki düşüş döneminden sonra yeniden yükselmeye başlayan nüfus nedeniyle kentte yoğun bir yapılanmaya doğru gidildiği hakkında bilgi edinilebilir. 9. yüzyılda yapılanmaya ait eski yasalar yenilenir. 626'da yıkılan su tesislerinin 766 yılında V. Konstantinos tarafından yeniden yapılması da böyle bir canlanmanın kanıtıdır. Batıya doğru genişletilen Büyük Saray ile ilgili bilgiler günümüze erişmiştir; I. Romanos, Bonus Sarayı'nı, Myrelaion Manastırı ile birlikte yanındaki sarayı yaptırır ve birkaç kiliseyi yeniden onartarak halefi VII. Konstantinos gibi kentte pek çok Ksenodokhia kurdurur.

İkonakırıcılık döneminde en büyük zarara uğrayan, çok sayıdaki manastır olmuştur. Bu manastırlar 766 yılında topraklarının bir bölümünü yitirirler, V. Konstantinos tarafından kısmen de olsa kapatılırlar; ama 9. yüzyılda tinsel ve sosyal mer-

kezler olarak önemlerini yeniden kazanırlar. Artık manastırlar kentin her tarafına dağılmışlar, özellikle kentin geleneksel ağırlık noktaları olan kuzeybatıdaki Petra'da ve güneybatıdaki Psamathia (Samatya)'da yoğunlaşmışlardır. Buralarda, eski idam meydanının yakınlarında (*Κρίσις* ya da *τὰ Πελαγίου*) ileriki yıllarda ünlenen Andreas Manastırı, sahil bölgesinde ise 8. yüzyıl sonu 9. yüzyıl başında özellikle önem taşıyan Prodromos Manastırı *τῶν Στουδίου* ve ona ait konutlar vardır. Bazı manastırların sahip bulundukları araziler nedeniyle hem taşrada hem de şehirde çok güçlenmeleri sonucunda, 964'de Nikephoros II. Phokas ve 996'da II. Basileios, manastırlara ait bu toprakların çoğalmasını ve yeni manastırların kurulmasını engelleyen yasalar çıkartır. Ancak bu yasalar kısa sürede geçerliliklerini yitirirler.

843 sinoduyla son bulan ikonakırıcılık dönemi ve 9. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluk sınırlarının güvenceye alınmasıyla birlikte Makedon İmparatorları çok parlak bir dönem başlatırlar ve bundan başkent de payını alır: 843'den sonra bir çok kilise yeni resimlerle süslenir, I. Basileios (867-886) tarafından 25 kilise onartılır ve 8 tane yeni kilise inşa ettirilir. Bunlar arasında 877-881'de yaptırılan ve gelecekteki kilise mimarisine öncülük edecek olan Büyük Saray'daki Nea Kilisesi de vardır. Magnaura Sarayı'nda ise 863 yılında üniversite yeniden kurulur.

VI. Leon'un çıkardığı kanunlar ve bürokrasinin merkezileştirilmesi, yönetim merkezi olan Konstantinopolis için büyük önem taşır. Ama aynı derece önemli olan başka bir şey de VI. Leon'un ekonomik yaşamın düzenlenmesiyle ilgili yazdığı (*Ἐπαρχικὸν βιβλίον*) kitaptır. Bu kitapla VI. Leon, yiyecek maddelerinin temini ve kentteki zanaatla ilgili uğraşları tüm ayrıntılarına kadar düzenler. Güneydeki limanların kullanılmaz duruma gelmesiyle, etkinliklerin merkezi Haliç ve Mese arasındaki bölgeye kayar. Bu arada kullanılmayan eski büyük meydanlar giderek ticari amaçlarla kullanıma açılır. Zanaatkârların etkinlik gösterdikleri sahalar ise, genelde yerleşim yerleri olarak kullanılmaz. Ekonomik ve kısmen politik hayatın taşıyıcıları, çok sayıdaki loncalardır. 11. yüzyılın ikinci yarısında, Makedonya Hanedanı'nın çökmesi üzerine eyaletlerdeki asker kökenli soylular ile başkentteki memur aristokrasisi arasında yaşanan çatışmalara, bu loncalar yoğun biçimde katılırlar.

Bu savaşların sonucunda I. Aleksios ile başa geçen Komnenos Hanedanı kökten değişiklikler başlatır: Kuzeyde Yeni Blakhernai Sarayı'nın ve onun hemen ardından yeni surların yapımı kent merkezinin önemini azaltarak eski sarayın öneminin yitirilmesine neden olur. Pantokrator Manastırı'nın kent planlamasıyla belirlenen önemli bir yerde, kentin merkezinde yeniden yapılmasıyla İmparatorun anıtsal mezarını barındıran Havariyyun Kilisesi eski önemini yitirir.

Daha sonraki değişikliklerin temelinde yeni göçler yatar. Normanlı paralı askerlerin yanı sıra, öncelikle İtalyan tüccarlar kente gelirler. Bu dönemlerde doğudaki Selçuklu istilâları nedeniyle Ermenilerin göçü sona erer. Amalfi'den ve Venedik'ten gelen tüccarlar 10. ve 11. yüzyıllarda kentte etkinlik göstermektedirler. Bunlar Komnenos'ların liberal ekonomi politikası döneminde Pisalılarla birlikte 11. yüzyılın sonu ile 12. yüzyıl başlarında yerleşme hakkına sahip olurlar ve donanmalarının da yardımıyla oldukça gelişmiş tesisler kurarlar. Böylece 12. yüzyılda liman bölgesinde, batıda, Drungarios –ve Perama– Kapısı arasında Venedik kolonileri içinde, kendi kiliseleri, ambarları ve konutlarıyla bir yerleşim merkezi oluştururlar. Doğuda ise Amalfililer ve Pisalılar otururlar. 1155'de Cenovalılar Neorion Limanı'nın yanındaki *Κοπάρια* da bir sokak ve bir de yokuşa sahip olurlar. Rus tüccarları bugünkü Beşiktaş'a tekabül eden Mamas varoşuna yerleşirler. Yahudiler ise Galata'nın batısında, Haliç'in öte tarafında otururlar. Kente gelen ziyaretçiler, Konstantinopolis'in 12. yüzyıl ortalarındaki yabancı nüfusunu 60.000 kişi olarak tahmin etmişlerdir. Bu, ekonomi için belirleyici, aynı zamanda kentin iç güvenli-

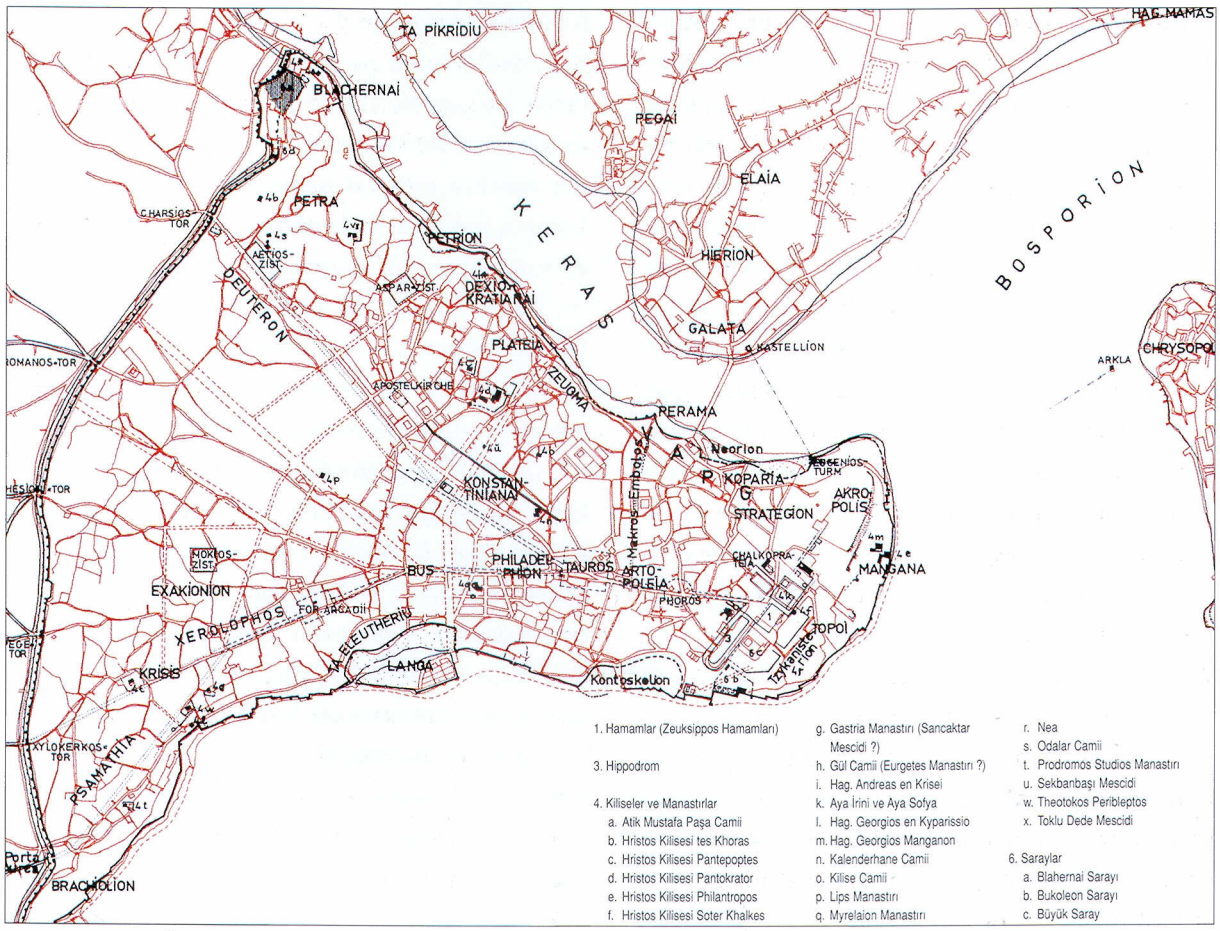

1. Hamamlar (Zeuksippos Hamamları)

3. Hippodrom

4. Kiliseler ve Manastırlar
- a. Atik Mustafa Paşa Camii
- b. Hristos Kilisesi tes Khoras
- c. Hristos Kilisesi Pantepoptes
- d. Hristos Kilisesi Pantokrator
- e. Hristos Kilisesi Philantropos
- f. Hristos Kilisesi Soter Khalkes
- g. Gastria Manastırı (Sancaktar Mescidi ?)
- h. Gül Camii (Eurgetes Manastırı ?)
- i. Hag. Andreas en Krisei
- k. Aya İrini ve Aya Sofya
- l. Hag. Georgios en Kyparissio
- m. Hag. Georgios Manganon
- n. Kalenderhane Camii
- o. Kilise Camii
- p. Lips Manastırı
- q. Myrelaion Manastırı
- r. Nea
- s. Odalar Camii
- t. Prodromos Studios Manastırı
- u. Sekbanbaşı Mescidi
- w. Theotokos Peribleptos
- x. Toklu Dede Mescidi

6. Saraylar
- a. Blahernai Sarayı
- b. Bukoleon Sarayı
- c. Büyük Saray

3. Konstantinopolis'in (8-12. yüzyıl) metinde değinilen anıtlarla ve önemli yerlerin adlarıyla konumu. Ölçek 1:50.000.

ği açısından da önemli bir sayıdır. O dönemlerde hem yabancıların kendi aralarında, hem de Latinleri pek sevmeyen Yunan halkı ile yabancılar arasındaki kavgalar yaygındır. I. Manuel'in 1171 yılında 10.000 Venedikli'yi tutuklatmasından sonra, 1182'de Yunanlıların kanlı bir isyanı, Latinleri birkaç yıl için kentten uzaklaştırır.

Angelos'lar döneminde imparatorluğun çöküş sürecine girmesi nedeniyle bir yandan ortaya çıkan gerginlikler, öte yandan İtalyan donanmasının büyüme arzusu, 4. Haçlı Seferi'ne çıkan ordunun Konstantinopolis'e yönelmesiyle sonuçlanır. Galata kuşatıldıktan ve Haliç'teki emniyet zinciri yok edildikten sonra kent 1203'te ilk kez işgal edilir ve 1204 yılında ise ikinci kez ele geçirilir. Her iki seferde de kent büyük hasara uğrar. Kentin yoğun nüfuslu kuzey ve doğu bölgeleri ile imparatorluk sarayı ve Mese yakılır. 1204'te kent işgal edildikten sonra üç günlüğüne yağmacıların eline bırakılır. Çok sayıda kentli yaşamını yitirir, bazıları varoşlara, bazıları da hâlâ Bizans toprakları olan Anadolu'ya kaçar.

Ele geçirilen büyük ganimet ve topraklar paylaşıldıktan sonra, Latin imparatoru Baudouin ve Venedik'ten gelen bir Latin patrik bu harap ve nüfusu hayli azalmış kenti yerleşim merkezi olarak seçerek eski Yunan meslektaşlarının saraylarına yerleşirler. Otuzun üzerinde kilise ve manastır Latin din adamlarının ya da aynı kökenli rahiplerin eline geçer. Bu arada iki Latin parti arasındaki yetki çatışmaları süregelmektedir. Bir yandan nüfusun azalması, ama aynı zamanda dini inanç farklılıklarından kaynaklanan bakımsızlık nedeniyle pek çok kilise ve manastır yıkılır.

Latin imparatorunun kendi yerleşim yeri olmasına rağmen, imparatorların para sıkıntıları nedeniyle kentin yağmalanmasına devam edilir: Bronz heykeller eritilir, her türlü mermer heykeller ve rölikler kendi ülkelerinin kiliselerine kaçırılır, hatta –III. İoannes Vatatzes bunları korumak için iyi bir bedel ödese de– kilise damlarının kurşunları çıkartılır, manastırlarda ve saraylardaki ahşap bölümler ısınma amacıyla yakılır. Latinler kendi kullandıkları konutları bile onaramadıkları için, egemenlikleri altındaki bu kent yarım yüzyılda bakımsızlaşır. Latin egemenliğinin son döneminin belirleyici özellikleri, kentin gereksinimlerinin artık karşılanamaması ve hem ticarette hem de ekonomide gözle görülür bir düşüş yaşanmasıdır.

W. HEYD, Histoire du Commerce du Levant au Moyen-âge, Leipzig, 1885-1886; H. F. BROWN, The Venetians and the Venetian Quarter in C'ple to the Close of the 12th Century, JHS 40 (1920), 68-88; A. ANDREADES, De la population de C'ple sous les Empereurs Byzantins, Metron I/2 (1920), 68-120; C. M. MACRI, L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macédoine, Paris, 1925; F. DÖLGER, BNJ 5 (1927), 235-243; A. M. SCHNEIDER, Zur byzantinischen Baukunst des 7.-10. Jhs, GGA 201 (1939), 495-500; M. IZZEDDIN, Un prisonnier arabe à Byzance au IXe siècle, RevEtIsl 1941/46, 41-62; R. JANIN, Les sanctuaires des colonies latines à C'ple, REB 4 (1946), 163-177; P. CHARANIS, Monastic properties and the State in the Byzantine Empire, DOP 4 (1948), 51-118; N. I. BRUNOV, Architektura K'polja 9.-12. W., VV 2 (1949), 150-214; R. JANIN, Les églises et monastères de C'ple byzantine, REB 9 (1951), 143-153; F. BARISIC, Le siège de C'ple par les Avares, Byz 24 (1954), 371-395; J. L. TEALL, The Grain Supply of the Byzantine Empire 330-1025, DOP 13 (1959), 89-139; S. VRYONIS, Byzantine *ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ* and the Guilds in the 11th Century, DOP 17 (1963), 289-314; A. TOYNBEE, Constantine Porphyrogenitus and his World, London, 1973; N. OIKONOMIDES, Quelques boutiques de C'ple au Xe siècle, DOP 26 (1972), 345-356.

Mikhail VIII. Palaiologos, Pelagonia'daki zaferinden sonra Konstantinopolis'in çevresini kuşatır ve 1260 sonbaharında Galata'yı da kısa bir süre muhasara eder; 1261 yazında ise neredeyse korunmasız kalmış kenti geri almayı başarır. Haliç'teki Latin bölgeleri ateşe verilir, imparator ve Latin halk kaçarlar; 15 Ağustos'da Mikhail Altın Kapı'dan yeniden ele geçirilmiş kente girer. Bu başarıyı izleyen bir tarihte imparator önce surları, sonra sarayları ve manastırları onartır, kenti tekrar yönetim merkezi haline getirtir ve neredeyse bomboş kalmış kentin yeniden iskânına girişir. Yeni donanması için Kontaskalion Limanı'nı yaptırtır. Bu inşa eyleminin anıtı olarak da Havariyyun Kilisesi'nin önündeki bir sütunun üzerine boy heykelini diktirtir. Bu, heybetli geçmişin görüntüsünü tekrar yaşatmak istemenin bir göstergesidir.

Güvenlik sağlama ve yeniden yapılanma çabalarını 13. yüzyıl sonu, 14. yüzyıl başında yeni bir girişim izler. Manastır vakıfları, imparator ailesi mensupları ya da soylular aracılığıyla, çok sayıda eski manastır o dönemin tarzına göre yeniletilir. Bu yapılar dinamik görüntüleri ve kubbeleriyle kentin panoramasını etkileyici kılarlar.

Latin egemenliğinin sona erişi, kentin çoğu eski Frenk kolonisi için bir son niteliği taşıyordu. 1261'deki Nymphaion antlaşmasında yalnızca Cenova ve Pisa'ya belli ayrıcalıklar verilir; 1265'te buna Venedik eklenir, ancak *Λατίνοι* lar Haliç'in kuzeyine yerleştirilir. Tekrar başlayan çatışmalardan sonra Cenovalılar 1267'den itibaren eski Sykai'de (Galata) kendi yeni, sistematik, ızgara plana göre tasarlanmış Pera kentini kurarlar. 1296'daki bir Venedik saldırısından sonra, 1310-1315 yıllarında sözleşmeye tam da uymayan bir biçimde bölgelerini koruma altına alırlar. Venedik ancak 1285'ten itibaren kendi eski yerleşim bölgesini ele geçirir; Pisalılar ise Neorion Kapısı'nda oturmaya devam ederler. Bu arada bir rol değişikliği olmuştur. 14. yüzyıl başlarından beri artık İtalyan tüccarlar Karadeniz ticaretinin tartışılmaz efendileridir ve kentin iaşe gereksinimi onlar sayesinde karşılanmaktadır. Ekonomik etkinliklerden elde edilen gelirlerin dengeleri de değişmiştir: Bizans'da yıllık 30.000 Hyperpera gümrük gelirine karşın, Cenovalılar 14. yüzyılın ortalarında Pera'da ortalama 200.000 kazanmaktadırlar.

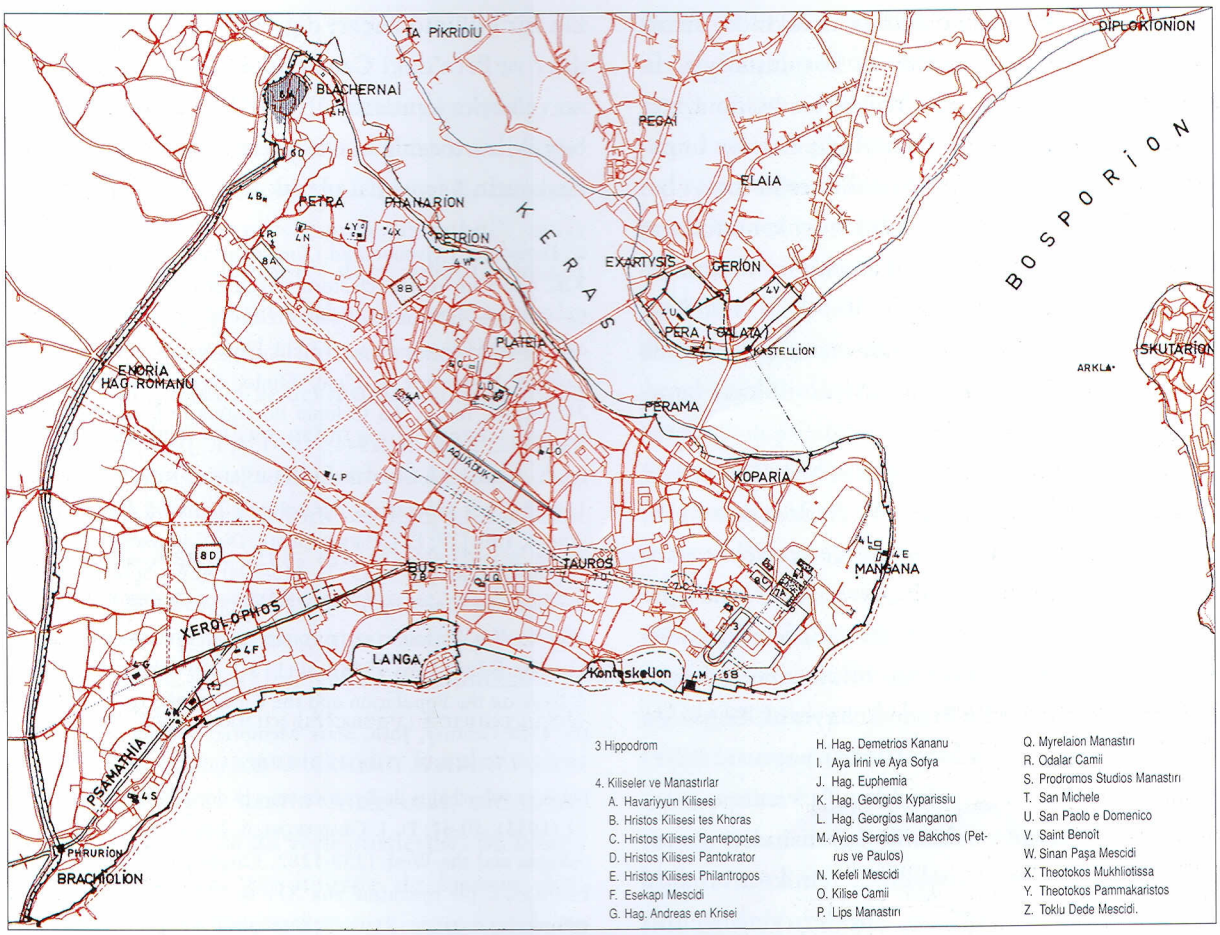

4. Konstantinopolis'in (13-15. yüzyıl ortasına kadar) metinde değinilen anıtlarla ve önemli yerlerin adlarıyla konumu. Ölçek 1:50.000.

Bizans'ın son yüz yılında imparatorluk toprakları giderek küçülür, 1321-1357 arasında beş kanlı iç savaş, şiddetli depremler (1344) ve veba (1347-1348) salgını yaşanır. Kent artık küçük bir devletin olağanüstü büyümüş nüvesi gibidir ve imparatorluk, ne askeri ne de ekonomik açıdan, eskiden parlak bir geçmişi olan bu kentin taleplerini yerine getirebilecek durumdadır.

Aya Sofya çevresindeki eski kent merkezi, Hippodrom ve İmparatorluk Sarayı uzun zaman ihmal edilmiş ve bu nedenle bazı bölümleri zamanla yıkılmıştır. Aya Sofya'nın 1346'da göçen kubbesinin onarımı ise ancak dışardan sağlanan malî destek ve yıllar süren bir çalışma sonunda gerçekleşebilmiştir. Büyük sütunlu caddeler de yangınlarda ve 12.-14. yüzyıllarda meydana gelen depremlerde yıkılmıştır. Bundan böyle caddelerin iki yanında sütunlar yerine ağaçlar yer alır. Eski kent merkezindeki devlet binalarının çoğu –1344'te İbn Battuta'nın yazdığı üzere– artık ahşap yapılardır. 15. yüzyıl başlarının gezginleri, Konstantinopolis'i surlar tarafından bütünlüğü sağlanan dağınık köylere dönüşmüş bir kent olarak betimlerler. Artık sadece Haliç'in liman bölgeleri bir kentsel yerleşim izlenimi vermektedir. Tarlalar, zeytinlikler ve üzüm bağları arasına serpiştirilmiş büyük manastır kompleksleri kutsal eşyaları ile birlikte hâlâ hacıların ziyaret yerleridir. 1440-1450'lerde sağlam kalmış 18 manastır arasında en önemlileri Studios Manastırı, batıdaki Theotokos *τῆς Περιβλέπτου*, kuzeyde geniş yer kaplayan Prodromos Manastırı *ἐν τῇ Πέτρᾳ*, merkezde Pantokrator Manastırı, Akropolis'in güney yamacında ise Mangan Manastırı ve Theotokos *τῆς Ὁδηγητρίας*'dur.

Bu dönemin konut tarzları hakkında ancak tahmin yürütülebilir. Ekonomi kuruluşlarıyla, liman ve tarlalarıyla kentin büyük bir bölümü manastırlara bağışlanmıştı. Diğer bölümleri ise imparatorluğa ya da (Theodor Metokhites'in sarayı betimlemesinde anlaşılacağı gibi) büyük konutlara, bunların yanısıra ekonomi kuruluşlarına, ambarlara sahip olan soylulara aitti. 50.000-75.000 kişilik nüfusun büyük kısmı mütevazi ahşap evlerde ve asgari gereksinmelerini sağlayabildikleri harabelerde yaşıyorlardı.

14. yüzyılın sonlarına doğru, hızla genişleyen Osmanlıların baskısı artar. IV. Andronikos ve II. Manuel, Osmanlı sultanına vergi vermek zorunda bırakılırlar. I. Bayezid'in olası saldırısına karşı, Altın Kapı civarında, yıkılan kiliselerin kalıntılarından 1391'de yapılan hisar yine sultanın buyruğuyla yıkılır. Bu arada I. Bayezid, Boğaz'da Güzelce Hisar'ı (Anadolu Hisarı) yaptırır. Bayezid'in 1402'de, Ankara'da Timur'a yenilmesi, artık neredeyse sadece kentin kendisinden ibaret kalan Bizans'a toparlanabilmesi için kısa bir süre bağışlar. Ancak 1422'de Türkler yine kentin önündedir. Osmanlı ordusundaki iç çekişme kuşatmanın kaldırılmasına neden olur. Bu yinelenen saldırı kentteki yıkılan hisarları yeniden yapmak için bir uyarıdır. Aynı zamanda 1435'te yeniden ortaya çıkan bir veba salgını nedeniyle bunun gerçekleşmesi zorlaşır. 1439'da kiliselerin halk tarafından onaylanmayan birleşmesi ve pek çok yardım çağrısına rağmen kent bu son savaşta, az sayıdaki kendi kuvvetleriyle sınırlı kalmıştır. 1451'de genç II. Mehmed kentin çevresindeki köyleri yıktıktan sonra 1452'de ikinci hisar olan Rumeli Hisarı'nın inşasına başlar. 1453'de devasa bir orduyla en fazla 9.000 kişi tarafından korunan kent önündedir. Kent Türk topçularının yoğun ateşlerine ve Haliç'ten gelen yardımcı güçlere karşı koyamaz ve 29. 5. 1453'teki büyük taaruzda düşer. Romanos Kapısı ve Kharisios Kapısı'na kadar uzanan sur hemen hemen tümüyle yıkılır. Kent üç gün boyunca yağma edilir. Halkın bir bölümü kaçar; diğerleri –Balat'taki Yahudiler ve Pera'daki Cenovalılar hariç– Bursa, Edirne ve başka kentlere sürülür. 1 Haziran'da sultan büyük bir törenle kente girerek Aya Sofya'yı yeni başkentin başcamisi olarak ilan eder.

C. DESIMONI, I Genovesi ed i loro quartieri a C'ple nel secolo XIII. Giornale ligust.arch.storia e delle arti 3 (1876), 217-274; G. MÜLLER, Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente Cristiano e coi Turchi, Florenz, 1879; C. DIEHL, La Colonie Vénitienne à C'ple, Etudes Byzant., (Paris 1905), 245vd.; M. BERZA, La Colonia fiorentina di C'poli nei secoli XV-XVI..., RESEE 21 (1944), 137-154; R. JANIN, Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine, REB 2 (1944/45), 134-184; Les sanctuaires des colonies latines à C'ple, REB 4 (1946), 160-177; E. C. SKRZINSKAJA, Die Genuesen in K'pel im 14. Jh. (Rusça), VV 1 (1947), 215-234; A. M. SCHNEIDER, Die Bevölkerung K'pels im 15. Jh., NGG (1949), 233-244; M. IZZEDDIN, Ibn Battouta et la topographie byzantine, Actes 6. CongrIntEtByz (Paris 1948)), II (1951), 191-196; P. CHARANIS, A Note on the Population and the Cities of the Byz. Empire in the 13th Century, Josh. Starr Memorial Volume (New York 1953), 135-148; E. DALLEGGIO D'ALESSIO, Les sanctuaires urbains et suburbains de Byzance sous la domination latine, REB 12 (1953), 50-61; D. J. GEANAKOPLOS, Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282, Cambridge/Mass, 1959; E. FRANCES, C'ple byzantine aux XIV et XV siècles (Population, commerce, métiers), RESEE 7 (1969), 405-412.

A. D. MORDTMANN, Belagerung und Eroberung K'pels durch die Türken im Jahre 1453, Stuttgart, 1858; G. M. THOMAS, Belagerung und Eroberung von C'pel im Jahre 1453 aus der Chronik von Zorzi Dolfin, SB München 1868, II, 1-41; A. G. PASPATES, *Πολιορκία καὶ ἅλωσις τῆς Κ'πόλεως ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν.*, Atina, 1890; E. PEARS, The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of C'ple by the Turks, London, 1903; J. H. MORDTMANN, Die Kapitulation von K'pel im Jahre 1453, BZ 21 (1912), 129-144; G. SCHLUMBERGER, Le siège, la prise et le sac de C'ple par les Turcs en 1453, Paris, 1915; F. W. HASLUCK, Constantinopolitana, JHS 43 (1923), 162-167; J. PAPADOPOULOS, EEBS 15 (1936), 85-95; M. BRAUN - A. M. SCHNEIDER, Bericht über die Eroberung K'pels. Nach der Nikon-Chronik..., (Leipzig 1943); H. T. ZORAS, *Ἡ ἅλωσις τῆς Κ'πόλεως... Ἑλληνικὴ Δημιουργία*, 1949, 265-876; G. MORAVCSIK, Bericht des Leonardus Chiensis über den Fall von K'pel in einer vulgärgriechischen Quelle, BZ 44 (1951), 428-436; A. M. SCHNEIDER, *Ἑάλω ἡ πόλις*. Oriens 6 (1951), 1-9; R. BROWNING, The Capture of C'ple in 1453, Byz 22 (1952), 379-387; M. L. CONCASTY, Byz 24 (1954), 95-110; S. RUNCIMAN, The Fall of C'ple 1453, Cambridge, 1965; J. R. MELVILLE JONES, The Siege of C'ple 1453: Seven Contemporary Accounts, Amsterdam, 1972.

c) İSTANBUL

Fatih Sultan Mehmed'in kente girmesiyle, artık Osmanlı olan kentin üçüncü dönemi başlar. Kent hâlâ kendi Arap kökenli adını (Kostantinîya) korur, ama bunun yanında "İstanbul" ya da 18. yüzyılda "İslâmbol" diye adlandırılmaya başlar. Sultanın amacı korkulan Frank saldırılarına karşı surları onararak kenti emniyete almanın yanı sıra, kentin ve çevresinin yeniden yoğun iskân bölgeleri hâline gelmesiydi. Fatih, ileriki yıllarda sefer yaptığı ülkelerden, Anadolu, Sırbistan, Makedonya, Mora ve Ege adalarından çok sayıda insanı, savaş esirini İstanbul'a göçe (*σουργούνιδες* = sürgün) zorlar ve bu insanlar kendi içine kapalı etnik gruplar halinde yerleştirildiklerinden, geldikleri yerler günümüzde bile belli bölgelerin adlarını (Aksaray, Karaman, Kefeli, Akseki, v.s.) yansıtmaktadır. Rumlar ve Yahudiler öncelikle kentin kuzeyinde otururlar. Rumlar Samatya'da da yerleşmişlerdir. Bu bölgenin bazı kiliseleri günümüzde de kısmen durmaktadır. 1459'dan itibaren kentin sürülmüş olan yerlilerine geri dönme izni verilir. Bu yeni gelenlerin pek çoğu yine kaçar ya da 1455, 1466-1467, 1472 ve 1491'deki veba salgınlarında yaşamlarını yitirirler. Yine de 1480'e doğru kentin nüfusu ortalama 65.000-80.000 kişiye çıkmıştır. Bu nüfusun ortalama %58'i Türk, %23'ü Rum, %19'u Frenk, Ermeni ve Yahudidir. Bu çok kültürlü toplumu, Fatih'in yeni kanunnâmelerinin uygulanmasından sorumlu bir "Subaşı" yönetir. Ancak bazı eski memurlarla birlikte eski kurallar ve gelenekler yürürlükte kalırlar. Kentin geniş alanları vakıf mülkü olarak Aya Sofya Camii'ne verilir. Pek çok küçük kilise ve manastır camiye çevrilir. Türk yerleşim bölgelerinde ayrıca başka küçük camiler de inşa edilir. Eski taşra bölgesi olan Kosmidion'da (Eyüp) 1453'teki kuşatma sırasında bulunan Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin mezarı özel bir yer olarak anlam kazanır (bkz., s. 508). Kentin merkezinde ve 1453'de hâlâ kalabalık olan ForumTauri'de Fatih, yüksek duvarlarla çevrili Eski Saray'ın inşasını 1457'de başlatır. Bu saray 20. yüzyıla kadar pek çok yıkıma uğramış olmasına rağmen avlunun bazı bölümlerini barındırır. Sarayın hemen güneyinde ise sonraki yıllarda Sırmakeş Hanı olarak adlandırılan Darphane vardır. Daha batıya doğru gidildiğinde eski ana caddenin güneyinde etken Yeniçeri ortalarının ve Acemioğlanları'nın kaldıkları yapılar bulunur. Sarayın doğusunda, Forum Tauri'de ve eski, *Μακρὸς Ἔμβολος* şimdiki Uzun Çarşı'nın her iki tarafındaki ticaret merkezi, işlevini yeni iktidarın hakimiyeti altında devam ettirir. Burada 1455-1461'de Büyük Bedesten inşa edilir ve etrafında da ilk büyük han olarak Kürkçüler Hanı'yla daha basit bir çarşı oluşur. Kentin su tesisleri de 1453'te yenilenir: Fatih Sultan Mehmed, Halkalı su tesislerini onartır ve bu tesis yan borularla cami külliyelerinin, sarayın, hamamların ve çeşmelerin su gereksinimini karşılar. Yeni hükümdarın en anlamlı eseri ise yıkılmış Havariyyun Kilisesi'nin tam üzerine 1463-1470'de inşa ettirdiği, 8 büyük 8 küçük medresesi ve bunlara ek vakıf binalarıyla Fatih Camii Külliyesi'dir. Vezirler de başkentin yapılanmasına katkıda bulunmak durumundaydılar: Mahmud Paşa ve Murad Paşa, kendi olanaklarıyla medreseler, hamamlarıyla birlikte camiler yaptırırlar. Bu yapılar kısa zamanda kentin yeni bölgelerinin merkezleri olurlar. Bugünkü Topkapı Sarayı'nın inşaatı, o zamana kadar zeytinlikler, eski kiliseler ve manastırlarla kaplı bir bölgede, oldukça geç bir tarihte, 1465-1470 yıllarında başlar. Sultan, bu sarayı kalın bir surla kentin diğer bölgelerinden ayırır. Bu sarayın yapımında, Pera'da yaşayan İtalyan tüccarlar aracılığıyla başkente gelmiş bazı İtalyan sanatçılar da çalışmıştır. 1453'teki kuşatmada gösterdikleri dikkatli tutumları sayesinde Pera'daki Cenovalılar, sultandan mülk ve eski ayrıcalıklarını tanıyan bir belge almışlardı. Onlardan beklenen hisarlarını kısmen de olsa

yıkmalarıydı. Ellerindeki anlaşmaya rağmen 1475'de eski manastır kilisesi St. Domenico ve daha sonraki yıllarda başka küçük kiliseler ellerinden alınır ve camiye çevrilirler. Kentte 1488-1489 yıllarında 812 Frenk ve Ermeni aile vardır. Osmanlılar ve İtalyan liman kentleri arasındaki ilişkiler zaman zaman gergin olsa da, iki taraf bu karşılıklı desteğin sürmesi için çaba harcarlar.

Fatih Sultan Mehmed'in göç politikasını hem II. Bayezid (1481-1512), hem de I. Selim sürdürmüştür. Eski Saray ve Kapalı Çarşı (Bazar-Bedesten) arasındaki kent merkezi, Bayezid'in vakıf külliyesi sayesinde yeni bir ağırlık merkezi kazanır. 1509'daki deprem kente büyük zarar verir. Pek çok yapının yanı sıra surların büyük bir kısmı da yıkılır.

G. T. BELGRANO, Documenti riguardanti la Colonia Genovese di Pera, Genua, 1888, 226vd.; J. v. KARABACEK, Abendländische Künstler zu K'pel im 15. und 16. Jh. I. DenkschrAkWissWien 62,1 (1918); F. GIESE, Die Stellung der christlichen Untertanen im osmanischen Reich, Der Islam 19 (1931), 264-277; E. MAMBOURY, Le développement d'Istanbul depuis la conquête à nos jours, TTOK-Bell 7 (1937), 19-25; Fatih Mehmed II Vakfiyeleri, Ankara, 1938, 201-284; A. S. ÜLGEN, Fatih Devrinde İstanbul 1453-1481, Ankara, 1939; A. S. ÜNVER, İlim ve Sanat Bakımından Fatih Devri Notları I, İstanbul, 1948; A. M. SCHNEIDER, Die Bevölkerung K'pels im 15 Jh, NGG (1949), 233-244; Ö. L. BARKAN, Les déportations comme méthode de peuplement..., İktisat Fakültesi Mecmuası 11 (İstanbul 1949/50)+IFM 13 (1953), 56-78+IFM 15 (1955), 202-237; F. BABINGER, Mehmet der Eroberer und seine Zeit, München, 1953; N. TOMADAKES, Pepragmena 9. ByzSynedr (Selanik 1953), II (1956), 611-629; E. H. AYVERDI, Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri. Şehrin İskânı ve Nüfusu, Ankara, 1958; H. B. KUNTER, Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, VakDerg 4 (1958), 245-261; N. BELDICEANU, Actes de Mehmed II. et de Bayezid II. du MS. Fonds Turc Ancien 39, Paris, 1960; F. BABINGER, Spätmittelalterliche fränkische Briefschaften aus dem großherrlichen Seraj zu Stambul (SüdosteuropArb 61; München, 1963), 120-135; C. PATRINELIS, The Exact Time of the First Attempt of the Turks to Seize the Churches..., Actes I. CongrIntEtBalk et SE-Europ III (1969), 567-572; H. İNALCIK, The Policy of Mehmet II. towards the Greek Population of Istanbul..., DOP 23/24 (1969/70), 229-249; W. D. DENNY, A 16th Century Architectural Plan of Istanbul, ArsOr 8 (1970), 49-63; N. BELDICEANU, Recherche sur la ville Ottomane au XVe siècle (BiblArcHistInstFranç, İstanbul 25), Paris, 1973.

I. Selim (1512-1520) Suriye ve Mısır'ı aldıktan sonra Konstantinopolis halifeliğin merkezi ve tüm İslam dünyasının başkenti olur. Ganimetleriyle birlikte I. Selim, Kahire'den zanaatçılar, sanatçılar getirir ve bunların etkisi yeni yapı tarzında ve donatımında kendini gösterir. Hâlâ eski kiliselerin kubbeleri kentin panoramasını belirlemektedir. 1518'de sultanın emriyle pek çok kilise ve kubbeli yapı camiye çevrilir. I. Selim'in kısa hükümdarlık döneminde kent planlaması açısından aldığı en önemli önlem, 1514'den sonra donanmanın temelini meydana getirecek olan bir tersanenin yapılışıydı. Bu tersane, Pera'nın batısında, Haliç'in derin bir koyunda kurulur ve bu koy giderek güney kıyısındaki Kadırga Limanı'nın ve Kontaskalion Limanı'nın yerine geçer. Bununla, aynı zamanda Pera'nın doğusunda II. Mehmed tarafından inşa ettirildiği tahmin edilen Tophane ve iki tamirhanede çalışan zanaatkârların yerleşim yerleriyle, Haliç'in kuzeyindeki bu bölge, eski ekonomik işlevlerine ek başka önemli görevler de üstlenir. Kent böylece daha kuzeye doğru gelişmeye başlar.

16. yüzyılın başında yapılan seferlerin ganimetleri ve gittikçe büyüyen imparatorluk toprakları, Sultan I. Süleyman'a (1520-1566) kentin inşasını, ondan önce hüküm sürmüş sultanların tahmin edemeyeceği bir boyutta ve sanatsal beceriyle sürdürmesini sağlar. I. Süleyman ve vezirleri cami külliyelerinin yapımında birbiriyle yarışırlar. Bu camiler kent planlaması açısından önemli yerlere inşa edilirler ve böylece kentin görünümünü nasıl etkileyecekleri konusuna önem verilmiş olunur. 16. yüzyılın en önemli mimarlarından biri de kuşkusuz Sinan'dır. Kısa zamanda ard arda camiler inşa edilir: Sultan Selim Camii, 1543-1548'de Şehzade Camii, 1550-1557'de Süleymaniye Camii. Sultanın yanı sıra eşi ve kızları da camiler, hayır kurumları inşa ettirirler. 1539'da Haseki Hürrem Sultan, Haseki Camii ve etrafındaki yapıları inşa ettirir, 1547'den sonra da Mihrimah iki külliye yaptırır. Bunların ya-

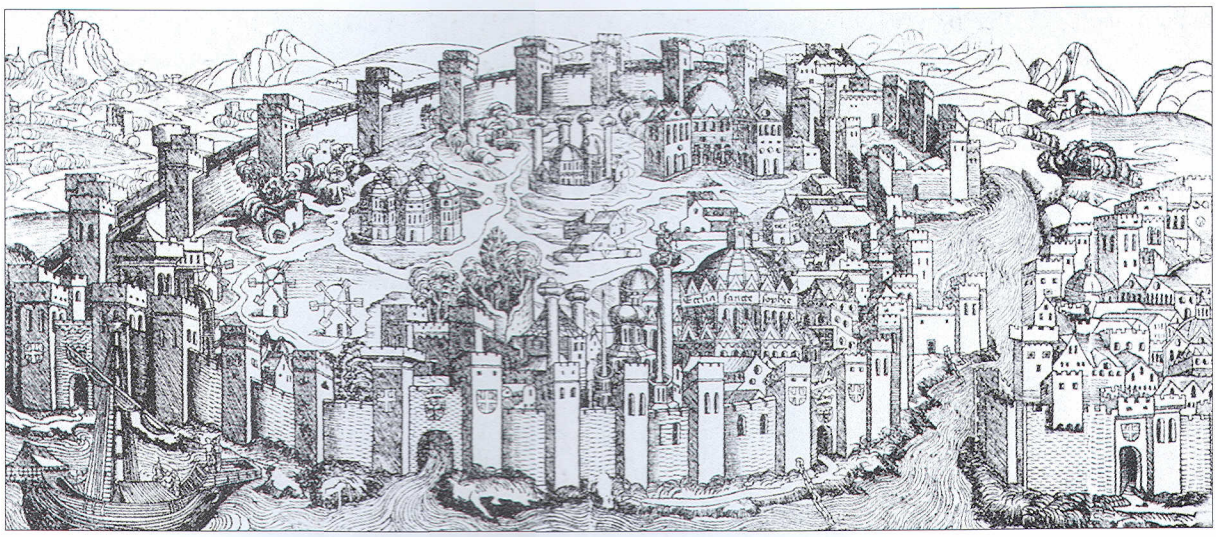

5. 15. yüzyılın sonlarında kentin görüntüsü (Hartmann Schedel, Liber Chronicarum, Nürnberg 1493). Bu eserde farklı biçimlerde kullanılmış tahta oymacılığı, topografik saptamalar açısından yeterli dayanak sağlamaz. Ancak bu eser kentte oluşmuş ve kenti betimleyen en eski görüntülerden birisidir.

nında vezirler, yüksek rütbeli memurlar tarafından yaptırılan camiler de vardır. Bu yapılar kutsal işlevlerinin yanı sıra halkın eğitimini ve sosyal bakımını da sağlarlar. Söz konusu camilerin çoğu imaretlerle ilişki içindedirler ve halkın büyük bir kısmının yeme içme gereksinimini karşılamaktadırlar.

Bu yoğun inşaat faaliyeti, I. Süleyman'ın halefi II. Selim (1566-1574) ve III. Murad (1574-1595) döneminde de devam eder, ancak 16. yüzyıl sonlarına doğru malî zorluklar nedeniyle faaliyetler durur. 1597'de başlanan Yeni Valide Camii'nin inşaatı yıllarca tamamlanamaz. 16. yüzyılın görkemine yalnızca Sultan I. Ahmed'in 1609-1617 arası Hippodrom'da inşa ettirdiği külliyede ve yapının çok zengin iç donatımında ulaşılır.

Sultan I. Süleyman döneminden itibaren kentin yeniden yapılanması desteklenmiş ve kent pek çok büyük yapıyla donatılmıştır. Çok sayıda büyük yeni kubbe ve minare kentin siluetini tümüyle değiştirmiştir. Tüm bunlara rağmen 16. yüzyıldaki seyahatnamelerden ve kent gravürlerinden anlaşılacağı gibi Arnavut kaldırımlı, dar sokaklar ve iki yanlarındaki mütevazi bir-iki katlı ahşap evler, kentin görünüşünü belirleyen ögelerdir. Yalnızca eski *Μέση*'yi izleyen, Topkapı Sarayı-Aya Sofya Camii'den Edirnekapı'ya giden cadde, sultanın kente törensel giriş ve çıkışlarında kullanıldığı için daha iyi inşa edilmiştir. Bu arada pek çok cadde, eski caddeler Emboloi gibi dardır. Bu caddeler, yeniden yapılan evler nedeniyle daha da darlaşmış, eğri büğrü bir biçim almışlardır. Bu dönemde hemen hemen hiç araba yoktur ve caddelerin efendileri yayalar ile yük taşıyan hayvanlardır. Oturma yerleri olarak 16. yüzyılda da çıkmaz sokaklar yeğlenir. Bu yüzyılda yerleşim bölgelerinde pek çok çıkmaz sokağın bulunması çok karakteristiktir. Nüfusun hızla artması yapılanmayı daha yoğun bir hâle getirmiştir. Büyük bahçelere sahip bölgeler 19. yüzyılın başlarına kadar yalnızca kentin batısında kalır. 16. yüzyılın ortalarından itibaren bu yoğun yapılanmanın sonucu olarak kentte sık sık büyük yangınlar çıkar. 17. yüzyılın ikinci yarısında yeni konutların taştan yapılması için emirnameler yayınlanmasına rağmen yine de kentte hakim olan yapı tarzı ahşaptır. 17.-18. yüzyıla kadar sarayların ahşaptan yapılmasına devam edilir. Hatta 1665'teki büyük yangına kadar sultanın sarayı bile ahşaptır.

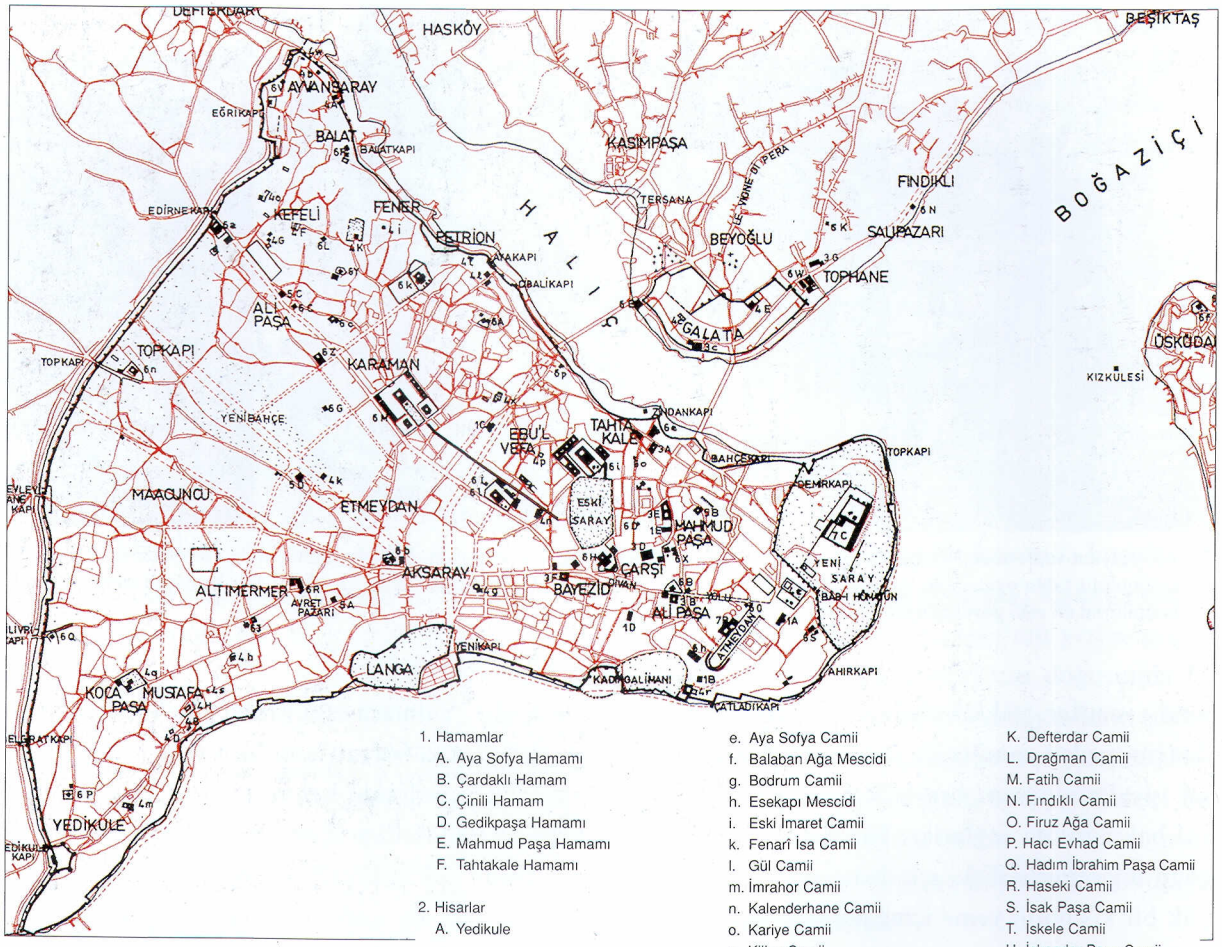

1. Hamamlar
   - A. Aya Sofya Hamamı
   - B. Çardaklı Hamam
   - C. Çinili Hamam
   - D. Gedikpaşa Hamamı
   - E. Mahmud Paşa Hamamı
   - F. Tahtakale Hamamı

2. Hisarlar
   - A. Yedikule

3. Ticaret
   - A. Balkapanı Hanı
   - B. Elçi Hanı
   - C. Galata Bedesteni ve Rüstem Paşa Hanı
   - D. Kapalı Çarşı
   - E. Kürkçüler Hanı
   - F. Simkeş Hanı
   - G. Tophane

4. Kiliseler
   - A. Hag. Demetrios Kananu
   - B. Hag. Georgios Kyparissiu
   - C. Hag. İoannes en Trullo
   - D. Hag. Menas
   - E. Saint Benoît
   - F. San Nicolò
   - G. Sainte Marie de Constantinopolis
   - H. Sulu Manastır
   - I. Theotokos Mukhliotissa
   - K. Theotokos Pammakaristos

Camiye çevrilmiş eski kiliseler
   - a. Acem Ağa
   - b. Atik Mustafa Paşa Camii
   - c. Arap Camii
   - (d. Arslanhane)
   - e. Aya Sofya Camii
   - f. Balaban Ağa Mescidi
   - g. Bodrum Camii
   - h. Esekapı Mescidi
   - i. Eski İmaret Camii
   - k. Fenarî İsa Camii
   - l. Gül Camii
   - m. İmrahor Camii
   - n. Kalenderhane Camii
   - o. Kariye Camii
   - p. Kilise Camii
   - q. Koca Mustafa Paşa Camii
   - r. Küçük Aya Sofya Camii
   - s. Sancakdar Mescidi
   - t. Sinan Paşa Mescidi
   - u. Şeyh Murad Mescidi
   - v. Şeyh Süleyman Mescidi
   - w. Toklu Dede Mescidi
   - x. Zeyrek Kilise Camii

5. Medreseler
   - A. Gevher Sultan Medresesi
   - B. Rüstem Paşa Medresesi
   - C. Semiz Ali Paşa Medresesi
   - D. Sultan Selim Medresesi

6. Camiler
   - A. Aşık Paşa Camii
   - B. Atik Ali Paşa Camii (Çemberlitaş)
   - C. Atik Ali Paşa Camii (Zincirlikuyu)
   - D. Atik İbrahim Paşa Camii
   - E. Azapkapı Camii
   - F. Balat Camii
   - G. Bâlî Paşa Camii
   - H. Bayezid Camii
   - I. Burmalı Mescid
   - J. Davud Paşa Camii
   - K. Defterdar Camii
   - L. Dragman Camii
   - M. Fatih Camii
   - N. Fındıklı Camii
   - O. Firuz Ağa Camii
   - P. Hacı Evhad Camii
   - Q. Hadım İbrahim Paşa Camii
   - R. Haseki Camii
   - S. İsak Paşa Camii
   - T. İskele Camii
   - U. İskender Paşa Camii
   - V. İvaz Efendi Camii
   - W. Kılıç Ali Paşa Camii
   - X. Mahmud Paşa Camii
   - Y. Mehmed Ağa Camii
   - Z. Mesih Paşa Camii
   - a. Mihrimah Camii
   - b. Murad Paşa Camii
   - c. Nişancı Mehmed Paşa Camii
   - d. Piyale Paşa Camii
   - e. Rüstem Paşa Camii
   - f. Rum Mehmed Paşa Camii
   - g. Sinan Paşa Camii
   - h. Sokollu Mehmed Paşa Camii
   - i. Süleymaniye Camii
   - k. Sultan Selim Camii
   - l. Şehzade Camii
   - m. Timurtaş Mescidi
   - n. Topkapı Camii
   - o. Yavaşça Şahin Mescidi
   - p. Yavuz Er-Sinan Mescidi

7. Saraylar
   - A. Eski Saray
   - B. İbrahim Paşa Sarayı

6. İstanbul'un (15.-16. yüzyıl) metinde değinilen anıtlarla ve önemli yerlerin adlarıyla konumu. Ölçek 1:50.000.

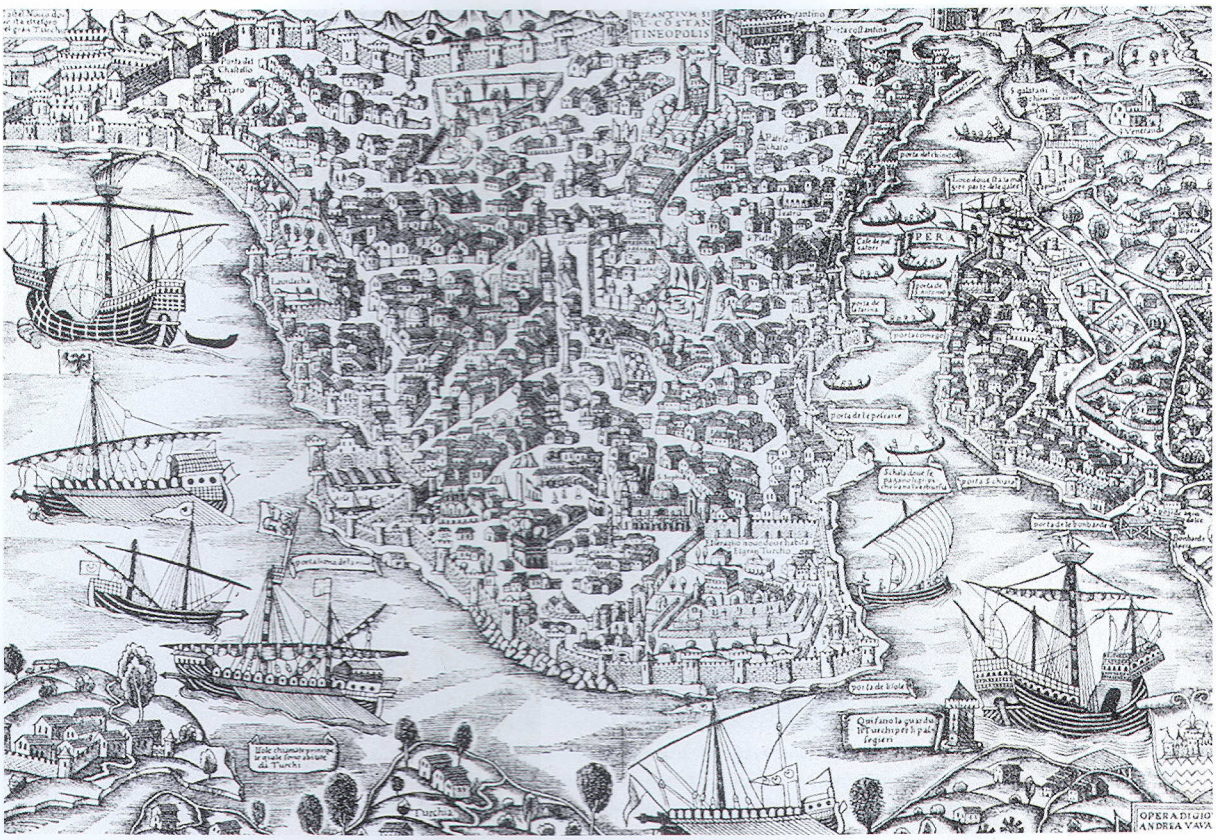

7. 15. yüzyılın sonlarında kentin görünümü. (Venedikli matbaacı ve tahta oymacısı Giovanni Andrea Vavassore'nin gravürü). Bu yapıtı sanatçı 1479'da Konstantinopolis'te bulunan Gentile Bellini'nin bir çiziminden yola çıkarak meydana getirmiş olabilir.

Bu saraylar, sultana ait iki sarayın çevresinde yer alırlar (Hippodrom'dan, daha sonraki adıyla Bâbıâli'ye kadar olan bölgede ve Eski Saray'ın güneyinde). Burası aynı zamanda sultan ve vezirlerin başında olduğu devlet yönetiminin bulunduğu yerdi. 17. yüzyılın ikinci yarısında Bâbıâli vezirin resmî makamı olur.

Bu iki bölge arasında daha eskilere dayanan Kapalı Çarşı ve zanaatçıların yerleri vardır. Bu bölgelerin işlevleri, kentin gereksinimini sağlamaya indirgenmiştir. Kent yaşamındaki işlevlerin dağılımı ve farklı toplulukların oturdukları yerler ise, 15. yüzyılın üçüncü yarısında belirlendiği gibi kalmıştır.

Bu arada yeni emirnameler Hıristiyanların Eyüp'te (1581) ve camilerin etrafında yerleşmelerini (1565 ve 1572) yasaklıyor, daha önceden kendilerine tahsis edilmiş pek çok kilise de geri alınıyordu. 1550'lerde nüfusun 400.000-500.000 kişiye çıkmasına rağmen, etnik oran sabit kalmıştır: %58 Türk ve %42 Rum, Yahudi, Ermeni ve Frenk. Bunlar, kendilerine verilen bölgelerde kalmışlardır: Ermeniler, Sulumanastır ve Kumkapı'da, Rumlar, Haliç'in kıyı bölgelerinde, Fener, Balat civarı ile güneydeki Samatya'da, Yahudiler ise Balat'ta, Çıfıt Kapısı'nda (bugünkü Yeni Camii civarı) ve Haliç'in öte tarafı, Galata ve Hasköy'de. Bu üç grup, zanaatkâr ve tüccar olarak, kentin ekonomisinde büyük rol oynuyorlardı.

Pera bölgesinin görüntüsü ise, İstanbul'unkinden çok farklıdır. 1453-1454'de surları kısmen yıkılmış olmasına rağmen geri kalanları bölgeyi gene de iyi korumaktadır. Bu bölgede dar ve dik sokakların iki yanında Cenova geleneğinin ürünü yüksek taş yapılar yer alır. Eski merkezde yerleşmiş İtalyan tüccarların yanı sıra bu-

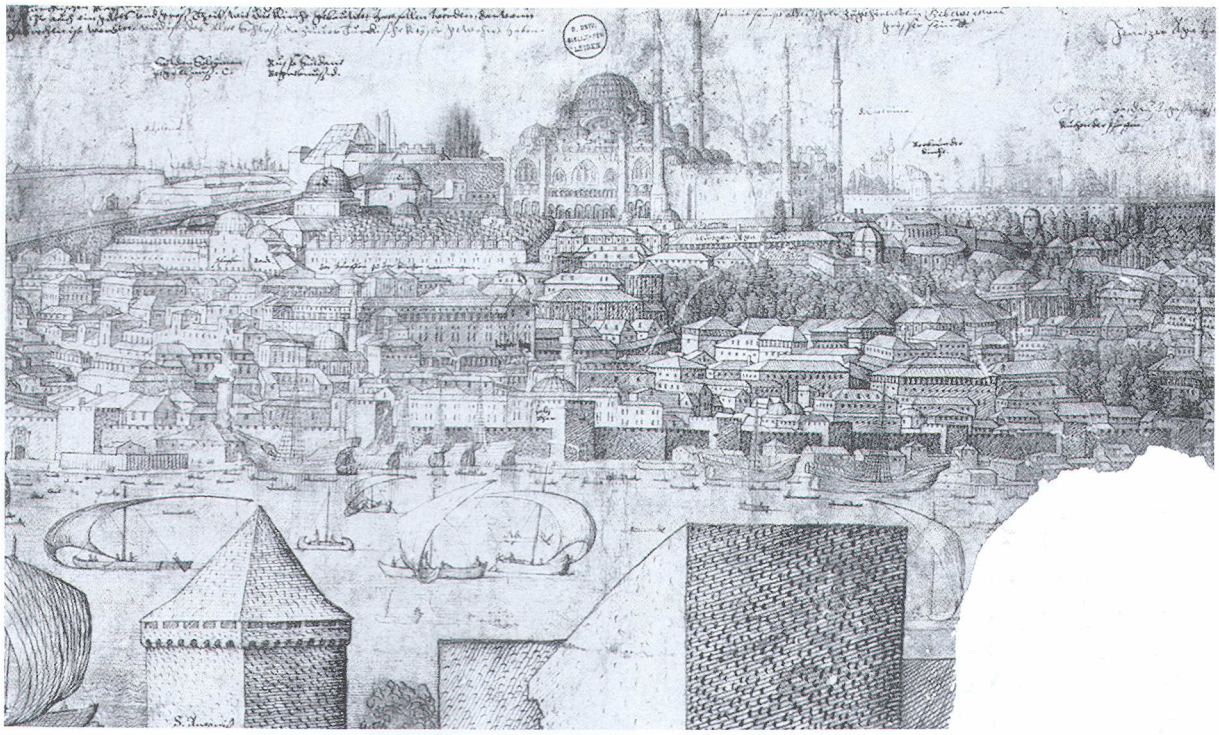

8. Kent görüntüsünden bir kesit (1557-1561 civarı). Melchior Lorichs'in (1527'den 1594'e kadar) 11,45 m uzunluğunda, 0,45 m genişliğindeki karakalem bir resminin laviert çizimi. Leiden Üniversite Kütüphanesi'ndedir. Solda yukarıda Eski Sarayı çevreleyen sur görülmektedir, ortada; (hamamı, medresesi ile) Süleymaniye Camii Külliyesi yer alır. Ön plandaki kule, Porta S. Antonio= Azapkapı'ya aittir.

rada 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa ülkelerinin Bâbıâli'ye gönderdikleri elçiler otururlar. Eski kentin surlara yakın ve surlarla çevrili bölgelerinde ise 13. ve 14. yüzyıldan itibaren buraya yerleşmiş Latin tarikatlarının mensupları, Dominikenler, Fransiskenler ikamet ederler.

Eski kilise San Michele'nin 1550'lerde yıkılıp, yerine büyük bir hanın yapılması, o döneme kadar batıda oturan Türk nüfusun kentin hemen her bölgesine dağıldığını gösterir. Kentin gittikçe genişlemesi burada da yoğunlaşmaya ve genişlemeye yol açar: Silahhane'nin yanında Kasımpaşa ve Hasköy gibi köyümsü yerleşim bölgeleri oluşur.

Pera'nın doğusunda eski Tophane'ye doğru küçük bir varoş vardır; bunu Fındıklı ve Beşiktaş izler. Pera'nın kuzeyinde, dağ yamacında, daha sonraki yıllarda Beyoğlu adını alacak yerde, yeşillik bir bölge, "Vigne" bulunur. Burada daha II. Bayezid döneminde şehzâdeler için Galatasaray adını taşıyan bir okul yapılmıştı. 16. yüzyıldan itibaren Fransız elçiler, Venedik bailosu, zengin iş adamları ve diplomatlar da bu bölgeye yerleşirler. 1525'den itibaren Vezir Ayas Paşa ve Alvise Gritti gibi bazı Türk makam sahipleri de burada yaşarlar. 1577'de Sultan III. Murad, eski Gritti Sarayı'nda bir rasathane yaptırır.

Üçüncü bir bölge ise, İstanbul kaymakamına görev yeri olarak verilen ve nekropol olarak bugüne kadar önemini koruyan küçük varoş Eyüp'tür. Bunu, 16. yüzyıla kadar sadece Boğaz'ı geçerken uğranılan bir iskele özelliği taşıyan, ama 16. yüzyılı izleyen dönemde Mihrimah Camii, Nûr Banu ve Vezir Şemsi Ahmed Paşa camilerinin ve sultan sarayının yapılmasıyla kentte yeni bir kimlik kazanmış olan Üsküdar semti izler.

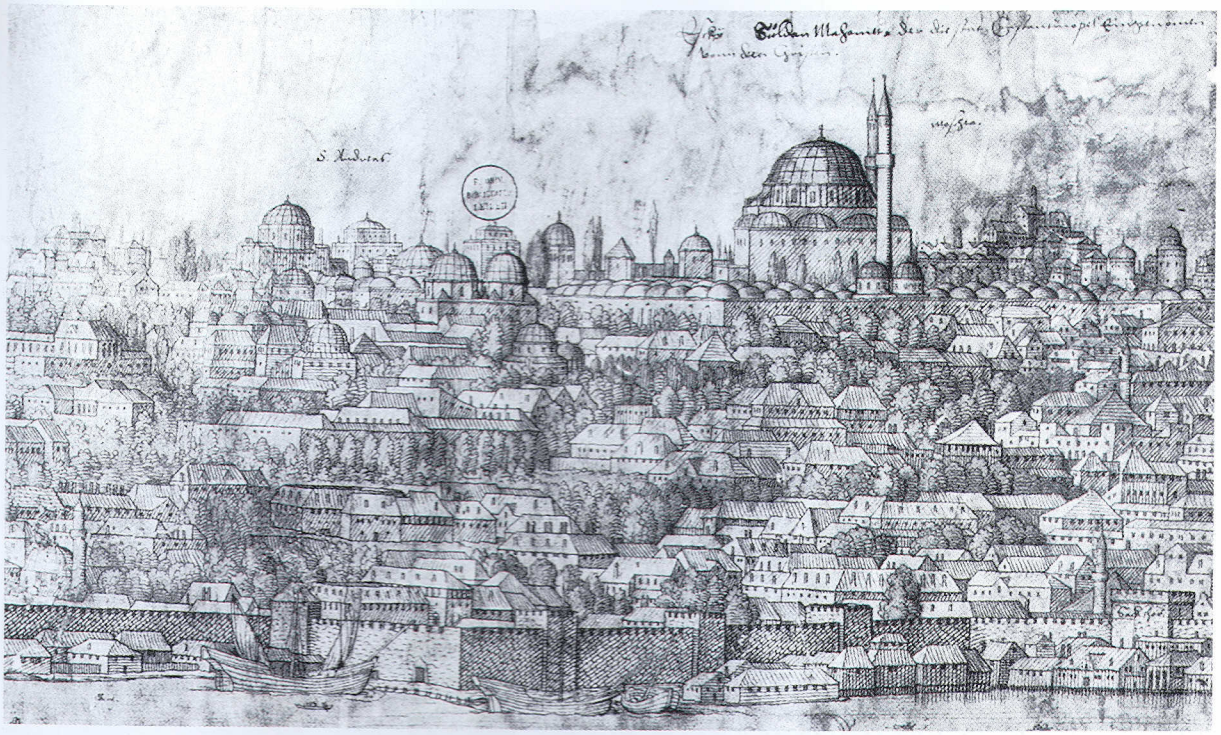

9. Resim 8'deki kent görünümünden bir diğer kesit. Medreselerle çevrili eski konumuyla Fatih Camii resmin ortasındadır. Resmin sağ köşesindeki kapı, Haliç'teki deniz surlarında yer alan Cibali Kapısı ile özdeştir (Krş., Schneider, Mauern und Tore, 76). Solda ufukta, Yedikule Hisarı'nın kulelerinden biri resmedilmiş olabilir.

Yaşanılan bölgeler nasıl belli topluluklara ve dini gruplara göre ayrılmış ve bunlar varoşlardaki eski ibadethanelerle bütünleşmişse, Üsküdar'ın üstünde ve aynı zamanda İstanbul surlarının önlerinde Eyüp'te ve Balıklı'da Pege Kilisesi yöresinde farklı toplulukların ve inançların mezarlıkları yer alır.

M. J. Gedeon, *ΚΕΦΣ* 23 (1893), 39-41; S.Petrides, Eglises grècques de C'ple en 1652, EO 4 (1900/1901), 42-50; E. Oberhummer, K'pel unter Suleiman dem Großen. Aufgenommen im Jahre 1559 durch Melchior Lorichs aus Flensburg, München, 1902; A. Papadopoulos Kerameus, *Ναοὶ τῆς Κ' πόλεως κατὰ τὸ* 1503 *καὶ* 1604. *ΚΕΦΣ* 28 (1904), 118-145; C. Gurlitt, Zur Topographie K'pels im 16. Jh., OrientalArchiv 2 (1911/12), 1-9, 51-65; T. Preger, Studien zur Topographie K'pels IV: Ein anonymes Verzeichnis der Tore und Inschriften..., BZ 21 (1912), 461-471; J. v. Karabacek, Abendländische Künstler zu K'pel im 15. und 16. Jh., I. DenkschrAkWissWien, 62, 1 (1918); A. Süheyl (Ünver), Şehrimize Ait Vesikalardan Yeniçeri Kışlaları, İstanbul, 1929; A. M. Schneider, Sophienkirche und Sultansmoschee, BZ 44 (1951), 509-516; U. Heyd, The Jewish Communities of Istanbul in the 17th Century, Oriens 6 (1953), 299-314; M. Erdoğan, Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri, VakDerg 4 (1958), 149-182; R. Mantran, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle, (BiblArchHistFrArch, İstanbul 12), Paris, 1962; S. Eyice, İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları, Türkiyat Mecmuası 14 (1965), 199-216; R. Mantran, La vie quotidienne à C'ple au temps de Soliman le Magnifique et de ses successeurs, 1965; S. Eyice, Les èglises byzantines d'Istanbul, CorsiCultRav 12 (1965), 247-252; R. Stewig, Bemerkungen zur Entstehung des orientalischen Sackgassengrundrisses..., MittÖsterrGeogrGes 108 (1966), 25-47; M. Meinecke, MDIK 27 (1971), 207-220; M. G. FAntucci Orlando, Sulle chiese ed i monasteri ortodossi sotto dominazione turca, Aevum 46 (1972), 37-48.

10. 17. yüzyılın birinci yarısında kentin kuş bakışı görünümü (Pîrî Reis'in Kitâb-ı Bahrîye'sinin yazma nüshasından alınma: W. Pertsch, Türk El Yazmaları, Kgl Berlin Kütüphanesi 1889, 184). Galata ve tersane bölgesi sağda, Tophane solda ön planda, Üsküdar ve civarında yer alan köşkler solda. İstanbul ise –Eyüp dışında– surların içinde kalan tüm bölgelerin merkezini oluşturmakta.

KENT TARİHİNE İLİŞKİN GENEL KAYNAKÇA

J. V. HAMMER, Constantinopolis und der Bosporus, örtlich und geschichtlich beschrieben, Pesth, 1822; SKARLATOS D. BYZANTIOS, *Ἡ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ ἤ περιγραφὴ τοπογραφικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τῆς περιωνόμου ταύτης μεγαλοπόλεως.*. I (Atina 1851), II (Atina 1862); B. POUJOULAT, Histoire de C'ple comprenant le Bas-Empire et l'Empire Ottoman, Paris, 1853; P. A. DETHIER - A. D. MORDTMANN, Epigraphik von Byzantion und C'polis bis 1453, DenkschrAkWissWien, Phil-histKl 13 (1864); P. DE TCHIHATCHEFF, Le Bosphore et C'ple, Paris, 1864; P. A. DETHIER, Der Bosphor und C'pel, Wien, 1873; A. G. PASPATES, *Βυζαντιναὶ μελέται.* K'pel, 1877; E. DE AMICIS, Constantinopoli, Milano, 1878 (Paris 1883; Rostock 1884); A. MORDTMANN, Führer von K'pel, K'pel, 1881; B. LEWIS, The antiquities of C'ple, Archaeolog. Journal 39 (1882), 117-153; S. REINACH, *Ἡ περιγραφὴ ... ΚΕΦΣ* -Parartema 18 (1888), 181-187; A. MORDTMANN, *Τ οπογραφία Κ' πόλεως. ΚΕΦΣ* -Parartema 19 (1891), 9-14; A. D. MORDTMANN, Esquisse topographique de C'ple, Lille, 1892; M. J. GEDEON, *Ἔγγραφοι λίθοι καὶ κεράμια.*, K'pel, 1893; C. E. CLEMENT, C'ple the City of the Sultans, Boston, 1895; E. A. GROSVENOR, Constantinople, London, 1895; E. BOUVY, Souvenirs chrétiens de C'ple et de ses environs, Paris, 1896; J. B. RICHTER, Quellen zur byzantinischen Kunstgeschichte..., Wien, 1897; D. COUFOPOULOS, A Guide to C'ple, London, 1899; W. H. HUTTON, C'ple, the Story of the Old Capital of the Empire (Mediev. Towns), London, 1900; E. OBERHUMMER, Constantinopolis, RE IV (1901), 963-1013; T. PREGER, Scriptores originum C'politanorum (I Leipzig 1901; II Leipzig 1907); H. BARTH, Constantinople, Berlin-Leipzig, 1901; Paris,

1903; L. De Beylie, L'habitation byzantine. Supplément: Les anciennes maisons de C'ple, Paris-Grenoble, 1903; T. Preger, Studien zur Topographie K'pels, BZ 14 (1905), 272-276; BZ 19 (1910), 450-461; BZ 21 (1912), 461-471; K. Baedeker, K'pel und das westliche Kleinasien, Leipzig, 1905; W. GOBBE - A. Van Millingen, C'ple, London, 1906; C. Gurlitt, Die Baukunst K'pels, Berlin, 1907 (2 Cilt); I. P. Miliopoulos, *Βυζαντιναὶ τοποθεσίαι*. BZ 16 (1907), 555-561; J. Compernass, Zur Topographie der Stad K'pel, RQu 22 (1908), 54-56; J. Ebersolt, Etude sur la topographie et les monuments de C'ple, Paris, 1909; Djelal Essad, C'ple. De Byzance à Stamboul, Paris, 1909; J. Ebersolt, Une mission à C'ple, RA IV 14 (1909), 1-41; F. BRAUN, Zur Siedelungskunde der Bosporusufer. Wiss. Beilage z. Programm Gymnasium Graudenz, 1910; H. Leclercq, Byzance (Dictionn. d'archéologie chrét. et de liturgie II), Paris, (1910), 1363-1454; N. H. Baynes, Topographica C'politana, JHS 31 (1911), 266-269; C. Esad, Eski İstanbul. Âbidât ve Mebânîsi, İstanbul, 1912/1328; M. Raif - H. Rüştü, Mir'at-ı İstanbul, İstanbul, 1912/1327; J. H. Mordtmann, Constantinople. Enzyklopädie des Islam I (Leipzig-Leiden 1913); K. Baedeker, K'pel und das westliche Kleinasien, Leipzig, 1914; H. G. Dwight, C'ple. Old and New, London, 1915; F. Schrader, K'pel, Vergangenheit und Gegenwart, Tübingen, 1917; J. Ebersolt, C'ple byzantine et les voyageurs du Levant, Paris, 1918; B. Bareilles, C'ple, ses cités franques et levantines, Paris, 1918; M. Ziya, İstanbul ve Boğaziçi. Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Âsâr-ı Bakıyyesi, I (İstanbul 1920), II (İstanbul 1928); E. Diez, - H. Glück, Alt-Konstantinopel, München, 1920; F. W. Kelsey, The Burnt Areas of C'ple..., Art and Archaeology 10 (1920), 163-170; J. Ebersolt, Les Sanctuaires de Byzance. Recherches sur les anciens trésoirs des églises de C'ple, Paris, 1921; C. Diehl, Constantinople (Villes d'art célèbres), Paris, 1924; A. V. Gerkan Griechische Städteanlagen, Berlin-Leipzig, 1924, 167-168; K. Wulzinger, Byzantinische Baudenkmäler zu K'pel auf der Serai-Spitze, die Nea, das Tekfur Serai und das Zisternenproblem , Hannover, 1925; N. Brunov, - M. Alpatov, Rapport sur un voyage à C'ple, REG 39 (1926), 1-30, 301-322; G. Young, C'ple, London, 1926; L. Bréhier, Byzance, DictHistoire et GéogrEcclésiast 10 (1930), 1501-1511; M. J. Gedeon, *Κωνσταντινούπολις Μεγάλη ' Ελλ. ' Εγκυκλοπαιδεία* XV (Atina 1931), 596-626; A. S. Ülgen, İstanbul ve Eski Eserler, İstanbul, 1933; O. Ergin, İstanbul Şehri Rehberi, İstanbul, 1934; A. M. Schneider, Byzans, Berlin, 1936; Eski Eserleri Koruma Encümeni, 1939 Yılı Mesaî Raporu; 1940/41 Yılı Mesaî Raporu; R. Mayer, Byzantion. Konstantinopolis. Istanbul. Eine genetische Stadtgeographie (DenkschrAkWiss 71), Wien, 1943 + A. M. Schneider, GGA 206 (1944), 346-355; A. Ogan, İstanbul Kiliseleri ve Mozaikleri, Güzel Sanatlar 5 (İstanbul 1944), 103-115; M. T. Gökbilgin, Boğaziçi, IslAns 2 (1944), 666-692; A. M. Mansel, Türkiyenin Arkeoloji, Epigrafi ve Tarihî Coğrafyası İçin Bibliyografya, Ankara, 1948, 435-499; R. Janin, Les ponts byzantins de la Corne d'Or. *Παγκάρπεια* -Mélanges H. Grégoire, (1949), 247-253; A. M. Schneider, Mauern und Tore am Goldenen Horn zu K'pel, NGG 1950, Nr. 5, 65-107; E. Mamboury, Istanbul Touristique, Galata, 1951; J. Ebersolt, C'ple. Recueil d'études d'archéologie et d'histoire, Paris, 1951; R. Janin, Les églises et les monastères de C'ple byzantine, REB 9 (1951/52), 143-153; E. Mamboury, Contribution à la topographie générale de C'ple, Actes 6. CongrIntEtByz (Paris 1948), II (1951), 243-253; R. Janin, Les sources de la topographie de C'ple byzantine, Actes 6. CongrIntEtByz II (1951), 197-200; F. Dölger - A. M. Schneider, Byzanz (WissForschBer 5), Bern, 1952; G. Downey, Notes on the Topography of C'ple, ArtBull 34 (1952), 235-236; S. Eyice, Istanbul. Petit Guide à travers les monuments byzantins et turcs, Istanbul, 1955; A. M. Schneider, K'pel. Gesicht und Gestalt einer geschichtlichen Weltmetropole, Mainz, 1956; R. Liddell, Byzantium and Istanbul, London, 1956; S. Eyice, Byzantion, Türk Ansiklopedisi 9 (1957), 130-148; M. Hürliman, Istanbul - K'pel, Zürich-Freiburg, 1957; F. W. Deichmann, Constantinopoli, Enciclopedia Arte Antica II (1959), 880-918; P. J. Nordhagen, Gjenoppdagelsen av K'pel, Kunst og Kultur 45 (1962), 137-200; P. Sherrard, K'pel, Bild einer heiligen Stadt. Olten-Lausanne-Freiburg, 1963; R. Stewig, Byzanz - K'pel - Istanbul. Ein Beitrag zum Weltstadtproblem (Schriften GeographInstUniKiel 22, 2), Kiel, 1964; R. Janin, C'ple Byzantine. Développement urbain et répertoire topographique (2e Edition; ArchOrChrét 4a), Paris, 1964; W. Kleiss, Topographisch-archäologischer Plan von K'pel, Tübingen, 1965; D. T. Rice - W. Swann, C'ple - Byzantium - Istanbul, London, 1965; K'pel. Goldene Stadt am Bosporus, Frankfurt, 1966; C. Mango, Constantinopolitana, JdI 80 (1965), 305-336; P. Mayne, Istanbul (Cities of the World 8), London, 1967; K. Bachteler (Hrsg).), Istanbul - Geschichte und Entwicklung der Stadt, Ludwigsburg, 1967; M. Maclagan, The City of C'ple (Anc. Peoples and Places 60), London, 1968; D. Jacobs, C'ple - City of the Golden Horn, New York, 1969; S. Runciman, C'ple - Istanbul, RESEE 7 (1969), 205-208; W. Miller, Imperial C'ple, New York, 1969; P. Whitting (ed), Byzantium. An Introduction, Oxford, 1971; H. Sumner-Boyd - J. Freely, Strolling Through Istanbul. A Guide..., Istanbul, 1972; C. Mango, Documents, New Jersey, 1972; H. İnalcik, EI^2 (1973), 224-248.

Kentin Mahallelerine İlişkin Kaynakça:

C. DESIMONI, I Genovesi ed i loro quartieri in C'poli..., Giornale Ligustico 3 (1876); E. OBERHUMMER, Blachernai, RE III (1897), 554-556; Bus, RE III (1897), 1072; A. V. MILLINGEN, A propos de Boradion, BZ 12 (1903), 461-462; J. PARGOIRE, Les Saint-Mamas de C'ple, IRAIK 9 (1904), 261-316; I. MILIOPOULOS, *Ἐξακρίβωσις ἀρχαίων τοποθεσίων. ΚΕΦΣ* 29 (1907), 222-232, 274-288; *ΚΕΦΣ* 30 (1908), 215-219; J. COMPERNASS, Zur Topographie der Stadt K'pel, RQ 22 (1908), 54-56; J. PARGOIRE, Saint-Mamas, le quartier des Russes à C'ple, EO 11 (1908), 203-210; I. MILIOPOULOS, *Ἐξακρίβωσις ἀρχαίων τοποθεσίων. ΚΕΦΣ* 31 (1909), 112-119; J. THIBAUT, L'Hebdomon de C'ple, EO 21 (1922), 31-44; R. JANIN, La Banlieue asiatique de C'ple, EO 21 (1922), 335-386; EO 22 (1923), 50-58, 182-198, 281-298; M. ROBERTI, Ricerche intorno alle Colonie veneziane in C'ple nel sec. XII., Padua, 1925; E. ROSSI, Galata ed i geografi turchi, SBN 2 (1927), 67-74; H. F. BROWN, The Venetians and the Venetian Quarter in C'ple to the Close of the 12th Century, JHS 40 (1929), 68-88; R. JANIN, Les couvents secondaires de Psamathia, EO 32 (1933), 325-339; J. SAUVAGET, Note sur la colonie génoise de Péra, Syria 15 (1934), 252-275; R. JANIN, Les sanctuaires du quartier de Péra, EO 34 (1935), 402-413; EO 35 (1936), 51-66; R. JANIN, Deutéron, Triton et Pempton. Etude de topographie byzantine, EO 35 (1936), 205-219 + A. M. SCHNEIDER, BZ 37 (1937), 152-153; R. JANIN, Le Pétrion de C'ple, EO 36 (1937), 31-51; Etudes de topographie byzantine: *Ἔμβολοι τοῦ Δομνίνου, Τὰ Μαυριανοῦ.* EO 36 (1937), 129-156 + EUSTRATIADES, *Ὀρθοδοξία* 14 (1939), 79-83, 142-156 + R. JANIN, EO 38 (1939), 414-416; R. JANIN, Etudes de topographie byzantine: *Τὰ Νάρσου, Ὀξεία.* EO 36 (1937), 288-308; R. JANIN, Etudes de topographie byzantine (St. Anne du Deutéron), EO 37 (1938), 73-88; M. I. NOMIDIS, *Τὸ Πέτριον τοῦ Κερατίου Κόλπου.* Galata, 1938 + A. M. SCHNEIDER, BZ 40 (1940), 200-201; P. WALTZ, Mélétê, Byz 13 (1938), 183-192; R. DEMANGEL - E. MAMBOURY, Le quartier des Manganes et la première région de C'ple (RechFranç en Turquie 2), Paris, 1939; A. M. SCHNEIDER, Deuteron und Melantiastor, BNJ 15 (1939), 181-186; A. GALANTÉ, Les juifs de C'ple sous Byzance, Istanbul, 1940; A. M. SCHNEIDER, Topographica, BZ 41 (1941), 60-69; Miscellanea C'politana, OrChrist 36 (1941), 224ff.; R. JANIN, Topographie de C'ple Byzantine: Le port Sophien et les quartiers environnants, REB 1 (1943), 116-151; A. M. SCHNEIDER - M. I. NOMIDIS, Galata. Topograph.-archäolog.Plan, Istanbul, 1944; R. JANIN, Topographie de C'ple byzantine. Quelques quartiers mal connus, Mémorial L. Petit (ArchOrChrét I; Paris 1948), 218-232; R. JANIN, Les ports de C'ple sur la Propontide, Byz 20 (1950), 73-79; A. M. SCHNEIDER, Regionen und Quartiere in K'pel. (Kleinasien und Byzanz=IstForsch 17; Berlin 1950), 149-158; Straßen und Quartiere K'pels, MdI 3 (1950), 68-79; Mauern und Tore, 65-107; A. M. SCHNEIDER, Die Blachernen, Oriens 4 (1951), 82-120; C. MANGO, Le Diippion. Etude historique et topographique, REB 8 (1951), 152-161; A. M. SCHNEIDER, Yedikule und Umgebung, Oriens 5 (1952), 197-208; F. DIRIMTEKIN, 14. Mıntıka (Blachernae). Surlar, Saraylar ve Kiliseler, Fatih ve İstanbul I (İstanbul 1953), 193-222; U. HEYD, The Jewish Communities of Istanbul in the 17th Century, Oriens 6 (1953), 299-314; P. VERZONE, Quartadecima Regio. Festschrift W. Sas-Zaloziecky, (Graz 1956), 174-177; R. JANIN, La région occidentale de C'ple, REB 15 (1957), 89-122; KONSTANTINOS VON IRENUPOLIS, Le Scoutari byzantin et ses monastères, *Ὀρθοδοξία* 23 (1957), 6-10; Z. ANKORI, Karaites in Byzantium. The Formative Years 970-1100, New York-Jerusalem, 1959; R. GUILLAND, Etudes sur la topographie de C'ple byzantine: Les trois places (forum) de Théodose I le Grand, JÖBG 8 (1959), 59-63; P. WIRTH, Zur Lokalisierung des Stadtviertels Karbonaria zu K'pel, Byz 34 (1964), 121-123; A. CAMERON, Notes on the Sophiae, the Sophianae and the Harbour of Sophia, Byz 37 (1967), 11-20; D. JACOBY, Les quartiers des juifs de C'ple à l'époque de Byzance, Byz 37 (1967), 167-227; J. GOUILLARD, Un quartier d'émigrés palestiniens à C'ple au 9e siècle, RESEE 7 (1969), 73-76; H. G. BECK (ed), Studien zur Frühgeschichte K'pels (MiscellByzMonac 14), München, 1973.

Yangınlar ve Depremler Kaynakçası:

A. PERREY, Mémoire sur les tremblements de terre ressentis dans la péninsule turco-hellénique et en Syrie, AcadRoyale deBelgMém et Mém des savants étrangers 23 (1848/50), 1-73; J. SCHMIDT, Vulkaneruptionen und Erdbeben im Oriente, Archiv f. mittel und neugriech, Philologie 1 (1880), 105-113; D. EGINITIS, Sur le tremblement de terre de C'ple du 10.7.1894, CRSéances AcadSciences 119 (1894), 480-482; J. DÜCK, Die Erdbeben von K'pel, Die Erdbebenwarte 3 (1903/4), 121-139, 177-196; R. FITZNER, Erdbebenbeobachtungen in Kleinasien, Peterm GeogrMittlg 1903, kıs. 6; F. FRECH, Baukunst und Erdbeben, Fortschritte d. naturwiss, Forschg 8 (Halle 1913), 287-308; CAPELLE, Erdbebenforschung RE-Suppl IV (1924), 344-374; A. M. SCHNEIDER, Brände in K'pel, BZ 41 (1941), 382-403; G. DOWNEY, Earthquakes at C'ple and Vicinity, Speculum 30 (1955), 596-600; V. GRUMEL, La Chronologie (BiblByz I; Paris 1958), 476-481; A. HERMANN, Erdbeben, RAC 5 (1962), 1070-1113; M. CEZAR, Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler, TSTAI 1 (1963), 327-414; P. WIRTH, Zur "byzantinischen" Erdbebenliste, ByzForsch 1 (Polychordia - Festschrift F. Dölger I, Amsterdam 1966), 393-399.

11. 1959'da, Topkapı Sarayı'nın 2. avlusunda yapılan kazıda mutfak avlusuna giden güney girişin önünde bulunanlar: Basamak blokları, sütun gövdesi ve sütun başlığı (Resim: 12) kalıntıları.

12. Büyük korint sütun başlığı (ortalama 5. yüzyılın ikinci yarısı; yükseklik: 2,35 m, alt çapı: 1,82 m). Abakus kısmında masklar; üst düzeyde dört delik (çap: ortalama 16-17 cm, belki de bir heykel yerleştirmek için).

TOPKAPI SARAYI'NDAKİ BULUNTULAR

Daha 1847 yılında Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda Havariyyun Kilisesi ve Hippodrom'dan getirilmiş olan porfir lahit ve porfir kaide gibi pek çok büyük parça ortaya çıkmıştır. Bunları 1959'da avlunun güneydoğu köşesinde, 1962-1963'de ve 1969'da yapılan kazılarda ele geçirilen başka büyük mimari parçalar izler. Buradaki buluntular iki sütun gövdesi, Hippodrom'dan kalma mermer basamaklar, kırmızı bir mermer lahit, büyük bir korint sütun başlığı ve ona ait olan süslü bir sütun gövdesi, (5. yüzyılın 2. yarısı); (bkz., Resim 12) ile bunlara ek bir korint sütun başlığı, büyük dikdörtgen biçmeler ve porfir kaidenin bir ikinci örneğidir [1]. 1969'da olasılıkla İmparator Heraklios'a ait başka bir lahit [2] daha bulunmuştur. Büyük ihtimal bu parçalar saray inşa edilirken kullanmak amacıyla buraya getirilmiş, sonra da kullanılmamışlardır. Tek tek parçalardan topografik bilgiler elde etmek mümkün değildir, kaldı ki kazılarda Geç Bizans dönemi surları olarak saptanan parçalar da bu mimari parçalarla hiç bir bağlantı göstermemektedirler.

EBERSOLT, MissArch 2-3; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 230; A. A. VASILIEV, DOP 4 (1948), 1-26, 27-49; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 375; N. FIRATLI, AAMusIst 10 (1962), 118-119; N. FIRATLI - A. N. ROLLAS, AAMusIst 11/12 (1964), 199-205 [1]; C. MANGO, AAMusIst 15/16 (1969), 308-309 [2]; A. CAMERON, Porphyrius the Charioteer, Oxford, 1973, 4-12.

13. Gülhane Parkı'nda 1913'te ortaya çıkartılan kalıntıların bugünkü görünümü.

GOTLAR SÜTUNU YAKININDAKİ ALTYAPI

Bir dönem Topkapı Sarayı'na ait olan bahçe Sultan V. Mehmed (1908-1918) tarafından kente hibe edildikten sonra, 1913'te belediye, söz konusu Gülhane Parkı'nı halka açmak için çalışmalar başlatır. Bu sırada Gotlar sütununun (→) aşağısındaki yamaçta, o zamana değin varlığı bilinmeyen bir sarnıcın yanı sıra (sarnıç G 6/1) bir yapı grubunun zemini ve pek çok yapı parçaları ortaya çıkartılır. Ancak bunlar hakkındaki varsayımlar [1] [2] bugüne kadar doğrulanamamıştır.

K. Wulzinger, JdI 28 (1913), 390-395; NN, EO 17 (1914), 70-71; E. Unger, Grabungen an der Seraispitze von K'pel, AA 1916, 1-48; Ebersolt, Mon 92 [1]; R. Janin, EO 33 (1934), 333 [2]; Schneider, Byzanz 90-91; E. Mamboury, Byz 11 (1936), 235-236.

"BOTANEİATES SARAYI"

Acımusluk Sokağı'ndaki kapsamlı kalıntılar bugüne kadar doğru dürüst incelenmemiştir; ama kuşkusuz önemli bir yapının parçalarıydılar. Bunlar Botaneiates Sarayı [1] ya da Citerne de Jesus [2] diye tanımlanmışlardır, ancak Botaneiates Sarayı'na [3] ait olmadıkları kesindir. Yapı son zamanlarda önce cezaevi ve daha sonra eskici dükkânı olarak kullanılmıştır. Kalıntı ortalama 3 m yüksekliğindedir.

FORCHHEIMER-STRZYGOWSKI No: 24; B. PALUKA, Ruinen eines byzantinischen Baues aus dem X. Jh., MittlgDtschExkursions-Club 2 (1895), 22-24; L. DE BEYLIÉ, L'habitation byzantine. Suppl, (Paris 1903), 6-7; K. WULZINGER, Jdl 28 (1913), 376-382; J. PAPADOPOULOS, CRACInscr 1925, 115-116 [1]; M. SCHEDE, AA 1929, 342; KAUTZSCH, Kapitellstudien 180; SCHNEIDER, Byzanz 91-92 [3]; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 248; MAMBOURY, IstTour 257 [2].

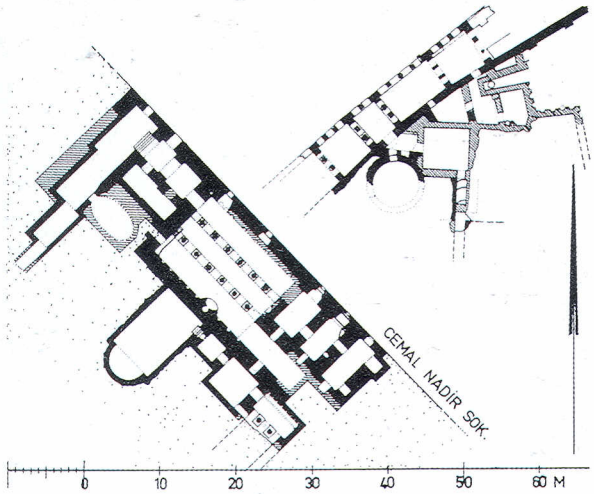

14. Gülhane Parkı'ndaki (sağ yukarıda) kalıntıların planı ve Acımusluk (bugün Cemal Nadir) Sokağı'ndaki altyapılar. Ö. 1:1000.

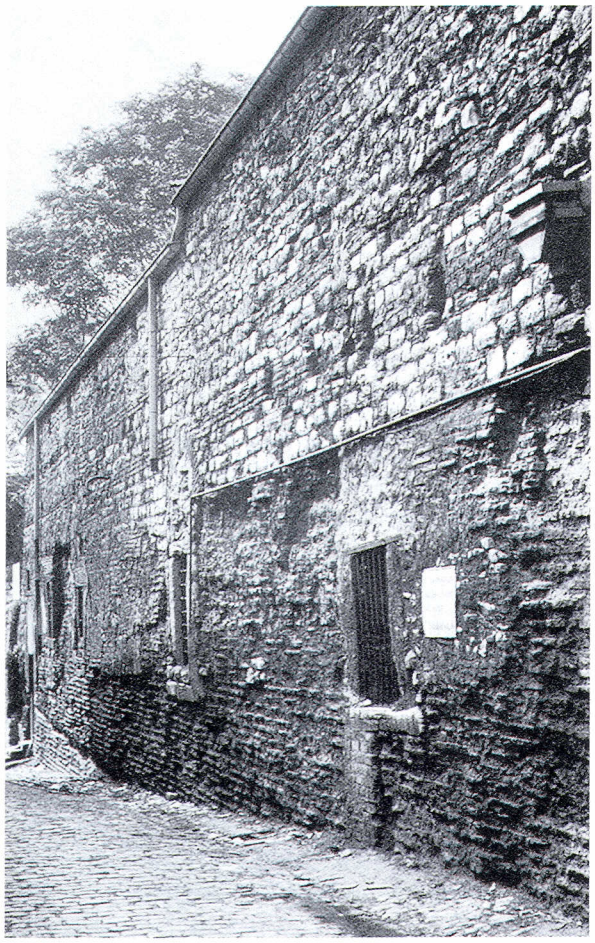

15. Substruktion yapının kuzeybatıdan görüntüsü. Alt tabakalarda yapının eski tuğla duvarı hâlâ görünmektedir. Bu duvarın üst kısımları zarar görmüş ve duvar, üst tarafındaki küçük kesme taş şeklinde tuğla şeritlerle birlikte yeniden örülerek onarılmıştır.

16. Fransızların yaptıkları kazılarda ortaya çıkan nişli yapı (yak. 1928-1929).

GÜLHANE'DEKİ NİŞLİ YAPI

1921-1923'te Mangan bölgesinde Fransızların yaptığı kazılar kapsamında İncili Köşk'ün (bkz., Resim 611) güneybatısında, yıllardır askeri bölge olduğundan ulaşılamayan sahada altıgen nişli bir yapıdan pek çok kalıntı kalmıştır. Bu yapının batısında yarım yuvarlak, sütunlu bir giriş vardır. Yapının çevresinde ayrıca üstleri kapanmış birkaç küçük oda bulunmaktadır. Yapının ortasında üst üste iki vaftiz teknesi vardır: Eski, sekizgen bir tekne ve mermer altıgen bir tekne [2]. Bu yapının altında yine aynı biçimde ama çok köşeli olmayan bir yapının temelleri gözlemlenmiştir.

Yapının önemli Theotokos Manastırı'nın *τῶν Ὁδηγῶν* [1] bir parçası olduğu iddiası, yıkıntının söz konusu manastırın gerçekten bulunduğu varsayılan bir bölgede yer almasındandır [1] [2]. Buna kanıt olarak da ([3]'e karşıt) manastırdaki, körleri iyileştiren bir çeşme *πηγή;* Preger 223) gösterilir [2]. Ancak bahsi geçen bu çeşmeyi bu yapıya atfetmek pek inandırıcı değildir. Söz konusu bölgede -regio I- üç büyük saray da yer aldığından (palatium Placidianum, domus Marinae ve domus Placidiae) ve bu çıkarılan kalıntıların yapı biçimleri ve teknikleri göz önüne alındığında, bunların eskiden bu saraylardan birisine de ait bulunma olasılığı vardır. Belki de bu yapı sonradan (ancak bu fikir bir kurgu olarak kalmıştır), III. Mikhail'in (842-867) manastırı kurmasıyla beraber [1], manastır bölgesine ilave edilmiş olabilir. Bu ise bu vaftiz teknesinin büyütülmesini açıklayabilir.

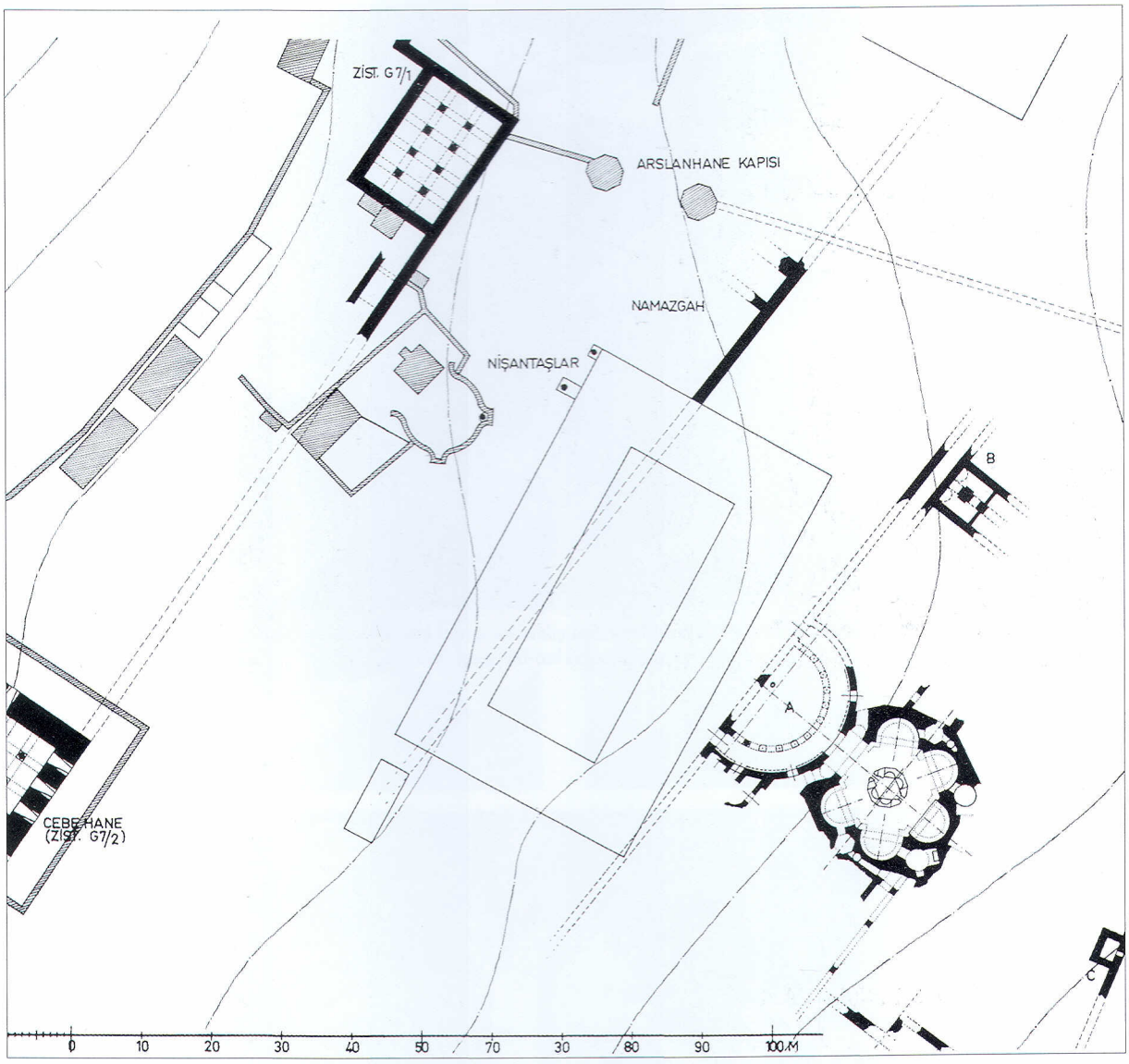

17. Gülhane Hastanesi'nin kuzeyindeki bölgenin konumu (konum için krş., resim 611). A= Yarı yuvarlak sütunlu girişi ile nişli yuvarlak bina (içeride tuğlalı yapı, dışarıda yapı taşları ve tuğla hatıllı örgü); B= Beşik tonozlu odanın kalıntıları; C= Hagiasma Sainte-Marie-Hodigitria; kuşkusuz sonradan kuzey-güney duvarı beşik tonozla örülen oda (2,90 x 1,88 m). Nişantaşları: Sultan III. Selim ve II. Mahmud zamanından kalma uzun ödül yazıtlı mermer taşlar (1790/1205 H yılından kalma Lahana Abidesi ve 1811/1226 H yılından kalma Bamya Abidesi); Cebehane: 5.-6. yüzyıl sarnıcı, sonradan barut deposu olarak kullanılmıştır. Ö. 1:1000.

C. DIEHL, CRACInscr 1922, 198-207; CRACInscr 1923, 241-248; BCH 46 (1922), 542-543; BCH 47 (1923), 544-547; AA 1929, 325-326; KAUTZSCH, Kapitellstudien 167-168; SCHNEIDER, Byzanz 90 [3]; R. DEMANGEL - E. MAMBOURY, Le Quartier des Manganes et la première région de C'ple, (RechFranç en Turquie 2), Paris, 1939, 81-111 [2] + R. JANIN, EO 39 (1940), 236-241; F. DÖLGER - A. M. SCHNEIDER, Byzanz (WissForschBer 5), Bern, 1952, 275; EYICE, Guide No. 5; J. CHRISTERN, IstMitt 13/14 (1963/64), 111; JANIN, Géographie 199-207 [1].

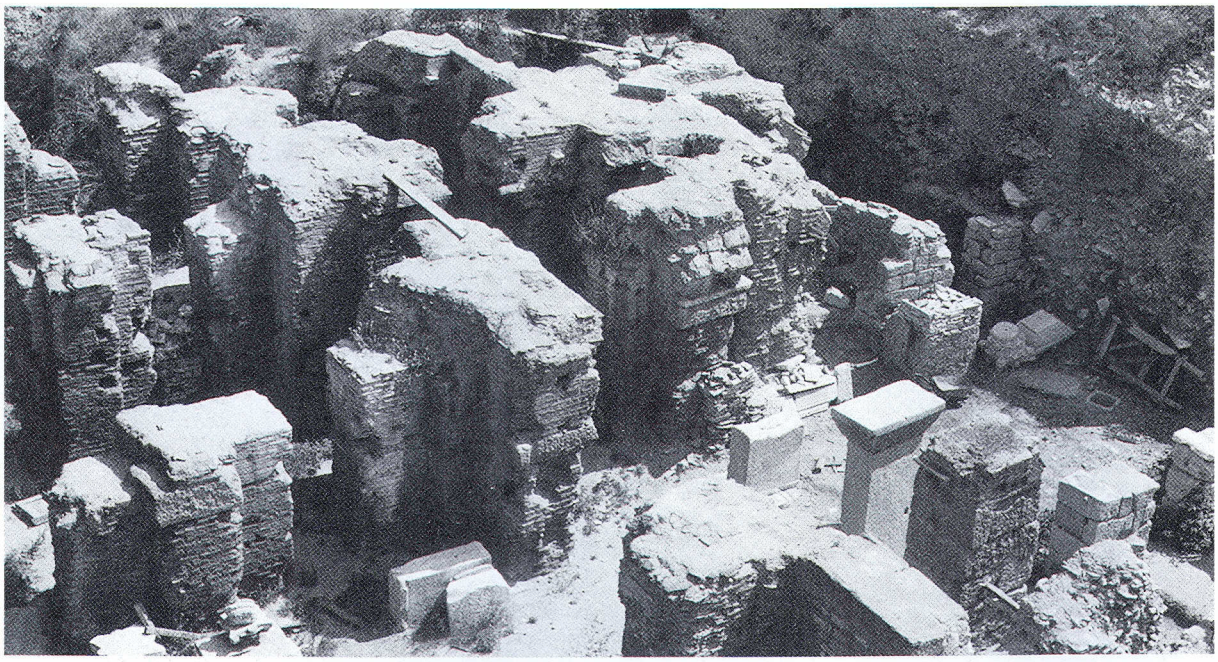

18. Arkeoloji Müzesi genişletilirken 1968-1973 arasında ortaya çıkan kalıntılar (bkz., plan 27). Bizans'ın ilk dönemine ait kalıntıların doğudan görünüşü. Ön planda görülen mekânda sonraları bir şapel inşa edilmiştir.

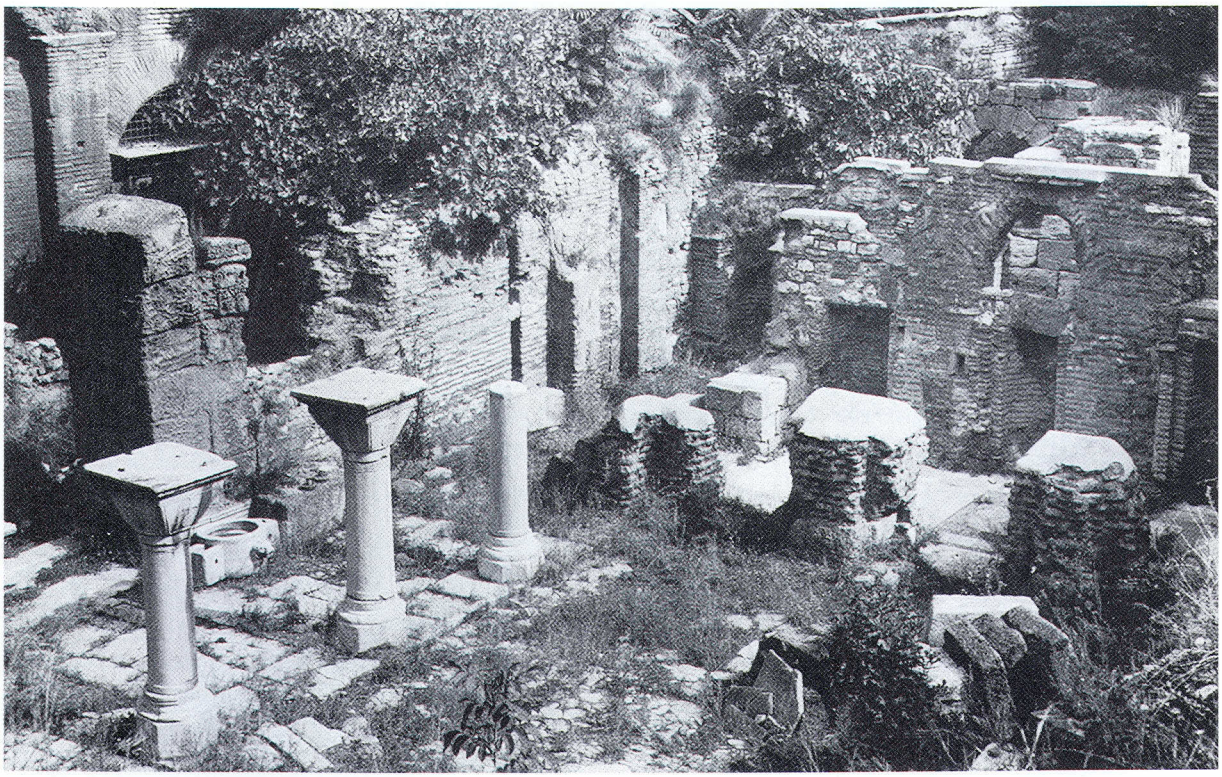

19. Aya İrini'nin güneybatısındaki yapı kompleksinin avlusu. Burası olasılıkla Sampson Hastanesi olabilir. Batıdan görünüş (krş., resim 95'de [B]).

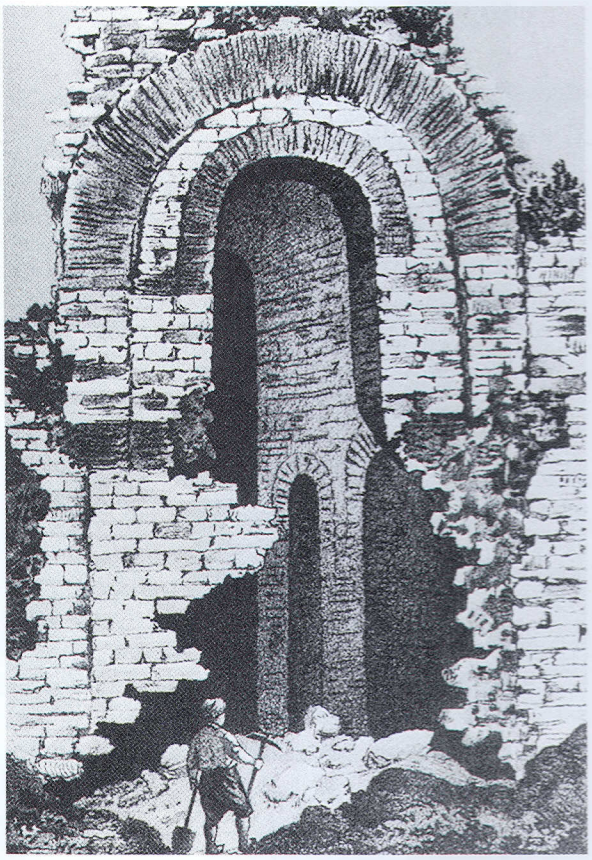

20. 1875 civarında yıkılan yapının kalıntıları (krş., resim 321)

21. Batıdan, Valide Hanı avlusunun kuzeyinden, İrini Kulesi diye adlandırılan kuleye bakış (konum için krş., resim 403).

FUAD PAŞA TÜRBESİ'NDEKİ YAPI KALINTILARI

1875 civarı

Türbe yakınında, büyük kubbeli yapıların kalıntıları çıkartılmış ve tahrip edilmiştir. Bunlar, Sokollu Mehmed Paşa Camii'nin altındaki Bizans kalıntılarına ait gibi göründükleri için hem Praetorialpraefektur'un [1] hem de Anastasia Kilisesi'nin kalıntıları olarak tanımlanmışlardır [2].

PASPATES 365-368 [2]; MORDTMANN, Esquisse 69, (§ 121); A. MORDTMANN, Justinian und der Nika-Aufstand, K'pel, 1898, 15-17 [1]; MittlgDtschExkursionsclub in K'pel, kıs 4; SCHNEIDER, Byzanz 52.

VALİDE HAN'DAKİ KULE

Kentin daha eski görüntülerinde yer alan ve (bkz., Resim 39), P. Gyllius'un "turrim excelsam extra claustrum mulierum... quadratam Hyrenenem etiam nunc vulgo appellatam" (Topogr. III 6) olarak adlandırdığı kule, orta Bizans döneminden-dir [1]. 17. yüzyılın ikinci çeyreğinde buradaki Cerrah Mehmed Paşa Sarayı'nın yerine, Kösem Mahpeyker Sultan'ın (ö. 1651/1061 H) vakfı olarak Valide Han inşa edilir ve bu arada da kulenin en üst katındaki kubbeli mekân tamamlanır.

SCHNEIDER, Mauern und Tore 86-89 [1]; AA 1944/45, 77; EYİCE, Guide No. 28; IstAns 6 (1963), 3307-3313.

22. Mozaik alanının batı bölümü ve payandalardan kalıntılar

VİLAYET BİNASINDAKİ MOZAİK

Vilayet Binası'nın güneyindeki cadde 1958'de genişletildiği sırada, kuzeye doğru yüksek teras duvarlarıyla desteklenmiş 4-5 m yüksekliğinde doldurma bir sahada büyük bir mozaik alanı ile 5. yüzyılın ilk yarısından kalma bir mekân bulunmuştur. Buraları daha sonraları (belki de bir sarnıcın) 1-1,5 m genişliğindeki duvarlarla örtülmüştür. Güney ve kuzeydeki portikus, (mihver 2,96 m=10') günümüze kalmış tek tük sütunlarla orta mekândan ayrılmaktadır. Burası, elimizdeki kalıntılara göre yaklaşık 8 m, ya da 9,3 m çapında bir alan olarak düşünülebilir. Bu yuvarlak alanın doğu ve batısında farklı geometrik desenli mozaikler yer almaktadır. Buraya yakın bir yerde bulunan ve zaman açısından mozaiklerle aynı dönemde olduğu varsayılan bazı kirişlerin sütunlara ait olduğu sanılmaktadır [1]. Mozaikler 1966'da yerlerinden sökülmüş ve bulunan kirişlerle birlikte müzeye taşınmıştır.

R. DUYURAN, İstanbul Vilâyet Konağı Karşısındaki Mozayikler, Arkitekt 298 (1960), 25-28; AAMusIst 9 (1950), 18-21, 70-72; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 360-361; R. M. HARRISON - G. R. J. LAWSON, The Mosaics in front of the Vilayet Building in Istanbul, AAMusIst 13/14 (1966), 216-218 [1]; N. FIRATLI, AAMusIst 15/16 (1969), 193-195.

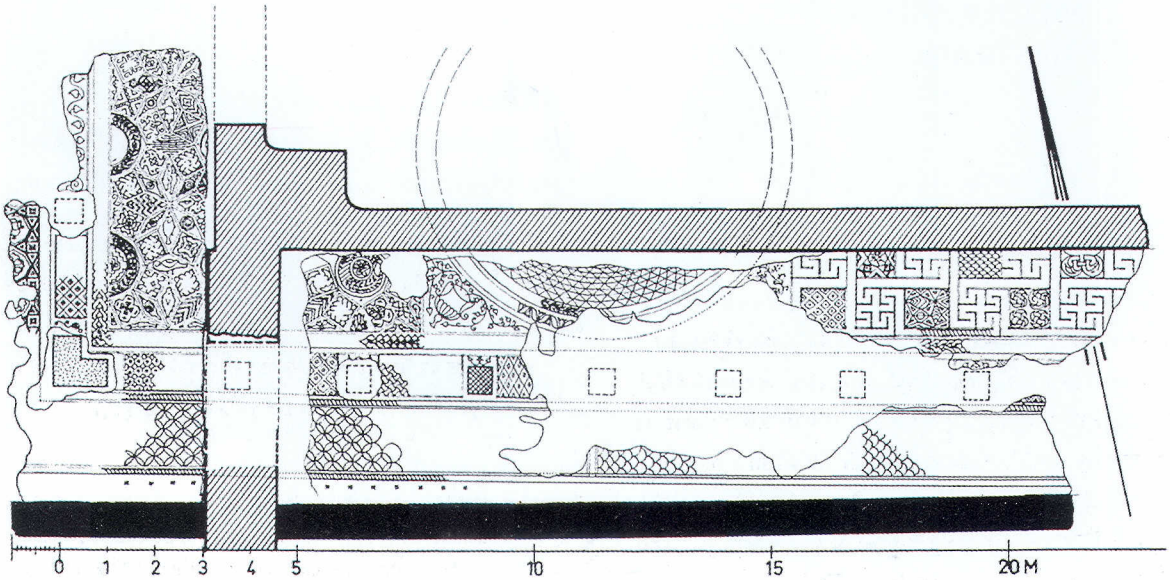

23. Ortaya çıkarılmış yapının güney duvarı (siyah) ile birlikte kesiti. Sütunlu girişin kalıntıları ve bunun üstüne (taranmış) sonradan inşa edilen yapı. Ö. 1:200.

24. Artık var olmayan yapının eski bir görüntüsü.

"KARIANNA PORTİKOSU"

Ayvansaray Kuyu Sokağı'nın hemen doğusunda, Haliç suruna dikey, dıştan ölçüleri 29,0 x 18,3 m, orta kısmının genişliği 6,1 m ve yan kısımlarının her birinin genişliği 4,5 m olan üç bölümlü bir yapı yer alır. Bu yapının İmparator Maurikios'un (582-602) *Τά Καριανοῦ* bölgesinde inşa ettirdiği yapı grubuna (kilise, yaşlılar yurdu ve Embolos) dahil olduğu sanılmaktadır [1]. Burası, Komnenos dönemi-nin Blakhernai Sarayı'nın bir bölümü [2] ve son olarak da Theophilos'un en büyük kızı Thekla'nın oturduğu yerin bir parçası [2] olarak da görülmektedir.

Son zamanlarında kömür deposu olarak kullanılan bu yer 1950'den önce yıkılmıştır [3].

MORDTMANN, Esquisse 39 (§ 64); MILLINGEN, Walls 115, 196 [1]; A. HEISENBERG, BZ 19 (1910), 670; J. B. PAPADOPOULOS, Les palais et les églises des Blachernes, Atina, 1928, 152-158 [2]; A. M. SCHNEIDER, Oriens 4 (1951), 97-98; F. DIRIMTEKIN, Fatih ve İstanbul Dergisi I (1953), 210 [3]; JANIN, CB 367.

HAMAMLAR

Adları dolayısıyla bilinen çok sayıdaki hamamdan ancak pek azının yeri saptanabilmiştir [1]. Ancak saptananların yeri de kesin değildir. Eldeki veriler, bunlara ait mekânlar ve işlevleri hakkında fikir edinmeye yeterli değildir. Ancak genelde 6.-7. yüzyıla kadar pek değişim geçirmemiş olan Roma, Mısır ve Kuzey Afrika'daki bilinen hamamlardan çok farklı olmasalar gerektir. 13.-15. yüzyıllarda kentteki hamamlarla ilgili bilgi bulunmamakla beraber, daha 12. yüzyılda kentteki Latin kolonilerinin de kendi hamamlarının olduğu bilinmektedir.

Zeuksippos Hamamları'nda (→) yapılan kazılarda ancak yapı temellerinin bazı kalıntıları çıkartılmıştır. Bozdoğan Sukemeri'nin ve Burmalı Minare Mescidi'nin arasında Konstantinianai Hamamları'nın bazı bölümleri 1955-1956 yıllarında ortaya çıkartılır; ama bunların üstleri sonradan tekrar doldurulur.

δημόσια [λουτρά] yanında kentte pek çok saraya ya da büyük evlere ait özel hamamlar vardı *(ἰδιωτικὰ λουτρά* ya da *πριβῦτα)* [2]. Bu arada Pantokrator Manastırı'nın hastanesinin de bir hamamı bulunmaktaydı [3].

EBERSOLT, Mon 96; M.J. GEDEON, *'Επίσκηψις εἰς τὰ βυζαντινὰ παλαία λουτρά.* Mesaionika Grammata 2 (1934), 11-30; A. K. ORLANDOS, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική.* Atina, 1958 [3]; P. KOUKOULES, *Τὰ λουτρὰ κατὰ τοῦς Βυζαντινοὺς χρόνους*, EEBS 11 (1935), 192-238 [2]; JANIN, CB, 216-224 [1]; H. J. MAGOULIAS, Bathhouse, Inn, Tavern..., EEBS 38 (1971), 233-252;
Arkeoloji Müzeleri'nin arkasındaki hamam için: N. FIRATLI, AnSt 24 (1974), 35.

25. Üzerlerine daha sonra kiliseler inşa edilen Kalenderhane Camii (solda) ve Valentinianus Sukemeri arasındaki hamamlara doğudan bakış.

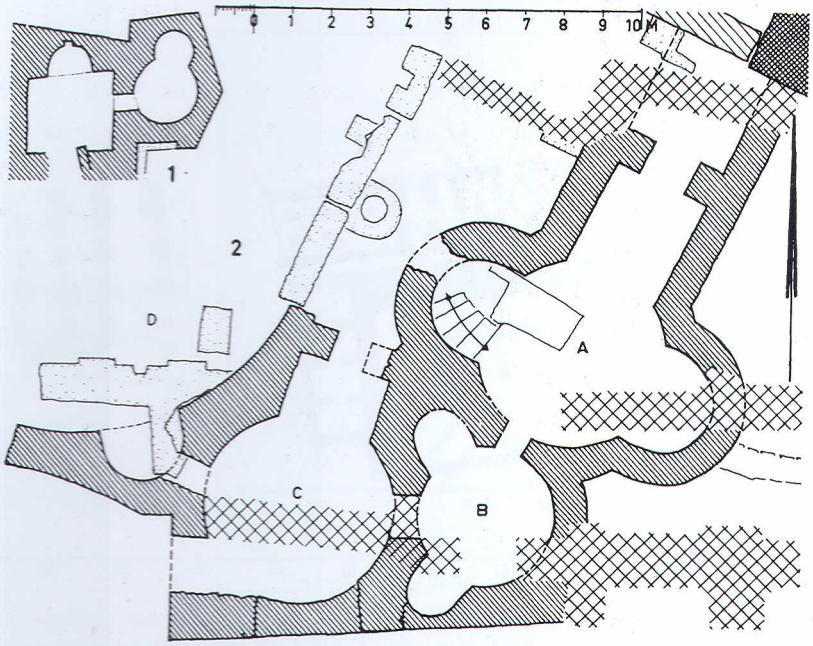

26. Özel bir hamam (solda) ve Kalenderhane Camii'nin bitişiğinde ortaya çıkartılan Çifte Hamam (x biçiminde taranmış olan bölüm, sonradan yapılan ekler). Ö. 1:200

KALENDERHANE CAMİİ YANINDAKİ HAMAM

368-373 arası inşa edilen Bozdoğan Sukemeri'nin (→) hemen yanına ortalama 4. yüzyıl sonu, 5. yüzyıl başında, sukemerini tam bir dik açıyla kesen orta büyüklükte bir hamam yapılmıştır [1]. Bu tesis üç mekândan oluşur: A mekânının dikdörtgen biçiminde bir girişi ve iki tarafında banyo nişleri vardır. A odasından ulaşılabilen B odası bir caldarium/sıcaklık bölümü ya da terleme odasıdır ve çapı 3,75 m olan iki küçük nişin içinde bir banyo teknesi içerir. Bu kendi içlerinde bir bütünlük oluşturan odalar grubunun yanında batıda C mekânı yer alır. Buraya geçiş ancak kısmen ortaya çıkartılmış olan D odasından sağlanmaktadır. C odası da dikdörtgen bir geçiş ve çapı 5 m olan yuvarlak bir odadan oluşur. C odasında banyo teknesi yoktur; ama D odasının güneyindeki yuvarlak duvardaki nişte böyle bir tekne yer alır. Açıktaki bölümler ise hipokaust (cehennemlik) ve su tesisatı artıklarından ve nitelikli tuğla duvarlardan yapılmıştır.

Belki de çifte hamam olarak nitelendirilebilecek bu tesis, 6. yüzyılın ortalarına doğru kısmen kullanımdan çıkmış olabilir.

C. L. Striker - Y. D. Kuban, Work at Kalenderhane Camii in Istanbul. 3rd and 4th Prel. Report, DOP 25 (1971), 254-255 [1].

ÖZEL HAMAM

Yeri tam saptanamayan (sadece E. Mamboury'nin geride bıraktığı belgelerdeki çizimlerle günümüze aktarılmış olan) küçük hamam, şimdiye kadar kentte bulunduğu varsayılan pek çok özel hamamdan kalan tek örnektir. Bu özel hamam da Kalenderhane Camii'nin bitişiğindeki hamam gibi yarı yuvarlak tekneli ve ön odalı, yuvarlak, içten çapı 1,6 m olan bir sıcaklıktan oluşur. Yapının malzemesi tuğladır (27 x 27 x 3,5 cm) ve sıva ile kaplanmıştır.

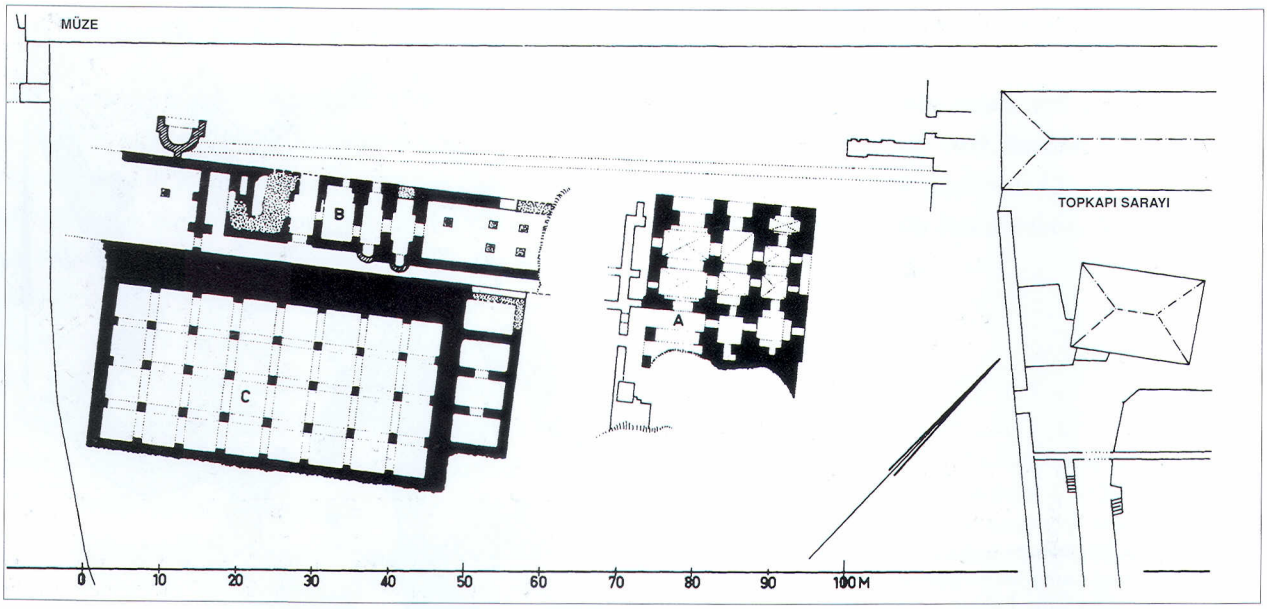

27. Arkeoloji Müzesi'nin doğusundaki bölgenin konumu. Ö. 1:1000. A=Günümüze kadar daha yakından tanımlanamayan altyapı (krş., resim 18). B=Çifte hamam ve sarnıç G 6/5=C (N. Fıratlı'nın bir planına göre); ortalama aynı büyüklükteki iki sıcaklık bölümünün her biri, çok nefli bir soyunma bölümü (Apodyterium), bunlara bağlı yarı yuvarlak ya da dörtgen banyo küveti, sıcaksu sistemi (Hypokaust) olan üç adet hamam odasından oluşur. Hamamın kuzeybatısından kaldırım taşı döşeli bir yol geçer ve bu yolun üzerinde, hamamın önünde bir eksedra yer alır.

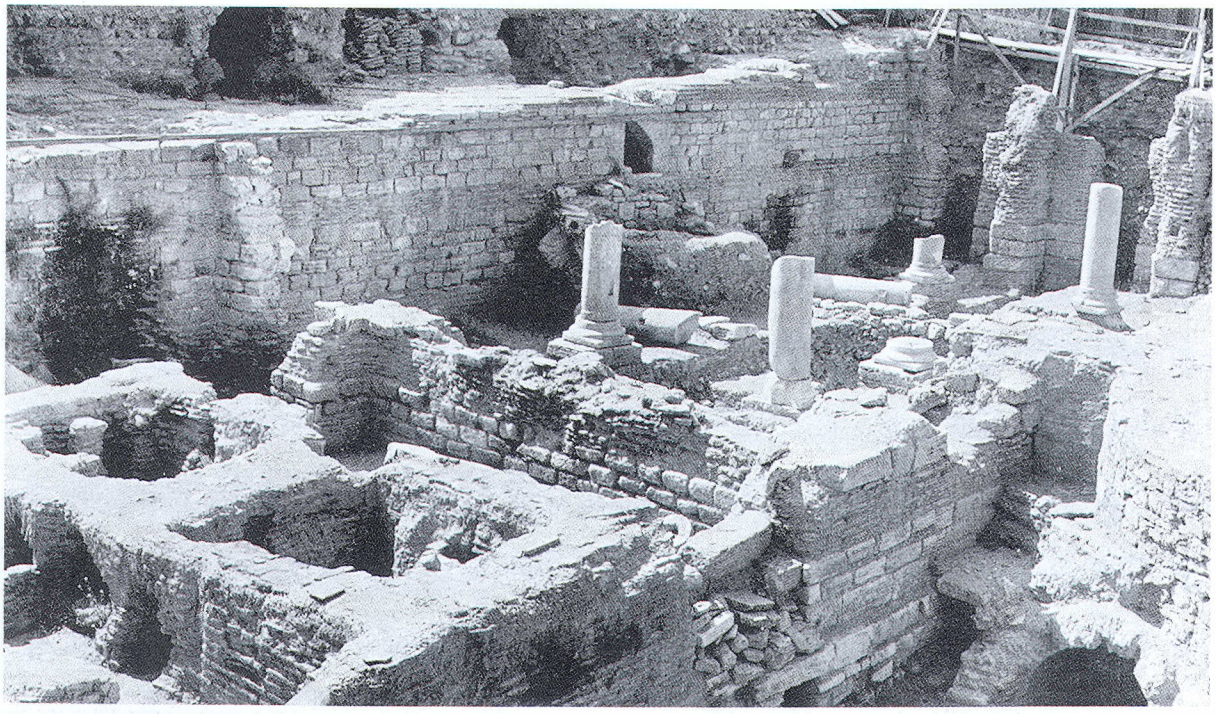

28. Son dönemlerde yıkılmış olan hamamın kuzeybatıdan görünümü. Sarnıç cephesi arka plandadır. Önde ise merkezî hamam odaları bulunurdu.

ZEUKSİPPOS HAMAMLARI

Adları: Yunanca *Ζεύξιππος; τὸ δημόσιον λοντρὸν Ζευξίππου; τετράστοον τοῦ Ζευξίππου;* Lat: Severion.

2. Yüzyıl Sonu / 3. Yüzyıl Başı

Byzantion'un uğradığı yıkımdan sonra 196'da hamam, Tetrastoon ve Hippodrom'la birlikte İmparator Septimius Severus'un vakfı olarak Herakles ve Zeus Hippios Tapınakları'nın yerine yapılmıştır. (ChronPasch 494 B; Malalas 321 B; Preger 15, 136, 168); yapının az sayıdaki kalıntısı kazılarda bulunmuştur.

4.- 5. Yüzyıllar

Hamam yaklaşık 330'da Constantinus tarafından yeniden yaptırılır ve kent ile birlikte dini törenle takdis edilir (ChronPasch 529 B). Pek çok antik heykel yapıyı süslemektedir. Mese'deki iş yerleri ve dükkanlar da bu yapıya aittir ve yapının bakımı bunlardan alınan kira ile sağlanır (CodTheod XV 1, 52).

5. yüzyılın sonlarına doğru hamamın bazı bölümleri, örneğin ısıtma tesisatının bulunduğu mekân, tutukluların yerleştirildikleri yer olarak kullanılmıştır. Bölgede çıkan pek çok yangında yapı zarar görmüş, ama her defasında yeniden yapılmıştır.

532

Nika İsyanı'nda çıkan yangın dolayısıyla tahrip olmasından sonra (Kedren I 647 B) İustinianos tarafından diğer komşu hal binalarıyla birlikte onarımı gerçekleştirilir (Prokop, DeAed I 10, 3).

7. Yüzyılın Sonu / 8. Yüzyılın Başı

İmparator Philippikos'un (711-713) bir stel yerleştirdiği hamamın (Preger 71) 8. yüzyılda halen kullanımda olduğu bilinir (Theoph 383 Boor). Ancak bundan çok kısa bir süre sonra yıkılmıştır. Hamamın belli bölümleri 8. yüzyıldan başlayarak Palaiologos'lar dönemine kadar hapishane olarak

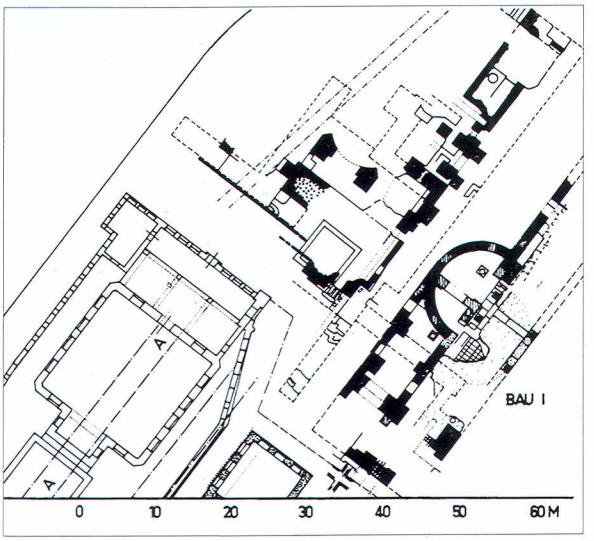

29. Zeuksippos Hamamı'nın 1927-1928 yılında ortaya çıkan kalıntılarının konumu. Ö. 1:1000. (6. yüzyılın eski temeller üzerindeki yapı öğeleri: Siyah; daha sonra yapılan ekler: taranmış; A-A=Hippodrom'un güneydoğu dış duvarının tahmini güzergâhı (konum için krş., plan 263).

kullanılmıştır. Bu dönemde adı, ara sıra bitişiğindeki binanın adı ile karışmıştır (*Ζεύξιππος τὰ νῦν Νούμερα;* Suidas). 8. yüzyılın sonlarından itibaren hamamın civarında imparatora ait ipek imalâthaneleri bulunur. 15. yüzyıla kadar Zeuksippos bölgesinde bir hamam vardır. Ancak bu söz konusu hamamın eski hamamın mekânını kullanıp kullanmadığı bilinmemektedir.

12. Yüzyılın Sonu / 15. Yüzyılın Ortası

Zeuksippos bölgesinde 2. yüzyılın ikinci yarısından beri *τοῦ Ἐφόρου* Manastırı (NikChon 461 B) yer alır. Ancak bu manastırın yapısı ve tarihi hakkında bilgi yoktur [2]. Palaiologos'lar döneminde hamamın bazı bölümleri çöplük olarak kullanılmıştır [1].

P. Tafur, 1437'de, Hippodrom'un yakınlarındaki bir hamamdan bahsetse de, P. Gyllius 15. yüzyılın ortalarında "nunc nulla Zeuxippo vestigia restant" (Zeuxippo'dan iz kalmadı) der. Bu alanın üzerine daha sonraki yıllarda evler inşa edilir [1].

20. Yüzyıl

Sultan Ahmed Medresesi'nin önündeki yıkıntılar 1915'te kaldırılırken büyük kubbeli yapı ka-

lıntılarına rastlanır. 1927-1928'de yapılan kazılarda 6. yüzyıla ait az sayıda duvar kalıntısı bulunur. İki heykel kaidesi buluntusu sayesinde ise *('ΕΚΑΒΗ; 'ΑΙΣΧΗΝΗΣ)* termal tesislerin yeri saptanabilmiştir [1].

S. Casson - D. T. Rice - G. F. Hudson, Prel. Report upon the Excavations carried out in the Hippodrome of C'ple in 1927, London 1928; Second Report upon the Excavations carried out in and near the Hippodrom of C'ple in 1928, London, 1929 [1]; Mamboury - Wiegand, Kaiserpaläste, 46-47; E. Mamboury, AA 1934, 52-53; Byz 11 (1936), 273-274; C. Picard, RA 34 (1949), 86-87; C. Mango, The Brazen House, Kopenhagen, 1959, 37-42, 186-188; Janin, CB, 222-224; R. Guilland, Les Noumera, REB 19 (1961), 401-418; Les Thermes de Zeuxippe, JÖBG 15 (1966), 261-271; Janin, Géographie, 131-132 [2].

ANIT SÜTUNLAR

Kaynaklardan öğrenildiğine göre, gerek tek başına duran gerek başka yapılarla bağlantı içinde olan anıt sütunların sayısı hiç azımsanamaz. Bu sütunların çoğu 4.-6. yüzyıl arasına ait olup kentin pek çok köşesinde (Preger, *κίονες*) görülür. Kısmen kabartmalarla süslenmiş bu önemli sütunlar büyük meydanların tam ortasına dikilmişlerdir. Meydanla bütünleştikleri için bu kapsamda ele alınırlar. (=Augusteion, Forum Arcadii, Forum Konstantini, Forum Theodosii). Sütunların üzerinde bazen heykeller, bazen de haç bulunurdu. Nadiren de olsa 2 ya da 4 sütunlu anıtlardan da bahsedilir. Söz konusu sütunların en sonuncusu olan ve melek Mikhail'in bronz heykelini taşıyan sütunu İmparator Mikhail VIII. Palaiologos (1259-1282) kentin yeniden ele geçirilmesinden sonra Havariyyun Kilisesi'nin (→) önüne diktirtir.

F. W. Unger, Über die vier Kolossal-Säulen in K'pel. Repertor. f. Kunstwiss 2 (1879), 109-137; C. Gurlitt, Antike Denkmalsäulen in K'pel, Der Baumeister 7 (1909), 75-60, 82-84, 106-108, 109-112; JANIN, CB, 73-86.

EUDOKSİA SÜTUNU

403

Arkadios'un eşi İmparatoriçe Eudoksia için praefectus urbis (vali) Simplicius tarafından Augusteion civarında (→), senatonun önünde (Sozom VIII 20, 1) Pittakia diye adlandırılan bölgede porfirden bir onur sütunu dikilmiştir. Sütunun kaidesinde hem Latince (CIL III 736) hem de Yunanca (CIG IV 8614) bir yazı bulunur. Sütunun üstünde ise imparatoriçenin bir boy heykeli yer alır (Marc-Com 67). Sütun dikilirken düzenlenen kutlama töreni İoannes Khrysostomos'un sert eleştirilerine yol açmış ve bunun üzerine de kendisi sürgüne yollanmıştır.

5. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

Yine Pittakia bölgesinde İmparator I. Leon (457-474) için bir sütun, kızkardeşi Euphemia tarafından diktirilir (Preger 166).

19.-20. Yüzyıllar

1847'de, kurulması planlanan üniversite için yapılan kazı çalışmalarında, Aya Sofya'nın güneyinde ortalama 3 m derinlikte, eski döşeme taşlı kaldırımın üstünde duran sütunun kaidesi bulunmuştur. Bu kaide önce müzenin içine, sonra da Aya Sofya Müzesi'nin bahçesine konur.

O. Frick, AA 1857, 89-90; SkByz I, 462; Konstantios, *Ευγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες*. K'pel, 1866, 387-382; Unger, 135; Mordtmann, Esquisse 64; J. Gottwald, La statue de

30. Eudoksia Sütunu'nun kaidesi (Aya Sofya Müzesi).

l'Impératrice Eudoxie, EO 9 (1906/7), 274-276; SCHNEIDER, Byzanz 80; KOLLWITZ, Plastik 69; C. MANGO, AJA 55 (1951), 63; G. BECATTI, La colonna coclide istoriata, Roma, 1960, 287-288; JANIN, CB, 76-77; P. SPECK, Eudoxia-Säule und Pittakia, Hell 22 (1969), 430-435; DAGRON, 262.

GOTLAR SÜTUNU

Topkapı Sarayı'nın kuzeyinde, parktaki kesin tanımlanamayan Bizans kalıntılarının yanında, Gotlar Sütunu adıyla bilinen bu sütunun ne zamana ait olduğu, üstündeki yazıya rağmen, tam olarak saptanamamıştır. İddiaya göre zamanında, sütunun üzerinde Byzas'ın bir heykeli vardı (NikephGreg I 305 B).

İki basamaklı bir altyapı üzerinde duran ve sonradan kuşkusuz üzerinde değişiklikler yapılan bu kaidede, günümüze çoğu kez yanlış aktarılmış olan şu yazı yer alır (CIL III 733).

FORTUNAE
REDUCI OB
DEVICTOS GOTHOS

diğer tarafındaki haçın kolları arasında ise:

IC XC NIKA

yazılıdır.

Bunun üzerinde temel blokla bir kaideye yerleşmiş ortalama 15 m yüksekliğinde bir mermer sütun yer alır. Korint tarzında bir başlık ise sütunu tamamlar. Önceleri İmparator I. Theodosius ya da II. Theodosios'a ait sanılan sütun, sonraları üstündeki yazıdan dolayı İmparator Claudius Gothicus'a (268-270) atfedilmiştir. Ancak harflerin biçimleri göz önüne alındığında, sütunun I. Constantinus ya da Constantius'un dönemine ait olduğunu söylemek daha doğru olur.

P. A. DETHIER - A. D. MORDTMANN, DenkschrAkadWien 13 (1864), 72-73; MORDTMANN, Esquisse 50; GURLITT 17; SCHNEIDER, Byzanz 81; SCHNEIDER, Mauern und Tore 95; MAMBOURY, Ist.Tour 267; EYICE, Guide No. 2; C. MANGO, AJA 55 (1951), 62; JANIN, CB, 85-86; F. W. DEICHMANN, BZ 64 (1971), 512.

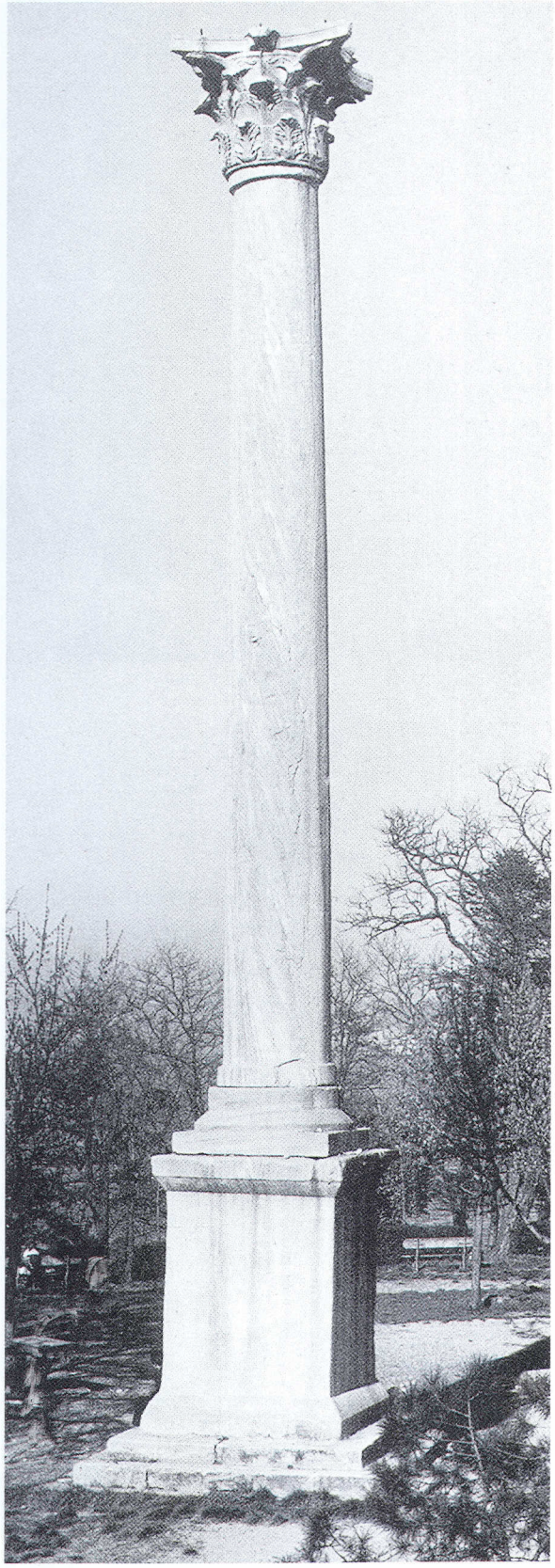

31. Gotlar Sütunu.

32. Kaidenin kuzey tarafı: Nike'ler ve yazılar

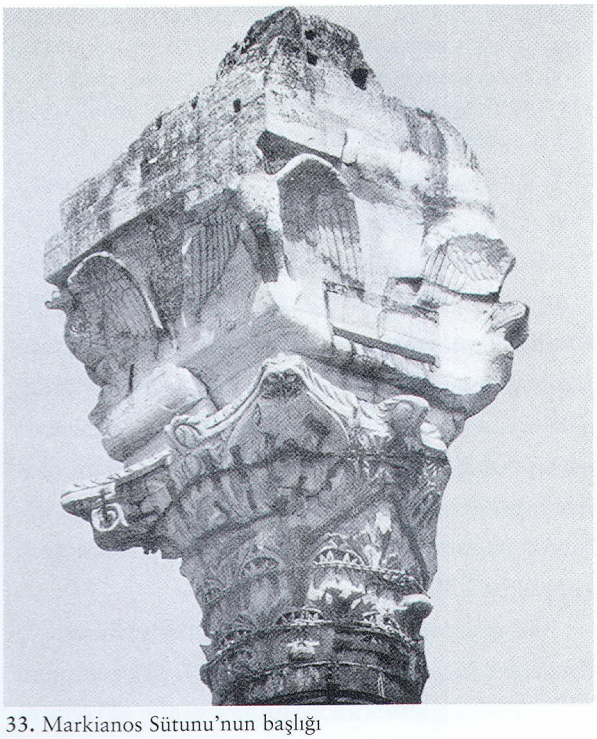

33. Markianos Sütunu'nun başlığı

MARKİANOS SÜTUNU

Adı: Kıztaşı, Kız Direk

450-452 Civarı

17 m yüksekliğindeki sütun, üstünde hemen hemen eksiksiz olarak günümüze kalmış yazının da (CIL III 738) gösterdiği gibi kent valisi Tatianus tarafından İmparator Markianos'un (450-457) şerefine dikilir:

PRINCIPIS HANC STATUAM MARCIANI
CERNE TORUMQUE
PRAEFECTUS VOVIT QUOD TATIANUS
OPUS

Sütunun taşıdığı anlam ve başka yapılar ya da meydanlarla bağlantıları üzerine elimizde ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Sütun bütünüyle büyük hasar görmüştür. Tek parça olan bu granit sütun çepeçevre kabartmalarla bezenmiş bir kaidenin üzerinde yükselir. Kaidenin üç tarafında yuvarlak bir armanın içinde İsa monogramı yer alır. Kuzey tarafında ise kısmen tahrip olmuş iki (savaşçı) Victorien bir kalkan tutarlar ve hemen bunun üzerinde, kaidenin üst sınırında dört satırlık, zamanında bronz harflerden oluşan bir yazı yer alır. Yangınlar nedeniyle büyük zarar gören korint sütun başlığı, kenarlarında kartal figürleriyle süslenmiş bir blok ve aynı zamanda bir heykel taşıması amacıyla yerleştirilmiş bir başka blok taşır.

1540

P. Gyllius'un gezi notlarından anlaşılacağı üzere, Yeniçeri bölgesinde bulunan sütunun bundan böyle sürekli bakımı başlar [1]. 1679'da sütunun birinci çizimi Spon, ikinci çizimi ise 1766'da Flachat tarafından yapılır. Sütun bundan böyle "Kız Direk" adını alır.

20. Yüzyıl Başı

1908 yılında, bölgede çıkan bir yangın sonucunda, o zamana kadar bir bahçede barındırılan sütun ortada kalır. 1912'de ise çevrede pek çok sayıda sütun ve sütun başlığı bulunur. Bölge yeniden düzenlendiğinde ise sütun meydanın odak noktası olur.

SALZENBERG, 34-36; UNGER, 187; MORDTMANN, Esquisse 8, 71; EBERSOLT, Mission 1-4; C. GURLITT, Antike Denkmalsäulen in C'pel, Der Baumeister 7 (1909), 110-112 B; GURLITT, 15; R. DELBRÜCK, Spätantike Kaiserporträts, Berlin, 1933, 224; SCHNEIDER, Byzanz 83-84; KAUTZSCH, Kapitellstudien 47-49; KOLLWITZ, Plastik 69-76 [1]; E. MAMBOURY, Byz 21 (1951), 441; C. MANGO, AJA 55 (1951), 62; EYICE, Guide No. 113; JANIN, CB, 84-85; J. KRAMER, Skulpturen mit Adlerfiguren... (Diss. München 1968), 83.

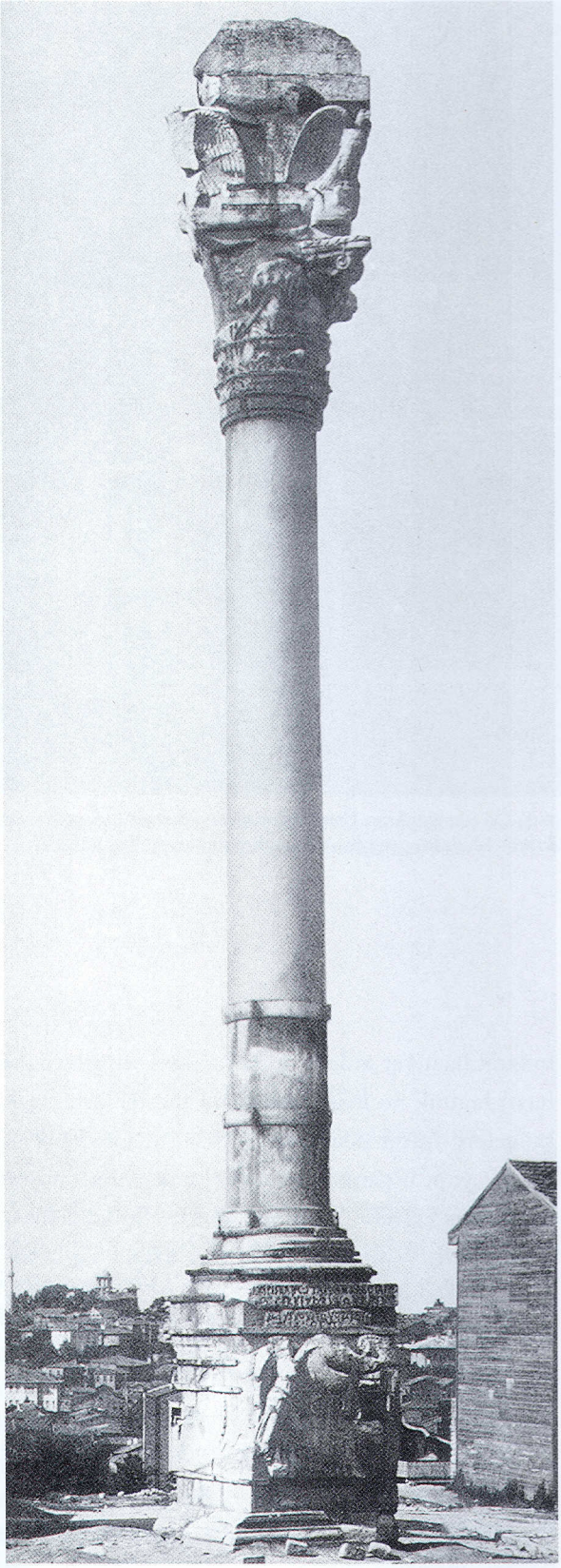

34. Sütunun doğudan görüntüsü.

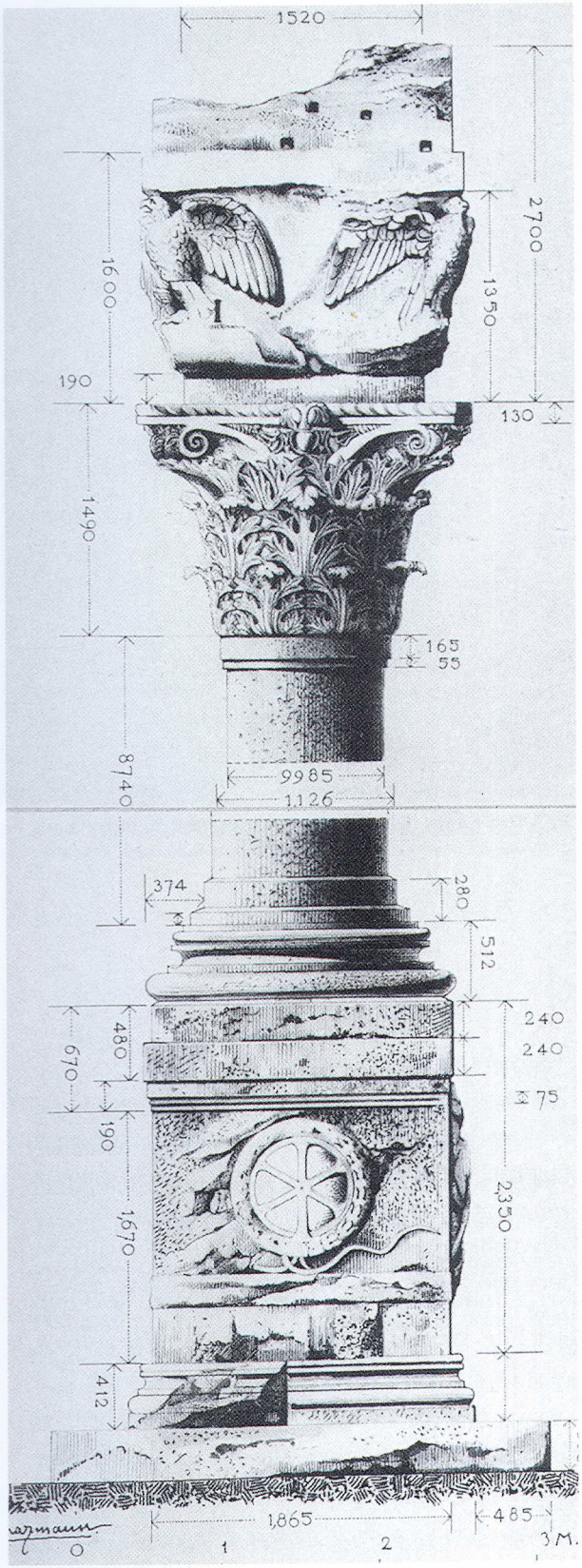

35. Sütunun ölçekli çizimi (P. Schazmann; Ö. yak. 1:50).

36. 19. yüzyılın sonuna doğru Haliç'in ortalarındaki limana bir bakış. Ön planda Arap Camii'nin kulesi; arka planda, solda ise Süleymaniye Camii ve Valentinianus Sukemeri, sağda ise Pantokrator Manastırı pek çok küçük yapının arasından yükseliyor.

LİMANLAR

Bazı kesin tanımlanamayan yapı temelleri (→Balkapanı Hanı) dışında, Bizans Dönemi'nde ticaret ve elsanatlarını barındıran bina ya da ambarlardan günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Gerçi elimizde kentin bazı dönemleri hakkında bize bilgi veren somut tarihler bulunmaktadır. 5. yüzyıla ait, gıda maddeleri sağlanması ile ilgili kısmen devlete ait kuruluşların (horrea, pistrina ve gradus, macella, nymphea) kentin 14 bölgesindeki dağılımı kaynaklara geçmiştir. 9. yüzyılın sonundan ise bazı mesleklerle ilgili Mese ve Haliç arasında yer alan binaların büyük meydanlardaki konumları bilinmektedir. Aynı zamanda bazı yer adları ya da tarihsel yapıtlardaki bazı dağınık ve kısa yazılar bu mesleklerle ilgili bölgelere işaret eder (bkz., JANIN, CB 94-99). Ancak yapı biçimleri ve tipleri hakkında bir şey bilinmemektedir. Yalnızca kentin limanlarının, konumları, kısmen de yapı tarzlarıyla ilgili somut bilgi elimizde vardır. 717'den beri zincirle kapatılabilen Haliç'in tümü günümüze kadar liman işlevi görmektedir. Oysa antik ve ortaçağlarda kısmen dalgakıranlarla emniyete alınmış ya da kentin her iki kıyı şeridinde surlarla sınırlandırılmış pek çok liman vardı. Eski ve ekonomik açıdan önemli limanlar ise Haliç'in kıyısında yer alırlardı. Doğudan batıya şu limanlar sıralanıyordu:

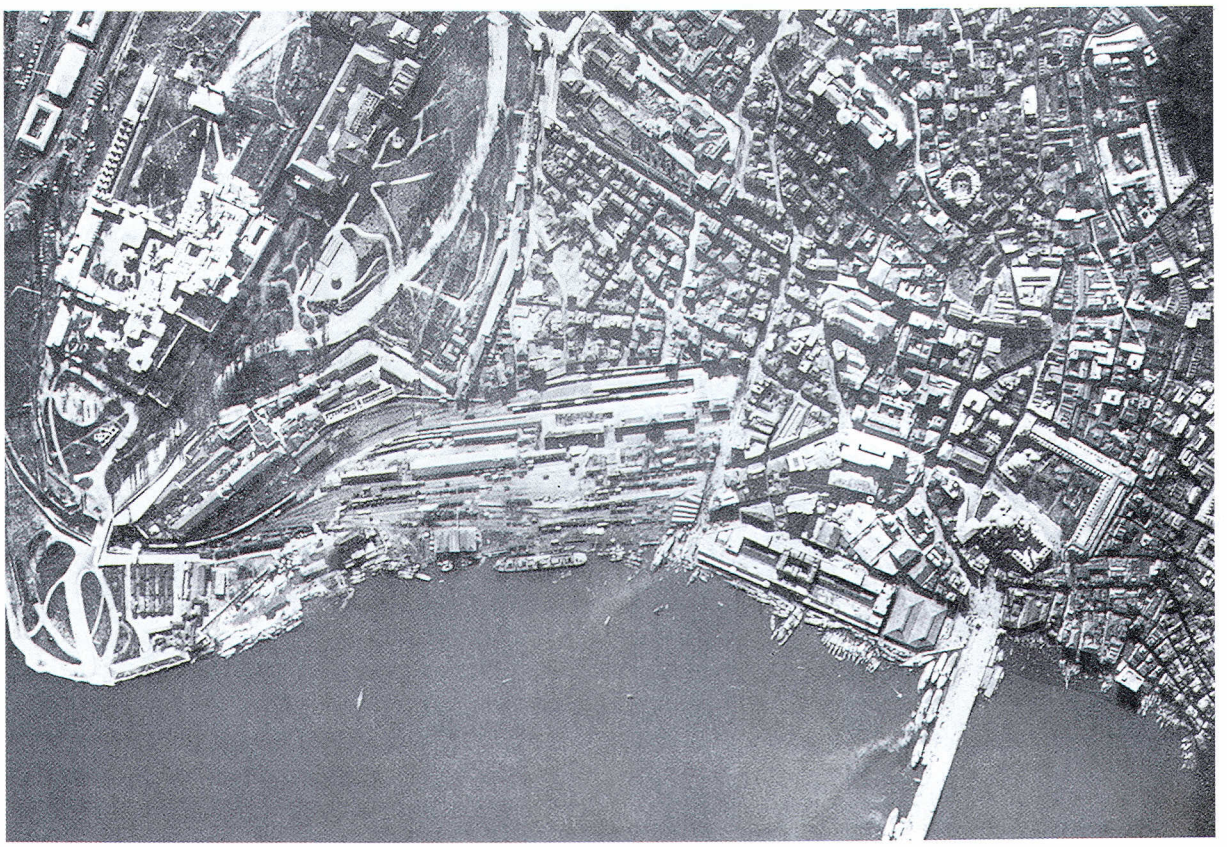

37. Eminönü ve Sirkeci arasındaki yeni yapılmış limanların, Sarayburnu'ndaki iskelelerin hava fotoğrafı; fotoğrafın üst planında Kapalı Çarşı, Mahmud Paşa ve Büyük Yeni Han (1917).

PROSPHORİANOS LİMANI
(Portus prosforianus, *παλαιὸν νεώριον*)

Antik dönemde *κλειστὸς λιμήν* olarak adlandırılan liman dalgakıranlar ve üstündeki duvarlarla korunmaktadır (DioCass LXXIV 10). Bu arada sağlam yapısıyla Eugenios Kulesi, limana girişi emniyet altına alır. 5. bölgede eski Yalıkapı'da surların (→Deniz Surları) birdenbire yoğunlaşması nedeniyle liman, kesin olarak bugünkü istasyonun doğusunda, yani Sepetçiler Köşkü'nün güneyinde bulunmaktaydı. Daha 5. yüzyılda kentteki önemli antrepo işlevini gören yerlerden biri olan liman bölgesi (5. bölgede, Notitia'da sözü geçen altı tahıl deposundan dördü, Horrea civarında yer alır) zamanla neredeyse bataklığa dönüşür ve bininci yılın sonunda artık liman olarak kullanılmaz hâle gelir. Eugenios Kapısı'nın önündeki *ναυσταθμός* (*πύλη Βασιλική* olarak da geçer), limandan ise, Palaiologos'lar döneminde imparatorlar Blahernai'den Aya Sofya'ya giderken hâlâ iskele olarak yararlanmaktaydılar. 1457'den sonra bu alan yapılmakta olan yeni sultan sarayının çevre duvarları içine dahil edilmiştir.

MILLINGEN, Walls, 225-229; K. LEHMANN - HARTLEBEN, Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres, Leipzig, 1923, 69, 72, 248; SCHNEIDER, Mauern und Tore, 81-83; R. GUILLAND, La Chaîne de la Corne d'Or, EEBS 25 (1955), 88-120; JANIN, CB, 235-236.

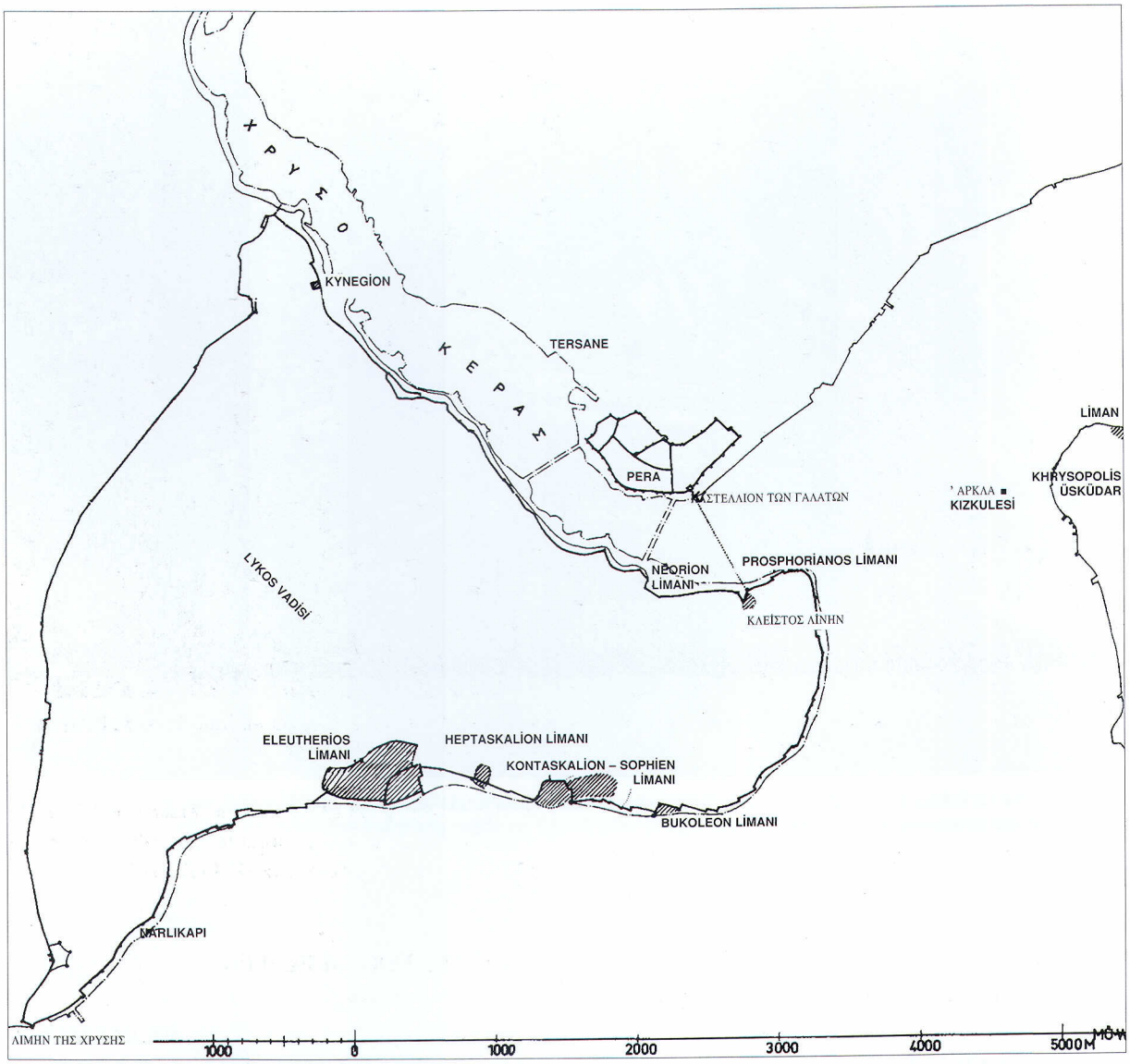

38. Limanların kentteki dağılımları. Ö. 1: 50.000.

NEORİON

(Portus Neorii, *λιμὴν τοῦ Νεωρίου, Νεώριον, ὁ Νεωρήσιος λιμήν*)

Prosphorianos Limanı'nın batısında, 6. Bölgenin ikinci koyundaki bu liman, antik çağdan beri kullanılmaktadır. Limanın günümüzde Bahçekapı diye adlandırılan yerde, yani Yeni Cami'nin doğusunda, gümrük halleri ve Abdülhamid Medresesi arasında bulunduğu tahmin edilmektedir.

5.- 6. Yüzyıllar

Limanın ekonomik önemi kuşkusuz ki 5. bölgede olan depolarla bağlantılıdır. Burada çıkan çok sayıda yangın da bu açıdan büyük rol oynar. 453 yılında bir büyük yangın depoları tahrip eder (ChronPasch 582 B); 465'de 8 bölge zarara uğrar ve 559'da depolar yeniden yanar (Malalas 490 f. B).

7. Yüzyıl

Sahilin kirliliği yüzyıllar sonra bu limanda da çamurlanmaya yol açar. Bu nedenle İmparator Leontios (695-698) limanı temizlettirmek zorunda kalır (Theoph 370 Boor).

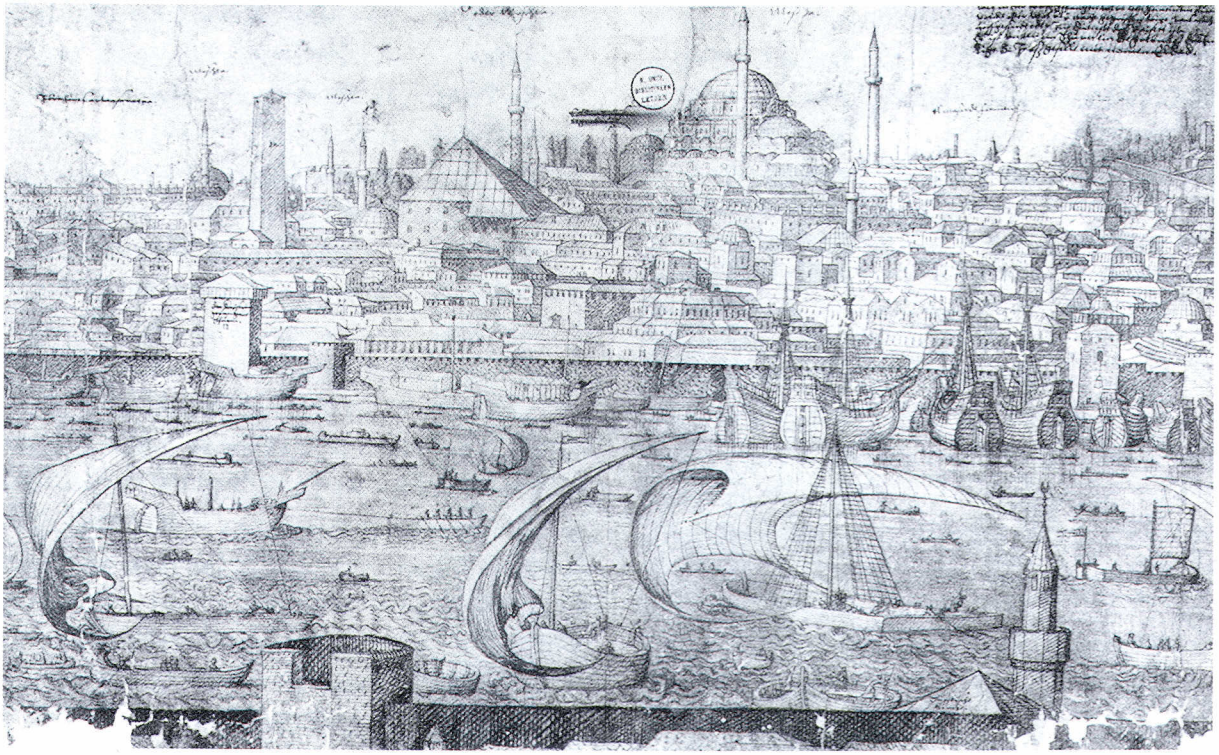

39. 1560'lar civarı Haliç'teki limandan görüntü. M. Lorichs'in panaromasından kesit (krş., resim 8). İrini Kulesi'ne bakış, Atik İbrahim Paşa Cami ve (arka planda) Bayezid Camii; sağ üst köşede Eski Saray'ı çevreleyen duvar.

10.- 11. Yüzyıllar

Limanın kent içindeki önemi ile ilgili bir başka gösterge de 10. yüzyıldan itibaren Frenk, belki aynı zamanda Yahudi işadamlarının güney ve batıdaki limana bağlı bölgelere yerleşme hakkını kazanmış olmalarıdır: Önce Amalfililer, sonra limanın batısının daha ötesinde Venedikliler, 11. yüzyılın sonlarından başlayarak limanın batısındaki yoğun bölgede Pisalılar, 1155'den itibaren de limanın güney ve doğusunda kalan bölgede Cenevizliler. Eskiden Cenevizlilerin yaşadıkları bölge ortalama 17. yüzyılda Yahudilerin eline geçmiştir ve Yahudi halk son zamanlara kadar burada oturmuştur. Bu nedenle olacak eski *Πόρτα Νεωρίου*, Türk kaynaklarında Çifutkapı (Çıfıt Kapısı) diye geçer. Palaiologos'lar döneminde Ceneviz kolonisi Pera'da dış ticaretin büyük bir bölümünü eline geçirmekle birlikte, ekonomik gücü 1453'ten sonra zayıfladığından, eski Neorion Limanı daha yeni dönemlerde yine kentin dış ticaretinin bir bölümü üzerinde söz sahibi olur.

MILLINGEN, Walls, 220-222; SCHNEIDER, Mauern und Tore, 81-83; JANIN, CB, 236; N. OIKONOMIDES, *Ἀρχεῖον Πόντου*, 26 (1964), 193-196; D. JACOBY, Byz 37 (1967), 168-175.

HALİÇ'TEKİ İSKELELER

(*σκάλαι*, iskele):

Çeşitli kaynaklarda yer almış Neorion'un batısındaki limanlar –bunlar arasında başka bir *Επτάσκαλον* de vardı [1]– tahta köprüleriyle, mütevazı yapılarıyla basit iskelelerdi. Blahernai bölgesinin güneyinde, Kynegion diye adlandırılan yerde küçük, surlarla çevrelenmiş bir liman, diğerlerine oranla bir farklılık gösterir. Bu limanda gemilerin girebilmeleri için deniz surlarında üç kemer oluşturulmuştur ve bunlar 16. yüzyılda hâlâ az da olsa kalıntıları kalmış bir nevi gemi barınaklarıdır [2]. Bu arada liman bir bostan gibi de kullanılır.

Kıyı şeridinin basit yapılanmasına rağmen bu liman ile gerek biçim, gerekse görüntüsü açısından tesisleri buraya çok benzeyen karşı yakadaki Gala-

ta, ortaçağ boyunca ve 19. yüzyılın ortalarına kadar kentin hemen hemen tüm gereksinimlerini sağlayan ticaret merkezleridir.

MILLINGEN, Walls, 198; A. M. SCHNEIDER, Oriens 4 (1951), 89-90 [2]; SCHNEIDER, Mauern und Tore, 67; G. PRINZING - P. SPECK, Stud. z. Frühgeschichte K'pels (MiscellByzMonac 14; München 1973), 195-198 [1].

Kentin güneyinde yer alan limanların tümü kentin kurulduğu Constantinus dönemine aittir. Hepsi görkemli limanlardır. Ancak Marmara Denizi'ndeki rüzgâr ve fırtınanın etkisiyle korunamamış ve yalnızca büyük masraflarla ve kısmen ayakta tutulabilmişlerdir. Üç büyük kapalı limanın (Eleutherios Limanı, Heptaskalion ve Kontaskalion) yanı sıra kıyı boyunca farklı amaçlara hizmet eden pek çok küçük iskeleler de vardı: Mermerkule'deki *λιμὴν τῆς Χρυσῆς* olarak adlandırılan iskele (Dukas 283 B) ve imparatorlar tarafından Studios Manastırı'na (→) giderken kullanılan bugünkü Narlı Kapı'nın önündeki iskele. Günümüzde Çatladı Kapısı'nın doğusunda yer alan liman, çok sade olan iskelelerden ve görkemli üç büyük limandan farklı olarak daha orta yolu izleyen bir görüntü sunar.

BUKOLEON LİMANI

Bukoleon Limanı (*ὁ κατὰ τὸν Βουκολέοντα λιμήν, ὁ τοῦ Παλατίου νεώριον ἐν Βουκολέοντι)* adı ancak 10. ve 11. yüzyıllarda kullanılmaya başlanmışsa da, limanın kendisinin önemi, imparatorların kullandığı iskele olması nedeniyle 5.-6. yüzyıllara kadar uzanır. Ancak iskelenin tam yerinin yüzyıllarca muhafaza edilip edilmediği bilinmemektir. Liman adını, bir boğaya saldıran aslan heykelinden alır. Bu ünlü heykel 16. yüzyıla kadar kıyıdaki iki sütunun üzerinde yer alırdı. Elimizdeki kaynaklarda bu heykelin kökeni ile ilgili bir bilgiye rastlanamamıştır [1].

Limanın en önemli kısmı bir dalgakıranla korunan, uzun, deniz surlarına ve aynı zamanda kıyıdaki sarayın da ön cephesine koşut inşa edilmiş ve genişliği aynı olmayan, örneğin İskele Merdiveni ile Pharos arası 6 metreye kadar genişleyen rıhtımdır. Bu rıhtımın yapısı sarayın yapısının gelişmesiyle birlikte gelişmiştir. Rıhtımın ve dalgakıranın kalıntıları birkaç yıl öncesine kadar görülebiliyordu [2]. Limanın doğusunda eski, şimdiki yapısında geç Bizans ya da erken Osmanlı izlerini taşıyan deniz fenerinin heybetli altyapısı yükselir. Belki de bu Nikephoros II. Phokas'ın saray duvarlarının kulesinin yerine yapılmıştır (→Saraylar).

Saray erkânının günlük yaşamında limanın kuşkusuz önemli bir yeri bulunmaktaydı. Resmi törenlerdeki rolü ise pek büyük değildi [3]. 14 yüzyıla kadar limanın durumu ya da yapısal değişikliklerle ilgili bilgiye sahip değiliz. İmparatorluk Sarayı'nın 14. yüzyılın ortasından itibaren çöküşüyle, 1422'de "portulus imperatoris" (Buondelmonti) diye adlandırılan limanın işlevi sona erer ve kısa zaman sonra da bakımsızlıktan kullanılmaz hâle gelir.

MILLINGEN, Walls, 269-279 [1]; MAMBOURY - WIEGAND, Kaiserpaläste, 1-6 [2]; SCHNEIDER, Byzanz 27-29; R. GUILLAND, BSl 10 (1949), 16-27; BSl 11 (1950), 187-206 [3]; JANIN, CB, 234; *Leuchtturm:* SCHNEIDER, Byzanz 8-12, 27-29.

ELEUTHERİOS LİMANI

12. bölgenin doğu kenarında yer alan liman (portus Theodasiacus. *λιμὴν τοῦ ' Ελευθερίου; ὁ πρὸς Βλάγκα κοντοσκέλιον?* 4. yüzyılda inşa edilmiştir. Bu liman bir süre sonra doldurularak Langa Bostanı adıyla anılan bir bostan hâline getirilmiştir. Limanı inşa ettirenin Constantinus mu (Preger 184, 248), yoksa iktidar döneminde Forum Limanı'na toprak taşıtan I. Theodosius mu (379-395) olduğu kaynaklarca saptanamamaktadır (CodTheod XV, 1, 23). Liman, adını bitişiğindeki bölgeden *τὰ 'Ελευθερίου,* alır. Bölge soylu birinin mülküdür ve bu kişinin bir sepet ve kürek taşıyan heykeli limanda dikilidir (Preger 184). 9. bölgedeki tahıl depoları Aleksandrina ve Theodosiana (Not 237) Liman Bölgesi'nin civarında yer alır. Büyük olasılıkla liman, Mısır'dan ithal edilen tahılın gemiden araçla-

ra yüklenmesi için öngörülmüştü. Liman bölgesinin topografik gelişimi ise az ve birbiriyle çelişen kaynaklar dolayısıyla bilinmemektedir. Ancak bazı surlar, örneğin kuzeyde kulelerle korunan ve güneyde Yeni Mahalle'yi içeren ama günümüzde yıkılmış olanlar, limanın, bir dönem Lykos Vadisi'nden yağmurların sürüklediği topraklarla giderek küçülmüş olduğuna işaret ederler.

12. Yüzyılın Sonu

Liman bölgesi eski bildik adının yanı sıra Andronikos I. Komnenos'un (1183-1185) yaptırdığı sarayın hâlâ kullanılmakta olan adını *τὰ Βλάγγα* (NikChon 170 B) taşır.

1203

Liman etrafındaki bölge Frenk [Latinler] işgali sırasında çıkartılan yangın nedeniyle çölleşir (NikChon 733 B).

13. Yüzyılın İkinci Yarısı

Mikhail VIII. Palaiologos'un inşa ettirdiği *πρὸς Βλάγκα κοντοσκάλιον*'nın Eleutherios Limanı olduğu kuşkuludur (Pachym I 365 f. B). Doğu tarafında yer alan Kontaskalion Limanı olma olasılığı ise daha fazladır. Bu dönemde Vlanga (Langa) bölgesinde kapalı bir bölgeye Yahudiler, öncelikle de deri tabaklama işini yapanlar yerleşir ve bunlar 1453'e kadar burada kalırlar [1].

1400'ler Civarı

Βλάγκα bölgesi bostan olarak nitelenmeye başlanır [2].

1759-1760

Liman bölgesinin dış kısımları, bugünkü Yeni Mahalle arazisi, Laleli Camii (1759-1763) yapılırken çıkan toprakla doldurulur. Camiyi yaptıran Sultan III. Mustafa (1757-1773) bu şekilde kazanılmış araziyi Rumlara ve Ermenilere ev yapmaları için satar. Buraya yerleşenler, tek başına duran deniz surunun kulesini (Belisarius Kulesi ya da Papazkulesi diye adlandırılan) fırın olarak kullanırlar[3].

1871

Eski liman surlarının birçok kısmı demiryolu yapımı sırasında yıkılmıştır. Tüm bölgenin topografik özellikleri sahil yolunun ve Atatürk Bulvarı'nın inşasıyla tümüyle değişmiştir.

P. L. INDJIDJIAN, Géographie des quatre parties du Monde..., Venedik, 1804, 104-106 [3]; MORDTMANN, Esquisse 58-60; MILLINGEN, Walls, 296-300 [2]?; R. JANIN, Byz 20 (1950), 73-79; R. GUILLAND, Byz 23 (1953), 206-209; JANIN, CB, 225-227; D. JACOBY,, Byz 37 (1967), 190-196 [1].

HEPTASKALİON

Bugün artık olmayan bu limanın rekonstrüksiyonu yalnızca kaynaklardan yararlanarak ve Yenikapı ile Ermeni Patrikhanesi arasındaki bölgenin arazi yapısı göz önüne alınarak yapılabilir. 1819'da ortaya çıkarılmış olan kesme taşlardan yapılmış duvarları da bugün tümüyle kaybolmuştur [1]. Limanın konumu deniz surunun 57. kulesi ve yıkılmış olan Tülbentçi Hüsameddin Mescidi nirengi alınarak saptanabilir. Bölgede günümüzde bile saptanabilen hafif çöküklük, limanın Langa ve Kadırga arasında olduğuna işaret eder. Güney kıyısının başka limanlarında da olduğu gibi burada da sık sık değişen liman adları karışıklığa yol açmıştır. Heptaskalion Limanı ile ilgili günümüze gelen kaynakları 7. yüzyıldan beri değinilmeyen eski Kaisarios Limanı'nkilerle birlikte ele almak gerekmektedir [2]. Sonuçta, limanın yapım tarihinin belirsizliğini açıklığa kavuşturmak henüz olanaksızdır.

6.-7. Yüzyıllar.

553'de ilk kez, 561'de liman ve Forum Bovis arasındaki yangın vesilesiyle bir kez daha sözü geçmiş olan (Theoph 235 Boor) Kaisarios Limanı (*λιμὴν τοῦ Καισαρίου*) sadece, 673 yılında, savaş donanmasının destek noktası olarak, Kontantinos IV. Pogonatus'un (668-685) Arap filosuna karşı ateş saçan gemileri (Bizans ateşi) yerleştirdiği yer olarak önemli bir rol oynar. (Theoph 353 Boor: *ἐν τῷ Προκλησιανίῳ τῶν Καισαρίου*).

14. Yüzyıl.

İlk kez 10. yüzyıla ait bulunan yazılı belgelerde olmak üzere, kentin Heptaskalion bölgesinde yer alan bir limandan sıkça söz edilir. 1348'de İoannes VI. Kantakuzenos burada gemiler inşa ettirir, 1351'de de limanı temizlettirir. (Kantakuz III 72, 74, 165, 212 B). 1354'te Kantakuzenos ile ortaya çıkan bir anlaşmazlık sonunda İoannes V. Palaiologos (1341-1391) gece limanı işgal eder (Kantakuz III 284 B).

Liman, Türklerin kenti ele geçirmesinden sonra tamamen yok olur. 1819'da, Tülbentçi Hüsameddin Mescidi bölgesinde çıkan yangından sonra limanın iç duvarı olup olmadığı kesin bilinemeyen bazı kalıntılar bulunur [1]. Bunlar pek çok kesme mermer katmanlardan oluşurlar, 3 arşın uzunluğunda ve kemer biçiminde yerleştirilmişlerdir. Eski dalgakıranın kalıntıları eski haritalarda resmedilmiştir. 1870-1871'de demiryoluyla birlikte 1959 yılında inşası başlayan sahil yolunun yapımıyla da tümüyle örtülmüştür.

KONSTANTIOS, *Κωνσταντινιάς* 30; *Συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσωνες* 443-444 [1]; MILLINGEN, Walls, 301-315 [2]; R. GUILLAND, Les ports de Byzance sur la Propontide, Byz 23 (1953), 235-238; JANIN, CB, 227-230, 299; Studien z. Frühgeschichte K'pels (MiscellByzMonac 14; 1973); V. TIFTIXOGLU, 58-63; G. PRINZING - P. SPECK, 196-198.

KONTASKALİON

Kaynaklarda sürekli farklı adlarla sözü geçen liman bölgesinin konumu ve tarihiyle ilgili, topografik kaynaklarda birbiriyle çelişen pek çok görüş vardır. Günümüze kadar gelen belgelerden tutarlı ve kesin bilgiler çıkarmak mümkün değildir. Kaynaklara, eski planlara, kent görüntülerine ve yerel bölgelerle ilgili ayrıntılı çalışmalara göre limanın gelişimi şu biçimde olmuştur:

4. Yüzyıl

Hippodrom'un üzerinde bulunduğu vadinin batısındaki ve günümüzde bile arazinin profiline bakıldığında hâlâ belirgin bir liman niteliği taşıyan koyu, Constantinus kentin sınırlarına dahil etmiş ve kenti genişletme çalışmalarında iskele (Preger 257) olarak kullanmıştır. İmparator İulianus ise (361-363) 362 yılında kentte bulunduğu kısa süre sırasında limanın yapımını bitirmiş ve sahilde sigma biçiminde büyük bir hangar (porticus semirotunda der Notitia) inşa ettirmiştir. (Zos 140 B) Notitia bu limanı üçüncü bölgenin yeni kapısı (portus novus)'u olarak niteler. 465 yılında limandaki bu bölge büyük bir yangında kısmen zarar görür (Euagrius II 13; ChronPasch 594 B; Theoph 112 Boor; Zonoras III 124 B).

6. Yüzyıl

I. Anastasios (491-518) limanı tarayıcı araçlarla temizletip, yeni bir dalgakıran (Suidas s.v. Anastasios; MarcCom 97) yaptırır. Kesin olmamakla birlikte belki de İustinianos eskiden Neorion'da (→) yoğunlaşmış ticareti buraya kaydırır (Preger 188). Bir olasılıkla, 561'deki limanı da saran yangın (Theoph 235 Boor) sonucu, II. İustinos (565-578) tarafından, Praepositus Narses ve Protovestiarios Troilos'un denetimiyle liman, 575 yılına doğru büyük ölçülerde yeniden inşa edilir (Kedren I 685 B); limanın dibi temizlenir ve alanı büyütülür (Preger 184, 230). Artık imparatorun eşinin adını –Sophia– taşıyan limanda (*ὁ Ἰουλιανίσιος λιμὴν τῆς Σοφίας; ὁ λιμὴν τῶν Σοφίων*) dört heykel vardır: İustinos, Sophia, kızı Arabia ve Narses'in heykelleri (Leo Gramm 135). 6. yüzyılın sonlarına doğru ise burası savaş limanı olarak kullanılmaya başlanır (Theoph 368 Boor).

9. Yüzyılın İkinci Çeyreği

Porta Leonis (=Çatladı Kapı) civarında bulunan ve Du Cange [1] tarafından kaydedilmiş bir yazıtta, İmparator Theophilos'un (829-842) yaptırttığı bir tersanenin (*μεγαλότατον ἀρσηνάλη*) sözü geçer. Tersanenin yapıldığı yer yalnızca bu liman olabilir.

9.-11. Yüzyıl

Sonraki yüzyıllarda da faaliyetini sürdüren, ama bu arada yangınlar dolayısıyla (886) zarara

uğrayan limanın, Patria'nın farklı biçimlerde yazılışının da gösterdiği gibi, 11. yüzyıldan itibaren Yunanca iki adının yanına *'Ιουλιανοῦ λιμήν* ya da *λιμὴν τῆς Σοφίας* yeni bir ad daha *Κοντοσκάλιον* eklenir (Preger 229, 255).

13. Yüzyılın İkinci Yarısı / 14. Yüzyılın Başı

Elimizde bir yandan Mikhail VIII. Palaiologos'un (1259-1282) limanı kesme taşlardan yapılmış duvarlarla ve girişi engelleyen zincirlerle yeniden *πρὸς τὸ Βλάγκα Κοντοσκέλιον* yaptırdığı (Pachym I 365 B) bilgisi vardır. Bir elyazmasının (Patria) açık olmayan ifadesine göre (Preger 230) ise II. Andronikos (1282-1328) limanı derinleştirmiş ve demir kapılarla kapatmıştır. Ancak bu bilgiler limanın gerçeği ile örtüşmemektedir. Örtüşen bilgi ise, güney kıyısındaki Kontaskalion limanının 15. yüzyılın sonlarına kadar kullanılan tek liman olduğudur. VI. İoannes döneminde Heptaskalion Limanı'nın (→) kullanımı ile ilgili günümüze gelen bilgilerin, aslında Kontaskalion Limanı'na ait olup olmadığı kesin bilinmemektedir (krş., s. 62).

1427

Bir methiyede VIII. İoannes'in (1425-1448) Kontaskalion'da yaptığı temizleme çalışmalarından bahsedilir. Bahsi geçen Kontaskalion'un söz konusu liman olduğu varsayılmaktadır. Kontaskalion hem liman olarak hem de tersane olarak (Buondelmonti) Türklerin kenti almalarına kadar işlev görmüştür.

1462 (866 H)

Kadırga Limanı adı verilen limanda Fatih Sultan Mehmed'in emri üzerine savunma kuleleri inşa edilmiştir. Türk donanmasının 16. yüzyılın başından itibaren güçlendirilmesi ve Haliç'teki tersanenin kurulması (1515) ile birlikte eski limanın çöküşü başlar. P. Gyllius 1540'larda limanda, kadınları çamaşır yıkarken gördüğünü söyler. Kentle ilgili en eski görüntülerde liman, 6. yüzyılda (Marc-Com 97) (Resim 40) ve aynı zamanda Du Cange'ın betimlemelerindekilerine benzer bir biçimde

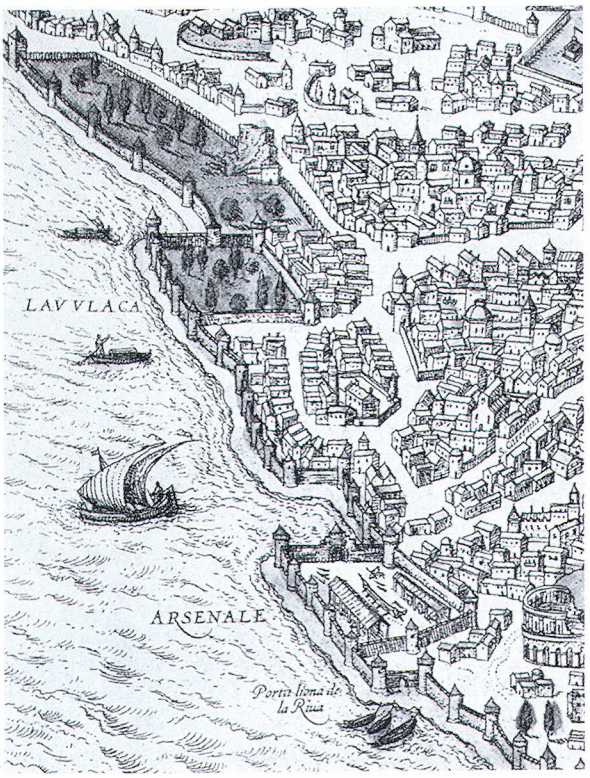

40. 1500'ler civarı kentin görünümünden bir kesit (Braun Hogenberg): Tersane, Kadırga Limanı ve arka planda Langa bölgesi.

surlarla çevrili bir tersane ve koydan oluşan bir bütün olarak resimlenir. Bu arada tersane, Sokollu Mehmed Paşa Camii'nin batısından Kumkapı'daki liman surlarına kadar uzanan düz arazideki bir yerde olmalıdır. Dalgakıranlar tarafından korunan liman ise, 19. yüzyılda hâlâ görülebilen surların konumları nedeniyle açıkca bellidir.

Daha sonra inşa edilen tersanenin bulunduğu bölgenin de bir zamanlar liman olduğu varsayılabilir; ama limanın genişlemesiyle ilgili somut bilgi yoktur. Kısacası eski haritalarda görülen Kontaskalion ve Sophia Limanı ayrımı, arazinin yapısı nedeniyle sürdürülememiştir.

18.-20. Yüzyıllar

1748'de Nuruosmaniye Camii'nin yapımı dolayısıyla çıkan toprak kısmen eski liman bölgesine boşaltılmıştır [2].

Hem liman hem de tersane bölgeleri uzun yıllardan beri inşaat alanına dönüşmüş, daha alçak kısımları ise ekilecek alan olarak kullanılmıştır.

41. Hippodrom'un sphendone'sinin güneyden (kapatılan tuğla tonozları) görüntüsü (bkz., resim 44).

DC I 55, II 156 [1]; MORDTMANN, Esquisse 55; MILLINGEN, Walls 288-296; S. LAMPROS, *Παλαιολογεία καὶ Πελοποννησιακά* III (1926), 298; A. M. SCHNEIDER, Mdl 3 (1950), 69 [2]; R. JANIN, Le Port Sophien et les quartiers environnants, REB 1 (1943), 116-151; R. GUILLAND, Les ports de Byzance sur la Propontide, Byz 23 (1953), 181-204, 225-238; JANIN, CB 231-234, 299-300; A. CAMERON, Byz 37 (1967), 11-20.

HİPPODROM

2. *Yüzyılın Sonu / 3. Yüzyılın Başı*

Ordusunun ikibuçuk yıllık işgalinden sonra 195-196 kışında yıkılan Byzantion'da İmparator Septimius Severus (193-211) kentin yeniden yapımı sırasında pek çok yapının yanı sıra Hippodrom'u da inşa ettirir. Dioskur heykelleriyle süslenmiş bu yapının inşaatına, antik Byzantion'un dışında, bir vadiye açılan ve bahçe olarak kullanılan bir arazide başlanır (ChronPasch 495 B; Malalas 292; Kedren I 442 B; Zos 97 B; Preger 136 vd); ama imparatorun ölümünden sonra tamamlanmadan yarıda bırakılır.

4. *Yüzyılın İkinci Çeyreği.*

Kentin yeniden inşasıyla birlikte Hippodrom, Constantinus (324-337) tarafından Roma'daki Circus Maximus modeline göre (ChronPasch 528 B) genişletilir ve yapımı bitirilir (Preger 145). 420-440 m uzunluğunda ve 117-125 m genişliğindeki bu yapı, güneybatısında yer alan bir sphendone ile tamamlanır. Yapının basamakları, taşıdıkları sütunlarla birlikte büyük kazı temelleri üstüne oturtulmuştur. Bunun üstünde yükselen 25 adet, her biri kubbeli ve yarım daire biçiminde sıralanmış bölümler eski vadinin dik yamaçlı arazi yapısını dengeler. Üstlerinde yer yer iki katlı sütunlu koridorları ve her iki tarafında da 30.000 kişilik oturma yerleri bulunan ve birbirine koşut olmayan iki tane kademeli yapı, ortalama 80 m geniş bir arenayla, güneybatı-kuzeydoğu yönünde Mese'ye kadar ulaşır ve çok katlı büyük bir giriş kapısı binası ile sona erer. Burada zemin katında 10 ya da 12 carceres ya da *μάγγανον* ile *θύραι*, yer alır. Üst katlar ise büyük olasılıkla *ὀρνατάρια*'ların otur-

dukları sirk partilerinin odalarıdır. Hippodrom'a ve oturma yerlerine oldukça uzun olan yan cephelerden de girilebilir: Batıda *Νεκρὰ Πόρτα* ve Lausos Kapısı, doğuda Kathisma Sarayı'na *Μονόπορτα* ve Büyük Saray'a giden kapı. Güneydoğu kısmının ortasında –daha sonra dikilecek olan Theodosius'un obeliski ve yılanlı sütunun tam karşısında– arenanın seviyesinde *στάμα* adıyla bilinen sütunlarla çevrili bir galeri yer alır. Bunun üstünde, oturma yerlerinden ayrılmış ve büyük olasılıkla daha zengin bir mimariyi vurgulayan kathisma yer alır. Bu, Roma örneğine göre yapılmış, kapılar ve büyük bir merdivenle (*μυστικὸς κοχλίας*) Büyük Saray'ın diğer bölümlerine bağlanan bir yapıdır [1]. *κάγκελλον* önünde ise imparatorun ve maiyetinin tribünü yer alır. (ChronPasch 528 B). Arenanın ortasında, pek çok sayıda anıtın ve heykelin üstünde sıralandığı alçak bir duvar vardır (*κρηπίς; εὔριπος*) (Preger 189 vd). Hippodrom 4. yüzyıldan itibaren araba yarışlarının, hayvan avının ve pantomim oyunlarının yapıldığı yer olmanın ötesinde, kent ve imparatorluğun politik yaşamının en önemli sahnesidir de. Burada dört sirk partisinin –Maviler, Beyazlar, Kırmızılar ve Yeşillerin– roller üstlendikleri kurgusal infazlar gerçekleştirilir. Kuzey cephenin kapısının üzerine *βῆλον* çekilmesiyle de halk Hippodrom'a çağrılır.

390

Constantinus ve onun ardından İulianus tarafından tek parça bir obeliskin dikilmesiyle ilgili hazırlıklara başlanır; ama ancak I. Theodosius (379-395) döneminde, Maximus ve Victor'un (extinctis tyrannis) yenilgisinin ardından, bu zaferin anıtı olarak, Hippodrom'un spinası üzerine Karnak'tan getirilen III. Thutmosis'e ait obeliskin büyük üst kısmı praefectus urbis Proculus tarafından 32 günde –kuşkusuz Roma kentinden örnek alınarak– yerleştirilir [2]. Arenanın orta aksında, 7,05 x 7,10 m büyüklüğünde iki basamaklı bir altyapı üzerinde iki tane farklı büyüklükte, her yanı kabartmalı mermer blok vardır; bunların üstünde ise –dört bakır takoz üzerinde– 19,6 m yüksekliğindeki obelisk yükselir. Kuşkusuz obelisk yerleştirildikten sonra yapılan üst bloktaki kabartmalar I. Theodosius ve ailesini, saray erkânını göstermektedir. Alt blokta ise Yunanca ve Latince yazıların yanında obeliskin dikilişini ve Hippodrom'daki oyunları gösteren kabartmalar vardır. Kuzeydoğu tarafında ise kabartmanın önüne sonradan bronz bir çeşme yalağı yerleştirilmiştir.

407

Arkadios (395-408), bir önceki yılın yangınından büyük zarar gören Hippodrom'un oturma yerlerini yeniden yaptırır (ChronPasch 569 B).

5. Yüzyılın Sonu / 6. Yüzyılın Başı

I. Anastasios (491-518) dönemindeki halk ayaklanmalarında Hippodrom'un yapıları pek çok kez zarar görmüştür (491, 497-498 ve 507; ChronPasch 608 B) ve o dönemde kuşkusuz ahşap olan oturma yerleri yanmıştır. 507 yılında taşıyıcı kemerler de çöker (MarcCom 97). 6. yüzyılın birinci yarısında spina üzerine porfir anıtlar yerleştirilir [3].

532

İustinianos, kendine sadık kalan birliklere, Hippodrom'da toplanmış olan Hypatios'un taraftarlarını topluca öldürtür. İsyan dindirildikten sonra Hippodrom ve civarındaki hasarlar çabucak telâfi edilir. Kathisma Sarayı ve kademeli yapının yıkılmış bölümleri yenilenir ve birkaç yıl için gösterilere son verilir.

6.-9. Yüzyıllar

557 yılında olduğu sanılan depremin yol açtığı zararlardan sonra sphendone'nin tonozlarındaki delikler onarılır ve kemerler yardımcı yapılarla desteklenir. Bu sırada oluşan kapalı odacıklar sarnıç olarak kullanılır *ψυχρὰ κινστέρνα*; Preger 137) ve en büyük su tesislerinden birine bağlanır. 869 yılındaki bir depremde obeliskin ucundaki

42. Karnak'tan getirtilen III Thutmosis obeliski (1490-1436). 390 yılında praefectus urbis Proculus tarafından Hippodrom'un spinası üzerine yerleştirilir.

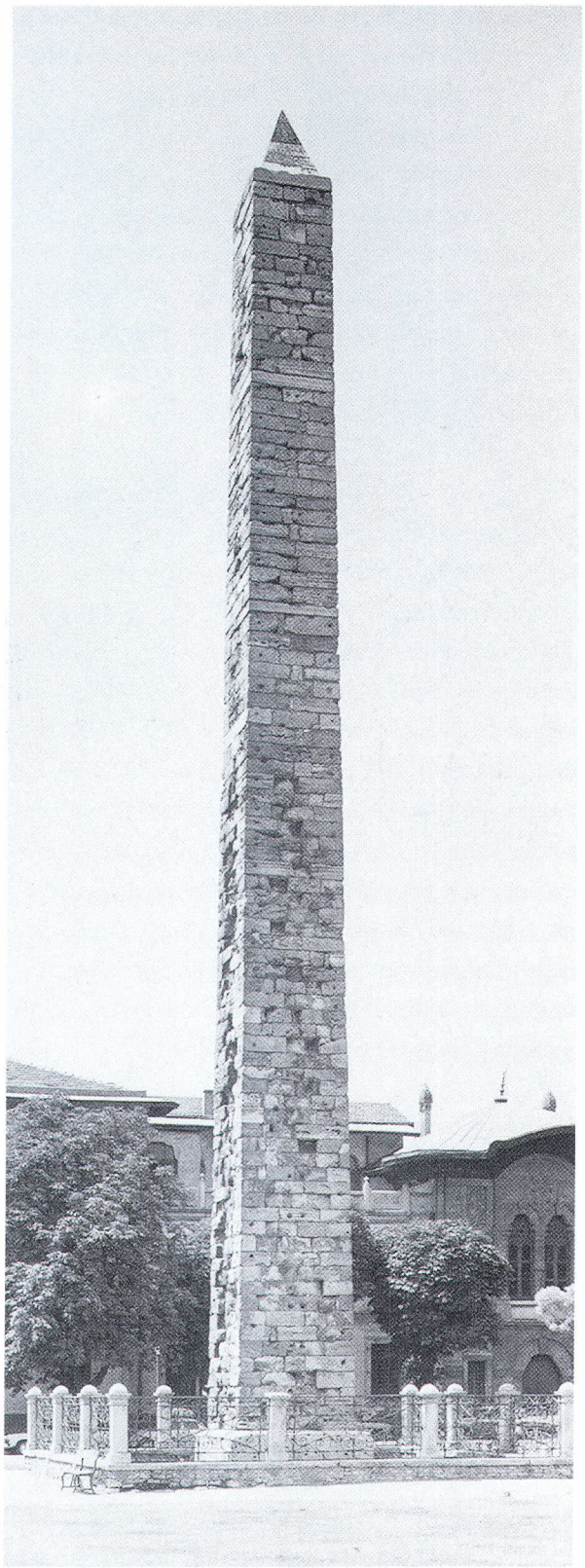

43. Örme Sütun'un 1895-1896'da restore edildikten sonraki görünümü.

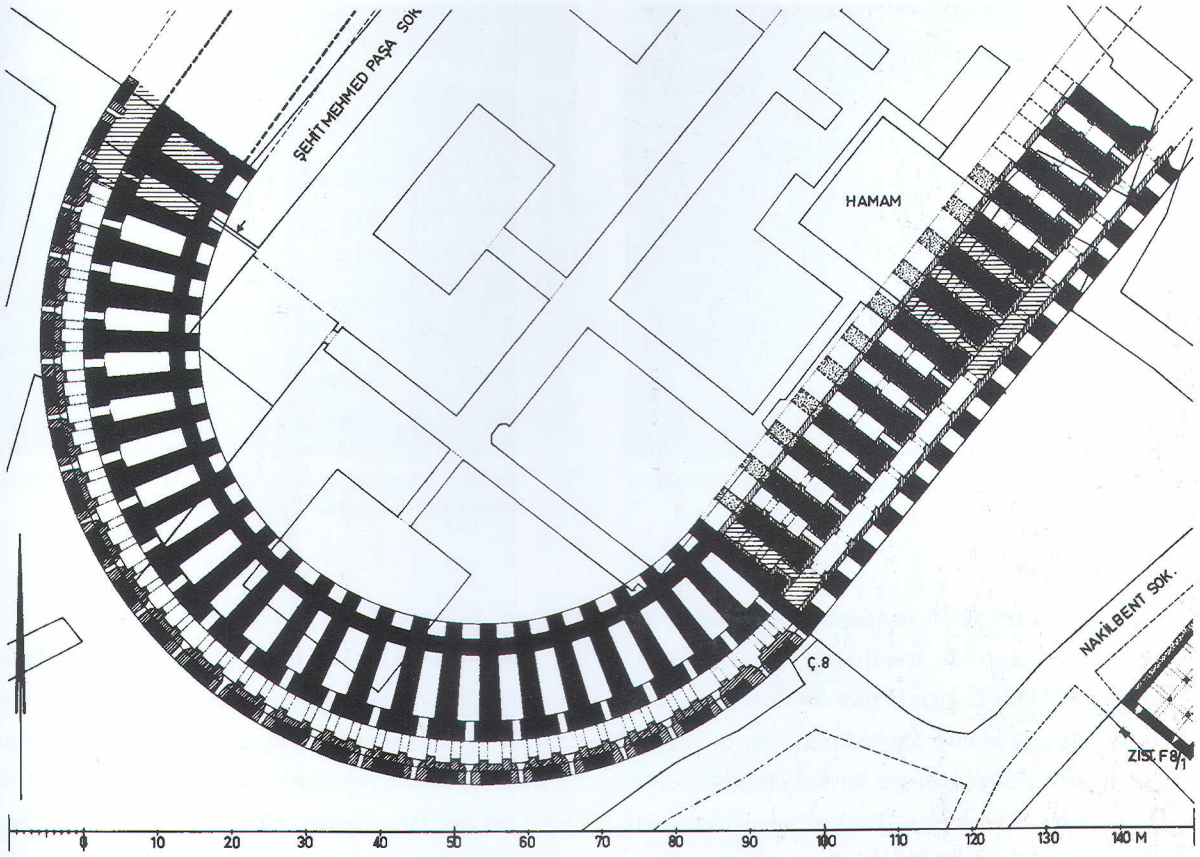

44. Sphendone'nin ve yanındaki sarnıcın yatay kesiti F 8/1. Bölgedeki yeni yapılanma belirtilmemiştir. Ö. 1:1000.

bronz kozalak düşer ve kırılır (PG 55, 550 B). Bir olasılıkla 9. yüzyılda Delphoi'den gelen, daha önceleri ise başka bir yerde (belki de Ayasofya) duran Yılanlı Sütun spina'nın üstüne konur [4].

10.-11. Yüzyıllar

Şiddetli bir fırtınadan oturma yerleri büyük zarar görür. (TheophCont 431 B). Yaklaşık aynı tarihlerde Konstantinos VII. Porpyrogennetos (913-959) büyük bir olasılıkla 4. yüzyılın sonlarında dikilen ve Örme Sütun'a, temelin doğusundaki yazıtın da gösterdiği üzere altın yaldızlı bronz plakalar yerleştirir.

11.-12. yüzyıllarda en yüksek adli merciinin bazı bölümleri Hippodrom alanında bulunur.

12. Yüzyıl

Halkın duyduğu heyecan oldukça azalmış olsa da, Komnenos döneminde araba yarışları gene de sık yapılır. Kente yerleşmiş Pisalı tüccarların 1112 yılında kendilerine ait tribün talebinde bulunmaları, 1160-1170'lerde Pisalılar ve Cenevizliler arasında kavga konusu olur. Arena bu arada başka gösterilere de tanıklık eder. Örneğin I. Manuel (1143-1180) döneminde bir Arap, Hippodrom'u uçarak geçmek ister (NikChon 156f. B). Hippodrom'un harap olmasının en büyük nedeni depremler ise de, başka etkenler de vardır. Andronikos I. Komnenos (1183-1185) döneminde ise kathisma tribününün parmaklıkları bir at yarışında yıkılır ve halktan 6 kişinin ölmesine neden olur (NikChon 375 B).

1203-1204

Latin kuşatmacılar tarafından çıkartılan yangın Hippodrom'u da etkiler ve batı tribünlerinin büyük kısmı çöker. Latin egemenliği, geleneksel bir kurum olan Hippodrom'un da sonu demek olur. Araba yarışlarının yerini turnuvalar alır. Robert de Clari'nin yazdığına göre artık sadece 30-40 oturulacak mermer yer kalmıştır. II. Theodosius tarafından

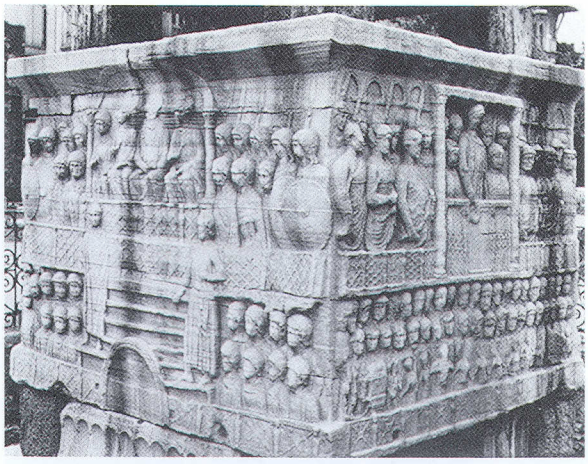

45. Obeliskin altındaki kaide bloğunun güneyden görünüşü.

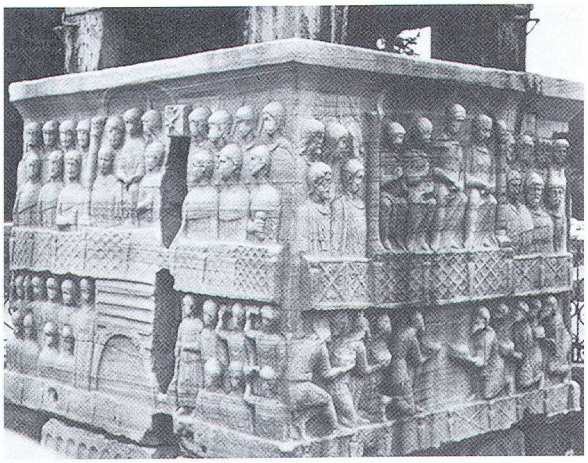

46. Obeliskin altındaki kaide bloğunun kuzeyden görünüşü (solda kuzeydoğu, sağda kuzeybatı bölümü).

Khios'dan getirilen ve kuzey cephedeki kulenin üstüne yerleştirilmiş olan quadriga (dörtatlı araba) devlet başkanı Doj-Enrico Dandolo'nun emri üzerine Venedik'e götürülüp San Marco'nun ön kapısı üzerine konur. Pek çok bronz heykel –bunların arasında Herakles, Romulus ve Romus'u emziren kurt, Sfenks ve pek çok başka heykel de vardır (NikChon 858 vd. B)– eritilerek paraya dönüştürülür.

13. Yüzyılın Sonu / 15. Yüzyıl

Palaiologoslar döneminde Hippodrom çok seyrek de olsa halkın toplanma yeri olarak işlev görür (1296; Pachym II 236 vd. B). Ara sıra –özellikle III. Andronikos (1328-1341) döneminde–, ileride Clavijo (1403) ve Boundelmonti'nin (1420) de yazacağı üzere, turnuvalar için kullanılır. Ancak bu kullanım yapısal değişiklikleri gerektirir: Örneğin carceres'in üzerindeki platform, eski Armatorion, sarayın ileri gelen kadınları için tribün olarak yapılır. Bir zamanlar yapıya ait parçalar zamanla ortadan kaybolurlar: 15. yüzyılın ilk yirmi yılında sphendone'deki sütunların sayısı 37'den 24'e iner. Sphendone'nin yazıtlarla süslü bazı sütunları boyanır. Koşuyolunun uzunluğunun yaklaşık 370 m olduğunda hemen tüm ziyaretçiler hemfikirdir. Genişliğiyle ilgili veriler ise 68-180 m arasında değişir. Spina'nın üzerindeki anıtlar ve heykellere ise özellikle değinilir.

15. Yüzyılın Sonu / 16. Yüzyılın Başı

Kentin Türkler tarafından fethedilmesi sırasında Hippodrom'da kısmen duran sphendone'nin sütunları ve mermer oturma yerleri, yapılacak yeni yapılar için uzun bir süre taş ocağı işlevi görür. Tek tek yapı taşları, örneğin porfir kaide, Topkapı Sarayı inşa edilirken kullanılır (**bkz., s. 39**). Eski, 15. yüzyılın ikinci yarısında ağaçlarla dolu arena önce atlıların oyunları, sonra da kutlama törenleri için kullanılır. Arenayı çevreleyen saraylar arasında 1520-1521'de yapılan İbrahim Paşa Sarayı da (→) vardır. Sarayın tezyini için İbrahim Paşa 1526 yılında, Budapeşte'den ganimet olarak getirilen ve üzerlerinde heykelleri olan üç sütunu kullanır; ancak bunlar İbrahim Paşa'nın 1536 yılında devrilmesinden sonra kaybolurlar. Aynı şekilde 1555'de, P. Gyllius tarafından 1540-1545'de kaydedilen krepis'in üstündeki 7 sütun ve sphendone'nin 17 sütunu Süleymaniye'nin yapımı için kullanılır.

16. Yüzyılın Ortası / İkinci Yarısı

Vezir Güzel Ahmed Paşa, saray mimarı Sinan'a Hippodrom'un güneydoğu köşesinde bir saray yaptırır; ama söz konusu saray 1609'da Sultan Ahmed Camii inşa ettirilirken yıktırılır. Tam bunun karşısına, 1516'da yapılmış Namazgah'ın yerine 1551 (959 H)'de Üçler Mescidi inşa edilir.

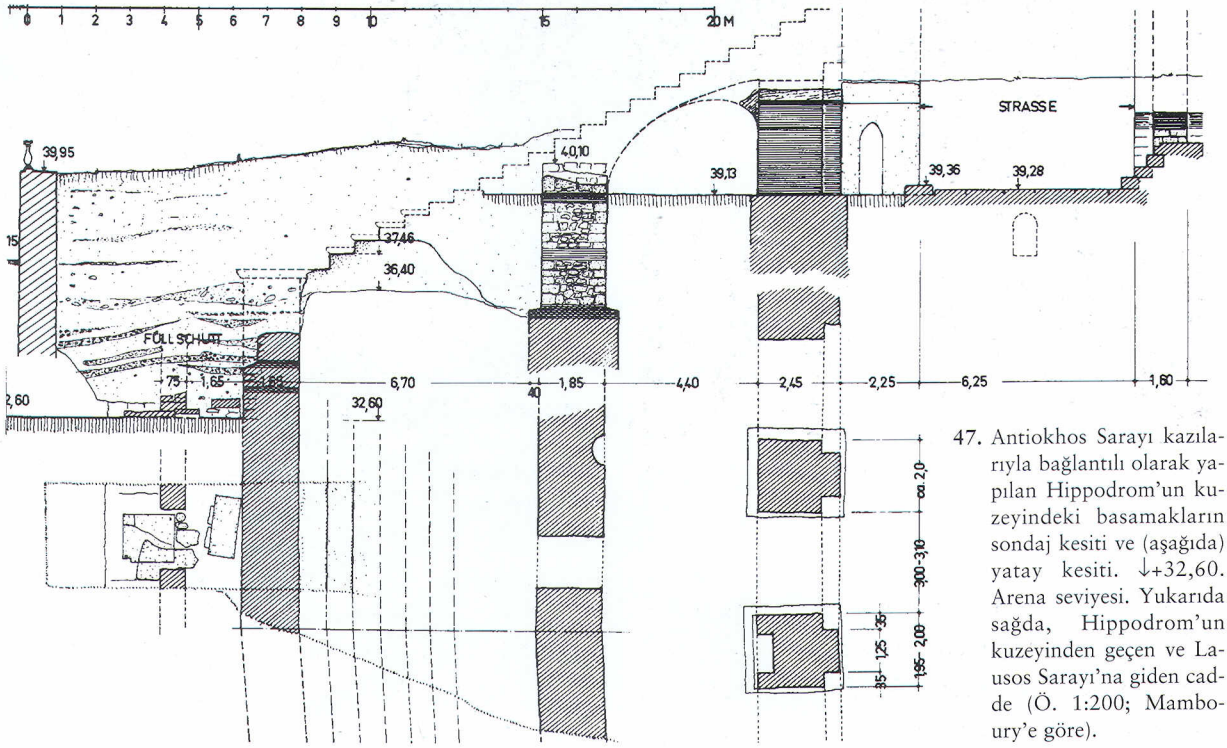

47. Antiokhos Sarayı kazılarıyla bağlantılı olarak yapılan Hippodrom'un kuzeyindeki basamakların sondaj kesiti ve (aşağıda) yatay kesiti. ↓+32,60. Arena seviyesi. Yukarıda sağda, Hippodrom'un kuzeyinden geçen ve Lausos Sarayı'na giden cadde (Ö. 1:200; Mamboury'e göre).

Hippodrom'un görüntülerine o dönemden kalmış pek çok el yazmasında (1588 civarında bitirilmiş Hüner-Nâme) rastlarız [3].

17.-18. Yüzyıl.

Sultan Ahmed Camii 1609-1610 yılında yapılırken Atmeydanı çıkan toprakla doldurulur. Burası 17. yüzyıl boyunca infazlar, yeniçerilerin ve sipahilerin (örneğin 1648 =GOR V 474 vd.) ayaklanması gibi pek çok kanlı olaya tanık olur. Diğer yandan cirit oyunları burada yapılır ve halk bayramları da burada kutlanır. Meydandaki büyük çınarlara ise infaz edilmiş devlet memurlarının ve başka suçluların vücutları (ve kafaları) asılır (GOR V 640 vd).

1700 (1112 H) yılında artık Burma Sütun diye adlandırılan Yılanlı Sütun'un o döneme kadar dayanmış olan yılan başları düşer. Tarihçi Fındıklılı Silahdâr Mehmed Ağa bunun belli bir nedeni olmadığını söyler [3]. Oyuk sütun batıl inanç sonucu uzun yıllar halk tarafından küçük taşlarla doldurulmuştur.

19.-20. Yüzyıllar

19. yüzyılın ortalarından itibaren Hippodrom'un önce anıtlarında arkeolojik incelemelere [3] ve koruma çalışmalarına başlanır. 1845'de R. Lepsius Dikilitaş üzerinde çalışır; 1848'de Fossati'lerin çalışmalarında bir yılan kafası heykelinin parçası bulunur; 1855-1856'da bir Fransız mühendis ve sonra da C. T. Newton tarafından Yılanlı Sütun'da yapılan kazılar; 1895-1896'da Örme Sütun'un restorasyonu, 1908'de A. Thiers Hippodrom'un görünen kalıntılarının ölçümüne başlar; 1918'de T. Wiegand ve E. Mamboury, 1912'deki İshakpaşa Yangını'nı takiben saraydaki (→) çalışmalarla bağlantılı olarak Hippodrom'da araştırmalara başlarlar; 1927-1928'de S. Casson ve D. T. Rice farklı yerlerdeki inceleme ve kazılarını sürdürürler [5]. Arenanın zemini bugüne oranla 5 m daha aşağıdadır.

1900 yılında ise carceres'in olduğu yere Kaiser II. Wilhelm'in bağışı olan Alman Çeşmesi yapılır.

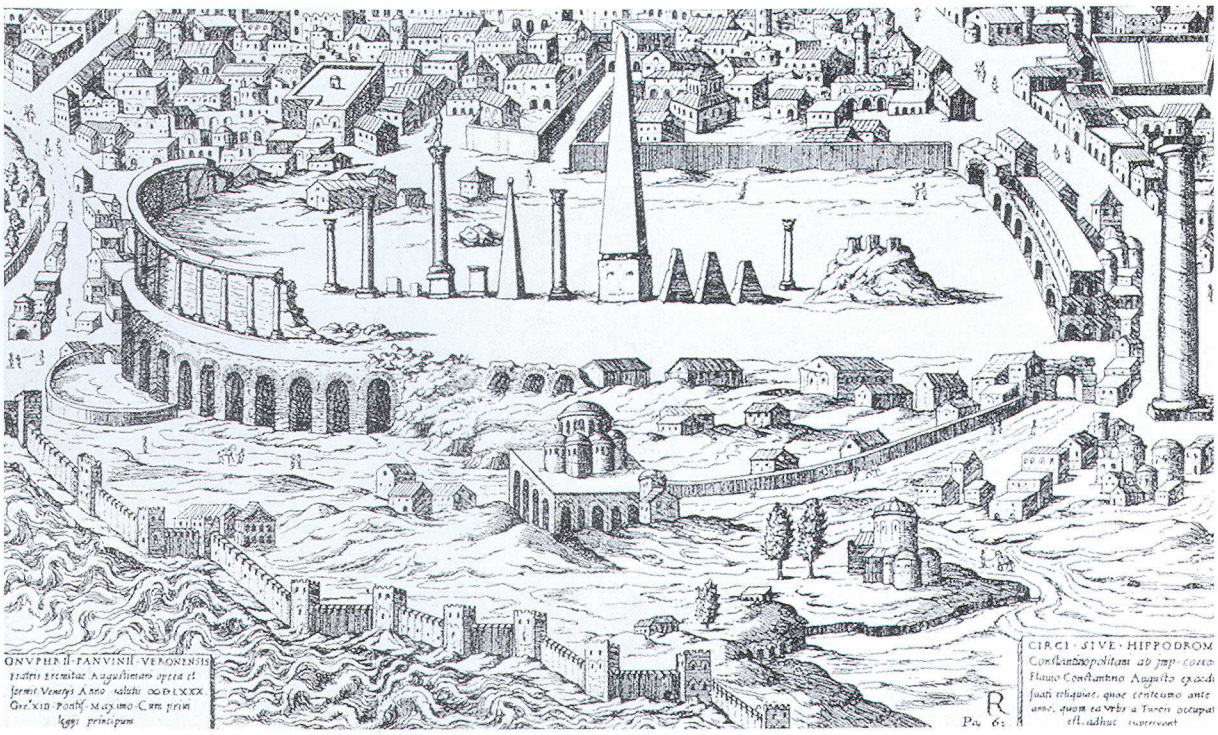

48. Hippodrom'un ve çevresinin 15. yüzyılın sonlarına doğru görüntüsü (O. Panvinio'ya göre, De ludis circensibus, Venedik, 1600). Bir teras üstünde ve ön planda yer alan kilise yapısı büyük olasılıkla 877-881 yılında inşa edilen Nea Kilisesi'dir.

DC II 1, 1-14; SK Byz I, 225-258; A. Rambaud, De Byzantino Hippodromo et Circensibus Factionibus, Paris, 1870; Unger, Quellen 286-326; P. Lebas (ed. S. Reinach), Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure, Paris, 1888, 112-113; E. A. Grosvenor, The Hippodrome of C'ple and its Still Existing Monuments, London, 1889; Forchheimer-Strzygowski, 105; T. Wiegand, Jdl 23 (1908), 1-11; A. J. B. Wace, The Base of the Obelisk of Theodosius, JHS 29 (1909), 60-69; A. Thiers, CRAcInscr, 1913, 38-39; V. Gardthausen, Hippodrom und Velum in K'pel, BNJ 3 (1922), 342-350; S. Casson - D. T. Rice - A. H. M. Jones - G. F. Hudson, Preliminary Report upon the Excavations carried out in the Hippodrome of Constantinople in 1927, London, 1928; S. Casson - D. T. Rice, Second Report upon the Excavations carried out in and Near the Hippodrome of Constantinople in 1928, London 1929, 1-21 [5]; S. Casson, Les fouilles de l'Hippodrome de C'ple, Gaz. des Beaux-Arts VI 3 (1930), 213-242; V. Cottas, Le théâtre à Byzance, Paris, 1931, 3-31; Mamboury-Wiegand, Kaiserpaläste 39-47; E. Mamboury, AA 1934, 49-62; A. Vogt, L'Hippodrome de C'ple, Byz 10 (1935), 471-488; A. Piganiol, La loge impériale de l'Hippodrome de Byzance..., Byz 11 (1936), 383-390; E. Mamboury, Byz 11 (1936), 257-260, 271-272; Schneider, Byzanz 82; R. Guilland, The Hippodrome at Byzantium: The Velon, Speculum 23 (1948), 676-682; C. Mango, L'euripe de l'hippodrome de C'ple, REB 7 (1949), 180-193 + P. Lemerle, REB 8 (1950), 233; E. Mamboury, Nouvelles fouilles archéologiques sur l'emplaccement de l'Hippodrome, TTOK-Bell 107 (1950), 24-28; R. Guilland, *Μελέται περὶ τοῦ Ἱπποδρομίου τῆς Κ' πόλεως*. EEBS 20 (1950), 33-55; C. Mango, Le Diippion: étude historique et topographique, REB 8 (1951), 152-161; E. Mamboury, Byz 21 (1951), 455-459; Mamboury, IstTour 362-370; R. Duyuran, AAMusIst 5 (1952), 23-38; AAMusIst 6 (1953), 21-27, 74-80; Eyice, Guide No. 36; J. Theodorides, Les animaux des jeux de l'Hippodrome et les ménageries impériales à C'ple, BSl 19 (1958), 73-84; C. Mango, The Brazen House..., Kopenhagen, 1959; K. Mamoni, *Ὁ μεγάλος Ἱππόδρομος τῆς Κ' πόλεως*, Atina, 1965; R. Guilland, Etudes de topographie de C'ple byzantine (BerlByzArb 37), Berlin, 1969, I 369-595 (Le Velon [1948]; La façade nord, la tour au quadrige, le vestiaire des factions [1951]; La première Porte, le Dihippion, l'église de St. Jean-le-Théologien-du-Dihippion [1950]; Les dèmes [1951]; Les factions [1953]; L'arène, l'épine, l'Euripe [1957]; Le Palais du Kathisma [1957]; L'escalier privé en colimaçon. Itinéraire du Salon d'Or à l'escalier... [1952]; Les portes de l'Hippodrome [1955]; La disparition des Courses [1955]); Janin, CB 183-194; R. Guilland, Études sur l'Hippodrome de Byzance: 1-2) Apropos du... Livre des Cérémonies; Les courses à Byzance, BSl 23 (1962), 203-230; BSl 25 (1964), 234-253; 3) Rôle de l'Empéreur... pendant les courses. Les spectateurs, BSl 26 (1965), 1-11; 4-5) Les courses de l'Hippodrome, BSl 26 (1965), 12-39; BSl 27 (1966), 26-40; 6-8) Les spectacles de l'Hippodrome, BSl 27 (1966), 289-307; BSl 28 (1967), 262-277; BSl 29 (1968), 24-33; 9) Les factions au Xe siècle..., BSl 30 (1969), 1-17; 10) La déchéance et la ruine de l'Hippodrome, BSl 30 (1969), 209-219; 11) Les dimensions de l'Hippodrome, BSl 31 (1970), 1-

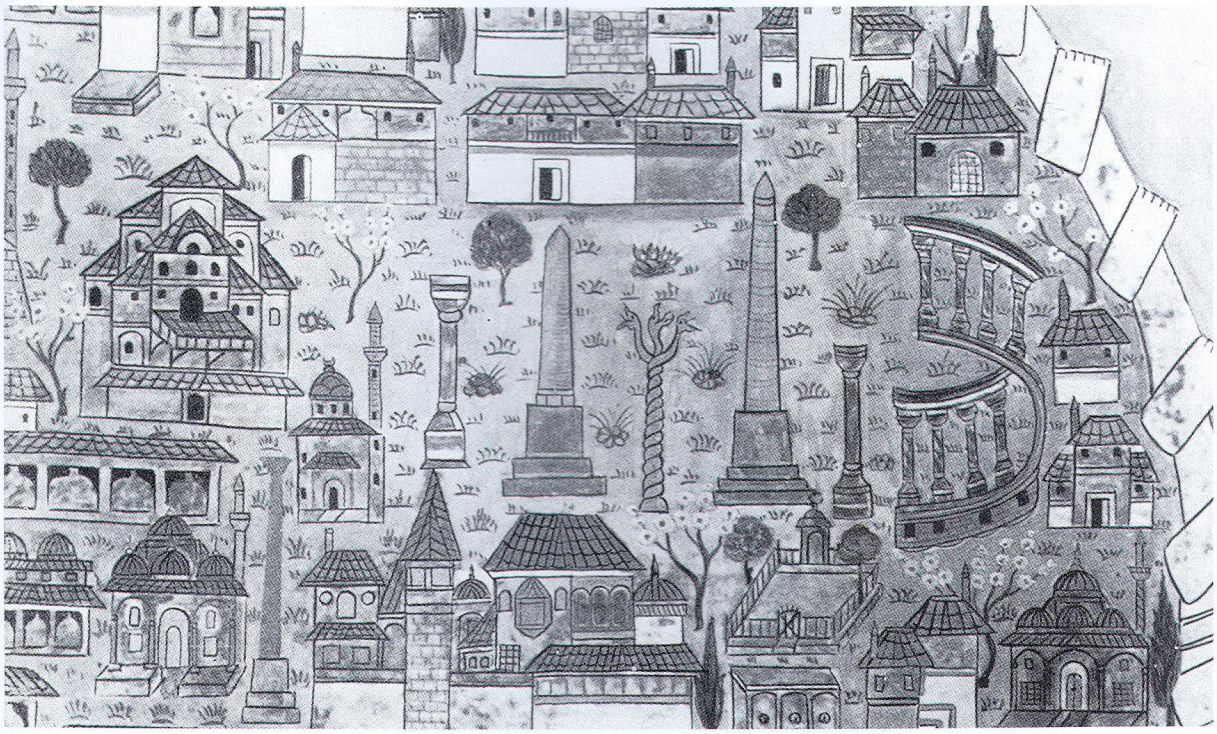

49. Hippodrom'un ve Arslanhane'nin görüntüsü (solda yukarıda, krş., s. 81) 1536 civarı. Matrakçı Nasuh'un kent ile ilgili minyatürlerinden bir kesit (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY 5964, vr. 8 b-9a).

11; R. GUILLAND, Les hippodromes de Byzance. L'Hippodrome de Sevère... et de Constantin le Grand, BSl 31 (1970), 182-188; G. WEISS, JÖB 22 (1973), 119; A. CAMERON, Porphyrius the Charioteer, Oxford, 1973; DAGRON [1].

Obeliskler:

B. PALUKA, BZ 5 (1896), 158; J. H. BREASTED, ÄZ 39 (1901/1902), 55ff.; ASAE 4 (1903) 9; A. J. B. WACE, JHS 29 (1909), 60-69; H. HARBECK, JdI 25 (1910), 28-32; GURLITT, 14; J. V. KARABACEK, SB, Wien, 1913; C. HÜLSEN, BNJ 1 (1921), 453; F. P. JOHNSON, AJA 28 (1924), 258-262; H. P. L'ORANGE, Zum Alter der Postamentreliefs des Theodosius-Obelisken in K'pel. Likeness and Icon. Selected Studies... (Odense 1973), 206-209; G. BRUNS, Der Obelisk und seine Basis auf dem Hippodrom zu K'pel (IstForsch 7), Istanbul, 1935 [2] + T. G. ALLEN, AJA 41 (1937), 157 + E. WEIGAND, Byz 37 (1937), 452-458 + J. KOLLWITZ, Gnomon (1937), 423-427; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 231-232;Plastik, 115-121; EYICE, Guide No. 36; A. W. BYVANCK, De Obelisk van C'ple, Amsterdam, 1960; GRABAR, Sculptures 26-28; H. WREDE, Zur Errichtung des Theodosiusobelisken in Istanbul, IstMitt 16 (1966), 178-198; E. IVERSEN, Obelisks in Exile II: The Obelisks of Istanbul and England, Copenhagen, 1972, 9-33.

Yılanlı Sütun:

O. FRICK, Ausgrabung der Schlangensäule auf dem Hippodrom zu C'pel. Berichte über VerhandlgAkadWiss, Berlin, 1856, 162-181, 286-287; O. FRICK, Das Plataeische Weihgeschenk zu K'pel. Jb. f. ClassPhilologie-Suppl. C. III (1859), 487-512; P. A. DETHIER - A. D. MORDTMANN, Epigraphik von Byzantion und C'polis, DenkschrWien 13 (1864), 1-48; C. T. NEWTON, Travels and Discoveries in the Levant, London, 1865, I 44, II 25-27; F. BOURGUELOT, MemSocAF 28 (1865), 20-47; F. W. UNGER, NGWG 1876, 397-401; E. FABRICIUS, JdI 1 (1886), 176-191; H. SWOBODA, Archäologisch-epigraphische Beiträge II, Wien, 1897, 130-150; C. LEHMANN-HAUPT, Klio 17 (1922), 59-66; F. STUDNICZKA, Leipziger Winckelmannsblatt, 1928; K. KLUGE, JdI 44 (1929), 3, 27-28; SCHNEIDER, Byzanz 82; P. DEVAMBEZ, Grands bronzes du Musée de Stamboul, Paris, 1937, 9-12, pl. II; IstAns 6 (1963), 3144; JANIN, CB 191-192; V. L. MÉNAGE, The Serpent Column in Ottoman Sources, AnSt 14 (1964), 169-173; W. GAUER, Weihgeschenke aus den Perserkriegen, IstMitt-Beiheft 2 (1968), 77-96; A. M. MANSEL, İstanbul'daki "Burmalı Sütun", Bell 34 (1970), 189-209 [4].

Porfir kaideler:

HENZEN, Bollettino dell'Ist (1847), 122; A. DUMONT, RA 18 (1868), 255-256; A. D. MORDTMANN, AM 5 (1880), 295-308; J. EBERSOLT, RA IV 18 (1911), 76-85; A. M. WOODWARD - A. J. B. WACE, W. S. George, The Church of Saint Eirene at C'ple, London (1913), 79-84; A. M. WOODWARD, BSA 17 (1910/11), 88-92; A. A. VASILIEV, The Monument of Porphyrius in the Hippodrome at C'ple, DOP 4 (1948), 29-49; A. CAMERON, Porphyrius the Charioteer, Oxford, 1973 [3].

ANONİM (BEYAZIT BÖLGESİ)

Adı: Dört kilisenin koruyucuları (Patronat) günümüze yazıtlar aracılığıyla aktarılmamıştır. Bu konu ile ilgili araştırmalar da yoktur.

Eski ana caddenin kuzeyinde, batıya doğru hafifçe alçalan arazide İ.S. 2. yüzyıldan kalma mezarlar vardır.

6. Yüzyılın Yaklaşık İlk Yarısı.

Günümüzde sadece doğu kısmının temeli kalmış olan üç kısımlı Bazilika A'nın yapılışı. Narteks dardır ve bölümlenmemiştir. İki yönünde de açık avlular vardır. Güneydeki avlu, küçük, kare biçiminde, Martyrion olup olmadığı kesinlik kazanmayan bir merkezi yapı ile bağlı gibidir. Kuzeydeki avlunun altında ise iki kısımlı bir sarnıç bulunur. Doğuya, Theodosius Forumu'na doğru hafifçe yükselen arazi, nişli bir istinat duvarı ile kilisenin arkasında dar bir avlu oluşturur.

Kesin olarak bilinmeyen aralıklarla daha küçük olan üç kısımlı Kilise C, ve 1,5 m daha yüksek bir seviyede ise Kilise B inşa edilir. Kilise B bir olasılıkla kilise C'den daha geç bir dönemde ve Kilise A'nın yapı malzemesi kullanılarak yapılır. Kilise B de Kilise A gibi nişlerle donatılmış destekleyici bir duvarla dik yamaçtan ayrılır. Dördüncü, kuşkusuz yapım tarihi daha geç olan (büyük olasılıkla kapalı haç biçimli) bir kilise üç kısımlı apsisiyle daha kuzeyde yer alır (Resim 51-53).

19.-20. Yüzyıllar

Büyük Zeynep Kâmil Konağı yapılır. 19. yüzyılın ortalarına doğru burası Mısırlı Prenses Zeynep Hanım'ın ve bir süre için büyük vezir olan eşi Kâmil Paşa'nın mülkü olur.

1942 yılındaki yangından sonra konak yıkılır ve 1943'te yeni fakülte binasının, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin inşaatı başlar (Mimar E. Onat, S. H. Eldem); 1971-1972'de Vezneciler Caddesi'nin daha kuzeyinde dördüncü bir kilise kazı sonucu ortaya çıkarılır (bkz., Resim 51).

Kiliseler:

A. M. SCHNEIDER, AA 1944/45, 75; AJA 51 (1947), 197; A. OGAN, TTOK-Bell 79 (1948), 11-16; E. MAMBOURY, Byz 21 (1951), 433-437; N. FIRATLI, Découverte de trois églises byzantines à Istanbul, CahArch 5 (1951), 163-178; P. LEMERLE, REB 10 (1952), 193; A. M. SCHNEIDER, BZ 45 (1952), 222-223; MATHEWS, Early Churches, 67-76.

Konak:

S. H. ELDEM, Türk Evi Plan Tipleri, İstanbul, 1955, 196-197.

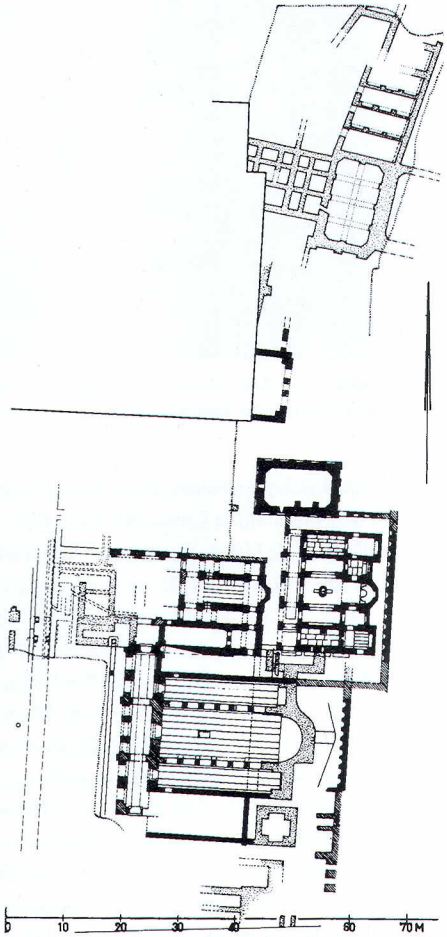

50. 1943 yılından itibaren gün ışığına çıkarılan kilise grubunun konumu. Ö. 1:1000. Aşağıda Kilise A; narteksli ve üç nefli bir bazilika, güneyde Martyrion'u çağrıştıran bir yan oda (Orta nefin uzunluğu 24 m; genişliği 8,4 m; yan nefin uzunluğu 15,4 m, genişliği 4,2 m). Ortada sağda Kilise B ve üç nefli ana mekânı, iki tarafa eklenmiş yan nefleri ve kuzeydeki sarnıcı ile. Orta nefin uzunluğu 13 m, genişliği 4,4 m; kuzeydeki yan nefin uzunluğu 3,6 m; güneydeki yan nefin uzunluğu 2,1 m. Yapı büyük olasılıkla kubbe ile örtülüydü. Ortada solda ise Kilise C yer alır. Bu kilisenin üç ana alanı, dış ve iç narteksi ve güneyde yer alan yan odaları (Orta nefin uzunluğu 11,5 m, genişliği 4,5 m; güney nefin uzunluğu 9,5 m, genişliği 2,3 m). Daha kuzeyde yer alan kazı artıkları (Sarnıç E ve buna bağlı temeller) daha yakından incelenmemiştir.

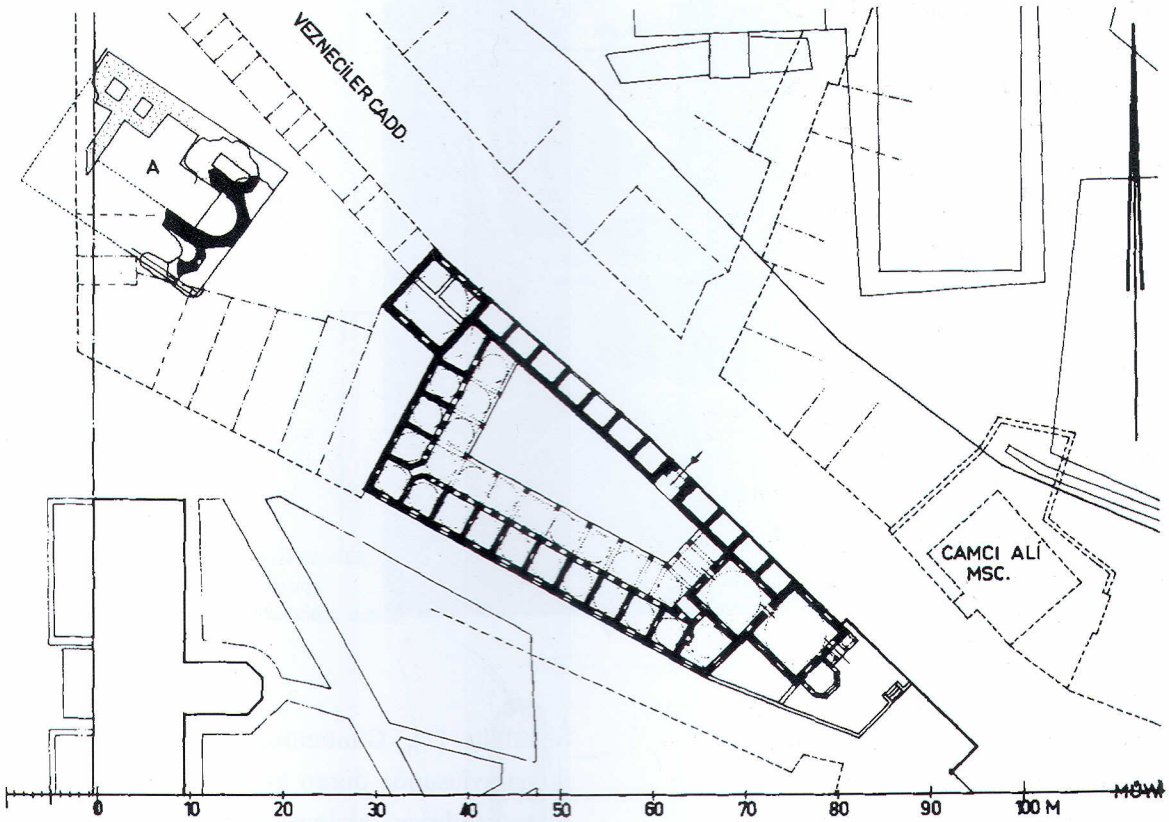

51. 1971-1972 yılında ortaya çıkarılan, büyük olasılıkla kapalı haç planlı Kilise A'nın konumu ve bunun doğusunda yer alan Kuyucu Murad Paşa Medresesi. Ö. 1:1000.

52. Kilise A'nın yıkılmadan önceki kalıntılarına güneyden genel bir bakış.

53. Kilisenin kazı çalışmaları sırasında doğu bölümlerinin görüntüsü.

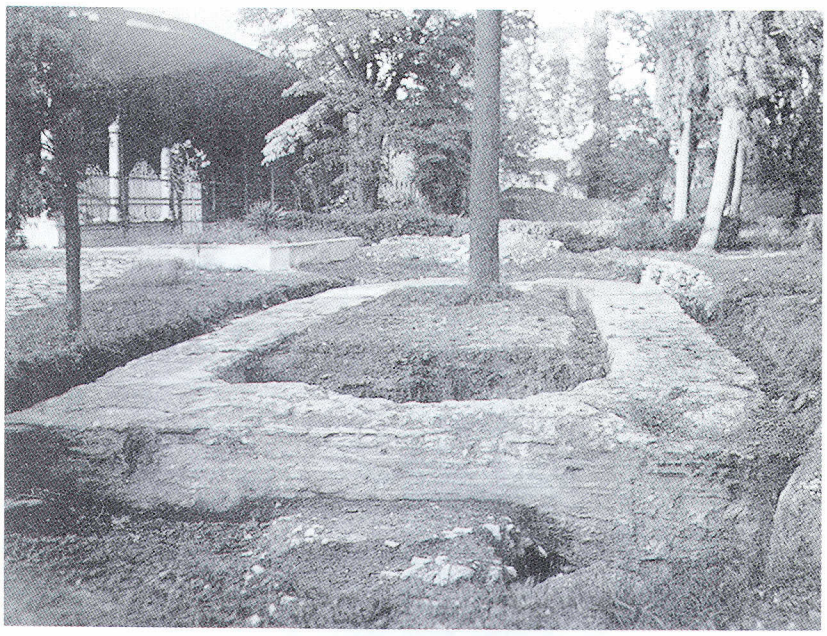

54. 1937'deki kazıda çıkartılan küçük apsisli yapı A'nın görüntüsü (krş., plan 55).

ANONİM (TOPKAPI SARAYI)

5. Yüzyılın Ortası / İkinci yarısı

Çok köşeli apsisi, narteksi ve atriumu olan üç nefli bir bazilikanın Akropolis diye adlandırılan yerin civarında yapılması. Yalnızca kısmen tasarlanabilen planına göre bina 5. yüzyılın ikinci yarısına [1] [2] ya da 5. yüzyılın ortasına [3] tarihlendirebilinir. Atrium'un ve apsisin yanındaki duvar bağlantılarının gösterdiği üzere, yapı daha büyük bir komplekse bağlıydı ve belki de Atrium'un simetrik olmayan yapısı ve narteksin sütunlu girişi de böyle açıklanabilir. Söz konusu bazilikanın II. İustinos tarafından (565-578) bağışlanan Petros ve Paulos Manastırı *ἐν τῷ ὀρφανοτροφείῳ* [1] ile bir bağlantısı olup olmadığı bilinmemektedir.

Yaklaşık 10.-11. Yüzyıllar

Kilisenin büyütülmesi ve bu arada da renkli sırlanmış pişmiş toprak plakaların kullanılması.

15. Yüzyılın İkinci Yarısı

Kentin alınmasından sonra kilise harap edilmiş ve bir süreliğine de cami şeklinde kullanılmış olmalıdır [1]. Günümüzde Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda duran bu kilise büyük olasılıkla saray yapılırken yıkılmıştır.

20. Yüzyıl

A. Ogan ve H. Th. Bossert tarafından 1937'de kazı yapılır; ama sonradan tümüyle geri doldurulur.

Kilise:

E. Mamboury, Byz 13 (1938), 305-306; A. M. Schneider, AA 1939, 179-182 [1]; A. Ogan, Les fouilles de Topkapı Sarayı, Belleten 4 (1940), 317-335 [2]; H. T. Bossert, İstanbul Akropolünde Üniversite Hafriyatları. Üniv. Konferansları 125 (İstanbul 1939/40), 240 vd.; E. Mamboury, Byz 21 (1951), 426-427; E. S. Ettinghausen, Byzantine Tiles from the Basilica in the Topkapu Saray, CahArch 7 (1954), 79-88; Mathews, Early Churches, 33-39 [3] + U. Peschlow, Journal SocArchitectural Hist 33 (1974), 85.

Diğer Buluntular (krş., s. 39):

N. Firatli, AAMusIst 10 (1962), 118; N. Firatli - A. N. Rollas, AAMusIst 11/12 (1964), 96-103, 199-206.

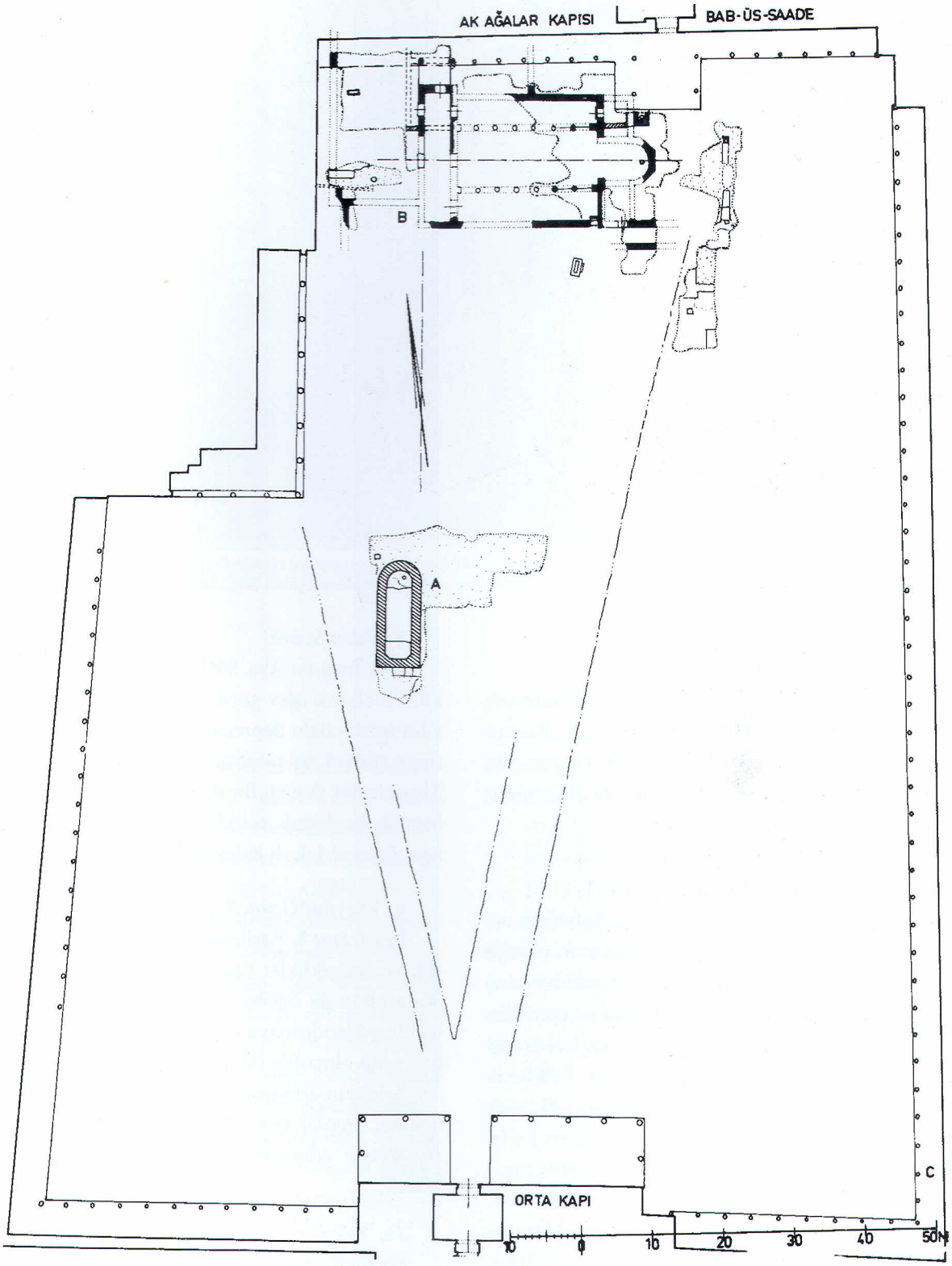

55. 1937 yılında Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda ortaya çıkartılan kalıntılar. Ö. 1:1000: A=5. yüzyıldan kalma küçük apsisli bir yapı (uzunluğu: 15 m; yapı sonraları sarnıç olarak kullanılmıştır); B=Üç nefli bazilika ve üç kısma ayrılmış doğu bölümü, narteks ve atrium; C=Pek çok arkeolojik kalıntının bulunduğu yer (1847, 1959 vd; bkz., s. 39).

56. Acem Ağa Mescidi (sağ alt köşe) ve Yerebatan Sarnıcı (=Bazilika; resmin ortasında) civarındaki kent bölümü. Eski limana giden vadinin yamacındaki kilisenin konumu ve arazinin sarnıç nedeniyle kademeleşmesi (krş., resim 263, 323 ve 497).

ACEM AĞA MESCİDİ

Adı: Yun: *Θεοτόκος τῶν Χαλκοπρατείων; Θεοτόκος ἐν τοῖς Χαλκοπρατείοις;* Lat: Sancta Maria de Cinctura (de Zona); Türk: Acem Ağa Mescidi; Hayreddin Ağa Mescidi; Lala Hayreddin Mescidi.

5. Yüzyıl Ortası

Bazilikanın (→) kuzeyinde ve Aya Sofya'nın ortalama 100 m batısında, bakırcı esnafının olduğu bölgede Meryem Kilisesi yapılır. Kilise eski bir sinagogun (Preger 227) yerine ya da civarına inşa edilir.

Büyük olasılıkla II. Theodosios'un kızkardeşi ve Markianos'un (450-457) eşi olan Pulkheria (399-453) tarafından yapımına başlanır; ilk yapı 476'daki büyük yangın dolayısıyla (Kedren I 616 B) yıkılır ve I. Leon'nun eşi Verina (ö. 484) tarafından yenilenir. Tuğlalarla örülmüş duvarları, çok köşeli apsisi ve batıdaki narteks ve atriumuyla bu üç kısımlı "Emporenbasilika" [Galerili Bazilika'nın] asıl önemi Meryem Ana'nın muhafaza edilmek üzere buraya ne zaman bırakıldığı bilinmeyen kemerinden kaynaklanmaktadır.

532'den Sonra

Aya İrini ve Aya Sofya yapılırken patrikhane kilisesi olarak işlev görür. Büyük olasılıkla 6. yüzyılın ortasındaki depremden zarar görür ve II. İustinos (565-578) tarafından onarılır (Preger 263; Theoph 248 Boor). Bu dönemde Meryem Ana Kilisesi ile bağlantılı, rölikleri Soros ile birlikte korunan Apostel Jakob Kilisesi de yapılır.

9. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

İmparator I. Basileios (867-886) kilisede onarım ve değişiklikler yapar ve bu sayede kilise her iki taraftan da *ἀψίδες* (TheophCont 339 B) daha iyi bir ışıklandırmaya sahip olur. Kilisenin bir kubbesi olup olmadığı bilinmemektir.

Kilisenin arkasında, kendisine bir kapı ile bağlanılan, *σχολὴ τῶν Χαλκοπρατείων, σχολὴ τῆς Παρθένου* adlandırılan bir okul vardır (Didaskaleion).

12. Yüzyılın Sonu

Bir İngiliz hacıdan kalan belgelere göre burada üç kilise birbiriyle bağlantılıdır. Meryem Kilisesi, Khristos Kilisesi *'Αντιφωνητής* ve atriumdaki Jacobus ve Zakharias Kilisesi (Sekizgen? [1] [2]).

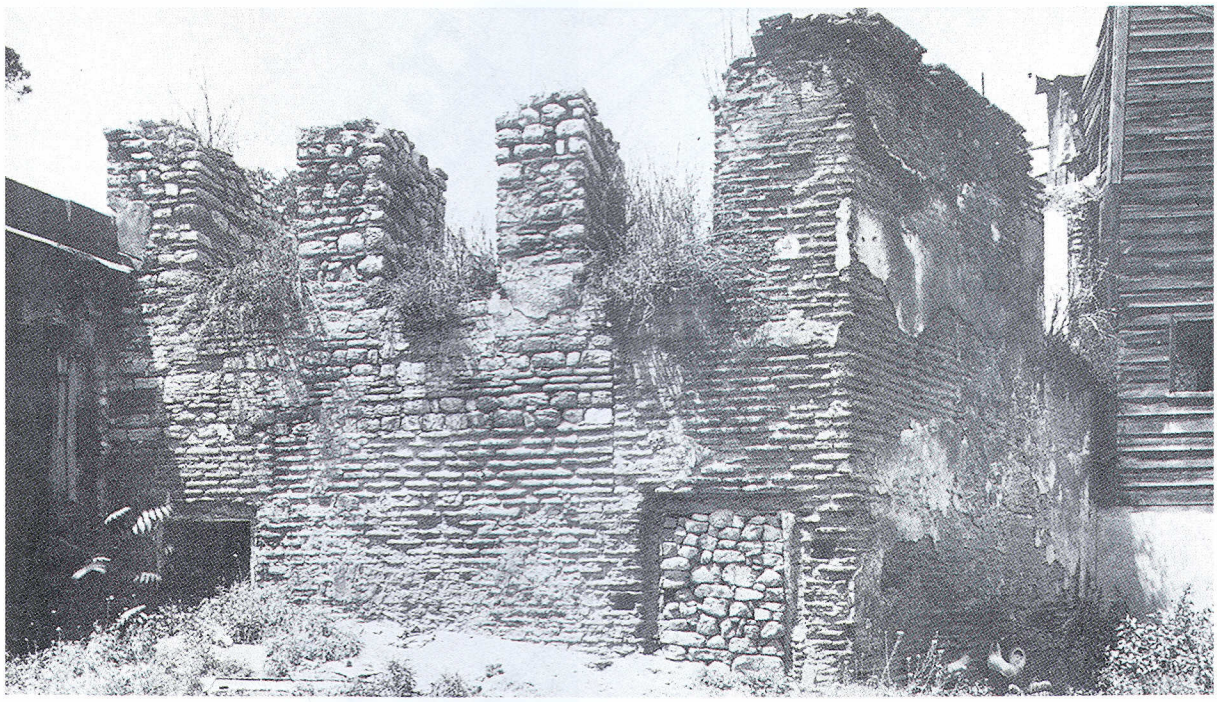

57. Kilise apsisinin doğudan görünümü (1965 civarı).

13.-14. Yüzyıl

Latin döneminde Frenkler tarafından kullanılan kilisenin kendine ait bir ruhani birliği vardır; ama bu birliğin fertleri kilisenin mülkünü pek korumamışlardır. Bu dönemde Frenkler bu mülk sayesinde zenginleşirler ve kilisenin rölikleri 13.-14. yüzyıllarda Orta Avrupa'da ortaya çıkmaya başlar.

13. yüzyılın sonu, 14. yüzyılın başına doğru kilise büyük olasılıkla onarımdan geçer. Oktagon'da İsa'nın yaşamından bölümler tasvir edilen o dönem fresklerinin kalıntıları bulunur [1]. 14.-15. Yüzyılın Rus hacıları Meryem Kilisesi'ne değinmeyip, sadece onunla bağlantıda olan Khristos Kilisesi'nden ' *Αντιφονητής,* bahsederler. Ancak kilisenin 15. yüzyılın başında hâlâ ayakta duruyor olması gerekir (MM II 386: *ἐνορία τῶν Χαλκοπρατείων*).

1484 (889 H)

Bu arada oldukça harap olan kilise Arpa Emini Lala Hayreddin tarafından camiye çevrilir ve apsis ile kuzey dış duvarın bölümleri kısmen değiştirilerek yapıya dahil edilir [2]. Bu arada kilisenin teçhizatı da (1886'da Arkeoloji Müzesi'ne gelen vaftiz suyu kabı gibi) kullanılır.

18.-19. Yüzyıllar.

1755 (1168 H) yılındaki yangından sonra, Vezir Mehmed Said Paşa'nın emriyle cami onarılır. 1785 (1200 H) yılındaki bir ikinci yangın ve büyük olasılıkla 1808 ve 1826'da yeniçeri ayaklanmaları sırasında çıkan yangınlar sonucu yapı büyük zarar görür.

1814 (1230 H) yılında, Baş Çuhadar Seyyid Ömer Ağa, caminin yanına bir çeşme yaptırır.

20. Yüzyıl

1912'deki kazı çalışmalarında, Bizans yapılarına ait parçalar yanında, sütunlar ve narteksin tavan kirişleri ile başka yapı öğeleri gibi kubbeye ait parçalar da bulunmuştur [3] [4]. 1963-1965'de kilisede ve yanındaki yuvarlak yapıda kazılar yapılır. (N. Fıratlı; W. Kleiss)

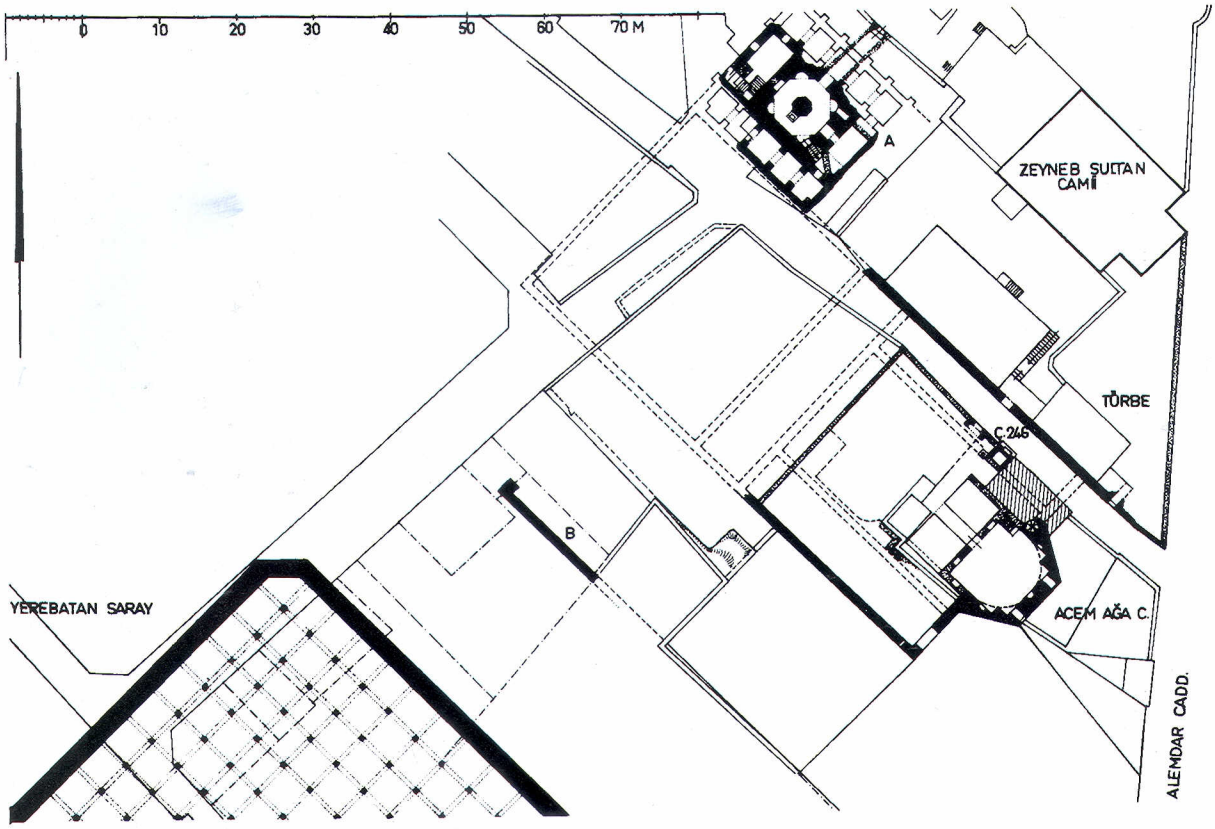

58. Kilisenin konumu (siyah) ve cami (taranmış) ve sekizgen yapı (A). Yerebatan Sarayı üzerindeki bazilikanın (B?) yapı kompleksine bağlantısı. Ö. 1:1000. Kilisenin yayıldığı ortalama alan taranarak verilmiştir. Kilise mekânının ölçüleri 1 ölçü olarak saptanmıştır [2]. Yan nefin genişliği 5,8 m; stibolat genişliği 1,1 m; orta nef genişliği 17,2 m; iç kısmın genişliği 31,0 m (=100 Bizans fuss'u). 10,56 m genişliğindeki apsisin mihverinde küçük, kesit olarak haç biçiminde, genişliği 2,78 m olan, beşik tonozlu bir kripta vardır. Kriptaya doğudan 0,6 m genişliğinde 16 basamaklı dik bir merdivenle inilir. Apsis tuğlalarla (38 x 38 x 4 cm) örülmüştür ve mermer plakalarla kaplanmıştır. Sekizgen yapı (Sekizgen yapının iç çapı 7,5 m; orta paye 2,5 m; batı ön odası, 8,65 x 3,75 m) farklı tuğla ve yapı taşlarından yapılmıştır ve tuğla tonozlarla örtülmüştür. Sekizgen mekânda ve ön odada Palaiologos döneminden kalıntılar (Ata binen üç Martyr; Zacharias'ın ölümü [1].

DC IV 2, 9; P. BATTIFOL, BAntFr 1888, 167-170; MORDTMANN, Esquisse 4; EBERSOLT, Eglises 256; M. JUGIE, L'église de Chalkopratia et le culte de la Ceinture de la Ste. Vierge à C'ple, EO 16 (1913), 308-312; MENDEL III, 420 (Nr. 1117); EBERSOLT, Sanct. 54-61; F. SCHRADER, Konstantinopel. Vergangenheit u. Gegenwart, Tübingen, 1917, 101 [4]; D. LATHOUD, Le Sanctuaire de la Vierge aux Chalkopratia, EO 23 (1924), 36-61; P. PEZAUD, EO 23 (1924), 61-63; S. G. MERCATI, RendPontAccArch 12 (1936), 144-150; R. JANIN, REB 2 (1944), 159-160; SCHNEIDER, Byzanz 56; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 234-235; MAMBOURY, IstTour 292 [3]; EYICE, Guide No. 13; S. EYICE, Recherches d'Archéologie Byzantine, EtOr 14 (1955), 71vd.; IstAns I (1958), 178-180; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 366-368; W. KLEISS, Neue Befunde zur Chalkopratenkirche in Istanbul, IstMitt 15 (1965), 149-167 [2]; Akten IKCA 1965 (1969), 587-594; C. MANGO, Notes on Byzantine Monuments II; Frescoes in the Octagon of St. Mary Chalkoprateia, DOP 23/24 (1969/70), 369-372 [1]; W. KLEISS, Grabungen im Bereich der Chalkopratenkirche in Istanbul, 1965, IstMitt 16 (1966), 217-240; JANIN, Géographie, 237-242; MATHEWS, Early Churches, 28-33.

Khristos ve Jakob Kiliseleri:

DC IV 5, 9; S. G. MERCATI, RendPontAccArch 12 (1936), 144-150; JANIN, Géographie, 506-507, 253-255.

Cami:

HADÎKA I, 149 (GOR IX No. 310; ÖZ, I, 18); TANIŞIK, Çeşmeler, I, 236 (Nr. 246); AYVERDI, Fatih Devri, II (Nr. 2).

ARAP CAMİİ

Adları: Lat: S. Paolo; 14. yüzyılın başından itibaren S. Paolo e S. Domenico; Türk: Arap Camii.

Hâlâ yerinde duran duvar kalıntıları ve çok da açık olmayan bir edebî kaynaktan çıkan sonuca göre bugünkü yapının olduğu yerde Bizans'ın en eski dönemlerinde bir kilise (bir olasılıkla Aya İrini) vardı. Yeni kaynaklarda değinilen Mesleme'nin kenti kuşatması (717-718 / 97 H) vesilesiyle caminin kurulmuş olduğu görüşü ise kuşkusuz bir efsanedir.

13. Yüzyılın İlk Yarısı

Latin egemenliği döneminde St. Paul Kilisesi yapılmış olmalıdır.

14. Yüzyılın Başı

St. Paul'un olduğu yerde ya da yanında, ortalama 1233'den beri kentte yerleşik olan Dominikenlerin manastırı inşa edilir. Bunlar 1307 yılında, İmparator II. Andronikos tarafından Pera'ya yerleştirilirler. Gerçi Pera'da 1299 yılında bir Dominiken Manastırı vardı. Bu manastırın varlığına belgelerde sık sık değinilmiştir. 1323'te yapımına başlanan mezar taşlarının verdiği ipucu, manastırın 1325 yılı civarında inşa edildiğini gösterir. Üç bölümlü bu kilise zemini ve planıyla İtalyan dilenci tarikatı kiliselerine tekabül eder, ancak daha yerel tekniklerle (tuğla ve küçük kesme taş katmanlarından) yapılır. Ayrıntılar pervazlarda olduğu gibi kısmen Bizans, pencereler, kapı ve kulede olduğu gibi kısmen Gotik üslubundadır. Belki de o dönem kilisenin kuzeydoğu nişinde Cenovalı ailelere mezar işlevi gören küçük şapeller vardı. Bunlardan Meryem ve Nikolaus Şapeli'ni sayabiliriz. Kilisenin bazı bölümleri bugünkü yapının doğusunda hâlâ durmaktadır.

15. Yüzyıl

Papa XII. Gregor 1407'de yapılara yardımda bulunanların kendisi tarafından günahlarının affedileceğini bildirir. II. Mehmed ve Cenovalılar arasındaki kapitülasyon antlaşmasına rağmen, Mesa Domenico diye adlandırılan kilise 1475-1478 ara-

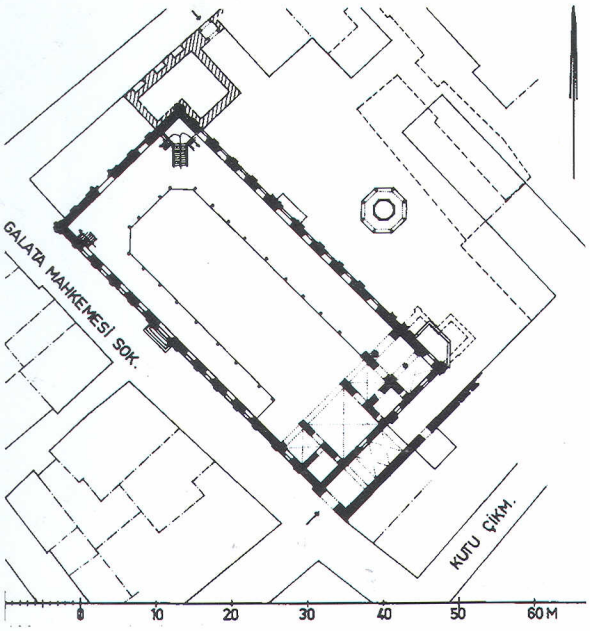

59. Caminin konumu ve batıdaki çeşme. Ö. 1:1000. Ön avlunun doğusunda yapılan eklemeler son yıllara aittir.

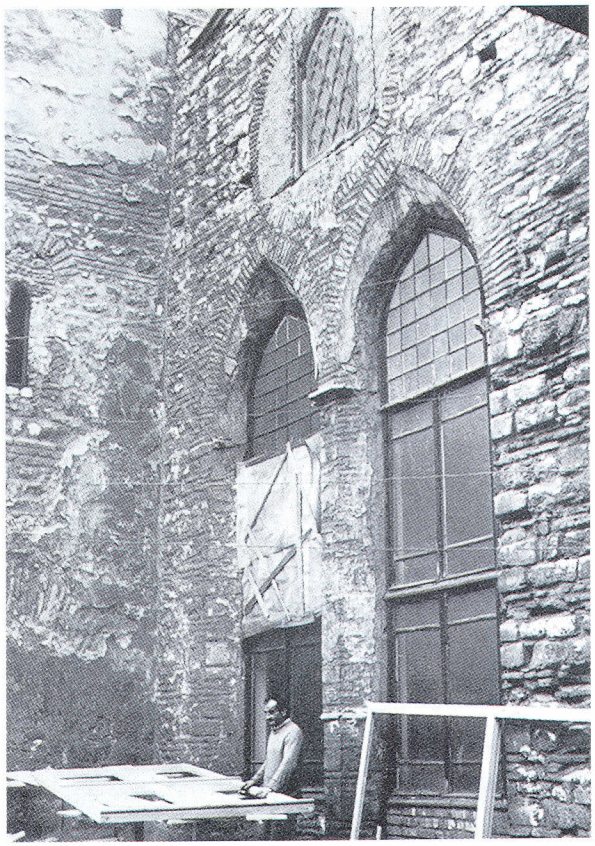

60. Kısmen eklenmiş gotik pencerelerle eski kilisenin güneydoğu dış cephesi. Solda, avluya geçiş bölümünün üstünde yükselen kulenin bir kısmı.

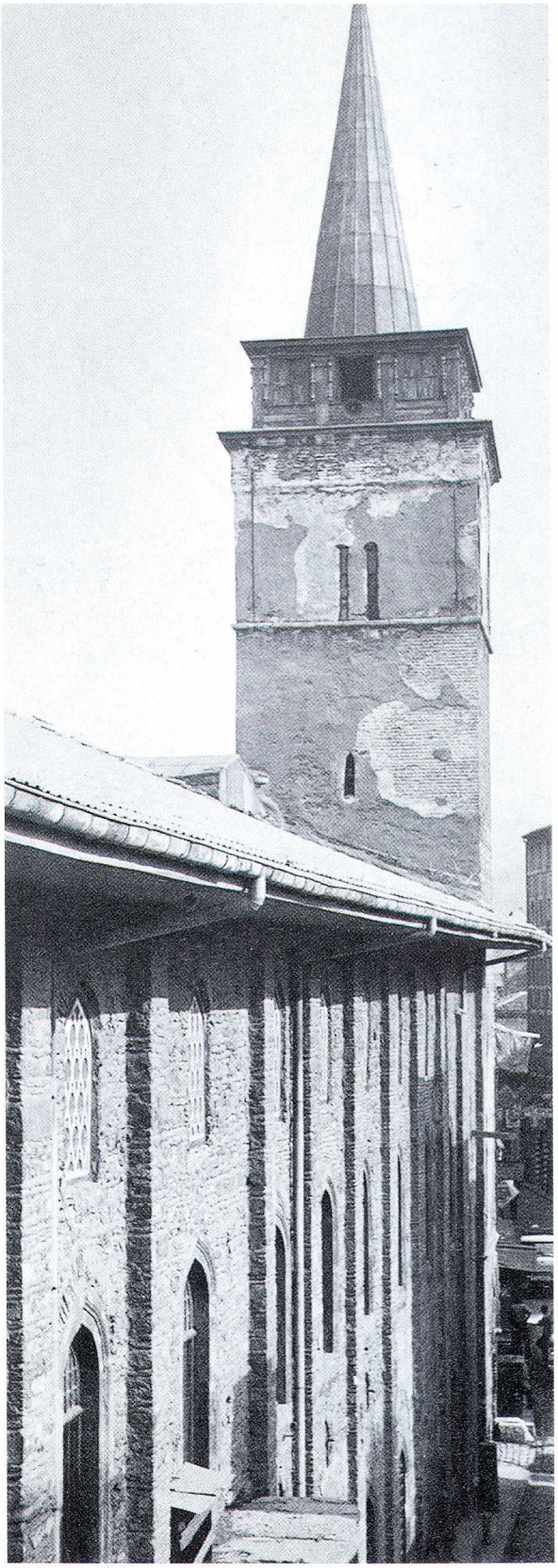

61. Kilisenin güneybatı dış cephesi ve kulesi.

sında camiye çevrilir. Keşişler 1476'da S. Pietro'ya göç ederler. Kilise camiye çevrilirken az da olsa yapısal değişikliklere uğrar. 15. yüzyılın sonlarına doğru kilise, İspanya'dan kovulan Müslümanlara verilir ve böylece de Arap Camii adını alır.

17.-18. Yüzyıllar

Sultan III. Mehmed (1595-1603) zamanında cami onarılır. 17. yüzyılın sonlarına doğru ise caminin etrafındaki yapılar olası zararları önlemek için yıkılır.

1731'deki büyük yangının yol açtığı tahripten sonra 1734-1735 (1147 H) yıllarında I. Mahmud'un (1730-1754) annesi Saliha Sultan tarafından yapılarda yenilenme hareketi başlatılır. Bu süreçte pencere, kapı gibi pek çok Gotik öğe Osmanlı yapı öğeleriyle değiştirilir ve avludaki çeşme yapılır.

19.-20. Yüzyıllar

Sık sık çıkan yangınlardan gördüğü zararlardan sonra yapı 1807-1808 (1222 H) yılında II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan tarafından yeniden onartılır. Onarım 1854-1855 yıllarında da devam eder.

Giritli Hasan Bey'in önderliğinde 1913-1919'da yapılan kapsamlı bir yenilenme etkinliğinde, zeminin altında ortaçağdan kalma mezar taşları (14. yüzyılın birinci yarısı ve 15. yüzyılın ortası) ve Bizans korkuluk levhaları bulunur. Yapının yüksekliği düşürülür ve içeride değişiklikler yapılır.

PASPATES, 220, 271-272; GURLITT, 41-42; CELAL ESAD, Eski Galata, K'pel, 1329, 46-51; F. W. HASLUCK, The Mosques of the Arabs in C'ple, BSA 22 (1916/18), 157-174; J. EBERSOLT, Miss. Arch, 38-44; BAntFr. 1922, 326-328; R. LOENERTZ, Les établissements dominicains de Péra-C'ple, EO 34 (1933), 332-349; E. DALLEGGIO D'ALESSIO, EO 25 (1926), 25-27; L'établissement dominicain de Pera (Galata), EO 35 (1936), 83-86; Le pietre sepolcrali di Arab Giami, Genova, 1942; A. M. SCHNEIDER-M. I. NOMIDIS, Galata. Topograph.-archäolog. Plan, Istanbul, 1944, 25, 28; D. PALAZZO, Arap Djami ou Eglise Saint-Paul à Galata, Istanbul-Galata, 1946 + S. EYICE, Tarih Derg. I (1949), 212-219; EYICE, Guide No. 157; S. EYICE, IstAns 3 (1959), 936-947.

Cami:

HADÎKA II, 30 (GOR IX No. 636; ÖZ, II, 5); M. CANARD, JAsiat. 208 (1926), 94-95; Stiftungsurkunden IX, 77; SCHNEIDER-NOMIDIS, Galata, Istanbul, 1944, 28; S. EYICE, TSTAI 1 (1963), 38-39.

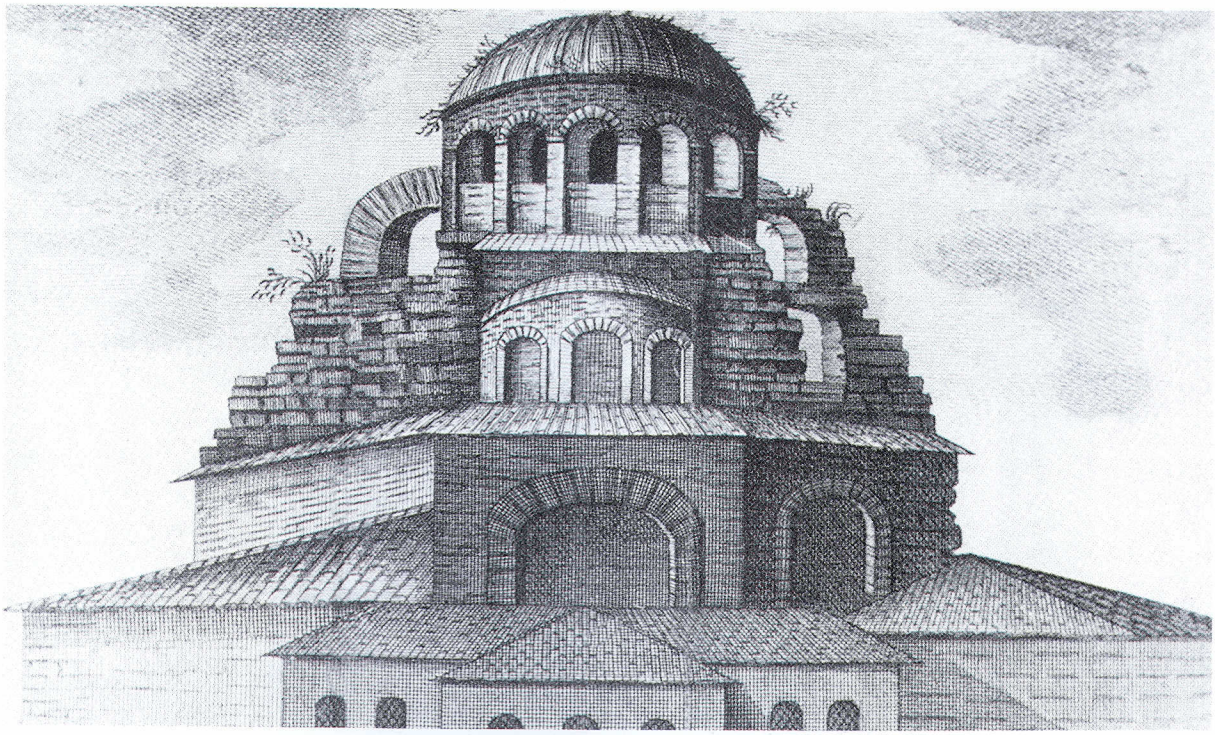

62. 18. yüzyıl sonuna doğru kilise kalıntısının İnciciyan tarafından yapılan gravürü (krş., resim 49).

ARSLANHANE

Ad: Yun: *Χριστὸς τῆς Χαλκῆς; ὁ ἐν τῇ Χαλκῇ τοῦ Σωτῆρος ναός*; Türk: Arslanhane.

10. Yüzyıl

10. yüzyılın birinci yarısından kalma küçük bir kilisenin yerine İmparator İoannes I. Tzimiskes (969-976) Khalke Kapısı'nın yanına 971'de yeni, çok zengin bir biçimde donatılmış bir yapı inşa eder. Yıkılan saray hamamının *τοῦ οἰκονομίου;* malzemeleri kullanılarak inşa edilen bu yapı, hem Rus'lara karşı kazanılan zaferin bir işareti, hem de aynı zamanda bir mezardır (LeoDiac 128 vd. B; Kedren II 413 B). 976 yılında ise buraya gömülür (LeoDiac 178 B; Preger 283).

İki katlı kubbeli yapı, iki yanındaki yarım kubbeler tarafından desteklenir. Üst katın önünde ise bir de teras yer alır. Bu yapı konumu dolayısıyla uzun zaman önemli bir rol oynayacaktır.

17.-18. Yüzyıllar

15. yüzyılın sonlarında kilisenin yanına Cebehane taşınır. Artık kilise terkedilmiştir. Dihippion'daki İoannes Kilisesi gibi bu kilise de "Arslanhane" olarak kullanılmaya başlamıştır. Alt katta vahşi hayvanlar barındırılır, pencereleri duvarla örülmüş üst kat ise Nakkaşhâne, yani sarayda çalışan ressamların kaldıkları yerdir. İki katta da eski mozaiklerin kalıntılarına (kısmen de yazıtlara) rastlanır [1]. 1741 (1154 H) yılında yapı, Aya Sofya civarında çıkan büyük yangından etkilenir (GOR VIII 34).

19.-20. Yüzyıllar

Üst katın yangında zarar görmesinden sonra (1802) kilise kalıntısı 1804'de yıkılır. Yeni yapılar yangından zarar görür. 1846-1848'de ise Gaspare Fossati burada yeni üniversiteyi inşa eder.

G. INDJIDJIAN, Géographie des quatre parties du monde, Venise, 1804, II, 5, 147; C. MANGO, REB 8 (1950), 159-161; C. MANGO, The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace, Kopenhagen, 1959, 149-169 [1]; S. EYICE, Sur l'archéologie de l'édifice dit "Arslanhane" et des ses environs, AAMusIst 11/12 (1964), 23-33, 141-146 [2]; JANIN, Géographie, 529-530; MANGO, 224.

63. Caminin güneyden görüntüsü. Türk döneminde yapılan değişiklilerin etkisi, eski durumunda çok daha hareketli bir görünüm sunan pervazda çok belirgin bir biçimde göze çarpar. Bu arada daha alçak olan kubbe yeniden yapılmıştır. Üçlü arkadların farklı yükseklikteki kemerlerinde resim kalıntıları bulunmuştur.

ATİK MUSTAFA PAŞA CAMİİ

Adı: Türk: Koca Mustafa Paşa Camii; Hazret-i Cabir Camii. Eski Yunanca adı bilinmemektedir ve yanlış olarak Aziz Petrus ve Markus Kilisesi diye adlandırılmıştır.

Tarihi:

Blakhernai Kilisesi'nin ortalama 100-150 m doğusunda yer alan, 15 m genişliğinde ve 17,5 m uzunluğunda, üç adet çokgen ve kapalı üç apsisli olan haç planlı kilisenin yapıldığı tarih tam bilinmemektedir (yak., 11.-12. yüzyıl). Blakhernai civarındaki kiliselerle ne kadar bağlantılı olduğu da şüphelidir. 5. yüzyılın üçüncü yarısında yapılan Aziz Petrus ve Markus Kilisesi ile özdeşleştirilmesi de doğru değildir.

9. yüzyılın ortalarında, İmparator Theophilos'un (829-842) en büyük kızı Thekla tarafından bağışlanan ve 1059'da İsaakios I. Komnenos tara-

fından yapılan Aya Thekla *τοῦ Παλατίου τῶν Βλαχερνῶν* kilisesi ile olan bağlantı ise (Skylitzes II 647 B; Zonaras III 672 B; Anna Komnena I 129 Leib) [1] hemen yanında Toklu Dede Mescidi bulunmasından tartışma götürmektedir.

16. Yüzyıl Başı

Kilisenin II. Bayezid'in başveziri Koca Mustafa Paşa (ö. 1512) tarafından camiye çevrilmesi. Koca Mustafa Paşa bir kaç sene önce de Aziz Andreas *ἐν Κρίσει* Kilisesi'ni camiye çevirmiştir. 19. yüzyılın sonuna kadar caminin ortalama 150 m güneyinde duran çeşmenin de vakfa ait olduğu sanılmaktadır. 1692 (1104 H) yılında caminin karşısına Şatır Hasan Ağa tarafından bir çeşme yaptırılır.

18.-19. Yüzyıllar

1729 (1142 H) yılındaki Balat yangınından zarar görür ve onarılır. 1894'teki depremin ardından yapılan onarım çalışmaları sonucu 1906 yılında yine kullanılmaya başlanır.

20. Yüzyıl

Cami 1922 yılında restore edilir. Bu arada vaftiz suyu konulan çukur kap müzeye götürülür. Camide (güney apsisde) peygamberin yoldaşı Câbir b. Abdallahü'l-Ensarî'ye atfedilen bir mezar bulunur. Son yıllarda güney kısımda çıkan fresk kalıntıları üzerine henüz yayın bulunmamaktadır.

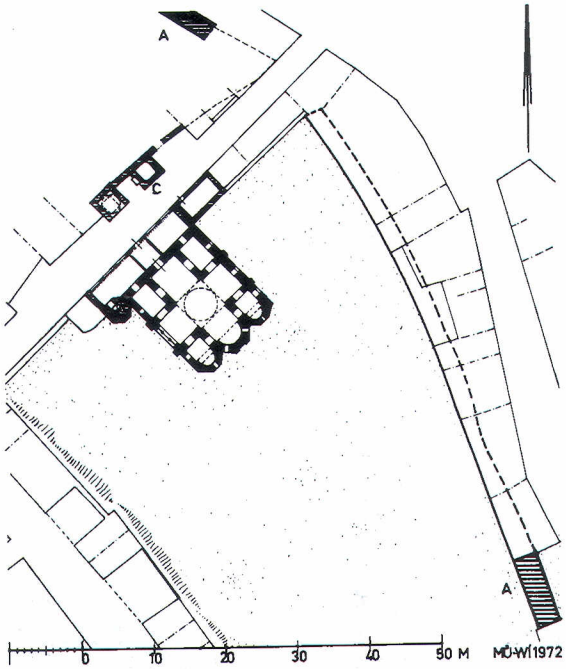

64. Caminin ve karşısındaki çeşme ile deniz surunun bir bölümünün (A) vaziyet planı. Ö. 1:1000 (taralı=kiliseye sonradan yapılan ekler=siyah).

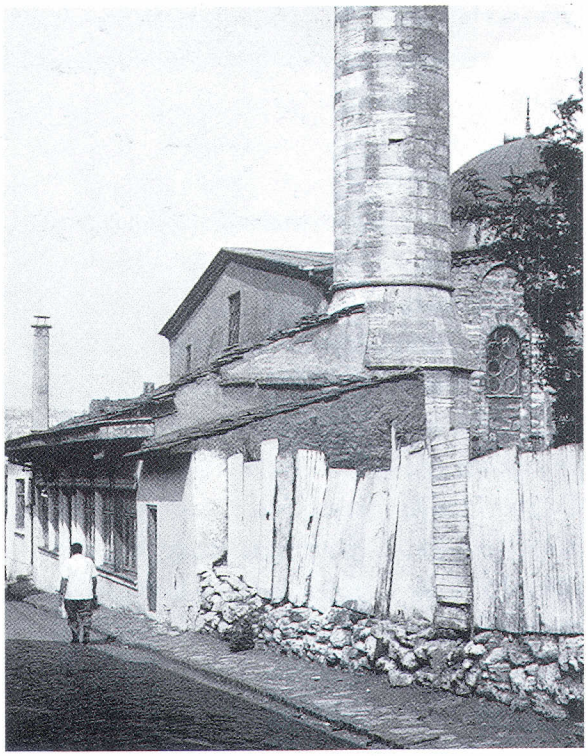

65. Caminin Türk döneminde eklenen kısmı ile birlikte cepheden görüntüsü.

HADİKA I, 167 (GOR IX No. 350; ÖZ, I, 91-92); PULGHER, 28-29; EBERSOLT, Mission 22; MILLINGEN, Churches 191-195; GURLITT, 37; EBERSOLT, Eglises, 131-136; J. B. PAPADOPOULOS, Le palais et les églises des Blachernes, Atina, 1928, 162-165; EBERSOLT, Mon. 162-163; SCHNEIDER, Byzanz 53; A. S. ÜNVER, İlim ve Sanat Bakımından... Notlar, İstanbul, 1948, 108 + A. M. SCHNEIDER, Der Islam 29 (1950), 304; SCHNEIDER, Mauern und Tore 70; A. M. SCHNEIDER, Oriens 4 (1951), 105 [1]; A. S. ÜNVER, İstanbul'da Sahâbe Kabirleri, İstanbul, 1953, 21-22; EYİCE, Guide No. 94; S. EYİCE, IstAns 3 (1960), 1288-1297; A. KHATCHATRIAN, Les baptistères paléochrétiens, Paris, 1962, 77; EYİCE, Eglises 262-265; JANIN, Géographie 402.

AYA SOFYA (CAMİİ)

Adı: Yun: *ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία*, daha sonra *Ἁγία Σοφία, Ἁγία Σοφία τοῦ θεοῦ; τὸ μέγα τέμενος τῆς τοῦ θεοῦ Σοφίας* [1]; Türk: Aya Sofya Camii; Aya Sofya-i Kebîr Cami'-i şerîfi.

4. Yüzyılın İlk Yarısı [7].

Kilise, *Μεγάλη Ἐκκλησία* adıyla, eski Eirene Kilisesi'nin güneyinde ve bununla aynı temenosda (Socrat. HistEccl I 16) yapılır. Bir olasılıkla Constantinus tarafından başlatılır (Kedren I 498 B), II. Constantius tarafından (337-361) bitirilir ve 360'da Arian piskopos Eudoxius yapıyı törenle kutsar (ChronPasch 544 B). Yapı 361 yılındaki depremden zarar görür. 381 konsili sırasında Arianların kundaklamaları da kiliseye zarar verir. Her ne kadar kilisenin konumu varolan kent planına ve daha sonraki planlara uygunsa da yapının biçimi ve büyüklüğüyle ilgili veriler eksiktir. Elimizde sadece binanın uzun bir yapıyı belirleyen *δρομικός* terimi vardır (Preger 74, 214). Piskoposluk sarayı bu dönemde de, daha sonraki dönemlerde olduğu gibi kilisenin güneybatısında bulunmaktadır.

5. Yüzyılın Başı.

404 yılında İoannes Khrysostomos'tan kaynaklanan huzursuzluğun yaşandığı ana mekân burasıdır. Bu kargaşayı izleyen başka çatışmalar ardından burası keşişler tarafından, hemen bitişiğindeki patrikhane (*ἐπισκοπεῖον*) ve senato binası ile birlikte kısa süre için ele geçirilir, ardından da bir yangında harap olur (Zosimus 280 B; Socrat. HistEccl VI 18; ChronPasch 568 B; Leon Gramm 105 B). Bir olasılık Arkadios tarafından başlanan bu yapı 415'de II. Theodosios (408-450) tarafından bitirilerek Patrik Atticus tarafından kutsanır (ChronPasch 572 B; Kedren I 589 B). Bu sütunlu bir avlusu olan beş nefli bir bazilikadır [2]. Bazilikaya doğusundaki hazine binası (Skeuphylakion) ve kilise alanında yer alan daha küçük yapılar da

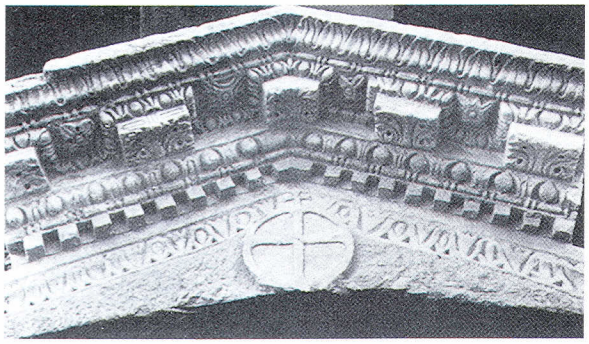

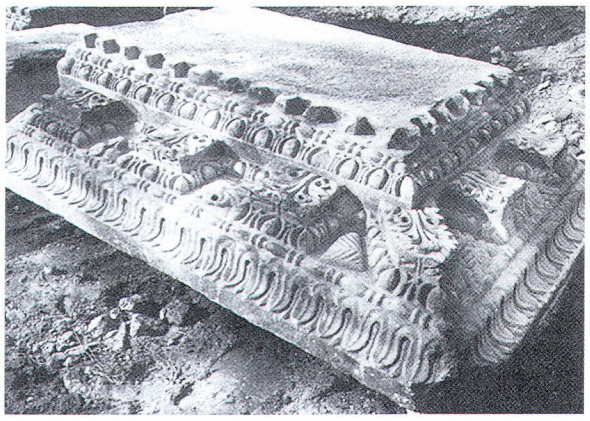

66-67. Theodosios Kilisesi'nin ön avlusunun yapı ögeleri. Yukarıda çatının bir bölümü, aşağıda propylon pervazının köşesini oluşturan blok.

68. Theodosios bazilikası Propylon'unun (anıtsal giriş) rekonstrüksiyonu.

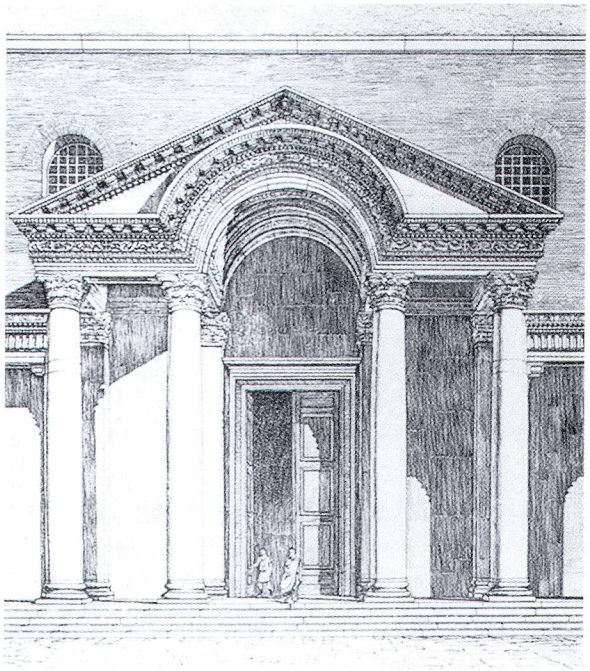

69. Aya İrini Kilisesi'nin ve Aya Sofya Kilisesi'nin batıdan görünümü. İki yapı arasında ise saray duvarlarının kuleleri ve 1743'te yapılan imaret. (1958 yılındaki durum).

aittir. Bu yapılar, skeuphylakion'un kuzeybatısında, geride sadece zemin katı kalan yuvarlak bina [3], bugünkü yapının batı köşesinde olması gereken Olympias Manastırı, bir olasılık da kilisenin doğusunda yer almış olan ve daha sonraki kaynaklarda Constantinus'un yaptığı varsayılan Aziz Nikolaus Kilisesi'dir *τὰ Βασιλίδου.*

532-537

Nika İsyanı'ndan sonra yıkılan kilise 532 yılının ocak ayında (ChronPasch 621 B) İmparator I. İustinianos'un kararlılığıyla, Tralles'li mimar Anthemios ve Milet'li İsidoros tarafından hazırlanan plan doğrultusunda ve yine onların önderliğinde aynı yerde yeniden inşa edilir. Eski yapının yıkıntıları tesviye edilir; hâlâ ayakta kalmış olanlar yerlerinden sökülür ve iyi durumda olmaları nedeniyle yeni yapıya dahil edilir [2]. Bazilika ve merkezî yapının bir bileşimi olarak tasarlanan bu yapı dış ölçümlerinde Theodosius tarafından yapılan bazilikayı sadece biraz aşar. Kayalara kadar ulaşan dört büyük paye kubbeyi taşır. Kubbe kuzeybatı ve güneydoğuda yarı kubbelerle, uzun tarafları ise basık kemerlerle desteklenmiştir. İki katlı yan nefler, dış narteks ve iç narteksin üzerindeki galeri, kubbe mekânını üç bir yandan çevreler. Köşelerde rampalar yer alır. Güney köşede ileride Kutsal Çeşme (*ἅγιον φρέαρ*) olarak adlandırılacak olan ve imparatorluk sarayına bir sütunlu girişle bağlanan bölge, güneybatıda ise vaftizhane vardır. Kilisenin altında, pek çok efsane ve seyahatnamede (Grelot) değinilen büyük sarnıçların olup olmadığı bilinmemektedir. Yapının içinde yer alan armut biçimindeki sarnıçların varlığı ve bunun yanı sıra narteksin altında, 43,5 m uzunluğundaki, iki bölümlü ve kubbeli mekânın su tesisleriyle bağlantısı olduğu bilinir. Batıdaki atriumdan günümüze pek az kalıntı kalmıştır; konumu ve içinde bulunduğu alan ise sondajlarla emniyet altına alınmıştır. Burada 47,6 x 32,5 m büyüklüğünde, üç tarafı paye ve sütunlarla çevrilmiş Kantharos Avlusu bulunmaktadır.

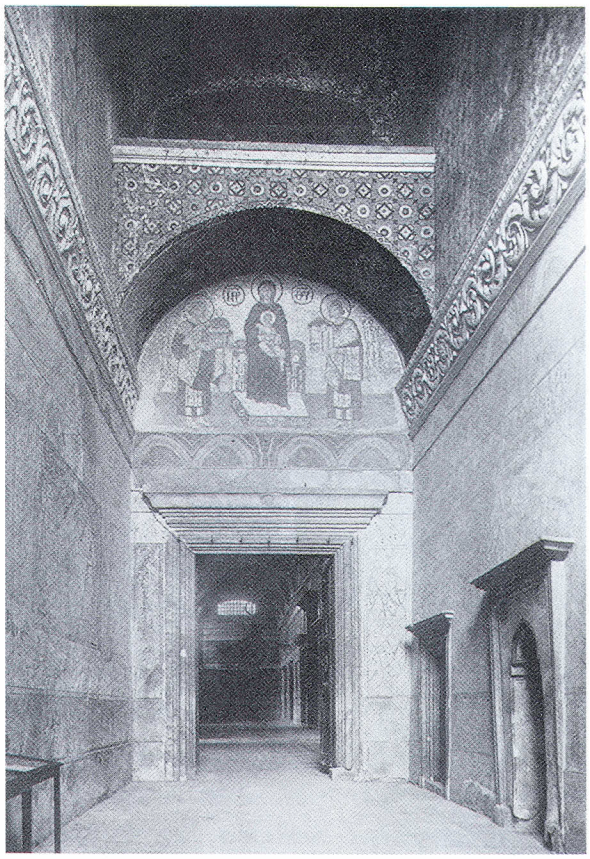

70. Güney ön avludan nartekse bakış; nartekse açılan kapının üzerinde İmparator Constantinus ve İmparator İustinianos arasında Meryem Ana (mozaik 10. yüzyılın ortası ya da ikinci yarısında yapılmıştır).

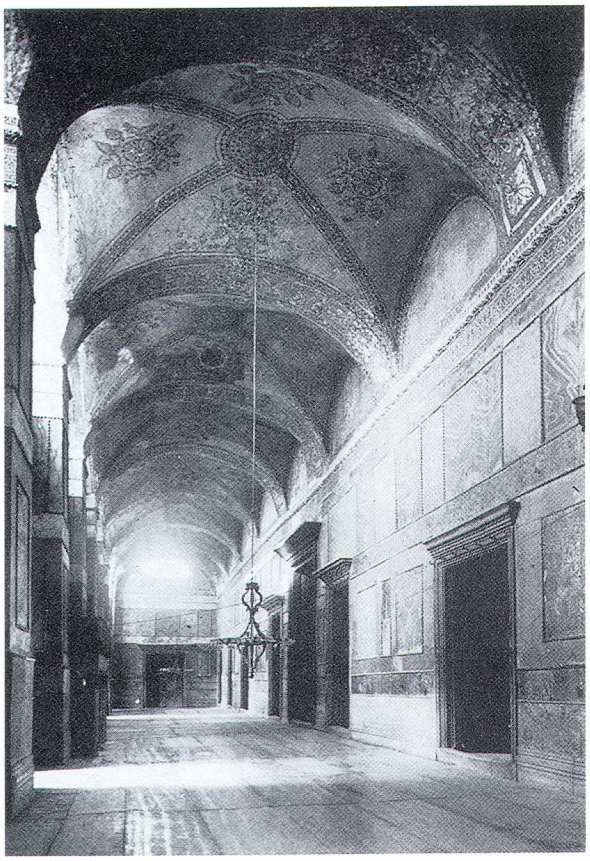

71. Güneyden nartekse ve (fotoğrafın ortasındaki) İmparator Kapıları'na bakış. İmparator kapısının üzerinde tahtında oturan İsa ve onun önünde eğilen imparator (I. Basileios ya da VI. Leon ?); pek çok tartışmalara yol açmış bir mozaiktir.

Yerel yapı taşları, tuğlalar ve Marmara adasından gelen mermer hariç, yapı malzemesi imparatorluğun farklı yerlerinden getirilmiştir. Kyzikos'daki Zeus Tapınağı'ndan, Mısır'dan ve Thessalien'den sütunlar buraya taşınmıştır. Yeni yapı 533-534'de birinci kata kadar yükselmiştir. Yoğun çalışma ve hemen hemen sınırsız malzeme varlığı sayesinde yapı 5 yıl 10 ayda biter. 27.12.537'de, imparatorun da bulunduğu bir törenle patrik Menas tarafından kutsanır (Prokop, Aed I 1, 20-78; Malalas 479 B; Theoph 217 Boor). Aya Sofya yapılırken, batı ve güneybatısında, ona bağlı olan Patrikhane, vaftizhane ve Augusteion gibi yapılar da inşa edilir.

6. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

557 yılının Aralık ayındaki depremin ardından, 558 yazının başlangıcında kilisenin kubbesi çöker. Bunun nedeni kubbenin çok basık olması ve altyapısının başka nedenlerle bir araya geldiğinde çok yüksek yer sıkıştırması, kubbe ayaklarının deforme olması ve çok büyük kayma kuvveti kubbeyi büyük ölçüde deforme etmiş olmasındandır. Genç İsidoros yönetiminde kubbenin yeniden yapımı başlatılır. Kubbenin taşıma gücü arttırılır ve pandantifler üzerinde yan kemerlerle desteklenerek, 32,7-33,5 m çapında ve eskisine oranla 30 ayak, yani ortalama 6-7 m daha yüksek olarak yapılır. Bu işler imparatorluğun talebi üzerine hızlandırılır ve 24.12.563'te kilise yeniden kutsanır (ChronPasch 687 B; Malalas 495 B; Agath 295-297 B; Theoph 238 Boor). Bu törende Paulos Silentiarios kiliseyi geniş kapsamlı betimleyen, ünlü şiirini sunar. II. İustinos (565-578) döneminde mozaiklerin ne ölçüde İncil'den sahnelerle bezen-

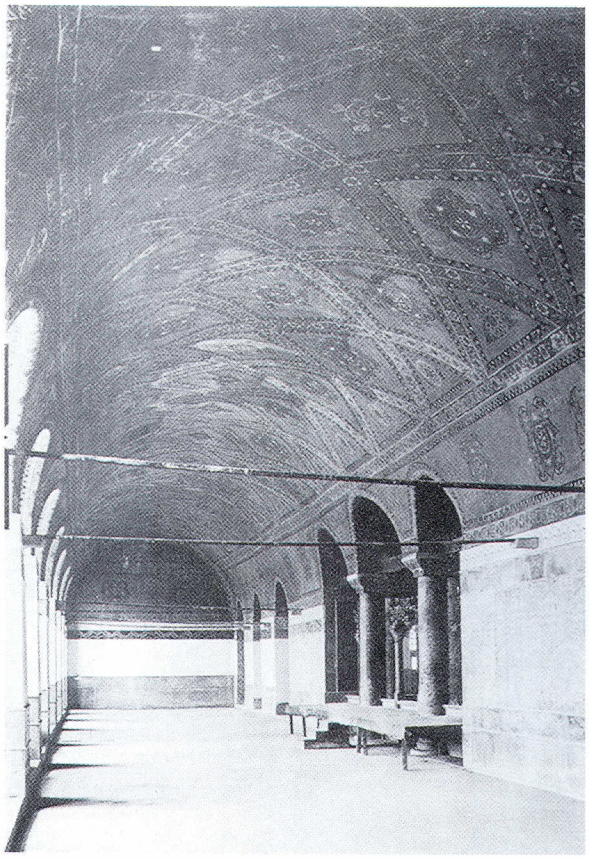

72. Narteks üzerindeki uzun batı galerisine güneyden bakış. Üç bölümlü sıra kemerin bulunduğu yer imparatoriçeye aittir (1930'lu yıllardaki durum).

miş olduğu bilinmemektedir (Theoph 242 Boor; Kedren 1680 B). Güneybatı rampadaki bir yan odada bu dönemden kalma az da olsa bazı mozaik kalıntıları kalmıştır.

7. Yüzyılın Başı

Patrik I. Thomas (607-610), Augusteion'un güneydoğusuna, kilisenin güney köşesine, kendi adıyla anılan Triklinos Thomaïtes'i inşa ettirir. Bu, çok katlı, geçitlerle kiliseye bağlı, masif kubbeli bir yapıdır (NikephKall. HistEccl XVII 14).

8. Yüzyıl

740 yılındaki deprem İrini Kilisesi'ne büyük zarar verse de, Aya Sofya Kilisesi zarar görmez. İkonakırıcılık döneminde, 768 yılında, Patrik Niketas tarafından pek çok mozaik ikonun yanı sıra bazı resimler de ortadan kaldırılır, üzerleri sıvanır ya da haçlarla bezenir. Ancak ikonakırıcılık döneminden önce kiliselerdeki figüratif resim süslemelerinin pek de kapsamlı olduğu söylenemez [4]. 790 yılında kilisenin bitişiğindeki Thomaïtes ve patrikhanenin kütüphanesi yanar (Zonaras III 292 B; Theoph 467 Boor; Kedren II 25) ve sonradan yeniden yapılır.

9. Yüzyılın Ortası / İkinci Yarısı

843 yılında, ikonakırıcılık döneminin bitişinin resmen ilân edilmesiyle III. Mikhail (842-867) yönetiminde kilisenin yeniden donatım çalışmaları başlar. Bu çalışmalar 859 yılındaki büyük yangın nedeniyle sekteye uğrar. III. Mikhail'in imparatorluğunun son yılına doğru (867) apsisdeki büyük Theotokos mozaiğinin yapımı bitirilir. Birkaç onarım ve ekleme dışında, bu resimlerle süslemeler, saraydaki Nea Kilisesi'nde olduğu gibi, sonraları da pek değişmeyen kesin bir düzen içinde yapılmış olmalıdır [4]. I. Basileios (867-886) tarafından yapılan bu çalışmalar yoğun bir biçimde devam ettirilir. 869 yılındaki depremin yol açtığı büyük zararlar da telâfi edilir. (Örneğin kubbenin batı kemerindeki çatlaklar: TheophCont 322 B; Zonaras III 434 vd. B). Atrium'da, dış narteksin önündeki dört tane payanda da bir olasılıkla bu dönemden kalmadır.

9. Yüzyılın Sonu / 10. Yüzyılın Başı

VI. Leon (886-912) ve Aleksandros (912-913) tarafından kilisenin mozaiklerle süslenmesine devam edilir. İmparator Kapısı'nın üstündeki mozaiğin Basileios dönemine mi yoksa Leon dönemine mi ait olduğu bilinmez [4]. Buna karşın kuzey galerideki Aleksandros portresinin ve çevresindekilerin yapıldığı tarih 10. yüzyılın başlangıcıdır. Bu dönemde (912) atriumun civarındaki mum dükkânları *(Κηρουλάρια)*, atrium ve Augusteion arasındaki patrikhane sarayı ile birlikte yangında harap olur (TheophCont 377 B).

73. Aya Sofya'nın doğudan görünümü. Apsisin iki tarafındaki payandalar ve 1848 (1265 H) yılında eklenen küçük yapı (bkz., resim 75).

10. Yüzyılın Sonu

989 yılındaki şiddetli deprem nedeniyle [4] batıdaki kubbe kemerinin ve kubbenin bir parçasının düşmesinden sonra kapsamlı restorasyon çalışmaları başlar. 15 kubbe kaburgası yenilenir ve güçlendirilir, batı yarım kubbesi ve güçlendirilmiş batı kemeri yeniden inşa edilir. Bu arada da bu yapı öğelerinin süslemeleri yeniden hazırlanır. Bu çalışmalar İmparator II. Basileios'un (976-1025) emriyle Ermeni mimar Tırdat yönetiminde 5-6 yıl içerisinde gerçekleştirilir ve depremden beri kapalı olan kilise 994 yılında yeniden açılır.

11. Yüzyılın Birinci Yarısı

III. Romanos (1028-1034) tarafından kilisenin iç süslemesi tamamlanır. Sütun başları altın ve gümüşle bezenir (Kedren II 497 B) ve batı galerinin güney duvarına –eşi Zoe'nin yönlendirmesiyle– değişikliklere uğrayacak olan mozaik yapılır.

11. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

Patrik İoannes Ksiphilinos (1064-1075) kilisenin iç dekorasyonunu tamamlar. Bema daha görkemli donatılır ve zarar görmüş bazı mozaikler yenilenir (PG 110, 1327 D).

1122 Civarı

Batı galerinin güney duvarına imparatorları temsil eden ikinci bir mozaik yaptırılır: İoannes II. Komnenos, eşi İrini ve oğulları Aleksios.

1166

İmparator Manuel I. Komnenos (1143-1180) tarafından Aya Sofya Kilisesi'nde bir konsil toplanır ve alınan kararlar mermer levhalara yazılıp girişe konur. Bu levhalar 1567 yılında kiliseden alınıp, Sultan Süleyman'ın türbesinin yapımında kullanılır.

13. Yüzyılın Birinci Yarısı / Ortası

1203'teki büyük yangında Thomaites'in bazı bölümleri harap olup, kilisenin kendisi de büyük

tehlikeyle karşı karşıyayken (NikChon 732 B), Haçlılar'ın 1204'de kenti ele geçirmeleriyle tümüyle yağmalanır ve Latin kültüne hizmet etmeye başlar: 1204 yılında burada Flandern'li Kont Balduin imparator tacı giyer; 1205'den itibaren ise burası Latin patrikliğinin ve papanın itirazlarına rağmen Venedikli din adamlarının yeri olur. Yapının içi Latin âdetlerine göre yeniden düzenlenir. Örneğin sunak yeniden yapılır. Eski resimlerde, atriumda iki payandanın üzerindeki kule bir olasılıkla bu döneme aittir. 1203 yılında, kilisenin civarında zarar gören yapılar yeniden yapılır.

13. Yüzyılın İkinci Yarısı

Kentin 1261 yılında yeniden Bizanslıların eline geçmesiyle, Aya Sofya Patrik Arsenios'un önderliğinde, Ortodoks âdetlerine göre yeniden düzenlenir. İnşaat sorumlusu olarak, altar, ambo ve solea'yı yeniden yaptıran Keşiş Rucha'ya değinilir (Pachyim I 172 vd. B). 1268-1271'de çıkan imparatorluk genelgesi ile (Regest. 1955/1956) kiliseye, civarındaki binalar, Milion kemeri ve Augusteion verilir. Aynı zamanda kilise, imparatorluk topraklarındaki mülküne de yeniden kavuşur. Batı galerisindeki Deesis mozaiği de bu dönemlerde yapılır [4].

1317

II. Andronikos (1282-1328) yapının emniyeti için her iki uzun yönüne payandalar yaptırır (*πυραμίδας*: NikephGreg I 273 B). İnşaatın masrafı ölen eşi Eirene'nin mirasından karşılanır.

14. Yüzyıl Ortası

1343 yılındaki şiddetli depremler yapıda büyük yarıklara yol açar. 19.5.1346 yılında ise ana kubbenin ortalama üçte biri, doğu kemeri ve doğudaki yarım kubbenin bölümleri çöker. Doğudaki kubbe ve kemerin onarım çalışmalarına hemen başlanır ama

74. Güneybatıdan Aya Sofya'nın sultan türbeleriyle birlikte görünümü. Resmin sağ köşesinde ise Haseki Hürrem Sultan Hamamı yer alır.

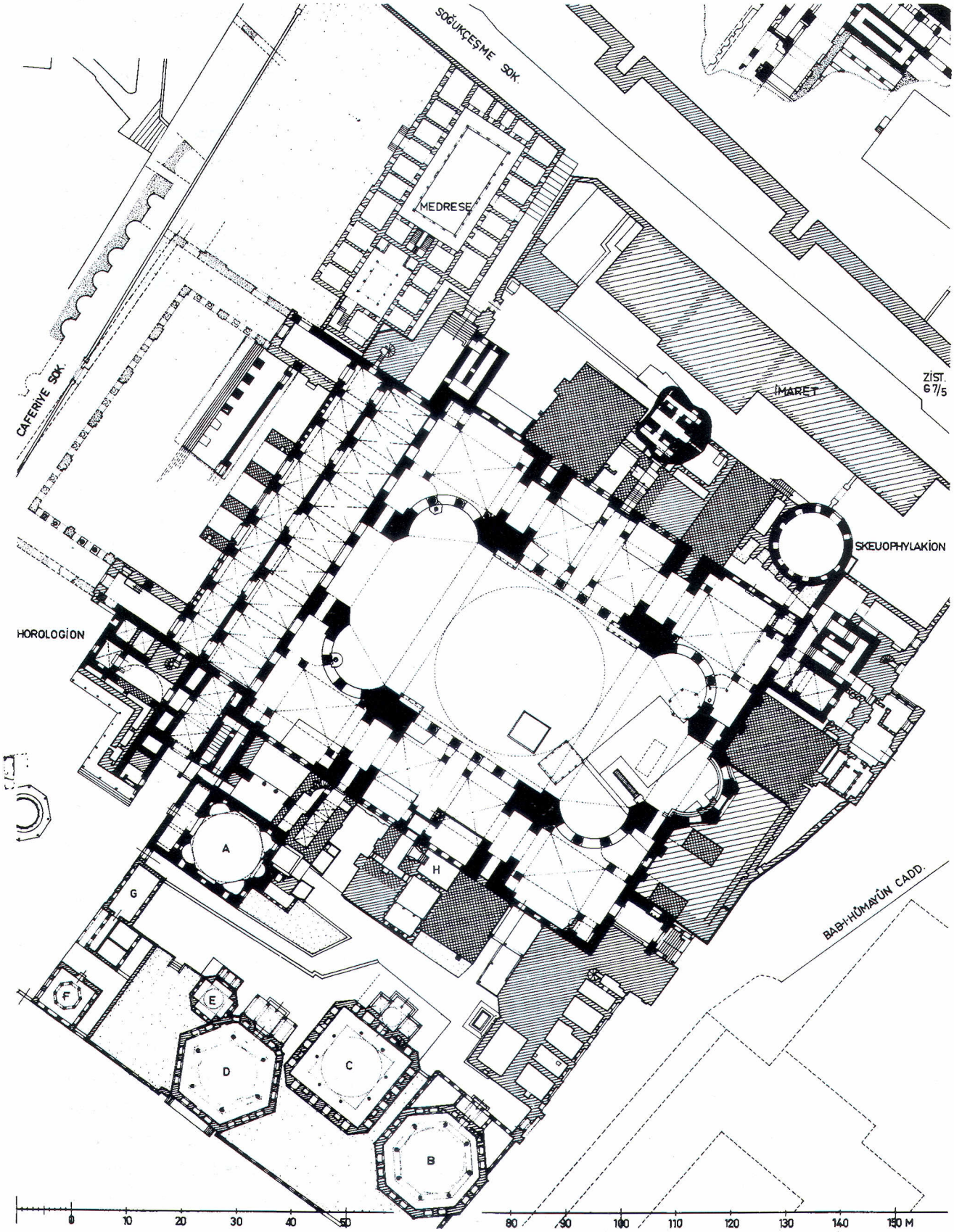
SOĞUKÇEŞME SOK.
MEDRESE
CAFERİYE SOK.
İMARET
ZİST.
G 7/5
SKEUOPHYLAKION
HOROLOGION
A
H
G
F
E
D
C
B
BAB-HÜMAYÛN CADD.
0
10
20
30
40
50
80
90
100
110
120
130
140
150 M

ana kubbe ancak 1353 yılının sonuna doğru, İmparator İoannes VI. Kantakuzenos (1347-1354) tarafından yeniden yaptırılır. Onarım parası, Moskova dükünün (NikephGreg III 199 vd. B) bağışları ve genel vergilerle (NikephGreg III 201 vd. B) karşılanır. Kuzeydoğudaki pandantifin bugün hâlâ görülebilen yarığından anlaşılacağı üzere, onarım çalışmaları sadece en zorunlu yerlerde yapılmıştır. Stratopedarch Astras ve İtalyan Giovanni Peralta inşaatı yürütürler. İoannes VI Kantakuzenos, ama öncelikle İoannes V. Palaiologos döneminde doğu kemerinin mozaik dekoru, ana kubbedeki Pantokrator mozaiği (NikephGreg III 255f. B), pandantiflerdeki kerubim (serafim) mozaiği yapılır. Bunlara ek olarak bu dönemde bir de ambo yapılır.

15. Yüzyılın İlk Yarısı

Clavijo'nun (1403) yazdıklarına göre, kilise, çoğu zarar görmüş ve tamire gereksinimi olan binalarla çevrelenmiştir.

1453

Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) kenti fethinden hemen sonra (29.5.1453) kilise, burada okunan dualarla Müslüman cemaatinin mekânı olur ve kentin ana camisi olarak ilan edilir. Eski süslemeler ve resimler kaldırılır ya da sıvayla üstleri örtülür. Caminin yanına bir medrese yaptırılır. Vakıf olarak bu camiye ileriki yıllarda Topkapı Sarayı'nı çevreleyecek olan alan, kentteki pek çok bina ve (dükkân, Kapalı Çarşı'nın ve diğer çarşıların bir kısmı gibi: 1520 (926 H) ve 1547 (954 H) yılından kalan belgelere göre) mülk eklenir.

◀ 75. Tüm yapı grubunun konumu. 5.-6 yüzyıla ait yapı bölümleri (siyah); orta çağdan kalan payandalar (çapraz taranmış); Türklerin yaptığı ilaveler (taranmış). Ulaşılamayan mekânlar (bütünüyle taranmış). Artık var olmayan ama varlıkları kesin bilinen yapı bölümleri noktalarla verilmiş. Ö. 1:1000. A=Vaftizhane, 1618 yılından itibaren Sultan I. Mustafa'nın, sonra da Sultan İbrahim'in türbesidir; B=Sultan III. Mehmed'in (1608) türbesi; C=Sultan II. Selim'in türbesi (1576-1577); D=Sultan III. Murad'ın (1594) türbesi; E=Şehzadeler Türbesi; F=Muvakkithane; G=Modern yönetim binası; H=Kütüphane (1738).

15. Yüzyıl Sonu / 16. Yüzyıl Başı

Camiye dönüşümünden az sonra (1481'den önce) yapıya eski merdiven kulesinin güneybatı köşesine küçük bir minare eklenir. II. Bayezid zamanında buna çapraz olarak kuzeydoğu köşesine bir ikinci minare daha ilave edilir. Bunlardan biri 1509 depreminde yıkılır. Aynı depremde eski mozaikleri örten sıva tabakaları da düşer. 16. yüzyılın sonuna doğru geriye sadece kilisenin doğu ve batı köşelerinde birbirlerine çapraz konumda iki minare kalır.

16. Yüzyılın İkinci Yarısı

Sultan II. Selim (1566-1574) saray mimarı Sinan'a caminin onarım işini verir. Haziran 1573'te, Aya Sofya'nın payandalarının ve patrik sarayının arasında yer alan pek çok ev ve devlete ait bir ambar yıkılır. Yeni bir yapının inşa izni için Aya Sofya ile arada olacak en az mesafe 35 arşın (ortalama 24 m) olarak belirlenir. Sultan eski minareleri yıktırır ve yenilerini yaptırır. 1317 yılında yapılan payandaların ise üstleri kaplanır. Sultan III. Murad (1574-1595) bu çalışmaları devam ettirir: İki yeni minare ve kubbenin üzerindeki altın alem bu dönemde yapılır. İç dekorasyonla ilgili bazı değişiklikler gerçekleştirilir. Örneğin mermer okuma mahfilleri yaptırılır ve Bergama'dan mermer küpler getirilir. 1575 yılında, kilisenin güney köşesinde yer alan patrikhaneden kalmış bazı bölümler yıkılır ve böylece II. Selim'in türbesi için yer açılır. Türbe, Sinan tarafından 1576-1577 (984 H) yılında bitirilir. Daha sonraları imparator ailesinin mensupları için 43 adet daha türbe yapılır. 1594 (1003 H) yılında, III. Murad için altıgen bir türbe saray mimarı Davud Ağa tarafından yapılır. III. Murad'ın yanına ise halefinin annesi Safiye Sultan ve pek çok şehzâde ile hanım sultan gömülür. Caminin içinde ve bitişiğindeki kısa zaman önce zarar görmüş olan medresede de 1594-1597 (1003-1005 H) yılında küçük çapta inşa çalışmalarında bulunulur [1].

76. İmparator Kapısı'ndan iç mekâna bakış (1970'ler). 0

17. Yüzyılın İlk Yarısı

1607-1609 (1016-1017 H) yıllarına kadar küçük onarım çalışmaları, kurşun damlar, kapılar ve iç dekorasyonla ilgili olarak devam eder [5]. Bunlara ek olarak III. Murad'ın halefi III. Mehmed (1595-1603) için, oğlu I. Ahmed'in teşviki ile Mimar Dalgıç Ahmed Ağa tarafından sekizgen bir türbe yapılır. Türbe 1608 (1017 H) yılında biter ve buraya sultanın dışında valide sultan ve pek çok şehzâde gömülür. Sultan I. Mustafa içinse eski vaftizhane türbeye dönüştürülür ve buraya ileride Sultan İbrahim (1640-1648) ve ailesinin başka bireyleri gömülür. Sultan İbrahim tarafından bu bölgenin sınırını oluşturan duvarın güney köşesine bir sebil (81) yaptırılır (bkz., Resim 601). Sultan IV. Murad (1623-1640) iç mekânı, hattat Bıçakçızâde Mustafa Çelebi'nin kaleminden çıkmış Kur'an sureleri ve Teknecizâde İbrahim Efendi'nin kaleminden çıkmış ilk halifelerin isimleriyle süsletir ve mermerden yeni bir kürsü yaptırır.

18. Yüzyılın Başlangıcı

1729 yılında başmimar Mehmed Ağa tarafından Sultan III. Ahmed (1703-1730) için yeni bir "Mahfil-i Hümâyûn" yapılır. Gerçi daha önce, 1717 yılında, iç dekorasyon yenilenmiş ve bu arada hâlâ açık duran mozaiklerin üstü sıvanmış ya da yeni desenlerle üstü örtülmüştür. Böylece kuşkusuz pek çok mozaik kurtulmuştur; çünkü camideki görevliler açıkta kalan mozaiklerden parçalar kopartıp, bunlara doğaüstü anlamlar yükleyen ziyaretçilere satmaktaydılar.

18. Yüzyıl Ortası

Sultan I. Mahmud döneminde (1730-1754) tüm camide pek çok imar çalışmalarında bulunulur. 1738 yılında eski kilisenin güney kısmına bir kütüphane inşa edilir ve 1742 yılında hazine binasında (Skeuophylakion) değişiklikler yapılır. 1739 yılında sultan ön avluya şadırvan yaptırır ve 1743 (1155 H) yılında alanın kuzey sınırına bir imaret inşa edilir (GOR VIII 36; Kitabeler Kızlarağası Beşir Ağa'ya aittir). 1742 yılında dış avluya bir okul ve çeşme inşa edilir.

18. Yüzyılın Sonu / 19. Yüzyılın Başlangıcı

1754 (1167 H) ve 1766 (1179 H) yıllarındaki depremler yapıya büyük zarar vermezler (GOR VIII 171, 290).1802 (1217 H) yılındaki depremde ise yapı depremden olduğu kadar bakımsızlıktan da oldukça etkilenir.1809 (1224 H) ve 1846 yılında bazı küçük onarımlar gerçekleşir. 1834-1835 yıllarında Charles Texier ve N. Efimov yapıyı incelerler.

1847-1849

Yapının içinde bulunduğu harap durum ve çatlaklar artık görmezlikten gelinemeyecek durumdadır. Din adamlarının direnmesine karşın, Sultan Abdülmecid (1839-1861) emriyle ve Şeyhülislam Mekkîzâde Mustafa Asım Efendi'nin bıraktığı parayla yapı, İsviçreli mimarlar Gaspare ve Giuseppe Fossati tarafından etraflıca onarılır. Galeridekı 12 sütun emniyete alınır, kubbedeki yarıklar doldurulur, payandalarda onarımlar, iç donanıma eklemeler yapılır, onarılır. Bu arada eski mozaiklerin büyük bir bölümü ortaya çıkarılır; ancak üstleri sıvandıktan sonra yeniden kapatılır. Pantokrator'un büyük kubbe mozaiği, hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin düzenlediği bir kitâbeyle örtülür. Yapının dışında da değişiklikler yapılır. Girişe bir muvakkithane ilave edilir, güneydoğu minaresi yükseltilip diğer minarelerin yüksekliklerıyle eşitlenir. Çalışmaların bitmesinin ardından yapı 13.7.1849 yılında sultan ve maiyeti tarafından törenle açılır. Bu restorasyon çalışmaları sırasında W. Salzenberg ilk defa ayrıntılı olarak yapının ve içinin görüntülemesini yapar.

19. Yüzyıl Sonu

Atrium'un kalıntıları yıkılır (1873); 10.7.1894 yılındaki deprem yapıyı pek etkilemese de, onarım çalışmalarında kuşkusuz bazı mozaikler yok edilir [4].

20. Yüzyıl

E. Antoniades'in (1904) araştırmaları ve H. Prost'un 1905-1907 yılında yaptığı bir görüntüleme sonucu, yapıya sistematik ve arkeolojik yaklaşım başlar. 1906 yılında kütüphane onarılır, ancak başka onarım çalışmaları için yapılan planlar 1910-1912 yılının ardından Balkan ve Dünya Savaşları nedeniyle gerçekleştirilemez.

1932 yılında "Byzantine Institute of America", Türk hükümetinden aldığı izinle (1931) ve her yıl sürdürdükleri girişimlerle önce bugünkü giriş mekânında ve nartekste, daha sonra ise galeride ve ana mekânda olmak üzere mozaiklerin ortaya çıkarılma ve konservasyon işlemini başlatır. 1934 yılında cami, Atatürk'ün genelgesiyle dini kimliğinden sıyrılarak 1935 yılında müzeye çevrilir. Bu yeni durum, onarım ve araştırma çalışmalarını hızlandırır. 1935 yılında yapılan ilk sistematik kazılarla eski atriumda, kilisenin kuzeybatı cephesinde yer alan Theodosius dönemi kilisesine ait kapsamlı kalıntılar ortaya çıkarılır [2]. Aynı yıl 1924 yılına kadar kullanılan medrese yıkılır. Bunu izleyen dönemde onarımların ve içerideki araştırmaların yanı sıra küçük çapta kazılar gerçekleştirilir. 1939 yılında bekçi evinin altında küçük apsisli bir yapının temelleri ortaya çıkarılır [6]. 1943 yılında eski vaftizhanede temizleme çalışmaları yapılırken büyük vaftiz tekkesi ve yağ kapları ortaya çıkarılır. 1946 yılında Horologion'da başlayan kazı çalışmaları (AMY 4/1962) 1960 yılında devam eder. 1960-1961 yılında narteksin altındaki mahzende kazı çalışmaları (AMY 3/1961); 1963 yılında kilisenin batısında müzenin bahçesinde sondaj çalışmaları yapılır (AMY 5/1963; AMY 6/1965).

DC III 2, 1-87; HAMMER, CuB I, 335-375; SkByz I, 464-517; G. FOSSATI, Aya Sophia, Constantinople, as recently restored by order of H. M. the Sultan Abdul Medjid, London, 1852; W. SALZENBERG, Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert, Berlin, 1854, 45-113 + W. POLLACK, RQu 49 (1954), 243-250; PASPATES, 338-343; PULGHER, 18-22; G. FOSSATI, Rilievi storico-artistici sulla architettura biz. dal IV al XV secolo e fino al XIX secolo, ovvero notizie intorno alle scoperte fatte in S. Sofia, Mailand, 1891; W. R. LETHABY - H. SWAINSON, The Church of Sancta Sophia. A Study of Byzantine Building, London-New York, 1894; H. HOLTZINGER, Die Sophienkirche in C'pel und verwandte Bauten... Die Baukunst 8 (Berlin 1898); A. E. HENDERSON, St. Sophia, C'ple. The Builder 57 (London 1899), 2-5; T. PREGER, BZ 10 (1901), 455-476; E. M. ANTONIADES, *Ἀρχαιολογικοὶ πίνακες τῆς Ἁγίας Σοφίας*. Paris, 1905; *Ἡ Ἁγία Σοφία ἐξεταζομένη ὑπ' ἀρχιτεκτονικὴν καὶ ἀρχαιολογικὴν ἔποψιν*... Paris, 1906; E. M. ANTONIADES, *Ἔκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας. Μελέτη συνθετικὴ καὶ ἀναλυτικη*... Leipzig-Atina, 1907-1909; H. PROST, CRAcInsct, 1909, 252-254; J. EBERSOLT, Ste. Sophie de Constantinople. Etude de topographie d'après les Cérémonies, Paris, 1910; GURLITT, 20-29; K. KALLINIKOS, *Ὁ ναὸς τῆς τοῦ θεοῦ Σοφίας. Ἐκκλ. Φάρος* (1912) IX, 353-367; WULFF, 375-381; N. PALMOV, Svjetiljnik (1915) Nr. 5-8, 51-124; L. BREHIER, St. Sophia and the History of the Church, The Constructive Quaterly 7 (1919), 193- 215; EBERSOLT, Sanct, 5-16; S. TOY, The Church of Saint Sophia. The Builder (London, Ekim 1922); G. MILLET, La coupole primitive de Ste-Sophie, Revue Belge de Philologie et d'hist. 2 (1923); H. PROST, Monuments antiques relevés et restaurés par les architectes pensionnaires de l'Acad. de France à Rome (Suppl.), Paris, 1924; N. BANESCU, Un récit en grec vulgaire de la construction de Ste-Sophie, EEBS 3 (1926), 144-160; K. KUMANIECKY, BZ 30 (1929/30), 35-43; M. A. CHARLES, Hagia Sophia and the Great Imperial Mosques, ArtBull 12 (1930), 321-345; O. WULFF, BZ 30 (1930), 531-539; S. G. MERCATI, Il Santo Forno, Studi e Testi 56 (Vatikan 1931), 295-296; G. ANDREAS, Die Sophienkathedrale von K'pel, KunstwissForschg 1 (1931), 33-94 + S. GUYER, BZ 32 (1932), 137-145 + E. H. SWIFT, ArtBull 16 (1934), 314-316; H. SEDLMAYR, KunstwissForschg 2 (1932) 25vd.; EDHEM, Mosquées, 135-137; A. GABRIEL, Gaz. des BeauxArts 14 (1935), 239-246; E. H. SWIFT, The Latins at Hagia Sophia, AJA 39 (1935), 458-474; H. SEDLMAYR, BZ 35 (1935), 38-69 + E. WEIGAND, IBAI 10 (1935), 145ff.; A. M. SCHNEIDER, AA 1935, 305-311; A. M. SCHNEIDER, FuF 11 (1935, 282-283; W. R. ZALOZIECKY, Die Sophienkirche in K'pel und ihre Stellung in der Geschichte der abendländischen Architektur. Città del Vaticano 1936 + A. M. SCHNEIDER, BZ 38 (1938), 182-186; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 275-279; A. M. SCHNEIDER, Die vorjustinianische Sophienkirche, BZ 36 (1936), 77-85; SCHNEIDER, Byzanz 73-74; S. LARSEN, AJA 41 (1937), 1-5; Atlantis 9 (1937), 189-192; A. M. SCHNEIDER, OrChrist 34 (1937), 118-120; E. H. SWIFT, ArtBull 19 (1937), 137-147; K. J. CONANT, AJA 43 (1939), 589-591; A. M. SCHNEIDER, Die Hagia Sophia zu K'pel, Berlin, 1939; AA 1939, 176-178; E. H. SWIFT, Hagia Sophia, New York, 1940; E. MAMBOURY, Atti 5. CongrIntStudBiz 11 (1940), 197-209; A. M. SCHNEIDER, Die Grabung des DAI im Hofe der Aya Sofya. Atti 5. CongrIntStudBiz 11 (1940), 210-213; Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu Istanbul (IstForsch 12), Berlin, 1941 [2]; Die Hagia Sophia in der politisch-religiösen Gedenkenwelt der Byzantiner, Das Werk des Künstlers 2 (1941), 4-

15; Das Architektursystem der Hagia Sophia zu K'pel, OrChrist 36 (1941), 1-13; Miscellanea C'politana, OrChrist 36 (1941), 224ff; GENNADIOS D'HELIOPOLIS, *Τὸ Βαπιστήριήριον τῆς 'Αγίας Σοφίας. ' Ορθοδοξία* 18 (1943), 127-135; AA (1941), 316; A. S. BOYAR, Aya Sofya ve Tarihi, İstanbul, 1943; W. EMERSON - R. L. VAN NICE, Preliminary Report on a Recent Examination of the Structure, AJA 47 (1943), 403-436; R. JANIN, REB 2 (1944), 139-154; A. M. SCHNEIDER, AA 1944/45, 71-75; K. J. CONANT, The First Dome of St. Sophia and its Rebulding, BullByzInst 1 (1946), 71-78; P. MICHELIS, *'Η 'Αγία Σοφία.*, Atina, 1946; M. RAMAZANOĞLU, Sentiren ve Ayasofyalar Manzumesi, İstanbuul, 1946 + A. M. SCHNEIDER, BZ 45 (1952), 220-221; G. MILLET, Sainte-Sophie avant Justinien, OCP 13 (1947), 597-612; P. LEMERLE, Ste-Sophie de C'ple, BullSocAmis du Musée de Dijon (1946/48), 20-24; R. JANIN, REB 8 (1950), 199-202, 205-207; E. MAMBOURY, Byz 21 (1951), 437-438; W. EMERSON - R. L. VAN NICE, Hagia Sophia, the Collapse of the First Dome, Archaeology 4 (1951), 94-103; The Construction of the Second Dome and its Later Repairs, Archaeology 4 (1951), 162-171; A. M. SCHNEIDER, Sophienkirche und Sultansmoschee, BZ 44 (1951), 509-516; MAMBOURY, IstTour 307-326; N. MAVRODINOV, L'origine de la construction et du plan de Ste-Sophie à C'ple, Actes 6. CongrIntEtByz II (1951), 277-298; K. N. AFANASIEV, VV 5 (1952), 207-215; M. RAMAZANOĞLU, Atti 8. CongrIntStudBiz (Palermo 1951), II (1953), 224-235; EYICE, Guide No. 8; F. DIRIMTEKIN, Resimli Ayasofya Kılavuzu, İstanbul, 1956; CorsiRavenna 1956, fas. 2, 47-49; W. MACDONALD, Perspecta 4 (1957), 20ff; P. A. MICHELIS, A propos du plan d'Hagia Sophia, Akten 11. IntByzKongr (München 1958), 376-378; S. A. KAUFMAN, VV 14 (1958), 200-233; C. MANGO, The Brazen House, Kopenhagen, 1959 [6]; G. DOWNEY, Harvard TheologRev 52 (1959), 37-41 [1]; F. DIRIMTEKIN, AMY 1 (1959), 1-7; P. A. MICHELIS, Akten 12. IntByzKongr (München 1960), 376-387; F. DIRIMTEKIN, AMY 2 (1960), 11-16; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 341-350; C. MANGO - J. PARKER, DOP 14 (1960), 233-245; F. TAESCHNER, EI I (1960), 797-800; F. DIRIMTEKIN, AMY 3 (1961), 10-17; AMY 4 (1962), 47-48; AAMusIst 10 (1962), 30-36 [3]; Le Skeuophylakion de Ste. Sophie, REB 19 (1961), 390-400; G. SCHEJA, IstMitt 12 (1962), 44-58; A. KHATCHATRIAN, Les Baptistères paléochrétiens, Paris, 1962, 78; P. A. MICHELIS, L'esthétique d'Hagia Sophia, CorsiRavenna 10 (1963), 207-276; F. DIRIMTEKIN, Türk ArkDerg 12/II, 1963 (1965), 54-87; Saint Sophia Museum, Istanbul, 1964; S. BOTTARI, CorsiRavenna 1964; 7-15; R. L. VAN NICE, Saint Sophia in Istanbul. An Architectural Survey I. Washington DC, 1965; W. KLEISS, Beobachtungen in der Hagia Sophia in Istanbbul, IstMitt 15 (1965), 168-185; A. CAMERON, Procopius and the Church of St. Sophia, Harvard TheolRev 58 (1965), 161-163; F. DIRIMTEKIN, AMY 6 (1965), 11-12; KRAUTHEIMER, 153-163, 336-338; C. D. SHEPPARD, DOP 19 (1965), 237-240; L. CREMA, Palladio NS 16 (1966), 11-18; A. CUTLER, Journ. of Aesthetics and ArtCrit. 25 (1966), 27-35; C. MANGO, Polychronion (Festschr. F. Dölger 1966), 358-365; H. KÄHLER, Die Hagia Sophia, Mit einem Beitrag von C. MANGO über die Mosaiken, Berlin, 1967 + W. MÜLLER-WIENER, BJbb 169 (1969), 573-578 + T. KLAUSER, JbAC 13 (1970), 103-117; H. JANTZEN, Die Hagia Sophia des Kaisers Justinian in K'pel, Köln, 1967; PKG 3 (1968); JANIN, Géographie, 455-470; S. J. KURUSES, EEBS 37 (1969/70), 211-250; R. J. MAINSTONE, The Reconstruction of the Tympana of St. Sophia at Istanbul, DOP 23/24 (1969/70), 353-368; G. P. MAJESKA, BSl 32 (1971), 284-295; MATHEWS, Churches 11-19, 88-89 + C. STRUBE, BZ 67 (1974), 409-413; F. W. DEICHMANN, BZ 65 (1972), 52-55, 116-118; G. P. MAJESKA, St. Sophia in the 14th and 15th Centuries..., DOP 27 (1973), 69-87; C. STRUBE, Die westliche Eingangsseite der Kirchen von K'pel in justinianischer Zeit (Schriften z. Geistesgesch. östl. Europa 6, Wiesbaden, 1973, 13-96; DAGRON, [7]; MANGO, 106-121.

Cami:

HADÎKA 3 (GOR IX 47-48; ÖZ, I, 26-30); Oriental. Seminar Kiel, Übersetzungen türkischer Urkunden 5 (Kiel 1920), Nr. 77; İ. KUMBARACILAR, İstanbul Sebilleri, İstanbul, 1938, 65 (No. 81-82); W. EMERSON - R. L. VAN NICE, Hagia Sophia and the First Minaret Erected after the Conquest of C'ple, AJA 54 (1950), 28-40; OTTO-DORN, 125; S. AKALIN, TarihDerg 13 (1958), 75-80; IstAns 3 (1960), 1439-1472; Ö. L. BARKAN, Ayasofya Camii, IstÜnivIktisatFakMecm 23 (1962/63), 342-379; S. EYICE, TSTAI 1 (1963), 36-38, 51-53; M. ERDOĞAN, VakDerg 6 (1965), 116-122 [5]; S. TANSUĞ, VakDerg 6 (1965), 93-110; C. ARTUK, AMY 6 (1965), 75-81; E. OKTAY - İ. ARTUK, AMY 6 (1965), 47-59; S. TANSUĞ, AMY 7 (1967), 36-40; AMY 8 (1968), 57-63; A. AKAR, Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri... Bir Araştırma, VakDerg 9 (1971), 277-290; BARKAN-AYVERDI, İstVak 1-4; E. YÜCEL, VakDerg 10 (1972/73), 219-228; AYVERDI, OMFD III 316-321; V. MEINECKE-BERG, Kunst d. Orients 8 (1972), 37-48.

Mozaikler ve Dekor:

A. HEISENBERG, Die alten Mosaiken der Apostelkirche und der Hagia Sophia. *Ξένια.* Hommage international à l'Université Nationale de Grèce (Atina 1912), 121-160 + A. BREHIER, JSav NS 10 (1912), 468-469; S. G. MERCATI, Epigraphica III. RendPontAcc 3 (1925), 191-214; A. DMITRIEVSKIJ, *'Ο ἅγιος Φούρνος.* VV 24 (1926), 139-140; NN, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 15 (Selanik 1931), 397-401; T. WHITTEMORE, The Mosaics of St. Sophia at Istanbul. Preliminary Report on the First Year's Work 1931-1932. The Mosaics of the Narthex, Oxford-Paris, 1933; S. DeCHIRICO - H. E. DEL MEDICO, Gaz. des Beaux-Arts (1933), 129-133; J. POZZI, RA VI 3 (1934), 117-120; C. OSIECZKOWSKA, Byz 9 (1934), 41-83; J. D. STEFANESCU, Byz 9 (1934), 517-523; F. DÖLGER, Byz 10 (1935), 1-4; A. M. SCHNEIDER, OrChrist 32 (1935), 75-79; E. UNGER, FuF 11 (1935), 445-447; T. WHITTEMORE, The Mosaics of St. Sophia at Istanbul, 2. Prel. Report. Work Done in 1933-34; The Mosaics of the Southern Vestibule,

Oxford, 1936; T. WHITTEMORE, IBAI 10 (1936), 202-206; SCHNEIDER, Byzanz 34-37; KAUTZSCH, Kapitellstudien 173-175, 188, 193-198; I. NOMIDIS, *Τὰ μωσαϊκὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας*. Galata, 1937; A. M. SCHNEIDER, OrChrist 34 (1937), 118-120; E. H. SWIFT, The Bronze Doors of the Gate of the Horologium at Hagia Sophia, ArtBull 19 (1937), 137-147; H. E. DEL MEDICO, RA 12 (1938), 49-66; T. WHITTEMORE, AJA 42 (1938), 219-226; S. BETTINI, Felix Ravenna 50/51 (1939), 5-25; A. M. SCHNEIDER, AA 1939, 178-179; R. JANIN, EO 38 (1939), 123-125; T. WHITTEMORE, Atti 5 CongrIntStudBiz II (1940), 214-223; E. MAMBOURY, Topographie de Sainte-Sophie. Atti 5. CongrIntStudBiz II (1940), 197-209; A. M. SCHNEIDER, Das Bema der Sophienkirche zu K'pel. Das Werk des Künstlers 2 (1941), 71-73; T. WHITTEMORE, The Mosaics of St. Sophia at Istanbul, 3. Prel. Report. Work Done in 1935-1938: The Imperial Portraits of the South Gallery, Boston, 1942; AJA 46 (1942), 169-171; L. BREHIER, JSav 1945, 176-179; A. M. SCHNEIDER, AA 1944/45, 71-75; T. WHITTEMORE, BullMetropMus of Art NS 5 (1946), 34-45; P. LEMERLE, RA 28 (1947), 121-123; S. G. XYDIS, ArtBull 29 (1947), 1-24; T. WHITTEMORE, Byz 18 (1946/48), 223-227; L. MIRKOVIC, Spomenik Srpske Akad. Nauka 96 (1948), 45-50; A. M. SCHNEIDER, Die Kuppelmosaiken der Hagia Sophia zu K. NGG 1949, 345-355; K. GRIBAS, *Τέχνη* 4 (Istanbul 1949) n. 41; I. N. STOJKOVIC, Glasnik Srpske Akad. Nauka I/3 (1949), 540-541; E. WEIGAND, Die "Ikonostase" der justinian. Sophienkirche in K'pel. Gymnasium und Wissenschaft, Festgabe z. 100 Jahrfeier (Hrsg. A. Schwerd), München, 1950, 176-196; R. JANIN, REB 8 (1950), 205-207; S. DER NERSESSIAN, Le décor des églises du IXe siècle. Actes 6. CongrIntEtByz II (1951), 315-320; G. GALASSI, Felix Ravenna III 5 (1951), 27-60; W. MACDONALD, Archaeology 4 (1951), 89-93; P. A. UNDERWOOD, A Preliminary Report on Some Unpublished Mosaics in Hagia Sophia, AJA 55 (1951), 367-370; T. WHITTEMORE, The Mosaics of St. Sophia at Istanbul. 4 Prel. Report. Work Done in 1934-1938: The Deesis Panel in the South Gallery, Washington, 1952; L. MIRKOVIC, Atti 8. CongrIntStudBiz (1951)=SBN 8 (1953), 206-217; C. MANGO, Documentary Evidence on the Apse Mosaic of St. Sophia, BZ 47 (1954), 395-402; A. GRABAR, Corsi d'arte rav. e biz 1 (1955), 36-39; A. K. ORLANDOS, *Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπιστ. Ἀθηνῶν Β΄* 5 (1954/55), 281-289; P. A. UNDERWOOD, DOP 9/10 (1956), 291-300; A. GRABAR, L'Iconoclasme Byzantin. Dosier archéologique, Paris, 1957; M. BONFIOLI, Felix Ravenna III 25 (1958), 21-31; C. BERTELLI, BollIstCentrale Restauro 34/35 (1958), 95-111; P. A. UNDERWOOD, TürkArkDerg 8/2 (1958), 17-19; L. MIRKOVIC, Starinar NS 9/10 (1958/59), 89-86; C. DELVOYE, Sainte-Sophie de C'ple: Architecture et mosaiques, CorsiRavenna 1959, II 39-48; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 341-350; P. A. UNDERWOOD, DOP 14 (1960), 205-219; F. DIRIMTEKIN, AMY 2 (1961), 187-217; C. MANGO, Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul (DumbOaksStud 8), Washington, 1962 [4]; P. J. NORDHAGEN, Gjenoppdagelsen av K'pel. Kunst og Kultur 45 (Oslo 1962), 171-197; C. MANGO, DOP 17 (1963), 315-330; GRABAR, Sculpture 55-59; S. EYICE, Une nouvelle hypothèse..., Actes 12. CongrIntEtByz III (Belgrad 1964), 99-101; E. J. W. HAWKINS, Plaster and Stucco Cornices in Hag. Sophia, Istanbul. Actes 12, CongrIntEtByz III (Belgrad 1964), 131-135; G. GALAVARIS, Actes 12. CongrIntEtByz III (Belgrad 1964), 107-110; C. MANGO, The Lost Mosaics of St. Sophia, C'ple. Actes 12 CongrIntEtByz III (Belgrad 1964), 227-233; C. MANGO - E. J. W. HAWKINS, The Apse Mosaics of St. Sophia at Istanbul, DOP 19 (1965), 113-152; J. SCHARF, Der Kaiser in Proskynese... Festschr. P. E. Schramm I (Wiesbaden 1965), 27-35; K. KREIDL-PAPADOPOULOS, JÖBG 17 (1968), 279-289; E. J. W. HAWKINS, DOP 22 (1968), 151-166; D. I. PALLAS, Athens AnnArchaeol I (1968), 90-91; C. D. SHEPPARD, ArtBull 51 (1969), 67-68; G. STRICEVIC, Rés/Comm. 14. CongrIntEtByz (Bükreş 1971), 283-284; C. MANGO - E. J. W. HAWKINS, The Church Fathers in the North Tympanum, DOP 26 (1972), 1-41.

Yapı:

W. EMERSON - R. L. NICE, Hag. Sophia, PrelReport of a Recent Examination of the Structure, AJA 47 (1943), 403-436; O. H. STRUB-ROESSLER, BZ 42 (1943/49), 158-177; L. LAURENZI, L'origine della copertura voltana e la storia della cupola, Arte Antica e Mod. 3 (1958), 203-215; R. J. MAINSTONE, The Structure of the Church of St. Sophia, Istanbul, Transactions of the Newcomen Society 38 (1965/66), 23-49; R. L. VAN NICE, The Structure of St. Sophia, Architectural Forum 118 (1963), 131-138, 210; C. MANGO, Isaurian Builders. Polychronion (Festschrift F. Dölger; Heidelberg 1966), 358-365; R. MAINSTONE, Justinian's Church of St. Sophia. Recent Studies of its Construction, Architectural History 12 (1969), 39-49; D. THODE, Untersuchungen zur Lastabtragung in spätantiken Kuppelbauten. Diss. TH, Darmstadt, 1974.

Patrik Sarayı:

SkByz I, 517-519; A. G. PASPATES, *Τὰ βυζαντνὰ ἀνάκτορα* Atina, 1885, 79; ABBÉ BEURLIER, BullSocAntFranc, 1895, 92-93; A. HEISENBERG, Nikolaos Mesarites. Die Palestrevolution des Johannes Komnenos, München, 1907, 21, 35, 61; A. HEISENBERG, Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die... Ereignisse d. Jahres 1214, München, 1923, 21; A. VOGT, EO 39 (1940), 86-90; R. GUILLAND, Etudes: Le Thomaites et le Patriarcat, JBÖG 5 (1955), 27-40; C. MANGO, The Brazen House. A Study..., Kopenhagen, 1959, 52-53, 95-96; R. JANIN, Le Palais patriarcal de C'ple, REB 20 (1962), 131-135; F. DIRIMTEKIN, Le local du Patriarcat à Ste. Sophie, IstMitt 13/14 (1963/64), 123-127; L'angle sud-ouest de Ste. Sophie et le siège du Patriarcat. Rés/Comm. 12. CongrIntEtByz (Belgrad 1964), 27-28; D. I. PALLAS, RbK II (1971), 337-346.

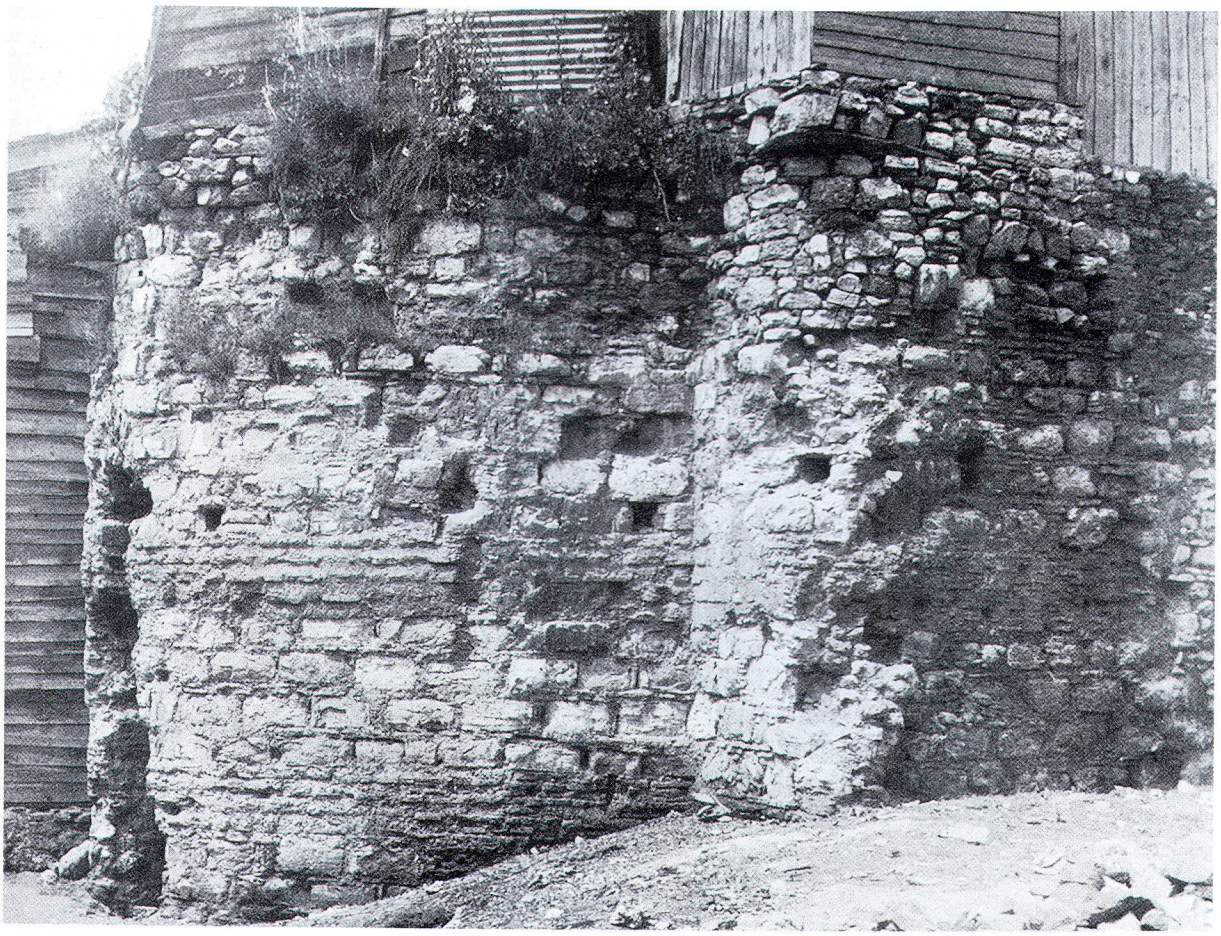

77. Apsisin, aslına uymayan restorasyonundan önceki genel görüntüsü (bkz., plan 217).

AYAKAPI KİLİSESİ

Ayakapı ve belgelere göre 1582 (990 H) tarihli Ayakapı (Havuzlu) Hamamı arasında, hemen deniz surlarının arkasında küçük, kubbeli bir yapı yer alır. Bu yapının haç biçiminde apsisli bir odası ve batıya bağlanan ön odaları vardır. Bu odalar, günümüzde, üstüne yapılmış bir evin mahzeni olarak yalnızca kısmen durmaktadır. Kullanılan duvar tekniğine göre 11.-12. yüzyılda yapıldığı düşünülen ve 19. yüzyılda hamama ait kütük deposu olan bina, konumuna göre kilisenin bir bölümünü (belki de pareklesiyon) meydana getirmiş olabilir [1]. Mordtmann tarafından ortaya atılan adın *Ἁγία Ἰουλιανὴ ἐν τῷ Πετρίῳ* yanı sıra, *Ἅγιος Ἠλίας ἐν τῷ Πετρίῳ* Kiliseleri ya da Euergetes Manastırı ile bağıntılar da mümkündür. Apsisli oda günümüzde oradaki ahşap depoya eklenmiştir.

MORDTMANN, Esquisse 74; SCHNEIDER, Byzanz 53-54 [1]; Mauern und Tore 76; IstAns 3 (1960), 1379-1381; JANIN, Géographie 137-138; 259, 509-510.

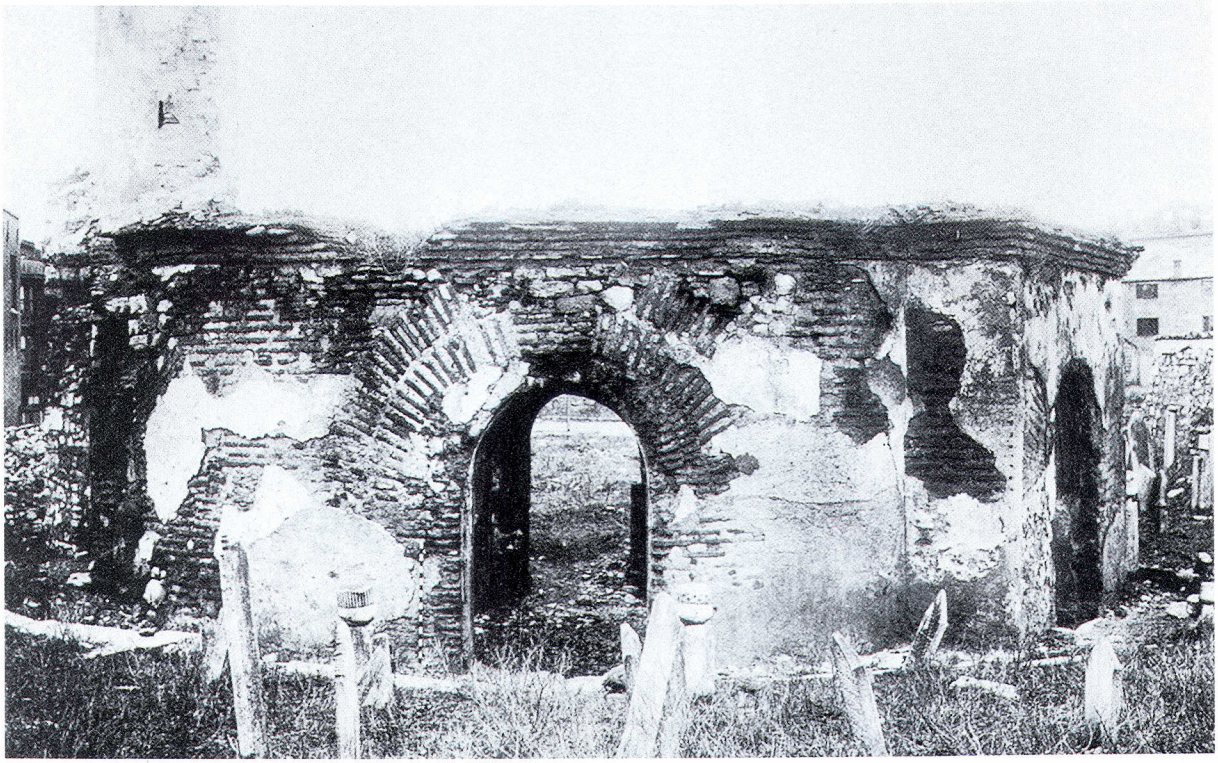

78. Cami kalıntılarının güneybatıdan görünümü (1925 civarı).

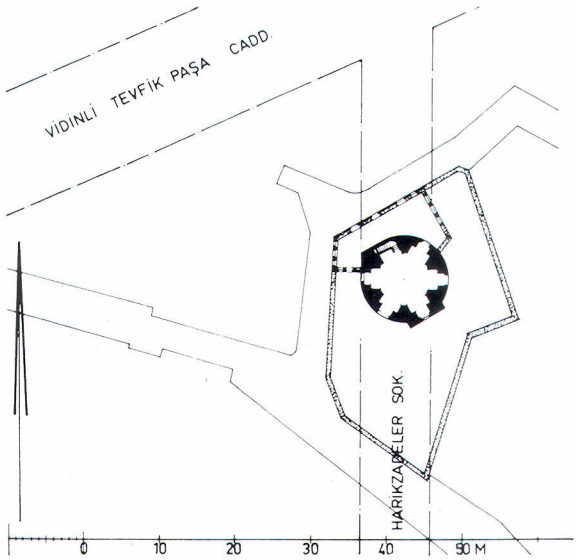

78a. Caminin eski caddeler ağındaki konumu. Bugünkü yol çizgiler ve noktalarla verilmiş. Ö. 1:1000.

BALABAN AĞA MESCİDİ

Yaklaşık 5.-6. Yüzyıllar

Yuvarlak yapı dört köşeli apsisiyle ve büyük olasılıkla kubbe örtüsüyle inşa edilir. İçeride altı adet dikdörtgen nişi vardır. Kırma taşla örülmüş temelde pencere biçiminde boşluklar bulunur. Bu durum ilk yapının da kripta biçiminde bir altyapısı olduğunun göstergesidir. Üst yapı, tuğla hatıllı yapı taşları ile inşa edilmiştir ve 11,2 m dış çapa sahiptir. Yapının kullanımına ve ne zamanlar yapıldığına dair farklı görüşler vardır (Kütüphane yapısı [3]; mezar şapeli [2]).

Yaklaşık 13. Yüzyıl

Dikdörtgen, basık bir kubbe ile örtülmüş, Palaiologos Dönemi'nde anıt mezar [1] olarak kullanılan mezar odasının (2,9 x 3,17 m) ilavesi. Resimlerin kalıntıları 1930'larda henüz kaybolmamıştı.

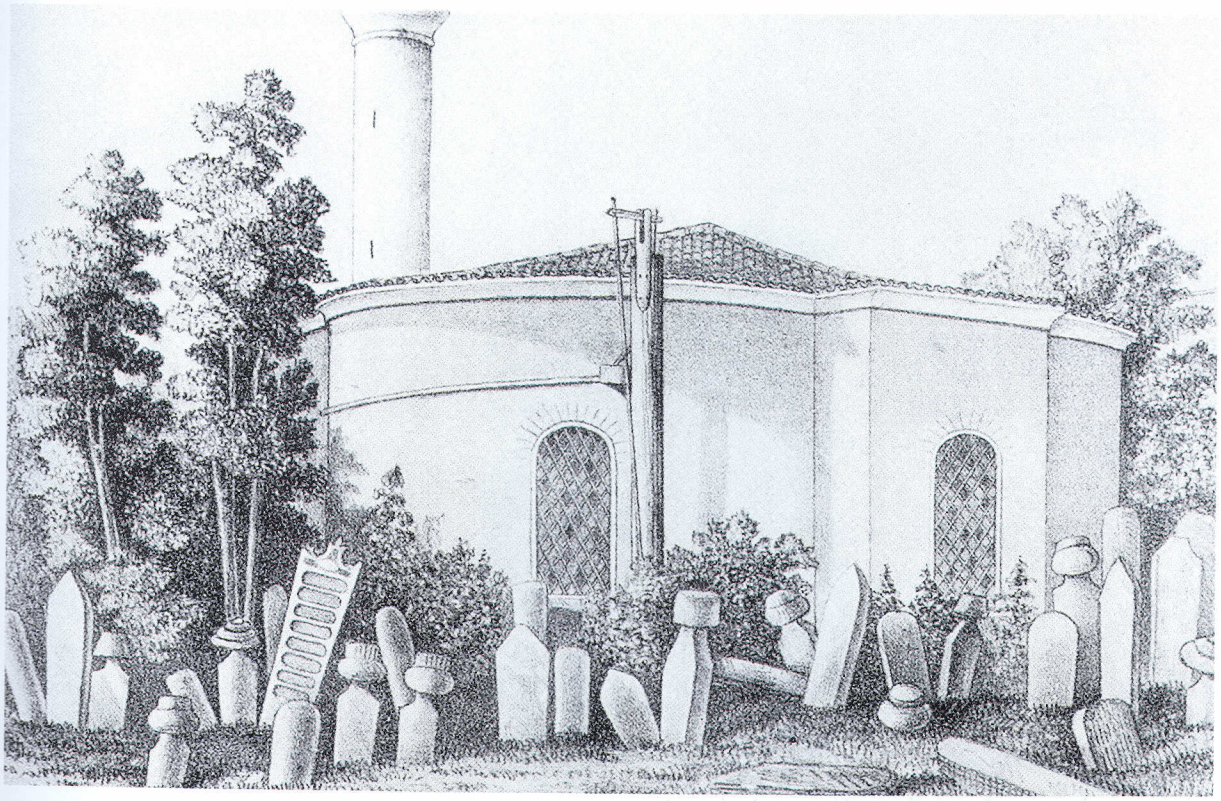

79. 19. yüzyılın ilk yarısında caminin görünümü (Paspates).

15. Yüzyılın İkinci Yarısı

1483 (888 H) yılına ait bir vakıf belgesi, yapının Balaban Ağa b. Abdullah tarafından camiye çevrildiğini gösterir. Eski giriş kapısı bir minarenin yapımı sonunda kapandıktan sonra kuzeybatı bölümüne yeni bir giriş kapısı açılır.

16.-18. Yüzyıllar

17.-18. yüzyılın kent yangınlarında hemen bitişikteki Yeniçeri Bölgesi (Eski Odalar) 1660, 1693, 1718 ve 1782 yıllarında olmak üzere pek çok kereler zarar görür. Kuşkusuz bu yangınlardan Balaban Ağa Mescidi de zarar görmüştür. Bunun sonucunda yapılan onarımlar, yapıda başka değişikliklere yol açar.

20. Yüzyıl

1911 yangınında büyük zarar gören yapı, 1930 yılında müze yöneticiliğinin yaptırdığı tespit sonucu yıkılır; ancak planlanmış bir cadde güzergâhında yer aldığı için, bazı yapı parçaları müzeye aktarılır.

HADÎKA, I, 62 (GOR IX No. 92; ÖZ, I, 31); PASPATES, 385-386; EBERSOLT, Rapport 15; MILLINGEN, Churches 265-267; GURLITT, 42; M. SCHEDE, AA 1930, 443; ARIF MÜFIT (MANSEL), AA 1934, 198-207; ARIF MÜFIT, The Excavation of the Balaban Agha Mesdjidi in Istanbul, ArtBull 15 (1933), 210-229 [1] + E. WEIGAND, BZ 38 (1938), 549; EBERSOLT, Mon 143; A. M. MANSEL, Balaban Ağa Mescidi Hafriyatı, Türk TarihArkEtnoğrDerg 3 (1936), 49-73; SCHNEIDER, Byzanz 53-55 [2]; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 267-268; AYVERDI, Fatih Devri, 12; JANIN, Géographie 1, 568; A. K. ORLANDOS, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική*. Atina, 1958, 109-110 [3]; S. EYICE, IstAns 4 (1960), 1946-1949; Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul, 1963, 57-58; CEZAR, Yangınlar, 337-365; BARKAN-AYVERDI, İstVak 153-154; AYVERDI, OMFD III, 323.

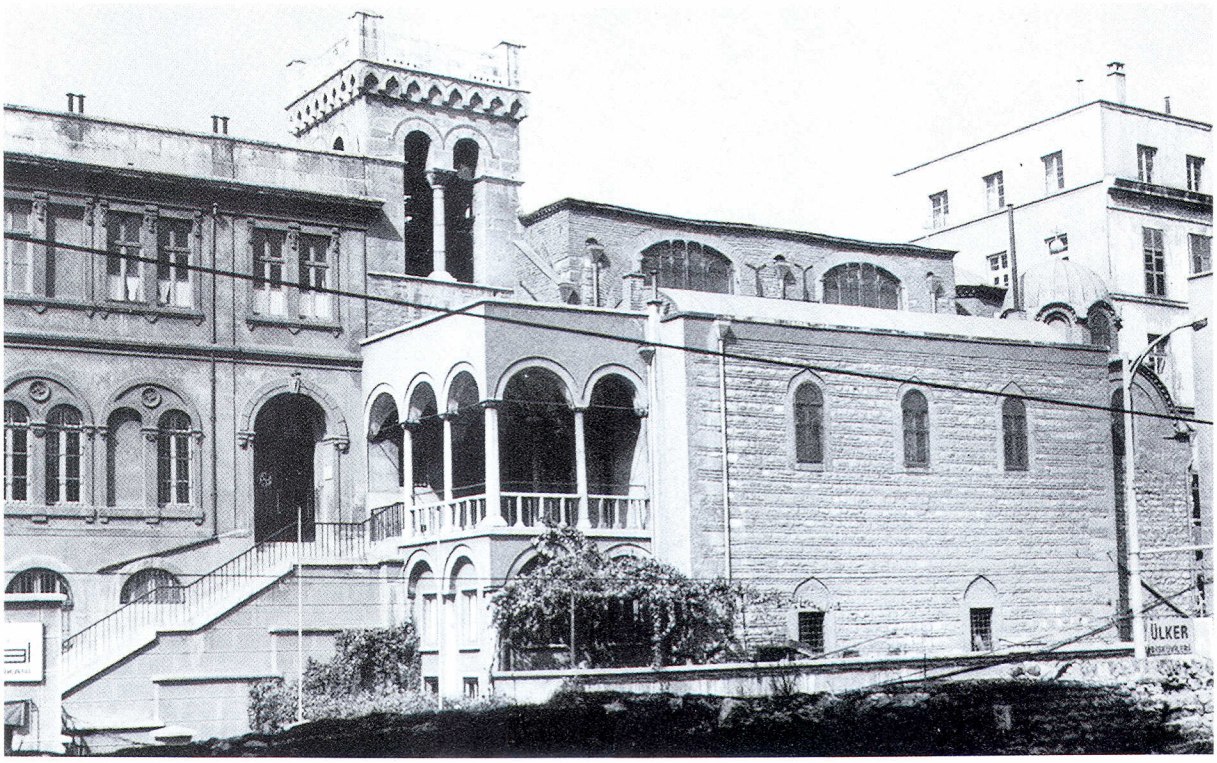

80. Taş-tuğla duvar örgüsüyle yapılmış yüksek bir zemin kat üzerinde yükselen üç nefli kilisenin görünümü. Batıda çapraz tonozlu ve başlıklar hemen hemen tümüyle Bizans döneminden devşirme malzemeyle oluşturulmuş bir mekân, beşiktonoz ile üstü örtülü güney nef ve daha yüksek olan orta nefe, doğuda kubbeli küçük odalar eklenmiştir. Bu odalar güneydeki Bizans kiliselerini andırır ve belki de eski bir Yunan kilisenin kalıntısıdır. Kilisenin kuruluşu 1669-1677 yıllarında o dönemdeki İngiliz elçi yardımcısı Dr. Covel'ın, kilisenin kapısı üstündeki yazıtı kopya etmiş olması ile ortaya çıkar:
+ ad · honorem · Dei · et · santissime · uisitacionis · Uirgini' · Marie · et · beatisimi · patris · nostri · Benedicti · hoc · monasteriu · fundatu fuit · M · CCCC · XX · VII · die · XII · Madii · tpr · beatisi · d · d · nri · Pape · M · V +

Saint BENOÎT

Adları: Monasterium Sanctae Mariae Misericordiae Ordinis S. Benedicti; Sta. Maria della Cisterna.

15. Yüzyıl

İki koruyucu aziz adına (S. Virginis Mariae ve Beati Benedicti) yapılan ve Cenova'lı Benedikten keşişlerin yerleştirildiği manastır 1427 yılında, Pera'nın doğusunda, surlarla yeni tahkim edilmiş bölgede, 16. yüzyılın ortalarında daha hâlâ varlığı gözlemlenen bir sarnıcın hemen yanında, eski bir Yunan kilisesinin üstüne yapılır. Ortalama 300 sütunu Cenovalılardan alınan sarnıç (Gyllius IV II) bahçe olarak kullanılmış olmalıdır. Yamaçta günümüzde de hâlâ saptanabilen setlerin varlığının ve alanın dikdörgen olarak planlanmasının nedeni bu sarnıç olmalıdır. Kubbeyle örtülmüş küçük kilisenin galerileri, atriumu ve kulesi vardır ve mozaiklerle süslenmiştir. Gösterişsiz manastır binaları ise kilise ile bağlantılıdır.

1499 yılında kilise, Kasino Tarikatı'nın Congregatio Cassinensis'e devrolur. 1460-1461 yılında ise Türklerin Pera'yı ele geçireceği korkusuyla değerli dekorasyon parçaları, başka kiliselerin eşyalarıyla birlikte Sakız adası (Chios) üzerinden Cenova'ya yollanır [1].

16.-17. Yüzyıllar

Frenk kolonisinin içindeki uzun çatışmaların ardından Türkler kiliseyi, İspanya'dan kovulup gelen müslümanlar için camiye çevirme tehdidinde bulunurlar. Ancak kilise, 1540 yılında Türklerin izniyle "Chapelle Royale à l'usage de l'Ambassadeur de France" adıyla Hıristiyan kültüne hizmet

eden bir kurum olarak kimliğini korur. Kilise ile ilgili çatışmalar devam eder. 1583 yılından itibaren Cizvitler kiliseyi yönetirler. Kilise, Fransızların ve Venediklilerin bağışları sayesinde onarım görür. 1660 yılına kadar veba salgınları ve mezhep çatışmaları kiliseye ait tarih kayıtlarının önemli öğeleridir. Söz konusu kilise, Pera'da çıkan büyük yangında zarar görmeyen tek Latin kilisesidir. Ancak manastır zarar görür ve yağmalanır.

17. Yüzyıl Sonu / 18. Yüzyıl Başı

1686 yılında dikkatsizlik sonucu çıkan yangında eski kilise büyük hasara uğrar. Fransız büyükelçisi ve pederlerin çabaları ile 1687 de yeniden onarılır ve Türk kanunlarına aykırı olmasına rağmen kubbeyle ve kurşun çatıyla örtülür. 1696 yılında kentteki büyük yangında yeniden zarar gördüyse de, 1697 yılında Marsilyalı tüccarların vakıfları sayesinde yenilenir. Artık Pera'nın hem en güzel hem de en büyük kilisesidir. Pek çok mezar taşının da gösterdiği üzere, Frenkler'in üst sınıfları ve yabancı elçiler tarafından mezar kilisesi olarak kullanılmaya başlanır. Fransız cemaatine hizmet veren bir hastahane de manastıra aittir. 1731 yılında kilise, kentte çıkan bir yangından yeniden zarar görür ve 1732 yılında Fransız büyükelçisinin yardımı ile yeniden yapılır.

18. Yüzyıl Sonu / 19. Yüzyıl

Cizvit tarikatının Papa IV. Clemens tarafından 1773 yılında feshedilmesinden sonra, kilise ve manastır 1780 yılında Lazaristlerin eline geçer. Bunlar 1783 yılında göreve başlarlar. 18. yüzyıl sonlarına doğru kilisede küçük bir şapel, –Ste. Anne Şapeli– yapılır. Fransız Devrimi döneminde karşılaşılan zorlukların ardından Lazaristler burada 1804 yılında bir okul açarlar. Okulu ve manastırı zamanla büyük ölçüde genişletirler. 1840 yılında okul Bebek'e taşınır.

1865 yılında çıkan yangınların ardından manastır 1871 yılında yeniden onarılır ve kilisenin içi tümüyle değiştirilir. Ancak kule ve plandaki pek çok eski öğe aynı kalır. 1867 yılında manastırın onarımı ve "Maison de la Providence"ın yapımıyla birlikte öksüzler yurdu, hastane ve başka sosyal kuruluşların yapımı da öngörülmüştür. Manastırda ayrıca bir de ruhban okulu kurulur [2].

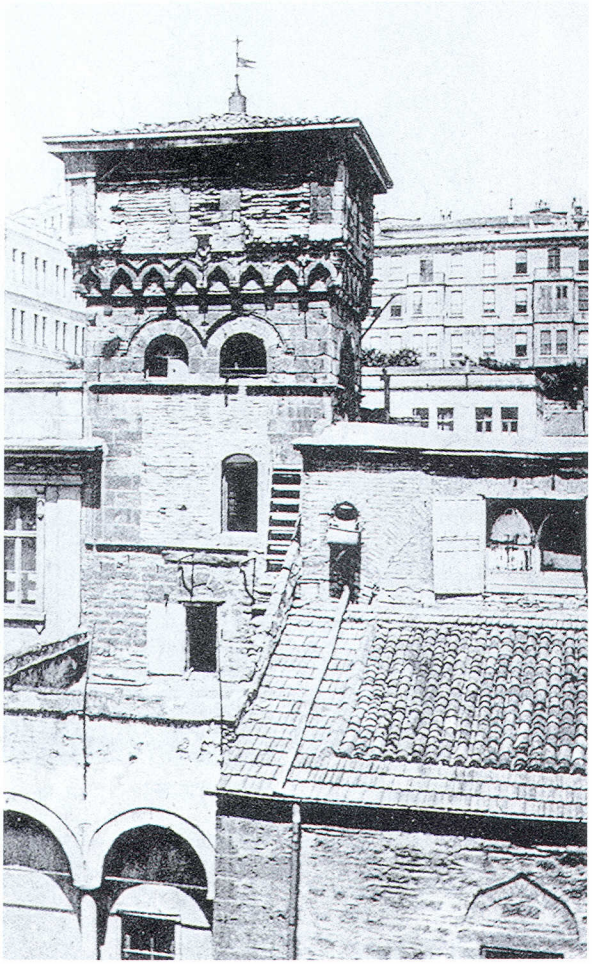

80a. Kulenin ve kilisenin batı tarafının 19. yüzyılın sonuna doğru yapılan restorasyondan önceki görünüşü.

DC IV 6, 14; M. Belin, Histoire de l'église latine de C'ple, Paris, 1872, 38-57, 104-105; L. T. Belgrano, Documenti rigardanti la Colonia Genovese di Pera, Bologna, 1888 [1]; M. A. Belin, Histoire de la Latinité de C'ple, Paris, 1884, 232-270, 429-436 [2]; L. De Beylié, L'Habitation byzantine (Suppl), Paris, 1903; Gurlitt 42; E. Dalleggio D'alessio, Relatione dello stato della Christianità di Pera e C'pli, K'pel, 1925, 61-63; EO 25 (1926), 32-33; EO 31 (1932), 203; T. Bertelé, Il Palazzo degli Ambasciatori di Venezia a C'poli et le sue antiche Memoire, Bologna, 1932, 241; E. Dalleggio D'alessio, Le Monastère de Sainte-Marie de la Miséricorde de la Citerne de Péra ou de Saint-Benoît, EO 33 (1934), 59-94; A. M. Schneider - M. I. Nomidis, Galata. Topographisch-archäologischer Plan, Istanbul, 1944, 22-23; Eyice, Guide No. 162a; Janin, Géographie 586.

81. Kilisenin kuzeybatıdan görünümü (Theotokos Mukhliotissa kilisesinin altından başlayarak, kuzeye doğru dimdik inen yamaçtaki konumu için krş., resim 363).

BLACH (EFLÂK) SARAYI

Adları: Yun. *Θεοτόκος Παλάτια; τὸ Βλαχσαράγι Παναγία; Θεοτόκος Παραμυθίας;* Türk: Ayia Vlaherna Kilisesi, Blachsarayı, Eflâk Konağı Kilisesi.

16.-17. Yüzyıllar

Eflâk voyvodalarının (*ὁσπίτιον τῶν Βλάχων*) başkentteki mekânı olan kilise 1587-1597 yıllarında, patrikhanenin Pammakaristos Kilisesi'nden çıkartılmasından sonra kısa bir süre patrikhane olarak kullanılmış ve burada 1593 yılında büyük bir sinod toplanmıştır. Kilise, 1640 yılındaki büyük yangında, yanındaki Kudüs Patrikhanesi'ne ait olan Metokhion *τοῦ Ἁγίου Τάφου* ve Balat ile Fener'deki diğer sekiz kilise ile birlikte harap olur.

18.-20. Yüzyıllar

1729 (1142 H.) yılında Balat'ta çıkan ve 13 kilisenin yandığı büyük yangından, olasılıkla burası da etkilenmiştir.

1769 yılından itibaren misafirhane (Metokhion) olarak Megaspilaion Manastırı'na bağlanan kilise (MM V 208, 211) Balat ve Fener arasından sahile doğru uzanan vadinin güneyinde, bir yamacın düzlüğü üzerinde yer almaktadır. Kilise, basit tek nefli bir plana sahiptir ve yanında ahşap bir narteksi ile 19. yüzyılın sonlarında yapılmış demirden bir çan kulesi vardır.

HAMMER, CuB I, 451; SKBYZ I, 575; M. I. GEDEON, *Χρονικὰ τοῦ Πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ τοῦ ναοῦ*. K'pel, 1884, 69-72; A. REGEL, Analecta Byzantino-Russica, Petersburg, 1891, 108; GEDEON, Ekkl 140; A. PAPADOPOULOS KERAMEUS, *Ναοὶ τῆς Κ' πόλεως κατὰ τὸ 1503 ΚΕΦΣ* 28 (1904), 118-145; SCHNEIDER, Byzanz 43-44; SCHNEIDER, Mauern und Tore 74 (No. 4); IstAns 3 (1960), 1553-1554; N. JORGA, Byzance après Byzance, Bükreş, 1971 2, 149-150.

BODRUM CAMİİ

Adları: Yun: *Μονὴ τοῦ Μυρελαίου; ἡ τοῦ Βασιλέως Ῥωμανοῦ μονή; τὸ Μυρέλαιον.* Türk: Bodrum Camii; bazen Mesih Paşa Camii.

10. Yüzyıl Başı (922'den önce)

Patria, 8. yüzyıl ortalarında bu manastırın varlığından söz etse de (Preger 258) aslında ilk kez İmparator Romanos I. Lekapenos (919-944) tarafından eski bir sarayda (→) Kadınlar manastırı olarak kurulmuştur (TheophCont 402, 473 B; SymMag 733 B; LeonGramm 307 B). 920 yılında, daha erken tarihli, merkezi bir yapının üstüne inşa edilmiş sarayın yanına mezar kilisesi olarak iki katlı bir kilise yapılır. 922 yılında Romanos'un eşi Theodora buraya gömülür (TheophCont 402 B). Bundan kısa bir zaman sonra imparator, Mamas Manastırı'ndan üç adet lahdi buraya getirtir (TheophCont 403 B). Hem oğulları Khristophoros (932) ve VII. Konstantinos (946), hem de kendi (948) buraya gömülür (Kedren II 325 B).

Kilisenin saray terası ile aynı seviyede olması arzu edildiğinden, iki katlı olarak inşa edilir. Kesme taşlı ve tuğla duvarlı alt katın ön mekânı ve üç nefli bir ana mekân vardır. Bunu bir teras çevreler. Bunun üstünde ise narteksli, üç nefli, kubbelerle örtülü bir ana mekânı ve üç apsisli beması ile tuğladan inşa edilmiş ikinci kat yükselir. Bunu bir teras çevreler. Küçük bölümlere ayrılmış kilise mekânı ise renkli mermerlerle ve pişmiş topraktan yapılmış boyalı frizlerle ve mozaiklerle süslenmiştir.

10. ve 11. yüzyıllarda pek çok kere imparator ailesinin kadınları manastırda oturmuşlardır (SymMag 757 B; Glykas 604 B).

13. Yüzyıl

1203 yılı ağustos ayında çıkan büyük yangında kilise Mese ve Eleutherios Limanı'nın arasındaki bölge ile birlikte harap olur (NikChon 731 f. B).

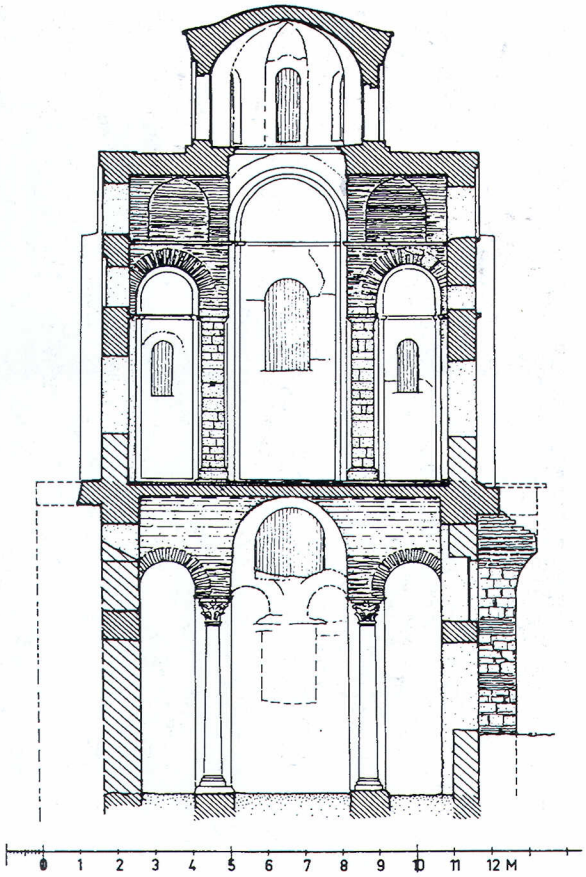

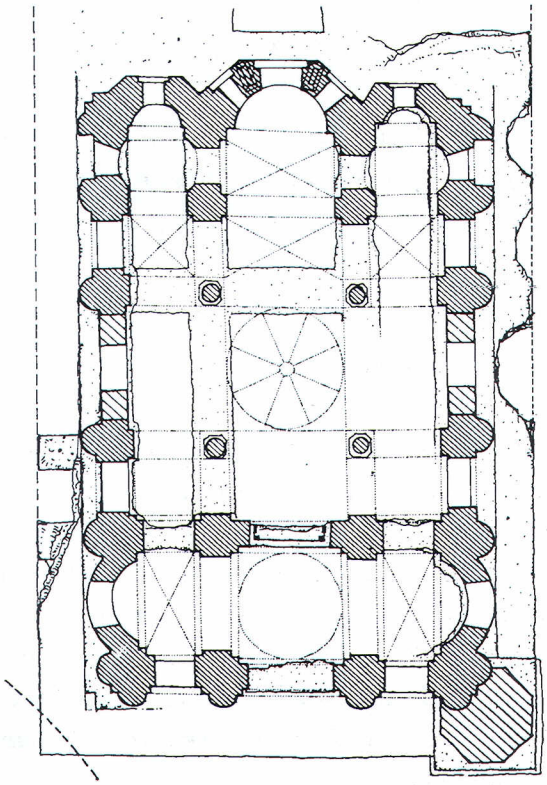

82. Plan ve kesit (ana kubbenin ortasından). Ayrıca altta taranmış olarak merkezi yapıya bağlanan kısım (Plan: C. L. Striker). Ö. 1:200.

83. Eski kilisenin restorasyon çalışmaları sırasında büyük ölçüde yenilenmiş dış tuğla kaplamasıyla kuzeybatıdan görünümü.

Buluntulardan anlaşılacağı gibi 13. yüzyılın sonuna doğru kilise ve manastır yeniden yapılmıştır [1].

14. Yüzyıl

Alt kat 14. yüzyıla kadar dini amaçlı olarak veya mezar işleviyle kullanılmaz [2]. 14. yüzyılda zemin düzeltilir ve tuğla döşenir. Doğu ve güney duvarlara iddiasız, sade mezarlar yapılır. Dikdörtgen apsiste duvar fresklerle bezenir (Theotokos Hodegetria, vakfeden kadın ile birlikte [1]).

1315 yılında erkekler manastırı (MM I 13) olarak kullanıldığına ilişkin bilgiler kesin değildir [3].

15. Yüzyıl Sonları

Kentin fethine kadar işlevini sürdüren manastırın kilisesi Sadrazam Mesih Ali Paşa (ö. 1501/907 H) tarafından camiye çevrilir. Gerçi adı

84. Kilisenin doğudan görünümü (1935-1936 civarı).

değişir ama eski adı da 16. yüzyıl ortalarına kadar kullanılır ve P. Gyllius tarafından bu şekilde aktarılır (Top III 8).

1784

Kentteki yangınların birinde (olasılıkla 1782/1196 H) hasara uğrayan yapının kuzey kısmı onarılır.

1911

Cami çevresindeki bölge yangından etkilenir, yapı zarar görür ve kullanım dışı kalır. D. T. Rice ve Th. Macridy burada 1930 yılında ilk kazıları yaparlar. Bunları 1965 yılında C. L. Striker'ın [1] yaptığı incelemeler ve R. Naumann'ın [4] kazıları izler. Aynı zamanda Evkaf yönetiminin hâlâ devam eden restorasyon çalışmaları da başlar.

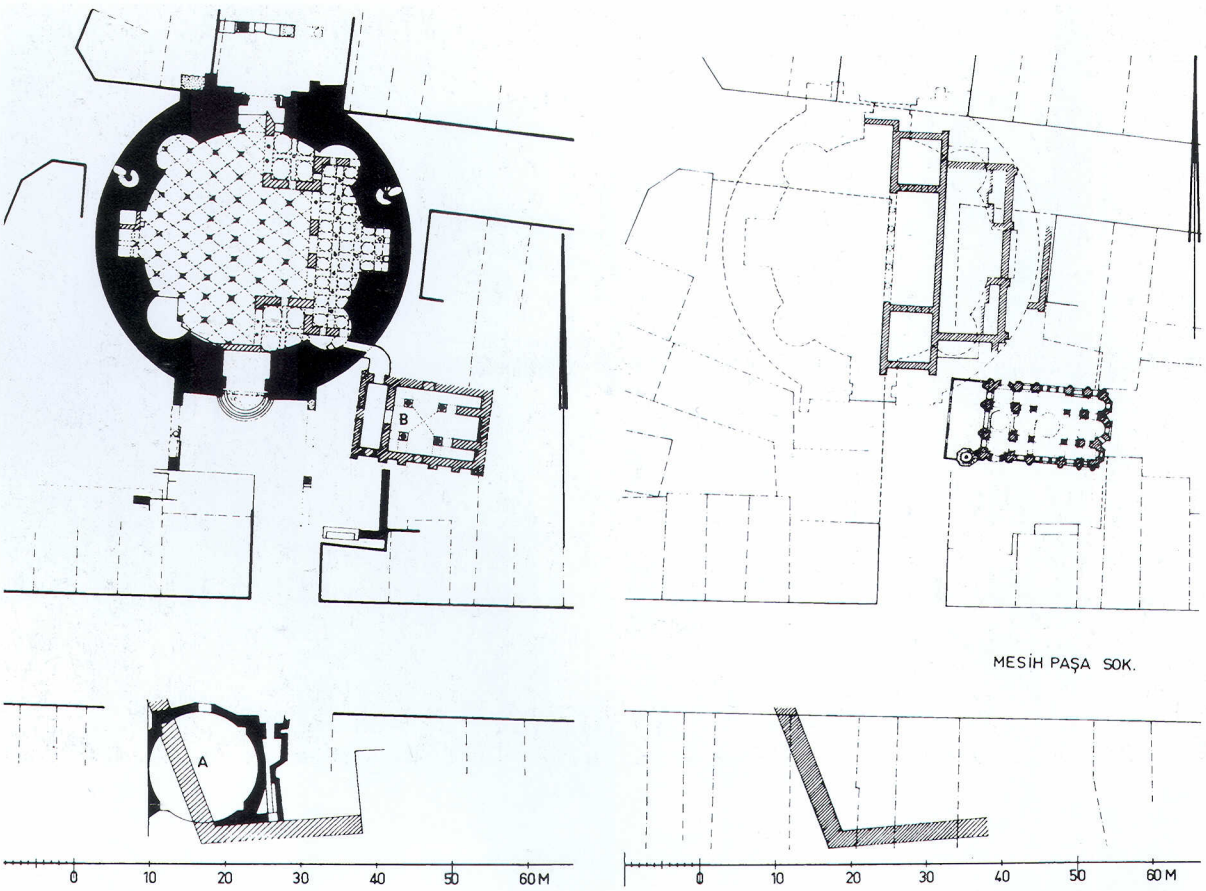

85-86. Merkezi yapının sarnıç ile birlikte konumu. B kilisesinin zemin katı ve (bugün artık olmayan) küçük merkezi yapı A (solda); kilisenin üst katı ve (sonradan yapılan) sarayın üst katı (sağda); 5. yüzyıla ait kısımlar siyah; 10. yüzyıla ait kısımlar sık taranmış, daha sonraki kısımlar ise seyrek taranmış olarak gösterilmiştir. Ö. 1:1000.

87. Restorasyon çalışmalarının başlangıcında kilisenin ana mekânından apsise bakış. ▶

88. Doğuya, kilisenin alt katına bakış; nişte 1965 yılında ortaya çıkarılan geç tarihli mezar kalıntıları görülmektedir. ▶

DC IV 8, 56; HADİKA, I, 55 (GOR IX No. 75; ÖZ, I, 36); PASPATES, 334-336; FORCHHEIMER-STRZYGOWSKI 58-59; RICHTER 231-233; EBERSOLT, Miss. 26-32; MILLINGEN, Churches 196-200; GURLITT, 36; EBERSOLT, Eglises 139-146; K. WULZINGER. JdI 28 (1913), 386-388; J. GOTTWALD, OsmanLloyd (K'pel 23.5.1913); WULFF, 455-456; K. WULZINGER, Byzantinische Baudenkmäler zu K'pel, Hannover, 1925, 98-110; D. T. RICE, Antiquity 4 (1930), 419-420; M. SCHEDE (D. T. RICE), AA 1930, 432-442; N. BRUNOV, BZ 32 (1932), 50-62; D. T. RICE, Byz 8 (1933), 151-174; EBERSOLT, Mon 57; J. KOLLWITZ, RQu 42 (1934), 245-246; KAUTZSCH, Kapitellstudien 51; SCHNEIDER, Byzanz 64-65; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 268-269; EYICE, Guide No. 57; KRAUTHEIMER, 261-263; R. NAUMANN, Der antike Rundbau beim Myrelaion und der Palast Romanos' I. Lekapenos, IstMitt 16 (1966), 199-216 [4]; AAMusIst 13/14 (1966), 64-67; 135-139; C. L. STRIKER, Bodrum Camiinde Yeni Bir Araştırma ve Myrelaion Problemi, AAMusIst 13/14 (1966), 71-75, 210-215 [1]; R. NAUMANN, AnSt 17 (1967), 30-31; R. JANIN, REB 26 (1968), 178-184; JANIN, Géographie 351-354; H. SCHÄFER, IstMitt-Beiheft 7 (Tübingen 1973) 58 [2]; C. L. STRIKER, The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul, Princeton, 1977 [3].

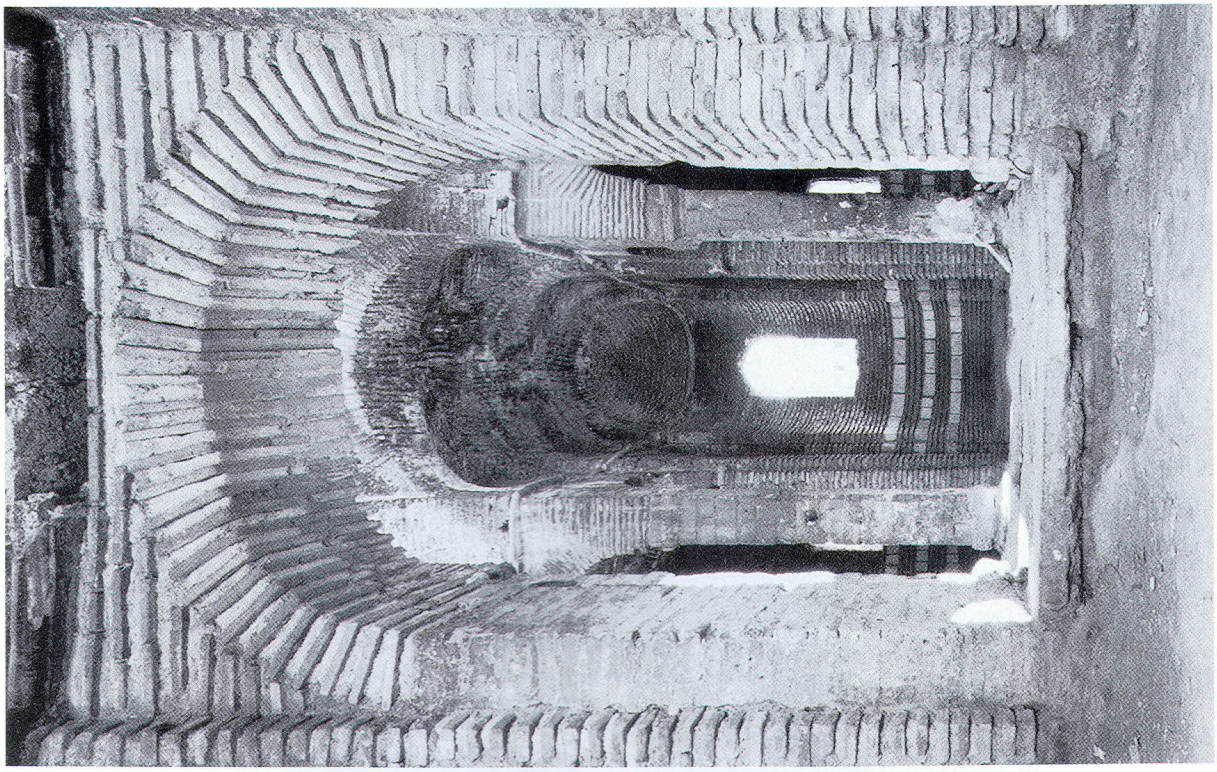

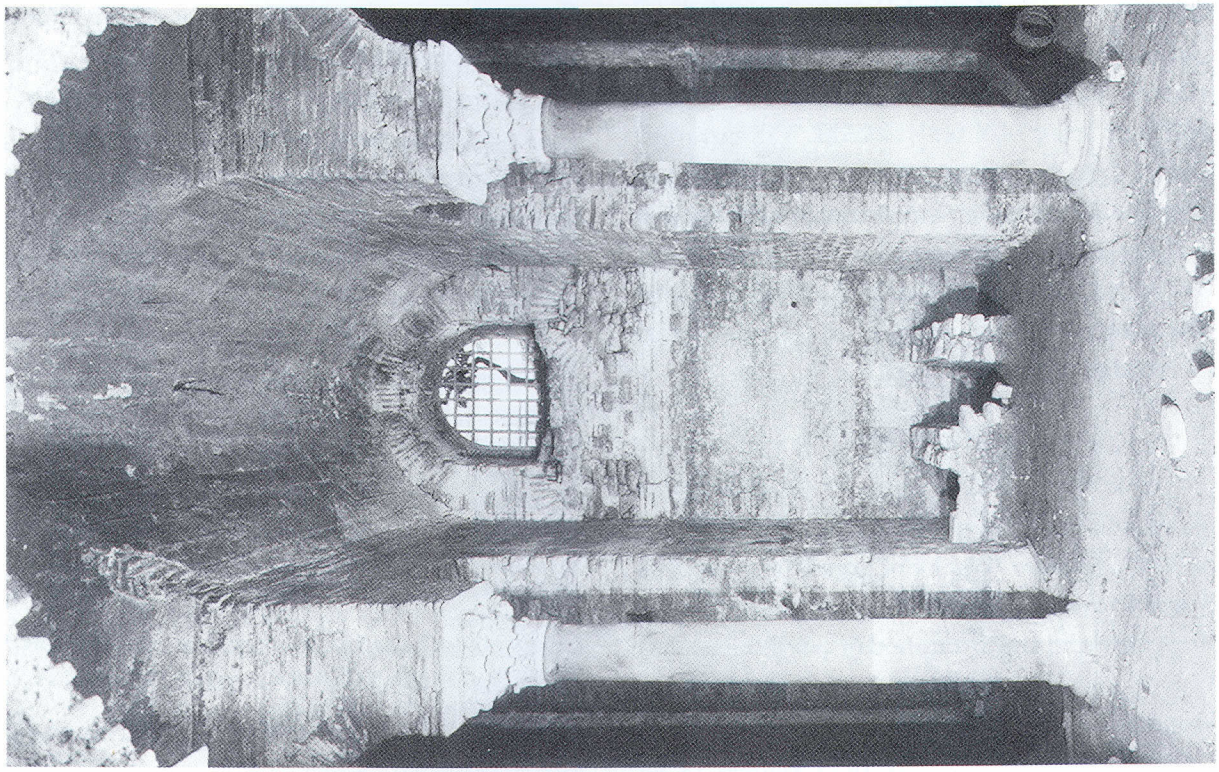

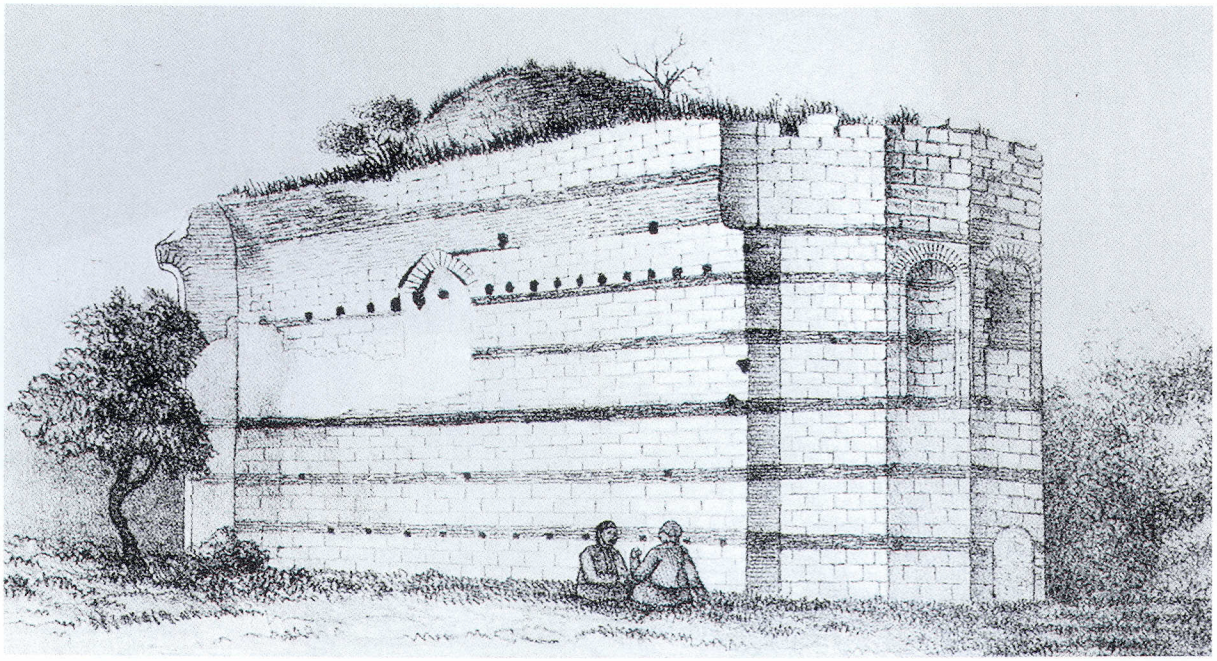

89. 19. yüzyılın ilk yarısında şapelin görünümü (Paspates).

BOĞDAN SARAYI

Yaklaşık 14. Yüzyıl

Kuzey-güney yönünde ve tuğla hatıllı duvar örgüsü ile yapılmış küçük binanın zemin katı beşik tonozla örtülü, basit bir apsisle sona eren bir mekândır. Üst kat ise buna benzer; ama kemerlerinin üzerinde pandantif kubbesi ve çok köşeli, nişlerle süslenmiş apsisi olan bir mekândır. Yan duvarlar, şapelin daha büyük bir tesisin parçası olduğunun göstergesidir. Yapının, kesin olmamakla beraber Palaeologos'lar dönemine ait olduğu söylenebilir. Bir ihtimal, mezar şapeli olarak önemli Prodromos Manastırı'nın bir bölümünü *ἐν τῇ Πέτρᾳ* meydana getirdiği düşünülebilir [1].

16.-17. Yüzyıllar

Artık *Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Βογδανσαράγι* olarak adlandırılan şapel büyük bir arazi ile birlikte, kendi yerleşim bölgelerini burada kurmuş olan Boğdan voyvodalıların mülkiyetine geçer.

Yüksek bir duvar tarafından çevrili olması sayesinde sık sık tekrarlanan kent yangınlarından korunan bu yapı, 17. yüzyılda sultan tarafından yabancı elçiliklere kiralanır. 1634 yılında, ya da 1657-1658 yıllarında İsveç elçisi P. Strasburg'a ya da C. Ralamb'a kiralanır [2].

18.-20. Yüzyıllar

18. yüzyılın ikinci yarısında Athos Manastırı Hag. Panteleimon'un mülkiyetine geçtikten sonra, bölge 1784 yılında bir yangın nedeniyle zarar görür ve o dönemden sonra da bostan olarak kullanılır.

19. yüzyılda şapel yavaş yavaş çökmeye başlar ve yıkıntıları günümüzde bir gecekondu bölgesinin içinde kalır.

PASPATES, 360-361; C. C. CURTIS - M. A. WALKER, Broken Bits of Byzantium (K'pel 1891?), 60-63; A. MORDTMANN, *ΚΕΦΣ* Parartema 19 (1891), 1-9; MORDTMANN, Esquisse 75-76; EBERSOLT, Rapport 13; MILLINGEN, Churches 280-287; N. BRUNOV, BZ 26 (1926), 358-359; EBERSOLT, Mon 27, 146; R. JANIN, EO 31 (1932), 416, No.2; SCHNEIDER, Byzanz 56; R. JANIN, EO 35 (1936), 331-332; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 240; F. BABINGER, Academia Română Memoriile sect. istorice III 18, mem. 2 (Bükreş 1936), 17; C. J. HILTEBRANDT'S, Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise (ed. F. BABINGER), Leiden, 1937, 229, (No. 225, 1) [2]; MAMBOURY, IstTour 283-284; S. EYİCE, Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul, 1963, 32-34; JANIN, Géographie 371, 421-429 [1]; N. JORGA, Byzance après Byzance, Bükreş, 1971 2, 145.

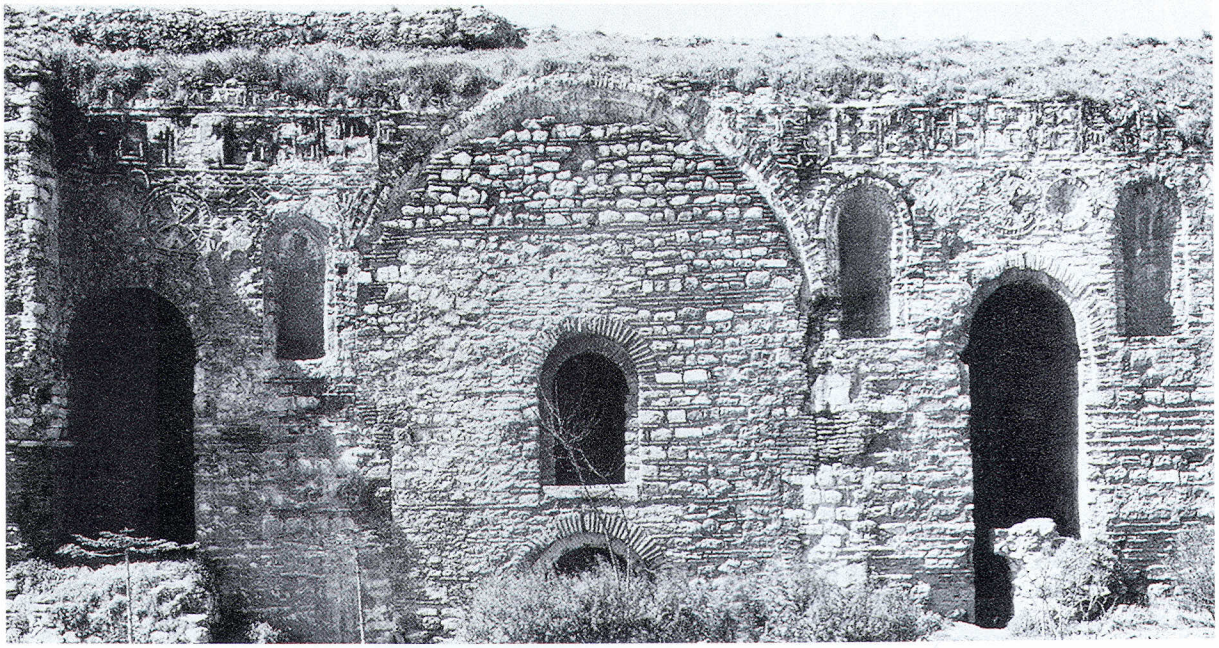

90. Marmara Denizi tarafındaki surların içinde yer alan ve tuğladan süslemelerle dekore edilmiş cephenin görünümü. Eski yapının kemer boşluğunun ne zaman örüldüğü bilinmemektedir.

CHRISTOS / KHRİSTOS PHİLANTHROPOS

Adı: Yunanca: (Biçimi ile ilgili belirsizlikler ve kuşkuyla birlikte) *Μονὴ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Φιλανθρώπου.*

14. Yüzyılın Başlangıcı (yaklaşık 1308)

İrini Choumnos (ö.1360 civarı, II. Andronikos'un oğlu Ioannes'in dul eşi [1] tarafından vakfedilen, ancak adı bilinmeyen eski manastır yeniden yapılır ve kentin kültürel yaşamının merkezi olur. Yapı, kilise ve çift manastırdan oluşur. Yapıdan kalan sadece temeller ve kiliseye ait olduğu kesin olmayan zemin katının cephesidir.

Yeri saptamak için nirengi noktası olarak 16. yüzyıl sonu yapılan İncili Köşk'ün altında yer alan, 14. ve 15. yüzyıllarda hacılar tarafından sık sık ziyaret edilen *Ἁγίασμα τοῦ Σωτῆρος* alınabilir.

19.-20. Yüzyıllar

1821 yılındaki Yunan ayaklanmasına kadar Rumlar burada Meryem'in Gökyüzüne Çıkışı Bayramı'nı kutlarlar. 1922-1923 yıllarında cephenin ve yapının temelinin daha yakından araştırması yapılır [2].

HAMMER, CuB I, 236; SKBYZ I, 181; PASPATES, 104; X. A. SIDERIDES, *Περὶ τῆς ἐν Κ' πόλει Μονῆς τοῦ Σωτῆρος τοῦ Φιλανθρώπου. Ἐκκλησ. Ἀλήθεια.* 17 (1897), 234vd.; 18 (1898), 4vd.; MILLINGEN, Walls 252-255 [3]; GURLITT, 90-91; K. WULZINGER, Byzantinische Baudenkmäler zu K'pel, Hannover 1925, 5-28; V. LAURENT, Une princesse byzantine au cloître, EO 29 (1930), 29-60 [1]; H. E. DEL MEDICO, Essai sur Kahrié Djami au début du XIIe siècle, BZ 32 (1932), 16-48; SCHNEIDER, Byzanz 74-76; R. DEMANGEL - E. MAMBOURY, Le quartier des Manganes et la première région de C'ple, Paris, 1939, 49-68 [2]; R. JANIN, Les deux monastères du Christ Philanthrope, EtByz 4 (1946), 151-162; MAMBOURY, IstTour 339-340, 453-456; EYICE, Guide No. 5; J. VERPEAUX, Nicephore Choumnos. Homme d'etat..., (Paris 1959), 46vd.; JANIN, Géographie 527-529.

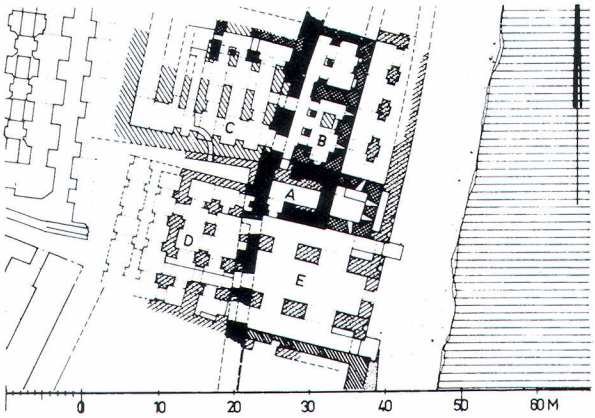

91. Yapının planı. Antik (siyah) ve 9. yüzyılda yenilenmiş surlar. Manastırın temelleri (taranmış); solda ise Mangan Manastırı'nın bölümleri (bkz., resim 126). Ö. 1:1000.

92. Deniz surlarını ve daha eski yontma taşlardan yapılmış surları (solda) kapsayan bir açıdan kiliseye bakış (bkz., resim 354). 18. 19. yüzyılın üstü çatıyla örtülü kiliselerine tipik bir örnek.

Hagios DEMETRİOS KANANU

Ad: *Ἅγιος Δημήτριος εἰς τὴν Ξυλοπόρταν; Ἅγ. Δημήτριος ὁ Κανάβης (Κανανοῦ)* belki burada kısa bir süre için ikamet etmiş Nikolaos'a atfen *Κανάβος* – NikChon 744 vd. ?).

14. Yüzyıl (1334)

Kilisenin adı ilk kez bir vakfa verilişi vesilesiyle geçer. (MM I 568). Kilisenin Georgios Pepagomenos tarafından yeniden yapıldığından söz edilir. Kilise, Haliç'deki deniz surlarının hemen bitişiğinde, surun bir çıkıntısı dolayısıyla oluşan köşede yer alır.

16. Yüzyıl Sonu / 17. Yüzyıl

Kilise ve kiliseye ait büyük borç altında olan manastır 1597 yılında İskenderiye patriği Meletios Pigas'ın mülküne eklenir ve bu sayede harap durumdaki kilise onarım görür. 1640 yılında kilise, Büyük Balat yangınından önemli ölçüde etkilenir.

18. Yüzyılın İlk Yarısı

Henüz mozaikleri duran, eski, kubbeli kilisenin deprem (1719 ?) nedeni ile yıkımından sonra ve 1729 yılındaki büyük Balat yangınının ardından, 1730 yılında yapılan bir cemaat toplantısı sonucu, günümüze kadar gelen üç nefli uzun yapıya, ahşap sütunlar ve ahşap beşik tonoz eklenir.

19.-20. Yüzyıllar

İki Dünya Savaşı arasında farklı işlevler için kullanılan kilise, 1946-1947 yılında tekrar cemaate geri verilir ve onarılarak günümüze kadar kullanılır.

HAMMER, CuB I, 455-456; KONSTANTIOS, *Συγγραφαὶ αἱ ἑλάσσωνες*. K'pel, 1866, 441; MILLINGEN, Walls 197-198; GEDEON, Heort 180; A. PAPADOPOULOS KERAMEUS, *Ναοὶ τῆς Κ' πόλεως κατὰ τὸ 1503 καὶ 1604. ΚΕΦΣ*, 28 (1904), 123, 134-135; JANIN, EO 33 (1934), 339; SCHNEIDER, Byzanz 47 (No. 47); SCHNEIDER, Mauern und Tore 70-71; A. M. SCHNEIDER, Oriens 4 (1951), 94; IstAns 3 (1960), 1563-1564; JANIN, Géographie 90-91; N. JORGA, Byzance après Byzance, Bükreş, 1971 2, 135vd.

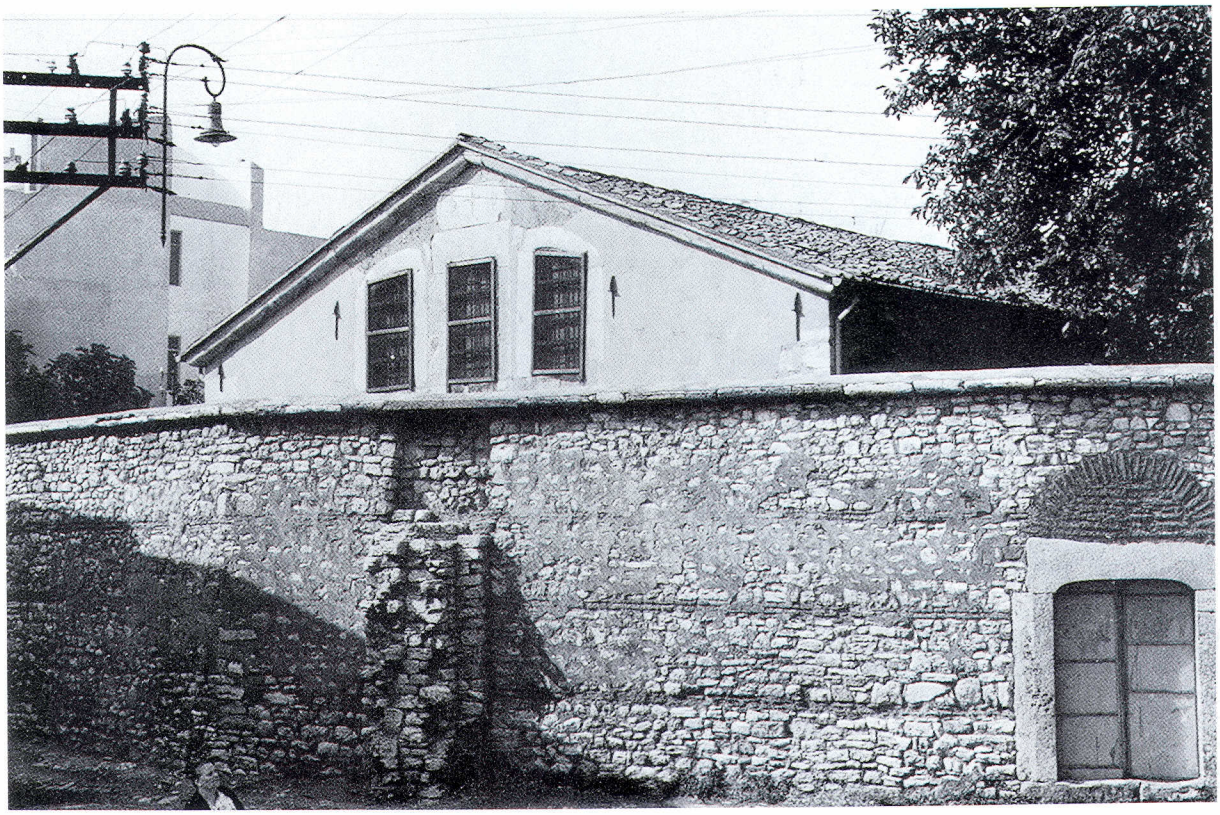

93. Kiliseye ve önündeki eski kabartma plakalarının kullanıldığı yüksek yangın duvarına bakış.

Hagios DEMETRİOS SARMAŞIK

Adı: *Εἰς τὸ Σαρμασίκι ἅγιος Δημήτριος*; bir olasılıkla 1604 yılında bahsedilen kilise *Ξυλομάσγιδον ἅγιος Δημήτριος* ile özdeş [1].

17. Yüzyıl

Kilise, Sarmaşık bölgesinin papazlarının mekânı olarak adlandırılır, ancak geçmişi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır [1].

18. Yüzyıl

1729 ve 1782 yıllarındaki yangınlardan zarar görüp görmediği bilinmemektedir, ancak hasara uğramış yapının 1834 yılında bugünkü biçimiyle yenilendiği düşünülmektedir [2]. Ahşap sütunlar ve ahşap beşik tonozlu bu üç nefli, basit bazilikayı yüksek bir duvar çevreler. Bu duvara ise M.Ö. 2. yüzyıla ait bir Ölü Yemeği Ziyafeti kabartması ile bir Bizans kabartması yerleştirilmiştir. 1890 yılında ise başka mezar buluntuları (haç biçiminde pek çok mezar taşı) çıkarılır [3].

20. Yüzyılın Başı

1905 yılında dökülen çan, demir bir çerçeveyle kilisenin yanına asılır [2]. Kilise hâlâ kullanılmaktadır.

SKBYZ I 349; GEDEON, Heort 79 [3]; A. PAPADOPOULOS KERAMEUS, *Ναοὶ τῆς Κ' πόλεως κατὰ τὸ* 1503 *καὶ*, 1604. *ΚΕΦΣ* 28 (1904), 123, 132-134 [1]; SCHNEIDER, Byzanz 47 (No. 49); IstAns 3 (1960), 1563-1564 [2].

94. Aya Sofya'nın damından kilisenin genel görünüşü. Ön planda saray duvarları, arkada Topkapı Sarayı'nın kubbeleri ve kuleleri.

Hagia EİRENE / AYA İRİNİ

Adı: Yun: *ἡ παλαιὰ (ἀρχαῖα) Ἐκκλησία; ἡ Ἁγία Εἰρήνη ἡ παλαιά.*

Eski Byzantion'un bulunduğu kentin güney bölümünün batı yamacında, eski yerleşim bölgesinin içinde ya da az yukarısında yer alan küçük bir kilise bulunmaktadır. Bu kilisede Konstantinopolis piskoposluğu için öngörülen Paulos Confessor 337 yılında kutsanmıştır. Biçimi hakkında bilgimiz olmayan bu kilise 4. yüzyılın ortalarında Constantinus tarafından genişletilir. (Socrat. HistEccl II 16). "Ecclesia antiqua" olarak bitişiğindeki Aya Sofya'nın yapımına kadar kentin en önemli kilisesi ve piskoposluk yeridir. Aya Sofya'nın 360 yılında bitiminden sonra ise her iki kilise de piskoposlukla birlikte aynı dış çevre duvarının içinde (Peribolos) yer alırlar ve aynı din adamları tarafından idare edilirler.

4. Yüzyıl Sonu

Kilise, birinci ökümenik konsilin yapıldığı yer olmalıdır. İleriki yıllarda da Aya Sofya'nın yanı sıra kentin en önemli kiliselerinden biri sayılır.

532

Kilise, Nika İsyanı'nda çevresiyle birlikte yangından büyük zarar görür ve İustinianos tarafından daha büyük boyutlarda yeniden inşa edilir (Prokop, Aed I 2, 13). Aya Sofya'nın planını belirleyen prensip, yani üç nefli bir bazilikanın kubbeyle örtülmüş bir merkezî bölümle birleştirilmesi burada farklı bir biçimde uygulanır. Yapının batısında iki katlı bir narteks ve kilisenin batısındaki caddeyi dikkate alan iki katlı bir atrium yer alır. Bu yapının kesin tanımlanamayan ve günümüze kadar gelen kalıntıları kesmetaş ve tuğla karışımı bir teknikle yapılmıştır.

Kilise ile birlikte, güneyde, kendisine bağlı, son zamanlarda yeni yeni ortaya çıkarılmaya başlanan çok katlı, iç avlulu bina yapılır. Bu yapı bazı görüşlere göre [1] belki de Sampson Hastanesi'dir.

6. Yüzyılın İkinci Yarısı

563 (564?) yılında, Aya Sofya ve İrini Kilisesi arasında yer alan Sampson Hastanesini ve Rufus bölgesinin evlerini harap eden yangında kilisenin narteksi ve atriumu yeniden zarar görür (Theoph 240 Boor; Kedren I 169 B). Yapı kuşkusuz kısa za-

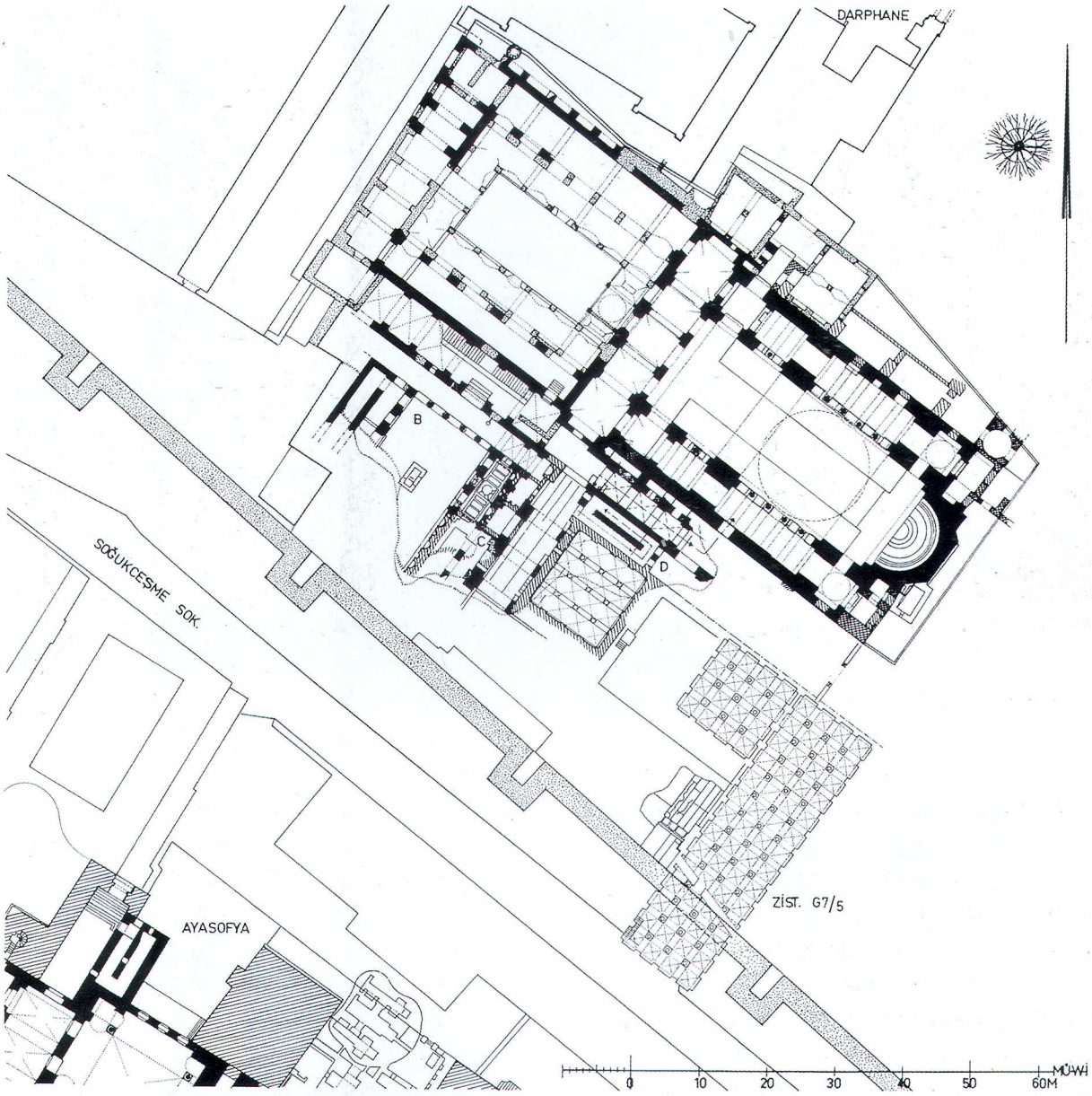

95. Aya İrini'nin ve güneyindeki yapı kompleksinin, saray duvarlarının (noktalarla gösterilmiş) konumu. Ö. 1:1000.

manda onarılmış olmalıdır, çünkü 588 yılında kilisede bir konsil toplanır.

740

Kent surlarının yıkılmasına neden olan deprem kiliseyi de etkiler (Theoph 412 Boor; Kedren I 801 B). V. Konstantinos (741-775) tarafından gerçekleştirilen onarım, galerinin hemen hemen tüm tavanını, apsisi ve fresklerin ve apsis mozaiğinin kalıntılarını barındıran tüm iç süslemeyi kapsar. Kilisenin güneyinde yer alan yapı da bu dönemde iki sarnıç ve diğer onarımlarla değişmiştir [1].

Ortaçağ boyunca kilisenin geçirdiği yapısal değişiklikler ile ilgili bilgiler mevcut değildir. Ancak bazı onarım çalışmalarının yapılmış olduğu –hele komşu binayı etkileyen depremlerin izlerine bakıldığında– kesindir. 11. yüzyıl sonu, 12. yüzyıl başı

96. Apsise ve kilisenin güney dış cephesine bakış.

yapılan genişletme çalışmaları, kilisenin güneyinde yer alan C kısmında kendini gösterir (Tuğlalardan örülmüş duvarlar ve tek başlarına duran freskler). Kilisenin Latin dönemindeki durumu ile ilgili elimizde bilgi yoktur. Hemen bitişiğindeki Sampson Hastanesi, 13. yüzyılın başlarında Avrupa'nın en iyi hastanesi olarak bilinir. Kentin geri alınmasıyla birlikte kilise, 1268-1271 yıllarında (Reg. 1956) Aya Sofya'nın mülkiyetine dahil edilir. Bazı göstergeler, kilisenin güneyindeki yapının Palaiologos'lar Dönemi'nde daha da genişletilmiş olduğunu gösterir [1].

15. Yüzyılın İkinci Yarısı

1464 yılından itibaren yapımı süren Topkapı Sarayı'na dahil edilen kilise, önceleri sarayda görevli Hıristiyanlar tarafından kullanılır. Sarayın genişletilme çalışmaları sırasında ise Aya Sofya ve İrini Kilisesi arasındaki kalıntılar toprakla doldurulur, sonra da üstleri tesfiye edilir. Kilise ise cephanelik (İç Cebehane) olarak kullanılır. Bilinmeyen bir tarihte galerileri taşıyan sütunların yerine, kaideler üzerine oturtulmuş küçük sütunlar yerleştirilir.

1726 (1139 H)

Yapı, III. Ahmed (1703-1730) tarafından Dârü'l-esleha (arsenal-silahhâne) olarak genişletilir.

19. Yüzyıl

1800 yılında yapılan bir onarım çalışmasından sonra yapı, Tophane müşiri Ahmed Fethi Paşa'nın ısrarıyla, Sultan Abdülmecid (1839-1861) tarafından müze olarak düzenlenir. Bazı belgelerin de gösterdiği üzere bina kısmen yapılan değişiklikler ile yeniden onarılır. 1869 yılından itibaren Müze-i Hümâyûn olarak adlandırılan kurumdan 1875 yılında "Antik Eserler Koleksiyonu" ayrılır, Çinili Köşk'e yerleştirilir ve 1880 yılında açılışı yapılır. 1916-1917 yıllarında porfir lahitler buradan Eski Şark Sanat Eserleri Müzesi'ne getirilir. Silah Müzesi, 20. yüzyılın başlarına kadar Aya İrini'de kalır.

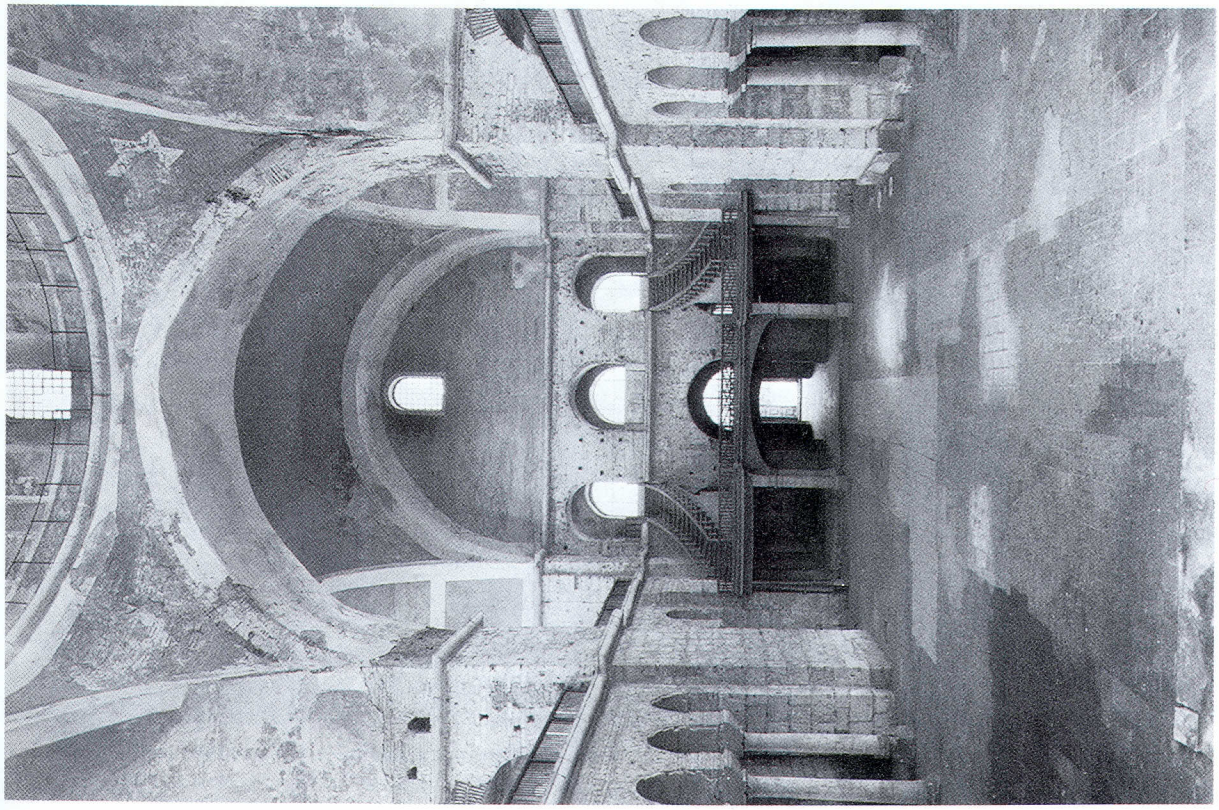

97. Batıya bakan iç mekân.

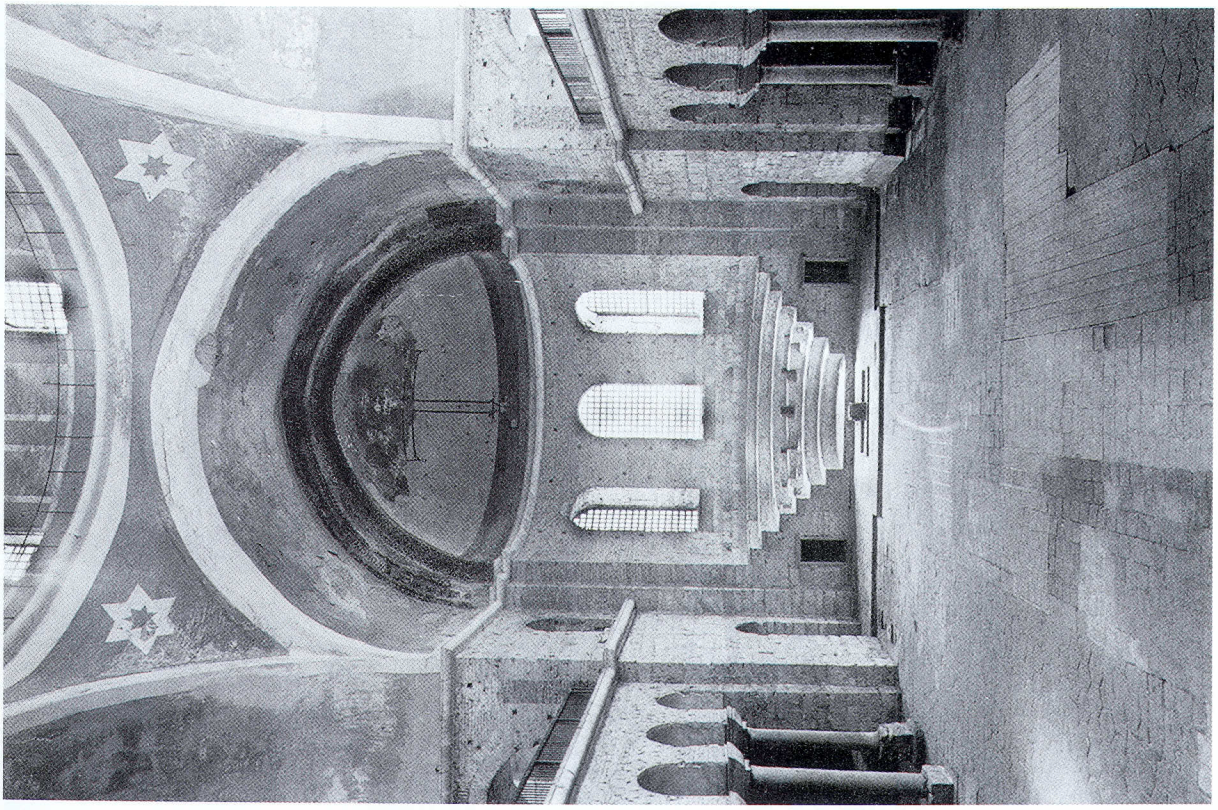

98. Doğuya bakan iç mekân

99. Batıdan atrium dış duvarına ve Aya İrini'nin batı duvarına bakış. Güneydeki yapı kalıntılarının bulunduğu yer Sampson Hastanesi olabilir.

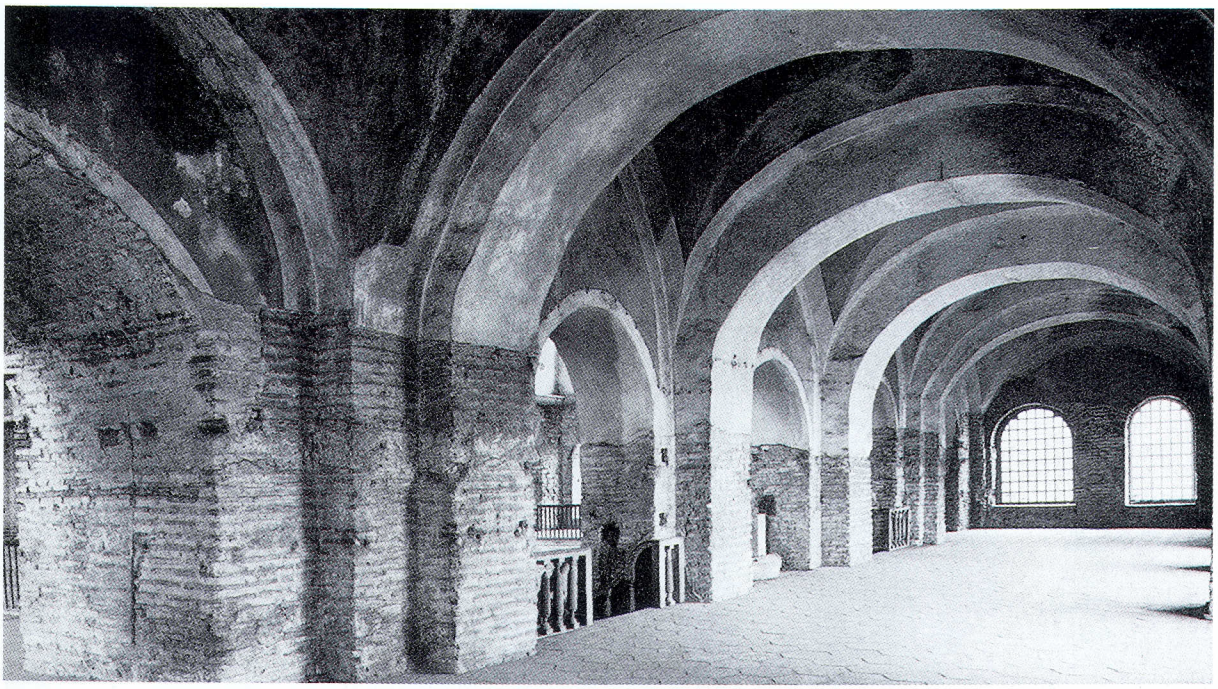

100. Kuzeyden, narteks üzerinde yer alan galeriye bakış. Bu bölüm üç yuvarlak kemerle atriuma ve ana mekâna açılır (bkz., resim 97). Resmin solunda görünen, her bir yandan ileriye taşan güçlendirilmiş tuğla payeler, İustinianos dönemine aittir. Güney yönündeki iki paye, üst duvar (Timpana duvarı) ve üzerindeki alçak kemerlerle birlikte ve galeriyi saran çapraz tonoz 740 yılının ardından gelen yeniden yapılanma dönemine aittir.

20. Yüzyıl

1927 yılında kilisenin güney doğusundaki büyük sarnıç (Zist G 7/5) ortaya çıkartılarak temizlenir. 1939 yılında tüm kilise Aya Sofya Müzesi'ne dahil edilir. 1945-1960 yıllarında kilisenin orta nefinde ve güneyinden saray duvarlarına kadar kazılar yapılır. 1973-1974 yıllarında ise kiliseyi sağlamlaştırma çalışmalarına girişilerek kuzey ve doğudaki dış kısımlarında kazılar yapılır.

DC IV 7, 20; SALZENBERG, 113-115; SKBYZ I 153-155; PASPATES, 336-338; PULGHER, 43; D. BELJAJEV, VV I (1894), 769-798; VV 2 (1895), 177-183; RICHTER, 4-7; W. S. GEORGE, The Church of Saint Eirene at Constantinople. With an Historical Notice by A. VAN MILLINGEN..., London, 1913; GURLITT, 17-18; MILLINGEN, Churches, 84-105; EBERSOLT, Eglises 55-72; Mon 47, 157-158; WULFF, 383; EDHEM, Mosquées, 138-139; KAUTZSCH, Kapitellstudien, 176; SCHNEIDER, Byzanz, 60-61; M. RAMAZANOĞLU, Sentiren ve Ayasofyalar Manzumesi, İstanbul, 1946 + A. M. SCHNEIDER, BZ 45 (1952), 220-221; R. JANIN, REB 8 (1950), 199-202; C. MANGO, AJA 55 (1951), 60; E. MAMBOURY, Byz 21 (1951), 438-439; M. RAMAZANOĞLU, SBN 8 (1953), 232-235; EYICE, Guide No. 6; F. DIRIMTEKIN, L'Eglise Ste-Irène. Corsi Ravenna 2 (1956), 41-45; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 364-365; A. OGAN, IstAns 3 (1960), 1363-1369; F. DIRIMTEKIN, Les fouilles faites en 1946-1947 et en 1958-1960 entre Ste-Sophie et Ste-Irène à Istanbul, CahArch 13 (1962), 161-185 [1]; S. TANSUĞ, AMY 4 (1962), 66-67; P. GROSSMANN, Zum Atrium der Irenenkirche in Istanbul, IstMitt 15 (1965), 186-207; KRAUTHEIMER, 180-181 + F. W. DEICHMANN, BZ 65 (1972), 52-55, 118-119; JANIN, Géographie 103-106; C. STRUBE, Die westliche Eingangsseite der Kirchen von K'pel in justinianischer Zeit (Schriften z. Geistesgesch. östl. Europa 6), Wiesbaden, 1973, 106-117; MANGO, 154-157; U. PESCHLOW, AnSt 24 (1975), 35; Die Irenenkirche in Istanbul. Untersuchungen zur Architektur (IstMitt-Beiheft 18), Tübingen, 1977.

101. Eskiden üç apsisli ve tek nefli olan kilisenin doğu kısmına bakış (Uzunluk: 17 m, genişlik: 6,8 m). Sağda tuğladan bantlarla ve kaba yonu taşlarla yapılmış ve dışarıda kemerli çerçevelerle bölünmüş güney duvarı. Güneydeki apsisde daha 1930'larda görülen freskler (pandantifde Başmelek Mikhail, kuzey duvarda Hagios Hypatios) günümüzde yoktur.

ESE KAPI MESCİDİ

Adı: Yun: bilinmiyor; Türk: Esekapı Mescidi; İsakapı Mescidi; Manastır Mescidi; daha seyrek olarak: İbrahim Paşa Mescidi.

13. Yüzyıl Sonu / 14. Yüzyıl [7]

Kiliseden geriye güney duvarı, güneydoğu apsisinin ve bemanın bölümleri ve kuzey duvarı kalmıştır. Fethiye ve Kariye Camii ile teknik açıdan yapılan karşılaştırmalar sayesinde kilisenin tarihi kesin olarak saptanabilmiştir. Kilisenin, *τοῦ Ἰασίτου* Manastırı ile özdeşleştirilmesi günümüze kadar benimsenmeyen bir görüş olarak devam etmektedir [7].

1509

Civarda yer alan ve Constantinus surunun bir bölümü olarak bilinen İsakapı, deprem sonucu zarar görmüş olmalıdır [2]; muhtemelen bir dönemki *Πύλη τοῦ Ἐξακιονίου* [3] ya da *Πύλη τοῦ Σα[τορνίνου*..

1551-1560 Arası

1551 yılında İbrahim Paşa Camii'ni (→)hibe eden Vezir Hadım İbrahim Paşa (ö.1562/3) tarafından kilise camiye çevrilir. Kilisenin bitişiğindeki medresenin Mimar Sinan tarafından yapıldığı iddia edilir [5] [7].

17.-18. Yüzyıllar.

Depremden zarar görmüş bölümlerin 1648 yılında onarımı; 1741 (1154 H) yılında bir çeşmenin (Nr. 168) Ahmed Ağa tarafından yapılması [6].

19.-20. Yüzyıllar

1894 yılında bütün bu bölüm deprem nedeniyle kısmen zarar görür. O günden beri kullanılmayan yapının apsislerindeki Palaiologos döneminden kalan duvar resimleri günümüzde artık yoktur.

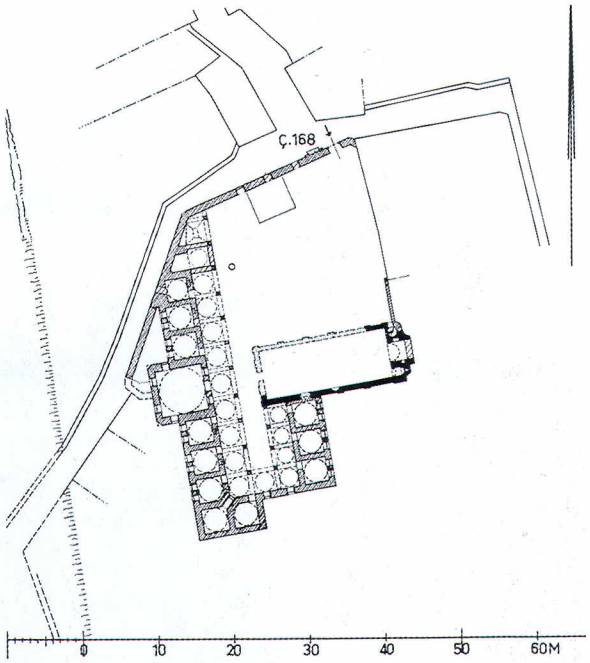

102. Kilise (siyah) ve yeni açılmaya başlanan yolun hemen doğusundaki medresenin konumu. Ö. 1:1000. Arsaların sınırları nedeniyle olacak, planda görüldüğü gibi, bir yandan eski kilise ile dersanenin aynı eksen üzerinde yer alması, öte yandan vakfa ait 11 hücrenin özgürce yapılanması standart medrese tipine alışılmamış bir özgünlük getirmiştir (Krş., s. 358 vd). Ancak tek tek bazı ögeler alışılmış medrese tipiyle benzerlik göstermektedirler.

HADÎKA, I, 203 (GOR IX No. 433; Öz, I, 100 Manastır Mescidi); PASPATES, 361-363 [1]; MORDTMANN, Esquisse 77; MILLINGEN, Walls 21 [2]; T. PREGER, BZ 19 (1910), 453; MEHMED ZIYA, İstanbul ve Boğaziçi, İstanbul, 1336, I, 44; M. ALPATOV - N. BRUNOV, Une nouvelle église de l'époque des Paléologues à C'ple, EO 24 (1925), 1-14; R. JANIN, EO 31 (1932), 332; SCHNEIDER, Byzanz 5-7; EGLI, Sinan, 128 (Nr. 26) [5]; TANIŞIK, Çeşmeler I, 166 (No. 168) [6]; EYICE, Guide No. 134; S. EYICE, Guide No. 134; S. EYICE, Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul, 1963, 29-31; H. HALLENSLEBEN, IstMitt 13/14, 1963/64, 116 Anm. 102; EYICE, Eglises 312-313; JANIN, Géographie 255-256; AYVERDI, OMFD III, 425; V. TIFTIXOGLU, Studien zur Frühgeschichte K'pels (MiscByzMonac 14; München 1973), 54-58; S. Y. ÖTÜKEN, Isa Kapı Mescidi und Medresesi in Istanbul, Diss. Bonn 1974 [7].

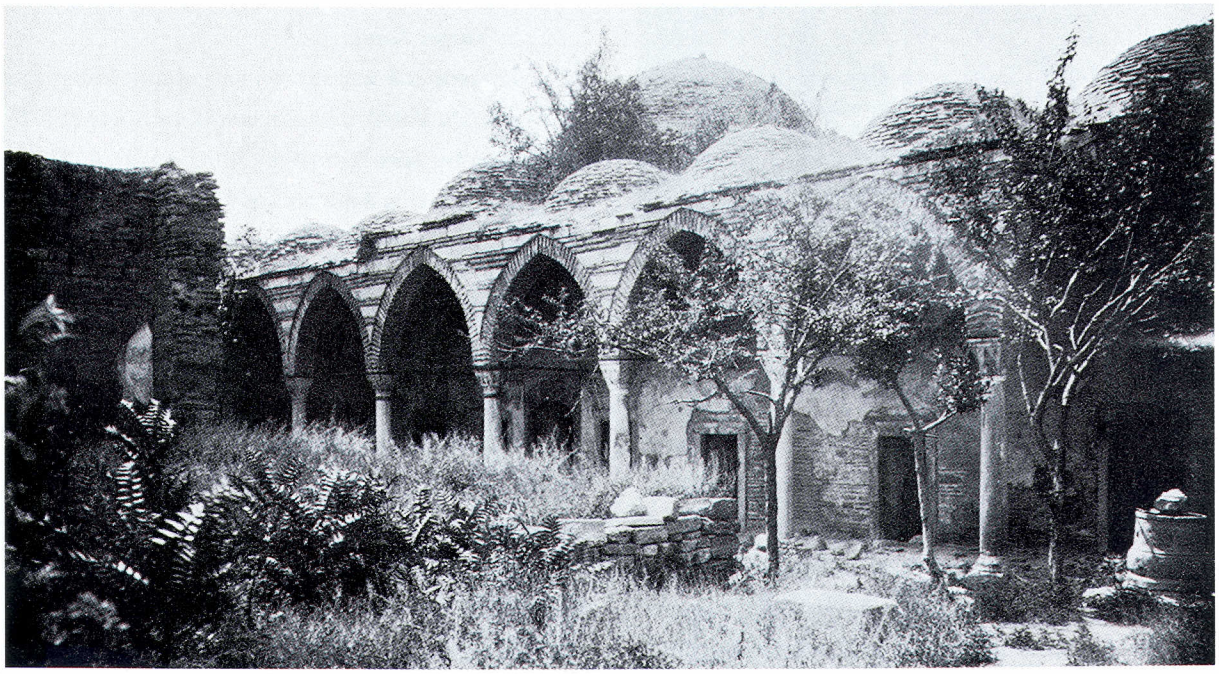

103. Kuzeydoğudan medrese avlusuna bakış. Resmin sol köşesinde kilisenin güney duvarının kalıntıları görülür.

104. Restorasyondan önce caminin güneydoğudan görüntüsü. Önde, sağda eskiden teras hâline sokulmuş yamaçtan kalıntılar.

ESKİ İMARET CAMİİ

Adı: Yun: *Μονὴ τοῦ Χριστοῦ τοῦ Παντεπόπτου*; Türk: Eski İmaret Camii, Kilise Camii.

11. Yüzyılın Dördüncü Çeyreği (1087 öncesi; MM VI 32).

Manastır, İmparator Aleksios I. Komnenos'un (1081-1118) annesi Anna Dalassena tarafından Havariyyun Kilisesi'nin yaklaşık 400-500 m sağında, bir tepenin üstünde, kadınlar manastırı olarak kurulur ve Dalassena 1100 yılı civarında burada inzivaya çekilir (Zonoras IV 245 Leipzig; Glykas 620 B). Başka büyük yapılarda da olduğu gibi, kuzeydoğuya doğru kayan arazi kısmen sarnıç olarak kullanılan altyapılarla setlere dönüştürülür. Kilisenin kendisi de üç nefli, üst yapıya tekabul eden beşik tonozlu örtülü altyapı üzerinde yer alır. Üç bölümlü doğu kısmı ile kuşkusuz beş nefli olmayan haç planlı ve kısmen süslü tuğla dizileri halinde örülmüş olarak yapılan kilisenin iki katlı bir iç narteksi vardır. Narteksin iki tarafında bir zamanlar küçük kubbeli yapılar ve belki de daha sonra yapılan bir de dış narteks yer almaktaydı.

12. Yüzyıl Sonu

Manastır çok kez sürgün yeri olarak kullanılır. 1181 yılında Patrik Theodosios Boradiotes (1178-1183)kısa bir süre için (NikChon 315 B), 1183 yılında ise Sebastos Andronikos Lapardas (NikChon 361 B) buraya sürgüne yollanır.

13. Yüzyıl

1204 yılındaki işgal sırasında İmparator Aleksios'a ordugâh ve gözleme yeri olarak (NikChon 755 B) işlev gören manastır, 1206 (?) yılından itibaren Venedikli Benedikt manastırı S. Giorgio Maggiore'nin emri altına girer. Söz konusu Benedikt manastırının baş rahibi Paul 1222 yılında buradan kutsal eşyaları kendi manastırına aktarır.

1261 yılından itibaren manastır yine Rumların elindedir ve bunu izleyen yıllarda kilisenin güttüğü

siyasette önemli rol oynar (Pachym I 314 f.; II 185 f. B) [1]. Kuşkusuz, manastırın büyük bir de kütüphanesi vardır.

1453 Sonrası

Fetihe kadar işlevini sürdüren manastır, Fatih Sultan Mehmed tarafından 1463 yılından itibaren, yakınında inşa edilen vakıf külliyesinin imareti olarak bir süre için işlev görür. Kilise sonradan camiye dönüştürülür.

18. Yüzyılın İlk Yarısı

Cami genişletilir. Şeyhülislam İshak Efendizâde Ahmed Efendi (ö.1739/1152 H) minberi yaptırır [2].

20. Yüzyıl

1918 yılında yaşanan büyük yangın, yayıldığı bölgenin kenarında kalan bu yapıyı da etkiler. Bölgenin yoğun bir yerleşim bölgesine dönüşmesi, civarda kalıntıları kalmış manastırın büyük değişikliklere uğramasına neden olur. Son zamanlarda yapının cephesi onarılır. Bu arada 1935 yılında yapılan onarımdaki bazı değişiklikler göz ardı edilir.

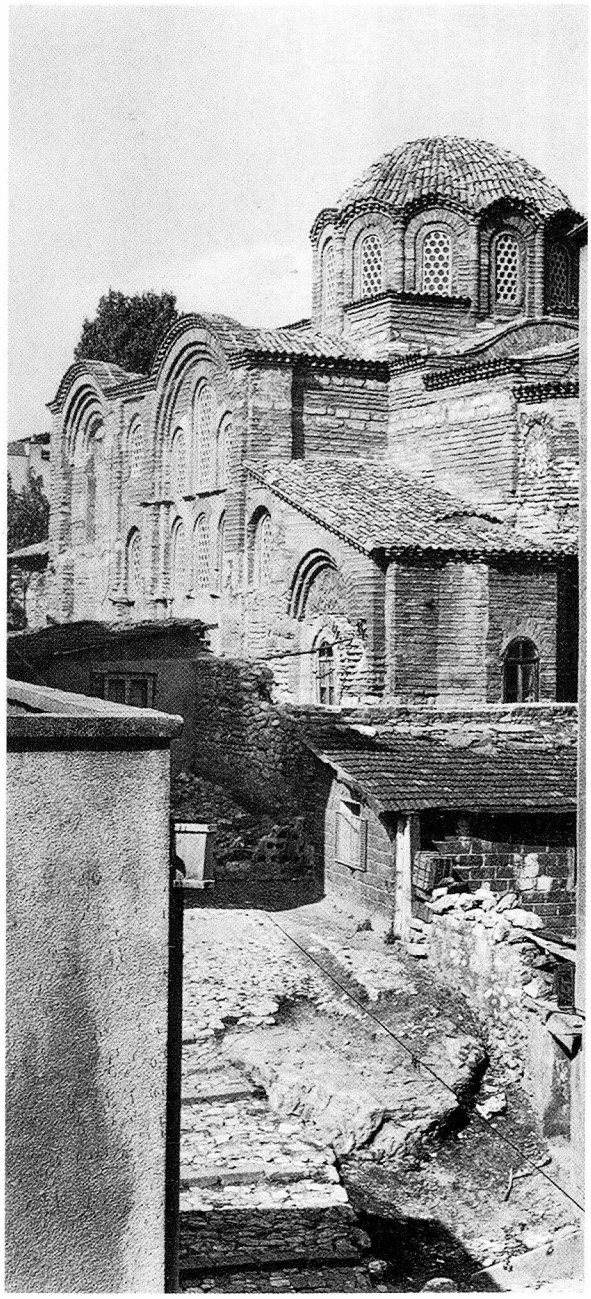

105. Yapının günümüzdeki görünümü. Caddenin kaldırım taşlarının yanında eski bir istinat duvarının kalıntıları görülebilir (bkz., A -A resim 106).

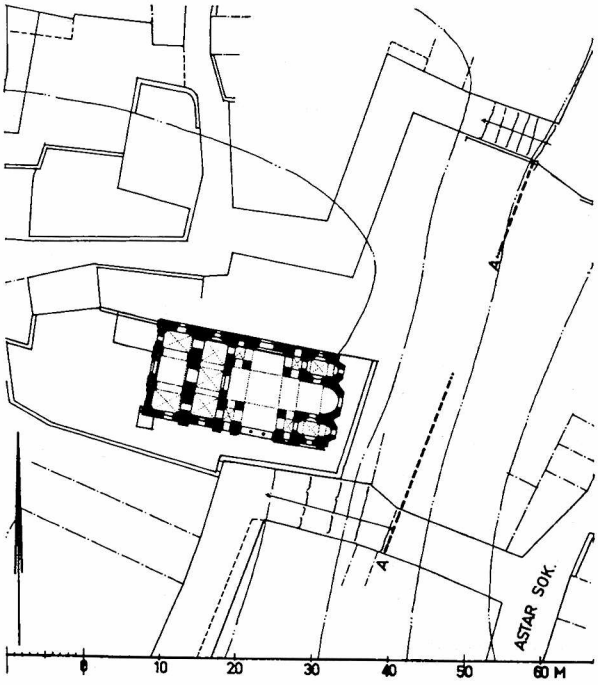

106. Eski kilisenin ve çevresindeki eski yapı kalıntılarının konumu. Bölge yoğun olarak yeniden yapılanmış olduğu için, istinat duvarının yönünde (A-A) yaklaşık 150 m güneyde yer alan sarnıç dış duvarının (krş., resim 493: Sarnıç D 5/2) eski manastıra ait olup olmadığı tespit edilememektedir.

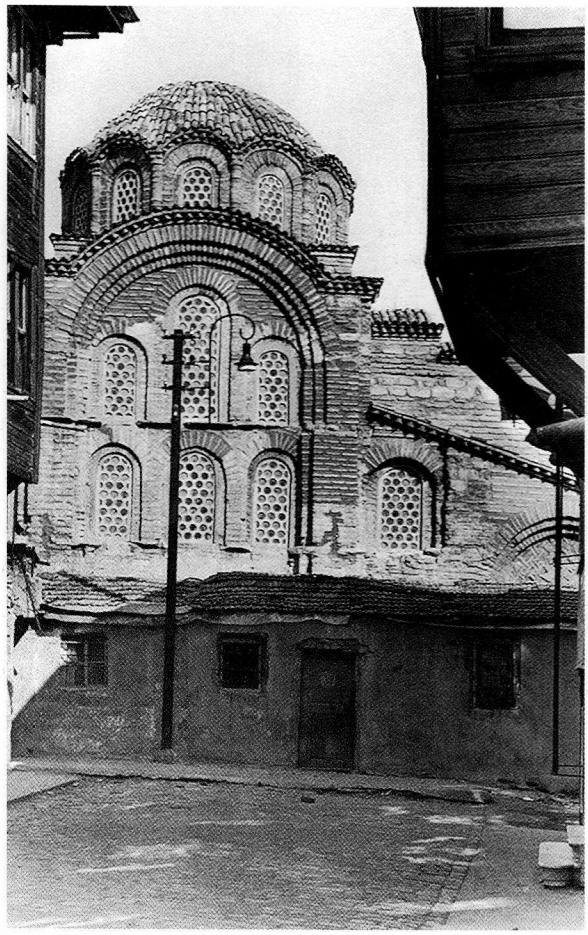

107. Restorasyondan sonra güney cephenin orta kısmına bakış.

DC IV 1, 2; Konstantinias 70-80; PASPATES, 313-314; PULGHER, 27-28; FORCHHEIMER-STRZYGOWSKI, 107 No. 34; RICHTER, 239; EBERSOLT, Mission 34-36; GURLITT, 39-40; MILLINGEN, Churches 212-217; EBERSOLT, Eglises 171-182; WULFF, 484; N. BRUNOV, REG 39 (1926), 12-19; BJN 9 (1930/32), 129-139; J. KOLLWITZ, RQ 42 (1934), 247; SCHNEIDER, Byzanz 68; R. JANIN, REB 2 (1944), 175-176; EYICE, Guide No. 81; DÖLGER, Regesten Nr. 2174; KRAUTHEIMER 263-264; EYICE, Eglises 276-280; JANIN, Géographie 513-515 [1]; MANGO 233-235.

Cami:

HADÎKA, I, 33 (GOR IX Nr. 23; ÖZ, I, 52 [2]; Vakıflar Umum Müdürlüğü, Fatih Vakfiyeleri, Ankara, 1938, 44, 257-258; AYVERDİ, Fatih Devri 14 (No. 39); AYVERDİ, OMFD III, 347-348.

EUPHEMİA KİLİSESİ

Adı: *Ἁγ. Εὐφημία ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ; Ἐκκλησία τῆς Πανευφήμου.*

Yaklaşık 416-418

Sarayda etkili olan Praepositus sacri cubiculi Antiokhos tarafından Hippodrom'un batısında bir saray yaptırılır. Bu yapıdan yarı yuvarlak sütunlu giriş ve onu izleyen dört adet, farklı büyüklükte büyük merkezî planlı yapılar kalmıştır. Yapının vakfedilmesi ile ilgili belgeler ve tuğla mühürler inşa tarihini gösterir [11] [12]. Binanın kurucusunun gözden düşmesiyle (438-439) birlikte saray ve serveti, imparatorluğun mülkiyetine dahil edilir (Malalas 361 B; Theoph 96 Boor) ve farklı devlet görevlileri tarafından yönetilir.

6. Yüzyılın Birinci Yarısı

I. İustinos (518-528) tarafından ana mekân kiliseye (Azize Euphemia) dönüştürülür. *οἰκίαι βασιλικαί* (domus divinae)'ye ait saray imparatorluk temsilcilerinin emrindedir ve farklı biçimlerde kullanılır. Mekândaki doğuya doğru yönlendirilmiş nişe templonlu bir synthronon yaptırılır.

7. Yüzyılın Başlangıcı

615 ve 626 yıllarında Kadıköy'e kadar ilerlemiş olan Perslerin tehdidi karşısında Azize Euphemia'nın kutsal eşyaları Kadıköy'den (Khalkedon) Konstantinopolis'e taşınır. Bunlar altarın olduğu odada ya da aks üzerinde yer alan nişte depolanır [3]; çeviriye göre 2 sekizgen- ve 2 oniki kenardan oluşan mozole yapılır. Bunlardan biri de o dönem yıkılmış olan Lausos Sarayı'na kadar uzanır.

8. Yüzyılın İkinci Yarısı

766 yılında Konstantinos V. Kopronymos tarafından kilise dünyevîleştirilir ve mezar tahrip edilir. Kutsal eşyalar kısmen Lemnos'a götürülüp güvence altına alınır. Kilise bir dönem silah deposu ve ahır olarak kullanılır (Theoph 439 vd. Boor).

796-797 yıllarında kutsal eşyalar İrini (797-802) tarafından yerine geri konur ve restorasyon

108. Templonun temeli ve doğu apsise yapılan synthronon ile birlikte kilise kalıntılarının 1943'deki kazılar sırasında görüntüsü. Arka planda Firuz Ağa Camii (krş., s. 414).

çalışmalarında kiliseye bir templon eklenip, kilise baştan aşağıya boyanır. (Theoph a. O.; Kedren II 20vd. B). Bu dönemden itibaren kilise Kadıköy Metropolitliğinin hakimiyetine girdiği iddia edilir. İddianın doğruluğu ancak 11. yüzyılın sonlarından itibaren belgelenmiştir.

10. Yüzyılın Ortası

II. Romanos (959-963) kız kardeşlerini 961 yılında Antiokhos Sarayı'na kapatır. Yapı bu dönemde ve daha sonraları da saraya aittir (TheophCont 471 B; Kedren II 334 B); ancak sonraki dönemlerde "saray" olarak nitelendirilmemeye başlanır.

13. Yüzyılın Başı

1203 yılında Mese'de çıkan yangın Euphemia Kilisesi'ni de etkiler. İşte bu dönemde dış koridorda bir mezar nişi yapılır [1].

1280-1290 Civarı

Yapının restorasyonu ve yeniden resimlendirilmesi. Bazı freskler günümüze kadar kalmıştır. Kilise, o dönem yapılan üstü beşik tonozlu arkosol biçiminde bir niş içinde mezar hücrelerine sahiptir ve hacıların yazdıklarından anlaşıldığı üzere, mezar ve ziyaret yeri olarak önemsenen bir yerdir [1].

1390

Kadıköy ortalama 1350 yılından itibaren Türklerin elindedir, kilise ise patrikliğin emri altındadır. Bu dönemde kiliseye ait bahçelerin civarda yer aldığı söylenir.

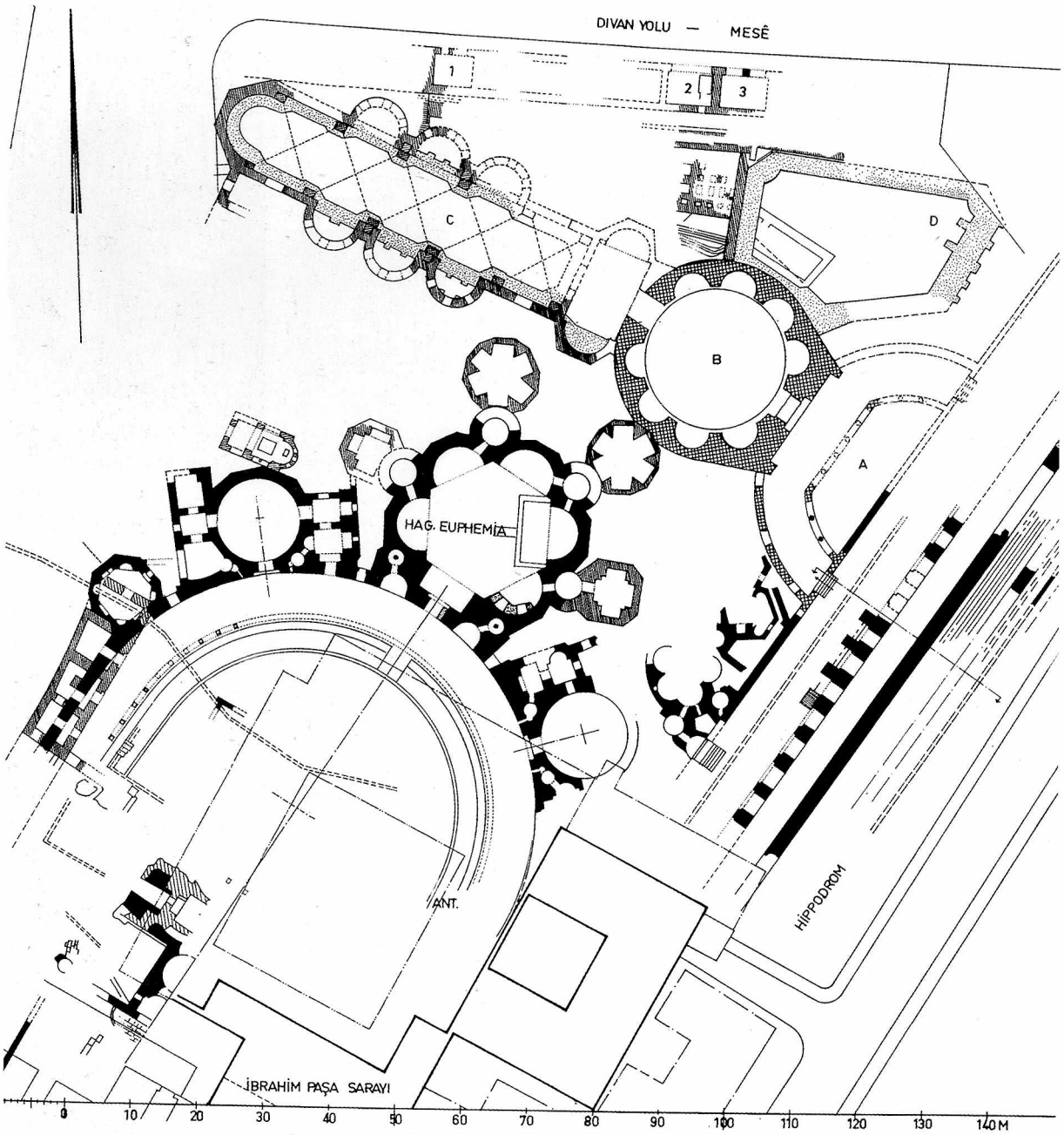

109. Mese ve Hippodrom'un kuzey duvarının arasında yer alan, Lausos ve Antiokhos Sarayı'nın yapıldığı bölgenin konumu. Ö. 1:1000. Yukarıda, Mese'nin arkasındaki dükkânların ötesinde (1-3) Lausos Sarayı'nın temelleri ve sütunlu girişi (A), yuvarlak mekân (B) ve Triklinum C (bkz., s. 238 vd). Bunun altında Antiokhos Sarayı ve büyük salonuna eklenmiş Euphemia Kilisesi ve sonradan yapılan anıtsal mezarlar. Doğuda saray ve Hippodrom arasında sokak ve D: sonradan yapılmış bir sarnıç. Kiliseye çevrilirken, beş apsisli (7,65 m genişliğinde ve 4,65 m derinliğinde) altı köşeli ana mekâna (kenarlarının uzunluğu 10,4 m; diagonal 20,8 m) doğu apsisinde (sekiz katlı) bir synthronon ve sütunlar tarafından taşınan kubbeli ciboriumlu bir sunak yapılır. Bu ise zengin süslemesi olan bir paravan hizmeti gören duvar ve cephesindeki altı sütunla kubbeli mekândan ayrılır. Batı apsisinde bir kapı yıkılmış ve sonradan yine örülmüştür. Burada kaide bölgesinde süslü bir velumla ve bezeme şeritleriyle birbirinden farklı iki dizi halinde Azize Euphemia'nın yaşamından 14 sahneyi tasvir eden 13. yüzyıldan freskler vardır (krş., resim 110).

15. Yüzyılın Sonu / 16. Yüzyılın Başı

Bölgenin bir dönem tenhalaşmasından sonra, Hippodrom'un kuzeyindeki bölgede büyük saray yapıları inşa edilmeye başlanır. Bunlardan 1522 yılından itibaren İbrahim Paşa (bkz., s. 492) tarafından kullanılan saray, Antiokhos Sarayı'nın bölümleri üzerine yapılmış ve kilisenin kalıntıları yıkılmıştır. Euphemia'nın kutsal kalıntıları fetihden itibaren patrikhanede durmaktadır (Pammakaristos).

1748

Nûr-ı Osmaniye Camii yapılırken temellerinden çıkan toprak yıkık kilisenin üzerine boşaltılır. Kiliseden alınan parçalar, Server Dede (ö. 1766) türbesi yapılırken kullanılır.

19.- 20. Yüzyıllar

Araziye küçük evler ve bir hapishane inşa edilir, ancak hapishane 1939 yılında çökmeye yüz tutunca yıktırılır. Bu arada kilisenin ilk yapı ve resim kalıntıları ortaya çıkar. 1942 yılından itibaren A. M. Schneider ve R. Naumann tarafından kazılar yapılır. Bu kazıları R. Duyuran 1950-1952 yılında Adliye Sarayı'nın inşasıyla birlikte sürdürür. 1957 yılından itibaren ise Byzantine Institute kiliseyi koruma çalışmalarını yürütür.

DC IV 7, 12; RICHTER 118; EBER SOLT, Sanct. 88-89; R. JANIN, EO 31 (1932), 270-275; A. M. SCHNEIDER, AA 1941, 295-318; Grabung im Bereich des Euphemia-Martyrions zu K'pel. AA 1943, 255-289; BZ 42 (1943/49), 178-185; GENNADIOS, *Ὀρθοδοξία* 17 (1942), 143-145, 193-195, 216-219; R. NAUMANN, FuF 19 (1943), 213-214; R. JANIN, REB 8 (1950), 198-199; E. MAMBOURY, Byz 21 (1951), 431-433, 456-457; R. DUYURAN, First Report on Excavations on the Site of the New Palace of Justice at Istanbul, AAMusIst 5 (1952), 23-38; Second Report..., AAMusIst 6 (1953), 74-80 [2]; EYICE, Guide No. 35; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 372-373; J. LAVIN, ArtBull 44 (1962), 18-20; J. CHRISTERN, IstMitt 13/14 (1963/64), 108-112; N. DOLUNAY - R. NAUMANN, AAMusIst 11/12 (1964), 19-22, 136-140; R. JANIN, REB 23 (1965), 252-257; R. NAUMANN - H. BELTING, Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken (IstForsch 25), Berlin 1966 [1] + A. GRABAR, CahArch 17 (1967), 251-254 [3]; H. BELTING, Akten IKCA 1965 (1969), 357; JANIN, Géographie 120-124; MATHEWS, Early Churches 61-67; MANGO 89-94.

110. Sonraları üstü kemerli mezar hücresi (Arkosol) olarak inşa edilen batıdaki yuvarlak odaya açılan kapısıyla batı apsis.

111. Merkezî yapının güneydoğu apsisinde yer alan üstü kemerli mezar hücresi (Arkosol) (13. yüzyılın 2. yarısı).

112. Güneydoğudan apsis cephesine ve kemerli ve silme korniş ile ayrılmış olan pareklesiyonun güney duvarına bakış (1974 yılındaki durum). Bu dış yüzeyin bölümlendirilişinin, iç mekânda duvara bitişik ve nişler oluşturan payelerle bir bağlantısı yoktur. Tam tersine pareklesiyon (ve dış narteks) üzerine sıralanmış kemerler ve güney kilisenin duvarlarının daha eskiden bölümlendirilmiş olması ile ilişkilidir. Doğu cephesinin ayrıntılı görünümü için bkz., resim 114.

FENARÎ İSA CAMİİ

Ad: Yun. *Μονὴ τοῦ Λιβός; Μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Λιβός*; Türk: Fenarî İsa Camii; Kilise Camii.

907

Donanmanın drungarios'u, Patrizier Konstantinos Lips tarafından vakfedilen Theotokos Kilisesi, VI. Leon'un (886-912) da katıldığı bir törenle, kiliseye bağlı, Lykos vadisinde (başka bir adla *Μερδοσαγγάρης*) yer alan manastırda kendisine atfedilir (Kedren II 266B). Kilisenin yanı sıra bir de hastane (Xenon) inşa edilir (Preger 289). Eski teorilerin aksine [1] [2], beş kısımdan oluşan (ama beş nefli olmayan) kapalı haç biçimli kilise kısa bir zamanda yapılır ve yapılışında Romalı bir imparatorun aynı yerde bulunan mezarına ait taşlar ile 6. yüzyıldan kalma eski yapı malzemeleri kullanılır. Köşelerdeki odaların damlarının üzerindeki şapeller dikkati çekmektedir. Bunlara hemen yanı başlarında yer alan merdivenli kulelerle erişilir [3].

Manastırın Latinler dönemine, ya da daha sonraki döneme kadar kalıp kalmadığı bilinmemektedir.

13. Yüzyılın Sonu (1282-1303 arası)

Üç kısımlı, üstü kubbeyle örtülü galerisi ve üç kısımlı beması ile kubbeli güney kilisesi ve kiliseye ait bir rahibeler manastırı, VIII. Palaiologos'un eşi kraliçe Theodora (1303) tarafından mezar kilisesi olarak kurulur ve İoannes Prodromos'a (Pachym II 378 B) atfedilir. Kilisede Azize İrene'nin kutsal eşyaları saklanır ve imparatoriçe ile kızının (Anna?) mezarı bulunur. Yeni yapı,

güney pareklesiyon dışta bırakılarak eski yapıya bağlı olarak inşa edilir. Yapının, sarnıcın tonozları üzerine yapıldığı görüşü [4] günümüze kadar kesinlik kazanmamıştır.

Manastır vakfiye durumundaki kuruluş yönetmenliğine göre [5] 50 rahibe barındırır ve 15 yataklı bir hastane ile bağıntılıdır.

14. Yüzyıl

Palaiologos ailesinin pek çok mensubu kiliselere gömülür: 1306 yılında Konstantinos; 1324 yılında İrini (Kantakuz I 193B); 1332 yılında II. Andronikos (Pachym II 425 B). 14. yüzyılın ortalarına doğru iki tarafa doğru uzanan bir dış narteks, dolayısıyla mezar nişleri olan bir pareklesiyon yapılır.

15. Yüzyılın İlk Yarısı

1407 yılında, İoannes VIII. Palailogos'un ilk eşi Anna buraya gömülür. Bunu başkaları izler ve bir olasılıkla 1453 yılından itibaren burası mezar kilisesi olarak kullanılmaya devam edilir.

15. Yüzyılın Sonu / yak. 1460-1480

Molla Şemseddîn Fenarî'nin yeğeni Rumeli kazaskeri Alâeddin Alî b. Yusûf Fenarî'nin (ö. 1497-8 / 903 H) vakfı olarak güney kilise camiye çevrilir. Bu arada dış narteksin güneydoğu köşesine bir minare ve güney kiliseye de bir mihrab yapılır.

1633 (1043 H)

Yapılar yangınlardan büyük zarar gördükten sonra 1636 yılında Sadrazam Bayram Paşa tarafından onarılır. O güne kadar mescit olan yapı camiye çevrilir ve kuzeydeki kilise de tekke olarak kullanılır.

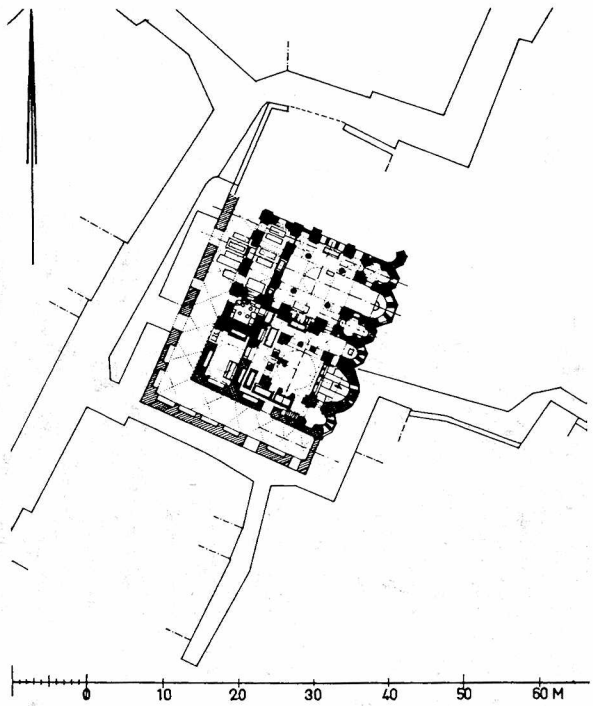

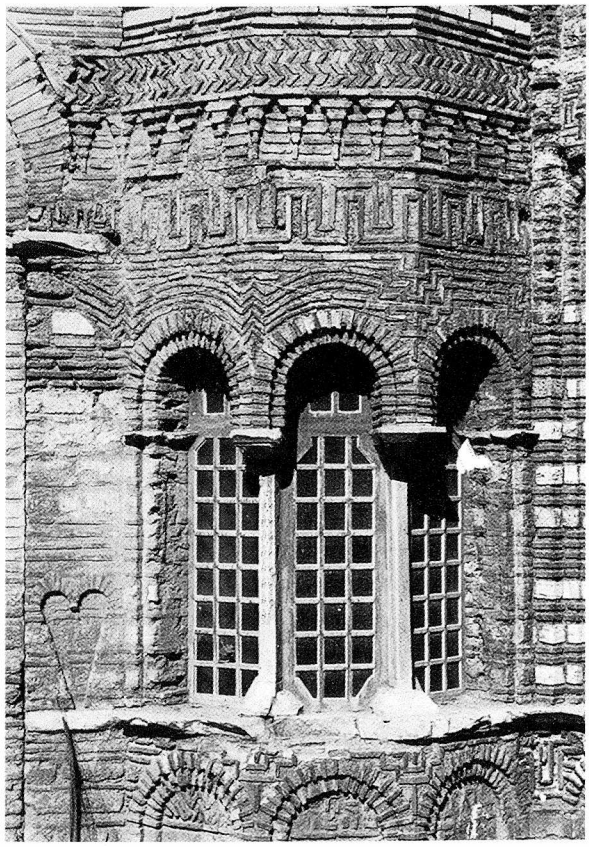

113. Yapı grubunun, Vatan Caddesi inşa edilirken yıkılan eski caddeler ağı içerisindeki konumu (bkz., resim 118a, siyah=907 yılına ait yapı; çapraz taranmış=13. yüzyıl sonlarına ait yapı parçaları). Ö. 1:1000.

114. Güney kilisenin güneydeki yan apsisinin (13. yüzyıl sonları) görüntüsü. Solda pareklesiyonun doğu duvarının kör kemer dekorunun başlangıcı.

115. Kuzey kilisenin kubbesine bakış. Kısmen harap olmuş silmenin aks ve çaprazlarında, stilize yaprak frizleriyle iç içe geçmiş kartal figürleri yer alır. Alt kısım çepeçevre dişli olarak işlenmiştir.

Yapıyı genişletme çalışmalarında kuzey kilisenin mermer sütunları yerine kemerler yapılır, kubbeler yenilenir ve varolan ama üzeri badanalanmış iç dekorasyonunun bazı parçaları ortadan kaldırılır, ancak bunlardan bazıları 0,8 m kadar yükseltilmiş zeminin altında bulunur.

19.-20. Yüzyıllar

Bir kent yangınında (belki 1782?) zarar görmüş olan yapı 1847-1848 yılında restore edilir. Ancak bu çalışmada güney kilisesindeki sütunların ve narteksdeki korkuluk levhalarının uzaklaştırılması sonucu hiç azımsanamayacak bir değişime uğrar [6]. Birkaç yangından sonra, 1918 yılında cami artık kullanılmaz hâle gelir. 1929 yılında yıkıntı Th. Macridy tarafından incelenir. 1947 yılından itibaren ise Aya Sofya Müzesi'nin yönetimi altına girer ve yapıda küçük onarım çalışmalarında bulunulur. Kısa bir zaman önce yapı yeniden cami olarak iişlev görmeye başlar.

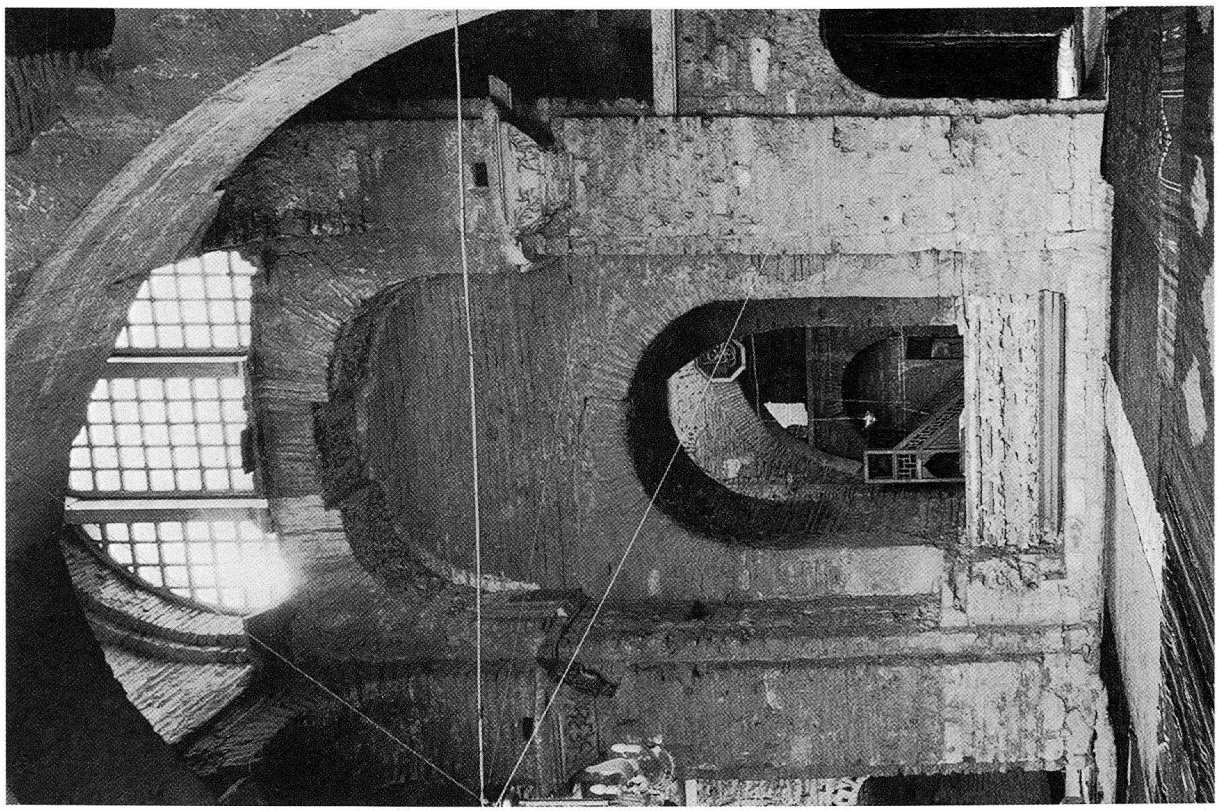

117. Kuzey kiliseden güneye bakış.

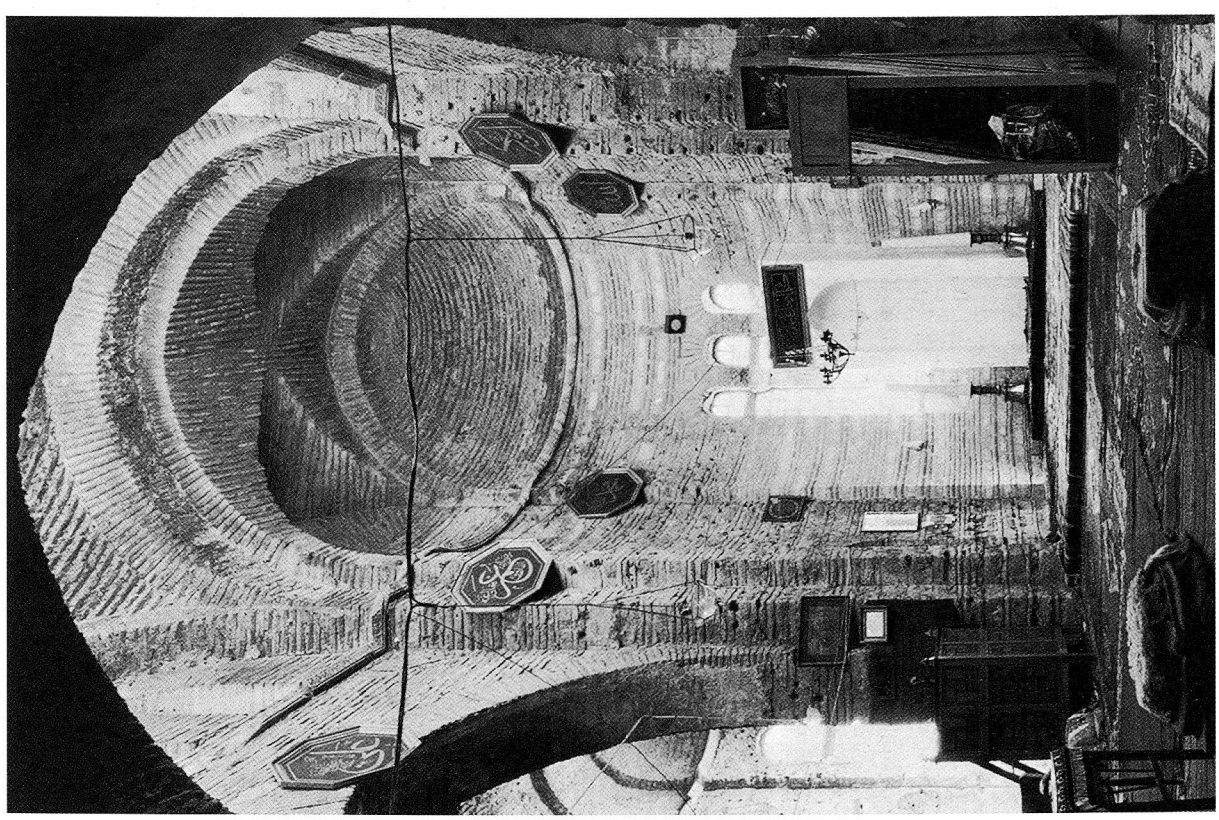

116. Ana mekâna ve güney kilisenin apsisine bakış.

118. Kilise grubunun batıdan, yaklaşık 1935'deki görünümü.

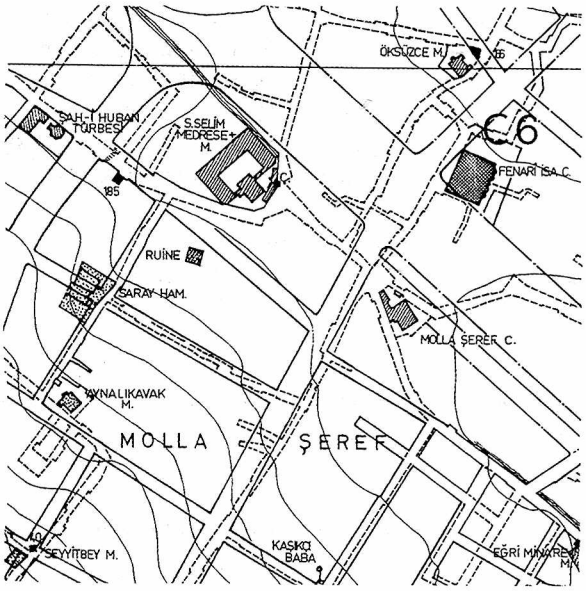

118a. Kent planındaki yerleşim bölgesi C 6'dan kesit. Ö. 1: 5000; eski yol kısa, kesik çizgilerle işaretlidir.

DC IV 2, 26; Konstantinias 105; SkByz I 376-377; Salzenberg 115-119 [6] + Taf. 34-35; Paspates 322-325; Pulgher 26; Mordtmann, Esquisse 71-72; Forchheimer-Strzygowski 114 V [4]; Richter 229; Ebersolt, Rapport 11-12; Millingen, Churches 122-137; Gurlitt 34; Ebersolt, Eglises 211-223; H. Delehaye, Deux Typica Byzantins de l'époque des Paléologues

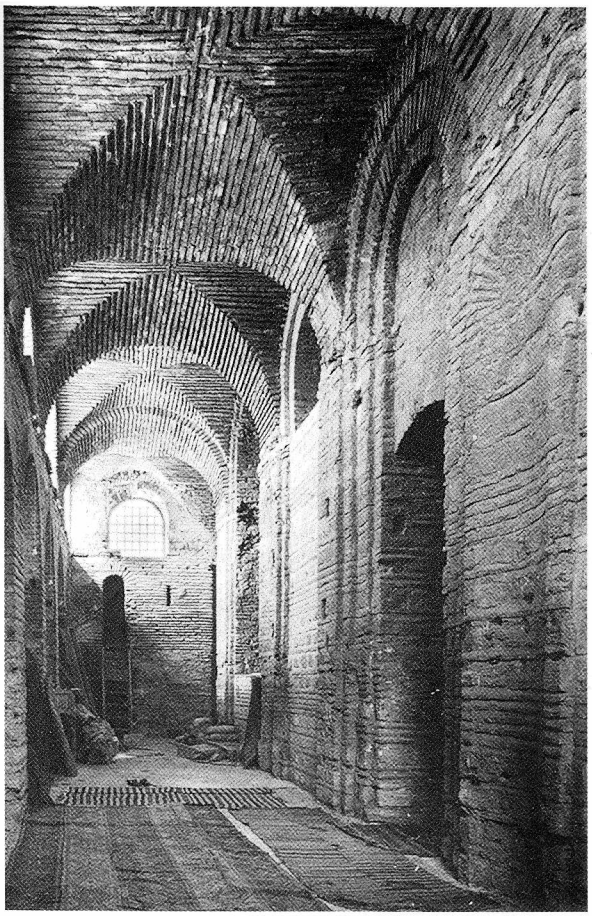

119. Dış narteksten kuzeye bakış.

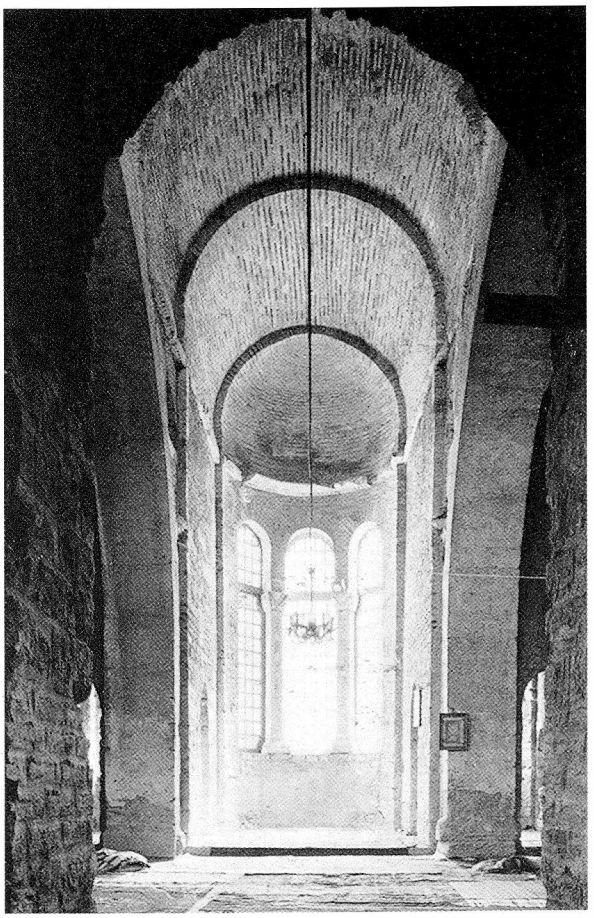

120. Kuzey kilisenin ana mekânından kuzeye bakış. Kubbe sütunlarının alınmasından sonra yerine konan (resimde görülebilen) bir duvardan diğerine atılmış kemerler bugünkü kubbeyi taşırlar.

(MémAcRoyale Belge-Classe des Lettres II 13), Bürüksel, 1921, 106-136, 172-186 [5]; N. BRUNOV, Ein Denkmal der Hofbaukunst von K'pel, Belvedere 51/52 (1926), 217-236; REG 39 (1926), 3-12 [1]; EO 26 (1927), 263-278; M. SCHEDE, AA 1929, 343-344; J. KOLLWITZ, RQ 42 (1934), 244; EBERSOLT, Mon 166-167; SCHNEIDER, Byzanz 61-62; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 263-265; KAUTZSCH, Kapitellstudien 170; JANIN, EO 38 (1939), 136-138; MAMBOURY, IstTour 292-294; C. MANGO, AJA 55 (1951), 60; EYİCE, Guide No. 116; S. EYİCE, Anadolu Araştırmaları I (1959), 225-227; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 365-366; F. DİRİMTEKİN, Remains of Mosaics in the Church of the Monastery of Lips, AMY 2 (1960), 44-46; A.H.S. MEGAW, DOP 17 (1963), 333-335; A. GRABAR, Sculptures Byzantines de C'ple, Paris, 1963, 100-122; S. EYİCE, Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul, 1963, 11-16, 51-52; T. MACRIDY, The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeologi, DOP 18 (1964), 253-277 [2]; A.H.S. MEGAW, The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips, DOP 18 (1964), 278-298 [3]; C. MANGO - E. J. W. HAWKINS, Additional Notes. The Monastery of Lips (Fenarî İsa Camii) at Istanbul, DOP 18 (1964), 299-315; N. BRUNOV, JÖBG 16 (1967), 250-257; KRAUTHEIMER, 261-263, 297-298; EYİCE, Eglises 269-272, 306-308; A. N. POPOV, VV 28 (1968), 192-194; PKG 3 (1968), 223; JANIN, Géographie 307-310; MANGO, 193-203, 264-266

Kazı ve Araştırmalar (1929):

AA 1929, 343-344; Antiquity 4 (1930), 418-419; ILN 11.4.1931, 27.6.1931; Byz 11 (1936), 263-265.

Dekor:

A. GRABAR, Sculptures 100-116; H. BELTING, MünchJahrbBildKunst 23 (1972), 67-100.

Cami:

HADİKA, I, 157 (GOR IX No. 329; ÖZ, I, 113); Stiftungsurkunden 77+XII.

121. Eski kilisenin konumu ve çevrede saptanabilen eski yapı parçaları: Kilise (çapraz taranmış: Mango ve Hawkins'e göre 12. yüzyıl yapısı; taranmış alan: 14. yüzyıl yapı parçaları; beyaz: Türk Dönemi eklemeleri); A ve B=Sarnıçların yerleri O 3/2 ve D 3/3 (bkz., resim 363); C= Duvar kalıntıları; D=İstinat duvarı payandaları Ö. 1:1000.

FETHİYE CAMİİ

Adı: Yun. *Μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Παμμακαρίστου* (Yaklaşık 1294 yılından itibaren); Türk: Fethiye Camii.

Yaklaşık 12. Yüzyılın Başlangıcı

Kaybolan bir yazıtın verdiği bilgiye göre kilise Komnenos Dönemi'nde İoannes Komnenos ve eşi Anna Dukaina tarafından inşa edilir. Kilisenin yapılışının Kuropalates İoannes Komnenos'a (ö.1067) atfedilişi şüphelidir [1]. Yapının altında yer alan, ama kilise ile bağı kesinlik taşımayan sarnıç bir olasılıkla eski bir yapının, belki de bir kriptanın kalıntısıdır ve kilise, sarnıcın üzerine yapılmış, sonra da kiliseye göre uyarlanmıştır. Kilisenin kendisi dehlizli kilise olarak kubbeli karesel bir mekân, üç tarafı beşik tonoz örtülü dehlizleriyle ve önündeki narteksle birlikte yeniden yapılır [1].

13. Yüzyılın Sonu

Latin egemenliği döneminde kilisenin gelişimi sekteye uğrar. 1290-1305 yılları arasında kilisenin dış dekorasyonu fresklerle yenilenir. Günümüze ancak az sayıda kalan bu freskler bir ön avlu ya da hafif damlarla korunmuş olmalıdır. Bu çalışmalar büyük olasılıkla manastırı vakfeden ve daha sonra Protostrator olan Mikhail Glabas Tarkhaneiotes tarafından gerçekleştirilmiştir. Manastırın baş rahibi Kosmas, 1294 yılında XII. İoannes olarak patrik seçilir (Pachym II 183 vd. B).

14. Yüzyılın İlk Yarısı

Kilise genişlemeye devam eder: 1310-1315 yıllarında Glabas'ın ölümünün ardından dul eşi Maria Dukaena Branaena, kilisenin güney kısmına mezarkilisesi olarak süslü bir pareklesiyon yaptırır. 14. yüzyılın ikinci çeyreğinde ise dış narteks ile kuzey ve güney koridorlar (kuzeybatı köşesindeki mezar kilise ile) eski kilisenin çevresine yapılır [2]; seyahatnamelerde yazılı olduğu (Gerlach, Schweigger) üzere bu kısımlar imparator portreleri ve havarilerin resimleri gibi zengin bir süslemeye sahiptirler.

1454-1456 Civarı

Türklerin kenti almalarından sonra rahibeler tarafından kullanılan manastır, Patrik II. Gennadios tarafından patriklik makamı olarak seçilir.

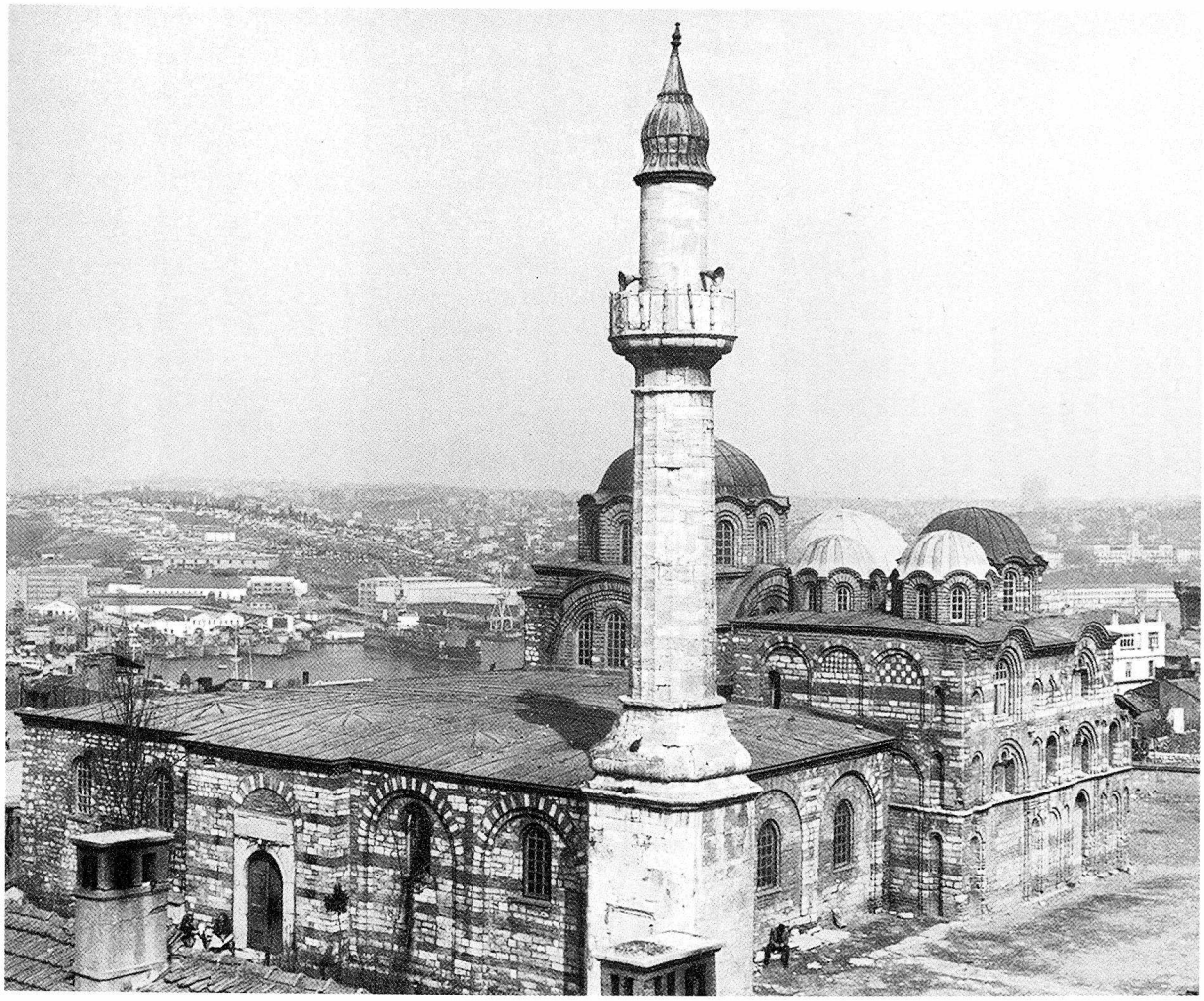

122. Yapı kompleksinin güneybatıdan görünümü. Arka planda Hasköy ve Kasımpaşa. Yapı grubunun çekirdeğini (minarenin arkasında yarım görülen) görkemli kubbesiyle kilise oluşturur. Güney kısmında ise üç küçük kubbe ile örtülmüş pareklesiyon (1310-1315 civarı) yer alır. Pareklesiyonun zemin katının üstünü çevreleyen mermer pervaz, kilisenin kurucusu Mikhail Glabas'ın ölümü üzerine Manuel Philes tarafından yazılmış epitymbion'dan bölümler içerir. Kilisenin kurucusu ile ilintili bir başka yazıt ise harcın içine yerleştirilmiş tuğla parçalarında, iki yüksek yan pencerenin arasındaki dam pervazın altında bulunur. 14. yüzyılın ikinci çeyreğinde inşa edilmiş dış narteksin ön planındaki büyük kapının yerinde –M. Crusius ve S. Schweigger'in gravürlerinden anlaşılacağı üzere– orta çağlarda bir kule yer alırdı.

Türk komşular ve yapının durumu nedeniyle Havariyyun Kilisesi artık kullanılamaz hâle gelmiştir. Yeni patrikhanenin yüksek teraslarla çevrili olmasının güven verici olması da önem taşır. Rahibeler küçük komşu manastıra *τοῦ Προδρόμου ἐν τῷ Τρούλλῳ*(→) taşınırlar.

Manastır, Patrikhane olarak kullanılırken büyük ölçüde genişler: Hücreler, yemekhane ve fırınla beraber bir mutfak yapılır. Çevre duvarı güçlendirilir ve kilisenin donanımı tamamlanır. Bu dönemde Azize Salome, Euphemia ve İoannes Khrysostomos'un kutsal kalıntıları ve İmparator Aleksios I. Komnenos'un kemikleri, camiye çevrilmiş Pantokrator Kilisesi'nden buraya getirilir. Kilise, asillerin mezar kilisesi olarak işlev görmeye devam eder.

16. Yüzyılın Sonu (1587 Sonu / 1588 Ortası)

Manastır boşaltılır ve Sultan III. Murad (1574-1595) tarafından camiye çevrilir. Gürcistan ve Azerbaycan'ın fethedilişinin anısına "Fethiye Camii" adını alır. Saray mimarı Dalgıç Ahmed Çavuş tarafından binada yapılan değişiklikler moza-

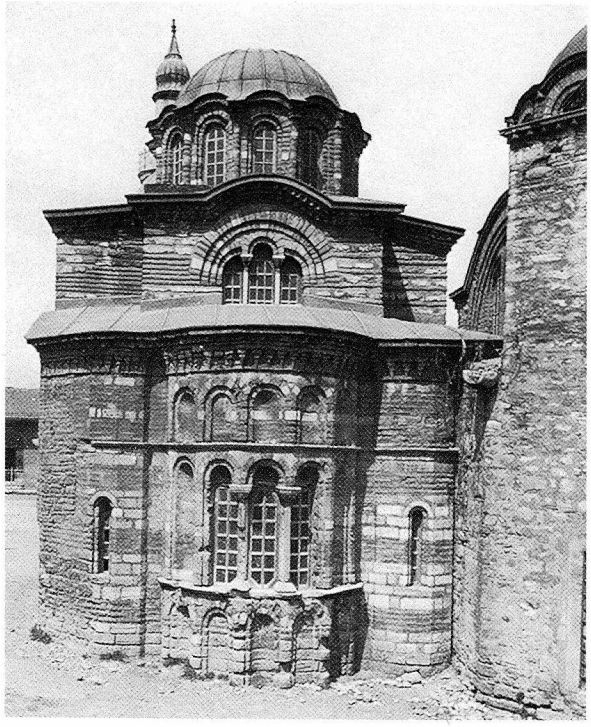

123. Pareklesiyon'un doğudan görünüşü; sağda 16. yüzyılın sonundan kalma mihrab üzerine yapılmış kubbeli yapı.

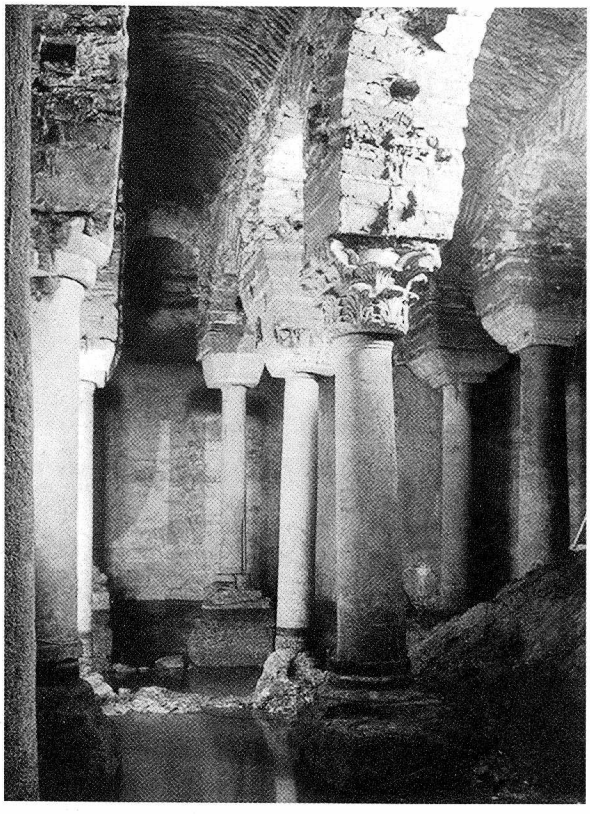

124. Kilisenin altındaki sarnıca batıdan bakış.

ik süslemelerinin kısmen harap olmasına yol açar [3] Hemen karşıda yer alan, Sadrazam Koca Sinan Paşa tarafından bağışlanan medresenin (günümüzde okulun olduğu yer) kesin olmamakla birlikte Sinan'ın eseri olduğu söylenir. Ortalama aynı dönem, Türkleşmiş olan bölgede başka kiliseler de camiye çevrilir, dolayısıyla kilise olmaktan çıkar. (Prodromos *ἐν τῷ Τρούλλῳ*, Prodromos *ἐν τῇ Πέτρᾳ*.

Yapısal değişiklikler: Yenilenen anakapının yanına bir minare yapılır. Doğu apsisi yıkılır ve mihrab için kubbeli yeni bir yapı inşa edilir. Dört kubbe sütununun yerini kemerler alır.

17. Yüzyıl

1640 (1051 H) yılında, Balatkapı'da çıkan yangında Fethiye Camii de zarar görür, ancak hemen ardından onarılır [4].

19.-20. Yüzyıllar

1845-1846 yılında, Sultan Abdülmecid (1839-1861) tarafından yaptırılan restorasyonda, batıdaki –üstünün açık olup olmadığı kesin bilinmeyen– ön hol (sundurma) yıkılır. 1938 yılından sonra başka onarım çalışmaları yapılır. Bunları takiben, kısa zaman önce pareklesiyon ve güney dehliz müze yönetimine devredilmiştir. Asıl yapı ise cami olarak işlev görmeye devam etmektedir. 1940 yılında üstü örtülmüş sarnıç (D 3/2) sığınak olarak kullanılmak amacıyla açılıp temizlenir, ancak savaş sonrası yine üstü kapatılır. 1947 yılında ise kilisenin altındaki sarnıç da temizlenir.

DC IV 2, 30; SkByz I, 575-576; Paspates 298-302; Pulgher, 41; Gedeon, *Χρονικά* 53-63; Richter, 250; Lampros, *Νεὸς Ἑλληνομνήμων* 1 (1894), 280-281; 2 (1895), 236; Gedeon, Heort 208; Ebersolt, Mission 36-40; X. A. Siderides, *ΚΕΦΣ*-Parartema 20/22 (1892), 19-32; 29 (1907), 265-273; Gurlitt, 34-36; Millingen, Churches 138-163; Ebersolt, Eglises 225-247; Wulff 476; Ebersolt, Mon 58, Pl. 17; Edhem, Mosquées 142; Schneider, Byzanz 66-67; Kautzsch, Kapitellstudien 200; A. M. Schneider, Arbeiten an der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii), AA 1939, 188-196; A. Ogan, Aya Maria Pammakaristos, Fethiye Camii, Belleten 13 (1949), 271-308

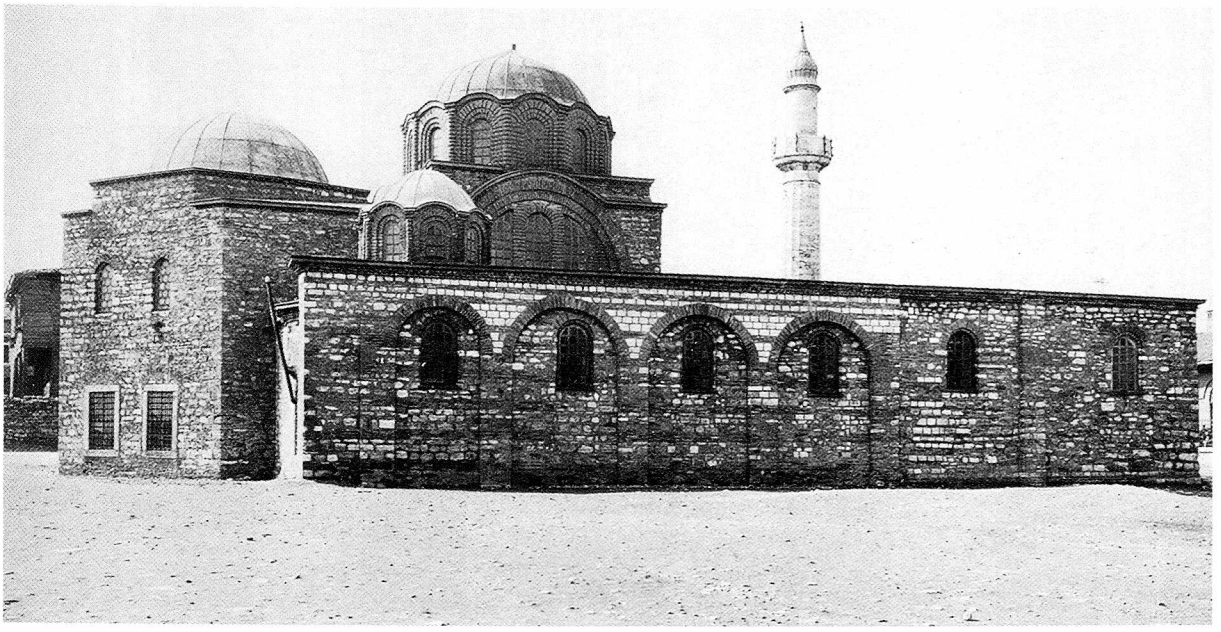

125. Kilisenin kuzeyden, kısmen kör kemerlerle bölünmüş olan kuzey dehlizinin ön cephesinden görüntüsü. Anakubbenin solundaki kubbeli yapı, kilise camiye çevrilirken yapılmıştır.

[2]; C. MANGO, AJA 55 (1951), 60-61; EYICE, Guide No. 90; P. A. UNDERWOOD, DOP 9/10 (1955/56), 298-299; Ş. AKALIN, Tarih Dergisi 13 (1958), 74 [3]; S. EYICE, Anadolu Araştırmaları 1 (1959), 227-234; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 355-356; P. A. UNDERWOOD - L. J. MAJEWSKI, DOP 14 (1960), 215-219; L. AKIN, AMY 4 (1962), 58-59; S. EYICE, Son Devir Bizans Mimârisi. İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları, İstanbul, 1963, 17-25; H. HALLENSLEBEN, Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemaligen Pammakaristoskirche, der heutigen Fethiye Camii in Istanbul, IstMitt 13/14 (1963/64), 128-193; A.H.S. MEGAW, DOP 17 (1963), 367-371; C. MANGO - E. J. W. HAWKINS, Report on Field Work in Istanbul and Cyprus 1962-1963, DOP 18 (1964), 319-333 [1]; EYICE, Eglises 308-310; N. BRUNOV, JÖBG 16 (1967), 249; PKG 3 (1968), 231; JANIN, Géographie 208-213; P. SCHREINER, Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii) und weitere Texte zur Topographie K'pels. DOP 25 (1971), 219-241; H. BELTING, MünchJahrbBildKunst 23 (1972), 70-100; MANGO, 266-269.

Sarnıçlar:

FORCHHEIMER-STRZYGOWSKI, 75 No. 15; K. WULZINGER, Jdl 28 (1913), 374-376.

Cami:

HADÎKA, I, 157 (GOR IX No. 327; ÖZ, I, 60); A. REFIK, Hicrî Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı, İstanbul, 1931, 13 (No. 27); Ş. AKALIN, Tarih Dergisi 13 (1958), 74 [3]; CEZAR, Yangınlar 336 [4].

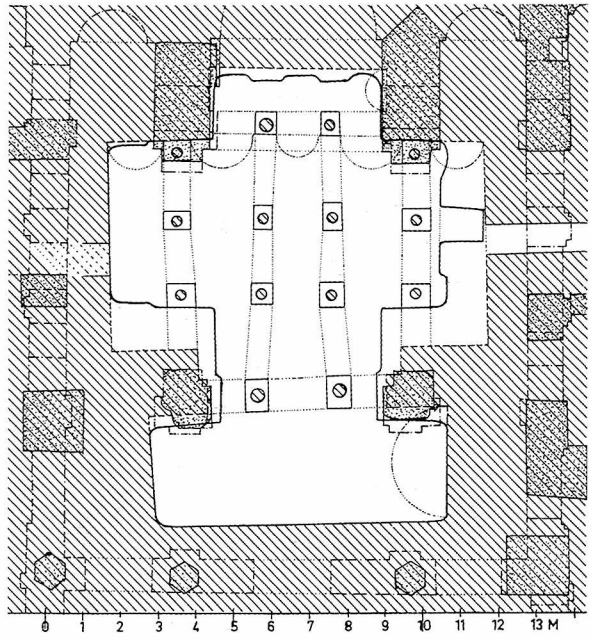

125a. Kilisenin altındaki sarnıcın planı (Çizgilerle noktalar) 12. yüzyıl üst yapısının rekoustrüksiyonu Ö. 1:200.

125b. Demir yolu kavşağının doğu köşesinde manastırın (belki de Philanthropos Manastırı'na ait) bugün bile gözlemlenebilen kalıntıları. Daha batıda kalan kısımların üstleri artık toprakla kaplıdır.

Hagios GEORGİOS-MANGANAİ

Ad: *Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Μαγγάνων; Μονὴ Μαγγάνων μάρτυρος Γεωργίου*; Lat: Saint-Georges de le Mange.

11. Yüzyılın Ortası

Manastır, Mangan Bölgesi'nde İmparator Konstantinos IX. Monomakhos'un (1042-1055) vakfı olarak, kendisine bağlı ekonomi kurumları, kütüphane ve sonraları çok önem kazanan bir hastane ile birlikte hiçbir masraftan kaçınılmaksızın bir sarayın hemen yanıbaşında inşa edilir. Bu saray imparatorun metresi Sklerina için Kynegion Bölge'sinde yaptırdığı saraydır (Kedren II 608 vd. B; MichAtt 47 vd.; Zonaras IV Leipzig 178, 181; hastane hk. [1]).

Kendisine İmparator tarafından Typikon olduğu kadar pek çok vakıf da bağlanan bu manastırın denetimini imparatorun bakanı Leichudes ve daha sonraları Mikhail Kerullarios üstlenir.

Kilisenin kurucusu, ölümünden sonra, 1055 yılında manastır kilisesine gömülür. Hemen bitişiğinde Sklerina gömülüdür. Latin istilâsında Sklerina'nın mezarını Comte Hugues de St. Pol. devralır.

13. Yüzyıl

Latin egemenliği döneminde manastır, yaklaşık 1207 yılından itibaren Latin din adamları tarafından yönetilir ve kentteki Fransız din adamlarının önemli ilgi odaklarından biri haline gelir. 1244 yılında Papa IV. Innocenz'in emrine verilir.

Yeniden Bizanslıların mülkiyetine geçtikten sonra kentte o zamana kadar ikinci derecede önemli sayılan bu manastır, tarihi önemli olayların geçtiği bir yer olur: 1279'da İmparator Mikhail'in Patrik İoannes XI. Bekkos ile toplantısı burada yapılır, 1327 yılında Patrik İsaias buraya hapsolunur ve 1354 yılında İoannes VI. Kantakuzenos burada inzivaya çekilir. 14. yüzyılın başından itibaren manastır, büyük kütüphanesinin dışında kutsal eşyalarıyla önemli bir hac yeri durumuna gelir. Kilise (Clavijo'nun 1403 yılındaki betimlemesine göre) zengin mermer kakma işçiliği ve mozaikler ile süslü bir mekândır. Girişten önce kubbe ile kaplı sekizgen bir çeşme vardır. Pek çok binayı kapsayan manastırın bahçeleri de vardır.

1425-1428

İoannes VIII. Palaiologos (1425-1448) tarafından onartılır.

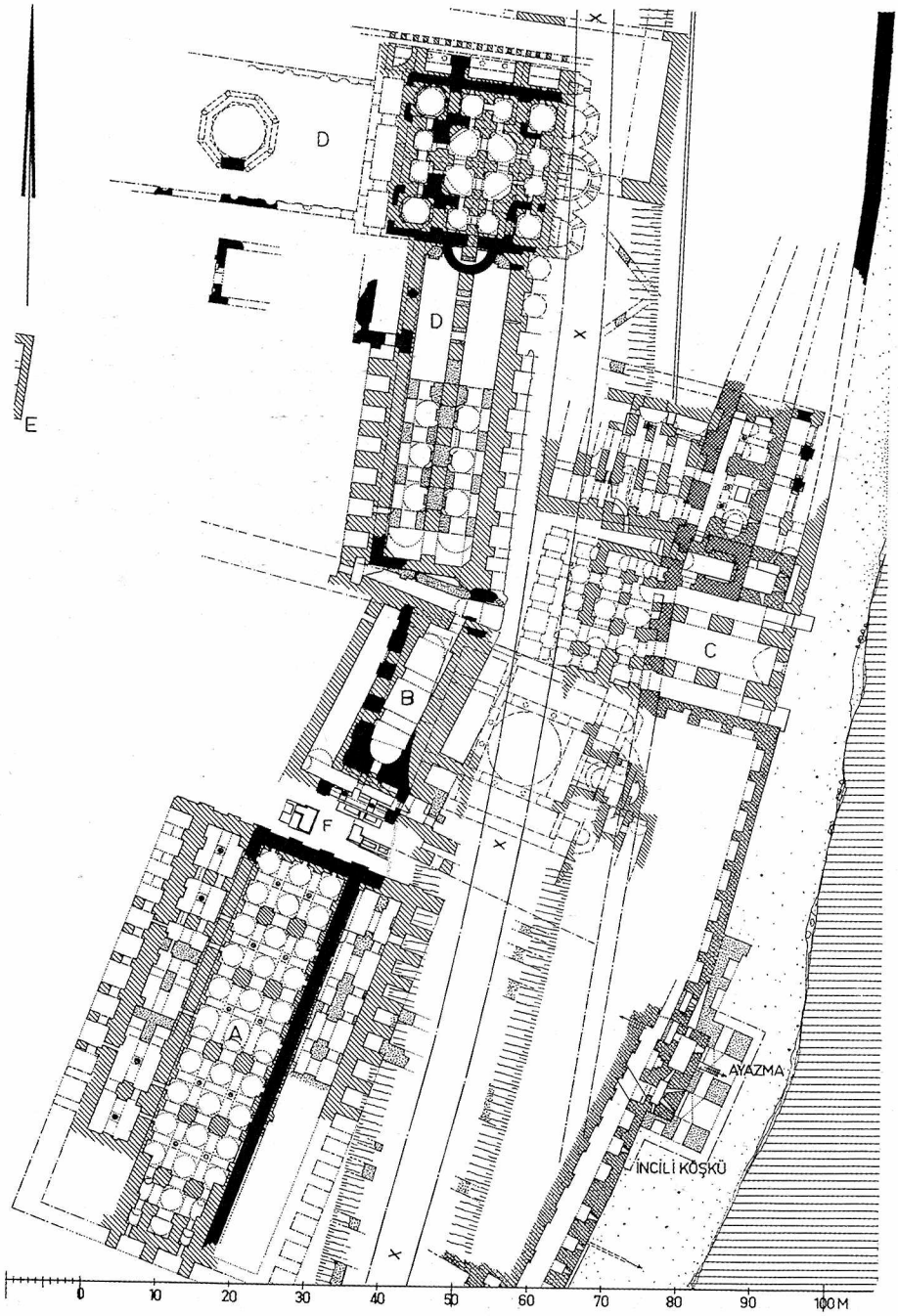

126. Mangan Bölgesi'nin konumu. Khristos Philanthropos Manastırı'nın (C) altında antik deniz suru (çaprazlama taranmış). Mangan Sarayı (A=taranmış: Sarayın temelleri. Bunlar gizli tuğla tekniğiyle yapılmıştır. Pandantifli kubbelerle kaplanmış altyapılar, açık bir galeri ile çevrelenmiş bir yapıyı taşırlar. Kalan bölümler siyah renkte verilmiştir); B=Kubbeli yapı. Kazıyı gerçekleştirenler, orada bulunan kabartmalar nedeniyle yapıya "Voutes de la Vierge" adını verirler; bunun Theotokos Panakhrantos ile özdeşleştirilmesine dikkat edilmelidir; C=Philanthropos Manastırı (krş., s. 109); D=Hagios Georgios Manastırı'nın yapı parçaları (taranmış: Yapı temelleri; siyah: Üst yapının kesik çizgilerle verilmiş rekonstrüksiyonu (Mamboury'ye göre); X-X-X=Tren yolu. Ö. 1:1000.

1453 Sonrası.

Manastırın yönetimi dervişlerin eline geçer (Dukas 318 B). Sonraları yeni Saray-ı Âmire'nin alanına dahil olur ve Topkapı Sarayı (→) civarındaki yeni yapılar için taş ocağı olarak kullanılır. Bölge sonraları bahçe, kısmen de oyun ve ata binme alanı olarak kullanılır.

19.-20. Yüzyıl.

Paspates'in de kısaca değindiği üzere 1871 yılında demiryolu döşenirken manastırın temelleri tümüyle ortadan kaldırılır.

1921-1922 yılında Fransız işgal kuvvetleri, konuda uzman E. Mamboury ve R. Demangel'in önderliğinde, pek çok binanın sarnıç olarak yapılmış son derece güçlü temelleri ortaya çıkarılmıştır. Ancak bunların henüz kesin rekonstrüksiyonu yapılamamıştır [2] .

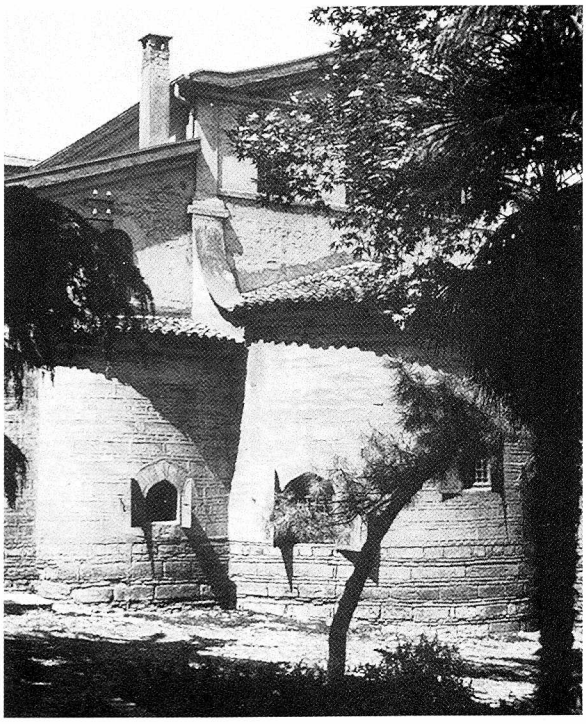

127. Patrikhane kilisesinin doğudan görünümü.

DC IV 6, 43; SkByz I, 596; Paspates, 105-107; Richter, 237-239; Millingen, Walls 251-255; Ebersolt, Sanct. 115-116; C. Diehl, CRacINscr 1922, 199-207; CRAcInscr 1923, 241-248; R. Janin, EO 33 (1934), 168-178; Schneider, Byzanz 59; E. Mamboury, Byz 11 (1936), 246-247; R. Demangel, E. Mamboury, Le quartier des Manganes et la première Région de Constantinople, Paris, 1939, 19-37 [2] + R. Janin, EO 39 (1940), 236-241; R. Janin, REB 2 (1944), 172-174; S. G. Mercati, Un testament inédit en faveur de Saint-Georges des Manganes, REB 6 (1948), 36-47; Eyice, Guide No. 5; Konstantin, v. Irenopolis, *Ὀρθοδοξία* 36 (1961), 45-47; Eyice, Eglises 268-269; Janin, Géographie 70-76; M. J. Kyriakis, Byz 44 (1974), 304-307 [1]; Mango, 229-231.

Hagios GEORGİOS - PATRİKHANE

Adları: *Ἅγιος Γεώργιος εἰς τὸ Διπλοφανάριον; Ἅγ. Γεώργιος τοῦ Πατριάρχου; Ἅγ. Μεγαλομάρτυρας Γεώργιος ὁ Τροπαιόφορος ὁ ἐν τῷ Διπλοφαναρίῳ.*

Patriğin eski görev yeri olan Havariyyun Kilisesi ve ardından Theotokos Kilisesi terk edildikten *τῆς Παμμακαρίστου* sonra 1588 yılında Fener Bölgesi'ndeki Theotokos Kilisesi *Παραμυθίας* (Theotokos Palatia; sonraları Blach Sarayı→) yeni patrikhane yapılıncaya kadar geçici olarak patrikliğin makamı olur. 1600 yılında da Patrik II. Matthaios (1595-1602?) uzun zamandır surlarla çevrelenmiş (sözde 1453 yılından beri: Gyllius IV 2) ve eski bir rahibeler manastırı olan Petrion-Kastell'e taşınır. Patrikhaneye ait olan kutsal eşyalar da buraya getirilir [1].

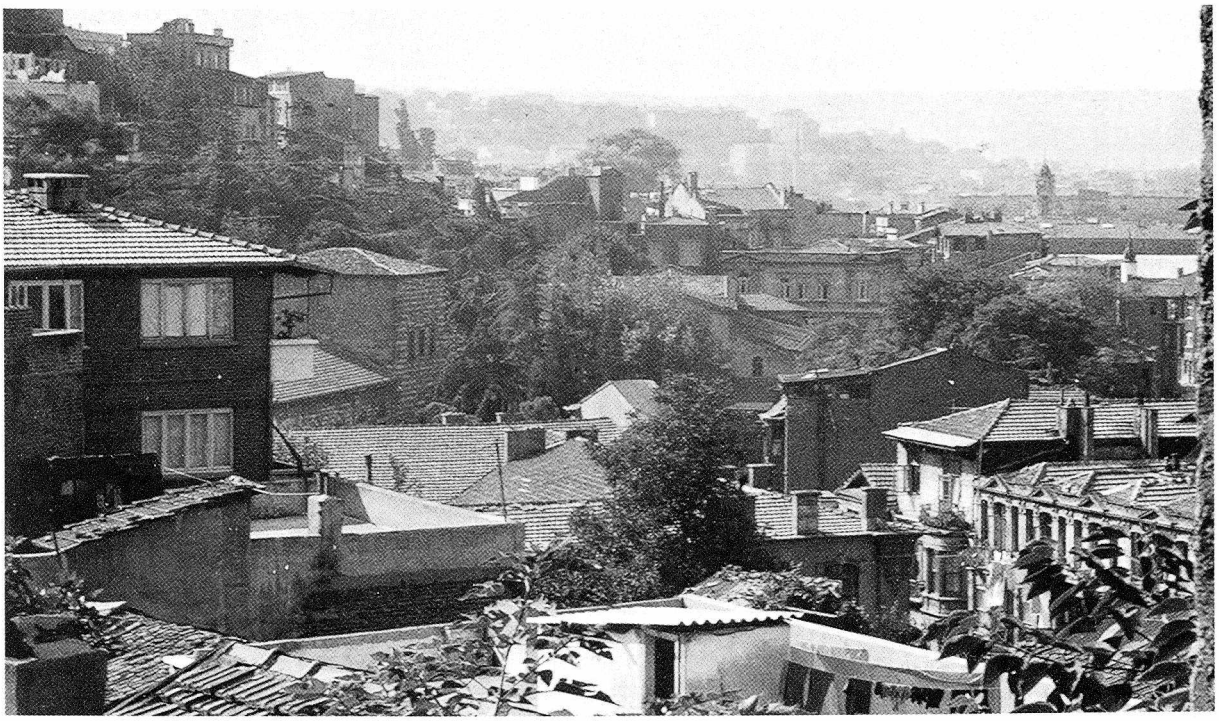

128. Petrion Bölgesi'ndeki patrikhaneye bakış (Konumu için bkz., resim 363; Karabaş Mescidi yakınlarından kuzeybatıya bakış).

17. Yüzyıl

II. Timotheos (1612-20) 1614 yılında yeni bir kilise yaptırır. Bu, seyahatnamelere göre küçük ve çok nefli bir bazilikadır; çünkü o dönemler Hıristiyanların kubbeli ve kurşun damlı yapılar yapmaları yasaktı. Hem kilise hem de patrikhane 1698 yılında II. Kallinikos (1694-1702) tarafından genişletilir ve bu binalarda bazı değişiklikler yapılır.

18. Yüzyıl

1720 yılındaki yangından sonra tüm patrikhane ve civarındaki evler, Yunanlı Balkan hükümdarının yardımıyla III. Yeremya (1716-1726) tarafından yeniden yapılır. 1738 [1] ya da 1739 yılında patrikhane ve kütüphane yeniden yanar ve yangının ardından hemen onarılır [1].

1797 yılında yeni bir patrikhane yapılır ve 1798 yılında kilisenin içi değiştirilir. Ön holü pek çok resimle süslenir [1].

19.-20 Yüzyıllar

1821 yılında çıkan Yunan isyanının ve huzursuzlukların ardından Patrik V. Gregor patrikhanenin kapısında asılır ve kilise yağmalanır. 1837 yılında ise kilise bugünkü biçimiyle yeniden yapılır.

1941 yılındaki yangından sonra ise tümüyle yenilenir.

DC IV 8, 104; HAMMER, CuB I, 447-450; SKBYZ I, 563-574; M. J. GEDEON, *Χρονικὰ τοῦ Πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ τοῦ ναοῦ*, K'pel, 1884 [1]; Ekkl. 39; A. PAPADOPOULOS KERAMEUS, *Ναοὶ τῆς Κ 'πόλεως κατὰ τὸ* 1503 *καὶ* 1604. *ΚΕΦΣ* 28 (1904), 131-132; SCHNEIDER, Byzanz 41 (No.8); M. I. NOMIDIS, *Τὸ Πέτριον τοῦ Κερατίου Κόλπου*, Istanbul, 1938; G. SOTERIU, *Κειμήλια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, Atina, 1938; V. MIRMIROĞLU, TTOK-Bell 48 (1946), 25; SCHNEIDER, Mauern und Tore 75 (No. 9); MAMBOURY, IstTour 349-350; EYICE, Guide No. 83; IstAns 3 (1960), 1597; CEZAR, Yangınlar 356 [1]; Ş. TEKİNDAĞ, Osmanlı Idaresinde Patrik ve Patrikhane, BTTD 1 (1967) 1, 52-55, 2, 49-53; N. JORGA, Byzance après Byzance, Bükreş, 1971 2, 135-136, 233; V. MIRMIROĞLU, Fener Rum Patrikhanesi, IstAns 10 (1971), 5641-5643; A. PASADAIOU, *Ὁ Πατριαρχικὸς οἶκος τοῦ οἰκομενικοῦ Θρόνου.*, Selanik, 1976.

129. Gül Camii'nin güneyden görüntüsü. Camekân kubbeleri ile Küçük Mustafa Paşa Hamamı ön planda.

GÜL CAMİİ

Adları: Uzun süre Yunanca olarak *Μονὴ τῆς ἁγίας Θεοδοσίας ἐν τοῖς Δεξιοκράτους* kullanılan adının geçerliliği son zamanlarda tartışılmaya başlanmıştır. Buna karşılık bu yapının *τοῦ Χριστοῦ τοῦ Εὐεργέτου* Manastırı ile bağlantısı olduğu sanılmaktadır [1]. Türk: Gül Camii.

1881 yılında yapılan kazılarda kısmen ortaya çıkarılan kilisenin civarındaki mezarlar [2], Unkapanı civarında saptanan imparatorluk nekropolünün buralara kadar uzandığını gösterir.

11. Yüzyıl Sonu / 12. Yüzyılın Birinci Yarısı.

Bugünkü binanın doğusunda az sayıda yapı temelleri kalmış, ama 10. ya da 11. yüzyılda mı yapıldığı kesin bilinemeyen bir yapının yanına, gösterişli, tuğla tonozlu olarak inşa edilmiş bir platformun üzerine yan galerileri ve 3 apsisiyle kapalı haç planlı bir kilise yapılır. Daha kesin bir tarih-

lendirmeyi sağlayacak yapı parçalarına günümüzde hâlâ erişilememiştir. Mahzenin sıvanmamış kemerli odaları, mezar ve dini amaçlar yerine depo ve dünyevi amaçlar için kullanılmışlardır. Bulunan kalıntılar bu kilisenin 16. yüzyıldan beri Theodosios Kilisesi olarak tanımlanmasının yanlış olduğunu kanıtlamıştır. Bu tarihlendirme için bir dayanak da (krş., resim 133) Pantokrator Kilisesi'nin cephesine benzeyen, yani daha geç bir döneme ait olamayan ([3]'e karşıt olarak) kenar apsisleridir. Buna karşılık orta apsisin duvarları sonradan yenilenmiş olmalıdır.

15. Yüzyılın İkinci Yarısı

Belki de daha önceleri zarar görmüş kilise, kentin Türkler tarafından alınmasından sonra, özellikle altındaki tonozlu mahzen donanma deposu olarak kullanılır. Kilisenin hemen bitişiğine de Şeyhülislam Molla Hüsrev Mehmed Efendi'nin (ö.1480/885 H) vakfı olarak Molla Hacı Hüsrev Mescidi (bugünkü adıyla Küçük Mustafa Paşa Mescidi) yapılır. Bunu 16. yüzyılın başında hemen yanına yapılan Küçük Mustafa Paşa Hamamı izler [4].

Kısa bir süre sonra 1490 (895 H) yılında vakıf belgelerinin de gösterdiği üzere [4] kilise camiye çevrilir. Hadîka'ya göre kilisenin camiye çevrilmesi ancak II. Selim (1566-1574) döneminde olmuştur. Bu iddia belki de minarelerden birinin o dönemde yapılmasından kaynaklanabilir. 1573-1578 yıllarında yapı St. Gerlach tarafından ilk kez betimlenir ve Theodosia Kilisesi ile özdeşleştirilir.

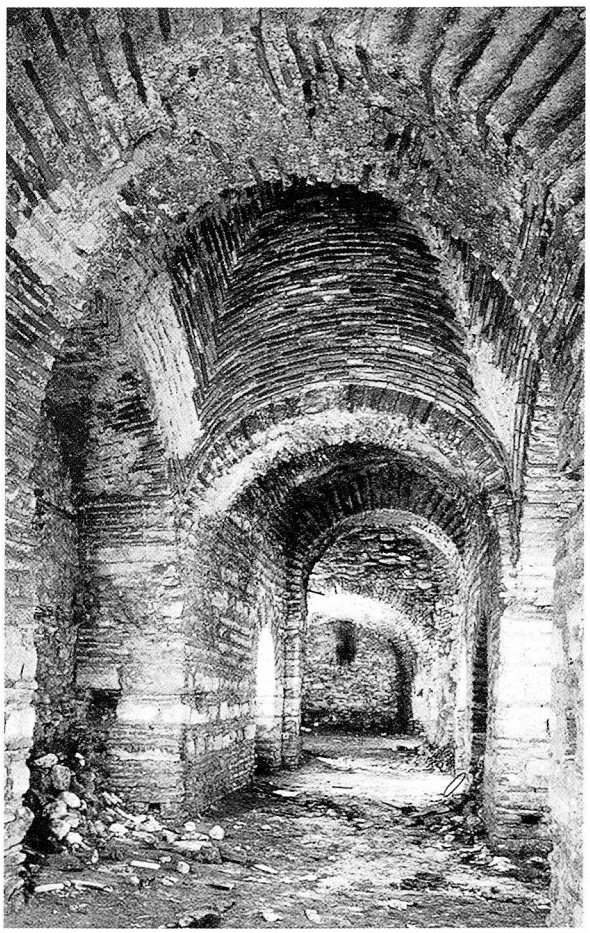

130. Mahzenin batı kısmına güneyden bakış.

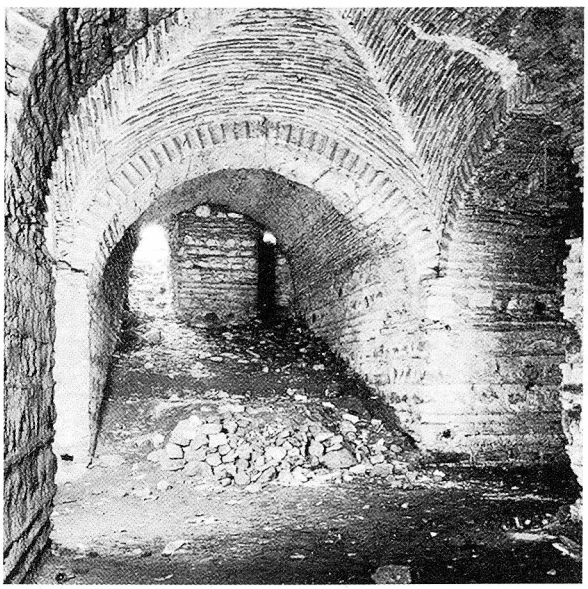

131. Mahzenin doğu kısmına kuzeyden bakış. Sağda ve solda kuzeybatı-güneydoğu yönünde çatallanan anayol. Her iki bölüm de beşik tonoz örtülüdür. Ana girişle kesişen yerleri, duvardan duvara uzanan kemerlerle manastır tonozu örter. Mahzendeki dehlizin duvarlarının hepsinde tuğla ve kesme taşların birlikte kullanılmasının yanı sıra gizli tuğla tekniği de gözlemlenir.

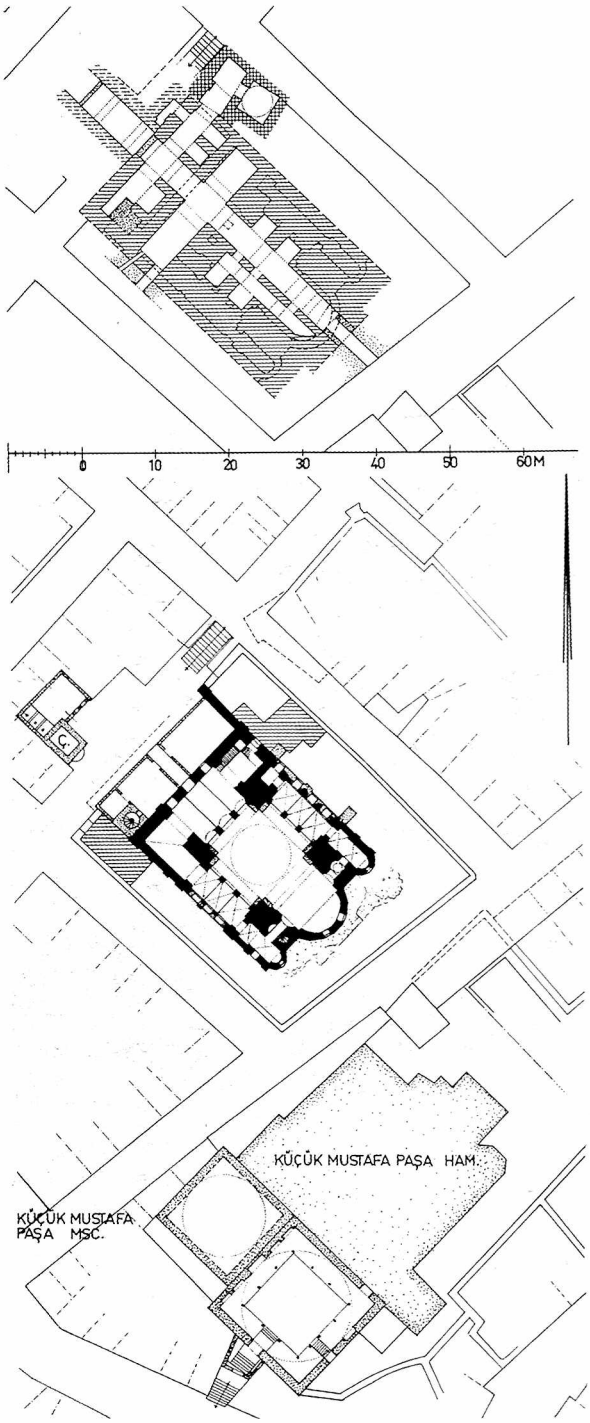

132. Tonozlu mahzenin ve eski kilisenin, çevresi ile birlikteki planı (yukarıda: [Schäfer'e göre]: Eski yapı: çaprazlama taranmış; üstündeki kilisenin taslağı içine çizilmiş. Aşağıda: Bizans dönemi yapıları: siyah; sonradan eklenen yapılar: taranmış; yanındaki hamam ise ulaşabildiğim mekânlar oranında verilmiştir). Ö. 1:1000.

17.-18. Yüzyıllar

Depremlerin sebep olduğu zararların ardından cami IV. Murad (1622-1640) tarafından baştan aşağı yenilenir. Yapıda Türkler tarafından yapıldığı belli olan ilavelerin hangisinin bu döneme ya da daha önceki dönemlere ait olduğu anlaşılmamaktadır. Pandantifleri ve kemerleriyle kubbe, neredeyse batı köşesinin tümü ve güneybatı ve kuzeybatı beşik tonozları yenilenir. Yapı üst kısımlarıyla da eski kiliseden belirgin biçimde uzaklaşan bir görüntü kazanır. Asıl apsisin güneyindeki kocaman payenin içinde küçük, helezonlu bir merdiven ile ulaşılabilen bir odacık vardır. Hemen üstünde şu yazı durur: "Merkad-i havariyyun ashab-i İsa aleyhi's-selam". Burada yerel bir aziz olan Gül Baba'nın mezarı bulunur [5].

1782 yılında Gül Camii civarı yanar. Caminin bu yangından nasıl etkilendiği bilinmemektedir.

19.-20. Yüzyıllar

19. yüzyılda oluşan bir efsaneye göre en son Palaiologos imparatoru buraya gömülmüştür. Cami, Sultan II. Mahmud (1808-1839) tarafından restore ettirilir [6].

HADİKA, I, 186 (GOR IX No. 395; ÖZ, I, 62 [6]; HAMMER, CuB I, 382-383; KONSTANTINIAS, 19-20; RICHTER, 234; PASPATES, 320-322; GEDEON, Heort 130-133 [2]; R. PARGOIRE, L'église Ste. Theodosie, EO 9 (1906), 161-165; EBERSOLT, Mission 23-25; GURLITT, 41; MILLINGEN, Churches 164-182; EBERSOLT, Eglises 113-127; O. WULFF, Die Koimesiskirche in Nicäa und ihre Mosaiken, Strasbourg, 1913, 123-128; WULFF, 452-453; N. BRUNOV, REG 39 (1926), 19-21; F. W. HASLUCK, Christianity and Islam under the Sultans, Oxford, 1929, II, 40; N. BRUNOV, Die Gül-Djami von K'pel, BZ 30 (1930), 554-560; R. JANIN, Les églises Sainte-Euphémie à C'ple, EO 31 (1932), 279-281; EBERSOLT, Monuments 54, 162; Pl. 14a; SCHNEIDER, Byzanz 78; R. JANIN, EO 36 (1937), 36-38; F. W. DEICHMANN, Versuch einer Darstellung der Grundrißtypen des Kirchenbaues..., (Diss. Halle 1937), 65; M. H. BAYRI, İstanbul Folkloru, İstanbul, 1947, 142; SCHNEIDER, Mauern und Tore 76 [5]; EYİCE, Guide No. 82; S. EYİCE, Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul, 1963, 59 [3]; Eglises 259-262; JANIN, Géographie 143-145; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 3, 269 [4]; H. SCHÄFER, Die Gül Camii in Istanbul. Ein Beitrag zur mittelbyzantin. Kirchenarchitektur K'pels, (IstMitt-Beiheft 7), Tübingen, 1973 [1]; MANGO, 238.

133. Eski kilisenin apsislerine ve mahzeni çevreleyen teras duvarına güneydoğudan bakış. Osmanlı döneminde kilise üç apsisin üzerine inşa edilen tuğla hatıllı duvar örgüsü ile yükseltilmiştir. Bu ise kilisenin biçimini son derece değiştirmiştir. Yapının o dönemki kubbesinin bugünün kubbesine oranla daha yüksek, ışık alan tambur üzerine yerleştirilmiş, Kalenderhane Camii'nin kubbesine benzeyen (krş., resim 152) bir kubbe olarak rekonstrüksiyonu yapılır.

134. Restorasyondan sonra kilisenin güneybatıdan görünüşü.

HIRAMÎ AHMED PAŞA MESCİDİ

Adı: yun: *Ἅγιος Ἰωάννης ἐν τῷ Τρούλλῳ; Μονὴ τοῦ Προδρόμου ἐν τῷ Τρούλλῳ*; Türk: Hıramî Ahmed Paşa Mescidi; Ahmed Paşa Mescidi

Üç kısımlı beması ve narteksi ile birlikte bugün hâlâ ayakta duran kapalı haç biçimli kilisenin, yapı planından yola çıkıldığında 12. yüzyıla ait olması gerekiyorsa da, manastırın İstanbul'un fethinden önceki tarihi bilinmemektedir.

15. Yüzyılın İkinci Yarısı

Patrik Gennadios Scholarios'un 1454-1456 yılında Pammakaristos Manastırı'nı genişletmek için, eskiden *τῆς Θεοτόκου τῆς Παμμακαρίστου* (sonradan Fethiye Camii) Manastırı'nda → yaşayan rahibeleri bir süredir mevcut *τοῦ Προδρόμου ἐν τῷ Τρούλλῳ* Manastırı'na yerleştirdiği sıralarda, ilk kez yazılı kaynaklarda bu yapıdan söz edilir (Phrantzes 307 B).

16. Yüzyıl Sonu

Bitişiğindeki Pammakaristos Manastırı (1587-1588) ile birlikte kilise Yeniçeri Ağası Hıramî Ahmed Paşa (ö. 1598) tarafından camiye çevrilir. Küçük manastırda (monasteriolum; M. Crusius [1]) o dönemde Yunan rahibeler bulunmaktaydı.

135. Batıdan iç mekâna bakış. Restorasyonda duvarın tamiri ve yeniden örülmesi. Yanı başında o döneme kadar eksik olan dört sütun ile birlikte bütün sütun başlıkları yeniden yerlerine yerleştirilir. Kubbe yıllardır bu destekler olmadan da ayakta kalabilmiştir. Sütun başlıklarının kaynağı bilinmemektedir.

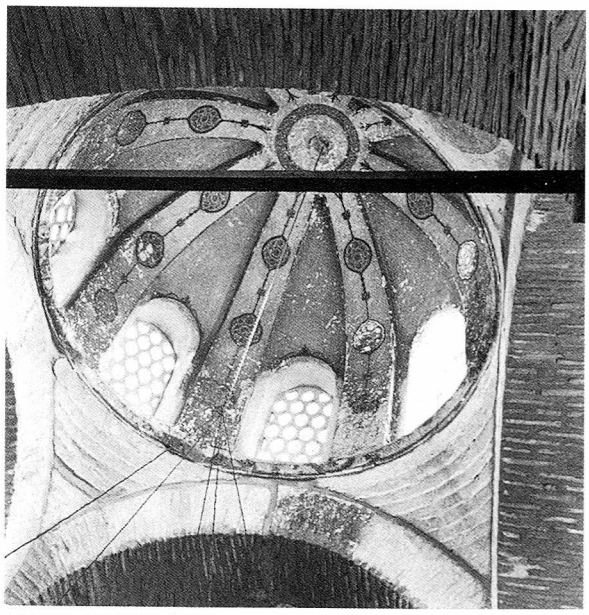

136. Kaburgalı ve pandantifler üzerine oturtulmuş kubbe onarıldıktan sonra.

19.-20. Yüzyıllar

Son dönemlerde harap olmuş yapı, 1961 yılından itibaren restore edilmeye başlanır ve günümüzde cami olarak işlev görür.

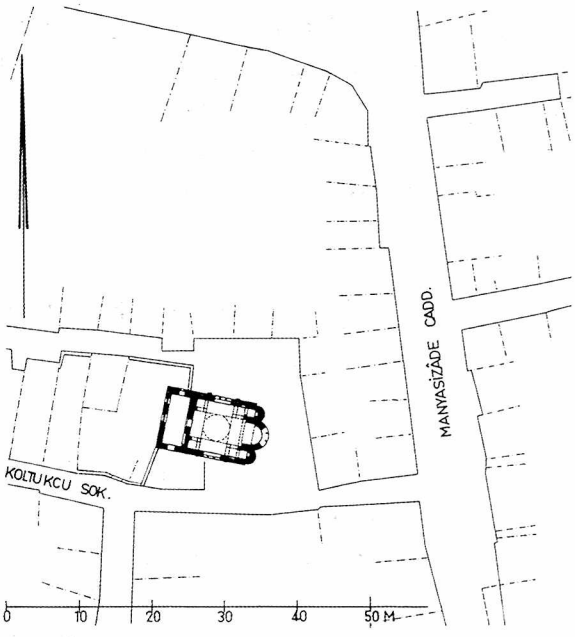

137. Yapının konumu. Ö. 1:1000. O dönemin manastırına ait yapıların kalıntıları çevrede bulunmamıştır.

DC IV 4, 10; HADİKA, I, 38 (GOR IX No. 36; ÖZ, I, 20); PASPATES 303-304; EBERSOLT, Rapport 14; GURLITT, 40; MILLINGEN, Churches 201-206; WULFF, 485; SCHNEIDER, Byzanz 60; GENNADIOS (Arabatzoğlu), *Ὀρθοδοξία* 12 (1937), 13-15; R. JANIN, EO 37 (1938), 340-341; EYİCE, Guide No. 89; KRAUTHEIMER, 265; EYİCE, Eglises 295-296; JANIN, Géographie 441-442 [1].

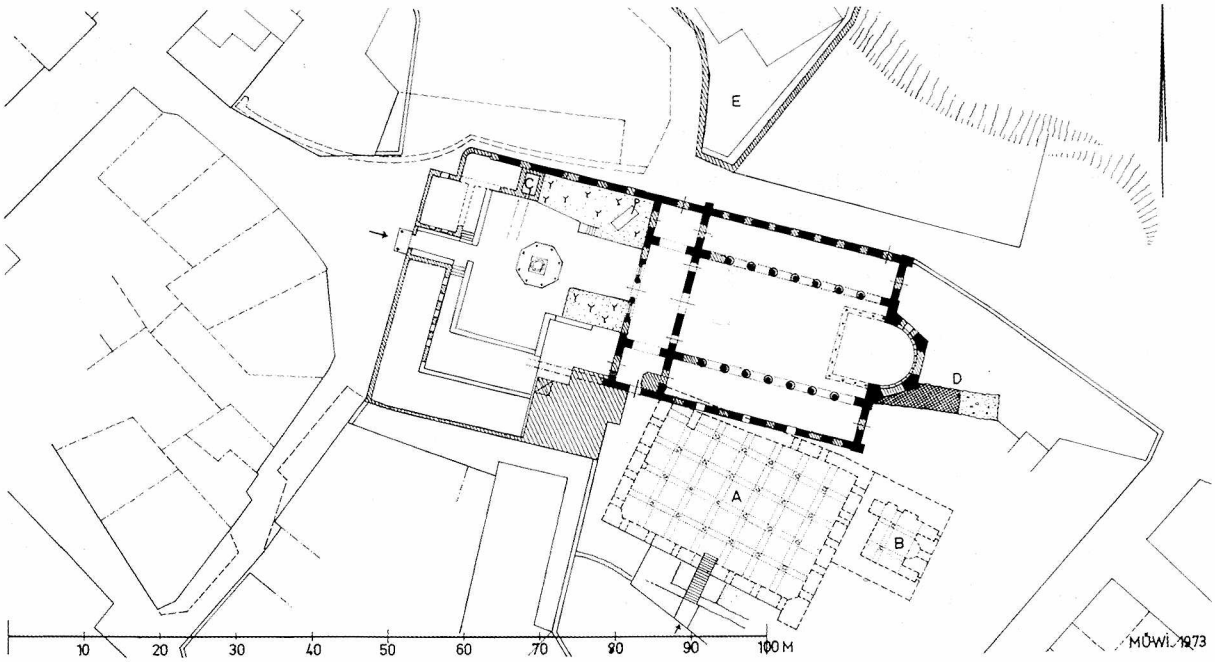

138. Eski kilisenin atriumu ve üzerine yapılmış tekke. Kilisenin güneyindeki sarnıç B 9/1 ve sarnıcın ulaşılabilen ana mekânı A ve ulaşılamayan mekân B. Ö. 1:1000. (5. yüzyıl yapıları: siyah; Bizans yapıları: çapraz taranmış; Osmanlı döneminin yapıları: taranmış). E=Türk-Ortodoks kilisesi Ayios Konstantinos ve Helena'nın bölgesi

İMRAHOR CAMİİ

Ad: Yun: *Μονὴ τοῦ Προδρόμου ἐν τοῖς Στουδίου; Μονὴ τῶν Στουδίου*; Türk: İmrahor Camii; Emir Ahır Camii, Emir Ahûr Camii.

Suidas'a göre (ed. Adler III 1935, 438) sonradan manastır olacak yerde küçük bir kilise vardır.

463

Patrik Studios'un vakfettiği Vaftizci Yahya Kilisesi'nin inşası sona erdirilir ve Boğaz'daki bir manastırdan nakledilen Uykusuzlar'ın da (Akomeitler) bulunduğu manastırda kutsanır. Bu kilise sahil ile anayol arasında bulunan ve Studios'a ait bir arazi üzerine inşa edilir (Theoph 113 Boor; Kedren 16II B; Anth Pal I4). Kilisenin yapımına 453-454 yıllarında, yani kendisinin göreve başladığı tarihten önce başlanır. Bu üç nefli ve galerili bazilikanın (Emporenbazilika) – Orta nef genişliği 12,7 m; yan neflerin her birinin genişliği 4,6 m; nef uzunluğu 25,35 m), synthrononlu, çok kenarlı bir apsisi (genişlik: 8,3 m), küçük, haç biçiminde ölü gömülen bir mahzeni (kripta), ve 1+5+1 revaklarla atriuma açılan üç kısımlı bir narteksi bulunur. Eskiden sütunlarla çevrili olan atrium, bugün dörtkapılı Kuzey kapısı dışında harap olmuştur. Kilisenin güney kısmında beş nefli bir sarnıç ve doğuda kare biçiminde bir yapı yer alır. Bu yapı yandaki şapelin mahzenine, (bir olasılık manastıra ait Theotokos şapeline) aittir.

627

Patrik Bonus, manastıra gömülür (Chron-Pasch 726 vd. B).

765

İkonakırıcılık döneminde baskı altına alınan manastırın keşişleri, V. Konstantinos'un (751-775) emriyle dağıtıldıkları halde, manastır yine de varlığını sürdürür. 787 yılında toplanan 7. ökümenik konsilde ise manastır, başrahip Sabbas tarafından temsil edilir.

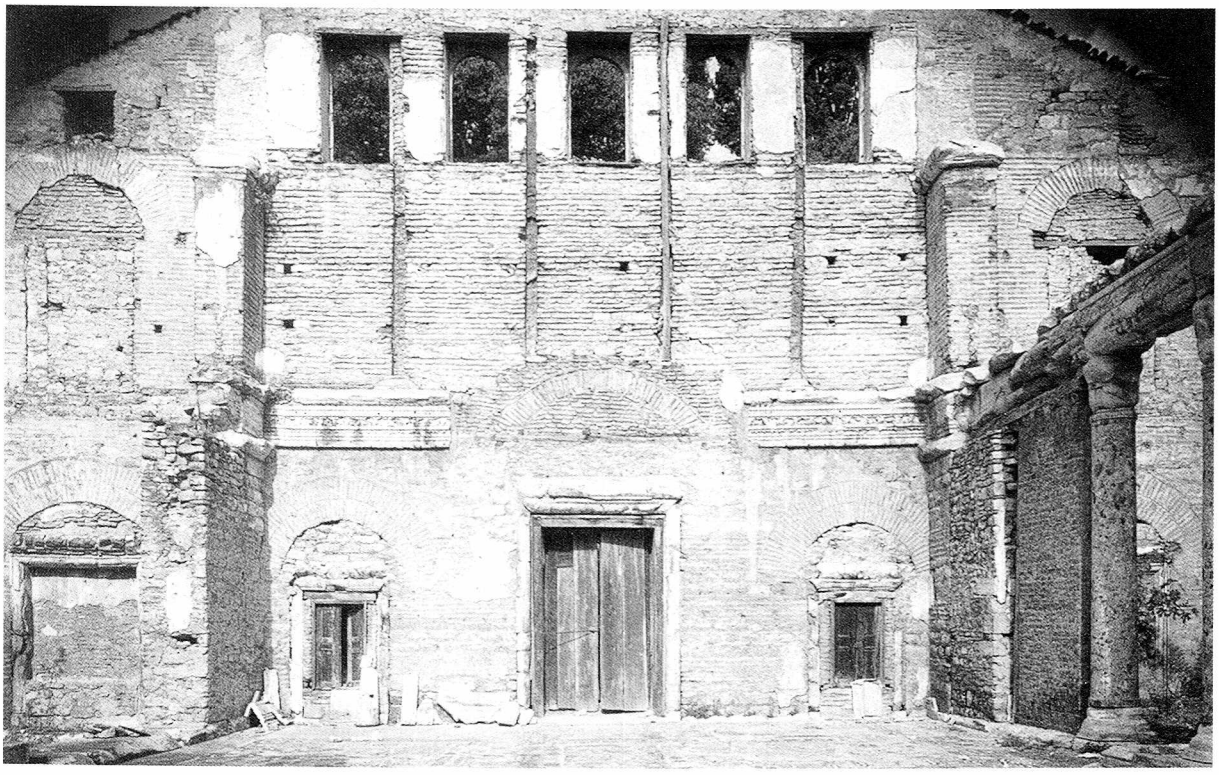

139-140. Kilisenin iç mekânı. Osmanlı döneminde yapılan pencere şeridine bakış. Batıda, Osmanlı dönemi narteksin üzerindeki galeri ve bazilikanın arasına yapılmış duvara bakış. Bir dönemki sütunların kaideleri hâlâ orijinal yerlerinde durmaktadır.

9. Yüzyılın Birinci Çeyreği

O döneme kadar ön plana çıkamamış olan manastır, ünlü baş rahibi Theodor Studites (798-826) sayesinde önem kazanır. Rahip sayısı hızla artarak 700'e ulaşır. Theodor, kilise politikasına olduğu kadar I. Mikhail (811-813) zamanında dünyevî meselelere de etkin bir biçimde müdahale eder. Akıllı bir yönetim ve sıkı bir düzen sayesinde manastır altın çağlarını yaşar. Ancak 818 yılında Theodor'un V. Leon tarafından sürülmesiyle bu çağ sona erer. Theodor'un yandaşları kaçarlar ya da öldürülürler. Theodor'un döneminde kilise, kapsamlı bir azizler serisini kapsayan [1] yeni bir resim dekorasyonu edinir. Bu dönemde, bir okul ve bir Ksenodokheion, manastıra aittir. Artık manastır uzun bir süre için el yazmalarının ve ikonaların üretildiği yerdir. 844 yılında Theodor, öldüğü yer olan Büyük Ada'dan (Prinkipo) manastıra getirilip, buraya gömülür. Manastır ve patrikhane arasındaki gerginlikler 9. yüzyılın ortalarına kadar sürer.

10. Yüzyıl

Manastırın kendi mülkü olan kutsal eşyalara Vaftizci Yahya'nın başı da eklenir. Bunlara İmparatorluk Sarayı erkânının eşliğinde deniz surlarının yakınındaki kapıdan geçerek kiliseye kadar uzanan büyük törenlerle saygı gösterisinde bulunulur.

1059

İmparator İsaakios I. Komnenos (1057-1059) tahttan ayrıldıktan sonra Studios Manastırı'na çekilir ve bu manastırın kilisesini güzelleştirir. Mikhail VII. Dukas da 1078 yılında aynı manastıra çekilir. Belki de mermer kakmalarla süslenmiş zemin bu onarımlar döneminin bir kalıntısıdır (Kedren II 650 B) [2]?

1204-1261

Latin istilâsı döneminde keşişler, artık çökmekte olan ve kutsal eşyalarının büyük bir bölümü çalınmış bulunan manastırı terk ederler. Manastırın civarında koyunlar için otlaklar oluşmuştur (NikephGreg I 190 B).

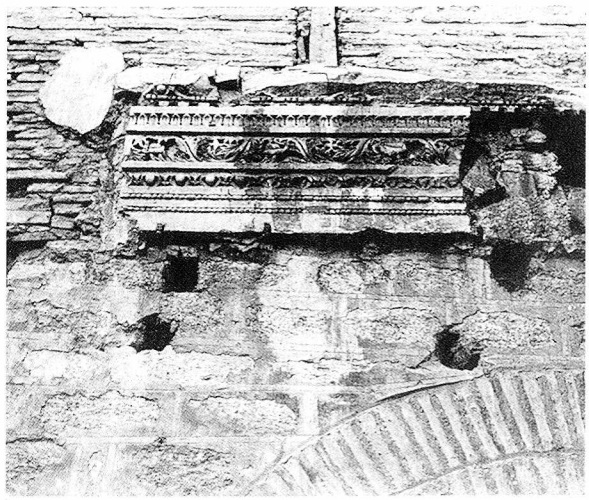

141. Orta nefin batı duvarındaki eski iç dekorun kalıntıları.

142-143. Rusların yaptığı kazılar sonucu ortaya çıkan, apsisin önündeki templonda mezar odasına (kripta) iniş. Altı basamaklı merdiven (0,83 m genişliğinde) batıya, üzeri tonozlu haç biçiminde bir odaya gider (krş., AA 1939, 201).

144. Kuzeyden kilisenin narteksi ve atriuma yönelik sütunlar.

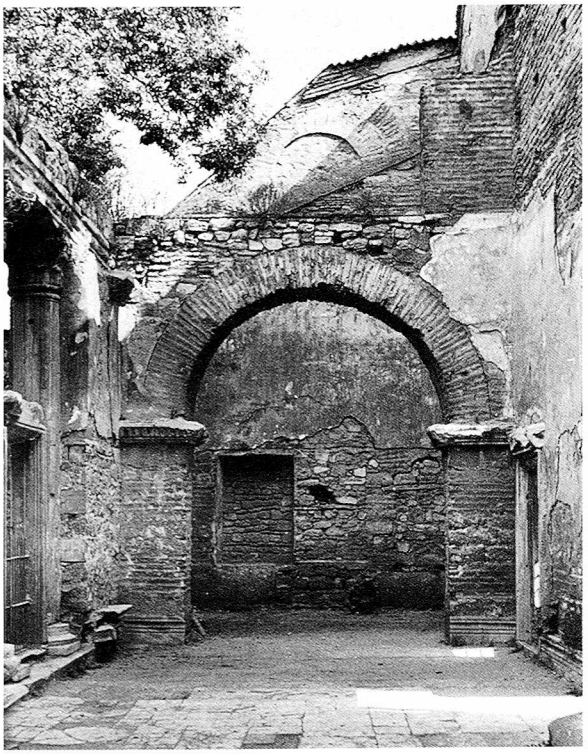

145. Narteksden kuzeye bakış.

1293

Hem manastır hem de kilise İmparator II. Andronikos'un kardeşlerinden biri olan Konstantinos Palaiologos tarafından yenilenir. Kilisenin damı onarılır ve tüm manastır kalın bir duvarla çevrelenir (NikephGreg I 190 B). Manastır kutsal eşyaları sayesinde hâlâ hacıların uğrak yeridir. 14. yüzyılda kentteki manastırlar arasında ise en büyük önceliğe sahip olanıdır (MM II 22). Manastırın keşiş sayısı giderek artar.

15. Yüzyıl Sonu / 16. Yüzyıl Başlangıcı

Türklerin kenti fethinden sonra manastır kapanır ve 16. yüzyılın başlarında Topkapı Sarayı'ndaki bir köşkün yapımı için taş ocağı [3] olarak işlev görür. Yine bu dönemde kilise Sultan II. Bayezid'in imrahoru İlyas Bey b. Abdullah tarafından camiye çevrilir. Vakfa gelir sağlayan pek çok dükkânın yanında Langa Mahallesi'nde bir çift hamam (resim: 287) vardır. Eski iç süslemeleri olan resimler ve mozaiklerin kalıntıları 16. yüzyılda henüz kaybolmamışlardı (Stephan Gerlach).

1782 (1196 H)

Büyük Samatya Yangını'nda zarar görür ve 1820 (1236 H) yılında yeniden yapılır [4]. Bu yeni inşa sırasında galerilerin sütunları, ahşap desteklerle değiştirilir.

19.-20. Yüzyıllar

1894 depreminde cami büyük zarar görür.

İlk araştırmalar ve kazılar, 1908-1909 yıllarında Rus Arkeoloji Enstitüsü tarafından B. A. Pančenko başkanlığında yapılır. Kripta gün ışığına çıkartılır ve Ortaçağda lâhit kapağı olarak kullanılan 6. yüzyıla ait kireçtaşından kabartmalar bulunur. 1920 yılında cami bir yangın sonucu tümüyle harap olur ve bir daha onarılmaz. 1923 yılında cami vakfına ait Langa'daki hamam da yıkılır. Civardaki yapı kalıntıları, üzerlerine evler yapılması nedeniyle giderek kaybolmaktadır.

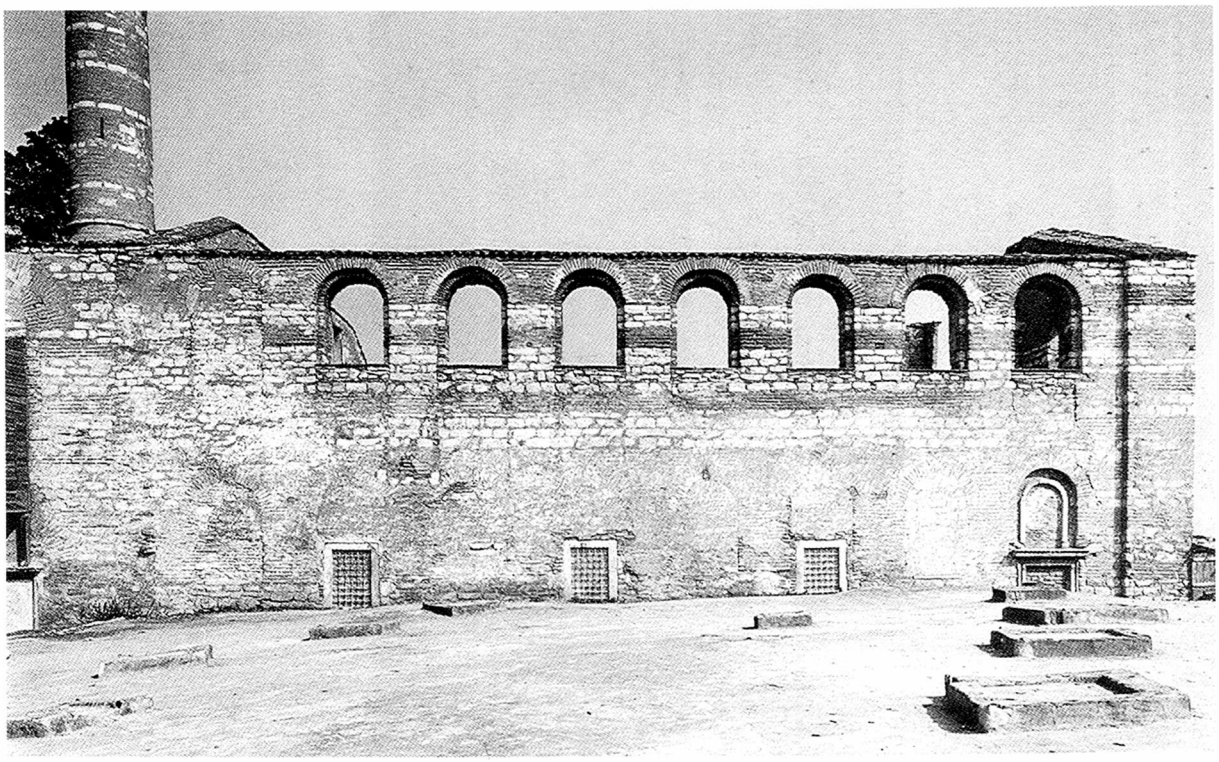

146. Kilisenin güney dış duvarı ve ön planda sarnıcın B 9/1 modern çimento ile kaplanmış görüntüsü.

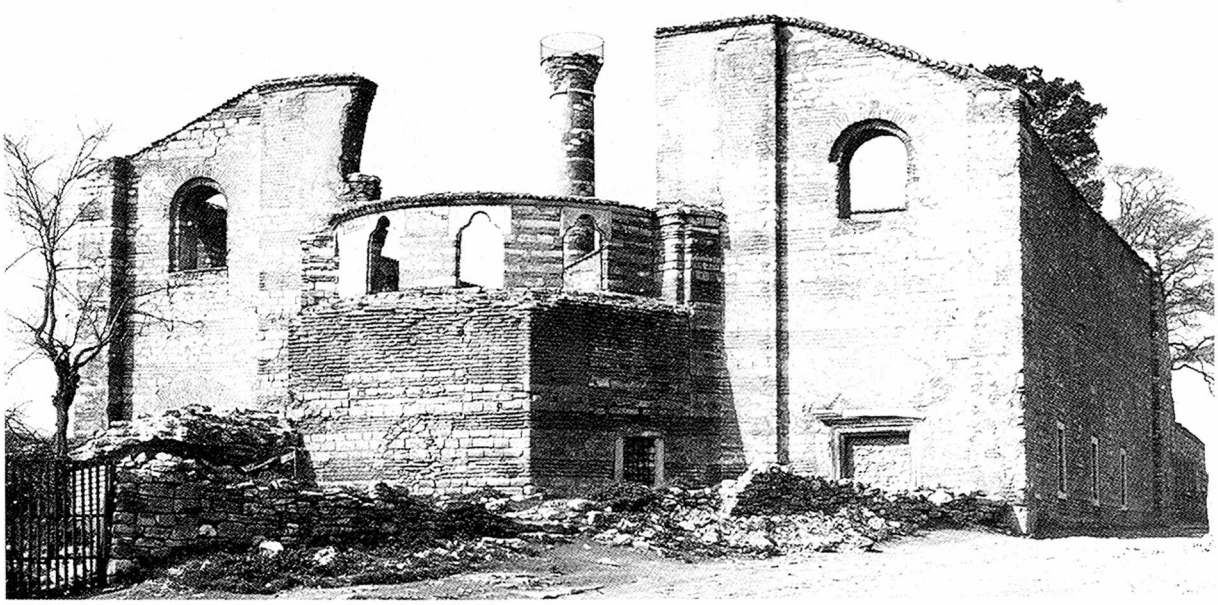

147. Eski kilisenin kuzeybatıdan, Osmanlı Dönemi'nde değiştirilen apsisiyle görünümü.

148. Uzun zaman mezarlık olarak kullanılan ön avlu. Narteksin batı cephesi ve Osmanlı Dönemi'nde orta nefin değiştirilmiş batı duvarı. Ön avlunun bazı kısımları mezarlık olarak kullanılıyordu, bir bölümüne de tekke yapılmıştı.

Kilise:

DC IV 4, 15; SkByz I, 306-310; Salzenberg, 36-41; Paspates, 343-350; Pulgher, 13-15; Forchheimer-Strzygowski, 66-67, No. 11; Gedeon, Heort. 158-161; Ebersolt, Mission 5-10; Gurlitt, 31-32; Millingen, Churches 35-61; T. Makridis, EEBS 9 (1932), 416-429; Ebersolt, Eglises 3-18; Mon 8-9, 134; Edhem, Mosquées 133-134; H. Delahaye, Stoudion-Stoudios, AnBoll 52 (1934), 64-65; Schneider, Byzanz 76-77; E. Mamboury, Byz 11 (1936), 233-234; R. Janin, EO 37 (1938), 319-328; K. Bittel, AA 1939, 201; P. Underwood, CahArch 3 (1948), 72-73; Eyice, Guide No. 142; S. Cirac, REG 19 (1962), 358-381; Krautheimer, 78-80; N. X. Eleopoulos, *Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον τῆς Μον ῆς τ ῶ ν Στουδίου*, Atina, 1967; Janin, Géographie 231, 430-440; Mathews, Early Churches 19-27; P. Lemerle, Le premir humanisme byzantin, Paris, 1971, 123-128; Mango, 61-66.

Dekor:

Kautzsch, Kapitellstudien 49-51, 131, 135, 167; Deichmann, Studien 69-72; A. H. S. Megaw, DOP 17 (1963), 339 [2]; P. Speck, Actes 12. CongrIntEtByz III (Belgrad 1964), 333-344 [1]; J. Kramer, Skulpturen mit Adlerkapitellen an Bauten des 5. Jhs. n.Chr. in K'pel (Diss. München 1965), Köln, 1968, 36-85; PKG 3 (1968), 216; J. Kramer, JÖB 22 (1973), 244-249.

Kazı ve Buluntular:

B. Pantschenko, IRAIK 14 (1909), 136-152; IRAIK 15 (1911), 250-257; IRAIK 16 (1912), 1-359; Mendel, No. 668-670, 715-722, 1209; Kollwitz, Plastik, 174-175; E. S. Ettinghausen, CahArch 7 (1954), 79-88; J. Beckwirt, The Art of C'ple, London, 1961, 26-27.

Cami:

Hadîka, I, 196 (GOR IX No. 413; ÖZ, I, 105); Z. Orgun, Hassa Mimarlar, Arkitekt 9 (İstanbul 1939) 8 [4]; H. J. Kissling, ZDMG 103/NF 28 (1953) [3]; Barkan- Ayverdi, İstVak 375-376.

149. 1880-1890 yıllarında Osmanlılar tarafından çevrelenmiş apsisi ile eski kilisenin doğudan görünümü.

KALENDERHANE CAMİİ

Adı: Yun: Önceleri *Θεοτόκος ἐν τοῖς Διακονίσσης* Kilisesi [1] ile aynı zannedilmiş, sonraları *Μονὴ τοῦ Χριστοῦ Ἀκαταλήπτου* [2]; Türk: Kalenderhane, Kalenderhane Camii.

1966 yılından itibaren yapı ve çevresinde kapsamlı bir araştırma ve onarım yapılmaktadır. Ancak sonuçlarla ilgili nihai raporlar elimizde olmadığından pek çok sorular henüz cevaplanmamıştır. 1955 yılında yıkıldığı sanılan yapının güneyindeki kalıntılarının ne zamana ait oldukları bilinmemektedir.

4. Yüzyıl Sonu / 5. Yüzyıl Başı

368 yılında inşa edilen Valens (Bozdoğan) Sukemeri (→) yanına pek çok yuvarlak mekândan oluşan orta büyüklükte bir hamam yapılır. Hamamın bölümleri kazılarda ortaya çıkmıştır (bkz., s. 48vd).

Yak. 6. Yüzyılın Ortası

Hamamın kısmen yıkılmasının ardından sukemerinin yanına yontma taş ve tuğladan inşa edilen apsisli binanın işlevi hâlâ bilinmemektedir [2].

6. Yüzyıl Sonu - 12. Yüzyıl

6. yüzyıl sonu ve 8. yüzyılın başlangıcı arasında apsisli yapının yanında ilk olarak, batı bölümlerine bakıldığında henüz belirlenemeyen bir kilise, bir "Presentation Church" yapılır. Kilise büyük olasılıkla ikonakırıcılık döneminden önce değişimlere uğramıştır. Bugün hâlâ ayakta kalmış olan apsis ve bema bu kiliseye aittir [2].

150. Eski Medresenin kuzey bölümünün altındaki sarnıcın yıkılışı sırasında, Kalenderhane Camii'nin ve güneyindeki bölgenin 1916 yılında güneybatıdan görünümü. Sarnıcın tuğladan duvarları ve sütunları ortadan kaldırılmıştır.

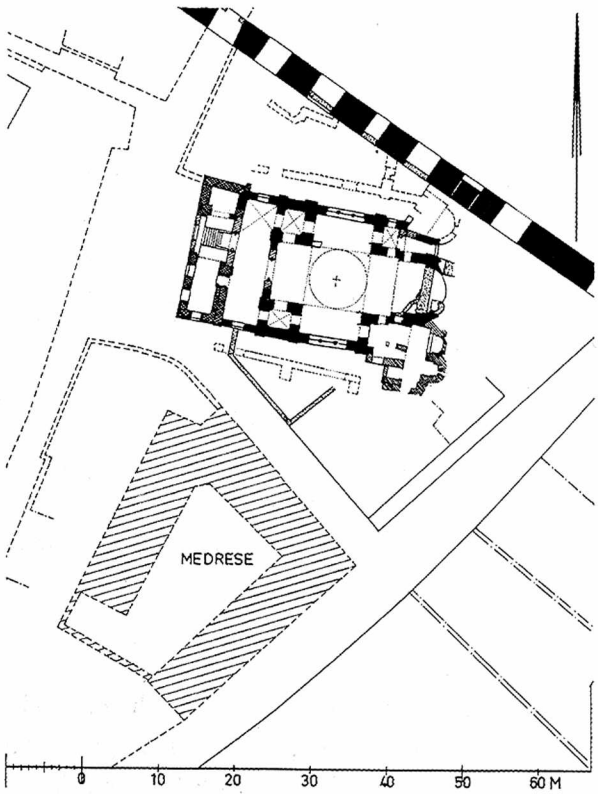

151. Eski yapıların üstünde inşa edilen kilisenin konumu (siyah: 12. yüzyıl sonu, yapı çalışmalarının yoğunlaştığı dönem taranmış: eski yan şapeller; noktalar: Yandaki medrese gibi (taranmış) Osmanlı dönemindeki değişiklikler. Ö. 1:1000.

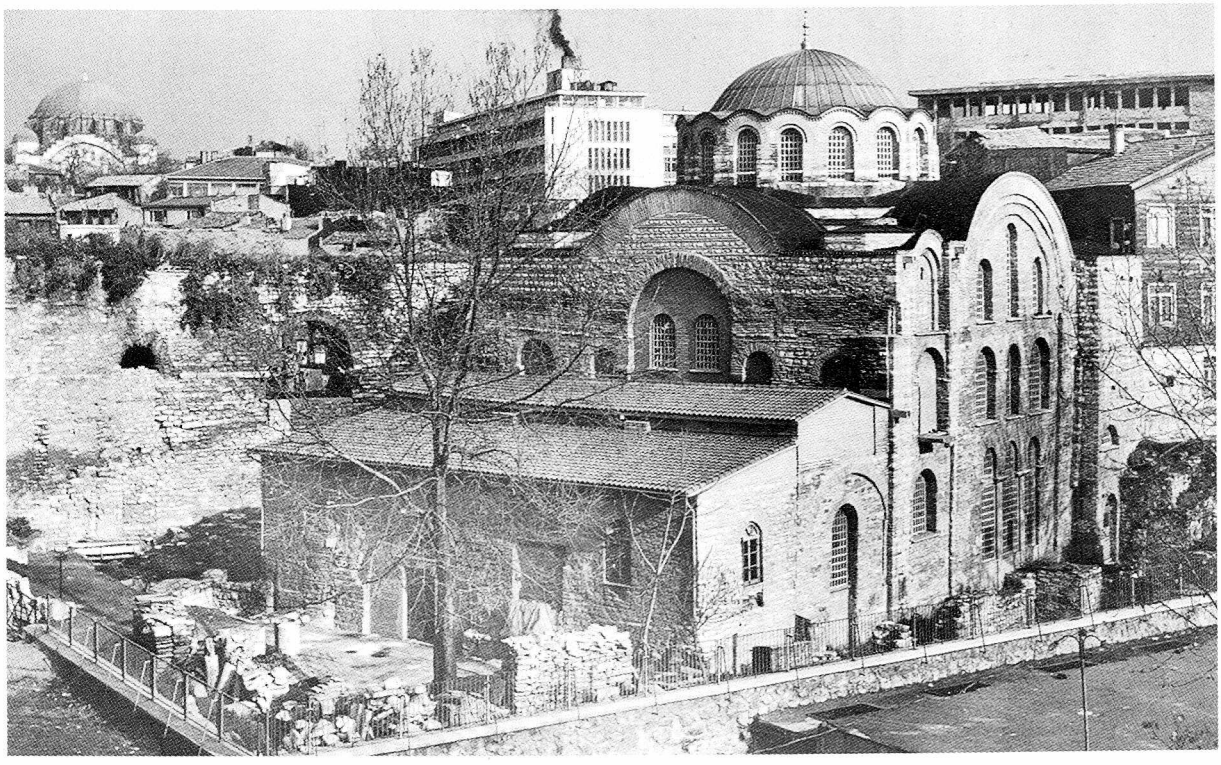

152. Kalenderhane Camii'nin 1973 yılında cephesinde yapılan onarımın ardından güneybatıdan görünümü.

Bu apsisin yanına 10.-12. yüzyıllarda güneydeki iki yan şapel inşa edilir (Fransiskus Şapeli ve Melismos Şapeli). Bu döneme ait kilise mekânı ile ilgili kalıntılar bulunamamıştır. Çünkü büyük bir olasılıkla 12. yüzyılın sonlarına ait olan yapı bu eski kalıntıların üzerine inşa edilmiştir [2].

Yak. 1180-1200

Kilisenin henüz net tanımlanamayan yan tarafındaki odaları ve iki katlı narteksiyle kapalı kollu haç biçiminde tasarlanan yapımı tamamlanır. Kubbe, pandantiflerin ve 16 payenin oluşturduğu pencere bölgesi üzerinde yükselir. Bu bölgede resimlerden kalıntılara rastlanmaktadır. Hamam kalıntılarının üzerine kısmen başka yapılar inşa edilmiştir.

1204-1261

Kilise bir süre Fransiskenlere, dolayısıyla Latin kültüne hizmet eder. Yaklaşık 1250-1260 yıllarında güney yan şapel Assisi'li Aziz Fransiskus'un hayatını anlatan fresklerle bezenir. Güneydeki yan nefte de zamanında başka freskler bulunuyor olmalıdır [2].

1261 Sonrası

Yunan kültüne geri dönüş. Gerçi kilisede yapılan tadilat az sayıdadır ama yapı kapsamlı bir biçimde yeniden resimlerle bezenir [2].

15. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

Kilise ile manastır, Sultan II. Mehmed (1451-1481) tarafından, dervişler ve ulema için imareti olan bir camiye çevrilir. Trakya'daki pek çok köy,

153. 1955'lerde yapılan mihrapla, kilisenin doğusundaki haç koluna restorasyon öncesi bakış.

Konstantinopolis ve Galata'daki bazı hamamlar vakfa aittir. Vakıf ise sultanın emrindedir. Arpa Emini Mustafa Efendi tarafından vakfa mektep ve medrese bağışlanır.

18. Yüzyıl Ortası

Cami yenilenir. 1747 (1160 H) yılında, pek çok vakıf kurmuş olan Kızlarağası Hacı Beşir Ağa'nın (ö. 1746/1159 H) yardımıyla camiye yeni bir mihrap, bir minber ve bir de mahfil yaptırılır.

19.-20. Yüzyıllar

Camii 1855 ve 1880-1890 yıllarında onarılır. 1928 yılında minare bir yıldırımdan hasar gördükten, 1930 yılında bitişikteki medrese yıkıldıktan, özellikle yeni, büyük bir öğrenci yurdunun inşası ve 1955 yılından itibaren medresenin bulunduğu alanda yeraltında yapılan inşaatlardan sonra yapının çevresi tamamen değişir. Bu arada yapılan kazı çalışmalarında, daha 1940 yıllarında sığınak olarak kullanılmak üzere ortaya çıkartılan Bizans döneminden kalma yapıların duvar kalıntıları ve yapı parçaları (sütunlar, vaftiz teknesi) ortadan kaldırılır.

Yapı 1966 yılından itibaren C. L. Striker ve D. Kuban'ın başını çektiği bir araştırma ekibiyle incelenmekte ve onarılmaktadır.

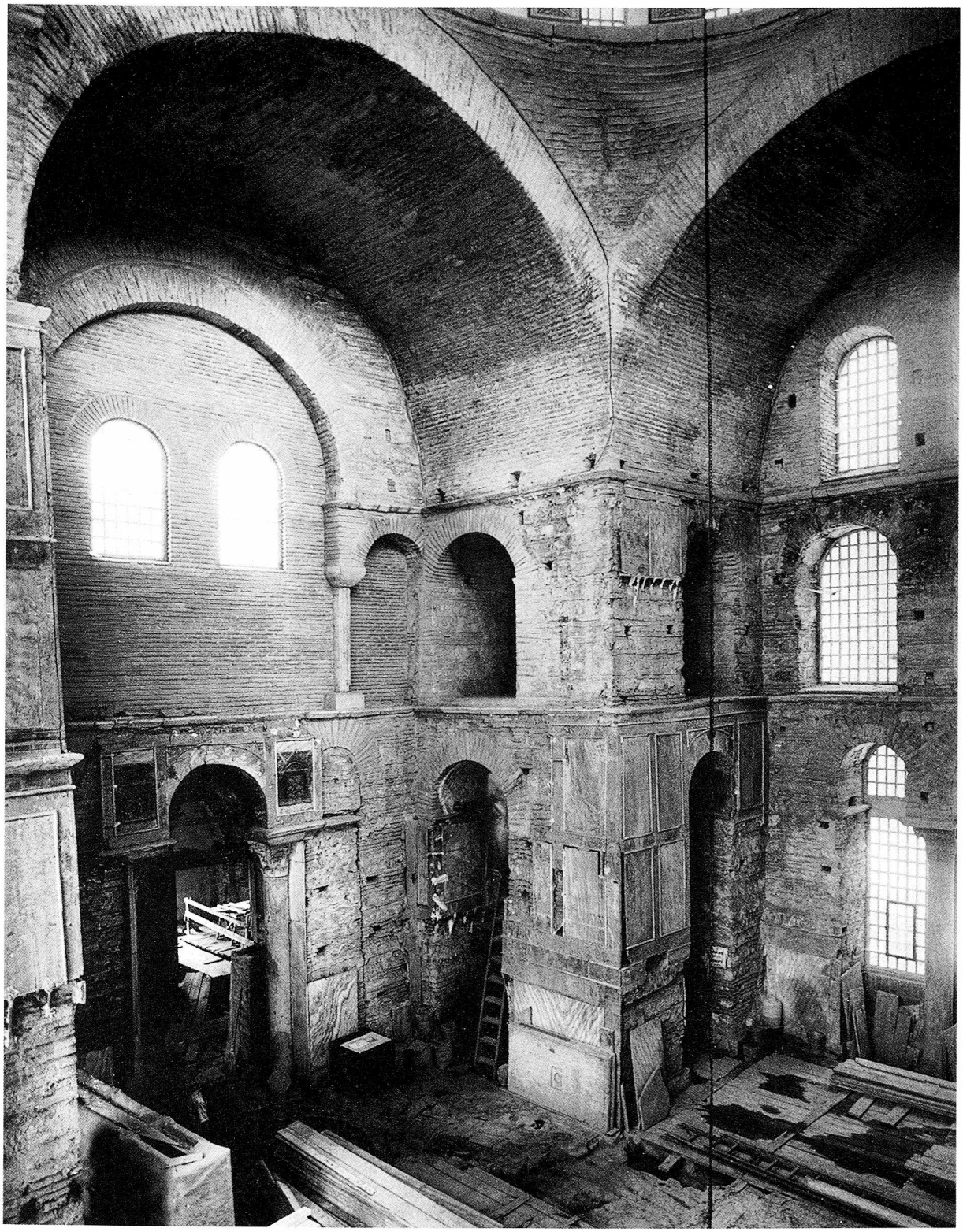

154. Onarım çalışmaları sırasında (1974) yapının iç görüntüsü. Kuzey haç kolu ve Batı Kapısı'na bakış (krş., resim 155).

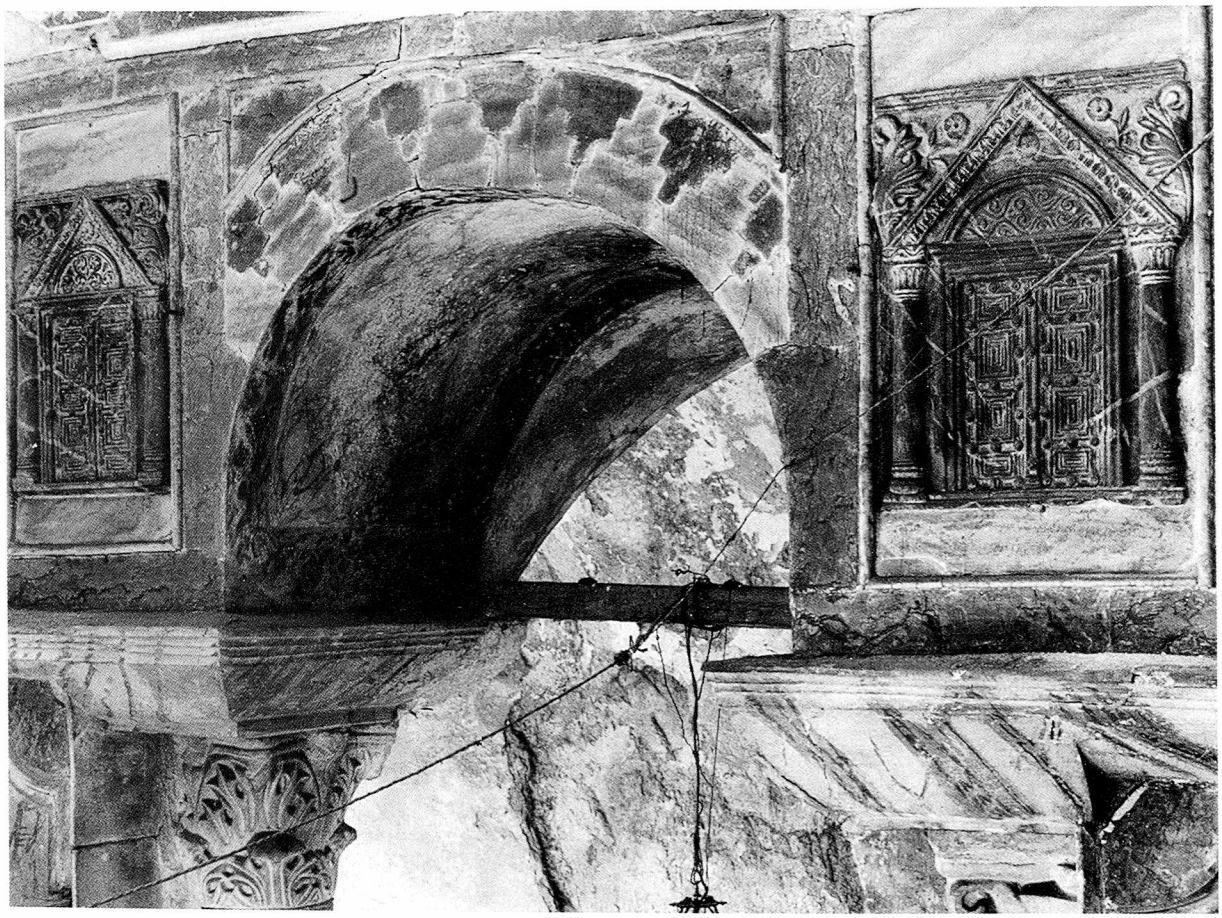

155. Batı haç kolunun batı duvarındaki ve girişteki mermer kakmalı kemerin detayı. 6. yüzyıldan kalma iki kabartma plakası. Selanik'deki Aya Sofya'da olduğu gibi benzer Aedikula motifleri.

PASPATES, 351-352; F. MÜHLMANN, Kalender-Khane-Dschamissi zu K'pel – eine byzantinische Kirche, ZeitschrBildKunst 21 (1886), 49-51; MORDTMANN, Esquisse 70 [1]; E. FRESHFIELD, Notes on the Church Now Called the Mosque of the Kalenders at Constantinople, Archaeologia 55 (1897), 431-438; EBERSOLT, Eglises 93-110; WULFF, 389-390; N. BRUNOV, REG 39 (1926), 7-12; N. BRUNOV, BZ 32 (1932), 54-59; J. KOLLWITZ, RQu 42 (1934), 233-250; EBERSOLT, Mon 55-56, 163; J. LAURENT, EO 34 (1935), 227; T. ÖZ, Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmet II. Fatih (IstMitt 4), İstanbul 1935; SCHNEIDER, Byzanz 51; KAUTZSCH, Kapitellstudien 57-59; A. M. SCHNEIDER, GGA 201 (1939), 495-500; EYICE, Guide No. 71; L. AKIN, AMY 3 (1961), 64-65; KRAUTHEIMER, 205-207; EYICE, Eglises 265-268; C. L. STRIKER - Y. D. KUBAN, Work at Kalenderhane Camii in Istanbul. 1. Prelim. Report. DOP 21 (1967), 267-271; 2. Prelim. Report. DOP 22 (1968), 185-193; 3.+4. Prel. Report. DOP 25 (1971), 251-258 [2]; D. KUBAN - C. L. STRIKER, Istanbul Kalenderhane Camiinde Yapılan Araştırma ve Kazı. Kısa Not, AAMusIst 13/14 (1966), 289-290; PKG 3 (1968), 223; JANIN, Géographie 504-506; D. KUBAN - C. L. STRIKER, AnatolStud 20 (1970), 32-34; R. JANIN, REB 28 (1970), 271; S. DUFRENNE, ByzForsch 4 (1972), 65-66; MANGO, 246.

Cami:

HADÎKA, I, 166, 16 (GOR IX No. 346; ÖZ, I, 79-80); Stiftungsurkunden VII; AYVERDI, Fatih Devri 17; M. ERDOĞAN, VakDerg 6 (1965), 116; AYVERDI, OMFD III, 428.

156. Kariye Camii'nin güneyden görünüşü. 14. yüzyıl başlarında inşa edilmiş pareklesiyon ön planda.

KARİYE CAMİİ

Adı: *Μονὴ τοῦ Χριστοῦ τῆς Χώρας / τῆς Χώρας*. İsminin anlamı ve kaynağı üzerine farklı görüşler vardır [1]; *Μονὴ τῆς Χώρας τοῦ Ἀχωρήτον*; Türk: Kariye Camii; Ali Paşa Kenise Camii.

Kaynaklardaki çelişkiler nedeniyle manastırın eski tarihi hâlâ gereğince aydınlanamamıştır. Ancak manastırın bulunduğu mekân, din şehidi Babylas ve yoldaşının burada gömülmesi üzerine çıkmış efsaneler ile 4. yüzyılın başlarından itibaren önem kazanmaya başlamıştır. Manastırın içinde olduğu mekân ile ilgili çeşitli yazılı belgeler vardır:

a) Manastırın İustinianos'un yardımı ile Theodor tarafından (imparatoriçe Theodora'nın amcası olduğu varsayılır, ama bu tarihsel olarak ispatlanmamıştır) İllustrius Charisius'a ait olan bir arazide kentin kuzeybatı köşesinde 536 civarı yapılmıştır.

b) 6. yüzyıl başlarında Mikhail Manastırı *ἐν τοῖς Χαρισίου* diye adlandırılan bir manastırın varlığı kanıtlamıştır [1].

c) Heraklius (610-641) tarafından buraya sürülen Phokas'ın damadı Krispos tarafından yapının inşa edildiğine dair bir belge mevcuttur (Preger 273). Bugünkü kilisenin altında 6. yüzyıldan kalma kalıntılar bulunmaktadır [2]. Ayrıca Kharisios bu bölgede kendi adı verilmiş kapının civarındaki araziye sahip olduğu için, belki de Theodor tarafından 6.yüzyılda inşa edilmiş sonra da yıkılmış manastır, ardından 7. yüzyılın başında Krispos tarafından yenilenmiştir.

8. Yüzyıl

Manastır sürgün yeri ve mezar olarak (örneğin Patrik Germanos 740 yılında buraya gömülür) işlev görür. İkonakırıcılık döneminin başlarında manastır İmparator V. Konstantinos (741-775) tarafından

157. Kilisenin batıdan görünüşü. Solda, kilisenin yanında peygamberin sahabelerinden Ebû Sa'idü'l-Hudrî'nin mezarı.

baskıya maruz kalmaz, çünkü manastırın baş rahibi Symeon 787 yılında Nikaia Konsili'nde temsil edilmiştir. Sonraları büyük olasılıkla zarar görmüş olan manastırdan rahipler, bir süreliğine kaçarlar [3].

9. Yüzyılın Ortaları

Suriyeli rahiplerin dayanak noktası olarak görülen manastır, ikonakırıcılık döneminin ardından 813 yılında Filistin'den gelmiş olan başpapaz Mikhail Synkellos (814-846) sayesinde en parlak dönemini yaşar. Kilise büyütülür ve eski asıl kilisenin yanına üç şapel eklenir. Bunlar Babylas'ın kutsal kalıntıları ile Aziz Anthimos, Aziz İgnatios *Θεοφόρος* ve Patrik Germanos ve Azize Theophano'nun kutsal kalıntılarının bulunduğu Kırk Hıristiyan Şehidi şapelidir.

11. Yüzyıl Sonu

İmparator Aleksios I. Komnenos'un kayınvalidesi Maria Dukaina, manastırın o döneme kadar bir kilise yapılmamış arazisine yeni bir kilise inşa eder (NikephGreg I 458 vd. B). Kilise, 1077-1081 arası, 6. yüzyıldan kalma yapı kalıntılarının üzerine (bkz., resim 161, 162) inşa edilir. Bu kalıntılar bugünkü kilisenin altında kısmen durmaktadır (B). 1081 yılında Patrik Kosmas buraya gömülür (Syn CP 366).

12. Yüzyıl Başı

İmparator II. İoannes'in (1118-1143) küçük kardeşi İsaakios Komnenos büyük olasılıkla deprem sonucu kısmen zarar görmüş kilisede değişiklikler yapar. Dış duvarlar oldukları gibi bırakılır. Kubbe ve doğu bölümler tümüyle değiştirilir ve güney kısmına bir pareklesiyon yapılır. Yeni yapı kısmen mozaiklerle bezenir. İsaakios için hazırlanan mezar 1150-1152 yıllarında kiliseden alınıp, kendisinin Trakya'da yeni yaptırdığı Theotokos Kosmosoteira Manastırı'na nakledilir.

13. Yüzyıl

Latin Dönemi'nde manastır, kutsal kalıntılarının bir bölümünü yitirir. 13. yüzyılın sonuna doğ-

ru Patrik İoannes XI. Bekkos (1275-1282) ve I. Athanasios (1289-1293; 1303-1309) bir dönem manastırda kalırlar. Bunun nedeni manastırın imparatorluk sarayı olan Blakhernai Sarayı'na (→) yakın oluşudur. I. Athanasios, İmparator II. Andronikos'un yardımıyla manastırın civarına bir değirmen yaptırır. Burada bir dönem manastırın kütüphanesinde etkin olan Maximos Planudes (ö. yak., 1305) yaşar. 13. yüzyılın sonlarına doğru manastır artık harap durumdadır, kubbesi de yıkılır.

14. Yüzyıl Başlangıcı

Μονὴ τοῦ Χριστοῦ τῆς Χώρας adı verilen ve yıkılmış durumda bulunan manastır 1316-1320/1321 yıllarında civarda yerleşmiş olan büyük "Logothetes" Theodor Metokhites (1270-1332) tarafından yeniden yaptırılır. Yeni *κτήτωρ* olarak, Metokhites, Komnenos hanedanına ait ikinci kiliseyi, iç ve dış narteks, pareklesiyon ve iki katlı bir kuzey kanat ekleyerek genişletir, kubbeyi yeniden yaptırır ve kilisenin içini renkli mermer levha kaplama, kabartmalar, mozaik ve resimlerle baştan aşağı yeniler. Bu yenileme sırasında tüm yapı öğeleriyle olduğu kadar aralarında da uyum içinde olması tasarlanan resimler hazırlanır. Bunlar ana mekânlarda Meryem'in ile İsa'nın yaşamlarından ve eylemlerinden bölümler içerir. Metokhites tarafından da yazılı olarak belirtildiği üzere amaç, İsa'ya ve Meryem'e olan saygının eşit olduğunun resimlerle de gösterilmesidir. Manastırın mezar şapeli olan pareklesiyonda kıyamet günü ile bağlantılı konular işlenir. Bunun yanında aziz figürleri ve dört arkosolla ilgili resimler vardır. Kilise yeniden düzenlenirken hangi kiliseden geldiği bilinmeyen tek tek parçalar (6. yüzyıla ait sahte kapılar) olduğu kadar 11. yüzyıl kilisesinin kalıntıları da kullanılır. (Bunların arasında büyük olasılıkla 11. yüzyıl kilisesinin merkezi kubbe yapısından devşirilen melekli dört sütun başlığı da bulunmaktadır [4]). Trapeza, refektorium, hastane gibi konumları ve biçimleri saptanamayan, ama onarılmış ve iç mekânları yeniden düzenlenmiş pek çok bina da

158. Dış narteks ve pareklesiyon arasındaki köşede bir olasılıkla 11. yüzyıl kilisesinden kalmış olan melek motifli iki adet sütun başlığı.

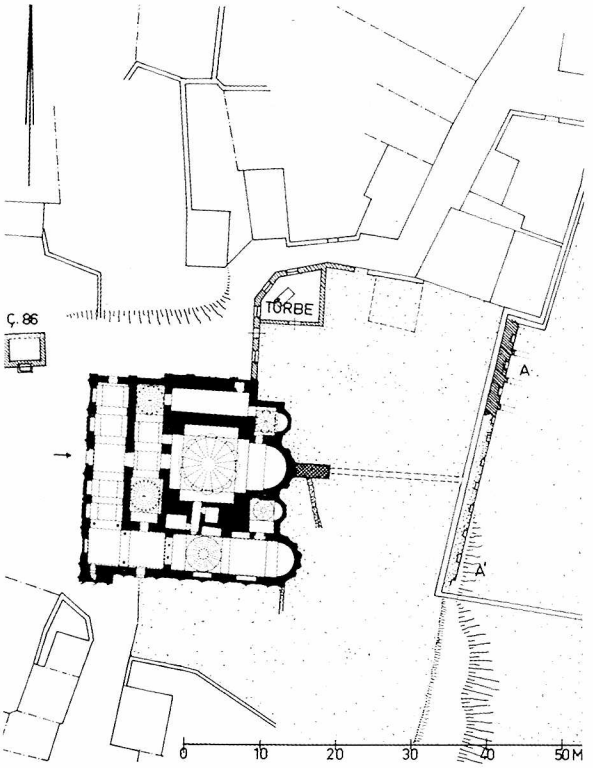

159. Kilisenin Ebû Sa'idü'l-Hudrî türbesi ve istinat duvarının konumu A-A. Ö. 1:1000.

manastıra aittir. 1330 yılında Theodor Metokhites düşürülüp sürgün edildikten sonra (1328) Theoleptos adı altında, rahip olarak kendisinin toprak mülküyle zenginleştirdiği ve kendi zengin kütüphanesinin de bulunduğu manastıra çekilir. 1332 yılında buraya gömülür.

16. Yüzyılın Başı

1453 yılında yağmalanan kilise II. Bayezid'in büyük veziri Hadım (Atik) Ali Paşa (ö. 1511/917 H) tarafından camiye çevrilir. Bu sırada bazı mozaikler yok edilir, bazılarının da üzeri sıvanır.

1668 (1079 H)

Caminin karşısındaki çeşme (Ç. 86) Mustafa Ağa vakfıdır.

18. Yüzyıl

18. yüzyılın birinci yarısında Kızlarağası Beşir Ağa (ö. 1746/1159 H) tarafından imaret ve okul yaptırılır. 1776 yılında yapı (belki de 1766 yılındaki depremin ardından) baştan aşağıya onarılır. Bir olasılıkla bugünkü ahşap kubbe bu onarım çalışmalarına aittir.

19.-20. Yüzyıllar

Mozaiklerin 1876 yılında ilk kez temizlenmelerinden sonra Rus Arkeoloji Enstitüsü, F. Schmit başkanlığında 1903-1906 yıllarında yapıda onarım çalışmaları gerçekleştirir. 1929 yılında Evkaf, yapının belli bölümlerini restore ederken yeni bir mozaik gün ışığına çıkar. 1948 yılında, artık cami olarak kullanılmayan yapı Aya Sofya Müzesi'nin yönetimine dahil edilir ve "Byzantine Institute" tarafından Thomas Whittemore önderliğinde sistematik temizleme ve koruma çalışmaları başlatılır. Bu çalışmalara Paul A. Underwood ve sonra da E. J. W. Hawkins tarafından 1959 yılına kadar devam edilir.

DC IV 15, 5; Konstantinias 102-105; SkByz I, 366-368; Salzenberg, 36; Paspates, 326-332; Pulgher, 31-40; Forchheimer-Strzygowski, 107 (No. 35); M. J. Gedeon, *ΚΕΦΣ*-Pararterma 24 (1896), 19-25; Richter, 195-197; F. J. Schmit, Kakhrie-dzhami (IRAIK 11), Sofia-München, 1906 [3] + BZ 16 (1907), 734-739; A. Rüdell, Die Kahrie-Dschamissi in Constantinopel. Ein Kleinod byzantinischer Kunst, Berlin, 1908; Millingen, Churches 288-331; Wulff, 473-476; M. Schede, AA 1929, 343; Gennadios Arabadjoglou, *Μελέτη περὶ ὀνομασίας τῆς Μονῆς τῆς Χώρας*, İstanbul, 1930; H. E. Del Medico, Essay sur Kahrié Djami au début du XIIe siècle, BZ 32 (1932), 16-48; H. E. Del Medico, La Koimesis de Kahrié Djami (essai de datation) RA VI/1 (1933), 58-92; Edhem, Mosquées 140-141; Ebersolt, Mon 51, 161, Pl. 12; Schneider,

160. Kilise ve pareklesiyonun doğudan görünüşü.

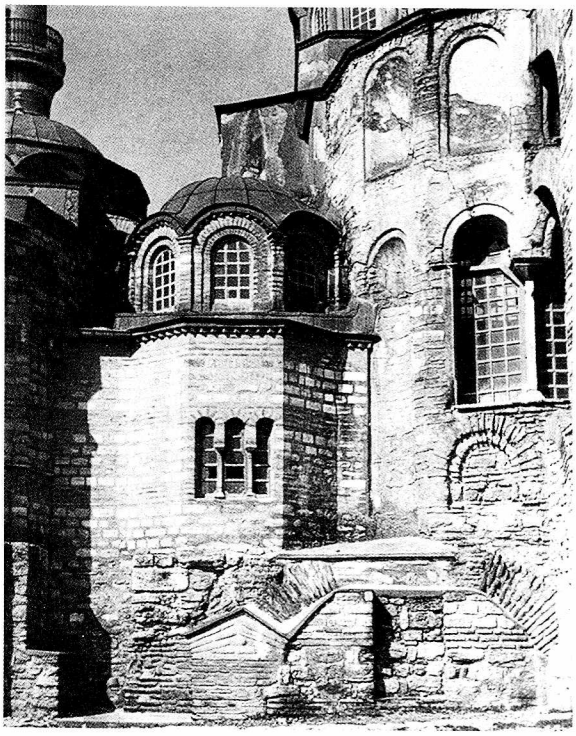

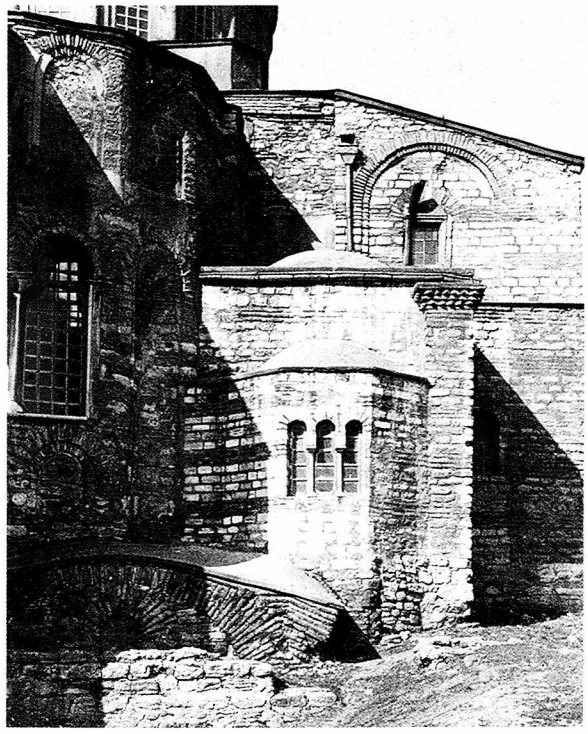

161-162. Doğu cephesinin, eski yapının kalıntıları ile birlikte ayrıntılı görüntüleri (6. yüzyılın "kemerli duvar"ı). Solda güney cephesi, sağda kuzey cephesi.

Byzanz 57-58; C. WENDEL, Planudea, BZ 40 (1940), 406-445; C. MANGO, AJA 55 (1951), 61; EYİCE, Guide No. 99; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 350-354; D. OATES, Summary Report on the Excavations of the Byz. Inst. in the Kariye Cami: 1957 and 1958, DOP 14 (1960), 223-231 [2]; R. JANIN, REB 21 (1963), 263-266; S. EYİCE, Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul, 1963, 35-39; KRAUTHEIMER, 307; EYİCE, Eglises 278; P. A. UNDERWOOD, The Kariye Cami (ByzInstPubl. 1-3), 3 Cilt, London, 1967; R. JANIN, REB 26 (1968), 176-177; PKG 3 (1968), 230; JANIN, Géographie 34, 350, 486, 531-538 [1]; MANGO, 240-246, 269-273.

Dekor:

N. P. KONDAKOV, Mozaiki Mecheti Kakhrie-dzhamisi v Konstantinopole, Odessa, 1881; A. LEVAL, Catalogue des principales mosaiques, peintures et sculptures existants à Kahrié Djami, İstanbul, 1886; E. CARON, Les mosaiques et les peintures de la mosquée de Kahrié-Djami, CongrArchéol. de France 53 (1886/7), 180-188; F. J. SCHMIT, IRAIK 8 (1902), 119vd.; C. DIEHL, Les mosaiques de Kahrié-djami, EtByz (Paris 1905), 392-431; WULFF, 588-592; M. ALPATOV, Die Fresken der Kachrie Djami in Konstantinopel, MünchJahrbBildKunst 6 (1929), 345-364; J. EBERSOLT, Révue de l'Art 55 (1929), 83-86; 56 (1929), 153-166; H. DEL MEDICO, La Mosaique de la Koimesis à Kahrié Djami, Byz 7 (1932), 123-141; RA 37 (1933), 58-92; KAUTZSCH, Kapitellstudien 60; L. BREHIER, La sculpture et les arts mineurs byz. (Paris 1936), 65+pl. XIII; P. A. UNDERWOOD, The Deesis mosaic in the Kahrie Cami at Istanbul. Late Classical and Mediev. Studies in Honor of A. M. Friend, Princeton, 1955, 254-260; A. OGAN - V. MIRMIROĞLU, Kariye Cami. Eski Hora Manastırı, (TTK Yay. VI/3), Ankara, 1955; P. A. UNDERWOOD, DOP 9/10 (1955/56), 294-298; P. A. UNDERWOOD, First prel. report on the Restoration of the Frescoes in the Kariye Camii at Istanbul by the Byzantine Institute 1952-1954, DOP 9/10 (1956), 253-288; DOP 11 (1957), 173-220; DOP 12 (1958), 235-265; DOP 13 (1959), 187-212; P. A. UNDERWOOD, Palaeologan Narrative Style and an Italianate Fresco of the 15th Century in the Kariye Camii, Studies in the Hist. of Art dedicated to William E. Suida..., New York, 1959, 1-9; R. JANIN, REB 21 (1963), 263-266; V. LAZAREV, Storia della pittura bizantina, Turin, 1967, 357 vd; I. SEVCENKO, Théodore Metochites, Chora et les courants intellectuels de l'époque. Art et Société à Byzance sous les Paléologues (Venedik 1971), 13-39; S. DOUGLAS, Problems of attribution and their consequences in the frescoes..., Rés/Comm 14. CongrIntEtByz (Bükreş 1971), 15-16; H. BELTING, MünchJahrbBildKunst 23 (1973), 63-100 [4]; Festschrift A. LAZAREV (Moskova 1972); H. BELTING, Eine Gruppe K'pler Reliefs aus dem 11. Jahrhundert, Pantheon 30 (1972), 263-271.

Cami:

HADÎKA, I, 159 (GOR IX No. 334; ÖZ, I, 84-85); M. ZIYA, Kariye Cami-i Şerîfi, İstanbul, 1326; Z. ORGUN, Hassa Mimarları, Arkitekt 9 (İstanbul 1939), 7.

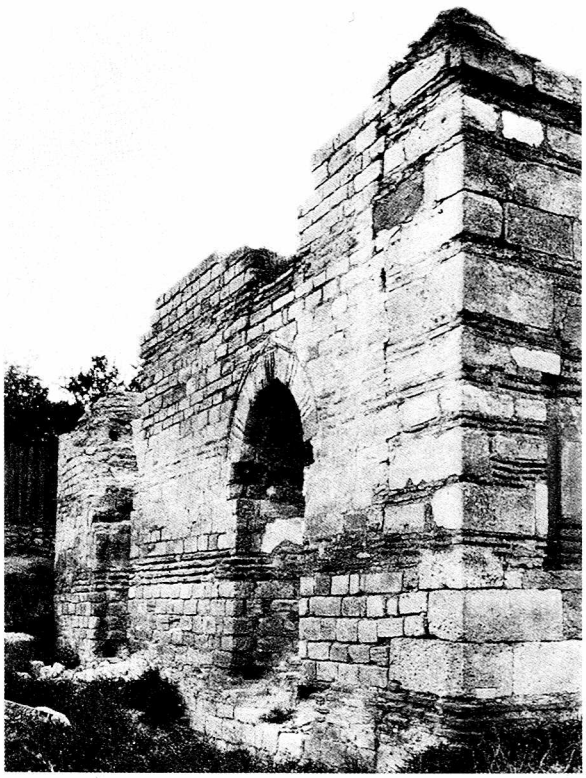

163. Caminin güneybatı dış duvarının yıkılmadan önceki görüntüsü (1934/35); yapının kaba inşaatı bu arada tamamlanmıştır.

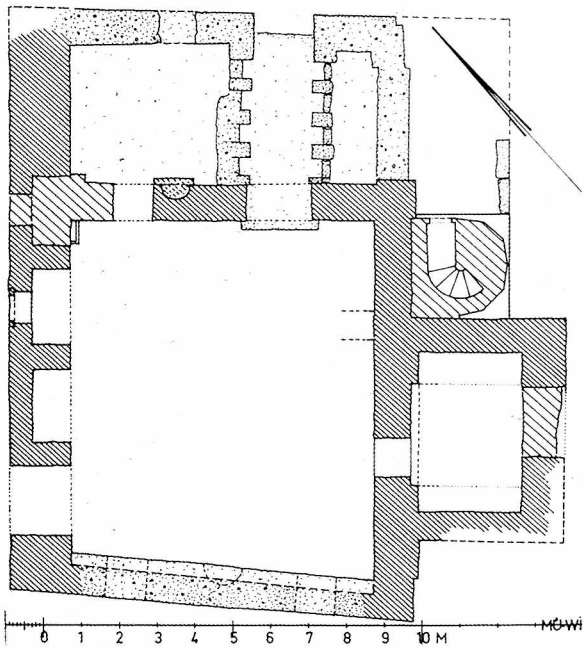

164. Kasım Ağa Mescidi'nin planı. Ö. 1:2000; Bizans kalıntıları dar taranmış; Osmanlı döneminin yapıları geniş taranmış. Yapının kalıntıları noktalar halinde (bkz., konum için plan 170 ve 202a).

KASIM AĞA MESCİDİ

Ad: Türk: Kasım Ağa Mescidi; Kasım Bey Mescidi.

Bugünkü yapıda görülen Bizans kalıntıları farklı dönemlere aittir. Bir olasılıkla anakilisesi Odalar Camii (→) olan bir manastırdan alınmış olabilirler. Ancak bu bir olasılıktır ve henüz kesinlik kazanmış değildir.

1506 (912 H)

Bölgede daha çok Hıristiyanlar otursa da, Bizans yapı kalıntıları, Sekbanbaşı Kasım Bey b. Abdullah'ın vakfı tarafından cami yapmak için kullanılır. Ön hol, mihrab duvarı ve minare sonradan yapılır. Caminin bakımı, civarındaki pek çok dükkân ve vakfa tahsis edilen araziyle sağlanır. Bunlar arasında bir de sarnıç C 3/2 (→İpek Bodrum) bulunmaktadır [1].

19.-20. Yüzyıllar

Küçük yapı 1894 yılındaki depremden ve 1919 yılındaki bir yangından [2] çok zarar görür ve çöker. Son zamanlarda iskân amacıyla kullanılır. Restorasyonuna devam edilmektedir.

HADİKA, I, 60 (GOR IX No. 339; ÖZ, I, 185); X. A. SIDERIDES, *ΚΕΦΣ* 29 (1907), 256; E. MAMBOURY, EO 19 (1920), 69-73; P. SCHAZMANN, AA 1935, 519; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 280-281; SCHNEIDER, Byzanz 30, 63; JANIN, Géographie 1 559; EYİCE, Guide No. 102; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 406-408 [1]; AYVERDİ, OMFD III, 431-432; S. EYİCE, İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihî Eserleri, Tarih Derg 27 (1973), 167-178 [2].

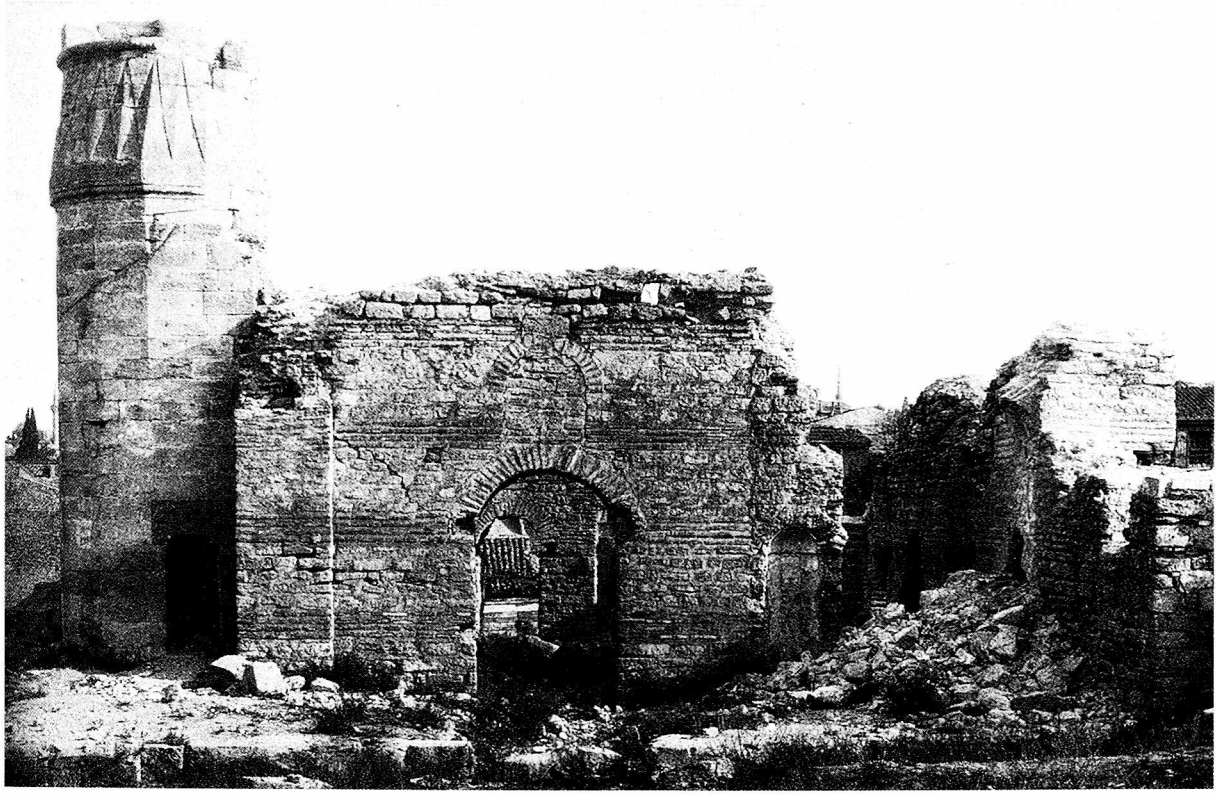

165. Cami yıkıntısının 1935 civarında yapılan restorasyonundan önceki görüntüsü.

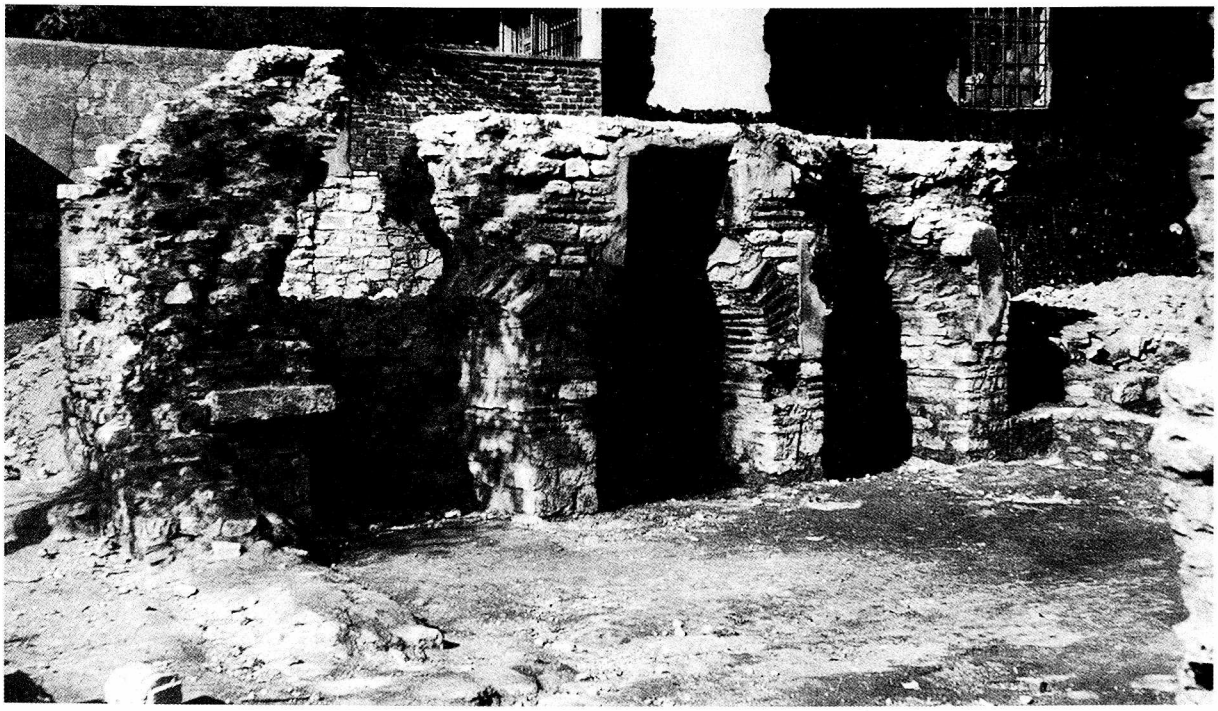

166. 1975 yılında cami yeniden yapılırken ortaya çıkartılan batı duvarının güneydoğudan görüntüsü.

167. Kuzeyden apsise ve Kefeli Mescidi'nin bugün artık varolmayan minaresine bakış (1935 civarı).

KEFELİ MESCİDİ

Caminin özgün adı, yapının tarihi ve eski biçimi ile işlevi hakkında günümüze kadar ortak bir görüş oluşamamıştır. Ayrıca yapının (Aetios, İoannes ἐν τῇ Πέτρᾳ, Manuel, Nikolaos) gibi manastırlara aidiyeti de günümüze kadar ispatlanamamıştır.

1475

O zamanki üç nefli yapı kuzeyde yer alan apsisi ile birlikte Kefe'den (Feodosia) İstanbul'a göç eden Ermeni ve Latinlere verilir. O dönemlerde burası oturulmayan bir bölgedir, ama sonradan aldığı "Kefe Mahallesi" adı, buraya yerleşenlerin kökenlerini açıklar.

Dört Katolik aile tarafından bakılan ve Dominikenler tarafından yönetilen St. Nikolaus Kilisesi kendi içinde bölümlenmiştir. Frenklerin ve Ermenilerin sunakları ayrıdır. Bitişiğindeki Maria (Meryem) Kilisesi (→Odalar Camii) ile yakın ilişkiler içindedir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Domenico Hierosolymitano bu iki kiliseye "San Nicolo hospito antico" olarak değinir [1].

Yak. 1629-1631

Bölgede çıkan olaylar sonucu kilise camiye çevrilir. Ermenilere, Kharpert'li Risdakes'in çabaları sonucu, Receb Paşa'nın kararıyla Balat'ta eski bir Yunan kilisesi tahsis edilir. (Taksiarkhes-Surp Hreşdagabet'e tahsis edilir) [2].

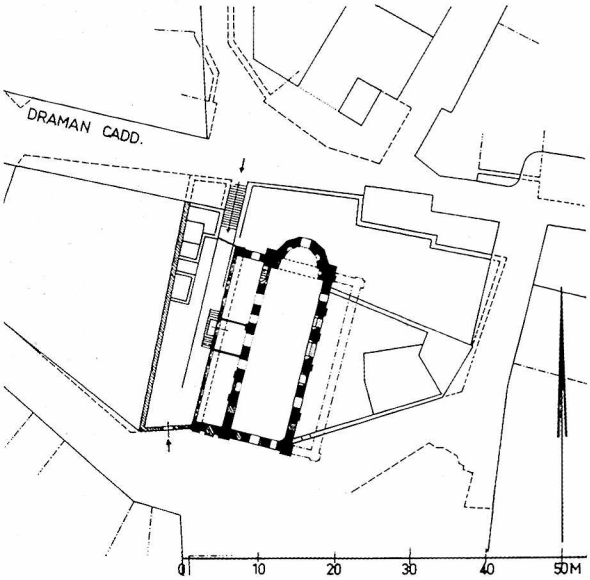

168. Eski kilisenin (?) Türk döneminde eklenen bölümlerle konumu. Ö. 1:1000. Eski üç nefli yapıdan sadece 22,02 x 7,20 m büyüklüğündeki orta nef kalmıştır. Bu nef eskiden batıda altı ve doğuda yedi kemerle yan neflere bağlanırdı. Batıdaki nef ortalama 2,75 m genişliğinde ve 22,5 m uzunluğundadır. Doğu nefin ölçüleri ise yalnızca duvarın başladığı noktadan yola çıkarak (bkz., resim 169) hesaplanabilir. Kullanılan tuğlalar, yapının 9.-10. yüzyıla tarihlenmesini mümkün kılmaktadır.

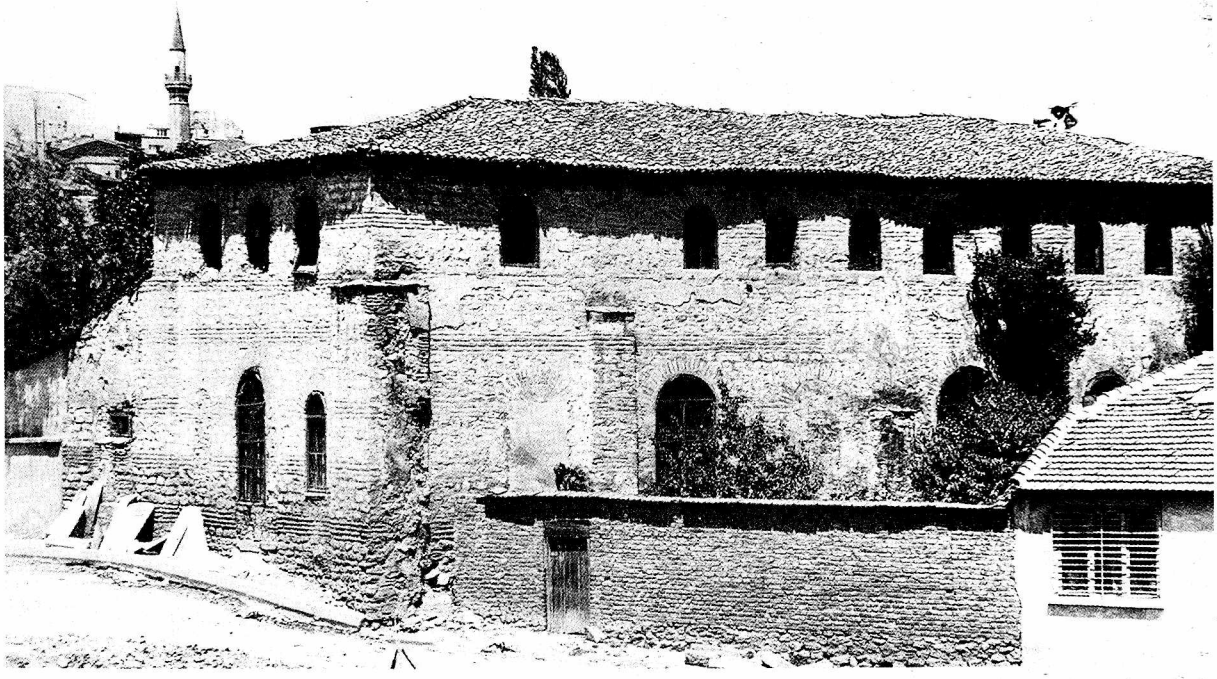

169. Yapının, artık olmayan doğudaki nefinin görünümü. Köşede cephe duvarının başlangıcı görülmektedir. Bir zamanki arkadların bazıları kapatılmış, bazıları ise pencere olarak kullanılmıştır.

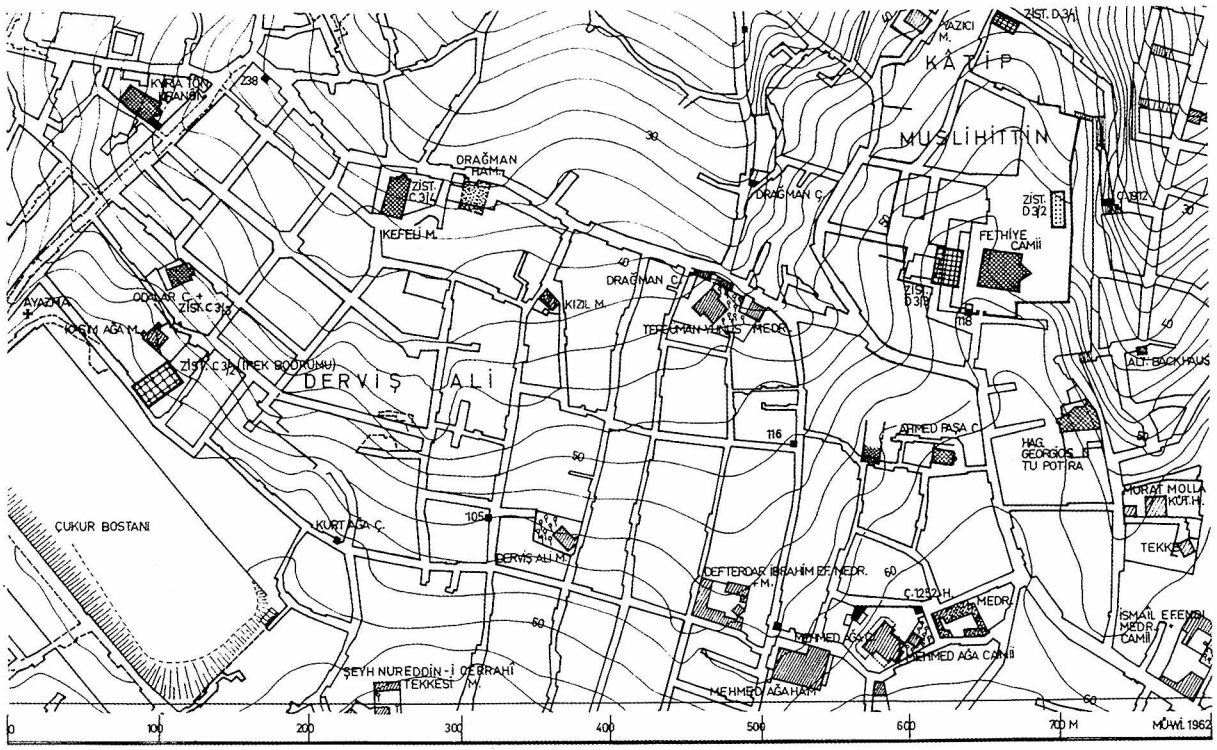

170. Kent planının D 3 bölgesinin kesiti. Ö. 1:5000. Drağman bölgesi ile birlikte Çukurbostan ve Fethiye Camii arası.

171. Caminin içine güneyden bakış (1935 civarı). Arkada apsis nişi.

20. Yüzyıl

Bugünkü tek nefli, batıdan girilebilen camide ancak batı yan nefindeki kalıntılar ve doğudaki duvar başlangıçları eski bazilikal formu anımsatır [3].

HADÎKA, I, 186 (GOR IX No. 394; ÖZ, I, 87); G. INDJIDJIAN, Géographie des quatre parties du monde..., Venedik, 1804 [2]; SKBYZ I, 369-370; PASPATES, 304-309; PULGHER, 42; MORDTMANN, Esquisse 76; FORCHHEIMER–STRZYGOWSKI, 103 No. 31; M. A. BELIN, Histoire de la Latinité de C'ple, Paris, 1894, 116; A. PARGOIRE, EO 9 (1906), 301-308; A. D. MORDTMANN, Bosporus (Organ dtsch. Ausflugsverein) NF 1 (1906), 26-30; GURLITT, 38; MILLINGEN, Churches 253-264; E. DALLEGGIO D'ALESSIO, EO 23 (1924), 456-457; R. JANIN, EO 31 (1932), 410-412; R. JANIN, EO 34 (1935), 409; SCHNEIDER, Byzanz 40, 66; R. JANIN, EO 35 (1936), 51-53; A. M. SCHNEIDER, BZ 41 (1941), 66-67 [1]; B. PALAZZO, Deux anciennes églises dominicaines à Stamboul. Odalar Djami et Kefeli Mesdjidi, Istanbul, 1951; EYICE, Guide No. 103; P. GROSSMANN, Beobachtungen an der Kefeli-Mescid in Istanbul, IstMitt 16 (1966), 241-249 [3]; JANIN, Géographie 321, 373-374, 584.

KİLİSE CAMİİ

Adı: Yun: kesin bir açıklaması olmadan Gyllius'a göre *"Αγιος Θεόδωρος πλησίον τοῦ Χαλκοῦ Τετραπύλου*; [1]'e göre daha yeni kanıtlara karşın [2] *Αγιος Θεόδωρος τὰ Καρβουνάρια* olarak nitelenir; Türk: Kilise Camii; Molla Gürani Camii; Vefa Kilise Camii.

Kilisenin temelinde bulunan eski yapı kalıntıları [3] (damgalı tuğlalara göre 5. yüzyılın ortalarından kalma) günümüze kadar kesin bir açıklığa kavuşamamıştır.

10.-11. Yüzyıl Civarı

Üçüncü tepe diye adlandırılan tepenin batı yamacında, dört sütunlu ve üç apsisli haç planlı kilise, narteksi ve belki de güney kısımda yer alan yan şapeli ile birlikte inşa edilmiştir. Narteksin kuzey tarafındaki iki katlı yapı büyük olasılıkla sonradan yapılmıştır. Kilisenin ortalama 75 m güneyinde, eskiden fabrikaya ait bulunan arazide yer alan sarnıçlar E5/7 (bkz., resim 309) ve kilisenin kuzeybatısındaki sarnıç ile altyapıların, bir zamanlar manastır kompleksine ait olup olmadığı kesin bilinmemektedir.

14. Yüzyılın Birinci Yarısı

Yapının genişliğinde bir dış narteks inşa edilir. Söz konusu narteksin üç kubbesinden ikisi hâlâ kısmen mozaik dekorlarını (Theotokos; Peygamberler ve krallar) korurlar. Yaklaşık aynı zamanlarda kilisenin güney kısmında yer alan ve kubbeli mekâna üç kısımlı bir kemerle bağlanan giriş inşa edilir. Bu girişin güney duvarı farklı kemerlerle bölümlere ayrılmıştır. İçeride ve güneydeki kare biçimindeki ek binanın bu döneme ait olduğu sanılır. Burası büyük olasılıkla çan kulesinin zeminini oluşturmaktadır [4].

15. Yüzyılın İkinci Yarısı

Kilise, Şeyhülislam Molla Güranî Şemseddîn Ahmed Efendi tarafından (ö. 1488/893 H) camiye çevrilir. Bu arada apsis ve bir olasılıkla kilisenin

172. Kilisenin güneybatıdan görüntüsü.

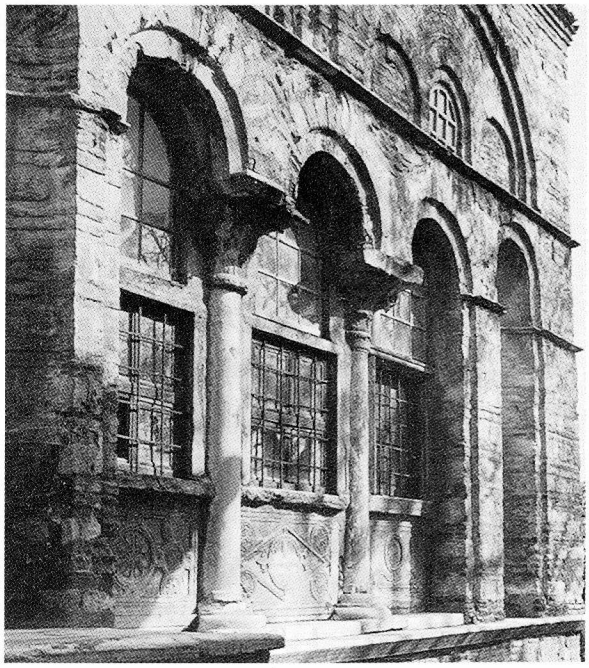

173. Dış narteksin batı duvarından detay (güney kısım). Sütun başlıkları ve korkuluk levhaları başka yapılardan alınmıştır. Yenilik ise, dar bir mermer pervaz sayesinde cephenin iki katlılığının vurgulanmasıdır.

174. Eski kilisenin güneydoğudan görünüşü.

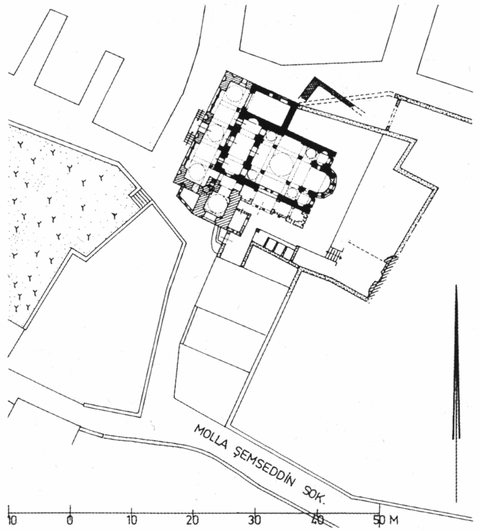

175. Kilisenin konumu (siyah) ve sonra yapılan ekler (taranmış); Türklerin yaptığı ekler noktalı biçimde gösterilmiş. Ö. 1:1000. Bölgenin güneydoğu köşesinde (taranmış) bir olasılıkla Bizans duvar kalıntıları görülür.

büyük kapısı değiştirilir ve güneydoğu köşesine bir minare eklenir.

19. Yüzyılın Birinci Yarısı

Yapı –belki de 1833 yılındaki yangın nedeniyle– hasara uğrar. Bunu izleyen 1848 yılındaki onarımda eski pareklesiyon yıkılır ve yapıda başka değişiklikler yapılır. Örneğin dört adet sütun kesin olmamakla birlikte payelerle değiştirilir. Giriş kapısında değişiklikler yapılır, mozaikleri yok edilir. Yapı cami olarak işlev görmeye devam eder.

20. Yüzyıl

1937 yılındaki restorasyon çalışmalarında dış narteksin güney kubbesinin mozaikleri temizlenir. 1972-1973 yıllarında caminin içinde onarım çalışmaları yapılır. Kilisenin ortalama 75 m güneyindeki kazı çalışmalarında ise pek çok Bizans sarnıcı ortaya çıkarılır, bazıları ise yıkılır.

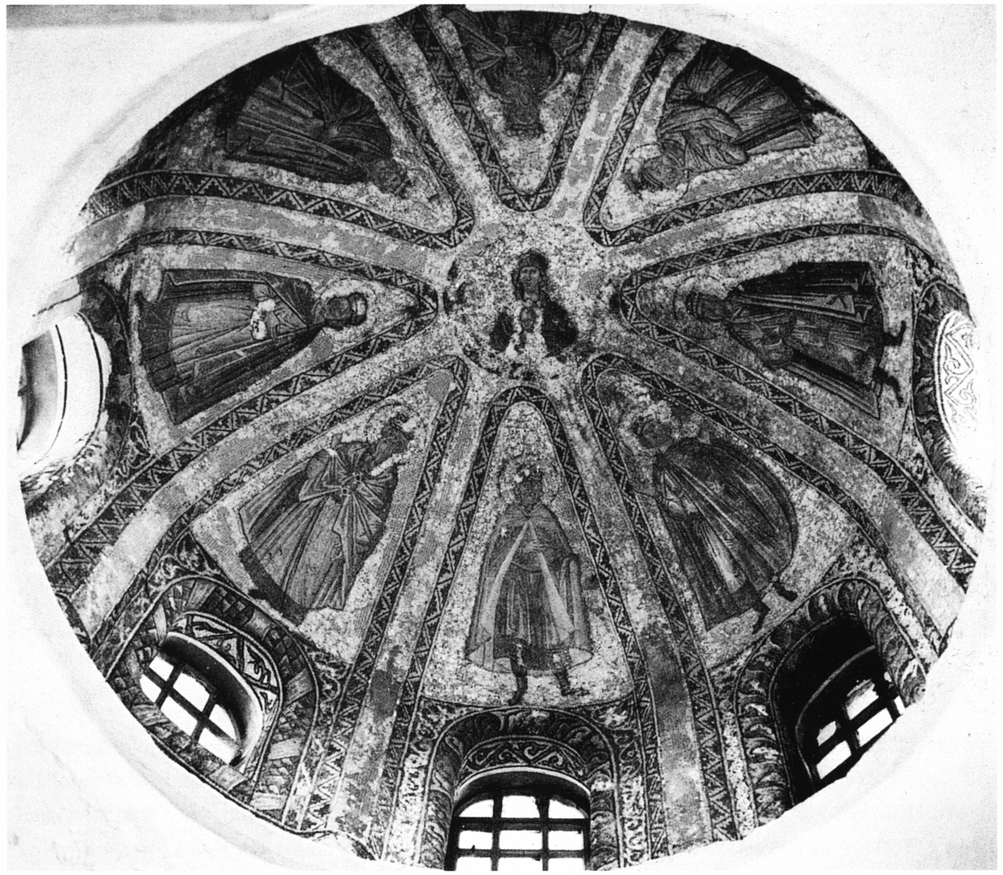

176. Dış narteksin mozaiklerle bezenmiş güney kubbesine bakış. Sekiz peygamber (?) figürü ile çevrelenmiş Theotokos, çocuk İsa ile birlikte merkezde.

DC IV 6, 100; HADİKA, I, 187 (GOR IX No. 398; ÖZ, I, 89), Konstantinias, 106; GAILHABAUD, Monuments anciens et modernes, Paris, 1850, pl. II; SALZENBERG, 116+pl. 34-35; PASPATES, 314-316; PULGHER, 22-24; T. MÜHLMANN, Die angebliche Kirche der Theotokos, MittDtschExkursionsclub in C'pel 1 (1888), 8-17 [1]; EBERSOLT, Mission 32-34; GURLITT 32-33; MILLINGEN, Churches 243-252; EBERSOLT, Eglises 149-167; WULFF 483; N. BRUNOV, REG 39 (1926), 12-19; BNJ 9 (1930/32), 139-144; J. KOLLWITZ, RQu 42 (1934), 247-248; EBERSOLT, Mon 57, 165, Pl. 15; R. JANIN, EO 34 (1935), 61; KAUTZSCH, Kapitellstudien 60; SCHNEIDER, Byzanz 77-78; E. MAMBOURY, Byz 13 (1938), 307-308; A. M. SCHNEIDER, AA 1939, 187-188; A. ERDOĞAN, Şeyh Vefa. Hayatı ve Eserleri, İstanbul, 1941; A. OGAN, İstanbul Kiliseleri ve Mozaikler, Güzel Sanatlar Dergisi 5 (1944), 103-115; E. MAMBOURY, Byz 21 (1951), 427-428 [3]; IstTour 331-333; EYICE, Guide No. 70; C. MANGO, DOP 13 (1959), 231; S. EYICE, Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul, 1963, 47-50; P. WIRTH, Byz 34 (1964), 121-123 [2]; C. MANGO, Constantinopolitana B: Kilise Camii, JdI 80 (1965), 323-330; H. HALLENSLEBEN, Zu Annexbauten der Kilise Camii in Istanbul, IstMitt 15 (1965), 208-217 [4]; KRAUTHEIMER, 263-264; EYICE, Eglises 280-285; H. HALLENSLEBEN, Kunstchronik 19 (1966), 309-311; PKG 3 (1968), 230-231; JANIN, Géographie 148, 153-154; MANGO, 271-273.

177. Eski kilisenin (sağdaki) vakıf türbesi ile güneydoğudan görüntüsü. Ön planda, resmin ortasındaki alçak taşın altında daha yeni ortaya çıkarılmış bir sarnıç bulunmaktadır.

KOCA MUSTAFA PAŞA CAMİİ

Ad: Yun: *Μονή τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἐν τῇ Κρίσει; Ῥοδοφύλιον*; Türk: Koca Mustafa Paşa Camii; Sünbül Efendi Camii; Kızlar Kenîsesi [2].

Daha sonra yapılmış manastırın çevresinde 5. yüzyıldan kalma bir nekropolün kalıntıları ortaya çıkmıştır [1]. Manastırın ilk zamanlarına ait bilgiler ise oldukça belirsizdir. Manastırın olduğu yerde, 6. yüzyılın başlangıcına ait bir erkekler manastırının *τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου πλησίον τῆς πόρτης τοῦ Σατουρνίνου* yer alıyor olması ihtimali büyüktür. Çünkü Yunanca metinde sözü geçen kapının bulunduğu Constantinus Surları (→) bugünkü yapının ancak ortalama 600-650 m doğusunda yer almaktaydı. Bu manastır sonradan *ἡ Κρίσις* lâkabını alan bir rahibeler manastırına dönüştürülmüş olmalıdır. Ancak 766 yılında ikonakırıcılık döneminin bir din şehidi olan Girit asıllı Aziz Andreas, *κρίσις* adlandırılan bir bölgede gömüldükten sonra rahibeler manastırına ilk olarak 792 yılında belgelere dayanarak değinilir (Syn CP 152). Manastırın hâmileri sonradan değişmiş olmalıdır.

9. Yüzyılın İkinci Yarısı

Mokios Kilisesi'nin yanındaki, Havari Andreas'a adanmış bu kilise, I. Basileios (867-886) tarafından Mokios kilisesi ile birlikte yeniden onarılır. (Kedren I 239 B; TheophCont 323 vd. B). Bu kilise bir olasılıkla hakkında 13. yüzyıl ortasına kadar herhangi bir bilgi sahibi olmadığımız manastırın kilisesidir.

13. Yüzyılın Dördüncü Çeyreği (1284 Civarı)

İmparator VIII. Mikhail'in yeğeni ve Protovestiarios İoannes Raul'un eşi Prenses Theodora (ö. 1300) kentin kültür yaşamının merkezi olan manastırı yeniden onartarak buraya çekilir (Pachym II 133 B). Prenses Theodora, Patrik Arsenios'un buraya

178. Vakıf külliyesinin medrese (solda), cami ve türbesiyle (sağda) güneyden görünümü (1975'deki durumu).

gömülmesini sağlar (Pachym II 85 vd. B) ve sonra kendisi de buraya gömülür.

Theodora tarafından yenilenen kilise üç apsisli, kubbeli ve üç tarafında beşik tonozlu galerilerle çevrelenmiş bir yapıdır. Batıda üç küçük kubbeyle örtülmüş bir narteksi vardır. Sütun başlıkları ve sütunlar gibi tek tek yapı öğeleri 5.-6. yüzyıllardan kalmadır. Manastır yapılarından kilisenin hemen güneydoğusundaki sarnıç ve kısmen yeniden kullanılmış olan tek tek parçalar dışında pek bir şey kalmamıştır.

15. Yüzyılın Başlangıcı

Manastırın çevresinde pek çok üzüm bağı vardır (MM II 507). Bölge büyük ölçüde terkedilmiş durumdadır.

15. Yüzyılın Sonu

1453'de hâlâ ayakta kalmış olan, eski Türk kaynaklarında "Kızlar Kenîsesi" diye adlandırılan kilise, o dönemki Kapıcıbaşı ve sonraki büyük vezir Koca Mustafa Paşa (ö. 1512/918 H) tarafından, eldeki belgelere göre 1486-1491/891-896 H yılında camiye çevrilir. Uzun yıllar süren tadilât çalışmalarında yapı [2], İstanbul'a yerleşmiş Halvetî tarikatından Şeyh Çelebi Efendi'ye verilir. Çelebi Efendi burasını bir tekke olarak düzenler, ayrıca bir de türbe yaptırır.

16. Yüzyılın Başı

Manastırın bazı yapı öğelerinin Topkapı Sarayı'nda yapılacak yeni inşaatlarda kullanmak üzere yıkılma olasılığı, Sultan I. Selim (1512-1520) ve Çelebi Efendi'nin halefi ve damadı Şeyh Sünbül Sinâneddîn Efendi arasında çatışmalara yol açar. 1529-1530/936 H yıllarında Sünbül Sinân Efendi cami girişinin karşısında yapılan bir türbeye, yanına ise eşi Safiye Hatun gömülür. Gerek Sünbül Sinân Efendi, gerekse söylenceye konu olmuş Çifte Sultanlar nedeniyle bu külliye ile ilgili pek çok halk söylencesi ve

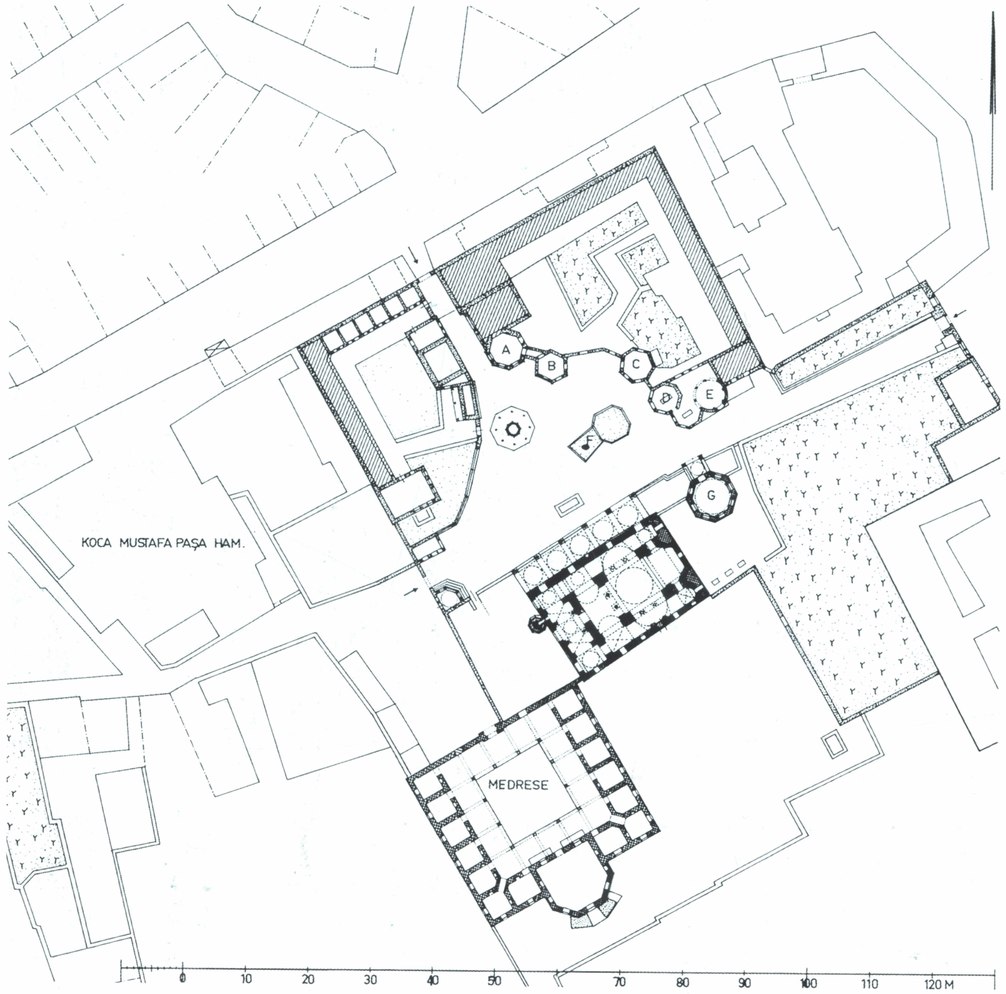

179. Yapılar grubunun planı. Eski kilise (siyah; sonraki değişiklikler çaprazlama taranmış) ve kuzeydeki eski manastırın (tekke) kısmen ulaşılamayan (taranmış) odaları. Türbeler, A: 19. yüzyılın sonu Şeyh Râzî (Yıldız Efendi); B: Şeyh Nureddîn Efendi; C: yazısız; D: Sümbül Sinâneddîn Efendi'nin türbesi (936 H); E: Rızâ Paşa Türbesi; F: Efsanevî selvi ağacının çıktığı yer ve yanında Çifte Sultanlar Türbesi; G: Vakıf sahibi Koca Mustafa Paşa'nın (ö. 1512/918 H) kızı Safiye Sultan'ın türbesi.

âdetleri oluşmuştur. Caminin arkasındaki mezarlıkta ise pek çok Halvetî şeyhi gömülüdür.

17. Yüzyılın İlk Yarısı

Defterdar Ekmekçizâde Ahmed Paşa'nın vakfıyla (ö. 1618/1027 H), külliye oldukça büyütülür ve medrese, anıtsal kapı, zaviye, mektep ve başka yapılar inşa edilir.

18. Yüzyıl

Hekimbaşı Giritli Nuh Efendi (ö. 1707/1119 H), yapı grubunun yanına, eski tekkenin yerine bir medrese inşa ettirir. Kızlarağası Hacı Beşir Ağa (1737/1150 H) ise avluya sütun biçiminde bir çeşme yaptırır. 1766/1179 H yılındaki depremde caminin kubbesi kısmen yıkılır ve 1768-1769/1181 H yılında yeniden yapılır.

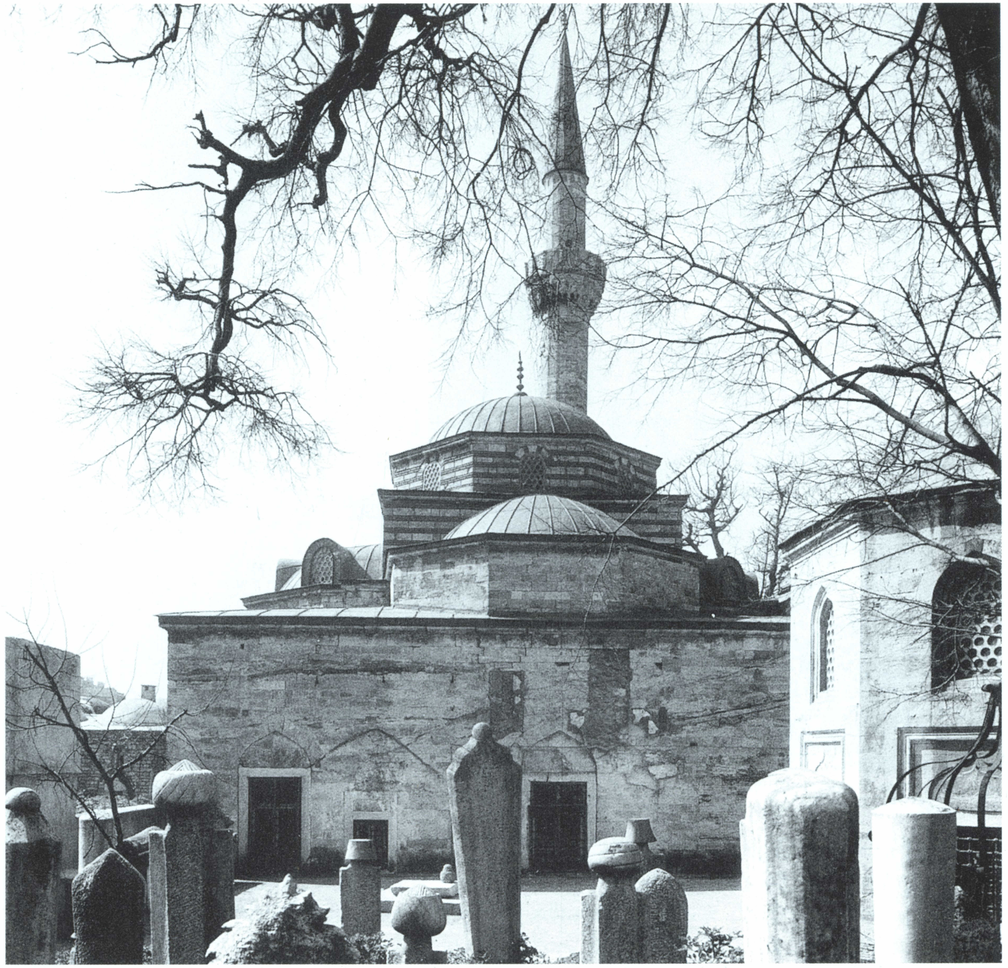

180. Kuzeybatıdan Safiye Sultan Türbesi'ne (sağda) ve kilisenin 19. yüzyılda onarılmış arka duvarına ve apsise bakış. Ana kubbenin iki yanındaki yarım kubbeler asıl kiliseye ait değildir. Mezarlık (ön planda) 1590'larda kullanılmaya başlanır ve bu 19. yüzyılın sonlarına dek sürer.

19. Yüzyıl

Sultan II. Mahmud (1808-1839), caminin zarar görmüş ön avlusunu 1834-1835/1250 H yılında yeniden yaptırır. 1847-1848/1264 H yılında Sultan Abdülmecid (1839-1861) aracığıyla vakıf tarafından başka onarım çalışmaları yapılır. Bunlar külliyeyi içine alan yeni bir duvar ve bunun yanı sıra biri 1854/1271 H yılında Sadrazam Rıfat Paşa tarafından, ikincisi de Karasi Mutassarıfı Behçet Paşa'nın kardeşi Hacı Emine Hanım tarafından yapılan avludaki iki sebildir.

20. Yüzyıl

Külliyenin zarar görmüş yapıları ve daha yakın zamanlarda (1953) cami restore edilir. 1936 yılında amaçlanan kazı gerçekleşememiştir. 1930-1933 yıllarında, artık kullanılmayan medreseden bozulmuş bir giriş kapısı Arkeoloji Müzesi'ne götürülür (bkz., resim 182).

181. Bir dönemki galeriden (batıdan) kubbeye bakış (yak. 1935'deki durum).

182. Zengin yaprak dekoruyla, bir olasılıkla 6. yüzyıldan kalma kapı çerçevesi henüz medresedeki eski yerindeyken. Bugün Arkeoloji Müzesi'nin bahçesinde (Env. Nr. 4418).

Kilise:
DC IV 5, 3; SKBYZ I, 333-334; PASPATES, 318-320; PULGHER, 30-31; GEDEON, Heort 178, 196; RICHTER, 243-244; MORDTMANN, Esquisse 77; S. KUGEAS, BZ 16 (1907), 592-602; EBERSOLT, Miss. 14-18; J. PARGOIRE, C'ple. Saint-André de Krisis, EO 13 (1910), 84-87; GURLITT, 40; MILLINGEN, Churches 106-121; WULFF 390; S. LAMPROS, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 13 (1916), 414-418; EBERSOLT, Eglises 75-89; WULFF 390-391; R. JANIN, Les Couvents secondaires de Psamathia, EO 32 (1933), 326-331; EBERSOLT, Mon 40, 155; SCHNEIDER, Byzanz 52; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 282; KAUTZSCH, Kapitellstudien 135, 179, 200; C. WENDEL, Planudea. BZ 40 (1940), 426; S. EYICE, Remarques sur deux anc. églises d'Istanbul. Actes 6. CongrIntEtByz, Paris, 1948 I (Paris 1950), 184-190; S. EYICE, *Πεπραγμένα* 9. *Διεθν. Βυζ. Συνεδρ.* I (1955); EYICE, Guide No. 139; S. EYICE, Un type architectural peu connu..., Anadolu Araştırmaları I (1959), 223-234; Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul, 1963, 5-10; M. J. MELLING, AJA 69 (1965), 149 [1]; EYICE, Eglises 302-306; JANIN, Géographie 28-32.

Cami:
HADÎKA, I, 162 (GOR IX No. 345; ÖZ, I, 92); GURLITT, 40; F. W. HASLUCK, Christianity and Islam under the Sultans, Oxford, 1929, 17-18; TANIŞIK, Çeşmeler I, 156; N. KÖSEOĞLU, TTOK-Bell 135 (1953), 11-17; H. J. KISSLING, Aus der Geschichte des Chalvetijje-Ordens, ZDMG 103/NF 28 (1953), 251-281 [2]; S. EYICE, İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Camii ve Onun Osmanlı-Türk Mimarisindeki Yeri, TarihDerg 5 (1953), 153-182; EYICE, Guide No. 139; BARKAN-AYVERDI, İstVak 366-369.

183. Kilisenin 1966 yılındaki güneyden görünümü. Deniz surlarının kalıntıları ön planda.

KÜÇÜK AYA SOFYA CAMİİ

Adı: Yun: *Μονὴ τῶν ἁγίων Πέτρον καί Παύλου τῶν Ἀποστόλων, Σεργίου καί Βάκχου μαρτύρων; Μονὴ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου πλησίον τοῦ Παλατίου; Μονὴ τῶν Ὁρμίσδου: Μονὴ τῶν ἁγίων Σεργίου καί Βάκχου τὰ Ὁρμίσδου*, Türk: Küçük Aya Sofya Camii; Hüseyin Ağa Camii

I. Regio'nun batısında, III. Regio'nun sınırında, adını, 324 yılında kaçan, Constantinus'un sarayına aldığı (Zosimus 93 B) ve burada yerleşmesine izin verdiği Sasanî prensinden alan Hormisdas Sarayı yer alır.

6. Yüzyılın Birinci Yarısı

İmparator I. İustinos'un (518-527) yeğeni, yani bir sonraki imparator I. İustinianos (Petrus Sabbatius), 518-519 yıllarında, oturduğu Hormisdas Sarayı'nda, Havari Petrus ve Paulus'a adanmış bazilika planını örnek alarak bir kilise yaptırır (Prokop, Aed I 4,6). Bu kilise için 519 yılında Papa, Hormisdas'tan kilisenin adını taşıdığı azizlerin kutsal eşyalarını ister [1] [2].

İustinianos'un 527 yılında yönetime geçmesiyle bu yapı, Büyük Saray'a dahil edilir. 531-536 yıllarında ise önceden yapılmış bazilikanın kuzeyinde Aziz Sergios ve Bakchos'a ithaf edilen bir merkezi yapı inşa edilir. Bu yapının sekiz kısımlı bir oktagon ve üzerindeki kubbe, tam dik açılı olmayan ve dörtgen oluşturan duvarlar üzerine oturtulur. Yapının üç yanındaki galeriler sekiz köşeli kubbeli mekânı çevreler ve kapılarla bitişiğindeki yapıya bağlanır. İki kilise ortak bir ön avluyla birbirine bağlanır (Prokop, Aed I 4, 1-8) ve ortak bir atriuma sahiptir. Manastırın baş rahibi Paul bu arada

184. Ön avludan, 16. yüzyıl başlarında yapılmış 5 kısımlı bir son cemaat yeri içeren yapının batı cephesine bakış

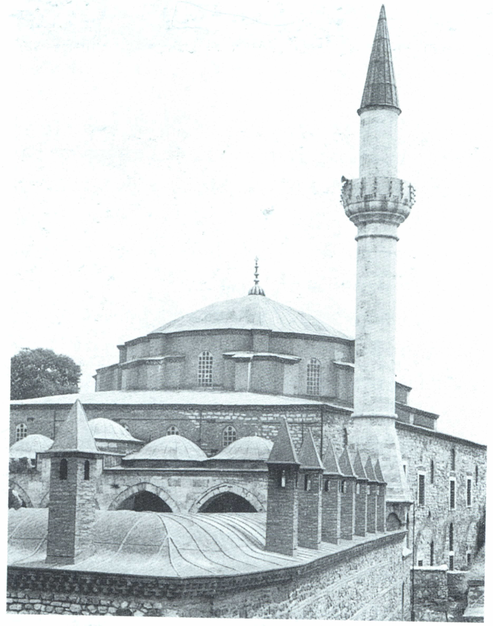

185. Vakıf külliyesinin 1956 yılında yenilenen minare ile görüntüsü. Yeni restore olan zaviye ön planda.

inşa edilen manastırı 536 yılında yapılan konsilde temsil eder.

536-537 yıllarında monofizitler takibe alındığında Hormisdas Sarayı'nda bir monofizit manastırı kurulur (PO 18,600 vd.). Pek çok takip edilen kişi, özellikle de imparatorluğun doğusundan gelenler buraya sığınır ve İmparatoriçe Theodora'nın koruması altına alınırlar.

548 yılında, Theodora'nın ölümünden sonra, manastırın içinde bulunanlar Urbicius'un evine nakledilir. Bundan az sonra, 551 yılında, güvenlik güçlerinin buraya sığınan Papa Vigilius'u zorla çıkarmaya çalışması, huzursuzluğa neden olur (Theoph 225 Boor).

9.-11. Yüzyıllar

İkonakırıcılık döneminde manastır, baş rahibi ve sonraki patrik İoannes Morokharsianos'un tutumu nedeniyle ikonalara karşı akımın merkezlerinden biri olur (Kedren II 144 B).

186. Kilisenin doğu cephesine bakış.

187. Kilisenin kuzey dış duvarı (derzlerin iyice kapatılmış olmasına rağmen) eski duvar açıklıkları anlaşılabilmektedir.

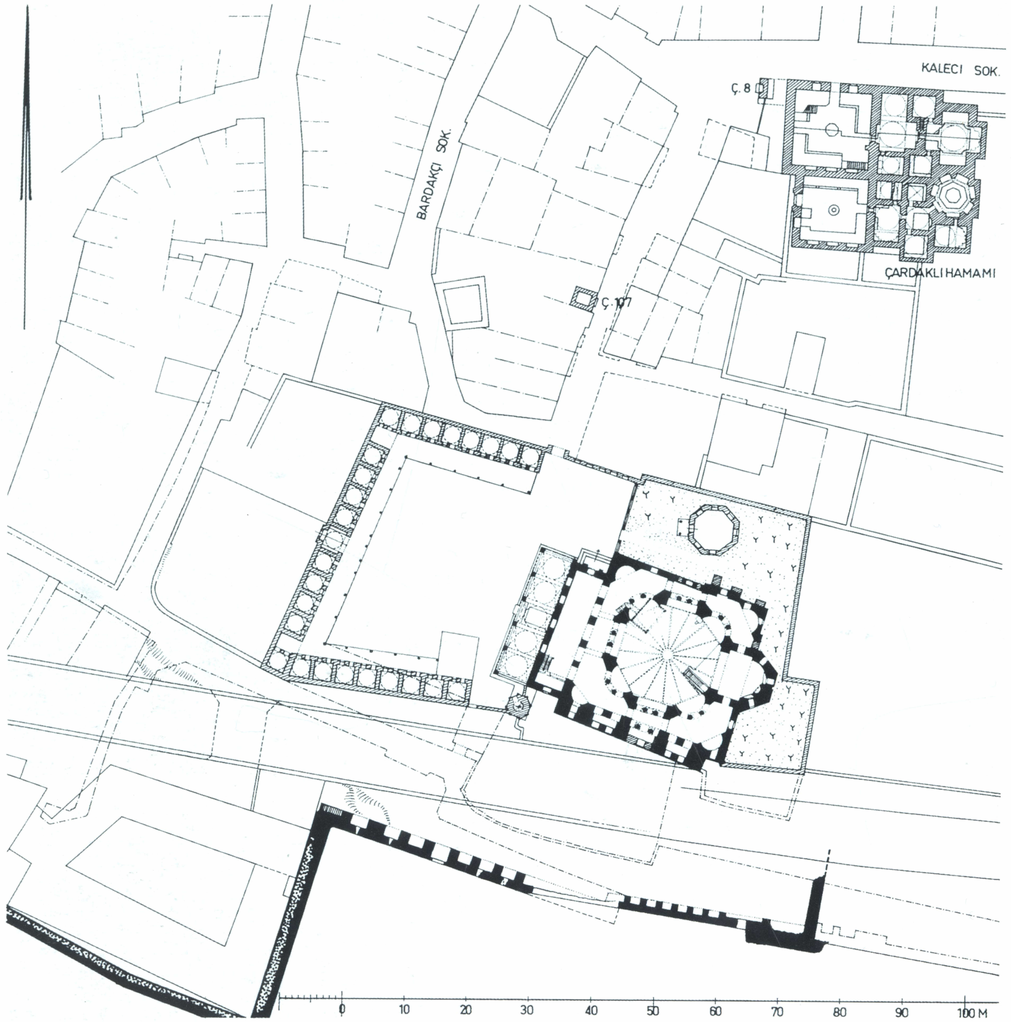

188. Vakıf külliyesi Küçük Hüseyin Ağa'nın, eski kilise (siyah) ve 16. yüzyılda yapılan ek binalar (taranmış: Çardaklı Hamamı bkz., s. 326) ile birlikte konumu. Aşağıda farklı yapı dönemlerinden kalma deniz surları. Ö. 1:1000.

Kilisenin resim süslemesi 9. yüzyılın son otuz yılında yeniden yapılır. 880 yılında, patrik VIII. İoannes tarafından I. Basileios'a yazılan bir mektupta, manastırın papalara verildiğine ait bir bilgiden DuCange bahsetmiş ama bu ispatlanmamıştır. Bunu izleyen zamanda manastıra çok seyrek değinilir. 1073 yılında ise manastır Sırp ihtilâci Konstantinos Bodinos'un sürgün yeri olur (Kedren II 718 B).

12.-15. Yüzyıllar

Latin döneminde yapı parçalarının manastırdan götürülmesi ile ilgili bilgi yoktur. Buradaki kutsal kalıntılar sayesinde manastır 14.-15. yüzyıl-

189. Batıdan ana apsise ve bitişiğindeki eksedralara bakış. Pandantifler olmadığından doğrudan doğruya sekizgenden geliştirilen kubbe ve çok köşeli biçimi açıkça görülür.

190. Zemin katın güneybatı köşesinden doğuya ana mekâna ve apsise bakış. (Resim 192 güneydeki neften tam ters tarafa bakar). Bir dönemki mermer plakalarla kaplamaların ve mozaik dekorunun sıvanması, zeminin ortalama sütun kaidesi ya da plinthos'a kadar yükseltilmesi yapıdaki mekân hissini tümüyle değiştirir. Zemin kat üzerinde arşitrav, friz ve konsol ile yer alan yatay yapı parçasına, ilk 10 harfi ve en sondan bir bölümü silinmiş uzun bir yazı kazınmıştır. Üst kattaki açıklıklar kemerlerle örtülmüştür.

larda Konstantinopolis'deki hac mekânlarından birisi olur ve bu durum 1453 yılına dek sürer.

16. Yüzyılın Başlangıcı (1506-1513 Arası)

Manastır, Sultan II. Bayezid'in Babüssaade Ağası, Küçük Hüseyin Ağa b. Abdülhay (ö. yak. 1510) tarafından camiye çevrilerek ve genişletilir (Ön hol, iç dekor); kilisenin önüne bir zaviye ve yanına da bir vakıf türbesi yapılır. Yaklaşık aynı zamanlarda Çardaklı Hamamı'nın (1503-1504/909 H; bkz., resim. 372) biraz kuzeyinde bir çifte hamam inşa edilir. Vakıf mülkiyetine İstanbul, Galata, Edirne ve İznik'teki çok kapsamlı yapılar da dahildir [3].

18. Yüzyılın Ortaları

1740 yılında Sadrazam Hacı Ahmed Paşa tarafından manastırda hem yapıyı hem de iç donanımı tümden yenileyen pek çok restorasyon çalışması yaptırılır. Bu arada bir de şadırvan inşa edilir. 1762/1176 H yılındaki onarım çalışmalarının masrafı ile ilgili bir belge olduğundan minarenin Sadrazam Köse-Bâhir Mustafa Paşa tarafından yapıldığı bilinir [4]. 1758/1172 H. yangınından sonra yapı yeniden onarılmıştır.

19.-20. Yüzyıllar

1870-1871 yılında yapılan tren yolu kısmen çökmekte olan vakıf külliyesini son derece etkiler. Başka zararlar da 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başında, Balkan Savaşları sırasında mültecilerin burada barındırılması sırasında doğar.

1940 yılında zarara uğramış minare, kaidesinin dışında yıkılır ve 1956 yılında yenilenir. Yaklaşık aynı dönem cami de onarılır. Son dönemlerde ise zaviye onarılır ve konut olarak kullanılır. Yapı mimarlık tarihi açısından henüz araştırılmamıştır.

191. Güneydeki galeriden doğuya bakış. Zemin ve birinci kattaki galeri köşelerine eklenmiş yarı daire biçimindeki nişlerle iç mekânın sekizgen biçimine uyum sağlar.

192. Güneydeki neften batıya bakış. Sütunların, altıgen toprak yeni plakalarının içine âdeta "gömülmüş olduğu" açıkça görülmektedir.

DC IV 6, 88; SALZENBERG, 41-45; SKBYZ I, 265-268; PASPATES, 332-334; PULGHER, 15-18; RICHTER, 191-192, 312-315; GEDEON, Heort 118-119; A. E. HENDERSON, The Builder 90 (1906), 4-8; EBERSOLT, Mission 10-13; GURLITT, 18-20; MILLINGEN, Churches 62-83 [1]; EBERSOLT, Eglises 21-51; WULFF, 371-374; EDHEM, Mosquées 134-135; N. A. BEES, BNJ 13 (1936/7), 10; SCHNEIDER, Byzanz 71-72; W. R. ZALOZIECKY, Atti V. CongrIntStudBiz II (1940), 452-455; G. DOWNEY, Classical Philology 42 (1948), 44-45; P. UNDERWOOD, CahArch 3 (1948), 64-74; F. BABINGER, BZ 44 (1951), 20 Anmerk. 4; R. GUILLAND, Le Palais d'Hormisdas, BSl 12 (1951), 210-237; EYICE, Guide No. 39; DEICHMANN, Studien; C. DELVOYE, Hommages à Leon Herrmann (CollLatomus 44; Bürüksel 1960), 263-276; P. SANPAOLESI, La chiesa dei SS. Sergio e Bacco. Riv dell'IstNazArcheol e Storia dell'Arte 19 (1961), 116-180; W. DYNES, Marsyas 11 (1962/64), 1-9; KRAUTHEIMER, 161-171; C. MANGO, Jdl 80 (1965), 317; O. FELD, IstMitt 18 (1968), 264-269; PKG 3 (1968), 219; JANIN, Géographie 451-454; MATHEWS, Early Churches 42-51; C. MANGO, The Church of Saints Sergius and Bacchus at C'ple and the Alleged Tradition of Octagonal Palatine Churches, JBÖG 21 (1972), 189-193 [2]; C. STRUBE, Die westliche Eingangsseite der Kirchen von K'pel in justinianischer Zeit, Wiesbaden, 1973, 75, 153-154; R. KRAUTHEIMER, JÖB 23 (1974), 251-253; MANGO, 101-107; C. MANGO, The Church of Sts. Sergius and Bacchus Again, BZ 68 (1975), 385-392.

Dekor, Yazıtlar:

A. DETHIER, SB Wien 27 (1858), 164-173; H. SWAINSON, Monograms of the Capitals of St. Sergius at C'ple, BZ 4 (1895), 106-108; MENDEL, No. 726; S. G. MERCATI, Sulla Tradizione manoscritta dell'iscrizione nel fregio..., RendPont Acc 3 (1925), 197-205; KAUTZSCH, Kapitellstudien 172, 186, 188; C. MANGO, AJA 55 (1951), 59-60.

Cami:

HADİKA, I, 188 (GOR IX No. 399; ÖZ, I, 95); Z. ORGUN, Hassa Mimarlar. Arkitekt 9 (İstanbul 1939), 5-9 [4]; S. EYICE, TSTAI I (1963), 70; BARKAN-AYVERDI, İstVak 16-18 [3].

193. Ana mekândan batıya, nartekse bakış (1935 civarı).

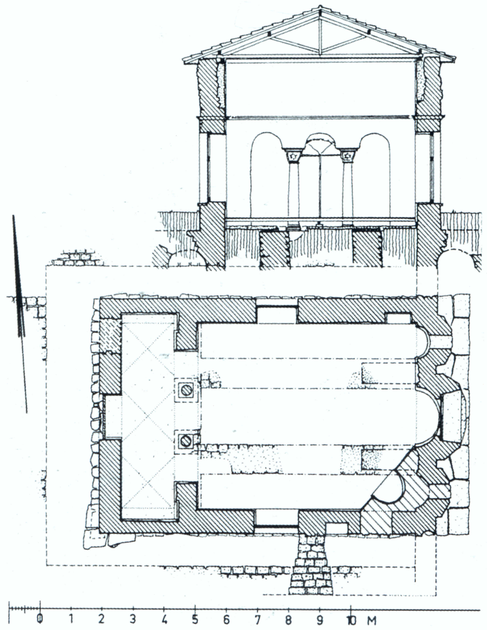

194. Pasadaios tarafından ortaya çıkartılmış kalıntılarla birlikte plan ve kesit. Ö. 1:200.

MANASTIR MESCİDİ

Adı: Türk: Manastır Mescidi; Mustafa Çavuş Mescidi; Kurabalı Mescidi.

Günümüze kadar narteksli, tek bir küçük mekân olarak bilinen kilisenin yeni gözlemlere göre [1] daha karmaşık bir planı vardır. Yeni görüşe göre kilise, üçlü beması olan üç nefli, belki de kubbe ile örtülü bir ana mekândan, batıda kubbeli narteks, güneyde ise, kilisenin üç yanını da birbirine bağlıyan üstü açık portikaları olan küçük bir yan şapelden oluşmaktadır.

Yapının tarihi ile ilgili ya da kaynaklara göre başka bir binayla olan bağlantısına dair elimizde net görüşler yoktur. Tuğla tekniği ve planı, yapının geç 11. yüzyıla ait olmadığına dair bir bilgi de sunmaz. Kentin batı eteklerindeki küçük kilisenin, Romanos Kapısı'nın geniş çevresinde, *τὰ Ἐλεβίχου* bölgesindeki bir yapı ile bağıntısı olduğu sanılır, ama günümüze kadar süregelen görüşlerin hiçbiri varsayım olmaktan öteye gidememiştir.

15. Yüzyılın İkinci Yarısı

Yapı, Fatih Sultan Mehmed döneminde Mustafa Çavuş tarafından camiye çevrilir.

20. Yüzyılın Ortası

1956-1958 yıllarında gerçekleşen Millet Caddesi inşaatı eski koşulları kökünden değiştirir. Bu sarsıcı değişimin ardından A. Pasadaios artık kullanılmayan caminin civarında sondajlar yapar. Bugün yapı, diğer binalarla bağıntısı olmaksızın kentin otobüs garajında kendi başına durmaktadır.

HADİKA, I, 205 (GOR IX No. 439; ÖZ, I, 100); PASPATES, 376-377; EBERSOLT, Rapport 13; MILLINGEN, Churches 262-264; EBERSOLT, Mon 131; KAUTZSCH, Kapitellstudien 191; SCHNEIDER, Byzanz 62; JANIN, Géographie 1 348, 559; AYVERDI, Fatih Devri 18 (No. 83); S. EYICE, Fatih ve İstanbul Dergisi 2 (1954), 139-168; EYICE, Guide No. 126; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 369-370; S. EYICE, Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul, 1963, 26-28; A. PASADAIOS, *Ἐπί δύο βυζαντιν ῶν μνημείων τῆς Κ'πόλεως ἀγνώστου ὀνόματος*. (BiblAthArch-Het 55), Atina, 1965, 56-101, 105-108 [1]; EYICE, Eglises 311.

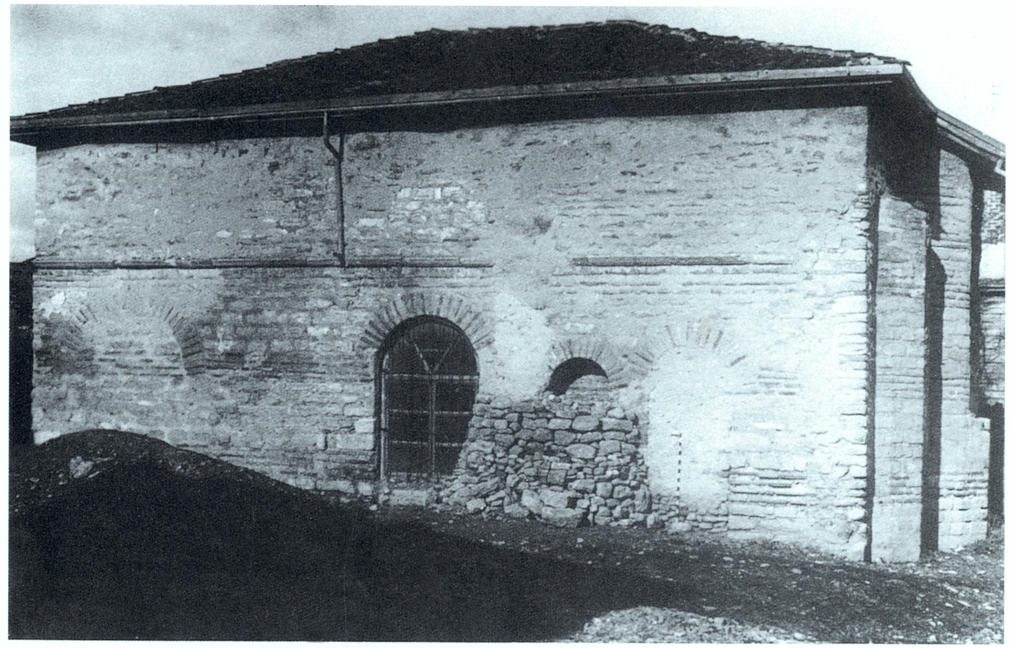

195. Eski kilisenin güneyden görünüşü (1935 civarı).

196. Bugünkü otobüs garajına dahil edilmiş kilisenin doğudan görünümü (1975 yılındaki durumu).

197. Samatya Caddesi'nin (batıda) üstünde yer alan Hagios Menas Kilisesi'nin doğudan görünümü. Cadde seviyesinde ve kilisenin aşağısında bir zamanki Aziz Karpos ve Papylos Martyrion'u.

Hagios MENAS

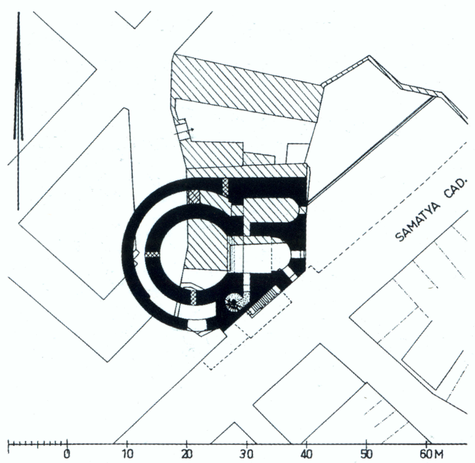

198. Menas Kilisesi'nin yan binalarla ve altındaki Martyrion ile (siyah) birlikte (taranmış) konumu. (Konum için krş., resim 221).

Adları: Bugünkü kilise *Ἅγιος Μήνας*, eskiden Aziz Menas ve Polykarp Kilisesi olarak geçer. 17. yüzyılın başlarından itibaren yalnız Aziz Polykarp adıyla anılır. Bu ad, din şehidi Karpos ve Papylos'a adanmış eski bir yapıyı anımsatır.

Patria'dan günümüze gelen (Preger 245) kesin olmayan bilgilere göre (Preger 245), İmparatoriçe Helena din şehitleri Karpos ve Papylos'a adanmış,

biçim olarak mezar kilisesini andıran bir manastır yaptırır. Kuşkusuz Helena tarafından yaptırılmamış olan bu kilisenin altyapısı, A. M. Schneider'e göre [1] Samatya Caddesi'nde 4.-5. yüzyıla ait kubbeli bir yapıda teşhis edilir. Bu, Kserolophos'un güneydoğu yamacında yer alır ve ortalama 12 m çapında kubbeli bir mekânı, beşik tonozlu galerisi ve doğuda bir apsisi olan bir yapıdır. Binanın üst katı ile ilgili bir bilgi yoktur.

Yak. 10.-12. Yüzyıl
Ἑλενιαναί civarında, Aziz Karpos ve Papylos Martyrion'u ile bir rahibeler manastırı yer alır.

17.-18. Yüzyıllar
Aziz Polykarpos Kilisesi ve altındaki Aziz Menas Ayazması'na 1604 yılında değinilir. 1782 (1196 H) yılında, kubbeli Aziz Polykarpos Kilisesi Samatya yangınında yanar.

19.-20. Yüzyıllar
1833 yılında, Sultan II. Mahmud'un izniyle, cemaat arasında elde edilen gelirle yeni bir kilise yapılır. Bu kilise yalnıca Aziz Menas adına kutsanmıştır. 1878-1879 yılında burada dört mezar taşı bulunur. Kilise 1955 yılında zarar görür ve sonradan yine onarılır.

DC IV 6, 18; HAMMER, CuB I, 461; NN, *ΚΕΦΣ* 13 (1880), 170; RICHTER, 134; GEDEON, Ekkl, 72-74, 141; A. PAPADOPOULOS KERAMEUS, *ΚΕΦΣ* 28 (1904), 120-129, 142-143; A. M. SCHNEIDER, Byzanz 1-4 + R. JANIN, EO 38 (1939), 145-146 + A. M. SCHNEIDER, BZ 41 (1941), 67; G. ARABADZOGLU, *Σημείωσις περὶ τιν ῶν ἐν Κ'πόλει ναῶν*... İstanbul, 1937; EYICE, Guide No. 140; IstAns 3 (1960), 1577-78; KRAUTHEIMER, 51 + F. W. DEICHMANN, BZ 65 (1972), 105, 455; JANIN, Géographie, 279, 407.

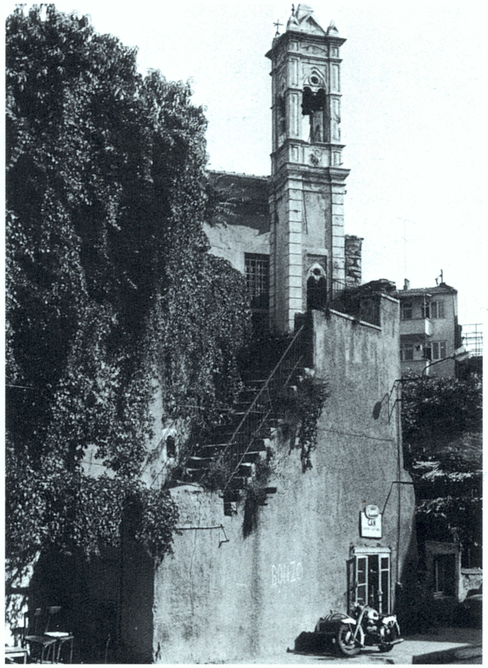

199. Yapıların güneydoğu cephesinin, uzun merdivenin altında yer alan Martyrion ile birlikte görüntüsü.

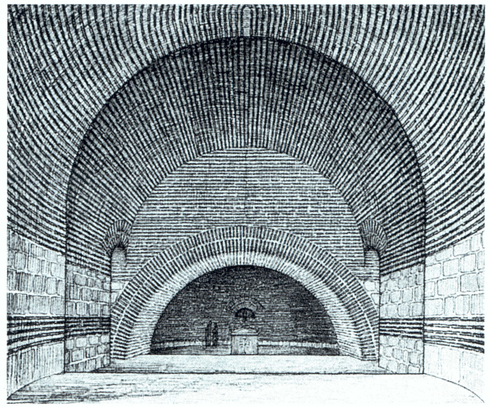

200. Martyrion'un iç mekânının rekonstrüksiyonu (çizim: W. Karnapp). Kubbeli mekândan derin, perspektife odak noktası oluşturan apsis mekânına bakış.

201. Odalar Camii'nin altındaki kilise ve üzerindeki 13. yüzyıla ait haç planlı kilisenin kalıntıları ile doğudan görünümü (1930-1935 civarı).

ODALAR CAMİİ

Adı: Kesin bir adlandırma mümkün değildir. Civarında bulunan bir sütun başlığı CEB A anlamına gelse de [2], Aziz Sergios ve Bakchos ile bir bağlantı *πλησίον τῆς Αἐτίου κινστέρνης* (Syn CP 266) kesin olarak kurulamaz. Aynı şekilde *Μονὴ τῆς Θεοτόκου τὰ Κελλαραίας* ile ilişki kesin değildir [3]; Türk: Odalar Mescidi; Kemankeş Mustafa Paşa Mescidi.

Yak. 7. Yüzyıl

Yapı ilk kez inşa edilir. Kesin olmayan teknik ayrıntılardan çıkarıldığına göre [1], doğuya doğru yaklaşık 2,0 x 4,0 m büyüklüğünde bir Kripta yapılmıştır.

12.-13. Yüzyıllar

Eski yapının üzerine "inşa edilmiş bir kilisenin bulunduğu yer [1], gizli tuğla tekniği ile yapılmış duvarlar. Kilisenin yanmasından sonra (1203 ?), alt kilise olarak kullanılan 12. yüzyıldan kalma çok köşeli apsisli ve haç planlı kilisenin üzerine yeni bir yapı inşa edilir. Bu arada anıt mezar olarak kullanılan alt kilisenin zemini 3,3 m yükseltilir [1].

15. Yüzyılın İkinci Yarısı

1475 yılında kilise, bitişiğindeki Kefeli Mescidi gibi, Kefe'den gelen Latinlere tahsis edilir ve Sainte-Marie de Constantinople olarak, kilisenin yanında bir manastırı bulunan Dominikenler tarafından yönetilir [4].

17. Yüzyılın Birinci Yarısı

1622 yılında Piskopos P. Demarchis kiliseyi ziyaret eder ve betimler. Bu betimlemeye göre kubbeyi taşıyan sütunlar eksiktir ve başka bazı yapı parçaları yıkılmaya yüz tutmuştur [4].

Bu bölgedeki çatışmaların ardından kilise 1636 yılında nihaî olarak kapatılır [1]. 1640 yılında, Büyük Vezir Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın (ö. 1644/1053 H) vakfı olarak camiye çevrilir. Yeniçeri odalarının bulunduğu yerleşim bölgesinin yanında yer aldığından, cami de "Odalar" adını alır.

20. Yüzyıl

2. 7. 1919'da Salmatomruk'ta çıkan yangında kilise yandıktan sonra uzun süre yıkıntı olarak kalır. 1935 yılında P. Schazmann tarafından incelenir [1]. Bu arada freskler (mahzende, meleklerle çevrili tahtında oturan Meryem; alt kilisede [2] Deesis tasviri ve Aziz Merkurios ve Peygamber figürleri; üst kilisede ise Meryem'in yaşamından sahneler) bulunur. Bu freskler Paspates tarafından betimlenmiştir ve bu nedenle varlıkları bilinir.

Yapı, 1950-1960 yıllarında inşa edilen yapılar altında kalıp, tümüyle kaybolmuştur.

HADÎKA I, 40 (GOR IX No. 44; ÖZ, I, 112); PASPATES, 363-364; FORCHHEIMER-STRZYGOWSKI, 109, No. 36; M. BELIN, Histoire de la Latinité de C'ple, Paris, 1894, 112, 119; M. I. GEDEON, *Ἑορτολόγιον Κ'πολίτου προσκυνητοῦ*, K'pel, 1904, 16; A. PARGOIRE, EO 9 (1906), 306-308; A. D. MORDTMANN, K'pel zur Zeit Süleimans des Großen...Bosporus, (Mittlg. Dtsch. Ausflugsvereins) 1 (1906), 29-30; M. I. GEDEON, *Ἐκκλης. Ἀλήθεια* 32 (1912), 110; E. MAMBOURY, Ruines byzantines autour d'Odalar-Djamissi à Stambul, EO 19 (1920), 69-73; E. DALLEGGIO D'ALESSIO, EO 23 (1924), 458 Nr. 16; N. BRUNOV, Die Odalar-Djami von K'pel, BZ 26 (1926), 352-372; M. ALPATOV, Die Fresken der Odalar-Djami in K'pel, BZ 26 (1926), 373-379; G. HOFMANN, OrChrist 32 (1935), 62-63; P. SCHAZMANN, AA 1935, 512-519 [1]; SCHNEIDER, Byzanz 62-63; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 279-281; V. LAURENT, EO 35 (1936), 107-111; EO 35 (1936), 224-225 [2]; A. M. SCHNEIDER, OrChrist 34 (1937), 118-122; R. JANIN, EO 38 (1939), 140-142; P. SCHAZMANN, Atti 5. CongrIntStudBiz (Rom 1936) II (1940), 372-386; A. M. SCHNEIDER, BZ 41 (1941), 66-67; R. JANIN, REB 8 (1950), 203-204; B. PALAZZO, Deux anciennes églises dominicaines à Stamboul. Odalar Djami et Kefeli Mesdjidi, İstanbul, 1951 [4] + R. JANIN, REB 9 (1951), 285-286; EYICE, Guide No. 102; S. EYICE, Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul, 1963, 58-59; Eglises 297-298; JANIN, Géographie 188 [3], 454 [2]; S. EYICE, TarihDerg 27 (1973), 169-172.

202. Aşağıdaki kilisenin sonradan yapılan değişikliklerle kenarları tahrip edilen payelerinde Ayios Merkurios'un tasviri.

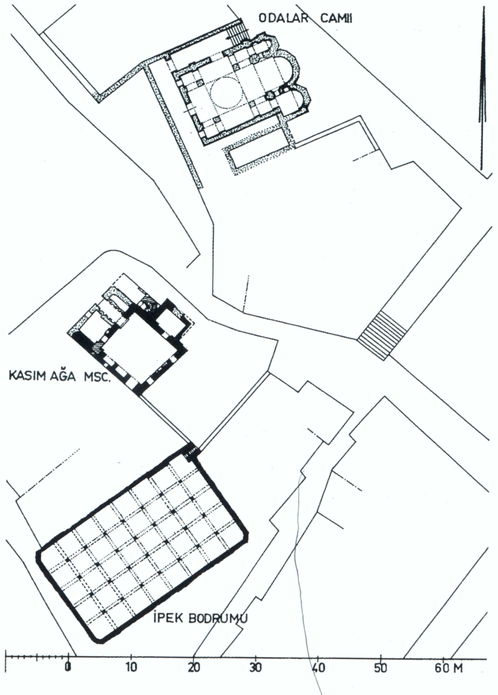

202a. Odalar Camii, yanındaki Kasım Ağa Mescidi ve bitişiğindeki sarnıcın C 3/2 (İpek Bodrumu) konumu. Ö. 1:1000.

203. Saraçhane'deki kazı alanının görüntüsü. Polyeuktos Kilisesi'nin kalıntıları. Önde, geniş temel duvarlarıyla sınırlanmış orta nef. Sağda iki kuzey yan nef ve arka planda küçük apsisli bir yapıyla, atrium (krş., resim 205).

Hagios POLYEUKTOS

Adı: *Ἅγιος Πολυεύκτος πλησίον τῶν Ἀποστόλων.*

6. Yüzyılın İlk Yarısı

III. Valentinianus'un yeğeni, Anicia Juliana (yak. 463- 527/8) [1], 524-527 yıllarında Forum Tauris'den Havariyyun Kilisesi'ne giden anacaddede (→ Mese), Konstantinianai (ya da Theodosianai) diye adlandırılan bölgedeki aile mülkünün yakınlarında, Aziz Polyeuktos'a adanan bir kilise yaptırır (Preger 137; AnthPal I 10). Kilise, bir olasılıkla Mese'nin kuzeyinde, hafifçe güneybatıya kayan yamacında ve üzerinde önceden pek çok yapı bulunan bir arazide kurulur. Pek çok yapı öğelerinin yanı sıra, günümüze sadece güçlü ve derin temelleri ile kubbeli mahzeni kalmıştır. Ancak bunlar yapının rekonstrüksiyonu için kesin bir veri oluşturmazlar. Tüm yapı ortalama 26 x 52 m büyüklüğündeki batıdaki atrium, daha yüksekteki giriş, kuzeyde küçük bir apsisli yapı (vaftizhane, martyrium) ve dışarıdan 52 x 58 m büyüklüğündeki asıl mekândan oluşur. Bu mekânın geniş bir merdivenle ulaşılan narteksi atriumun seviyesinden ortalama 5 m daha yüksektir. Üstteki nişlerle bölünmüş ana mekân, ortalama 7 m genişliğinde iki duvarla üçe ayrılır. Ortadaki nefin kubbeyle örtülü olduğu sanılmaktadır. Yeraltındaki doğu-batı yönündeki dehlize bağlanan kilisenin ekseninde oval temel, bir ambonun varlığına işaret eder.

Kilisenin iç donanımı hem edebî belgelere hem de buluntulara göre çok zengin olmalıdır: Zemin ve duvardaki mermer kaplamalar, mozaik ve taş kakmaları çok özel nitelikte olup sanat tarihi açısından önemlidir. Marmara Adası'ndan getirilen işlenmiş mermerler ile biçim verilmiş ve kabartmalarla bezenmiş yapı taşları bulunmaktadır (Payeler, sütun başlıkları ve frizler) [2] [3] [4].

7.-8. Yüzyıllar

Bu döneme kadar kalmış kubbeli mahzenler 7. yüzyılda molozla doldurulur. İkonakırıcılık döneminde ise kilisenin figüratif kabartmaları ortadan kaldırılır.

10. Yüzyılın Sonu / 12. Yüzyılın Ortası

Kilise 10. yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanılır. Atrium ve narteks altyapısındaki moloz katmanlarından da anlaşıldığı üzere, 10. yüzyılın sonuna ya

204. Atrium'un kuzeyindeki apsisli yapıya güneyden bakış.

da 11. yüzyılın başına doğru kısmen haraptır (belki de 1010 yılındaki depremde yan kiliselerin de *Ἅγιοι Πάντες ve Τεσσράκοντα Μάρτυρες πλησίον τοῦ Χαλκοῦ Τετραπύλου* kubbeleri yıkılmıştır [Kedren II 456 B?]. 12. yüzyılın başlarından itibaren atrium yağma edilir, kuzeydeki yapı sarnıca dönüştürülür ve atrium mezar olarak kullanılır [4].

13. Yüzyıl

Bu arada iyi muhafaza edilmiş olan kilise Latin Dönemi'nde baştan aşağı yağmalanır. Yapının teker teker pek çok parçası Venedik'e götürülür ve orada San Marco'nun inşasında kullanılır (örneğin Pilastri Acritani). Diğer yapı parçaları Konstantinopolis'deki diğer yapılarda yeniden kullanılır. Azizlerin kutsal kalıntıları ise 14. yüzyılda Rus hacıların yazdıklarına göre Havariyyun Kilisesi'nin bir yan şapelinde bulunmaktadır.

15. Yüzyılın İkinci Yarısı

Kentin fethedilmesinden sonra kilise kalıntılarının kuzeybatısında, eski anayolun üzerinde 1474-1475 (894 H) yılında küçük, Mimar Üstad Ayas Mescidi yapılır. Bunu 1489 (894 H) yılında kilisenin kalıntıları üzerine inşa edilen Karagöz Mescidi ve 15. yüzyılın sonlarına doğru (yak. 1493-1494) bunun biraz doğusunda, yoğun bir yerleşim bölgesinde, Sadrazam Çandarlı İbrahim Paşa (1430-1499) tarafından yaptırılan Uzun Çarşı'daki vakfın (→) mülkü olan İbrahim Paşa Hamamı izler. İki yapıda da –özellikle de hamamın temelinde– Bizans kiliselerinden alınan yapı taşları kullanılır.

19.-20. Yüzyıllar

Aralarında pek çok mahzenli evin de bulunduğu eski kilise civarında inşa edilen yapılar zamanla pek çok kere –öncelikle de yangınlar dolayısıyla– yıkılır ve yeniden yapılır. Ancak 1943 yılında Atatürk Bulvarı'nın yapılmasıyla İbrahim Paşa Hamamı ve harap durumdaki Karagöz Mescidi yıkılır. Bunları 1958 yılında Mimar Ayas Mescidi izler. Saraçhane'deki kazı çalışmalarında 1912 yılında ilginç bir sütun başlığı bulunur. 1960 yılındaki yol yapımı çalışmalarında ise, kısmen çok süslü yapı parçaları bulunur. Bunlardan biri de bir yazıt fragmanıdır. Bunun üzerine, kilisenin bulunduğu bölge 1964-1968 yılları arasında R. M. Harrison ve N. Fıratlı tarafından yapılan pek çok kazılarda incelenir. İç donanıma ait pek çok yapı malzemesinin yanında, Polyeuktos Kilisesi'nin temelinden bahçe ile de ilintili pek çok temel parçası da ortaya çıkarılır.

205. 1964-1968 yıllarındaki kazılarda ortaya çıkmış kilisenin altyapılarının planı (Harrison'a göre). Ö. 1:1000.

206. Venedik'teki San Marco'nun güneyinde duran (eski adıyla) Pilastri Acritani. Konstantinopolis'den getirildikleri artık kesindir.

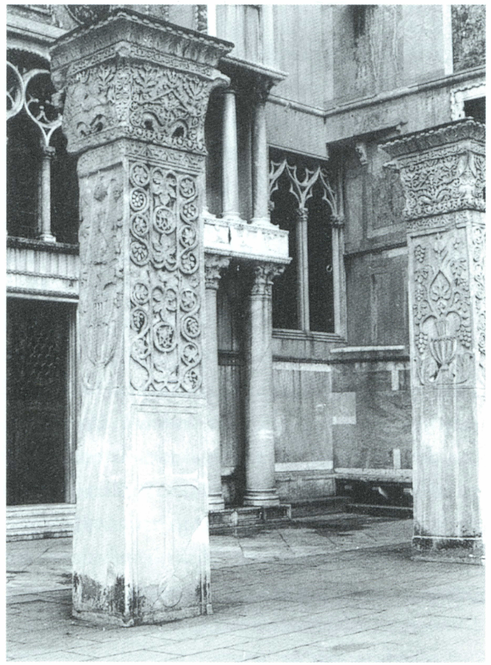

Polyeuktos-Kilise:
MENDEL III, 466-467 (No. 1242); J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 358-360; F. DIRIMTEKIN, AMY 2 (1960), 42-43; C. MANGO - I. SEVCENKO, Remains of the Church of St. Polyeuktos at Constantinople, DOP 15 (1961), 243-247 [1]; R. JANIN, REB 21 (1963), 260-262; GRABAR, Sculpture 59-65; M. J. MELLINK, AJA 69 (1965), 149; R. M. HARRISON - N. FIRATLI, Excavations at Saraçhane in Istanbul. 1. Prelim. Report, DOP 19 (1965), 230-236; 2. u. 3. Prel. Report, DOP 20 (1966), 222-238 [2]; 4. Prel. Report, DOP 21 (1967), 272-278 [3]; 5. Prel. Report, DOP 22 (1968), 195-216 [4]; R. M. HARRISON - N. FIRATLI, TürkArkDerg 13 (1964), 108-115; AAMusIst 13/14 (1966), 128-134; TürkArkDerg 16/I (1969), 81-88; TürkArkDerg 16/II (1967), 99-105; AAMusIst 15/16 (1969), 147-168; TürkArkDerg 18/II (1969), 191-198; R. M. HARRISON, Akten 7. IKCA Trier 1965 (1969), 543-549; M. MELLING, AJA 74 (1970), 178; R. KRAUTHEIMER, BZ 65 (1972), 447; R. M. HARRISON, A. Constantinopolitan Capital..., DOP 27 (1973), 297-300; JANIN, Géographie 405-407; MANGO, 97-100.

Karagöz Camii:
HADÎKA I, 166 (GOR IX No. 348; ÖZ, I, 82); BARKAN-AYVERDI, İstVak, 233-235.

Mimar Ayas Mescidi:
HADÎKA I, 158 (GOR IX No. 243; ÖZ, I, 119); F. AYANOĞLU, VakDerg 4 (1958), 202; VakDerg 8 (1969), 333; BARKAN-AYVERDI, İstVak 230-231.

İbrahim Paşa Hamamı:
GLÜCK, Bäder, 141-142; 159, 172; F. TAESCHNER - P. WITTEK, Der Islam 18 (1929), 109; BARKAN-AYVERDI, İstVak 82-84.

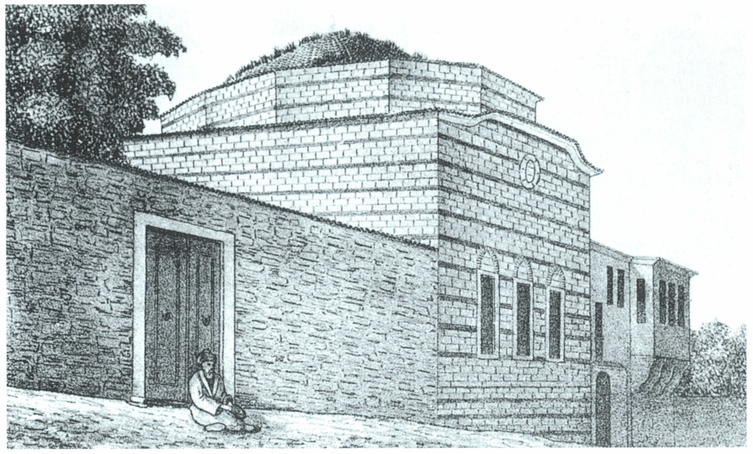

207. Pur Kuyu Mescidi'nin 19. yüzyıl başları görünümü (Paspates).

PUR KUYU MESCİDİ

Adları: Laurentios Manastırı [1] ya da *Ἅγιος Ἡσαΐας* Kilisesi [2] ile bağlantısı ispatlanmamıştır; Türk: Parmakkapı Mescidi; Kandilli Güzel Mescidi.

Şeyh Murad Mescidi'nin ortalama 100 m kuzeydoğusunda, yamaçta, günümüzde yalnızca Paspates dolayısıyla tanınan küçük bir yapı vardır. Zemin katında kare, üst katında ise sekizgen biçimli olan bu kubbeli yapı belki de (Şeyh Süleyman Mescidi'nde olduğu gibi) mezar olarak Laurentios Manastırı'na aitti.

Bilinmeyen bir dönemde yapı Kâtib Hüsrev Halil tarafından camiye çevrilir.

19.-20. Yüzyıllar

19. yüzyılın sonlarına doğru daha kullanılmakta olan ve 1870 yılında Mahmud Paşa tarafından onarılan cami [3] 1918 yılında yanar. Kalıntıları 1935 yılında artık ortadan kalkmıştır. Günümüzde o bölge yeniden yapılanmıştır.

HADÎKA I, 65 (GOR IX No. 100; ÖZ, I, 115 [3]), PASPATES, 381-382; MORDTMANN, Esquisse 42 [2]; M. ZIYA, İstanbul ve Boğaziçi, İstanbul, 1336, 365; SCHNEIDER, Byzanz 70; M. I. NOMIDIS, Carte archéologique et topographique (Istanbul 1938) [1]; JANIN, Géographie 139-140.

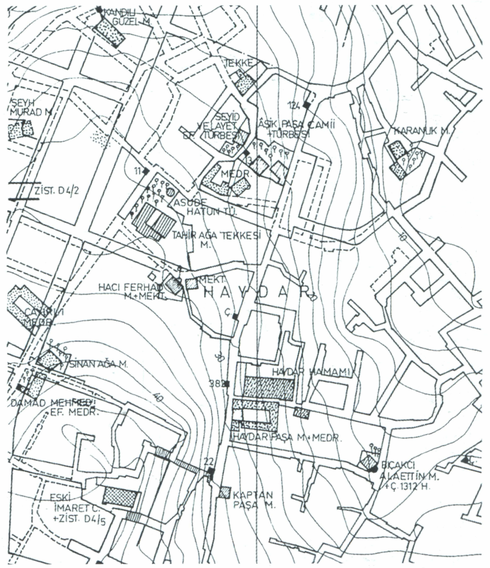

208. D 4/E 4 bölgesinden bir kesit .Ö. 1:5000. Bir dönemki Pur Kuyu (Kandilli Güzel) Mescidi (sol üst köşe).

209. Onarımdan önce, batıdan Sancaktar Mescidi'nin apsisine bakış.

SANCAKTAR MESCİDİ

Adı: Sancaktar Mescidi; Sancaktar Hayreddîn Mescidi.

Haç biçimindeki iç mekânı ve apsisiyle, Samatya bölgesinde yer alan küçük sekizgen binanın, yapı tekniğine göre ilk olarak Palaiologoslar Dönemi'nde (14. yüzyıl) [1] yapılmış olması gerekir. Ancak sekizgen bina ve apsis arasındaki yapı tekniklerindeki farklılıklara bakıldığında yapının daha önce inşa edilmiş olması ihtimali de vardır. Yapının güney ve kuzeybatısında bazı ekleme izlerinin bulunması, sekizgen binanın başka yapılarla bağlantısı olduğunu gösterir. Bu sekizgen yapının, 9. yüzyıldan beri varolan Gastria Manastırı'nın [2] [3] mezar şapeli olarak işlev üstlenmiş bulunması, konumu açısından mümkündür. Burada III. Mikhail'in eşi Theodora ve ailesinin bireyleri gömülmüştür.

15. Yüzyılın İkinci Yarısı

Sancaktar Hayreddîn Efendi tarafından yapı camiye çevrilir. Ancak vakfedilişiyle ilgili belge bulunamamıştır.

1894 depreminde kısmen yıkılan yapı bir süreliğine yıkıntı olarak durur, ama 1973-1974 yıllarında yeniden yapılır.

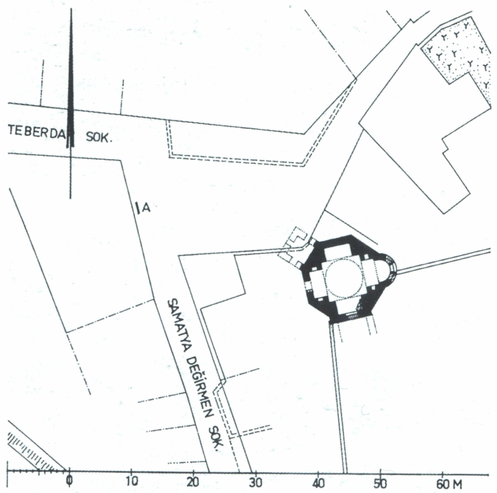

210. Küçük sekizgenin konumu (A: Bir sütunun bulunduğu yer). Ö. 1:1000; krş., resim 221.

HADÎKA I 125 (GOR IX No. 254; ÖZ, I, 119); PASPATES, 354-357; EBERSOLT, Rapport 14; MILLINGEN, Churches 268-271 [1]; EBERSOLT, Eglises 259; R. JANIN, EO 32 (1933), 332-337; SCHNEIDER, Byzanz 70-71; MAMBOURY, IstTour 285; AYVERDİ, Fatih Devri 20 (Nr. 106); EYICE, Guide No. 135; JANIN, CB 353-354 [2]; S. EYICE, Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul, 1963, 57; A. PASADAIOS, *Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κ'πόλεως ἀγνώστου ὀνόματς.* (BiblAthArcHet 55), Atina, 1965, 5-55; JANIN, Géographie 67-68 [3]; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 379; AYVERDİ, OMFD III, 492.

211. Sekizgenin kuzeybatıdan, iki köşesindeki duvar bağlantılarıyla görünümü. Bu duvarlar belki de bir yan odanın varlığına işaret eder.

212. Sekizgen yapının güneyinde yapılan hafriyat sonucu ortaya çıkan temeldeki duvar bağlantılarının doğudan görünümü. Bu da sekizgen yapının hemen yanı başında bir zamanlar kendisinden daha büyük bir yapının bulunduğu varsayımını ortaya koymakta.

213. Eski kilisenin cepheden görüntüsü (1935 civarı).

SEKBANBAŞI MESCİDİ

Adı: Yun: belli değil. Eski adının *Μονή τῆς Κυρᾶς Μάρθας* doğru olup olmadığı kesin değildir [1]; Türk: Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi.

Yak. 11.-12. Yüzyıllar

Valens/Bozdoğan Sukemeri'nin ortalama 100 m kuzeyinde, Haliç'e doğru giden çukur arazinin ortasında, büyük olasılıkla eski yapının kalıntılarından yararlanarak küçük bir kilise yapılır. Kilisenin temel duvarları (İoannes en Trullo=Hadım Ahmed Paşa Mescid'inde olduğu gibi) haç biçiminde bir plana işaret eder. Kilisenin içinde bir mezar olmaması ve etrafta kiliseye ait başka yapılar bulunamamasından çıkarılan sonuç, bu yapının bir manastır kilisesi olmadığıdır [2].

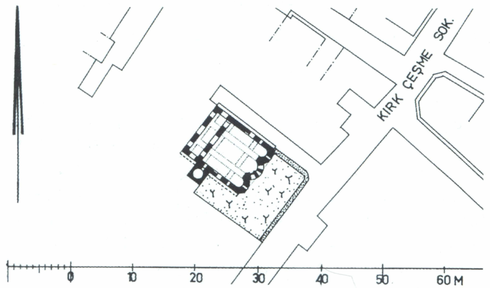

214. Eski yol ağı üzerindeki yapının konumu (krş., plan 309). Ö. 1:1000.

15. Yüzyılın Sonu

Sekbanbaşı İbrahim Ağa (ö.1496/902 H) burayı camiye dönüştürür ve sonra kendisi de buraya gömülür. Caminin, vakıf belgelerine göre [4] Kırkçeşme ve Azebler Hamamı çevresinde mülkleri vardır.

16. Yüzyılın İkinci Yarısı

I. Süleyman (1520-1566) döneminde, Kırkçeşme Suyolu ve ona ait çeşme ile ilgili Sinan tarafından yapılan inşa çalışmalarında bir olasılıkla kiliseye ait kabartmalar kullanılmıştır [3]. Buna karşı görüşler de ileri sürülmüştür [2].

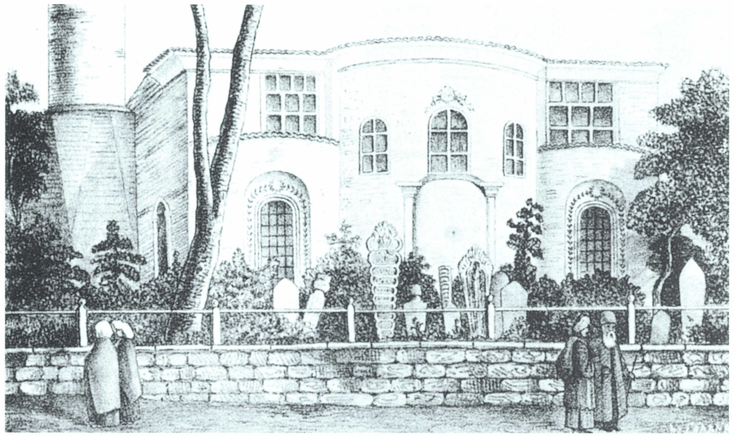

215. 19. yüzyılın birinci yarısında mezarlığın ve caminin görünüşü (Paspates).

216. Apsis cephesinin (yukarda görüldüğü gibi) yıkılmadan önceki görüntüsü.

1838 (1254 H)

Bir sonraki padişah Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan büyük olasılıkla 1718 (1130 H) yılındaki yangından zarar görmüş küçük yapıyı onartır.

20. Yüzyıl

1918 yılındaki yangından zarar gördükten sonra, yapı 1943 yılında Atatürk Bulvarı yapılırken yıkılır. Bölge 1953-1954 yıllarında yeniden yapılanırken S. Eyice yapının kalıntılarını yeniden inceler [2].

Bir dönem Kırk Çeşme'de bulunan kabartma plaka Aya Sofya Müzesi'ne gider. Bu bölgenin üzerinde bugün apartmanlar yükselmiştir.

HADİKA I, 126 (GOR IX No. 260; ÖZ, I, 120); PASPATES, 375; MORDTMANN, Esquisse 71; GURLITT, 43; EBERSOLT, Eglises 261; SCHNEIDER, Byzanz 61 [1]; V. LAURENT, EO 38 (1939), 296-320; A. M. SCHNEIDER, BZ 41 (1941), 64-66; AYVERDİ, Fatih Devri 21 (No. 13); S. EYICE, Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi ve İstanbul'un Tarihî Topografyası Hakkında Bir Not, Fatih ve İstanbul Dergisi 2 (1954), 139-167 [2]; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 368-369; A. ERDER, AMY 3 (1961), 63 [3]; JANIN, Géographie 324-326; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 196-197 [4]; AYVERDİ, OMFD III, 495-496.

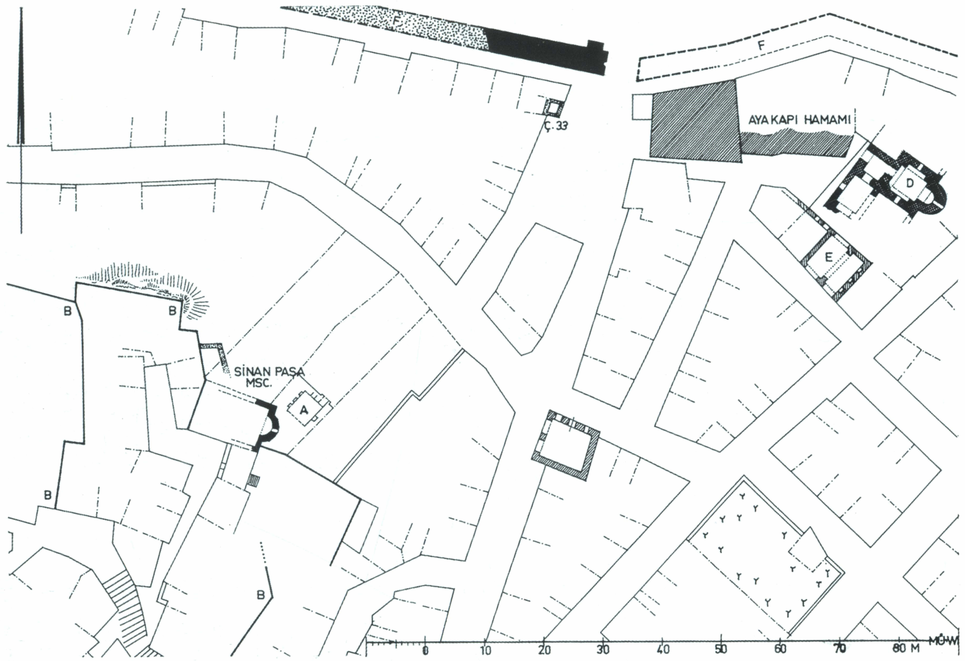

217. Sinan Paşa Mescidi'nin konumu: Önde mahzen (A) ve yamaçtaki bazı eski istinat duvarları (B-B). Sağda (D) Ayakapı Kilisesi (krş., s. 97) ve 17.-18. yüzyıldan kalan bir kubbeli yapı (E). Resmin yukarı köşesinde Ayakapı ve deniz surları. Ö. 1:1000.

SİNAN PAŞA MESCİDİ

Adı: Sinan Paşa Mescidi; Kızıl Mescid; Yunanca adı bilinmez, ancak daha önceki adlandırılmaları *Ἁγία Ἰουλιανὴ ἐν τῷ Πετρίῳ* [2] ya da *Μονὴ τοῦ Προδρόμου ἐν τῇ Πέτρα* [1] [3] artık geçerli değildir; *τοῦ Χριστοῦ τοῦ Εὐεργέτου* ile bağlantı daha olasıdır [4].

Debbağ Yunus Mescidi ve Ayakapı arasındaki yamaçta, Petrion'un az güneyinde, bir pareklesiyon ya da tuğla dizileri halinde örülmüş kesme taşlardan oluşan bir mezar şapeli vardır. Yapının çok köşeli apsisi süslü tuğla işçiliğiyle vurgulanır. Ayrıntılara göre yapı Palaiologoslar Dönemi'ne (14. yüzyılın birinci yarısı) aittir, ama daha kesin bir tarih verilemez.

16. Yüzyılın Ortası

Kilise, Sadrazam Rüstem Paşa'nın kardeşi Kapudanpaşa Sinan Paşa (ö.1553/961 H) tarafından camiye çevrilir. Beşiktaş'daki aynı adlı cami de (→) Kapudanpaşa Sinan Paşa tarafından inşa ettirilmiştir.

20. Yüzyıl

Binanın kuzeyinde yapılan küçük bir fabrika ve evler, üstü doldurulmuş ve bahçe olarak kullanılan yapının daha yakın incelenmesini olanaksız kılar. Apsisin kuzeydoğusunda, 1972 yılında ortalama 4,5 x 5,5 m büyüklüğünde kubbeli bir mahzen ortaya çıkar. Bu belki de bir evin mahzenidir, ama şapelle bir ilgisi olduğu sanılmamaktadır.

HADİKA I, 127 (GOR IX No. 264; ÖZ, I, 122); PASPATES, 384-385 [1]; MORDTMANN, Esquisse 74 [2]; MILLINGEN, Walls 211; GEDEON, Heort 52, 202 [3] + JANIN, Géographie 1 455; J. PARGOIRE, EO 9 (1906), 228-232; SCHNEIDER, Byzanz 72 [4]; SCHNEIDER, Mauern und Tore 75; JANIN, Géographie 1 560; S. EYICE, Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul, 1963, 40-41.

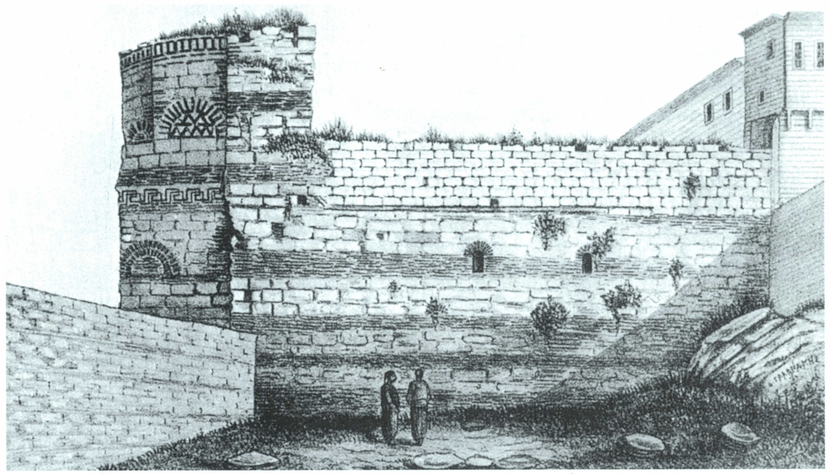

218. İki katlı Bizans yapısının kuzeyden, 19. yüzyıl başlarında görünümü (Paspates).

219. Doğudan alt katın apsisi (1974).

SULU MANASTIR

Adı: Yun: *Μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Περιβλέπτου*; Türk: Sulu Manastır; Ermenice: Surp Kevork.

O dönemki kilisenin bir yan binasında, günümüzde bile işlevini sürdüren bir kaynak vardır. Herhangi bir doğal değişim, örneğin bir deprem sonucu yer değişimi de söz konusu olamayacağından , kilisenin 5. yüzyıl sonlarından beri var olan Stephanos Kilisesi'nin *ἐν ταῖς Αὐρηλιαναῖς* yanındaki kaynakla özdeş olduğu varsayılır. Bu ise kilise için kesin bir topografik nokta oluşturur. Kilisenin hemen bitişiğinde Helenianai Sarayı [1] ve kuzeyinde *τῶν Δαλμάτου* Manastırı bulunur.

11. Yüzyıl

Bu eski yapıların yanında İmparator Romanos III. Argyros (1028-1034) büyük arazisi ile birlikte Theotokos *τῆς Περιβλέπτου* Manastırı'nı, deniz surlarının yanında, kentin güneybatısındaki tepede kurar. 1034 yılında kendi, ayrıca 1080'li yıllarda da manastırı büyüten Nikephoros III. Botaneiates (1078-1081) buraya gömülür.

13. Yüzyıl

Manastır, Latin Dönemi'nin başlarında önce Rumların, daha sonraları da Venedikli Benedik tarikatının eline geçer. 1261 yılından sonra ise Mikhail VIII. Palaiologos (1261-1282) tarafından onarılır. Palaiologos'un eşi Theodora ve oğlu Konstantinos ile birlikteki mozaik resmi 1782 yılına kadar görülebilir.

15. Yüzyıl

1402 yılında kilise yıldırım ve yangın nedeniyle zarar görür. 1403 yılında Clavijo tarafından betimlenen merkezi yapı, ön holü ve yan mekânlarıyla imparator mezarları olarak kullanılır ve resimlerle süslüdür. Manastırın ayrıca büyük bir refektoriumu, rahipler için oturma odaları, bahçe ve üzüm bağları vardır.

Manastır, 14. yüzyılda önemli din adamlarının ve aynı zamanda dünyevî kişiliklerin inzivaya çekildikleri yer olarak işlev görür. 1422 yılında İmparator Manuel II. Palaiologos (1391-1425), bir salgın boyunca ve kent Sultan Murad tarafından kuşatıldığında (Dukas 184 B) buraya çekilir. 1453 yılından sonra hâlâ Rumların elinde olan manastır, 1458 (862 H) yılında bu bölgeye Ermenilerin yerleşmesi sonucu, Sultan II. Mehmed'in izniyle 1461-1480 yılları arasındaki bir tarihte Ermenilere verilir ve 1643-1644 yılına kadar Ermeni patriğinin yeri olarak işlev görür. Bu dönemde manastırın bulunduğu alana başka kiliseler de yapılır.

18. Yüzyıl

1722 yılında bu kiliseler grubu Ermeni yapı ustası Meldon tarafından yenilenir, ama 1782 yılındaki büyük kent yangınında büyük zarar görür ve 1804 yılında yeniden inşa edilir.

1866-1887

Mikhail Hagopian'ın (1831-1904) bağışı olarak kilise yeniden yapılır. Bu arada yalnızca eski altyapı ve çeşmenin kalıntıları kalır. Kilisenin iki yanına iki büyük okul inşa edilir.

DC IV 2, 36; G. INDJIDJIAN, Géographie des quatre parties du Monde, Venedik, 1804, 130-132; CONSTANTINIADE, 116-118; SKBYZ I, 300-302; PASPATES, 379, 400-401; PULGHER, 42; KONDAKOV 141; RICHTER, 234-236; EBERSOLT, Eglises 76 (No. 8); S. G. MERCATI, RendPontAccArch 3 (1925), 191; C. SOTIRIOU, Recueil d'Etudes dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov, Prag, 1926, 125-138; SCHNEIDER, Byzanz 70; R. JANIN, Le monastère de la Théotocos Péribleptos à C'ple, BullSectHistAcadRoumaine 26 (1945), 192-201; EYICE, Guide No. 141; F. BABINGER, Ein Besitzstreit um Sulu Manastır unter Mehmed II. (1473). Charisteria Orientalia (Festschrift Rypka; Prag 1956), 29-37; P. WIRTH, Byz Forsch (Polychordia I; Amsterdam 1966), 395-396; S. BROCK, A Medieval Armenian Pilgrims Description of C'ple, REArm NSér 4 (1967), 81-99; H. BERBERIAN, Materialien zur Geschichte der Armenier in K'pel, Wien, 1965; 112-140; J. BECKWIRT, The Art of C'ple, London, 1968, 115-119; H. BERBERIAN, Le Monastère byzantine de Péribleptos dit Soulou Manastır, siège du Patriarcat arménien de C'ple, REArm NSér 5 (1968), 145-149; JANIN, Géographie 218-222; V. TIFTIXOGLU, Die Helenianai... Studien z. Frühgeschichte K'pels (MiscellByzMonac 14; München 1973), 49-83 [1].

220. Sulu Manastır'ın büyük teraslarla güneyden görünümü (1970 civarı).

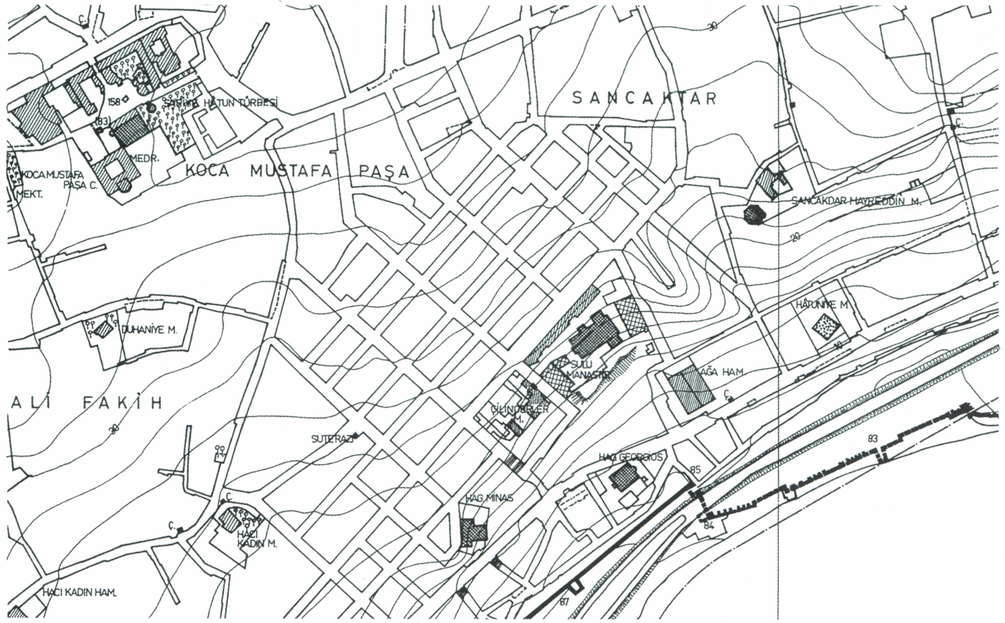

221. Kent planının B 8 (solda) ve C 8 bölümünden kesit. Ö. 1:5000. Arazinin yamaçlı oluşu belirgindir.

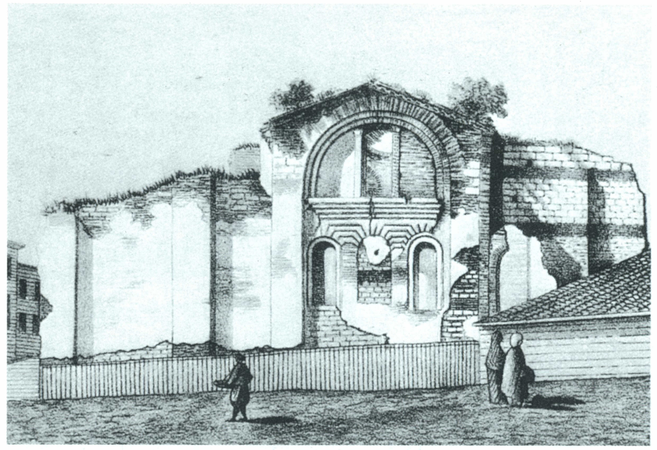

222. 19. yüzyıl başlarında bir dönemki kapalı haç biçimindeki kilisenin görünümü (Paspates).

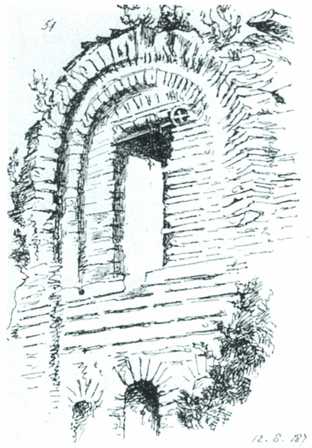

223. Kilisenin güney kanadındaki dış duvarın detayı

ŞEYH MURAD MESCİDİ

Adı: Şeyh Murad Mescidi; Kilise Camii.

9-12. yüzyıllardan kalan kapalı haç planlı kilise yapısının tarihi ya da ayrıntıları hakkında elimizde olan bugünkü veriler ışığında çok bilgi sahibi değiliz. Ancak 19. yüzyılın sonlarında kilisenin civarında 5.-6. yüzyıla ait yapı öğeleri (yaprak motifleri rüzgârdan dönmüş sütun başlıkları) bulunmuş olduğundan [1], kilisenin içinde yer aldığı alanın tarihi oldukça eski olabilir. Belki de kilisenin 50 m güneyindeki sarnıç da (D 4/2) bu yapıya aitti. Kilise, yeterli neden olmamasına rağmen, bu bölgede yapılan kiliselerle *Ἅγιος Ἡσαΐας* ya da *Ἅγιος Λαυρέντιος ἐν ταῖς Πουλχεριαναῖς* [2] özdeşleştirilir. Civarında kendisine ait bir mahallesi ya da vakıf mezarı bulunmayan eski kilisenin ne zaman camiye dönüştürüldüğü bilinmez.

19.-20. Yüzyıllar

1833 (1249 H) yılındaki yangında Cibalikapı ve Fatih Cami arasındaki bölge yanar. 19. yüzyılda artık yıkıntı halinde olan caminin de işte bu yangından etkilendiği sanılır. Böylece haç planlı kilisenin kalıntıları yıkılır ve yerine 1880 yılında Rıfai Tekkesi (Yeni Tekke) yapılır. Ancak bu tekkede, 19. yüzyılın sonlarına doğru kiliseden kalma bazı yapı öğeleri hâlâ durmaktadır [1] [3].

1918 yılındaki kent yangınından kalma Bizans artıkları 1933 yılında bütünüyle, tekke ise kısmen yok olur. 1950'li yıllarda ise tüm bölge yeniden yapılanır.

Hadîka I, 132 (GOR IX No. 277; Öz, I, 142); A. Paspates, L'univers - Revue Orientale 6 (1875), 342; Paspates, 382-383; Mordtmann, Esquisse 42; C. G. Curtis - M. A. Walker, Broken Bits of Byzantium (K'pel 1891?) II, 51-56; E. A. Grosvenor, Constantinople II (London 1895), 470 [1]; Millingen, Walls 27, 212; Mehmed Ziya, İstanbul ve Boğaziçi (İstanbul 1917), 365; J. Papadopoulos, L'Eglise de Saint Laurent et les Pulchérianai, SBN 2 (1927), 60-63; Schneider, Byzanz 71; S. Eyice, Kaybolan Bir Tarihî Eser: Şeyh Murad Mescidi, Tarih-Derg 17 No. 22 (1967), 111-130 [3]; Janin, Géographie 139-140, 300-304 [2].

224. Zeyrek Caddesi'ndeki nişli yapının batıdan görünümü.

ŞEYH SÜLEYMAN MESCİDİ

Bugüne kadar yakından incelenmemiş, Pantokrator (Zeyrek) Kilisesi'nin yaklaşık 120 m güneybatısında yer alan küçük yapı ve sarnıç (D 5/3), mezar yapısı olarak manastır bölgesine aitti. Kare biçimindeki altyapısının üzerinde yükselen merkezi bir oktogon çevresinde sekiz nişli, pandantif kubbeleri ile kare biçiminde bir üstyapısı vardır. Altyapı kesme taşlardan, üstyapı ise tuğla duvarlardan oluşur.

15. Yüzyılın İkinci Yarısı

Küçük yapı Şeyh Süleyman Halife (ö. 1491/896 H) tarafından mescide çevrilir. Vakıf belgeleri yoktur.

18. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

1756 yılındaki bir yangından sonra yapı Kazgan Hasan Ağa tarafından onartılır.

225. Nişli yapı ve sarnıcın D 5/3 konumu (krş., plan 309). Ö. 1:1000.

Hadîka I, 131 (GOR IX No. 275; Öz, I, 142); Paspates, 352-354; Ebersolt, Rapport 13-14; Gurlitt, 42, 93; Millingen, Churches 25; Ebersolt, Eglises 50; F. Schrader, Osman. Lloyd 17.7.1918; Schneider, Byzanz 71; N. Fıratlı - F. Yücel, Some Unknown Byzantine Cisterns of Istanbul, TTOK-Bell 120 (1952), 3-4; Eyice, Guide Nr. 80; S. Eyice, Etudes Orient. (InstFrançIst) 14 (1955) 80; J. Lafontaine, Byz 29/30 (1959/60), 370; Eyice, Eglises 293-294; Barkan-Ayverdi, İstVak 242-247; Ayverdi, OMFD III, 501.

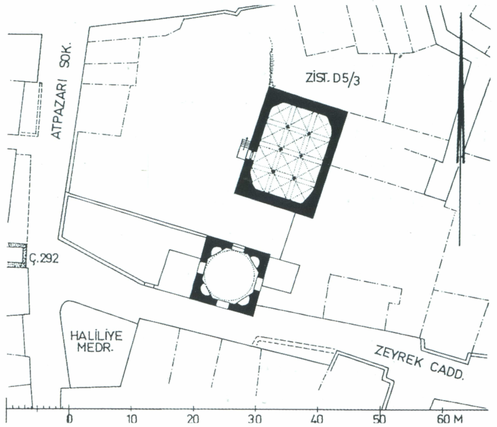

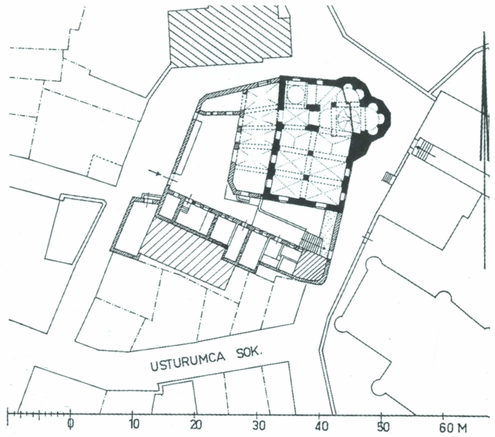

226. Kilisenin konumu (siyah) ve kiliseyi çevreleyen duvarlar içinde yer alan sonradan inşa edilmiş yan binalar (taranmış). Ö. 1:1000.

227. Kilisenin doğu dış duvar cephesinin ve kubbesinin güneyden görünümü

THEOTOKOS MUKHLİOTİSSA

Adları: *Θεοτόκος Παναγιώτισσα; Μονὴ Θεοτόκου τῆς Παναγιωτίσσης; Θεοτόκος τῶν Μαγουλίων; Θεοτόκος τοῦ Μουχλίου; Παναγία Μουχλιώτισσα*; Türk: Kanlı Kilise.

Haliç'e inen, bir zamanlar mezarlık olarak kullanılan dik yamaçta [1], Aspar Sarnıcı'nın (→) kuzeyinde, 7. yüzyıldan itibaren, İmparator Maurikos'un (582-602) kızı Sopatra ve Eustolia tarafından kurulmuş kadınlar manastırı *τῆς ἁγίας Εὐστολίας* ve civarında (Syn CP 203), en geç 11. yüzyıl başlarından itibaren var olan erkek manastırı *[τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκον] τῶν Παναγίου* yer alır. Erkekler manastırının Higoumenos'u Athos'daki Lavra Manastırı ile yakın ilişki içindedir [3].

13. Yüzyıl

Latin Dönemi'nde manastırlar ortadan kalkarlar.

1261 yılında, Georgios Akropolites'in kayınpederi olan bir dük [2] eski manastırın *τῶν Παναγίου* yerinde, mütevazı ölçülerde bir manastır *τῆς Θεοτόκον τῆς Παναγιωτίσσης* ve ek binalar yaptırır. 1266 yılında manastırda personelin dışında herkese hücreler, manastıra ait binalar yapılır, kilise büyütülür ve bir Modestos'un resimleriyle donatılır. Bugünkü kilisenin çekirdek yapısı ve merkezi kubbeli yapının etrafındaki dört pandantif büyük olasılıkla o döneme aittir.

13. Yüzyılın Sonu (1281 sonrası)

Panagiotissa Manastırı, büyük olasılıkla VIII. Mikhail'in kızı ve Moğol Hükümdarı Abaka'nın (1265-1282) dul eşi Maria Palaiologina tarafından satın alınır ve genişletilir (MM I 312 vd). Kendisi manastırda yaşar ve buraya pek çok mal bağışlar. Manastır *Μουχλιώτισσα* lâkabını alır. Maria'nın mirasçıları arasında paylaşılamayan manastır harabeye döner ve sonuçta varisler ile rahibeler arasında çatışma çıkar (MM I 315).

228. Batıdan kiliseye ve Haliç'e bakış

1462

Hypselantes'den günümüze gelen kaynaklara göre manastır Fatih Sultan Mehmed tarafından, Fatih Camii'nin (→) mimarı olarak bilinen Khristodoulos'a verilir. Bunu izleyen yıllarda yapı bölgenin baş kilisesi olarak işlev görür. 1633, 1640, 1729 yangınlarında zarar görür ve bir dizi onarım sonucu bugünkü biçimine ulaşır. Yapı yakından incelenmemiştir. 17. yüzyılın sonlarında Demetrios Kantemir, Vezir Ali Köprülü'nün kiliseyi camiye çevirme çabalarını engeller.

19.-20. Yüzyıllar

19. yüzyılın başlarından itibaren küçük bir okul kiliseye dahil edilir. 1892 yılında yeni bir çan kulesi yapılır. 20. yüzyılın başlarında Dörtpandantifli kilise onarılır. 1955 yılında zarar görür ve yeniden onarılır.

DC IV 8, 104; Hammer, CuB 451; SkByz I, 577-578; Hypselantes 12; Paspates 388-389; Pulgher, 40-41; Gedeon, Heort 208-209 [1]; Ekkl 57-58; A. Papadopoulos Kerameus, *ΚΕΦΣ* 28 (1904), 134; Gurlitt 36-37; Millingen, Churches 272-279; N. Brunov, BNJ 6 (1927/28), 514; J. B. Papadopoulos, *Ὀρθοδοξία* 7 (1932), 239-241; Ebersolt, Mon 41; Mgr. Dorotheos, *Ὀρθοδοξία* 9 (1934), 205-211; Schneider, Byzanz 67-68, 41 (Nr. 7); F. Dölger, SBMünchen 1936, Nr. 6, 30-37; R. Janin, EO 38 (1939), 394-396; S. B. Kougeas, Byzantina-Metabyzantina I2 (1949), 61-74; Schneider, Mauern und Tore 74 (No. 6); Eyice, Guide No. 84; S. Eyice, Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul, 1963, 42-46; Eglises 316-317; D. I. Polemis, The Doukai (London 1968), 83 [2]; Janin, Géographie 118-119, 213-214; 385-386; P. Lemerle - A. Gouillou - N. Svoronos, Actes de Lavra I (Paris 1970), 28-30 [3].

Dekor / Mezarlar:

Gedeon, Heort 209; S. Bettini, Un inedito mosaico..., Atti 5. CongrIntStudBiz (Rom 1936) II, 31-36; Soteriou, *Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν* 11 (1936) 76; SBN 6 (1940) 31 vd.

229. Bir zamanki kilisenin kuzey dış cephesinin batıdan görünümü (1925 civarı).

230. Kilisenin doğudan apsisinin görünümü (1925 civarı).

TOKLU DEDE MESCİDİ

Adı: Türk: Toklu Dede Mescidi; yapının özgün adı bilinmemektedir. Komnenos'lar döneminde yapılan Thekla Kilisesi *τοῦ Παλατίου τῶν Βλαχερνῶν* ile özdeşleştirilmesi artık geçerli bulunmamaktadır.

Yak. 11. Yüzyılın Ortaları / İkinci Yarısı

Günümüzde ancak güney duvarındaki kalıntılarıyla duran kilise, yapı tekniği açısından Komnenoslar Dönemi'ne atfedilir [1]. Tek nefli, narteksli, beması dıştan 14,2 x 6,7 m olan kubbeli bir yapıdır.

Yak. 14. Yüzyıl

Kilise, mevcut yapı pek değiştirilmeden yeniden boyanır. Azizlerden tanınabilenleri şunlardır: Aziz Eleutherios, Aberkios, Polykarp, Spyridon, Prokopios ve Niketas [2].

15. Yüzyılın Sonu / 16. Yüzyılın Başı

Ebû Şeybetü'l-Hudrî'nin mezarında bekçilik yapan Toklu İbrahim Dede tarafından camiye çevrilmiş olmalıdır.

19.-20. Yüzyıllar

Yapı, sahibi tarafından 1929 yılında apsis ve güney duvarından birkaç kalıntı kalana kadar yıktırılır. Bu arada 1890 yılından beri bilinen freskler ortaya çıkar. Yapının yeniden ayrıntılı olarak ele alınması 1954 yılında başlar [3].

HADÎKA I, 143 (GOR IX No. 300; ÖZ, I, 146); PASPATES, 357-360; GURLITT, 36; MILLINGEN, Churches 207-211 [1]; EBERSOLT, Eglises 259 (No. 2); M. SCHEDE, AA 1930, 443; SCHNEIDER, Byzanz 15-16 [2], 78; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 265-266; R. JANIN, EO 38 (1939), 143-144; SCHNEIDER, Mauern und Tore 70 (No. 3); SCHNEIDER, Oriens 4 (1951), 106-107; EYICE, Guide No. 95; S. EYICE, Son Devir Bizans Mimârisi, İstanbul, 1963, 58; JANIN, Géographie 141; A. PASADAIOS, *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1969 (1970), 80-124 [3] + F. W. DEICHMANN, BZ 64 (1971), 226; AYVERDI, OMFD III, 508.

231. 1929 yılında hâlâ duran güney duvarı ve (İsa'nın doğumunun tasvir edildiği) beşik tonozla üstü örtülmüş altar. Pervazın altındaki madalyonlarda, soldan sağa, Aziz Eleutherios, Aberkios ve dörtgen biçimindeki çerçevenin içinde Polykarpos, altta Demetrios. Nişin içinde, yukarıda, açılmış kollarıyla Hagios Spyridon, altında ise sakallı azizlerin kısmen bozulmuş iki resmi.

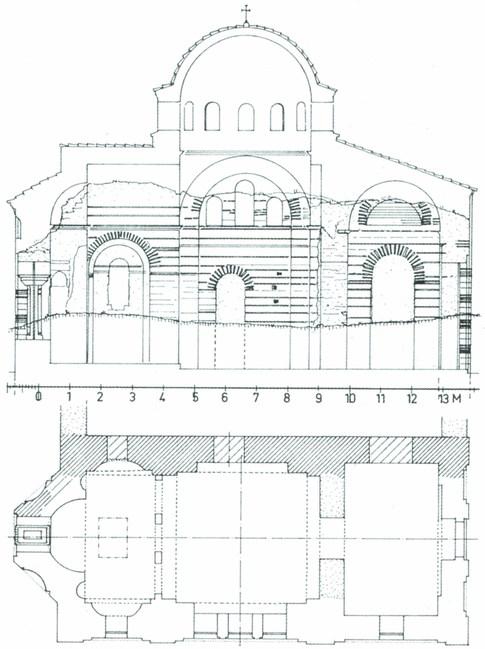

232. Kilisenin planı ve uzunlamasına kesiti (Pasadaios'un rekonstrüksiyonu). Ö. 1:200.

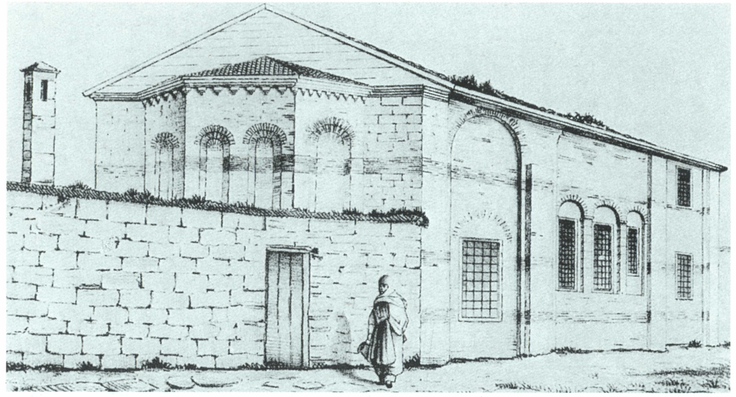

233. Bir dönemki kilisenin 19. yüzyılın birinci yarısında görünüşü (Paspates).

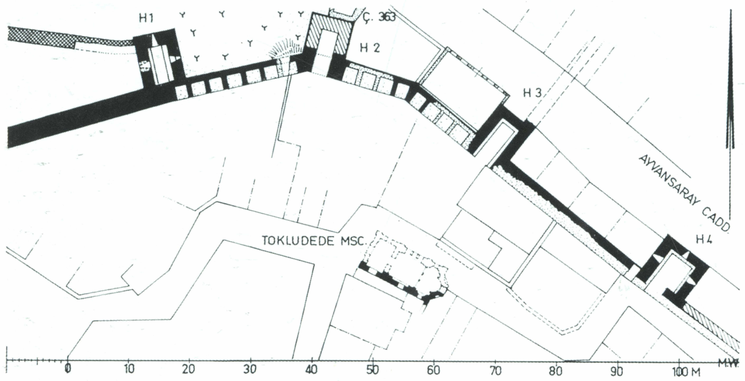

234. Toklu Dede Mescidi'nin Heraklius Surları içindeki konumu (krş., resim 344). Ö. 1:1000.

235. Yapının 1975 yılındaki durumu. Bu arada kalıntılar da kaybolmuştur (Haziran 1976).

236. Zeyrek Kilise Camii'nin güneydoğudan görünümü.

ZEYREK KİLİSE CAMİİ

Adı: Yun: *Μονὴ τοῦ Χριστοῦ τοῦ Παντοκράτορος*; Türk: Zeyrek Kilise Camii; Zeyrek Camii.

12. Yüzyılın Birinci Yarısı (1118-1124 arası) [1].

Kilise, İmparatoriçe İrene (ö.1134; İmparator İoannes II. Komnenos'un eşi) tarafından inşa ettirilir (Kinnamos 10 B; NikChon 66 B). Havariyyun'dan Haliç'e giden yamaçta, istinat duvarları ve terasların üzerinde, kentin siluetini belirleyen, Pantokrator'a adanmış bir kilise yapılır. Bu, kısmen kubbeli bir altyapı üzerinde duran kapalı haç planlı, nişlerle süslenmiş üç adet apsisiyle ve iki katlı, iki tarafında da arkosollerle donatılmış narteksiyle bugünkü güney kilisesidir. Kilisenin zengin iç dekorasyonundan yalnızca zeminin opus-sectile kalıntıları [2] ve ikonostasis, mermer duvar kaplamaları ve renkli pencere camları [2] kalmıştır. Manastırın yapımına İrene'nin ve II. İoannes'in

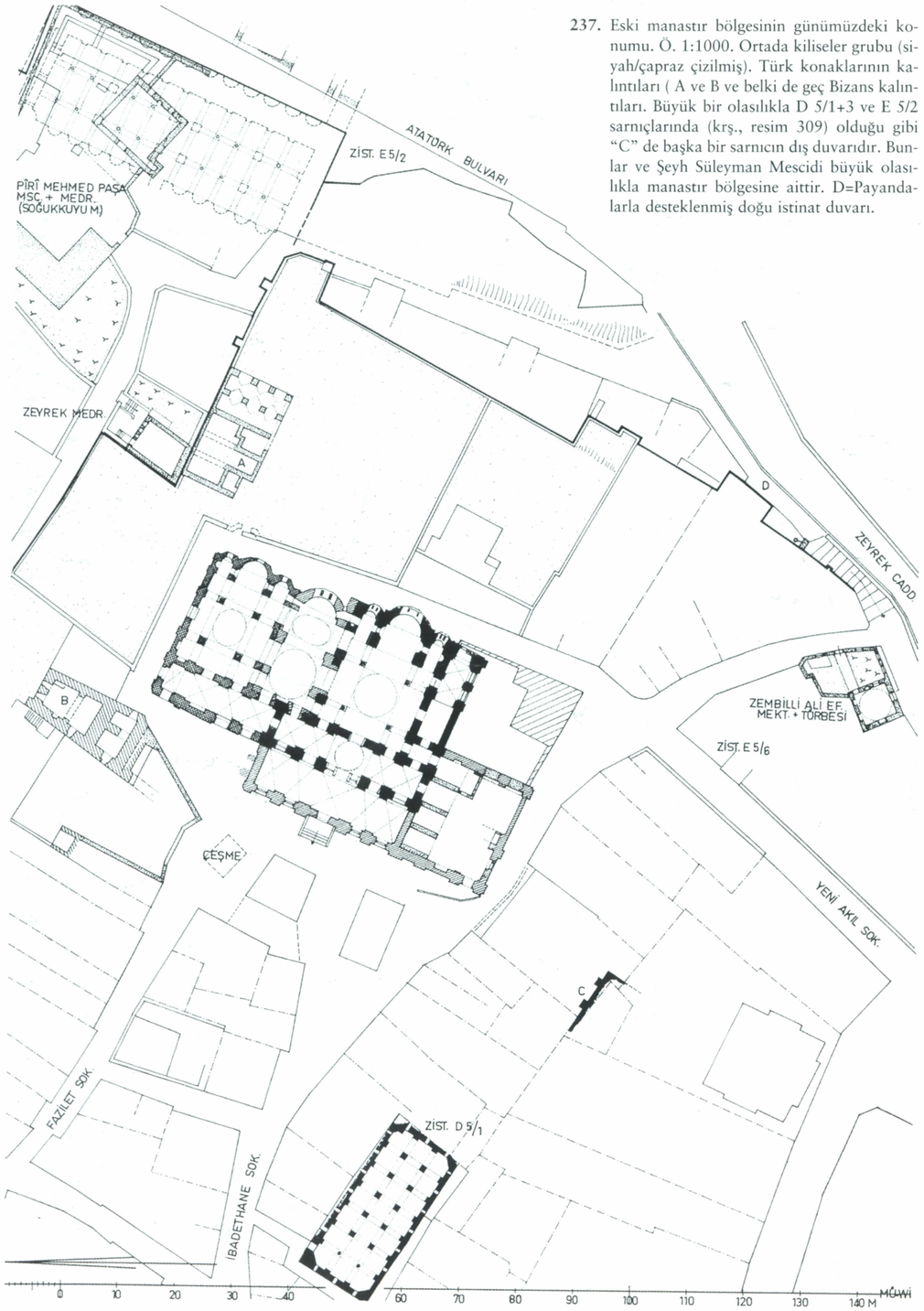

237. Eski manastır bölgesinin günümüzdeki konumu. Ö. 1:1000. Ortada kiliseler grubu (siyah/çapraz çizilmiş). Türk konaklarının kalıntıları (A ve B ve belki de geç Bizans kalıntıları. Büyük bir olasılıkla D 5/1+3 ve E 5/2 sarnıçlarında (krş., resim 309) olduğu gibi "C" de başka bir sarnıcın dış duvarıdır. Bunlar ve Şeyh Süleyman Mescidi büyük olasılıkla manastır bölgesine aittir. D=Payandalarla desteklenmiş doğu istinat duvarı.

238. Doğu cephesinin (soldaki) eski güney kilisesinin apsisiyle görünümü. Kuzeydeki kilisenin apsisi (sağda) ve arada Başmelek Mikhail'e adanmış mezar kilisesinin iki kubbesi (Resim 236'da da görüldüğü gibi). Güney kilisesi, kubbelerinin ve apsisinin büyüklüğüyle vurgulanmaktadır. Bunu planda görülen dış narteksin ve güney kilisesinin önündeki ikinci bir kubbenin konumu da göstermektedir. (krş., resim 237).

ölümünden sonra hızla devam edilir. Pantokrator Kilisesi'nin az ötesine, kuzeye ama aynı narteksle birbirine bağlanan, daha küçük, Theotokos *'Ελέουσα*'ya adanmış aynı tipte bir kilise yapılır. 1136 yılında ise iki kilise arasına iki kubbesi olan bir mozoleum yapılır ve saltanatın mezarı olarak Başmelek Mikhail'e adanır. Büyük olasılıkla bu dönemde güney kilisenin önüne bir dış narteks inşa edilmiştir. Bu ise batıdaki, pek bilinmeyen avluyla bağlantılıdır. Bu dönem Pantokrator'un narteksinin ortasındaki galeri yıkılır ve mekânın aydınlanması için bir kubbe yapılır. Kiliselerin mimarı olarak bilinen kişi Nikephoros *"Βεσελεήλ"*dır [1]. Kiliselerle birlikte ortalama 250 x 250 m büyüklüğündeki arazide, kısmen kilisenin batısında, kısmen yamaçta, 1136 yılında Typikon'da sayılan yapılar inşa edilir. Bunlar ortalama 80 rahip için konut, bir Ksenodokheion, 50 yataklı ve beş bölüme ayrılmış bir hastahane ile tıp okulu, eczane ve ambulatorium, bir yaşlılar yurdu, bazı ekonomik kuruluşlar ve hamamlardan oluşur. Batıda yer alan ve Şeyh Süleyman Mescidi (→) adı verilen eski mozoleum da büyük olasılıkla bu yapı grubuna aittir. Manastırdaki yaşam ve ona bağlı sosyal yardım kuruluşları, Typikon tarafından düzenlenir. Zengin mülkiyeti olan manastır özerktir ve geniş haklara sahiptir.

Kiliseye getirilen pek çok kutsal eşyanın yanı sıra 1149 yılında, Aziz Demetrios'un mezarının duvar örtüsü Selanik'ten buraya getirilir. İrene (ö.1124) ve II. İoannes (ö.1143) dışında da Komnenos ailesinin başka fertleri de buraya gömülür (İrene/Bertha von Sulzbach ö.1158; I. Manuel ö. 1180). Asya tarafında beş küçük manastır, Haliç'in kuzeyindeki *τοῦ Μηδικαρίου* Manastırı ve bitişiğindeki mezarlık da buraya aittir.

239. Güney kilisesinin ana kubbesi ve narteks üzerindeki kubbe.

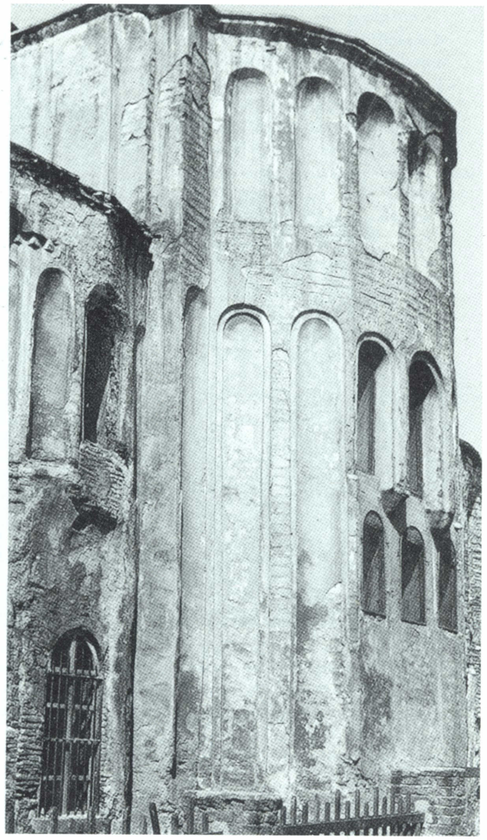

240. Güney kilisesinin apsisinin doğudan ayrıntılı görüşü.

13. Yüzyılın Birinci Yarısı / Ortası

1204 yılındaki Frenk istilâsı sonucu manastır yağmalanır ve önce Venedikli din adamlarının, Latin döneminin sonlarına doğru kısa bir süre için de imparatorun (NikephGreg I 85 B) mekânı olur. Burada, başka kutsal eşyaların yanında, 1206 yılında Venedikliler tarafından Aya Sofya'dan kaçırılan ve Mikhail VIII. Palaiologos 15. 8. 1261 yılında zaferle kente girerken önünde taşıttığı Theotokos Hodegetria ikonu saklanır (Pachym I 160 B). Kent geri alınırken, kentteki Cenevizliler, Venediklilere olan hınçları nedeniyle Pantokrator Manastırı'nın bazı bölümlerine zarar verirler. Bu durumuyla da manastır 1261 yılından itibaren yine kullanımdadır.

15. Yüzyılın Birinci Yarısı

Paleologoslar Dönemi'nde manastır saltanat ailesinin mezar yeri olarak işlev görür ve de bunun yanı sıra 15. yüzyılın kilise politikasında önemli rol oynar.

15. Yüzyılın İkinci Yarısı

Yeni patrik II. Gennadios bu manastır kökenli olduğu halde,1453 yılında kent düştükten sonra ma-

241. Kuzeyden güney kilisesinin kubbesine bakış.

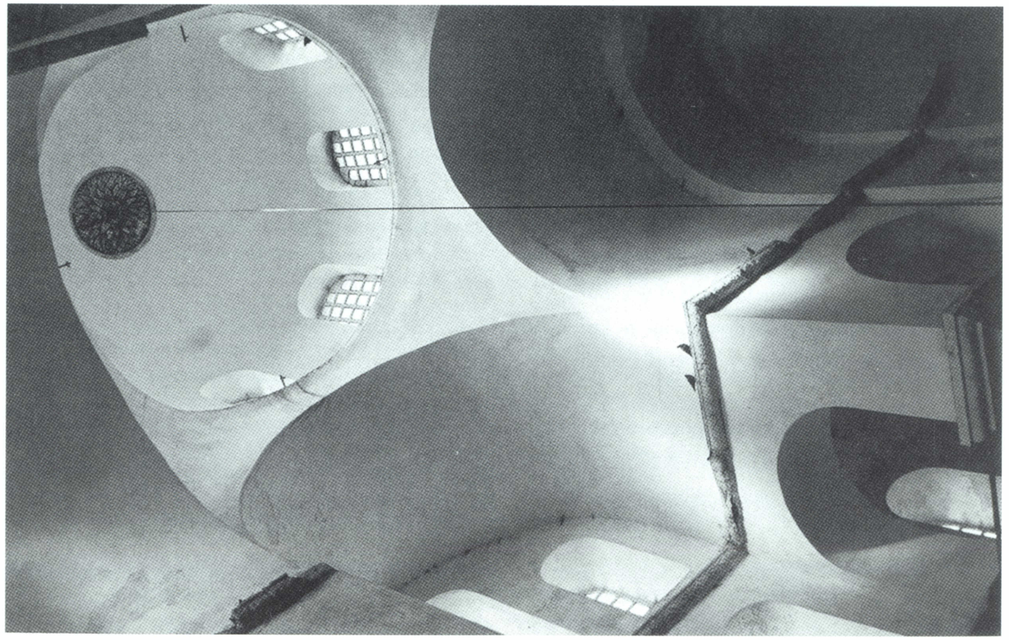

242. Kuzey kilisesinin kubbesine, kuzey haç koluna ve apsisine bakış.

243. Kuzey kilisedeki narteks penceresi ortaya çıkarıldıktan sonra (1966-1967) kilise grubunun batı cephesinden görünümü (1974).

nastır kapanır. Sultan II. Mehmed burada bir medrese kurar. İlk müderris, Zeyrek Molla Efendi'dir. Kilise camiye çevrildikten sonra adını Zeyrek Molla Efendi'den alır. Fatih Camii'ndeki medreselerin yapımı bittikten sonra, buradaki medrese kapanır. Kilisenin donanımı bu değişim sırasında kısmen yıkılır, kısmen de camide kullanılmaya devam edilir [2].

1739-1740 yılında kilisenin granit ve porfir sütunları Pococke tarafından farkedildikten sonra, 18. yüzyıl sonu/19. yüzyıl başında çıkarılır ve kuzey kilisede kare biçimindeki payandalar, güneyde ise sütun demetleriyle değiş dokuş edilir. Ayrıca duvar kaplaması ve 18. yüzyıla kadar görünen mozaikler de yokedilir. Bu durumun nedeninin 1756 yılındaki yangının sonuçları olup olmadığı bilinmez.

20. Yüzyılın Ortası

Atatürk Bulvarı yapılırken kuzeydeki büyük sarnıcın nişlerle süslü cephesi ortaya çıkartılır. Evkaf idaresi kilisede bazı önlem çalışmalarını başlatır. 1953 yılında güney kilisedeki kısmen bilinen opus-sectile zemin kaplanır ve böylece korunur. Yine bu dönemde kilise önünde duran ve bir olasılıkla ilk kiliseyi vakfeden İrene'ye ait olan lahit Aya Sofya Müzesi'ne getirilir [1]. 1966-1967 yıllarında ise yapıda onarım çalışmaları gerçekleştirilir.

Kilise:

DC IV 1, 3; SKBYZ I, 554-556; SALZENBERG, 119-122; PASPATES, 309-313; PULGHER, 24-26; X. A. SIDERIDES, *ΚΕΦΣ*-Parartema 20/22 (1892), 19-32; D. KAMPOUROGLOU, *Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, Atina, 1892, III, 124-131; A. DMITRIEVSKIJ, Opisanie liturgiceskich rukopisej, I Typika (Kiev 1895), 656-702; M. J. GEDEON, *ΚΕΦΣ*- Parartema 24/25 (1896) Pinax *Γ*; RICHTER, 160-161, 240-242; A. HERGÈS, Le monastère du Pantokrator à C'ple, EO 2 (1898), 70-88; EBERSOLT, Rapport 9vd.; X. A. SIDERIDES, *ΚΕΦΣ* 29 (1907), 265-274; GURLITT, 33-34; MILLINGEN, Churches 219-242; EBERSOLT, Eglises 185-207; WULFF, 486; G. MORAVSCIK, Pantokrator monastir. Die Tochter Ladislaus d. Hl. und das Pantokratorkloster in K'pel. A K'polyi Magyar Tudományos Intezet Közleményei 7/8 (1923) [1]; J. KOLLWITZ, RQ 42 (1934), 241; SCHNEIDER, Byzanz 68-69; R. JANIN, REB 2 (1944), 174-175; MAMBOURY, IstTour 302-305; Byz 21 (1951), 447-448; P. SCHWEINFURTH, Ein Mosaik aus der Komnenenzeit in Istanbul, Belleten 17 (1953), 489-500;Jdl 69 (1954), 253-260; EYICE, Guide No. 78; P. A. UNDERWOOD, Notes on the Work..., DOP 9/10 (1955/56), 299-300; A. DAR, TTOK-Bell 213 (1959), 21-22; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 357-358; A. H. S. MEGAW, Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul, Zeyrek Camii, DOP 17 (1963), 335-364 [2]; PKG 3 (1968), 228; JANIN, Géographie 515-523; F. ÇUHADAROĞLU, Zeyrek Kilise Camii Restitüsyonu, Röleve ve Restorasyon Dergisi I (Ankara 1974), 99-108; P. GAUTIER, Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator, REB 32 (1974), 1-145; MANGO, 235-243.

Mezarlar:

C. MANGO, DOP 16 (1962), 397vd.; DOP 23/24 (1969/70), 372-375.

Ayazma:

GEDEON, Heort 186; A. M. SCHNEIDER, AA 1940, 592-595.

Manastır ve Hastahane:

M. J. GEDEON, *ΚΕΦΣ*-Parartema 24/25 (1896) *πίναξ Γ*; E. JEANSELME - L. OECONOMOS, Comptes Rendus 2. CongrInt Hist. de la Médicine 1921 (Evreux 1922), 106-133, 411-420; F. DÖLGER, MünchMedizWochenschrift 77, 1 (1930), 810; A. ORLANDOS, EEBS 17 (1941), 198-207; P. S. CODELLAS, The Pantocrator, the Imperial Byzantine Medical Center..., BullHist of Medicine 12 (1942), 392-411; G. SCHREIBER, Byzantinisches und abendländisches Hospital, BZ 42 (1943/49), 116-149, 373-376; G. SCHREIBER, Germeinschaften des Mittelalters (GesAbhandlg. I), Münster, 1948, 3-80; KONSTANTINOS, *Ὀρθοδοξία* 32 (1957), 432-433; A. K. ORLANDOS, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική*, Atina, 1958, 85-92; A. PHILIPSBORN, Byz 33 (1963), 223-230; D. J. CONSTANTELOS, Byzantine Philanthropy and Social Welfare, New Jersey, 1968, 27, 171-181.

Cami:

HADİKA I, 118 (GOR IX No. 233; ÖZ, I, 158); Fatih Mehmed II. Vakfiyeleri, Ankara, 1938, 257; AYVERDI, OMFD III,

244. Yapı grubunun, büyük sarnıcın E 5/2 nişli cephesi ön planda olarak doğudan görünümü. Arazinin teraslandırılmış olması ve güney kilisesinin heybeti görünmektedir.

MİLİON

Adı: *Μίλιον; πλακωτὸν τοῦ Μιλίου*

4. Yüzyılın İlk Yarısı

Roma'da Augustus tarafından inşa edilen –capite Fori Romani'de duran ve imparatorluktaki diğer kentlere olan uzaklığı belirten– Milliarium Aureum nasıl kentin merkezini oluşturuyorsa, yeni kurulan kentte de, Byzas Suru diye adlandırılan (Preger 141) surun bir kapısının önünde, ana yolun dönemecinde (*Μέση*'nın başlangıcında) Milion inşa edilir. Bu, üstü kapalı bir tetrapylondur (*καμάρα, φουρνικόν, ἄψις*) ve doğudaki Augusteion ile yakından ilişkilidir. Yapının en üstünde Tykhe'nin heykelleri gibi, aralarında haç ile Constantinus'un ve Helena'nın heykelleri bulunur. Yapıyı ayrıca Trajan'ın, Hadrianus'un ve II. Teodosios'un süvari heykelleri ile Helios'un dört atlı arabası (Quadrigae) süsler (Preger 38, 166, 206).

5.-6. Yüzyıllar

Saray seremonisinde önemli bir yer alan Milion'a sürekli eklemeler yapılır. I. İustinianos buraya bir güneş saati getirtir (Theoph 216 Boor); II. İustinos (565-578) ise eşi Sophia, kızı Arabia ve yeğeni Helena'nın heykellerini buraya diktirir.

8. Yüzyılın İlk Yarısı

İmparator Philippikos Bardanes (711-718) ve II. Anastasios (713-715) kubbeli yapıyı konsillerin resimleriyle donatırlar. Ancak bu resimler tasvire karşı olan İmparator V. Konstantinos (741-775) tarafından kaldırılır. Bunların yerine Milion, Hippodrom'dan sahnelerle bezenir.

11.-12. Yüzyıllar

11. yüzyılın sonlarında Nikephoros III. Botaneiates (1078-1081) ve Aleksios I. Komnenos arasında, 1182 yıllarında imparatorluk birlikleri ve İmparatoriçe Antiochia'lı Maria arasında geçen benzer savaşlarda (NikChon 305 vd. B) olduğu gibi Milion, Augusteion'a hakim olan konumu dolayısıyla sokak çatışmalarında önemli rol oynar.

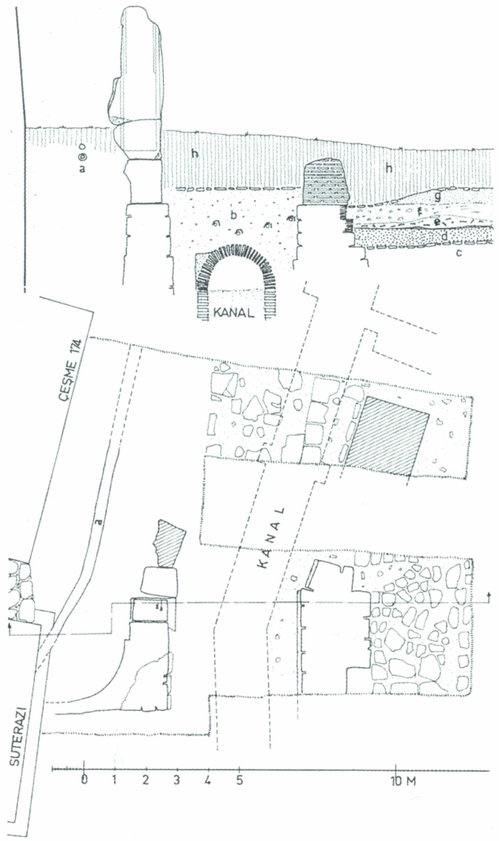

245. 1967-1968 yıllarında Fıratlı ve Ergil tarafından yapılan Milion sondajlarında çıkan kazı buluntuları. Ö. 1:200. Kesitteki harfler şu anlama gelirler: a) Yeni su boruları; b-c) En üstü taş plakalarla örtülü dolgu bir tabaka; d) Kaba seramikli tabaka; e) Kırık kiremitlerden oluşan tabaka; f) Taşlardan oluşan tabaka; g) Kaldırım taşı tabakası; h) Daha yeni bir dolgu tabaka. Kanal büyük olasılıkla 6. yüzyılda Mese'nin suyolu sistemine aittir ve doğusunda (yukardaki planda görüldüğü gibi) doğu ve batı yönüne doğru çatallaşmalar göstermektedir (Hippodrom ya da Khalkopraten Bölgesi). Burada yolun yaptığı dirsek, büyük olasılıkla Mese'nin başlangıcındaki dirseğe tekabül etmektedir.

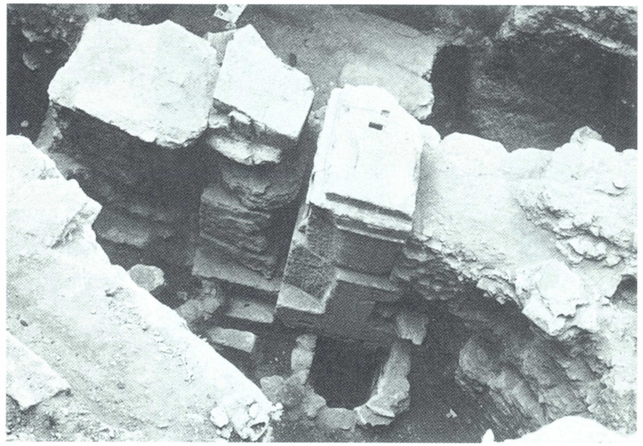

246. Resim 245'deki suterazisinin yanında, sağda yer alan yarım yuvarlak niş. Suterazisinden aşağıya bakış.

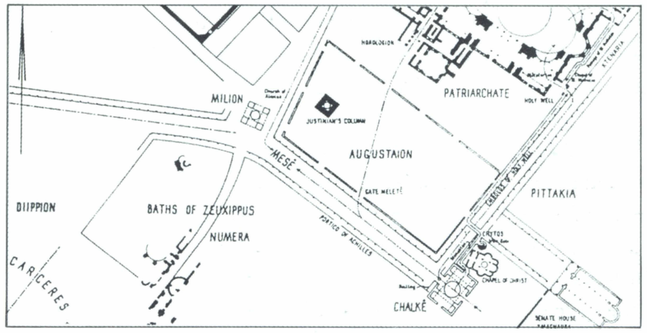

247. Milion'un rekonstrüksiyon planı (Mango'ya göre).

248. Milion sondajına güneyden bakış. Resmin sağ yarısındaki büyük kesme taşın üstünde şimdi yeniden dikilen mermer paye durmaktadır (krş., resim 249).

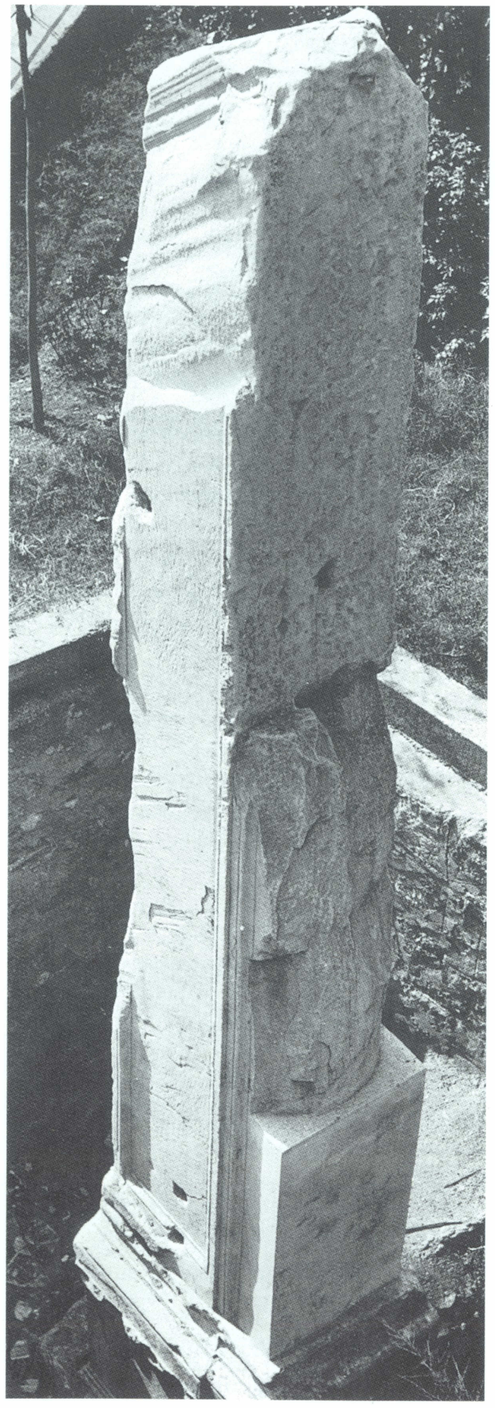

13. Yüzyılın Sonu / 15. Yüzyıl

İmparatorluğun kararıyla 1268-1271 yılında (Regest 1955-56) Augusteion ile birlikte Milion da Aya Sofya'nın mülkiyetine dahil edilir.

Anıtın yıkılmasıyla ilgili bir bilgi yoktur. 15. yüzyılın sonlarına doğru anıt hâlâ durmaktadır [1]. Bir olasılıkla su kanallarının ve bitişiğindeki su terazisi payesinin yapılması ile tümüyle yok olmuştur.

20. Yüzyıl

Teorik bilgilere dayanarak yapılan çalışmaların ardından, 1967-1968 yıllarında buradaki evlerin sondaj çalışmaları nedeniyle yıkılması sonucu, bu alandaki anıtın az sayıda da olsa temel duvarları ve kaidesi ile birlikte mermer paye gibi kalıntıları bulunmuştur. Ancak bunlar yeni bir rekonstrüksiyona olanak sağlamazlar. Kanalın bir parçası da Mese'deki dönemece işaret eder [2].

DC I, 24, 2; MORDTMANN, Esquisse 3-5, 118; Stiftungsurkunden 25 [1]; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 273-274; P. WALTZ, Byz 13 (1938), 183-192; İ. H. KONYALI, İstanbul Sarayları I (İstanbul 1942), 10-11; A. GRABAR, L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique, Paris, 1957, 48-49, 155-159; R. GUILLAND, Le Milion, Hell 16 (1958/59), 91-94; C. MANGO, The Brazen House. A. Study of the Vestibule of the Imperial Palace of C'ple, Kopenhagen, 1959, JANIN, CB 103-104; N. FIRATLI - T. ERGIL, Divanyolu "Milion" Sondajı, AAMusIst 15/16 (1969), 199-212 [2]; R. GUILLAND, Etudes de Topographie de C'ple Byzantine (BBA 37), Berlin 1969, I 42, 221-232, II 28-31; R. JANIN, REB 28 (1970), 272; DAGRON, 36-37, 390.

249. Büyük olasılıkla Milion'a ait olan ve yeniden dikilen mermer paye.

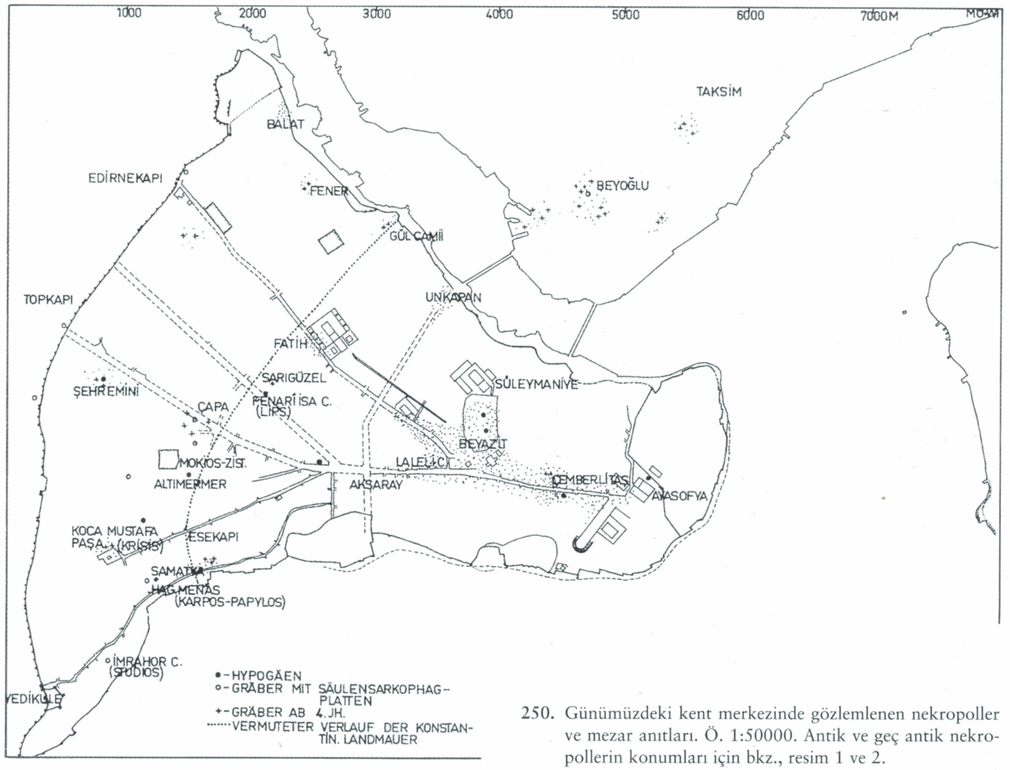

250. Günümüzdeki kent merkezinde gözlemlenen nekropoller ve mezar anıtları. Ö. 1:50000. Antik ve geç antik nekropollerin konumları için bkz., resim 1 ve 2.

Antik Mezarlıklar:

Günümüze kadar gelmiş en eski mezar kalıntıları ve M.Ö. 5. yüzyıldan kalma bir Lutrophore, Adalet Sarayı kazılarında, Hippodrom'un kuzeyinde çıkmıştır. Kentin eski nekropolleri Antik Trakya Caddesi boyunca uzanmakta ve Aya Sofya'dan başlayıp batıya doğru gitmektedir. Buluntular Çemberlitaş - Süleymaniye - Laleli Camii arasında ve Bayezit Camii bölgesinde yoğunlaşır. Çemberlitaş yanında ve Beyazıt civarında olan bölge en çok kalıntıyı barındırır. Bunlar 1944-1952 yıllarında üniversiteyi genişletme çalışmalarında ortaya çıkmıştır. Burada bulunan steller ve lahitler M.Ö. 4. ve M.S. 3. yüzyıl arasındaki dönemden kalmadır ve uzun zaman farkına rağmen değişik katmanlarda değil, birbirine karışmış buluntular halinde, kısmen de toprak yüzeyinin altında ve de el değmemiş kısımlar üzerinde durmaktadırlar. Bu katmanın kalınlığı 0,3-1 m arasında değişir.

1961-1962 yıllarında Beyazıt'ta alt geçitler için yapılan kazı çalışmalarının gösterdiği üzere ölü gömme biçimleri de farklılık gösterir. Yan yana basit taş plakalarla örtülmüş mezarlar, küp mezar ve yazıtlı lahitler olduğu gibi, kiremitlerin yanyana dizilmesinden oluşan mezarlar ve aile mezarları olarak işlev gören ve bazen de yazıtlar içeren kabaca çalışılmış İstanbul tipi lahitler de bulunur. Bu İstanbul tipi lahit pek çok buluntu yerinde ortaya çıkar. Lahitler ise pek çok kereler Romalılar tarafından yeniden kullanılır (N. F).

251. 1964 yılında Çemberlitaş Bölgesi'nde yapılan kazılarda ortaya çıkan Hypogaeum (4.-5. yüzyıl yapıları).

252. Şehremini'deki mezar yapısının cephesinin kazı sırasındaki görüntüsü (Krş., resim 253).

Geç Antik - Erken Bizans Nekropolleri

Trakya yolu boyunca antik mezar alanları Aksaray'a, öte tarafta ise Fatih'e kadar uzanır. Constantinus kenti genişletirken, nekropoller de batıya doğru, bugünkü Esekapı, Koca Mustafa Paşa, Şehremini ve Fatih'e doğru kayar. Çemberlitaş dolaylarında ve Beyazıt'ta (bkz., resim 252) bulunan geç antik dönem Hypogaeum kalıntıları ise eski nekropollerin kullanılmaya devam edilişlerinin kanıtıdır. 1964 yılında Forum Constantinus'un güneyinde yapılan kazılarda iki Hypogaeum'un kalıntıları bulunmuştur. Beyazıt'ta da üniversitenin ana binası ve Süleymaniye arasında 1948-1950 yılları arasında pek çok Hypogaeum bulunur. Söz konusu olan basit, kubbeli ve kapılı dörtgen yapılar ya da 4.-5. yüzyıldan kalma ve kemerlerinde giriş boşlukları olan yapılardır. Mezarlarda yoğunlaşmalar daha çok Constantinus surları önündeki bölgelerde, Millet Caddesi'nin güneyinde, Şehremini'de ve de öncelikle Koca Mustafapaşa'da görülür. Burada basit Hypogaeum'lar, 5. yüzyıla ait iki büyük mermer lahit bulunur. Lahitlerden biri XP monogramını taşır. Belki de 1971 yılında kireçtaşından yapılmış bir mezarda bulunan kurşun lahit de bu nekropole aittir. Daha kuzeydoğuda, Mokios Sarnıcı'nın yanında bulunan fresklerle bezenmiş hypogaeum ve lahit (mermer taklidi boyamayla [1]) 6. yüzyılın en önemli örneklerindendir. Sözü geçen bu mezar, 1933 yılında Lykos Vadisi'nde Sarıgüzel'de bulunan, 4. Yüzyılın 2. yarısından kalma [2] prens lahiti, Studios Kilisesi'nde yeniden kullanılan ve civardaki bir nekropolden gelen mezar levhaları ve Altımermer Bölgesi'nden kireçtaşı kabartmaları o dönemin nekropollerinin ne kadar yayılmış olduğunu gösterir.

1972 yılında Vatan ve Millet Caddesi'nin çatallandığı yerde, Murad Paşa Camii'nin yanında, 6. yüzyıldan kalan kaba seramik parçaları buluntuları ile iki katlı, Erken Bizans dönemine ait Hypogaeum ortaya çıkartılmıştır. Ancak bu yapının bir kilise ile ilintili olup olmadığı ya da burada yer almış olan nekropolün parçası olup olmadığı (bkz., resim 254) kesin bilinmez. Şehremini'de yer alan nekropole olan mesafe pek uzun değildir (N. F).

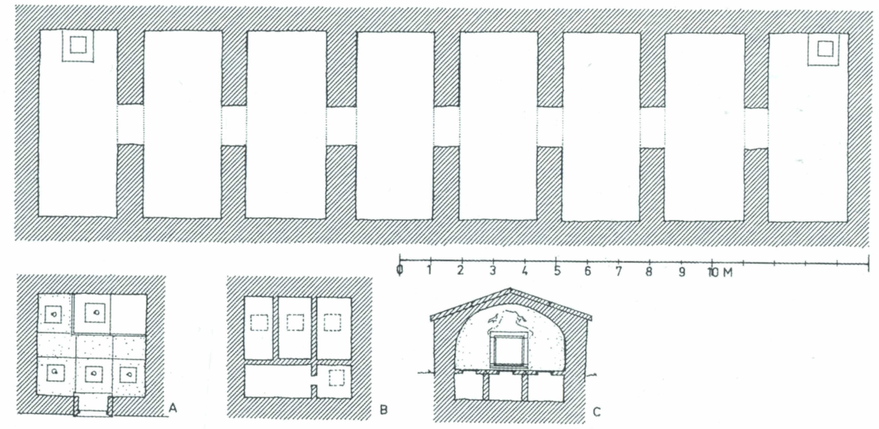

253. Kentteki mezar yapılarının planı ve kesiti (Fıratlı'ya göre). Ö. 1:200. Yukarıda: Murad Paşa Camii'de bulunan Hypogaeum'un kesiti (krş., resim 254). Aşağıda: Şehremini'deki mezar yapısının planı ve kesiti (yak., 4. yüzyıl). Resimle bezenmiş tuğla yapının içi sıvanmıştır. (Girişin üzerinde dallarda güvercinler yer alır.Tonoz kemerde de haç vardır). Yerde dört adet de mezar bulunur.

254. Murad Paşa Camii'de bulunan ve sonraları sarnıç olarak kullanılan Hypogaeum.

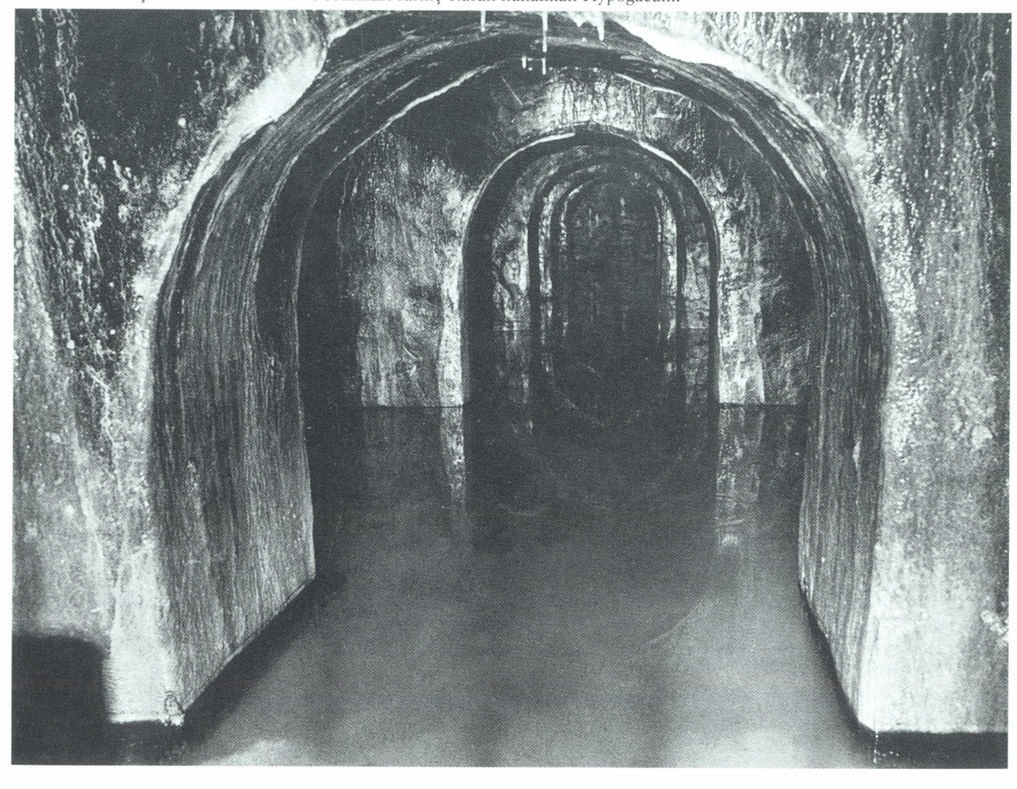

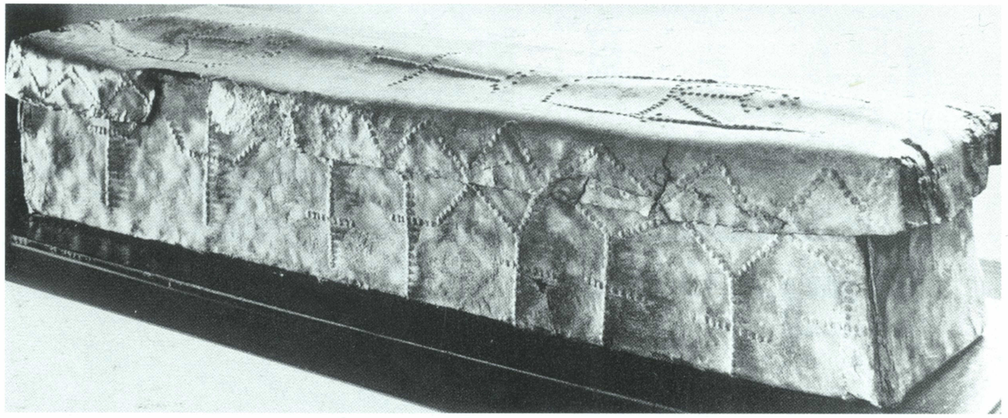

255. 5. yüzyıla ait kurşun lahit (Arkeoloji Müzesi, Env. Nr. 6222; Uzunluk=1,96m, Yükseklik=0,36 m; Genişlik (yukarıda)=0,55m; Genişlik (aşağıda)=0,41m). 1954 yılında Taksim Meydanı'nda Atatürk Kültür Merkezi için yapılan kazılarda bulunmuştur. Lahit, şimdiye kadar, kentin farklı nekropollerinden gelen kısmen basit ve 7 tane benzer lahit gurubuna dahildir.

Kentin batısında yoğunlaşmış nekropollerin yanı sıra, 6. yüzyılda Haliç'in yamaçlarında da definler yapılmaktadır. Beyoğlu ve Taksim arasındaki bölgede de (20. yüzyılın başında, Asmalı Mescit Sokak'taki eski Rus Konsolosluğu'nun yanında [3] bunun izlerine rastlanır. Kaynaklar da bunu destekler [4].

Daha Geç Dönem Nekropolleri

O güne kadar geçerli olan ve CodTheod IV 17, 6 tarafından yenilenen "ölüleri kent içi gömme yasağı", ancak VI. Leon (886-912) döneminde Novelle 53 sayesinde gevşer. Bu imparator ailesi bireyleri için geçerli olmayan yasağın gevşemesinin ardından kilise ve manastırlarda ya da bunların civarında mezarlar oluşmaya başlar. (M-W).

P. DETHIER, *ΚΕΦΣ* 7 (1873), 257; M. I. GEDEON, *Ἔγγραφοι λίθοι καὶ κεράμια*, K'pel, 1893; GEDEON, Heort 79-80, 133, 208-209; T. WIEGAND, Inschriften aus der Levante, AM 33 (1908), 146-148 [3]; R. EGGER, ÖJh 16 (1913), 225; J. EBERSOLT - T. MACRIDY, Monuments funéraires de C'ple, BCH 46 (1922), 356-393; J. GOTTWALD, Alte Friedhöfe in und um Galata, Türk. Post (2.11.1933); A. M. SCHNEIDER, Grabinschriften aus K'pel, BZ 36 (1936), 397-398; Byzanz 94-95 (No. 17, 21-22) [2]; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 252-253, 272-273; A. M. SCHNEIDER, Gotengrabsteine aus K'pel Germania 21 (1937) 175-177; A. M. SCHNEIDER, Wo lagen die stadtbyzantinischen Coemeterien?, OrChrist 36 (1941), 225 [4]; E. MAMBOURY, Les nécropoles de Byzance, TTOK-Bell 79 (1948), 27-30; Cumhuriyet (20.6.1948); N. FIRATLI, AAMusIst 4 (1950), 60-61; AJA 54 (1950) 63; E. MAMBOURY, Byz 21 (1951), 430-434, 444-445; A. M. MANSEL, Anadolu 1 (1951), 48-49; N. FIRATLI, Belleten 16 (1952), 17; AAMusIst 5 (1952), 60-63; E. MARICQ, Les sarcophages impériaux de C'ple, Byz 22 (1952), 370-371; E. DYGGVE, L'origine del Cimitero entro la cinta della Città 8. CongrIntStudBiz II (Roma 1953), 137-141; N. FIRATLI, Byzantion Nekropolü ve Son Buluntular. 5. Türk Tarih Kongresi (Ankara 1956), 194-199; A. M. MANSEL, Belleten 21 (1957), 395-427; Z. TAŞLIKLIOĞLU, Byzantion Nekropolü'ne Ait İki Mezar Steli, Belleten 22 (1958), 241-249; N. FIRATLI, AAMusIst 8 (1958), 74; İstanbul'da Yeni Bulunan İki Bizans Mezar Kabartması, TürkArkDerg 9/II (1959), 46-54; J. LAFONTAINE-DOSOGNE, Byz 29/30 (1959/60), 376-377; N. FIRATLI, Deux nouveaux reliefs funéraires d'Istanbul..., CahArch 11 (1960), 73-92; An antique sarcophagus lid used by the Byzantines, AMY 2 (1960), 51-55; N. FIRATLI, Three Byzantine Funeral Finds in Istanbul, AAMusIst 10 (1962), 116-119; F. DIRIMTEKIN, Un hypogée dans le jardin dit "du Vizir" au nord de Sainte Sophie, AAMusIst 10 (1962), 109-115; GRABAR, Sculpture 33-42; N. FIRATLI, Les stèles funéraires de Byzance Gréco-Romaine. Avec l'édition et l'index commenté des stèles par L. Robert (BAHInst FrançIst 15), Paris, 1964 + C. CLAIRMONT, BCH 91 (1967), 451-468 + G. DAUX, BCH 91 (1967), 480-482; N. FIRATLI, AAMusIst 11/12 (1964), 207-209; A. N. ROLLAS, AAMusIst 11/12 (1964), 164-166; C. MANGO, - E. HAWKINS, DOP 18 (1964), 311-315; N. FIRATLI, İstanbul'un Yunan ve Roma Mezar Stelleri, Belleten 29 (1965), 263-328; N. FIRATLI, Notes sur quelques hypogées paléochrétiens de C'ple, RQu-Suppl 30 (Freiburg 1966), 131-139 [1]; C. MANGO, A Newly Discovered Byzantine Imperial Sarcophagus, AAMusIst 15/16 (1969), 308-309.

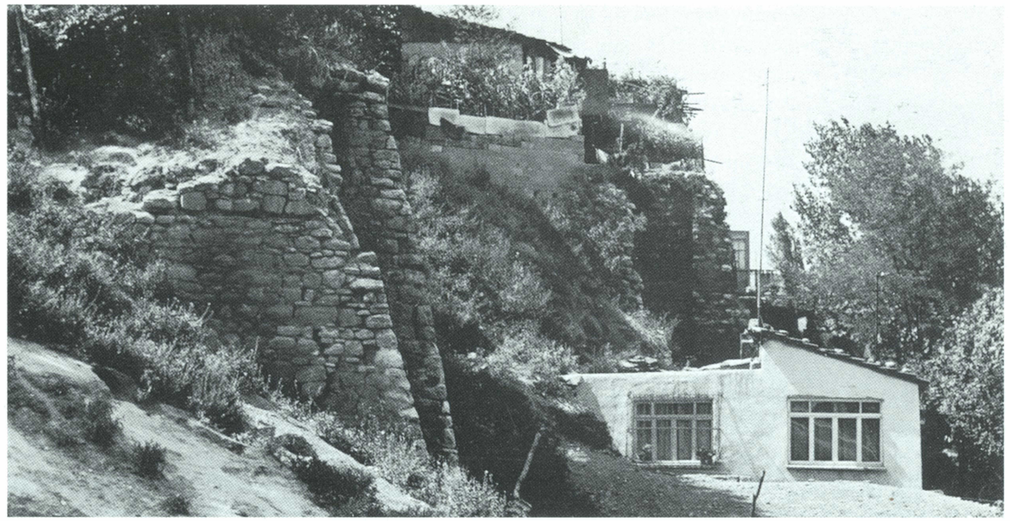

256. Blakhernai Sarayı alanındaki terasların istinat duvarları (bkz., resim 334). Şeyh Salim Tekkesi/Hançerli Hamamı'nın köşesinde yer alan duvar; diğer kalıntılar için bkz., resim 347).

BLAKHERNAİ SARAYI

Adı: Yun: *Τὰ ἐν Βλαχέρναις παλάτία (ἀνάκτορα) βασίλεια; τὸ ἐν Βλαχέρναις Βασίλειον Παλάτιον; τὸ ἐν Βλαχέρναις φρούριον.*

5. Yüzyıl

Notitia'da, 14. bölgede, konumu ve işlevi günümüze kadar bilinmeyen bir saraydan bahsedilir. Theotokos Kilisesi'nin *τῶν Βλαχερνῶν* yapımından sonra, 5. yüzyılın ortasında, kilisenin civarında imparatorluğa ait pek çok konut yapılır. İmparatorlar ise ziyaretlerinde Meryem Kilisesi'nde kalırlar. Kilisenin yanında yapılmış ve I. Leon'a (457-474) ait *Τρίκλινος τῆς Ἁγίας Σοροῦ*'nın güneyinde daha yüksekte yer alan ve bir dönen merdivenle ilk Triklinos'a bağlanan *Δανούβιος* ve I. Anastasios (491-518) tarafından yaptırılmış Triklinos Anastasios yer alır. Bu Danubios'a bir portiko ile bağlanır. Dördüncü ve *Ὠκεανός* adlandırılan yapının yeri daha kesin olarak saptanamaz. Eski kent surlarına kadar uzanan sarayın bütün mekânları, bazı ekler ve değişikliklerle Komnenos dönemine kadar kullanılmaya devam edilir. Kilisenin 1069 (1070?) yılındaki yangından zarar görüp görmediği bilinmez (Zonaras IV 210 Leipzig; Attal 138 B), ama hemen ardından Komnenos'ların yeni inşası başladığından, olasıdır.

11. Yüzyılın İkinci Yarısı

Aleksios Komnenos (1081-1118) sarayı genişletme çalışmalarına başlar. Sarayın *Ἀλεξιακὸς βασιλικὸς Τρίκλινος* adı (Pachym II 89, 188 B) imparatordan kaynaklanmaktadır. Yeni yapıda 1094 yılının sonuna doğru büyük bir sinod toplanır. Yine bu mekânda imparator, 1096-1097 kışında Birinci Haçlı Seferi'ne katılan soyluları ağırlar.

12. Yüzyılın Ortası

Aleksios'un yeğeni I. Manuel (1143-1180) sarayın inşasına, kendi adı verilen Triklinos'un inşası ile devam eder. Aynı şekilde eşi İrini (Bertha von Sulzbach) için Hyperhypsela [*ὑπερύψηλοι δόμοι* (NikChon 720 B) *ὑψηφερῆς δόμος, ὃς Πολύτιμος λέγεται*; NikChon 351 B] yapılır. Bu yeni yapıların inşasında kullanmak için imparator, eski imparatorluk saraylarından yapı öğeleri getirtir ve varlıklı, tüm ziyaretçiler tarafından (Benjamin von Tudela, Odo von Deuil) , övgü gören mermerlerle, mozaik ve resimlerle süslü sarayı yaptırır.

Yeni saray bölümünün altyapısını oluşturan Anemas zindanlarının yapımıyla teras alanı batıya doğru genişletilir. Sarayın yapılmasıyla bağlantılı olarak mevcut surlar da, sarayın kuzeyinde yapılan Blakhernai Surları'yla (=) aynı dönemde uzatılır. Saray bölgesi ayrıca kentin karşısında duvarlarla güvence altına alınır.

1186-1187

İsaak II. Angelos (1185-1195), Anemas zindanlarının önüne kısmen başka yapılardan getirilen parçalarla, içinde oturulabilecek bir kule (Kule B 14) yaptırır (NikChon 580 vd. B). Kule sonradan genişletilir (bkz., resim 347, 512).

13. Yüzyılın Birinci Yarısı

Dük Flandern'li Heinrich tarafından 1204 yılında işgal edilen ve yağmalanan saray, bölüşme antlaşması gereğince bir sonraki imparatora verilir. Ancak Flandern'li Balduin, Bukoleon'da (=) kalmaktadır. Daha sonra II. Balduin (1228-1261) Blakhernai Sarayı'na yerleşir. Latin Dönemi'nde saray harap durumdadır (Pachym I 144, 161 B; NikephGreg I 87 B).

13. Yüzyılın İkinci Yarısı

Başkentin yeniden ele geçirilmesinden sonra VIII. Mikhail Palaiologos (1259-1282), 1261-1271 yılları arasında sarayı kapsamlı bir onarımdan geçirtir. Bunun ardından imparatorun artık bu sarayda kaldığı düşünülür. 1281-1282 yılında saray, imparatorun Berat zaferini tasvir eden (Pachym I 561 vd. B) duvar resimleriyle bezenir. İmparatorun oğlu ve halefi II. Andronikos'da hemen hemen yalnızca bu sarayda kalır. 1285 yılında ise burada büyük bir sinod toplanır. Palaiologos hanedanının son döneminde resmî devlet işleri de burada görülmeye başlanır: İmparator burada taç giyer ve imparatoru takdis töreni burada yapılır, yabancı elçiler burada ağırlanır. Saray artık politik olayların merkezi haline gelir. 1354 yılında saray, Katalan paralı askerleri tarafından korunmasına rağmen, V. İoannes'in askerî birlikleri tarafından işgal edilir (Kantakuz III 290 vd. B). Kalelerle güvence altına alınmış saray (Kantakuz II 611 B) bu dönemde tüm platoyu kaplamaktadır. Plato ise günümüzde bile hâlâ kısmen görülebilen 12 metreye kadar yükselen istinat duvarları tarafından kuşatılmıştır. Günümüze kalan temel kalıntıları saray bölgesi hakkında ayrıntılı bilgi vermez. Tasvirler ise bu bölgede çok katlı binaların bulunmuş olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

15.-16. Yüzyıllar

Saray 15. yüzyıl başlarında daha hâlâ yabancı elçilerin ağırlandıkları yer olarak işlev görse de, artık çöküş dönemi başlamıştır. 1434 yılında bitişiğindeki Theotokos Kilisesi'nin yanmasının ardından, Pero Tafur 1437-1438 yılındaki bir ziyaretinde kentin haraplığına koşut olarak sarayın haraplığını tasvir eder. 1453 yılında kentin fethedilmesinden sonra sarayın işlevinin kalmayacağı açıktır. Böylece çöküş başlar. 16. yüzyıl seyyahları artık sarayı tanıyamamaktadırlar. Sarayın kuzey köşesinde 16. yüzyıl başlarında, küçük bir cami ile birlikte bir Nakşibendi tekkesi yapılır. 1581 (990 H) yılında külliyenin batısında İvaz Efendi Cami (→) inşa edilir.

17. Yüzyıl

Eğrikapı'daki saray bölgesinde ikinci kere olarak imparatorluğa ait büyük bir elmas bulunur (GOR VI 362 vd).

20. Yüzyıl

1925 yılında Darvişzade Caddesi'ndeki yapılarda (Plan 347'deki A) duvarlar ve kemerler yıkılır ve bu arada mermer kakmalı zemin yok edilir [1] 1957-1958 yılında F. Dirimtekin tarafından tuğla duvarlardan oluşan bazı temeller ortaya çıkarılır [2].

DC II 5, 7; HAMMER, CuB I, 204-208; PASPATES, 83-99; *ΚΕΦΣ* 4 (1871), 169-178; G. SCHLUMBERGER, Les îles des Princes, le palais et l'église des Blachernes, Paris, 1884; E. OBERHUMMER, RE III (1897), 554-556 (s.v. Blachernai); MILLINGEN, Walls 128-163; J. B. PAPADOPOULOS, *Αἱ Βλαχέρναι*, K'pel, 1920; CRAcInscr (1925), 341-342 [1]; J. B. PAPADOPOULOS, Les Palais et les églises des Blachernes, Atina, 1928; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 251; B. MEYER-PLATH - A. M. SCHNEIDER, Die Landmauer von K'pel II (Berlin 1943), 100-102, 114-117, 122-123; A. M. SCHNEIDER, Die Blachernen, Oriens 4 (1951), 97-101; MAMBOURY, IstTour 441-446; F. DIRIMTEKIN, 14. Mıntıka, Fâtih ve İstanbul 1 (1953), 193-222; R. GUILLAND, La disparition des Courses, Mélanges Oct. et M. Merlier, Atina, 1955, 1-17; EYICE, Guide No. 96; F. DIRIMTEKIN, Les fouilles dans la région des Blachernes..., TürkArkDerg 9/II (1959), 18-31 [2]; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 382; JANIN, CB 123-128; S. MIRANDA, Les Palais des Empereurs Byzantins, Mexico, 1965, 129-142; P. GAUTIER, Le synode des Blachernes (fin 1094), REB 29 (1971), 213-284.

257. Bukoleon Limanı'nın ve sarayın deniz cephesinin 1910-1912'lerdeki görünümü. Arka planda, solda Belisarios Kulesi (resim 358'de Kule 35). Resmin ortasında surun köşesi ve merdivenler. Sağda sarayın doğu bölümlerinin deniz cephesi. Surların eteğinde pek çok sütun başlığı ve kaideleri gömülüdür. Saray kapısının önünde yer alan galerinin kalıntıları tanınabilmektedir.

BUKOLEON SARAYI

Adları: Yun: *τὰ Παλάτια τοῦ Βουκολέοντος*. (9. yüzyıldan itibaren kıyıda duran boğa-aslan grubu); Lat: Buccoleonis majus palatium.

Deniz kıyısında yapılan saraylardan ilkinin II. Theodosios (408-450) tarafından yapıldığı sanılır (Preger 256). Ancak adı, konumu ve biçimi bilinmemektedir [1]. 5. yüzyılda sarayın kuzeybatısında özel evler ve 1. bölgede büyük evler yer alır. Theodosios tarafından 409 yılında o bölgede başka özel konutlar yaptırıldığı sanılır. Verilere göre bu ilk saray oldukça izole ve sahilin konumuna göre yapılmış bir yapıdır. Bu ilk sarayın daha sonraki yapım aşamalarında eski deniz surlarına kadar uzanıp uzanmadığı ve böylece eski payelerin günümüzde hâlâ duran kalıntılarının (bkz., resim 258) genişletilmiş Theodosios Sarayı'nın bazı kısımları olup olmadığı, varolan kalıntılar göz önüne alındığında bilinememektedir. Ancak bir dönemlerde izole olan sarayın, biraz ileride batıda duran Hormisdas Sarayı (→) gibi sürekli genişleyen Büyük Saray'a dahil olduğu sanılır.

10. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

Nikephoros II. Phokas'ın (963-969) inşaatı arkeolojik ve tarihsel açıdan oldukça emin bir şekilde saptanabilmektedir. 967 yılında ise Büyük Saray'ın batısında güçlü bir sur ve kulelerin yapımı ile sürdürülür (TheophCont 447 B; LeoDiac 64 B). Bu arada bitişikte yer alan evler yıkılır (Kedren II 369 vd. B). Daha sonraki kaynaklarda sık sık adı geçen, Skyla ve üstü kapalı hipodromun yanında yer alan kule *Κεντηνάριον* (NikChon 451 B), duvar çemberinin en kuzey noktasında (yaklaşık Nakılbend Sarnıcı'nın orada) inşa edilir [2]. İmparator, surların yanına ambarlar ve alışveriş yerleri yaptırır (Kedren II 370 B). Bu surun ve hemen tramvay caddesinin yanındaki kapının kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Bugünkü sarayın bazı bölümlerinin bu dönemde yapılıp yapılmadıkları kesin bilinmez.

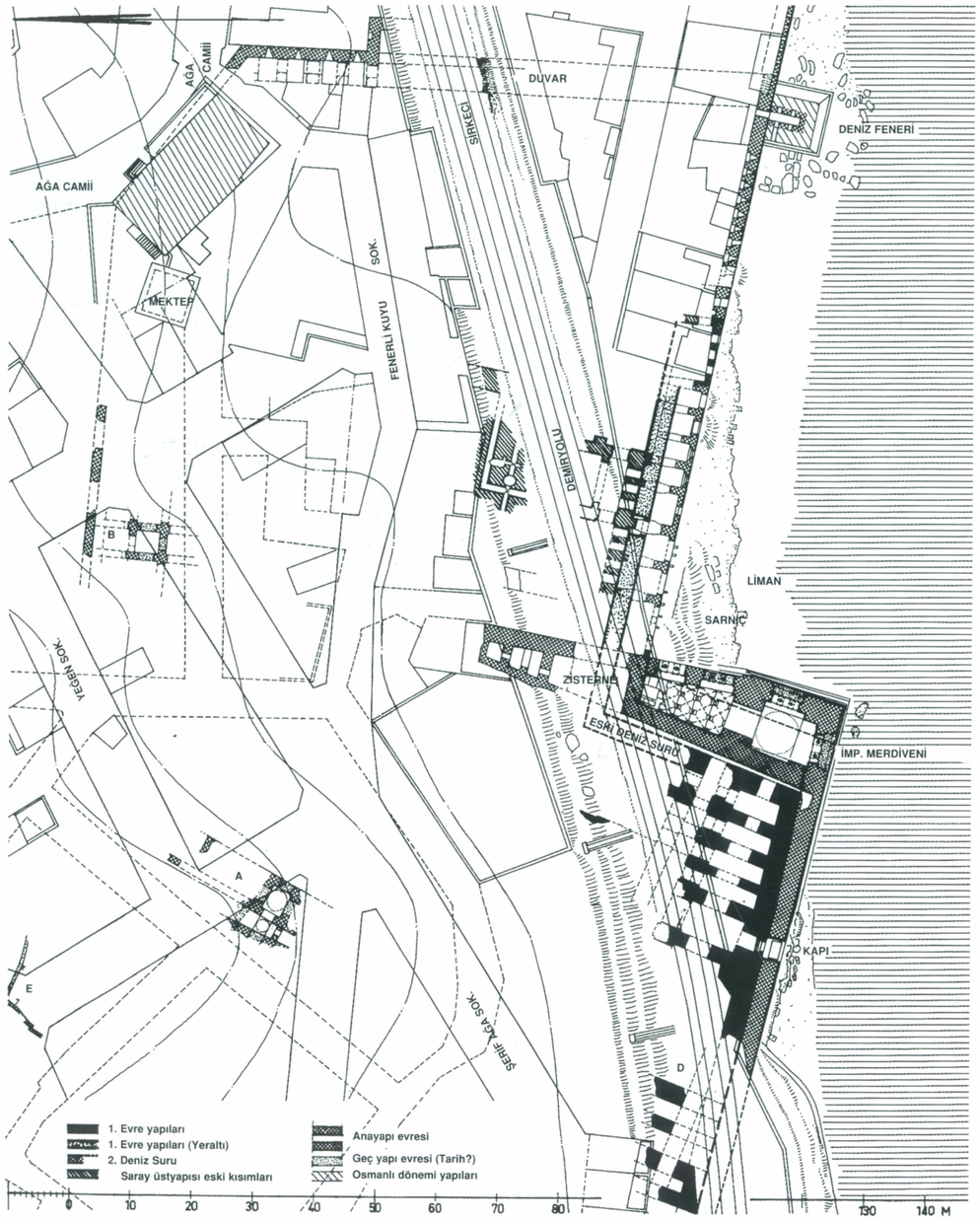

258. Bukoleon Sarayı'nın limanla ve büyük imparatorluk merdiveni ile konumu. Ö. 1:1000. Doğuda kemerli seğirdim yolu ve kulenin başlangıcı ile çevre duvarının kalıntıları. Kendisi son dönem Bizans, dışı ise Osmanlı olan deniz feneri bu komplekse bağlanır. A=tonoz kubbeli geçit (belki de merdiven altyapısı); B=Sur kalıntıları (Küçük yontma taşlardan ve tuğla katmanlarından oluşan duvar kalıntıları ve payeler); C=Doğuda ve deniz kıyısındaki sarayın hâlâ duran dört payesi ve kemer kalıntılarıyla üst yapısı (krş., resim 259); D=Deniz kıyısındaki sarayın batı kısmının yer altı kalıntıları; burada en eski deniz surlarının kapılarından biri vardır (krş., resim 362); E=Günümüzde kaybolmuş olan Türk yapı kalıntıları.

259. Kuzeyden (karadan) deniz kıyısındaki sarayların doğu bölümlerinin hâlâ duran kemerlerine bakış. Yedi farklı, kapı büyüklüğündeki pencerelerle denize yönelik cephenin kemerli pencereleri iki taraflarındaki sütunlarla çevrelenmişti ve büyük bir mekânın önünde teras işlevi görüyorlardı. Deniz tarafındaki kemerli payeler belki de 9. yüzyılda sonradan yapılmış deniz surlarının üstünde dururlar. Bu arada içerdeki payeler belki de 5. yüzyıldan kalan surun üzerindedirler (krş., resim 360).

Sarayın denizdeki cephesinin önünde aynı adı taşıyan, imparatorun emri altında olan liman (→) yer alır.

13. Yüzyılın Birinci Yarısı

Latin işgalinin ve yağmalanmasının ardından saray, Blakhernai Sarayı'nın yanı sıra Büyük Saray ile birlikte Latin imparatorunun konutu olur. Büyük Saray'da yer alan *Νέα*, Bukoleon'da St. Michael adı altında, doğrudan doğruya papanın emrinde olan ve kendi ruhban cemaatine sahip saray kilisesine dönüşür.

14.-19. Yüzyıllar

Büyük Saray gibi Bukoleon Sarayı da Palaiologos'lar döneminde terkedilir. 1453 yılından itibaren bölge bir yerleşim alanına dönüşür. Merkez ise 1554 (961 H) yılında Kızlar Ağası Mahmud Ağa

260. Çizim (Curtis-Walker). Deniz kıyısındaki sarayın batı bölümü. 1870'li yıllara kadar heykeller ve zengin mimari bölümlemelerle süslenmiş olan deniz cephesi.

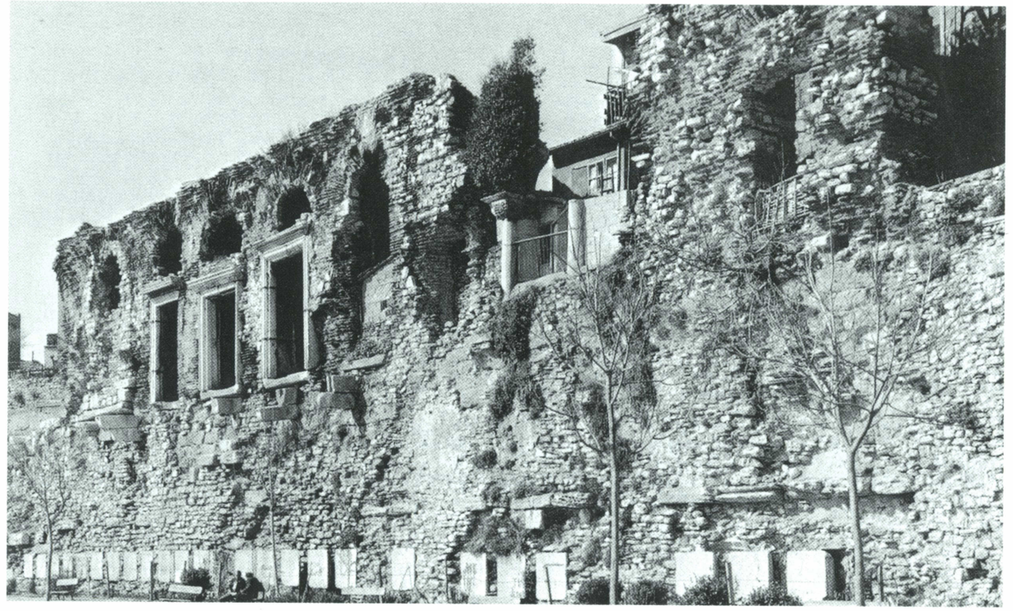

261. Yeni sahil yolunun yapımının ardından sarayın deniz kıyısındaki doğu bölümü (krş., resim 257).

tarafından inşa edilen ve üç bölümlü bir sarnıcın üzerinde bulunan Ağa Camii olur [4].

Sarayın deniz cephesinde duran heykeller grubu 1532 yılında bir depremde büyük zarara uğrar. 16. yüzyılda ise ortadan kalkar [5].

Eski saray alanında yapılan yeni binalar ve büyük yangınlar (1489; 1741?; 1758; 1808?; en son 1912) sarayın kalıntılarını da tümüyle yok eder. Deniz surlarının hemen yanında bazı yapı bölümleri kalır ve bunlar da pek çok kere betimlenir ve resmedilir (Gyllius; 1784 civarı Choiseul-Gouffier). 1870 yılından itibaren demiryolu yapımı başka zararlara yol açar ve bu arada aslan figürleri ile bezenmiş deniz cephesi yok olur [4].

20. Yüzyıl

1912 yılındaki büyük yangının verdiği zararların ardından, hemen aynı yıl R. Mesguich ve sonraki yıllarda T. Wiegand ve K. Wulzinger tarafından güçlendirme ve aynı zamanda kazı çalışmaları başlar [4]. Saray bölgesi yürürlükte olan yasağa rağmen yeniden yerleşim bölgesi olur. Ancak son zamanlarda, sahil yolunun 1956 yılından itibaren inşasından sonra kalıntılar içine yapılmış kulübeler yıkılır ama sistematik bir onarım henüz yapılmamıştır.

DC II 4, 6; J. LABARTE, Le Palais impérial de C'ple..., Paris, 1861, 91; C. G. CURTIS - M. A. WALKER, Restes de la Reine des Villes [K'pel 1891]; PASPATES, 113-119; *Τὰ Βυζαντινὰ ἀνάκτορα...*, Atina, 1885, 301-305; MORDTMANN, Esquisse 52-54; E. OBERHUMMER, RE III (1897), 997; MILLINGEN, Walls 278-287 [5]; J. EBERSOLT, Rapport pl. XIII, 15; A. ZANOTTI, Autour des murs de C'ple I: Tchatladi Capou, Paris, 1911; GURLITT, 6-12; Rapport général de la Société des Amis de Stamboul, K'pel 1912-13; T. WIEGAND, AA 1914, 101-105; R. MESGUICH, Un palais de Byzance, la maison de Justinien, CRAcInscr 1914, 444-451; WULFF, 405-406; MAMBOURY-WIEGAND, Kaiserpaläste 1-25 [4]; SCHNEIDER, Byzanz 27-29; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936), 235, 243-246; KAUTZSCH, Kapitellstudien 175, 180; R. JANIN, REB 2 (1944), 155-159; R. GUILLAND, La plage au Boukoléon, BSl 10 (1949), 16-27; Les Palais du Boukoléon, BSl 11 (1950), 61-71 [1]; Le port palatin du Boukoléon, BSl 11 (1959), 187-206; Le palais d'Hormisdas, BSl 12 (1951), 210-237; L'assassiant de Nicéphore Phokas, BSl 13 (1952), 101-136; MAMBOURY, IstTour 492-494; EYICE, Guide No. 38; R. GUILLAND, JÖBG 4 (1955), 65-85 [2]; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 381; JANIN, CB 101, 120-121.

BÜYÜK SARAY

İmparator sarayları, yüzyıllar boyu inşasına devam edilmiş, ekler yapılmış, bir kale tarafından çevrilmiş, yapılar, avlular ve bahçelerden oluşan çok büyük boyutlarda bir karışımdır. Bu saraylar kentin en karmaşık topografik problemlerinden biridir. Çünkü bulunan az sayıdaki kalıntı ve zengin tasvirler arasında hiç bir uyuşma bulunmamaktadır. Zorlukların bir nedeni o dönemlerdeki oda biçimlerinden pek az altyapının kalmış olmasıdır. Başka bir neden de yüzyıllar boyunca sarayın tek tek bölümlerinin nasıl kullanıldığı ve donatıldığı ile ilgili bilgilerin elimizdeki kaynaklarda açık seçik belirtilmiş olmayışındandır. Tasvirleri planlara geçirmek konusunda günümüze kadar yapılan deneylerde diğer imparatorluk ve geç dönem sarayları arasında yapılan benzetmeler de yeterince ciddiye alınmamıştır. Tek tek yapı grupları ile ilgili gerçi kesin değil, ama genel izlenime göre gene de doğru sayılabilecek bir rekonstrüksiyonu Guilland çalışmalarına dayanarak, Miranda gerçekleştirir [1].

4.-5. Yüzyıllar

Kent yeniden yapılanırken I. Constantinus (323-337) tek tek villaların inşa edilmiş olduğu arazide, eski kentin güneyinde, pek çok ögeden oluşan ve mekân olarak Palatin'deki (Domus Augustana ve Domus Tiberiana) kent-Roma imparatorluk saraylarına tekabül eden bir saray kompleksi yaptırır. Ana hatları Constantinus tarafından belirlenmiş ve 4.-5. yüzyılda genişletilmiş saray arka arkaya duran pek çok yapı gruplarından oluşur (Preger 144 vd.): Magnaura ve Khalke, arkasında güneybatıda imparatorluk güvenliğini sağlayan muhafız kışlaları, okulları, avluları, bölümleri, Scholae'nin ve Excubit'in avluları ve bir İsa Kilisesi'yle (*ὁ Κύριος*) adayların Triklinos'u. Batıda imparatorun ve sarayın kabul salonu ve oturma odaları, merkezi, sonraları imparator heykelleri ile süslenmiş büyük bir avluya (Tribunal, Delphax) açılır. Burada yan yana pek çok büyük salon yer alır: Konsistorium, *Χρυσῇ χείρ* ile birlikte Augusteus, Onopodion ve kubbeli bir altyapının üstüne yapılan Triklinos *τῶν ἰθ' ἀκκουβίτων*. Bu yan odalarla çevrelenmiş büyük salonlar, güneyde yer alan, Daphne Sarayı'nın bir iç avlu etrafına dizilmiş odalarıyla kısmen bağlantı içindedir. Bu odalar da Roma örneğine göre Hippodrom'da, katizma sarayının yarış yoluna bakan imparator locası ile bağlıdır (ChronPasch 528 B). Engebeli arazi nedeniyle yapılan mahzenlere ticarî mekânlar yerleştirilir. Sarayın batısında, kapalı Hippodrom olarak adlandırılan (*Ἱππόδρομος σκεπαστός*) büyük bölgenin bu döneme ait olup olmadığı kesin değildir. Büyük Hippodrom ve kapalı saray bölümleri arasında kalan bölge daha sonraları muhafız kıtası kışlası, mahkeme yeri, ahır ve garajlarıyla özel yarış meydanı gibi pek çok işlev görür.

5. Yüzyılın İlk Yarısı

II. Theodosios (408-450) tarafından Bukoleon Sarayı (→) ve ilk Tzykanisterion inşa edilir. İki yapı da eski sarayın batısında yer alır, ancak asıl saray ile işlevsel ve mekânsal bağlantıları yoktur. Saray bölgesinde özel binaların yapımı 409 yılında yasaklanır (CodTheod XV I, 47 ve CodJust XI 77, 1). Sarayın batısından Sophia Limanı'na kadar uzanan kireç söndürme fırınlarının da çalışmasına son verilir (CodTheod XIV 6, 5). Theodosios'un kardeşi Pulkheria 428-429 yılında, Constantinus'un Daphne Sarayı'na bağlı olarak küçük, din şehidi Stephan'a adanmış, sonradan (*Ἁγία Τρίας, Θεοτόκος ἐν Δάφνῃ*) şapelleriyle ve vaftizhane ile genişletilmiş bir kilise inşa ettirir. Pek çok kutsal eşyayı (rölik) barındıran bu yapı, daha sonra taç giyme kilisesi olur ve Pharos Kilisesi'nin yapımına kadar sarayın ana kilisesi olarak işlev görür (Theoph 86 vd. Boor).

5. Yüzyılın Ortası

Markianos (450-457) tarafından inşa edilen galerilerle (*περίδρομοι*) saray bölgesi batıya doğru genişletilir (TheophCont 331, 335 B). Bu sırada oradaki özel yapılar yıktırılır.

262. Saray bölgesinin 1918 yılında havadan çekilmiş resmi. 1912 yangınının izleri görülmektedir. Sağda saray duvarı ve yukarıda Aya Sofya. Sol yukarıda Hippodrom. Sphendonenin üzerinde ve Hippodrom'un güneyinde Sultan Ahmed Külliyesi. Cami ve güneyinde, sarayın önemli bölümlerinin üzerine yapılan Arasta Çarşısı (Plan 262a'da Arasta Sokağı).

6. Yüzyılın İlk Yarısı

Gerek I. Anastasios (491-518) dönemindeki isyandan, ama özellikle 532 yılındaki Nika isyanı sonucu çıkan büyük yangınlardan sarayın bazı bölümleri büyük zarar görür. 6. yüzyılın başında harap olmuş bölümlerin yeniden yapımına başlanır. 498 yılının ardından Aetherius (Kedren I 563 B) tarafından Khalke'nin yapımına yeniden başlanır. I. İustinianos (527-565) tarafından 540'lı yıllarda da (Prokop, De aed I 10, 12-15) pek çok yenileme çalışmaları gerçekleştirilir. 532 yılının ardından İustinianos, muhafız kıtasının harap olmuş kışla bölümlerini tribunale kadar yeniler ve sarayın içinin bölümlerini yeniden tanzim eder. İki katlı, Khalke, Magnaura ve Aya Sofya arasında yer alan portiko sayesinde saray, Aya Sofya'nın üst kattaki imparatorluk odalarına bağlanır.

Yine bu dönemlerde bugünkü Mozaik Müzesi'ndeki yer mozaiklerinin altında yer alan ve terasa giden giriş ("paved way"), daha sonraki büyük apsisli avlunun civarında inşa edilmiş olmalıdır [4]. Eski tesislerin yapı ögeleri bu avlunun altyapısında kullanılmıştır. Ancak kalıntılar bu eski yapıların biçimleri ile ilgili bir bilgi vermez [2] [3].

6. Yüzyılın İkinci Yarısı

II. İustinos tarafından (565-578) bölgenin ağırlık noktası batıya doğru kaydırılır. İmparator büyük, kubbe ile örtülü Khrysotriklinos oktogonunu yaptırır (LeoGramm 132 B) ve böylece Daphne Sarayı'nın ardından burası imparatorluk mekânının merkezi olur. I. Tiberios (578-582) iç mekânların yapımını sürdürür (LeoGramm 137 B) ve sarayın bazı kısımlarında değişiklikler yapar. 6. yüzyılın ikinci yarısında burada 5. yüzyıldan beri yapılaşma devam eder ve 6. yüzyıldan beri saraya ait olan bölgede, eski yapıların bir kısmının yıkımı ve arazinin yer yer tesviyesi sonucu elde edilen teraslı alanda büyük bir yapı grubu oluşturulur. Bu yapı kompleksinin sütunlu iç avlusu ve mozaiklerle bezenmiş portikolarla ve aksiyal bağlanan büyük apsisli salonu kazılarda [2] [3] ortaya çıkmıştır. Ancak bu yapı grubu günümüze kadar adı bilinen saray bölümleriyle bire bir özdeşleştirilememiştir. Sonraları pek çok kereler değiştirilen yapı, Roma geleneğine göre inşa edilmiştir. Yapılan sondajlarda, yandan iki ana mekâna bağlanan küçük mekân bağlantılardan yalnızca bazı kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu kalıntılar bütün yapı kompleksi hakkında fikir verecek mimarî bir tasarım sunmaz.

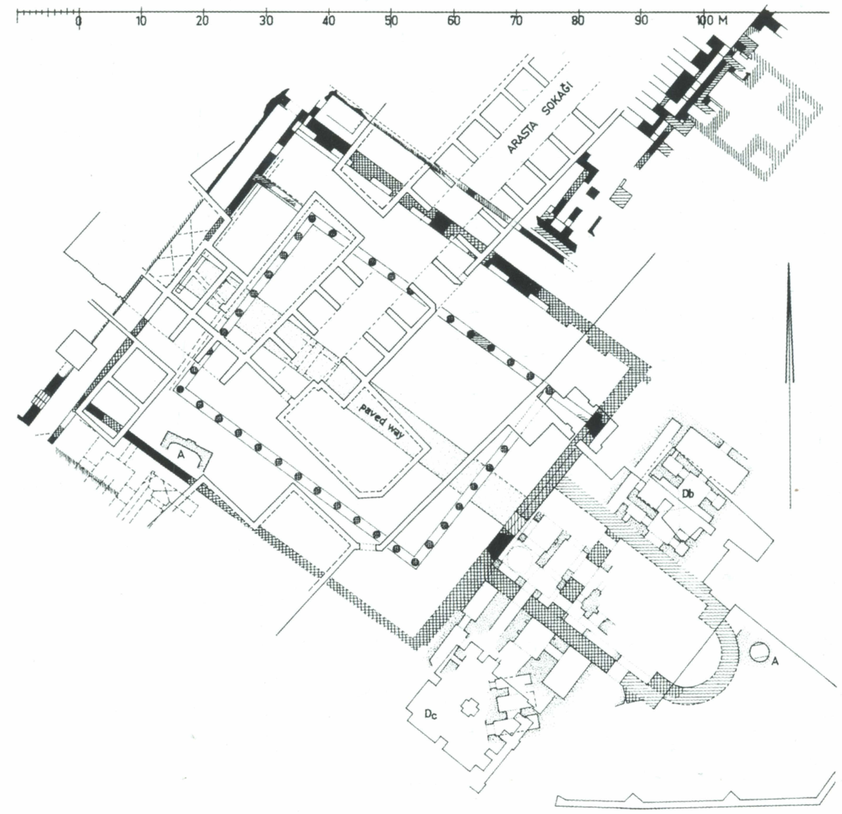

262a. Saray Bölgesi D'de kazı alanı (krş., resim 263. Plan, Mamboury-Wiegand, Martiny, Ward-Perkins'e ait). 1935-1938 yıllarının yapı buluntuları siyah, 1952-1954 yıllarına ait yapı buluntuları –sınır belirleyerek– çapraz taranmış. Kenarları net olarak verilmemiş alanların büyük olasılıkla rekonstrüksiyonu yapılabilir. 6. yüzyıla ait yapının altında yer alan ve iyice tanımlanamayan eski yapı kalıntıları noktalar halinde, Türk dönemi yapı ekleri beyaz. A=Sarnıçlar. Ö. 1:1000.

6. Yüzyıl Sonu / 7. Yüzyıl Başı

İmparator Maurikos (582-602) ve Phokas (602-610) döneminde sadece küçük yapı çalışma-

263. Tüm saray bölgesinin ve bu bölgede gözlemlenen kalıntıların konumu ve kaynaklardan günümüze kalan bilgilere göre sarayın yapı gruplarının yerlerini belirleme çalışması. Ö. 1:5000. (Temeller beyaz, üst yapının kalıntıları siyah. Genişçe taranan-lar: Sarayın 4. yüzyılda yayıldığı alan; A-G arası harfler Mamboury-Wiegand'ın sınıflandırmasıdır. Plan ise 1917-1918 yıllarının 1:2000 ölçeğindeki kadastrosundan alınmadır).

ları gerçekleşir. Bunlar iki imparatorun da heykellerini diktirdikleri ve Phokas'ın bir silah deposu yaptırdığı Magnaura Bölgesi'nde yoğunlaşır (Kedren I 709 B). Magnaura ile bağıntılı olarak Maurikios bunlara ek yarı yuvarlak bir yapı (Teras, portiko?) yaptırır (Theoph 274 Boor).

7. Yüzyılın Sonu

II. İustinos döneminde başlanan saray kompleksinin batıya doğru genişletilmesini, sonraları karışık bir döneme giren yönetim sürecinin başında II. İustinianos (685-695; 705-711) sürdürür. Bugünkü Sultan Ahmed Camii'nin güneybatısındaki eski evler yıkılır. Bunların arasında küçük bir kilise olan Theotokos Kilisesi de *τοῦ Μητροπολίτου* vardır. Bu kilise yerine imparator Petrion'da başka bir kilise yaptırır (Theoph 368 Boor). Bu arada yüz yılı aşkın bir geçmişi olan eski Khrysotriklinos ve ona bağlı konutlara iki büyük mekân, başka deyişle yaptıranların adını taşıyan iki adet galerili yapı, Lausiakos (Preger 257) ve yaptıranın adı verilen "İustinianos" eklenir. Bunlar *Σκῦλα* adlandırılan kapı ile sarayın dış kapılarından birine bağlanır. Buna ek olarak yıkılan kilisenin yerine "Maviler" için (*φιάλη καί βάθρα τοῦ δήμου τῶν Βενέτων*) avlusu ve çeşmesi olan bir tesis yapılır. Aynı zamanda genişletilmiş saray bölgesi yeni kalın duvarlarla *περιτειχίσματα* emniyete alınır (Theoph 367 Boor).

8. Yüzyıl Ortası (768 Öncesi)

Güneybatı saray bölgesinde V. Konstantinos Kopronymos (741-775) tarafından bir Meryem Kilisesi yapılmış olmalıdır. 768 yılında ise oğlu Leon ve İrini bu kilisede evlenirler (Theoph 444 Boor). 9. yüzyılda yenilenen kilise, Khrysotriklinos civarında Pharos terasında aranmalıdır.

9. Yüzyılın İkinci Çeyreği

İsa ikonasının Khalke'den 718 yılında III. Leon tarafından uzaklaştırılması ile birlikte "ikonakırıcılık" döneminin başlamasından sonra, 8. yüzyılda saraydaki yapı çalışmaları bir süreliğine durur: Theophilos döneminde (829-842) Daphne Sarayı ve Khrysotriklinos kompleksi civarına pek çok küçük yapı inşa edilmiştir. 840 yılında Sigma ve Trikonkhos ile birlikte iki katlı yapı grubu ve daha doğuda olduğu sanılan *Μαργαρίτης, Καριανός, Μουσικός, Καμιλᾶς* ve *Ἔρως;* inşa edilir. Aynı zamanda imparator, Lausiakos ve İustinianos'un mozaik dekoruyla ilgilenir (TheophCont 147 B).

9. Yüzyılın Ortası

III. Mikhail (842-867) Khrysotriklinos civarında ve yakınındaki bir terasın üzerindeki fenerin (*ὁ Φάρος*) hemen yanında, eski bir kilisenin yerine Theotokos'a adanmış kubbeli bir kilise *τοῦ Φάρου* inşa ettirir. Kilise 864 yılında kutsanır [5] ve Daphne Sarayı'ndaki Stephan Kilisesi'nin bazı işlevlerini üstlenerek kısa zamanda kutsal eşyalarla donanır. Bu dönem Khrysotriklinos da aziz resimleriyle bezenir (AnthPal I 106), saray bölgesinde Theoktistos tarafından bir hamam yaptırılır (TheophCont 815 vd. B). Eski Magnaura Sarayı'nda ise üniversite yeniden kurulur.

9. Yüzyılın İkinci Yarısı

I. Basileios döneminde (867-886) yerleşim alanının genişletilmesinin yanısıra (Pentakubikulum ve Kainurgion), sarayın civarı da genişletilir. 876 yılında eski Tzykanisterion Bölgesi'nde büyük bir Meryem kilisesinin, 881 yılında kutsanan kilise *Νέα*'nın ve yanında yer alan şapellerin (Aetos ve Hag. Elias) ve bu kilise grubuna ait yapıların (*ταμεῖον* ve *οἰκονομεῖον*), inşası başlar. Bu arada pek çok eski kilise soyulur (TheophCont 325-331 B). Bu bölgeye "Yeşiller" ve "Maviler"e ait birer Phiale (antik kap) yerleştirilir. Bu arada iki parti için öngörülen avluların üzerine bir şapel ya da bir hamam inşa edilir (TheophCont 336 B). Nea tarafından kullanılan eski Tzykanisterion'a yedek olarak imparator, sarayın doğusundaki araziyi satın alır ve buraya yeni bir polo sahası ve paradan sakınmadan büyük bir ahır yaptırır (TheophCont 328 B). Ayrıca yıkılmak üzere olan Khalke onarılır ve adliye sarayına dönüştürülür

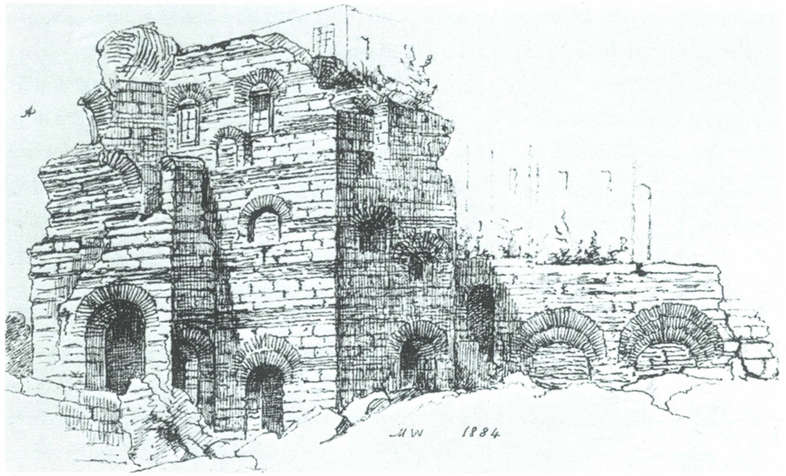

264. Saray yapıları kompleksinin merkezindeki binaların (B) içinde yer alan rampalı kulenin görünümü (krş., resim 263 ve 265). 1884 civarı.

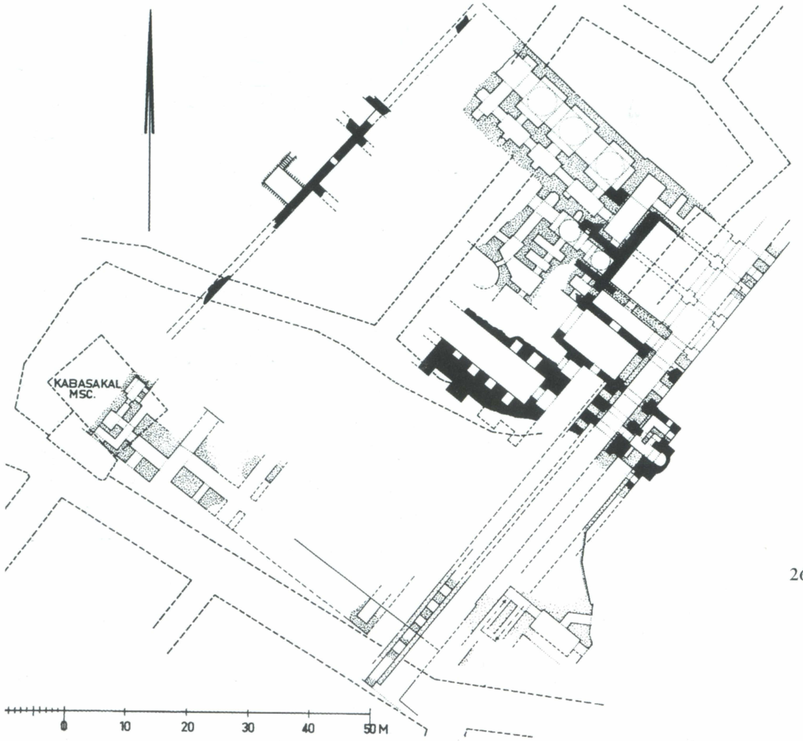

265. Saray yapıları kompleksinin merkezinde yer alan binaların konumu. Ö. 1:1000. (Temeller noktalarla, üstyapı siyah, günümüzdeki caddeler çizgilerle verilmiş).

266. Resim 265'de doğuya doğru ileri çıkmış rampalı kulenin yak. 1914'de güneydoğudan görünümü.

(Kedren II 204 B). Mahzenlerinde ise tutuklular hapsedilir. Davalar, Magnaura Sarayı'nda ve Hippodrom'da görülür. VI. Leon döneminde (886-912), küçük yapı çalışmalarının yanı sıra Pharos Kilisesi yakınındaki Ayios Demetrios yeniden inşa edilir.

10. Yüzyılın İlk Yarısı

Konstantinos VII Porhyrogenetos (913-959) *Καμιλᾶς*'da bir kütüphane yaptırır (TheophCont 145 B). Bu arada saray, öncelikle de Triklinos *τῶν ἰθ' ἀκκουβίτων* (TheophCont 449 B), Konstantinos Sarayı'nın ziyafet salonu, tümüyle onarılır. Bunu izleyen dönemde inşaat –Nikephoros II Phokas (968-969) tarafından Bukoleon Sarayı'nın (→) yaptırılması dışında– durur.

12. Yüzyıl

Sonradan torunu I. Manuel'in yapımını sürdürdüğü Blakhernai Sarayı'nın (→) yapımına Aleksios I Komnenos tarafından (1081-1118) başlansa da, eski saray, önemli devlet büyüklerinin ağırlandığı (1161 yılında Sultan Kılıç Arslan; 1170 yılında Kudüslü Amaury) resmî imparatorluk ikâmetgâhı olarak kalır. Bu nedenle de eski yapılar I. Manuel (1143-1180) tarafından yeniden düzenlenir (Kinnam 171 B). Bunlar arasında 7. yüzyılın sonlarından kalma, önceleri *Μανουηλίτης τρίκλινος* ve sonraları oryantal dekorundan dolayı *Μουχρουτᾶς* veya *περσικὸς δόμος* adını alan Lausiakos vardır.

Geniş alana yayılmış saray bölgesinin bölümleri, kazı buluntularına göre [3] 12. yüzyılın sonlarında çöplük olarak kullanılmaktadır. Porta Karea'nın civarındaki mahzenlere altın işçilerinin atölyeleri yerleştirilir. İsaak II Angelos (1185-1195) sarayda bazı onarımlar gerçekleştirse de (NikChon 580 B), sarayın bazı bölümlerini sistematik olarak kendi tarafından yapımı gerçekleştirilen Ayios Mikhail Kilisesi'nde kullanmak için *ἐν τῷ Ἀνάπλῳ* talan eder. Bu arada Khalke'nin ünlü kapıları da oraya götürülür (NikChon 582 B)

13. Yüzyılın İlk Yarısı

Aleksios III Angelos döneminde imparator odalarının zemini çöken (NikChon 703 B), zaten çoktan yıkılmaya yüz tutmuş saray 1204 yılında

267. Büyük Saray'ın (resim 263'de A ve B) 1912 yangınının ardından kuzey bölümüne bakış. Solda 1844-1863 yılında üniversite olarak inşa edilen ve 1933 yılında yanmış olan eski Adliye Sarayı. Yeni inşa sırasında E. Mamboury, Th. Wiegand ve ekibi tarafından 1913 ve 1918 yılları arasında sarayın pek çok bölümü belgelenmiştir.

Montferrat Dükü'nün adamları tarafından işgal edilir ve yağmalanır. Latin Dönemi'nde ise Pharos Kilisesi "Capella Imperialis" olarak işlev görür. Sarayın bazı bölümleri Blakhernai Sarayı'nın yanı sıra kullanılır.

1261

Mikhail VIII. Palaiologos (1259-1282) kent geri alındıktan sonra Blakhernai Sarayı'nın yeniden yapılmasına kadar eski sarayda oturur. Ancak eski saray Blakhernai karşısında gittikçe önemini yitirmekte ve çökmektedir. 1289 yılında artık dik duramayan II. İustinianos Triklinos'u, 13. yüzyılın sonlarına doğru bir fırtınada yıkılır (Pachym II 145 B).

14.-15. Yüzyıllar

Son dönem Palaiologos imparatorları eski sarayı *τὸ μέγα παλάτιον* seyrek olarak ziyaret ederler. Eski sarayın mahzenleri zindan olarak kullanılır. Kenti ziyaret edenler, hacılara açık kiliseleri olan sarayı muhteşem büyüklükte bir yapı olarak tasvir ederler. Tasvirlere göre saray surlarla çevrelenmiş bir kente benzer ve pek çok heykelle süslenmiştir. Buondelmonti (1420) özellikle Nea'ya ve görkemli Pharos'a değinir.

Türklerin kenti almalarının ardından burada pek çok küçük camilerle (Akbıyık Mescidi, Cankurtaran Mescidi, İshak Paşa Camii (→), Kanlı Mescid, Nalband Mescidi bkz., resim 358) bir yerleşim bölgesi oluşur. Yeni inşaatlar yapılırken bazı var olan yapı bölümleri kullanılmaya devam edilir, başkaları ise yapı malzemesi edinmek için yıkılır. 1490 (ya da 1489 yılında) güçlü bir fırtınada saray bölgesinde yer alan ve barut deposu olarak kullanılan Güngörmez Kilisesi'ne yıldırım çarpar ve bu patlamanın sonucu civardaki 800 ev (ve sarayın kalıntıları) harap olur.

16.-17. Yüzyıllar

16. yüzyılda At Meydanı'nın güneyinde yer alan bölgede –ortalama Daphne ve Kathisma Sarayı'na ve kapalı Hippodroma tekabül eden bölge– tek tek büyük saraylar yapılır ve bölge yoğunlaşır. Sultan I. Ahmed (1603-1617) 1608-1609 civarında bu saraylardan bazılarını satın alır ve burada 1609-1617 yılında kendisinin vakfettiği Sultan Ahmed Camii'ni (→) yaptırtır.

19.-20. Yüzyıllar

Yüzyıllar süren yağmalama ve yoğun biçimde yapılan inşaatların ardından 19. yüzyılın ikinci yarısında eski edebî kaynaklar kullanılarak sarayla ilgili bir araştırma başlar (Paspates, Ebersolt). 1912 yangınının yapıları ortadan kaldırmasıyla birlikte ilk arkeolojik araştırmalar yapılabilir duruma gelir [6]. Bunları ise 1935-1938 ve 1952-1954 yıllarında iki büyük kazı [2] [3] izler. Bölgede, 1934 yılında çıkarılan inşaat yasağına rağmen inşaatlar sürdürüldüğünden çok az yer dışında arkeolojik gözlemler yapılamamış ve sonuç alınanamamışır.

SkByz I, 188-222; J. Labarte, Le palais impérial de C'ple et ses abords, Paris, 1861; Didron, Le palais impérial de C'ple, Annales Arch 21 (1861), 261-276, 309-328; H. Montucci, MémAcInscr 1877; G. Hertzberg, Byzantinische Kaiserpaläste, Sybels HistorZeitschr 2. sér 15 (1884), 451-462; A. G. Paspates, *Τὰ βυζαντινὰ ἀνάκτορα καὶ τὰ περὶ αὐτῶν ἱδρύματα*, Atina, 1885 (=The Great Palace of C'ple, London, 1893); D. Bjeljaev, Byzantina I. Zapiski ImpRus ArheolObscestva 5 (Petersburg, 1892); A. Heisenberg, Nikolaos Mesarites. Die Palastrevolution des Johannes Komnenos, Würzburg, 1907, 25-26, 54-63; Richter, 253-371 + Preger, BZ 10 (1898), 198-201; X. A. Siderides, *ΚΕΦΣ* 31 (1909), 107-112; J. Ebersolt, Le Grand Palais de C'ple et le Livre des Cérémonies, Paris, 1910; A. Zanotti, Autour des murs de C'ple, Paris, 1911; E. Dalleggio d'Alessio, CRAcInscr 1912, 305-308; J. B. Bury, The Great Palace, BZ 21 (1912), 210-225 + J. B. Bury, The Classical Review 25 (1911), 175-177; J. Ebersolt, CRAcInscr 1913, 31-39; T. Wiegand, AA 1914, 101-106; J. B. Bury, Muséon 3. sér I (1915), 106-115; J. Ebersolt, Mission archéologique de C'ple (II: Recherches dans les ruines du Grand Palais), Paris, 1921, 28-37; Ebersolt, Sanct 17-30; E. Mamboury - T. Wiegand, Die Kaiserpaläste von K'pel zwischen Hippodrom und Marmarameer, Berlin, 1934 [6] + E. Weigand, BZ 36 (1936), 166; A. Vogt, Le livre des Cérémonies (CollByzBudé)), Commentaire I, Paris, 1935; Kautzsch, Kapitellstudien 155, 206; K. Mijatev, IBAI 10 (1936), 136-144; Schneider, Byzanz 84; E. Mamboury, Byz 11 (1936), 281-283; A. Vogt, EO 35 (1936), 436-441; A. Piganiol, Byz 11 (1936), 383-390; H. Leclerqc, DACL 13, I (1937), 510-585; G. Brett, Antiquity 11 (1937), 356-359; A. Vogt, L'Hippodrome "couvert", EO 37 (1938), 23-35; R. Janin, EO 38 (1939), 128-131, 386-387; G. Martiny, Die Ausgrabungen im byzantinischen Kaiserpalast, SK 11 (1940), 201-203; A. Vogt, Notes de topographie byzantine, EO 39 (1940), 78-90; G. Brett - G. Martiny - R. Stevenson, The Great Palace of the Byzantine Emperors, Oxford, 1947 [2]; R. Guilland, EEBS 18 (1948), 153-172; L'Augusteus, REB 6 (1948), 167-180; R. Guilland, Le Delphax. AIPHOS 10 (1950), 293-306; Le palais d'Hormisdas. BSl 12 (1951), 210-237; C. Mango, Le Diippion. Étude historique et topographique, REB 8 (1951), 152-161; Autour du Grand Palais de C'ple. CahArch 5 (1951), 179-186; E. Mamboury, Byz 21 (1951), 425; F. Dölger - A. M. Schneider, Byzanz (WissForschBer 5), Bern, 1952, 265; R. Guilland, L'assassinat de Nicéphore II. Phokas, BSl 13 (1952), 101-136; Janin, Géographie 1 96, 241-245, 375-378, 489-490; R. Guilland, Le Consistoire, Hell 14 (1955), 106-122; Eyice, Guide No. 38; R. Guilland, Les quartiers militaires, BSl 17 (1956), 58-97; R. Jenkins - C. Mango, DOP 9/10 (1956), 125-140 [5]; R. Guilland, La Magnaure, EEBS 27 (1957), 63-74; L'Hippodrome Couvert, BSl 19 (1958), 26-72; Le Sigma, EEBS 28 (1958), 216-247; La Thermastra, JÖBG 7 (1958), 75-85; D. T. Rice (ed.), The Great Palace of the Byzantine Emperors. Second Report, Edinburg, 1958 [3] + C. Mango - J. Lavin, ArtBull 42 (1960), 67-73 [4] + R. Guilland, BZ 52 (1959), 120-123 + S. Eyice, Belleten 25 (1961), 125-135; R. Guilland, Les péridromes ou galérie de Marcien, le Décime, Hell 16 (1959), 77-90; La Cour de Daphne, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 42 (1959), 268-280; C. Mango, The Brazen House. A. Study of the Vestibule of the Imperial Palace of C'ple. With an Appendix of E. Mamboury, Kopenhagen, 1959; R. Guilland, Les phiales des factions, JBÖG 9 (1960), 71-76; R. Guilland, Les Noumera, REB 19 (1961), 401-418; R. Guilland, Sur les itinéraires du Livre des Cérémonies, JÖBG 10 (1961), 39-52; *Ἀθηνᾶ* 65 (1961), 74-100; I. Lavin, The House of the Lord: Aspects of the Role of Palace Triclinia, ArtBull 44 (1962), 1-27 + J. Christern, IstMitt 13/14 (1963/64), 108-112; R. Guilland, Les XIX Lits, JÖBG 11/12 (1962/63), 85-113; S. Eyice, AAMusIst 11/12 (1964), 23-33; R. Guilland, La porte des Skyla, EEBS 33 (1964), 70-86; La terrasse du Phare, JÖBG 13 (1964), 87-101; La Porte d'Ivoire, Byz 34 (1964), 329-346; Krautheimer, 53-54, 251-255; R. Guilland, L'escalier en colimacon..., DChAE 4 (1964), 281-291; Janin, CB 106-112; S. Miranda, Les Palais des Empereurs Byzantins (yeni bs.,), Mexico, 1965; F. Dirimtekin, Les Palais Impériaux byzantins, Corsi Ravenna 12 (1965), 225-245; R. Krautheimer, Die Dekaenneacubita..., RQu Suppl. 30 (Tortulae; Freiburg, 1966), 195-199; R. Guilland, Les Saints-Apôtres, BNJ 19 (1966), 63-74; Les limites du Grand Palais à l'ouest, REG 80 (1967), 413-417; PKG 3 (1968), 24-26; S. Miranda, Autour du Grand Palais des Empereurs Byzantins. Nouvelles rectifications à l'ensemble du Grand Palais, Mexico, 1968 [1]; R. Guilland, Etudes de Topographie de C'ple Byzantine (BerlByzArb 37, 1), Berlin-Amsterdam, 1969; R. Guilland, La disparition du Grand Palais, BSl 31 (1970), 189-191.

Mozaikler:

G. Brett, Antiquity 11 (1937), 356-359; A. Vogt, EO 35 (1936), 436-441; A. M. Schneider, AA 1939, 182-187; G. Brett, Journ Warburg-Courtauld-Inst 5 (1942), 34-43; G. Brett - G. Martiny - R. Stevenson, The Great Palace of the Byzantine Emperors (Walker Trust), Oxford, 1947; D. T. Rice, ILN (13.12.1952); Pepragmena 9. IntByzKongr. I (1955), 468-473; Revue des arts 1955, 159-166; Archaeology 10 (1957), 174-180; J. Lafontaine, Byz 29/30 (1959/60), 362-363; P. J. Nordhagen, The Mosaics of the Great Palace..., BZ 56 (1963), 53-68; D. T. Rice, *Χαριστήριον* A. Orlandos (Atina 1965) I, 1-5; V.N. Lasarev, Storia della pittura bizantina (Turin 1967), 45 vd.; PKG 3 (1968), 166; S. Hiller, Kairos 11 (1969), 275-305; F. d'Andria, Contributi IstArchUnivCattSacro Cuore 2 (1969), 99-109.

LAUSOS SARAYI

Adı: *Τὰ Λαύσου οἶκος; Λαυσεῖον*

Yak. 5. Yüzyılın Başları

Batıya doğru yükselen ve sınırları kuzeyde Mese, doğuda Hippodrom'a paralel olan caddeyle, güneyde ise Antiokhos arazisi (→) ile çizilebilen sahanın üstünde praepositus sacri cubiculi Lausos (Preger 170) –rakibi Antiokhos ile aynı zamanda– görkemli bir saray yaptırır. Saray konumu ve ölçümlere göre Mese'nin güneyinde daha önceden var olan dükkânlara da uyum sağlayarak inşa edilir.

Bu sarayda pek çok ve büyük sanat eserleri olan antik heykeller bulunur (Lindos Athenası, Praksiteles'ten Knidos Aphroditi; Lysippos'un Samos Hera heykeli; Phidias'ın Zeus heykeli vd.: Kedren I 616 B). Yapının ana mekânları güneye doğru giden bir eksen üstünde dizilmiş odalardır: Yarı daire biçimindeki sütunlu giriş (portiko), bir kubbe ile örtülmüş nişli yuvarlak yapı (çapı 22 m), aksiyal biçimdeki kapılar ve iki apsisli ön oda ile bağlanmış olan apsisli uzun bir salon (12,4 x 52,5 m). Bu salon ikinci yapım aşamasında üç apsisle genişletilir ve üçüncü yapım aşamasında ek duvar payelerinin eklenmesiyle kubbeli hâle getirilir. Kesidinde bu salon, İmparatorluk sarayındaki (→) büyük Triklinos'a benzer. İki ana mekânın duvarları kesme taşlar ile beş katmanlı tuğla bandlarından inşa edilmiştir. İkinci yapım aşamasının apsisleri tuğla duvarlardan ve kesme taşlardan oluşmuştur. Asıl aksın kuzeyinde ve güneyinde yer alan yan odalar (bunlar apsisli odaya kapılarla bağlanırlar) ancak kısmen ortaya çıkarılmış, kısmen sonradan yapılan binalar nedeniyle zarar görmüşlerdir.

5.-6. Yüzyıllar

Kent içinde çıkan yangınlar nedeniyle zarar görmüş saray (456; Kedren I 610 B; 476: Kedren I 616 B, Zonaras III 131 B; 498: ChronPasch 608 B; 512: Victor Tunnensis, ChronMin II 195=PL 58, 951 B; 532: Theoph 184 Boor) 476 yılında tümüyle yıkılır ve sanat koleksiyonu yok olur. Bunun ardından kısmen yeniden inşa edilen yapı Ksenodokhion ve konut olarak kullanılmıştır (Kedren I 564 B).

7. Yüzyıl Başı

Saray bölgesini yine bir yangın etkiler (603: ChronPasch 695 B). Belki de bu arada büyük yuvarlak yapı zarar görür. Yapının kısmen yıkılmasının, o dönemde hemen bitişikteki Euphemia Kilisesi'nin kuzey doğu Martyrion'unun yapımıyla bağlantılı olduğu düşünülür (bkz., s. 122 vd).

Kesin bilinmeyen bir dönemde değerli yapı ögelerinin yıkılmasının ardından, yuvarlak yapının kalıntıları ve apsisli yapının alt kısımları, sağlam tuğla duvarların yapılması ile sarnıca çevrilir ve bu amaca son dönemlerde de hizmet eder (yaklaşık 18. yüzyıla kadar).

20. Yüzyılın Ortası

1952 yılında Adliye Sarayı'nın yapımıyla bağlantılı olarak, sarayın güney kısmı ortaya çıkarılır. Divanyolu'nun güney cadde cephesi yıkıldıktan sonra, 1963 yılında cadde yapımı çalışmaları ve de saray bölgesindeki kazılar bunu izler.

Saray:

SkByz I, 439; Mordtmann, Esquisse 67 (No. 119); E. Mamboury, Byz 21 (1951), 455-459; J. Lafontaine, Byz 29/30 (1959/60), 372-373; R. Guilland, Etudes sur la topographie de C'ple byzantine: La palais de Lausus, Hell 17 (1962), 95-104; Janin, CB 379; N. Dolunay, - R. Naumann, AAMusIst, 11/12 (1964), 136-140; R. Naumann, Vorbericht über die Ausgrabungen zwischen Mese und Antiochos-Palast 1964 in Istanbul, IstMitt 15 (1965), 135-148; R. Janin, REB 23 (1965), 252-257; R. Krautheimer, Die Decaenneacubita in K'pel, RQu-Supplementheft 30 (Tortulae; Freiburg 1966), 195-199; J. Lassus, La salle à 7 absides..., Antiquités Afric. 5 (1971), 193-207.

Heykeller:

Richter 416; A. Nagl, RE Suppl. VII 365-366 (1940).

268. Güneyden (Triklinium olup olmadığı kesin bilinmeyen) uzun apsisli mekânın güney dış duvarına bakış. Arka planda büyük yuvarlak yapının kalıntıları (krş., resim 109 ve 263).

269. Güney duvardaki üç apsisden ortadakine güneyden bakış. Bir kesme taş bandının tuğla duvar üstündeki kalıntıları. Daha yukarıda duran ve payelerle güçlendirilmiş iç duvarlar yapının bir sarnıca dönüştüğünü gösterir (resim 109'da noktalarla verilmiş).

270. Kazılarda çıkarılan erken Bizans dönemine ait yuvarlak yapının doğu duvarının (krş., resim 86) kuzeyden görünümü (Kasım 1965). 10. yüzyıl sarayının arka duvarı ve resmin yukarısında Bodrum Camii.

MYRELAION SARAYI

5. Yüzyılın Ortası / İkinci Yarısı

Forum Theodosii (→) ile Bovis/Bus (→) arasında yer alan ve batıya doğru hafifçe inen yamaçta, Eleutherios Limanı'nın 250 m kuzeyinde saraya benzer bir yapı inşa edilir. Bu yapıdan sadece 29,6 m=100′ iç ve 41,8 m dış çapıyla, büyük nişli yapının 3,8 m yüksekliğinde, kuzey ve güneyde sütunların izlediği kapılarla ulaşılabilen altyapısı kalmıştır. Kesme taşlar ve tuğla katmanlarından oluşan, bir dönemler kubbe ile örtülü olan yuvarlak yapı kuşkusuz daha büyük bir yapının (belki de Thermae Anastasianae ya da domus Arkadiae'nin) bir parçasıdır. Rice'ın 1930'larda saptadığı, daha güneyde yer alan ama yuvarlak yapıyla aksiyal bir ilişkisi olmayan, ortalama 2 m derinliğinde bir seviyede yer alan bir merkezî bina da bu yapıya aittir.

10. Yüzyıl Başı

Romanos I Lekapenos'un (919-945) Myrelaion Manastırı'nı 923 yılından önce *ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ τοῦ βασιλέως* kurduğu haberi (Theoph-Cont 402 B) yuvarlak yapının kalıntıları üzerinde gün ışığına çıkarılan yapının belki de Romanos'un tahta çıkmadan önceki konutu olduğunun tek kanıtıdır.

Eski yuvarlak yapı, yeniden kullanım açısından pek çok avantaj sağlar: Saray yüksek bir yerdedir ve bu nedenle de geniş bir bakış açısı ve mimari yönden etkili bir konumu vardır. Ayrıca eski yapı sarayın planına uygun bir biçimde sütunlar ve duvarlarla kubbe ile örtülü bir sarnıca dönüştürülünce kendi su gereksinimini sağlayacak duruma da gelir. Bu dönüşüm sırasında daha çok başka yapıların kalıntıları kullanılmıştır. Sarayın genel çizgileriyle saptanan planı, bir ana mekân ve iki ek yapının ve bunların arasında sütunlu bir portik'in olması gerektiği görüşünü güçlendirir. Daha aşağı seviyede bulunan yapı bölümleri de ana binayla ilintili olmakla beraber, son zamanlarda bunların yerini artık başka yapılar almış bulunmaktadır.

Sarayın hemen güneydoğusunda iki katlı kilise (Bodrum Camii→) yükselir. Caminin zemin katı daha sonraları eklenen bir dehliz ile sarnıca bağıntılıdır. Yukarı katta ise yüksek bir galeri, saray ve kiliseyi birbirlerine bağlar.

271. 10. yüzyılda eklenmiş ana kapının ve erken Bizans dönemine ait yuvarlak yapının kuzey cephesinin kuzeyden görünümü. Kapının önünde belki de Lausos Sarayı'nda olduğu gibi yarı yuvarlak bir portiko vardı.

20. Yüzyıl

Bodrum Camii'nin civarındaki bölgenin 1911 yılında yanmasının ardından, cami kaderine terkedilir. İlk araştırmaları K. Wulzinger gerçekleştirir. 1930-1931 yılında D. T. Rice ve Th. Macridy Bodrum Camii civarında kazı yaparlar ve 1965-1966 yılında R. Naumann iki girişi ve sarnıcın bölümlerini ortaya çıkarır.

FORCHHEIMER-STRZYGOWSKI, 58-59 (No. 7); K. WULZINGER, Byzantinische Baudenkmäler zu K'pel, Hannover, 1925, 98-110; R. NAUMANN, Der antike Rundbau beim Myrelaion und der Palast Romanos I. Lekapenos, IstMitt 16 (1966), 199-216; R. NAUMANN, AnSt 17 (1967), 30-31; R. JANIN, REB 26 (1968), 181-183.

272. Yuvarlak yapının doğu duvarı ve saray alanı içinde yer alan sarnıcın tonozları.

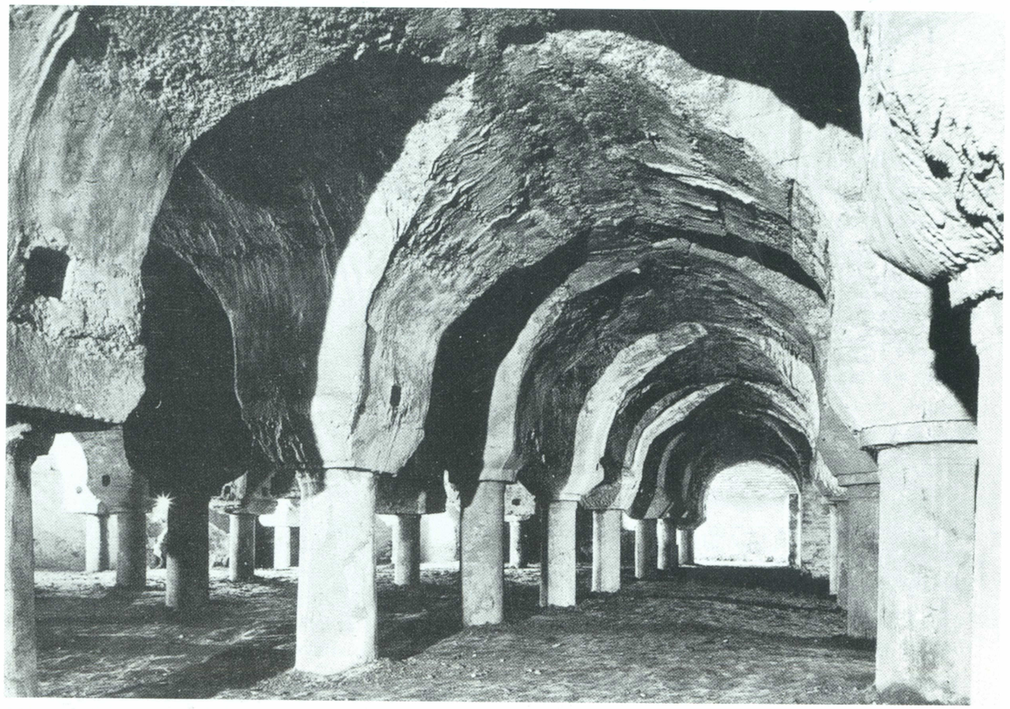

273. Myrelaion Sarayı'nın altında, üstü çapraz tonozla örtülmüş sarnıcın batı bölümü. Sarnıcın zemini daha derindedir.

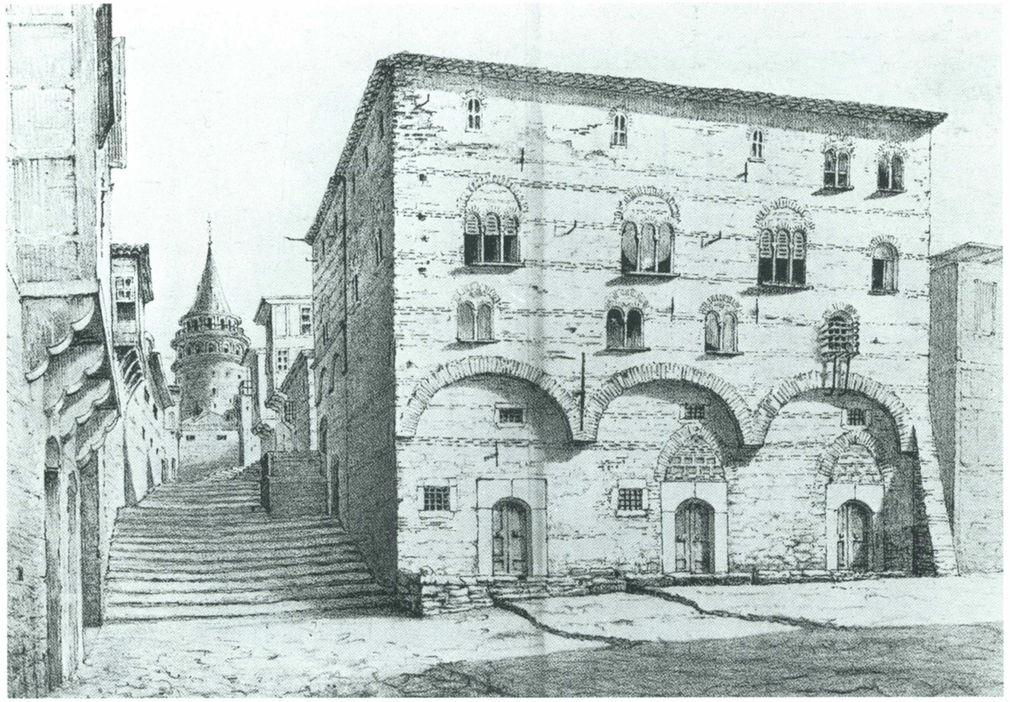

274. Sarayın güneye bakan ön cephesi. 19. yüzyılın birinci yarısındaki ön mekânıyla. Solda Galata Kulesi. Litografi.

PALATIUM COMUNIS

Adları: Palatium Comunis; Han Franchini; Hamdi Paşa Hanı.

13. Yüzyıl Sonu / 14. Yüzyıl

Yeni kent Pera'nın oluşumu sırasında ya da az sonra Palazzo Comunale inşa edilir. Bu yapı 1315 yılında yanar ve 1316 yılında yeniden inşa edilir. Eski yapının konumu ve biçimi ile ilgili bilgi yoktur; yine de yapı eski kent bölgesinde, yani daha güneyde, Platea (Lonca) civarında aranmalıdır. Dört katlı, yamaçta yer alan yeni yapının zemin katında üç kubbeli odası vardır. Birinci ve ikinci katlarda ise büyük odalar yer alır ve genelde Pera'da yapıldığı gibi tuğla hatıllı duvar tekniğiyle inşa edilmiştir.

14. yüzyılın sonlarında sarayın cephesi Aziz Georg'un bir resmiyle süslenir.

19.-20. Yüzyıl

19. yüzyılın birinci yarısında sarayın içinde değişiklikler yapılsa da, 19. yüzyılın devamında eski salonlara evler ve atölyeler yapılır. Zemin katta yer alan dükkânlar iç merdivenlerle üst kattaki odalara bağlanır.

M. De. Launay, L'Univers-Revue Orientale 11 (C'ple 1874), 106-107; L. T. Belgrano, Documenti riguardanti la Colonia Genovese di Pera, Bologna 1888, 113 (No. 13), 162; L. De Beylié, L'Habitation Byzantine (Suppl.), Paris-Grenoble, 1903, 15-16; A. M. Schneider - M. I. Nomidis, Galata. Topogr.-archäolog. Plan, Istanbul, 1944, 35; S. Eyice, Galata ve Kulesi, İstanbul, 1969, 52.

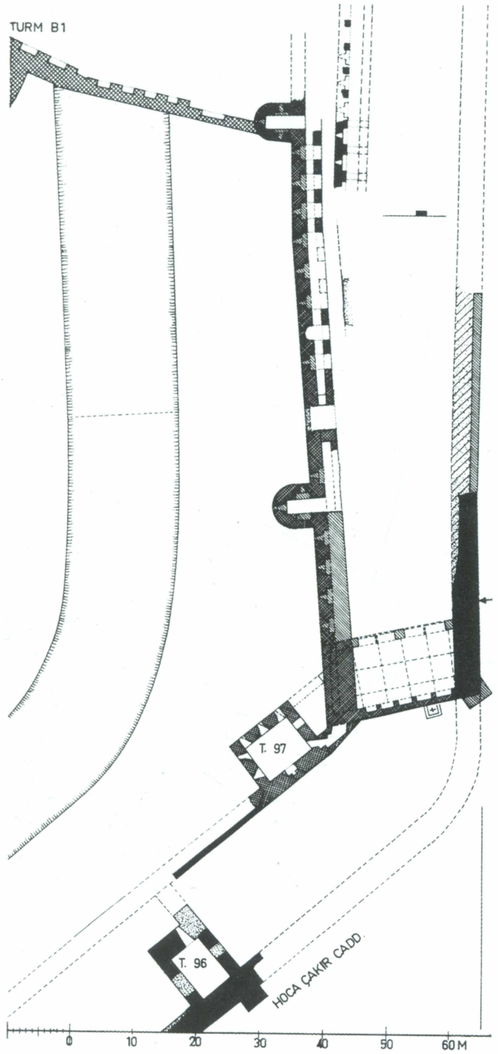

275. Tekfur Sarayı'nın eski Theodosius kara surları (siyah) ile konumu. Sarayın yapımının ilk aşamasında inşa edilen duvarlar/surlar (dar-çapraz taranmış). Blakhernai Suru'nun başlangıcı (çapraz taranmış). Palaiologos'lar Dönemi'nden kalma yapı (dar ve çapraz taranmış). Ö. 1:1000.

TEKFUR SARAYI

Eski Theodosius Suru'nun kuzey ucunda, keskin bir sur burcu ile Orta Bizans döneminde [1] (10. yüzyıl?) yapılan dikdörtgen kalın kule arasında (T 97) iç duvar ile dış duvar üzerinde bir yapı inşa edilir. Bu yapının güney duvarı dört paye ile bölünmüştür ve bugün hâlâ yapı kalıntıları arasında mevcuttur. 10-14 yüzyıl arasında yapılmış olduğu tahmin edilen bu yapı hakkındaki tartışmalar henüz sona ermemiştir. Ancak zemin kat ile birinci katta uygulanan duvar tekniği arasındaki farklılık, ayrıca mekânın üç ve güney duvarının ise dört bölüme ayrılmış olması yapının iki ayrı dönemde gerçekleştirildiğini göstermektedir. İkinci dönemin ise Palaiologos'lar Dönemi olduğu kesindir.

13. Yüzyılın İkinci Yarısı

Palaiologos'lar Dönemi'nde ve bir olasılıkla 1261-1271 yıllarında Blakhernai Sarayı'nın (→) yapımıyla bağlantılı olarak saray tümüyle yenilenir. Üç katlı yapı, tuğla kakmalarla bezenmiş cephesiyle, zemin kat çift sütunların üzerindeki dört kemerle ve de masif bir paye ile uzun dar avluya bağlanır. Üst kat, altı pencereli iki cepheden ve kemer aralarında renkli üçgen yüzeylerden oluşur. Avlunun batı duvarında yer alan yapı da, 19. yüzyılda pencere kemerinde bulunan armanın da gösterdiği üzere [2] bu dönem inşa edilir. 1328 yılında, kısa bir dönem için, III. Andronikos tarafından ikametgâh amacıyla kullanılan yapı *οἶκος τοῦ Πορφυρογεννήτου* olarak adlandırılır (Kantakuz I 305 B). Yapı, 1354 Kasım'ında, İoannes VI Kantakuzenos ve V. İoannes arasındaki çatışmalarda yeniden önemli bir rol oynar (Kantakuz III 290 B). Ayrıca 1420 civarında Buondelmonti tarafından yapılan "Palatium Imperatoris" adlandırmasına göre imparatorluğun geç dönemlerinde imparatorluk ikâmetgâhı olarak kullanılır.

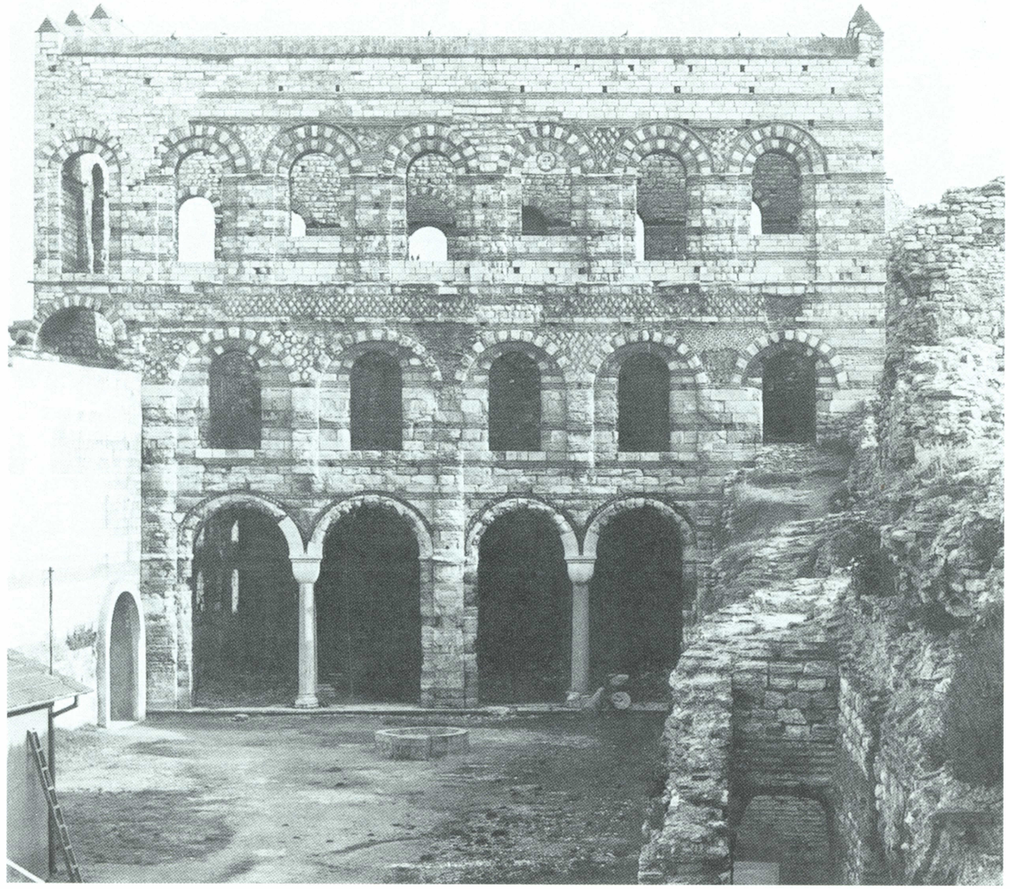

276. Sarayın avluya bakan cephesi. Geç Palaiologos'lar Dönemi'nden kalma tuğla ve yapıtaşı plakalarıyla sağlanmış zengin dekorasyon. 1864 yangınında zarar gören zemin katın mermer kısımları, avlunun 1955 yılındaki restorasyonun ardından yenilenir.

15. Yüzyılın İkinci Yarısı / 16. Yüzyıl

Saray bölgesine Selanik civarından Yahudi aileler yerleştirilir. 16. yüzyılda kısmen yıkılmış olan saray ve civarındaki eski sarnıç bir dönem sultanın hayvanlarını barındırmak için kullanılır. 17. yüzyıldan itibaren sık sık "Tekfur Sarayı" adıyla anılan yapıya seyahatnamelerde ayrıntılarıyla değinilir.

18. Yüzyıl Başı

Sarayın avlusunda 1719 (1132 H) yılında, Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın kararıyla, İznikli ustalar tarafından işletilen bir çini atölyesi kurulur. 1721 (1133 H) yılında Başmimar Mehmed Ağa atölyeler, bir fırın ve değirmen yaptırır [3] [4]. Bu atölyenin çinileri III. Ahmed Çeşmesi'nde kullanılır. Ancak kısa bir süre sonra atölye kapanır.

1805 (1220 H) yılında Adilşah Kadın tarafından civarda vakfedilen Şişehane Mescidi, adını bir olasılıkla bu fabrikanın odalarında sonradan kurulan bir cam fabrikasından alır (bkz., resim 344).

277. Batı avlu duvarının iç bölümü. Üstü örtülü seğirdim yolunun tonoz başlangıç yerleri ve Palaiologos Dönemi'nden kalma yapı (krş., resim 279).

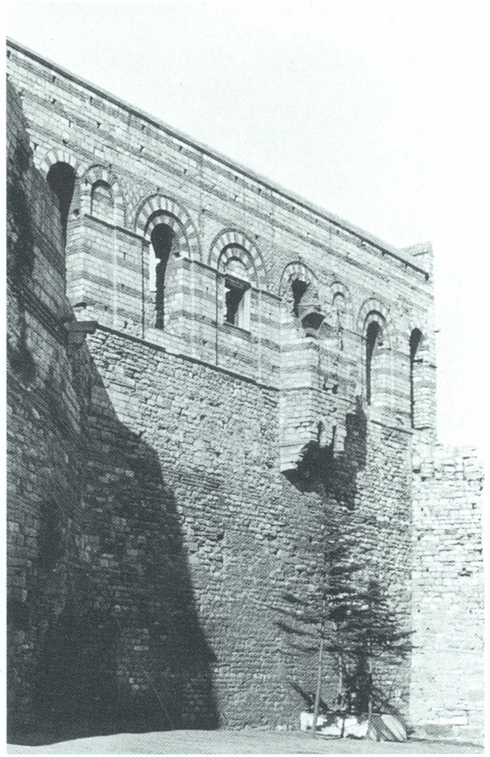

278. Sarayın arka cephesi. Küçük cumba ve köşe payelerinin üstünde, üst katı çevreleyen galerinin kalıntıları.

19.-20. Yüzyıllar

1864 yılında buradaki Yahudi evlerinde çıkan bir yangında sarayın önemli bölümleri, mermer yapı taşlarıyla iç donanımı ve güneydoğu köşesindeki balkon büyük zarar görür. Saray avlusunun kuzey bölümünde ise cam fabrikası hâlâ işlemektedir ve artıkları nedeniyle avlunun seviyesi oldukça yükselmiştir. Cam fabrikasının yerinin değiştirilmesinin ardından 1955'de molozlar Aya Sofya Müzesi'nin yönetimi tarafından temizlenir ve eski avlu seviyesi yeniden ortaya çıkartılır.

SkByz I, 362-364; Salzenberg, 124-128 (+Tf. 37-38); C. G. Curtis - M. A. Walker, Broken bits of Byzantium (1891), No. 66-67 [2]; Millingen, Walls 109-114; Gurlitt, 7-10; Wulff, 502-503; K. M. Swoboda, Römische und romanische Paläste, Wien, 1924, 164, 218; K. Wulzinger, Byzantinische Baudenkmäler zu K'pel, Hannover, 1925, 64-89+N. Brunov, Kritische Berichte, 1928/29, 132-143; D. Lathoud, EO 24 (1925), 317; J. B. Papadopoulos, Les palais et les églises des Blachernes, Atina, 1928, 172; A. Refik, Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200), İstanbul, 1930, No. 90; Darülfünun Edebiyat FakMecm 8 (1932), No. 4 [3]; Schneider, Byzanz 85; Kautzsch, Kapitellstudien 207; İstanbul Müzeleri, Guide to the Museum of Topkapı Saray, İstanbul, 1936, 72-73; B. Meyer-Plath - A. M. Schneider, Landmauer II 95-100, 105-108 [1]; A. M. Schneider, Oriens 4 (1951), 101; E. Mamboury, Byz 21 (1951), 453-454; F. Dirimtekin, Fouilles entreprises dans la partie septentrionale de Tekfursarayı, AAMusIst 5 (1952), 44-45; TTOK-Bell 123 (1952), 25-29; F. Dirimtekin, 14. Mıntıka, Fatih ve İstanbul I (1953), 193-222; Eyice, Guide No. 98; J. Lafontaine, Byz 29/30 (1959/60), 381-382; M. Erdoğan, Lale Devri Başmimârı Kayserili Mehmet Ağa, İstanbul, 1962, 24 [4]; Janin, CB 129-130; C. Mango, Constantinopolitana III. Jdl 80 (1965), 330-336; Krautheimer, 309; PKG 3 (1968), 231; O. Feld, IstMitt 19/20 (1969/70), 359-367.

279. Sarayın önündeki iç duvar ve dış duvar arasındaki geçit (ara kale) ve hendekle kuzeybatıdan görünümü. Solda Palaiologos döneminden kalan surlar.

280. Güneybatıdan Kule 97'ye ve ardından yükselen sarayın alınlığına bakış. Aynı zamanda avlunun batı duvarı ile yarım yuvarlak kule görüntüde.

AUGUSTEION

Adı: *Αὐγουστεῖον; Αὐγουστέων; ὁ τόπος Αὐγουστίωνος*

2. Yüzyılın Sonu /3. Yüzyılın Başı

Byzantion'un güney surlarının önünde yer alan, ticari amaçlara hizmet veren (*ὀψοπωλεῖον*; Preger 158) ve üzerinde Helios Zeuksippos'un tunçtan bir heykeli (*Ἥλιον*, ChronPasch 494 vd. B; Malalas 291 B) bulunan bu alan, kent yeniden Septimius Severus (193-211) tarafından inşa edilirken revaklı bir meydan olarak (*Τετράστωον; μεγίστη ἀγορὰ τετράστωος*; Zosim 97 B) yeniden kurulur. Meydanın büyüklüğü günümüze kadar kesin olarak saptanamamıştır.

4. Yüzyıl

Kent I. Constantinus tarafından yeniden kurulurken bu alan da bölümlere ayrılır. Batıda, daha yüksekte kalan bölgede Tykhe ve Rea tapınakları yapılır. Doğu kısmı ise "Augusteion" olarak ayrılır. İmparator, buraya porfir bir sütunun üstüne annesi Helena'nın heykelini diktirir (Malalas, 321 B) [1]. Mekânın doğusunda senato yer alır. Senato, bazilika biçimindedir ve önündeki avlu heykellerle süslenmiştir (ChronPasch 528 vd. B). Güney kısımda Mese (*Ῥηγία*) alanı sınırlar ancak kuzey kısmında, Aya Sofya Kilisesi önündeki sınır belirsizdir.

I. Theodosius (379-395) 390 yılında alana, imparatorun gümüş bir heykelini taşıyan bir sütun diktirir (MarcCom 62).

5. Yüzyıl

404 isyanında ilk Aya Sofya ile birlikte, Augusteion'da yer alan senato da yanar ve bilinmeyen bir tarihte yeniden inşa edilir.

I. Leon (457-474) döneminde Augusteion kent valisi Theodosios tarafından (459) yeniden inşa edilir (ChronPasch 593 B). Bir olasılık alanı çevreleyen revaklar da bu dönem yapılır.

6. Yüzyılın İlk Yarısı

532 yılındaki Nika İsyanı'nın ardından I. İustinianos kısmen iki katlı galerileri "Agora" denen yere yaptırır ve mekânı plakalarla kaplatır (Prokop. Aed I 2, 1-12). Bitişikteki senato binası da yenilenir (Prokop. Aed I 10, 5-9). Güneyden ve batıdan kapılar meydana açılır (*Πύλη τοῦ Πίνσου* ve *Πύλη τοῦ Μελετίου*). Bu inşada imparator, alanın batısında Theodosius tarafından yerleştirilmiş sütunun yerine tuğla ve mermerden yapılmış, yedi basamaklı bir altyapının üzerine yeni, yaklaşık 35 m yüksekliğinde bir sütun diktirir. 543-544 yılında da gerçeğinin üç dört katı büyüklüğündeki atlı heykelini sütunun üzerine yerleştirir (Malalas 482 B; Theoph 224 Boor; Kedren I 656 B; Preger 159).

7. Yüzyıl

Θωμαΐτης Meydanı'nın (→) güneydoğusunda patriğin görev mahalli olan birkaç katlı bir yapı inşa edilir. Bu yapı 16. yüzyıla kadar meydanın güneydoğu bölümünün sınırını oluşturur.

Böylece eskiden bağımsız olan meydan, Aya Sofya Kilisesi'nin dini ve imparatorluk törenleri için kullanılan ön avlusu haline dönüşür. *προαύλιον, αὐλή* olarak da adlandırılması bunun bir göstergesidir. Avludan çıkan bir yol kiliseye götürür. İustinianos'un at üstündeki heykeli hâlâ meydanın merkezidir. Heykelin tuğu 840 yılında düşer (LeonGramm 227 B; TheophCont 808 B; SymMag 275 B).

12.-13. Yüzyıl

11. yüzyılda meydanın batısında, patrikhanenin bölümü olarak Aziz Aleksios Şapeli yapılır. 12. yüzyılda imparatorluk birlikleri, İoannes Komnenos yanlıları ile olan savaşlarda (1182) Augusteion'un kapılarını yok ederler.

1204 yılındaki işgalde Augusteion, Latinler tarafından yağma edilir. Bu sırada İustinianos Sütunu'nun bronz kaplaması çıkarılır (NikephGreg I 275f. B). Kent yeniden alındıktan sonra meydan 1268-1271 yılında Aya Sofya'nın himayesine geçer (Regest. 1955-1956).

14. Yüzyıl

İustinianos'un at üzerindeki heykelinin 1316 yılındaki fırtınada zarar görmesinin ardından İmparator II. Andronikos (1282-1328) heykelin emniyete alınması ve onarımı için çalışmalar başlatır (NikephGreg I 275f. B). Meydan, imparatorluğun daha geç dönemlerinde büyük bayramlarda Aya Sofya'nın ön meydanı olarak kullanılır. Buraya kısmen yapılar inşa edilir. Pachymeres'in tasviri *Ἔκφρασις τοῦ Αὐγουστέωνος* bunu gösterir (NikephGreg II 1217-1220 B). 15. yüzyılın başında alan harap durumdadır. Heykel, Constantinus'un heykeli olarak geçer ve sık sık Augusteion olarak adlandırılır.

15. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

Kent alındığında İustinianos Sütunu'nun üzerinde son imparatorun başının durduğu sanılmaktadır (Dukas 300B). Kısa bir zaman sonra heykel yıkılır.

16. Yüzyılın İlk Yarısı

1510-1525 yıllarına doğru (Gyllius II 17) sütun yere indirilir ve 1540 yılına doğru yerine bir su dağıtım merkezi yapılır. Topkapı Sarayı'na getirilen heykel aynı dönemde eritilir. Alanın yeniden yapılmasının ardından sadece 7 sütun kalmıştır (Gyllius II 17). En son kalan kalıntılar 1575 yılında II. Selim Türbesi'nin yapımından önceki yıkma çalışmalarında kaybolmuştur.

Augusteion:

DC I 24, 1; J. Ebersolt, Le Grand Palais de C'ple et le Livre des Cérémonies, Paris, 1910, 14; A. Heisenberg, Nikolaos Mesarites, Die Palastrevolution des Joh. Komnenos (Programm Alt. Gymnas; Würzburg 1907), 21-24, 57-62; E. Mamboury, Byz 11 (1936), 230, 237, 252-253; Byz 13 (1938), 306-307; A. Vogt, Encore "Mélété", Byz 13 (1938), 194-196; P. Waltz, Mélété, Byz 13 (1938), 183-192; R. Guilland, L'Augustéon, EEBS 18 (1948), 161-165; C. Mango, The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace (ArkKunsthistMeddDanVidSelsk 4, 4/1959), Kopenhagen, 1959, 42-47; Janin, CB 59-62; F. Dirimtekin, Augustaion ve Milion, AMY 8 (1969), 13-48; Dagron, 138-139, 374 [1].

İustinianos Sütunu:

Constantiniade 73; F. Unger, Rep. f. Kunstwiss 2 (1879), 131-137; Mordtmann, Esquisse 64-66; O. Wulff, BZ 7 (1898), 318-319; G. Jacobs, Cyriacus von Ancona und Mehemmed II, BZ 30 (1930), 197-202; R. Rodenwaldt, AA 1931, 331-334; G. Downey, Justinian as Achilles, TrAPhAss 71 (1940), 68-77; Kollwitz, Plastik 12-15; M. P. Charlesworth, JRS 33 (1943) 10; G. Downey, ArtBull 34 (1952), 235-236; M. İzzeddin, JournAsiat 246/4 (1958), 453 vd.; P. W. Lehmann, Theodosius or Justinian? A Renaissance Drawing of a Byzantine Rider, ArtBull 41 (1959), 39-57;+C. Mango, ArtBull 41 (1959), 351-356; G. Becatti, La Colonna coclide isoriata, Roma, 1960, 90-94; Janin, CB 74-76.

281. H. Schedel'in, saray duvarını, Aya Sofya'yı, İustinianos Sütunu'nu ve Hippodromu içeren bir tahta üzerine oyma (Nürnberg 1493). Burada 1490 yılında Büyük Saray'a çok zarar veren fırtına canlandırılır. Gravür, İustinianos Sütunu'nun orijinal yerinde tasvir erken kent görüntülerinin sonuncusudur.

282. 15. yüzyıla ait bir elyazmasında İustinianos'un at üzerindeki heykelinin çizimi (Budapeşte Üniversite Kütüphanesi, Ms. 35 fol. 144 V).

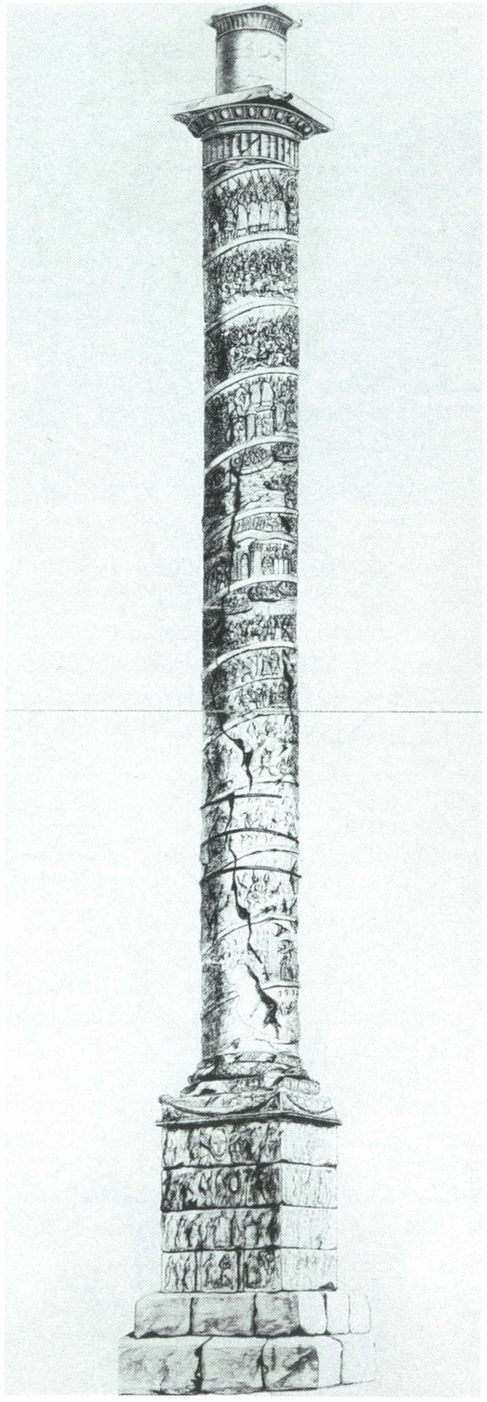

FORUM ARCADII

Adı: Yun: *φόρος 'Αρκαδίου; φόρος Θεοδοσιακός; ἀγορὰ ' Αρκαδίου*; Lat: Forum Arcadii; Forum Theodosiacum.

5. Yüzyılın İlk Yarısı

Arkadios (395-408), Kserolophos diye adlandırılan ve kentin batı kenarında yer alan bölgede, belki de daha eski bir Apollon Tapınağı temenosu yanında (Preger 160), Gainas İsyanı'nın bastırılmasının ardından 400-402 [1] yıllarında bir mermer onur-sütunu (Theoph 77 Boor; Kedren I 567 B) diktirir. II. Theodosios (408-450) tarafından Arkadios'un heykelini taşıyan, kabartmalı bir sütun yaptırılır ve bu sütun 421 yılında törenle halka açılır (ChronPasch 579 B; MarcCom 75). Bunu, galerilerle, eksedralarla ve pek çok heykelle süslenmiş (Artemis, II. Theodosios, III. Valentinianos, Markianos v.s.) Forum Tauri'ye benzer alanın yapımı izler (Kedren I 567 B; Preger 180, 207).

6.-8. Yüzyıl

542 yılındaki deprem Arkadios Sütunu'nun üstündeki heykele büyük zarar verir. 550 yılında ise sütun yıldırım nedeniyle (Theoph 222, 226 Boor) zarar görür. 740 depreminde sütun tümüyle yıkılır (Theoph 412 Boor).

13.-15. Yüzyıl

Ortaçağın Latinler döneminden kalan belgelerinin birinde buradaki sütunun üzerinde bir keşişin yaşadığına dair bir not düşülmüştür. 15. yüzyılın başlarında buraya gelen seyyahlar (Cyriacus von Ancona, Buondelmonti) "Columna historiata" hakkında bilgi verirler.

16. Yüzyıl

Türklerin fethinin ardından kısmen ahşap evler ve dükkânlar inşa edilmiş ve "Avrat Pazarı" diye geçen bu yerde pazar günleri kadınlar için pazar kurulur. Artık sadece üç tarafı açık olan sütun (Di-

283. Arkadios Sütunu'nun güneybatıdan, 17. yüzyıl sonlarına doğru yapılmış bir çizimi. R. De Gaignières Koleksiyonu (Bibl. Nat. Paris).

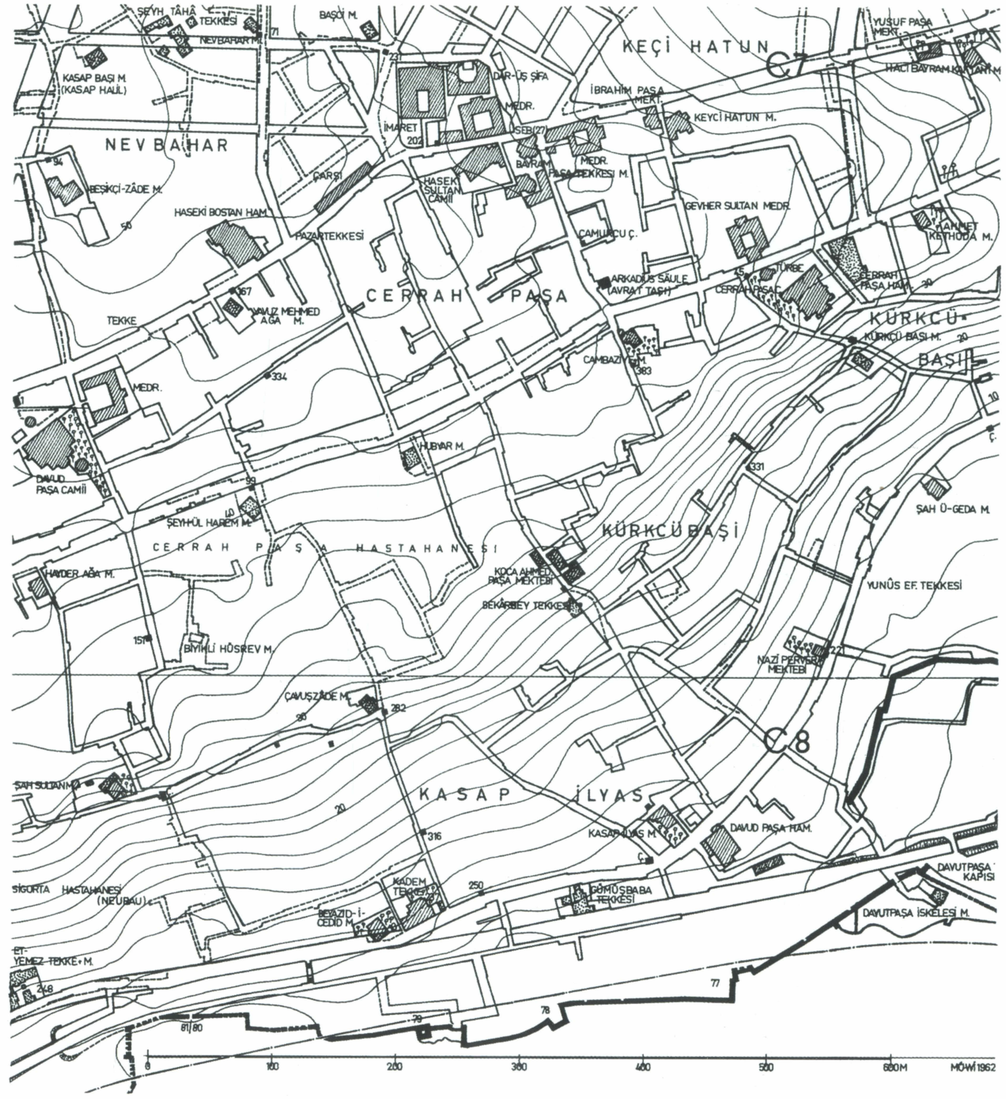

284. Kent planının C7/C8 bölgelerinden kesit. Ö. 1:5000. Arkadios Sütunu merkezde. Forumun kapsadığı yer ve biçimiyle ilgili arkeolojik veri yoktur.

285. Sütunun kaidesinin günümüzde batıdan görünümü. Taşın yüzeyi tümüyle yanmıştır. Ancak kaidenin torus'unda ve gövdenin başladığı yerde bir dönemki kabartma dekorundan izler bulunur.

kilitaş) 16. yüzyılda depremlerin ve yangınların ardından demir halkalarla emniyete alınır. Sütun, çevrede oturanların itirazına rağmen pek çok seyyah tarafından (P. Gyllius, G. Sandys, H. Dernschwam, M. Lorich) tasvir edilir ve resmedilir [1]. Üst kısmının uğradığı büyük zarara rağmen sütunun üstüne henüz çıkılabilmekteydi.

18.-19. Yüzyıllar

Oturma bölgesinde yer alan sütun pek çok yangının ardından (1633, 1660) harap durumdadır [2]. Sütunun gövdesi, etrafındaki evlere zarar verebileceğinden 1715 yılında başka yere taşınır ve gövdenin malzemesi kısmen başka yapılarda kullanılır, kabartmalar ise büyük olasılıkla saraya getirilir [3]. Ancak D. Ainaloff 1894 yılında sütunun esas yerinde parçalar bulmuş olmalıdır [4].

F. Menestrier, yıkılmadan az önce 1702 yılında Paris'de, sütunun kabartmalarını ayrıntıları ile yansıtan çizimini ilk defa yayınlar [5].

MORDTMANN, Esquisse 77; SCHNEIDER, Byzanz 79; G. MILLET, Le Forum d'Arcadius, la dénomination, les statues, Mémorial L. Petit (ArchOrChrét 1; Bükreş 1948), 361-365; R. GUILLAND, Etudes sur la Topographie de C'ple Byzantine: Les trois places (forum) de Théodose I. le Grand, JÖBG 8 (1959), 59-63; JANIN, CB 71-72.

Sütun:
Franciscus Menetrejus, Columna Theodosiana quam vulgo historiatam vocant ab Arcadio Imperatore Constantinopoli erecta in honorem Theodosii junioris a Gentile Bellino delineata (Paris 1702) [5]; Constantiniade 72-73; F. W. UNGER, Repert. f. Kunstwiss 2 (1879), 121-131; E. MÜNTZ, La colonne théodosienne à C'ple..., REG 1 (1888), 318-325; A. MICHAELIS, Drei Skizzenblätter von M. Lorch. JdI 7 (1892), 91-92; J. STRZYGOWSKI, Die Säule des Arcadius, JdI 8 (1893), 230-249; A. GEFFROY, La colonne d'Arcadius à C'ple d'après un dessin inédit, MonPiot 2 (1895), 99-129 [4]; T. REINACH, REG 9 (1896), 78-82; C. GURLITT, Antike Denkmalsäulen in C'pel, Der Baumeister 7 (1909), 55-56; MENDEL, II, Nr. 660, 1315, 1316; WULFF, 168-169; E. H. FRESHFIELD, Notes on a vellum Album..., Archaeologia 72 (1921/22), 87-104; J. KOLLWITZ, Berichte 6. IntArchKongr (Berlin 1940), 594-596; KOLLWITZ, Plastik 17-62 [1]; G. G. GIGLIOLI, La Colonna di Arcadio a Constantinopoli (MemAccArch, Lett. e BelleArti di Napoli 2), Napoli, 1952; G. BECATTI, La colonna Coclide istoriata..., Roma, 1960, 151-264; IstAns 3 (1960), 1356-1357; D. STIERNON, Le quartier du Xérolophos à C'ple..., REB 19 (1961), 176-179; CEZAR, Yangınlar 335-336 [2]; JANIN, CB 82-84; Y. CHRISTE, CahArch 21 (1971), 31-42; H. D. ANDREASYAN, TarihDerg. 27 (1973), 62-84 [3].

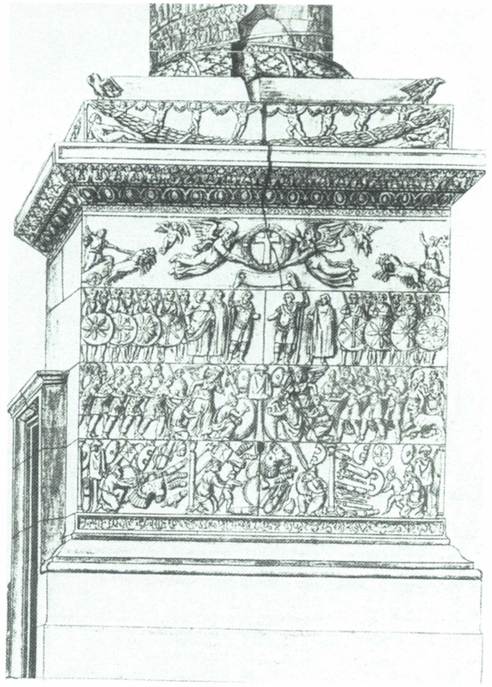

286. Kaidenin batıdan görünümü. 1570-1578 yıllarından bir sepya çizim. Ressam, imparatorluğun elçisi David Ungnad von Sonneck'in heyetindendi.

FORUM BOVİS

Adı: yun: *ὁ Βοῦς, Βοὸς ἀγορά*; Lat: Forum Bovis.

Constantinus'un planlarına göre Mese'nin oluşum sürecinde öngörülen alanın, bugünkü kent planında genel olarak Aksaray bölgesinde olduğu düşünülür. Diğer bölgeler gibi ortalama 4. yüzyılda yapılan forum, Julian tarafından (361-363) Hıristiyanların infaz edildiği yer olarak işlev görür (Preger 180). 562 yılında avlular ve atölyeler tarafından çevrelenen alan bir yangında harap olur (Kedren I 679 B). Forum, burada duran, Bergama'dan getirilmiş, boğa kafası olan tunçtan bir fırınla ünlüdür (Kedren I 566 B). Burada suçlular yakılırdı. 610 yılında Phokas'ın cesedinin burada yakılmasının ardından, Herakleios ocağı eritir (Preger 180).

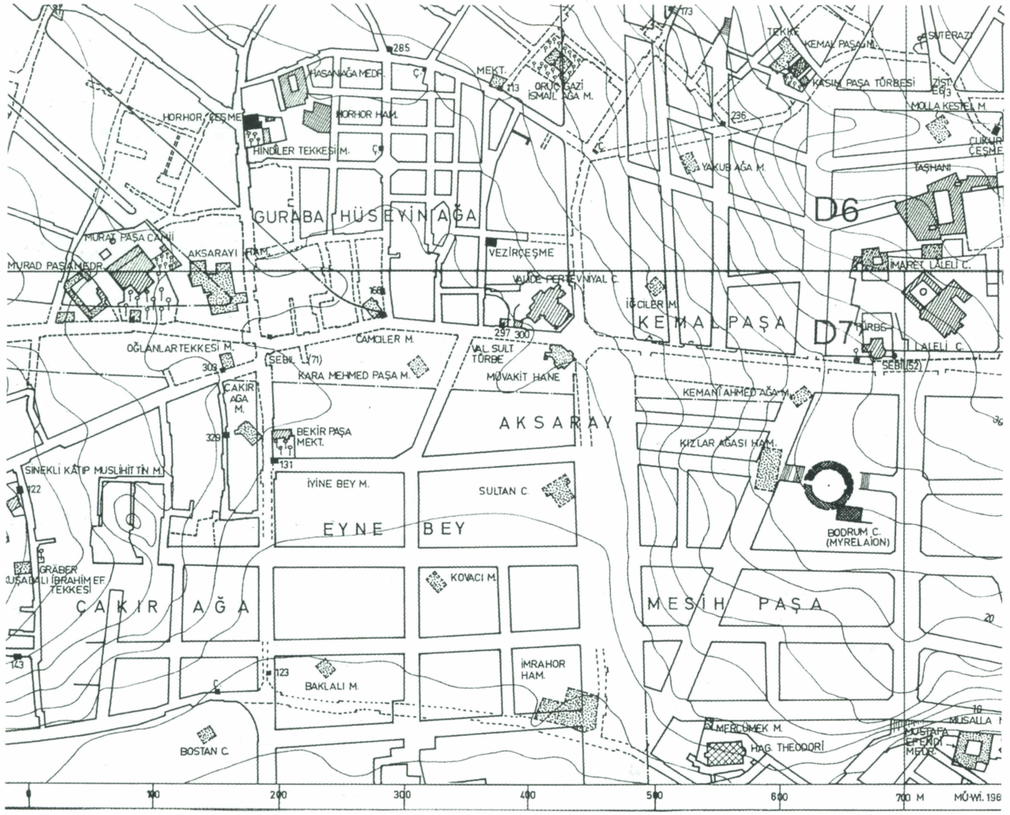

287. Kent planının D6/D7 bölgesinin kesitleri. Ö. 1:5000. Kalıntılar, forumun kapsadığı alan ve biçimine ait bilgiler vermese de, Forum Bovis'in yerinin burası olduğu düşünülür. Konumu için en uygun yer olarak tek tük kalıntının bulunmuş olduğu, plan kesitinin batısı, Murad Paşa Camii'nin güneyi ya da güneydoğusu düşünülür.

8.-9. Yüzyıllar

İkonakırıcılık döneminde burası bir infaz yeri olarak işlev görür (Synax 152 vd., 829). 9. yüzyılın ikinci çeyreğinde Hadım Niketas buraya bir hamam yaptırır (Preger 269.)

19.-20. Yüzyıllar

19. yüzyılın büyük yangınları Bovis için öngörülmüş alanı etkilememiş olsa da, Millet Caddesi ve Vatan Caddesi gibi caddelerin yapımı 1956'dan bu yana bu alanda büyük değişikliklere neden olur. 1956 yılında Murad Paşa Camii'ni (→) çevreleyen duvarda ortalama 3 m aralıkla duran, yaklaşık 3 x 4 m tabanı ve 2 m yüksekliği olan, belki de bir zafer anıtına ait olan iki paye yıkılır [1]. Başka kazı çalışmalarında bazı yapı öğeleri ortaya çıkar. Caddenin alt ve üst geçitleri için 1968-1971 yılında Valide Pertevniyal Camii'nin güneydoğusunda yapılan kazı çalışmalarında foruma ait olan kalıntılar bulunamamıştır.

UNGER, 176; MORDTMANN, Esquisse 110-112, 133; E. OBERHUMMER, RE III (1897), 1072; A. VOGT, Le Livre des Cérémonies. Commentaire I (CollByzantine; Paris 1935), 89; SCHNEIDER, Byzanz 80, 95; MdI 3 (1950), 72-73; S. EYICE, Anadolu 2 (1955), 79-88; R. JANIN, REB 13 (1955), 85-87; REB 21 (1963), 256 [1]; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60), 374 [1]; JANIN, CB 69-71.

FORUM CONSTANTINUS

Adı: Yun: *Φόρος; πλακωτὸς Φόρος; Πλακωτόν; Φόρος τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου*; Lat: Forum Constantini.

Helenistik ve Roma döneminde bölge nekropol işlevi görür. Bugünkü seviyenin ortalama 4 m daha aşağısında olan ve kısmen el değmemiş topraklarda bulunan mezarlar bölgenin en eski kullanım biçimini gösterir [1].

325-330 Arası

Yaklaşık 1,5 m yüksekliğinde toprak doldurulduktan ve eski metropol düzlendikten sonra, Severus döneminden kalma sütunlu caddenin sona erdiği büyük kapının önüne Constantinus bir forum yaptırır (Zosim 96 B). Forumun yuvarlak biçimi okyanusu tasvir ediyor olmalıdır (Preger 218) ve hem kentin yaşamında, hem de imparatorluk törenlerinde önemli bir rolü vardır [3]. Büyük plakalarla kaplanmış olan alanın (*Πλακωτόν*) iki yönünde de, forumun içinden geçen anacaddenin (*Μέση* →) bitiminde pek çok heykelle süslenmiş giriş kapıları vardır. Antik anıtlarla süslü meydanda ikinci bir senato binasının yanında dükkânlar ve daha sonra pek çok kilise yer alır.

Bu yuvarlak mekânın ortasına 328 yılında (Patria'ya göre [Preger 257] Roma'dan getirilen) ve dokuz porfir kasnaktan oluşan yaklaşık 50 m yüksekliğindeki Constantinus Sütunu [Çemberlitaş] dikilir. Beş basamaktan oluşan, dörtgen ve merdivenli bir kaidenin üzerinde imparator tarafından kutsanmış bir Sanktuar yükselir. Konstantinopolis'in tarihinde sembolik açıdan büyük önem taşıyan bu sütunun üzerinde imparatorun belki de bir zamanlar altın yaldızlı, Helios biçiminde olan heykeli yer alır. Bu heykel hakkında birbiriyle çelişen pek çok efsane vardır [2] [3]. Heykelin ve sütunun altına, birbirinden farklı bilgi veren pek çok kaynağa göre hem pagan hem de Hıristiyan kaynaklı kutsal eşyalar, örneğin haç parçaları, Roma'dan getirilen Palladium, azizlere ait kutsal eşyalar yerleştirilmiştir. Parmaklıklarla çevrelenmiş basamaklı yapı ve Sanktuar'ı merasimlerde bir durak noktasıdır. (De Caer 164 vd., 609 vd. B). Sütunun kaidesine azizlerin resimleri asılmıştır.

5.-6. Yüzyıllar

418 yılında sütun, alt kasnaktan bir parçasının düşmesinin ardından, demir halkalarla güvenceye alınmıştır (ChronPasch 573 B). Merkezî konumu nedeniyle sütun pek çok kereler kent yangınlarında zarar görür: 465 yılında (ChronPasch 595 B, Malalas 372 B), 475 (Kedren I 616 B), 497-498 (ChronPasch 608 B, Malalas 394 B), 509 (MarcCom97), 512, 532, 582 (Theoph 252 Boor) ve 603 (ChronPasch 695 B). Bu arada forumun 532 yılında portikleri kısmen zarar görür.

Heykelin karakteristik özellikleri de (*Σφαῖρα* ve mızrak) 480 yılında ve ardından 542 yılında düşer (Theoph 126, 222 Boor).

9.-10. Yüzyıllar

I. Basileios'un (867-886) hükümdarlığının başlarında forumun sütunlu girişlerinden birine, imparatorluk zafer kutlamalarında önemli bir rol oynayan küçük bir Meryem Kilisesi (*Θεοτόκος τοῦ Φόρου*) inşa edilir. Kilisenin civarında 931 yıllarında çıkan bir yangın (Kedren II 313 B) avluları *Ψυχά*'ya kadar yok eder.

12. Yüzyıl

542 ve 869 yıllarındaki depremlerde sütundan parçaların düşmesinin ardından 1105 yılında çıkan bir fırtınada Constantinus'un heykeli ve üç sütun kasnağı düşer. Bu felâket pek çok insanın ölümüne yol açar (MichGlykas 617, 694 B).

Manuel I. Komnenos (1143-1180) sütunu yeniden yaptırtır. Artık Korint bir sütun başlığı olan sütunun bir de kitabesi vardır [4]. Ancak imparator heykelinin yerini bir haç almıştır.

13. Yüzyılın İlk Yarısı

Latinler 1204 yılında kenti yağmaladıkları gibi forumu da yağmalar ve Hera'nın büyük bir bronz heykelini götürürler (NikChon 856 B).

16. Yüzyıl

1515 (921 H) yılında yangından zarar gören sütun demirden çemberlerle emniyete alınır. Türkçe adının "Çemberlitaş" olmasının nedeni de budur. Gezginler 16. yüzyılın ortalarından itibaren Çemberlitaş'dan bahsederler. Türk kaynaklarında sütun "Dikilitaş" olarak da geçer.

Artık tavuk pazarı olan Forum bölgesine pek çok ahşap baraka yapılır. 1587 yılında çıkan büyük bir yangında eski Forum bölgesinin civarında yer alan üç han ve 1000 ev (bazılarına göre 3000 ev) yıkılmıştır.

17.-18. Yüzyıllar

Sütunun pek çok yangından (1652, 1660) ve 1648 depreminden zarar görmesinin ardından, Sultan II. Mustafa (1695-1703), sütunun kaidesini 1701 yılında taş örülü bir kılıf ile 10,9 m yüksekliğine kadar güvence altına aldırır [5].

Temmuz 1779 (1193 H) yılında yangın sonucu yeniden yapılan sütun yine zarara uğrar.

19.-20. Yüzyıllar

1909 yılında sütunun onarılmasının ardından, E. Mamboury ve C. Vett'in 1918-1923 yıllarında sütunun kaidesinde yaptıkları arkeolojik araştırmanın da gösterdiği üzere, mezar hırsızları tarafından, bitişik bir evden sütunun altına girilmiştir. Bu arada kaidenin doğu, güney ve batısında, bugünkü cadde seviyesinin 2,35 m altına giden ve forumun plaka kaplamasını ve altında da eski nekropolu, ayrıca Mese ve bu forumdan geçen Türk dönemi su yolunu ortaya çıkaran sondajlar yapılır [6].

Forum:

DC I 24, 5-6; T. Reinach, REG 9 (1896) 86-91; M. Schede (C. Vett) AA 1929, 340-342; Schneider, Byzanz 83; R.J.H. Jenkins, The bronze Athena at Byzantium. JHS 67 (1947) 31-33; G. Downey, ArtBull 34 (1952) 235-236; E. Mamboury, Actes 6. CongrIntEtByz (Paris 1951) II 246 [1]; Le forum de Constantin, la chapelle de St. Constantin et les mystères de la Colonne Brulée. Pepragmena 9. CongrIntByz (athen 1955) I 275-280 [6]; T. Klauser, RAC III (1957) 350-351[2]; Janin, Géographie 296; N. Oikonomides, DOP 26 (19727 345-347; Dagron 98-102[3].

Sütun ve Helios Heykeli:

Constantiniade 68-70; A. Dethier, *ΚΕΦΣ*, 4(1871) 22-29; F.W. Unger, Rep. F. Kunstwiss 2 (1879) 109-118; A. Michaelis, Jdl 7 (1892) 89-91; P. Bjelajev, VV 2 (1894) I-22; T. Reinach, REG 9 (1896) 71-74; O. Wulff, BZ 7 (1898) 318-319; T. Preger, Konstantin-Helios. Hermes 36 (1901) 467-469; C. Gurlitt, Antike Denkmalsäulen in K'pel. Baumeister7 (1909) 82-84, 106-108; Gurlitt 15; Djelal Essad, Constantinople. De Byzance à Stamboul (Paris 1909)138 [5]; Baedeker 169; L. Brehier, Constantin et la fondation de Constantinople. RevHist 119 (1915) 241-272; Ebersolt, Sanct 71-74; D. Lathoud, La consécration et la dédicace de C'ple. EO 23 (1924) 298-314; M. Schede, AA 1929, 340-341; E. Dalleggio D'Alessio, Fouilles et découvertes I. EO 29 (1930) 339-341; R. Delbrück, Antike Porphyrwerke (Stud. z. SpätantKunstgesch 6), Berlin-Leipzig 1932, 140-45; E. Mamboury, Byz II (1936) 252, 266-267; Kollwitz, Plastik 9-10; Eyice, Guide No. 44; J. Karayannopoulos, Konstantin d. Gr. und der Kaiserkult, Historia 5 (1956) 341-357; G. Becatti, La Colonna coclide istoriata, Rom 1960, 84-88; Janin, CB 77-80 [4]; Géographie 296; C. Mango, Jdl 80 (1965) 306-313; Dagron 36-39, 307 [3].

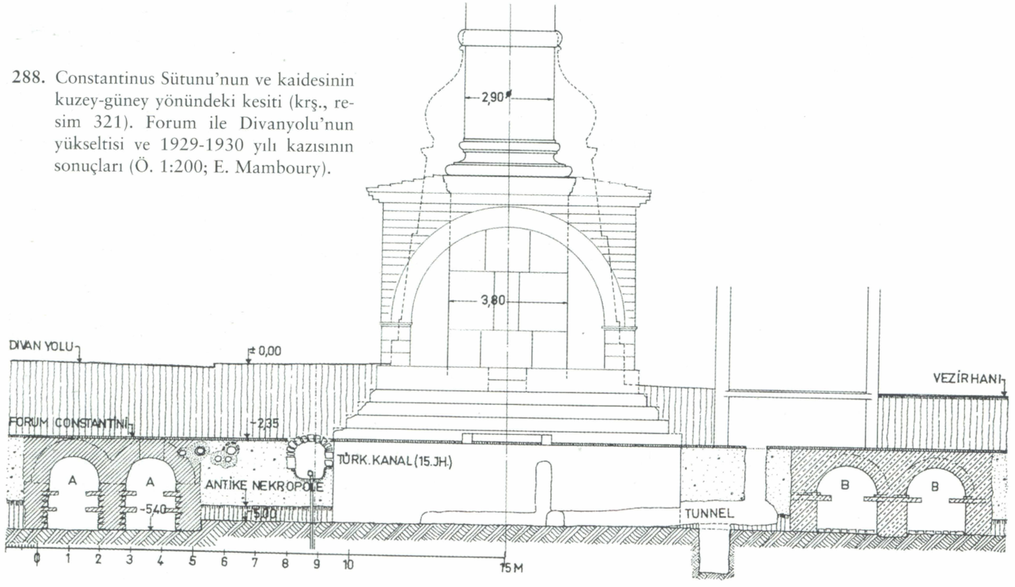

288. Constantinus Sütunu'nun ve kaidesinin kuzey-güney yönündeki kesiti (krş., resim 321). Forum ile Divanyolu'nun yükseltisi ve 1929-1930 yılı kazısının sonuçları (Ö. 1:200; E. Mamboury).

289. Constantinus Sütunu'nun 1880-1890 civarı doğudan görünümü. Sağda Divanyolu'nun genişletilmesi ile doğrultulan Çemberlitaş Hamamı, arkada Atik Ali Paşa Camii ve bugün artık kalıntıları olmayan imaret (krş., s. 371 vd).

FORUM THEODOSIUS / TAURI

Adları: Yun: *Θεοδοσιακὸς φόρος; ὁ Φόρος Θεοδοσίου ὁ καλούμενος Ταῦρος; ἀγορὰ τοῦ Ταύρου*; Lat: Forum Theodosii; Forum Tauri. Bu adın kökeninin (bir praef. praet.'e göre mi, yoksa bir boğa heykeline göre mi, ya da alanın bir hayvan pazarı olma nedeniyle mi verildiği) nereden geldiği tam bilinmez.

4. Yüzyılın Sonu

Daha sonra forum olan bölge, kentin Helenistik ve Roma nekropollerinin merkeziydi (M. Ö. 4. yüzyıl – M. S. 3. yüzyıl). Bunlar, eskiden beri var olan ana caddenin (Via Egnatia) iki tarafını kaplarlardı. Constantinus döneminde bölge kente dahil edilir ve alanın konumu belirlenir. Sonraki forumun *'Αλωνίτζιν* adlandırılan bölgesinde Constantinus devlet görevlileri için dinlenme evlerini *παλάτια* inşa ettirir (Preger 176, 216).

372-373 yılında Valentinianus tarafından büyük Nympheum'un yapımıyla birlikte alanın inşası için girişimlere başlanmış olsa da, asıl çalışmalar I. Theodosius (379-395) döneminde başlar. Alanın biçiminin belirlenmesinde imparator tarafından başka vesilelerle sözü geçen Trajan önemli rol oynar. Yeri henüz saptanamayan, yaklaşık 28 x 80 m büyüklüğünde, üç nefli bir yapı olan Basilica Theodosiana (Kedren I 610 B), *"ἀψίδες"* imparatorun her iki oğlunun heykelleriyle ve Theodosius'un atlı heykeli ve bir de onur sütunu ile Forum Theodosii, Roma'daki Forum Trajani ile pek çok ortak özellikler gösterir [1]. Bunun dışında burada da Roma'da olduğu gibi Forum ve Capitolium birbirlerine yakın inşa edilmişlerdir. Alanın büyüklüğü hakkında henüz bilgi sahibi değiliz. Ancak –çoğu kez abartılmış olmasına rağ-

290. Kent planının (yatay çizginin aşağısında yer alan) E6 ve E7 bölgesinden kesitler. Ö. 1:5000. Forum Tauri ve Philadelphion'un yerleri saptanabilir.

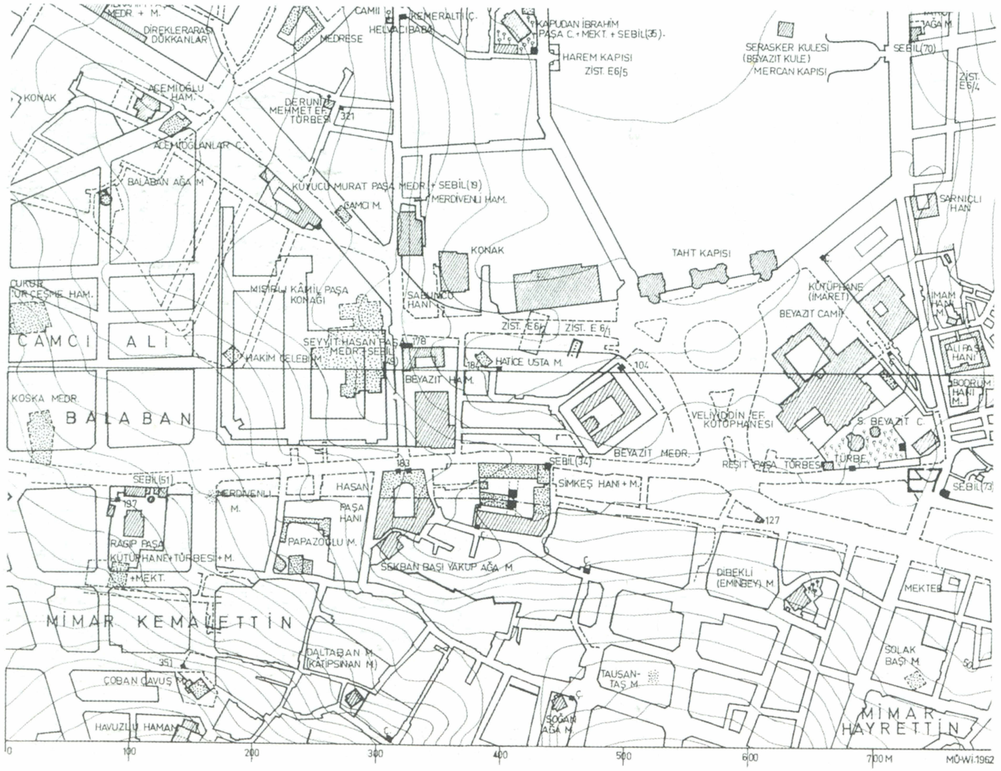

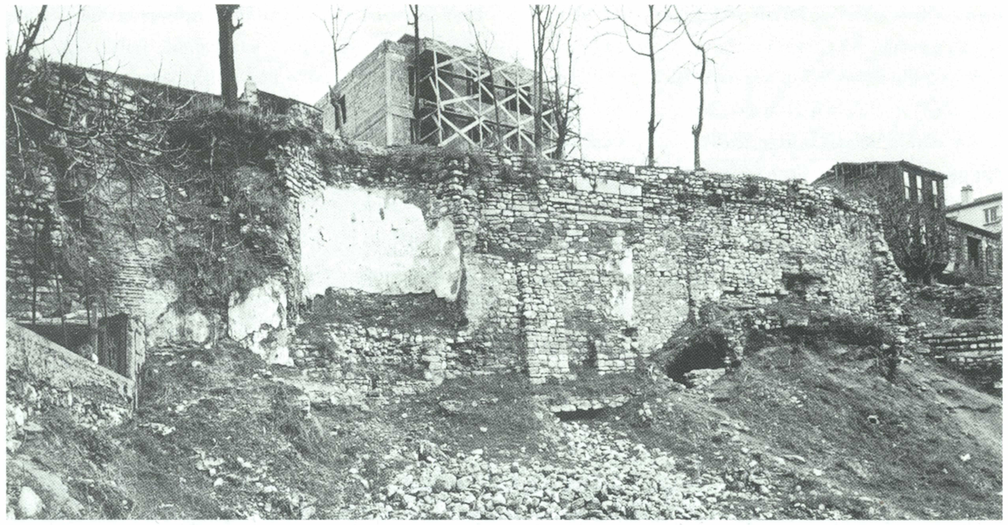

291. Sekbanbaşı Yakup Ağa Mescidi'nin doğusunda istinat duvarları (krş., resim 290); arkalarında, Forum Tauri'nin güney teraslama sistemine ait olduğu tahmin edilen kubbeli odalarının kapsamlı kalıntıları yer alır.

292. Doğudan batıya uzanan temel duvarlarıyla Theodosios kemerinin kuzeyindeki kazı alanında bakış (resim 294'deki B). Arka planda kemerin kaidesi ve Simkeşhanı'nın eski avlusunun cephesi.

men– alanın oldukça büyük olduğuna kesin gözüyle bakılmaktadır. Forum'un yapımı sırasında kazılan toprağın Eleutherios Limanı'na götürüldüğü (Preger 184, 248) ve engebeli arazinin düzleştirilmesi için sözü geçen alanın güneyinde pek çok altyapıların yapıldığı da bilinmektedir.

Sütunu çepeçevre saran bir kabartmayla imparatorun barbarlara karşı zaferlerini anlatan, kendi heykeliyle bezenmiş ve bir iç helezonlu merdivenle ulaşılabilen sütunun yapımına, belki de 386 Ekim'indeki yengiyle bağlantılı olarak 386 yılında başlanır [1] (Kedren I 566 B; Theoph 70 Boor). Forumun kutsanması 393 yılında gerçekleşir (Chron-Pasch 565 B). Alana İmparator Hadrianus'un at üstündeki heykeliyle, (Anth Pal XVI 65, günümüze kadar gelen bir kitabe ile birlikte, 394 yılında),

293. 1958 yılında Bayezid Camii önündeki alanın seviyesinin indirilmesi sırasında bulunan yaklaşık 4,5 m uzunluğundaki arşitrav bloğu. Büyük olasılıkla Basilica Theodosiana'ya aittir.

294. Forum Tauri bölgesinden yapı kalıntılarının konumu. Beyazıt Meydanı yapılırken ve Ordu Caddesi seviyesi indirilirken, 1948-1961 yıllarının buluntuları. Bunlar çoğunlukla kısıtlı zamanda gerçekleştirilmiş ve ayrıntılı ölçümler hazırlanamadan yapılmıştır.

A) Theodosius Kemeri'nin kaidesi (bkz., resim 297).
B) A kemeriyle, iki taraflı avlulu bir yapının üç paralel stilobat çizgisi ile bağlanmış kalıntıları. Batıya doğru kıvrılan, Bayezid Hamamı'na doğru sıralanan sütunlar ya da paye sıraları (1943-1973 yılları arası).
C) Bir sarnıç ile birlikte 4.-6. yüzyılın kazı kalıntıları. (1948-1949 yılları arasında Mamboury tarafından gözlemlenmiştir).
D) Forumun güney terasındaki mekân sisteminin yapı kalıntıları. (1948/50 yıllarında E. Mamboury ve N. Fıratlı tarafından gözlemlenmiştir). Yaklaşık 5 katmanlı, 2,5 m genişliğinde aralara tuğla serpiştirilmiş kırma taş payeler, 2,4-2,5 m açıklığında olan tuğla tonozlarıtaşır. Mekânın kuzey duvarının ortalama 6 m kuzeyinde bir stilobat ve bir kanal vardır. Kanal, A ve E kanal bölümleri ile aynı sırada yer alır. (Byz 21 [1951] 443 vd).
E) 1953 yılında (E. Mamboury tarafından saptanan yapı kalıntıları) herhalde Mese'den gelen bir kanal sistemi olmalı. Bu sistem, herbiri 1,6 m genişliğinde, paralel tonozlu üç kanalla ve gene büyük bir olasılıkla forumun güneydeki teraslarına ait bir bir sarnıcı içermektedir. Sarnıcın kuzeyindeki stilobat herhalde D'de mevcut stilobatla aynı hizadaydı.
F) 1957 yılındaki kazı çalışmalarında kanalizasyon çukurlarında ortaya çıkarılan yapı kalıntıları: paralel mermer 3 paye, kuzeydoğuyla bağıntısı olan ve buluntu sikkeye göre 1203 yılından kalan tuğla duvarlar. Bu alanda yine buluntu sikkeye göre 1203'lerden kalan yangın tabakaları saptanmıştır.
G) Tuğlalı yapı artıkları (1957 yılında toplanmış).
H) (Orta/Geç Bizans döneminden kalma) tuğlalı yapı kalıntıları. Bunlar belki de güneydoğu-kuzeybatı yönünde giden bir caddeyi sınırlıyorlardı. Aynı hizada Sarnıç I ve batıdaki yapı kalıntıları yer alır.
I) 1957 yılında kısmen ortaya çıkarılan ve belki orta, belki de geç Bizans dönemine ait olan, yıkılmış küçük sarnıç. Sarnıç, (birbiriyle çok iyi kaynaştırılmış tuğla duvarlarla örülmüştür ve bu yalnızca kuzeybatı bölgesinde görünür. Bunlar dışında tuğla duvarların belli belirsiz kalıntıları buldozerle düzletilmiş yüzeyde görülebilir (noktalarla verilmiş). Aynı yönde yer alan başka bir sarnıç yapının 36 m kuzeybatısında ve Bayezid Medresesi'nin önünde yer alır. Sarnıç I'in kuzeyinde 1957 yılındaki kazı çalışmalarında şimdiki alan seviyesinin 3 m altında yer alan toprak tabakasına ulaşılır, ancak burada Bizans döneminin kalıntılarına rastlanmaz.
K) 1957-1961 yıllarında pek çok sütun kalıntısının, bir sütunun tamamının, (yükseklik: 3,48 m, alt çapı: 0,52 m), pek çok sütun kaidesi ile Korint bir sütun başlığının ve 5. yüzyılın ikinci yarısına ait olabilecek bir kemerin üzengitaşının bulunduğu yer.

295-296. Orta kemer bölümünün, sütun gövdesinin üst kısmının, yukarıdan gövdeyi saran ellerle görünümü. Sütunlar –bazı pilastr fragmanları gibi– ağaç dalı motifleri ile süslenmiştir.

297. Orta geçit yerinin kuzey tarafında ve orijinal (özgün) yerinde duran sütun kaidesine bakış (1958 kazıları sırasında).

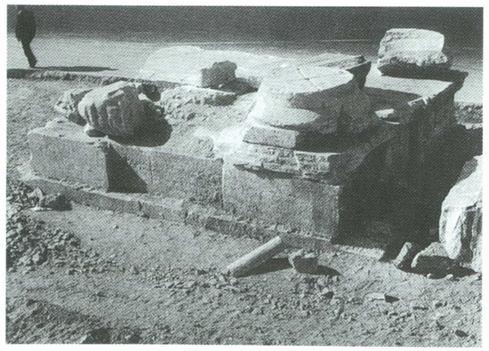

oğulları Arkadius ve Honorius'un heykelleri dikilir. İmparatorun oğullarının heykelleri sütunun doğusuna ve batısına yerleştirilir "*ὕπερθεν τῶν ... μεγάλων κιόλων τετραδησίων*" (Preger 170, 176). İleride bunu başka heykeller de izler.

5. Yüzyıl

407 yılındaki bir depremde (ChronPasch 570 B) forumun yapıları zarara uğrar. Aynı zamanda bitişikteki Kaenupolis ve Capitol de zarara uğrar. 447 yılındaki büyük depremde (MarcCom 82; Theoph 126 Boor) kentin yeni yapılmış surları ve forumun bölümleri yıkılır.

465 yılındaki büyük kent yangınında Theodosius'un bazilikası yıkılır (Kedren I 610 vd. B; Zonaras III 124 vd. B) ve yeniden yapılır. 480 yılında I. Theodosius'un gümüş heykeli bir deprem sonucu yıkılır (MarcCom 92).

6. Yüzyıl

İmparator I. Anastasios (491-518) 506 yılında Theodosius heykeli yerine kendi heykelini sütunun üzerine yerleştirir. Ancak heykel büyük olasılıkla 512 yılındaki isyanda uzaklaştırılır (Theoph 149 Boor; Malalas 400 vd. B; MarcCom 98). 557 yılındaki depremde bu sefer Arkadius'un heykeli yerinden düşer (Theoph 231 Boor).

II. İustinos (565-578), Tauros'da yer alan hamamı yeniden inşa ettirir ve 569-570 yılında *Σοφιαναί* adı altında yeniden kullanıma sokar (Theoph 243 Boor).

10.-13. Yüzyıllar

Tek tek kalıntılardan anlaşılacağı gibi (krş., resim 294), erken ortaçağda 8. yüzyıldan itibaren hayvan pazarı olarak kullanılan forumun bazı bölümlerinde (Preger 264) yapılar inşa edilmiştir. Latin kuşatmasının hemen ardından son imparator Aleksios V. Murtzuphlos tüm halkın önünde sütunun üzerinden aşağı atılır (NikChon 804 B). Bu olayın ardından Theodosius'un dört tarafı mermerden bir kaide üzerindeki süvari heykeli Latinler tarafından yıkılır ve eritilir (NikChon 848f. B). Tunçtan yapılmış at üzerindeki heykel Yunanlı

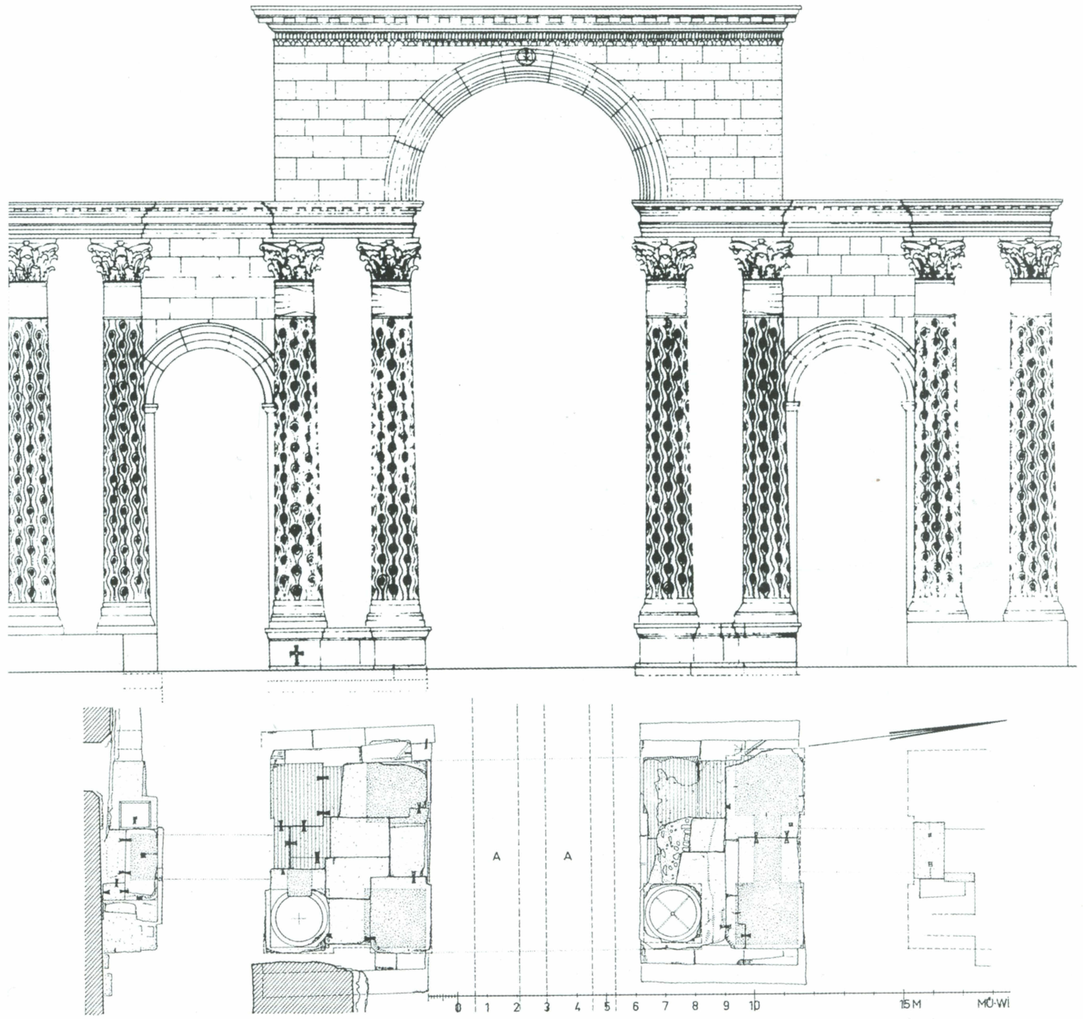

298. Theodosius Kemeri'nin gerek 1957-1958 yılında ve gerek 1969 yılında yapılan yeni kazı çalışmalarındaki görüntüsü ve kesiti. R. Naumann'ın rekonstrüksiyonuna göre Ö. 1:200. (A resim 294'de). Kemerin orta kısımlarının rekonstrüksiyonunun gerçeğine uygun olduğu saptanmıştır. Orta geçidin iki yanında dikdörtgen biçiminde iki kaide yer alır. Bunların herbirinin üzerinde de dal biçiminde olan dekorlarıyla ve kısmen yukarıdan uzanan ellerle dörtler sütun bulunur. Üst yapının Marmara Adası'ndan çıkan ve bezemeli mimari parçaları (arşitrav, taçkemer ve kemer alınlığı silmeleri) hâlâ günümüzde temellerin civarında yer alır. İki yan geçit orta geçide oranla daha az derin olduğundan, belki de yukarıdaki çizimde görüldüğü gibi iki taraflı sütun çiftleri olmaksızın tamamlanmalıydı.

çağdaşları tarafından "Pegasos ya da Josua üzerindeki Bellerophon" olarak adlandırılır (NikChon 857 vd. B). Sütunun kalan kabartma parçaları bu dönem batıl inançlı Yunanlılar tarafından yokedilir [1]. Theodosius Sütunu'nun üzerinde bu dönem bir keşişin yaşadığı söylenmektedir.

15. Yüzyıl

15. yüzyılın birinci yarısında, Cyriacus von Ancona, Buondelmonti gibi seyyahlar, o dönemlerde pek zarar görmemiş sütun ve kabartmalarından bahsederler. Bunlar 15. yüzyılın son dönemlerinde Louvre'da muhafaza edilen çizimlerde kısmen de olsa görülmektedir [2]. 1453 yılındaki fethin ardından, Fatih Sultan Mehmed 1454 yılında, forumda, kısmen bugünkü üniversite alanında yer alan Eski Saray'ı yaptırır. G. M. Angiolello'nun yazdıklarına göre (1477) Teodosius Sütunu da burada durmaktadır. Forum'un başka kısımları da ağaçlarla kaplıdır. II. Mehmed buralarda bazı saldırılar olduğundan, bu ağaçları kestirtmiştir.

16. Yüzyılın İlk Yarısı

Sultan II. Bayezid (1481-1512) bir dönemki forum bölgesinde, vakfa ait olan camiyi, imareti ve medreseyi yaptırır. Bunları ölümünden sonra temelinde Theodosius Sütunu'nun kalıntıları kullanılarak inşa edilmiş hamam izler. Sütun, 1517 Kasım'ında bir kasırga sonucu düşer (GOR II 527, 670) ve yerinden taşınır.

P. Gyllius sütunları ile birlikte duran sarnıcı Eski Saray'ın önünde görmüş ve forumun güney köşesinde yer alan büyük binanın önündeki sütunların yıkılmasından bahsetmiştir. Burası II. Mehmed döneminde taş ocağı olarak işlev görmekteydi ve o sırada da Şehzade Camii'nin inşası için kullanılmaktaydı. Cami ve medrese arasındaki açık alan, Kapalı Çarşı'nın yakınında olması sayesinde ileriki yıllarda kent yaşamının merkezlerinden biri olarak kalmıştır.

19.-20. Yüzyıllar

Seraskerlik binasi için yapılan hafriyat çalışmalarında temeller, sütun başlıkları ve yazıt fragmanları bulunmuştur [3].

1927 yılından itibaren Ordu Caddesi'nin genişletilmesi çalışmalarında 1517 yılında yıkılan sütunun bazı kalıntıları bulunmaya başlanır. 1927-1928 yıllarındaki yıkma ve bunu izleyen kazı çalışmalarında, Simkeş Hanı'nda (→) temelin parçaları ve üç kısımlı zafer anıtının üst kısmı ortaya çıkar. 1957-1958 yıllarında hanın kuzey kanadı yıkılırken ve Ordu Caddesi'nin seviyesi indirilirken başka yapı öğeleri gün ışığına çıkar. Ancak bunlar kısmen buldozerlerle yok edilir (bkz., resim 295). Alanın güney bölümündeki kalıntılar ise yeni yapıların inşası esnasında ortadan kaldırılır, yalnızca Sekbanbaşı Yakub Ağa Mescidi'nin yakınında az sayıda kalıntılar durmaktadır.

DC I 24,7; P.A. Dethier, Nouvelles découvertes archéologixues faites à C'ple. C'ple 1867, 14-22; *ΚΕΦΣ* 3 (1867) 62-67 [3]; Mordtmann, Esquisse 69-70; J. Ebersolt, Mission Archéologique. Paris 1921, 67-68; A. Stöckle, Spätrömische und byzantinische Zünfte (Klio-Beih. 9, Leipzig 1911) 43, 50, 80, 100; M. Schede, AA 1929, 330-338; S. Casson – D.T. Rice, Second report upon the excavations carried out in and near the Hippodrome of C'ple in 1928 (London 1929) 36-40; E. Mamboury, Byz 9 (1936) 260-261; Schneider, Byzanz 17-22, 85; Kautzsch, Kapitellstudien 42-44; F. Dölger, BZ 38 (1938) 460-461; N. Firatli, AAMusIst 4 (1950) 61; E. Mamboury, Byz 21 (1951) 433-437, 443-444; P. Verzone, Il Tetrapilo Aureo, MonAnt 43 (1956) 125-204; R. Duyuran; AAMusIst 8 (1958) 25-28, 71-73; R. Guilland, Les trois places (forum) de Théodose le Grand. JBÖG 8 (1959) 55- 59; J. Lafontaine, Byz 29/30 (1959/60) 370-372; R.Janin, REB 21 (1963) 257-260; Janin, CB 64-68.

Sütun:

F. W. Unger, Rep. f. Kunstwiss, 2 (1879) 118-121; T. Reinach, REG 9 (1896) 74-78; O. Wulff, BZ 7 (1898) 319-320; C. Gurlitt, Antike Denkmalsäulen in K'pel. Baumeister 7 (1909) 109-112 B; Mendel III No. 1315-1316; S. Casson–D.T. Rice, Second report... (London 1929) 57-60; M. Schede, AA 1929, 338; E. Mamboury, Byz 11 (1936) 255-256; Kollwitz, Plastik 3-16 [1]; A.M. Schneider, AA 1944, 77-78; S. Eyice, Neue Fragmente der Theodosiussäule. IstMitt 8 (1958) 144-147; G. Becatti, La Colonna coclide istoriata. Rom 1960, 83-150 [2] + T. Kraus, BZ 55 (1962) 120-121; Janin, CB 81-82; A. Lippold, RE Suppl. XIII (1973) 901-903.

Sarnıçlar ve Meydanın civarı:

E. Mamboury, Byz 11 (1936) 256-257; A. Pasadaios, *Χαριστήριον* A.K. Orlandos (Athen 1965) I 187-192; E. Ataçeri, AMY 6 (1965) 67-73; N. Firatli, AAMusIst 13/14 (1966) 227-228.

299. Theodosius Sütunu'na ait parça (yük: 0,75m; en: 1.39m). Bayezid Hamamı'nın güneydoğu köşesinin temeline gömülmüş, imparatora (belki bir törende?) saygı gösteren zırhlı, kalkanlı 11 asker betimlenmiştir.

300. Hamamın güney temelinde, sütunun günümüze kadar gelmiş ve bilinen parçaları. Diğer işlenmiş ve düzeltilmiş mermer yüzeyler, sütunun başka bölümlerinin de burada kullanıldığına işaret eder.

301. Temelin güneyinde, sütunun fragmanları (yükseklik: 0,47 m; Uzunluk: 1,20 m, Resim 300'de soldan ikinci parça). Görüntüde omuzlarında mızraklarıyla ve zırhlarıyla iki asker kent kapısının önünde.

PHİLADELPHİON

Daha Constantinus döneminde eski bir kapısı olan *Προτείχισμα* ve *Πόρτα Κάρου* olarak geçen bir yerde, sonradan "Philadelphion" diye adlandırılan bir alan oluşur. Forum Tauri'nin batısından çok uzakta olmayan bu yerde Mese ikiye çatallanır: Bir yol Havariyyun Kilisesi'ne gider, ikincisi ise Porta Aurea'ya. *Φιλαδέλφιον* adı kaynaklara göre (Preger 66 vd, 177 vd) Constantinus'un oğullarının babalarının ölümünden sonra bir araya gelişlerine (337) gönderme yapmaktadır. Büyük bir olasılık ise sütunlarla getirilmiş ve porfirden yapılmış heykel grubu bu adın verilmesine neden olmuştur. Günümüze kadar "Tetrarkh" grupları diye adlandırılan, ancak ne zaman yapıldıkları ve ne anlama geldikleri bilinmeyen, sütunlara yerleştirilmiş bu heykellerin yanı sıra Constantinus tarafından dikilmiş, altın yaldızlı bir haçın yer aldığı bir sütun (Preger 56, 178) ve başka heykeller alanı süsler. Alan, Forum Tauri ve *τὰ Ὀλυβρίου* bölgesi, yani Amastrianon arasında imparatorluk törenlerinin bir durağı haline gelmiştir, ama yeri hâlâ kesin olarak saptanamamıştır [1].

8. yüzyılda hâlâ eski süsüyle varolan bu alanın tarihiyle ilgili elde çok az bilgi bulunmaktadır. Latinler Dönemi'nde bu iki heykel grubu Venedik'e götürülür ve burada, arka taraftaki sütun parçaları sökülerek, 1231 yılında yeni yapılmış San Marco'nun tesoro'suna dahil edilir.

19.-20. Yüzyıllar

Konstantinopolis'e işaret eden verilere rağmen [2], uzun zaman Akkon (Ptolemais/St. Jean d'Acre) Tetrarkh grubunun geldiği yer olarak geçer [3]. Son dönemlerde P. Verzone, Philadelphion ile bir bağlantı kurar [4] ve de bu, 1965-1966 yılında R. Naumann'ın bir buluntusu ve N. Fıratlı'nın gözlemleriyle onaylanır [5]. Ancak bu arada buluntu yeri (Bodrum Camii'nin yanındaki yuvarlak yapının önündeki molozlar) Philadelphion'un konumu ile ilgili belirsizliği daha da çoğaltır.

◀ **302.** Venedik'te San Marco'nun Tesoro'sunun dış köşesindeki "Tetrarkh" grubu. Kökeninin Konstantinopolis olduğu, kırılmış ayak parçasının kalıntısının burada bulunmasıyla kesinleşmiştir. Ancak nerede yapıldığı –bir olasılıkla Mısır'da yapılmıştır– hâlâ bilinmemektedir.

302a. P. Verzone tarafından yapılan heykellerin orijinal konumları ile ilgili rekonstrüksiyon denemesi.

Topografya:

DC II 16, 65; Unger 175-176; SkByz I 379, 426; Mordtmann, Esquisse 61-62, 70; Mamboury, IstTour 72; R. Janin, Du Forum Bovis au Forum Tauri. REB 13 (1955) 98-103 [1]; Janin, CB 410.

Tetrarkh grubu:

E.A. Cicogna, I due gruppi di porfido sull'angolo del tesoro della Basilica di S. marco in Venezia. Venezia 1844 [2]; J. Strzygowski, Die Porphyrgruppen von S. Marco in Venedig. Klio 2 (1902) 105-124; E. Michon, Deux colonnes de porphyre ornées de bustes au Musée du Louvre. Mélanges Boissier (Paris 1903) 371 vd. ; H. Peirce-R. Tyler, L'Art Byzantin I (Paris 1932) pl. 2-3; R. Delbrück, Antike Porphyrwerke (StudspätantKunstgesch 6) Berlin-Leipzig 1932, 84-91, 94-96 [3]; H.P. L'Orange, Studien zur Geschichte des spätantiken Portraits. Oslo 1933, 35 vd.; L. Brehier, La Sculpture et les Arts Mineurs Byzantins. Paris 1936, 59-60 + pl. II; G. Lorenzetti, Saint-Marc. Venezia 1957; P. Verzone, I due gruppi in porfido di S. Marco in Venezia ed il Philadelphion di Constantinopoli. Palladio I (1958) 8-14 [4]; M. Cagiano de Azevedo, I cosidetti Tetrarchi di Venezia. Commentari 3/4 (1962) 160-181; A. Ragona, I Tetrarchi dei gruppi porfirei di S. Marco in Venezia. Caltagirone 1963; R. Naumann, IstMitt 16 (1966) 209-211 [5]; M. Cagliano de Azevedo, Nota sui "Tetrarchi" di Venezia. RendPontAcc 39 (1966/67) 153-159.

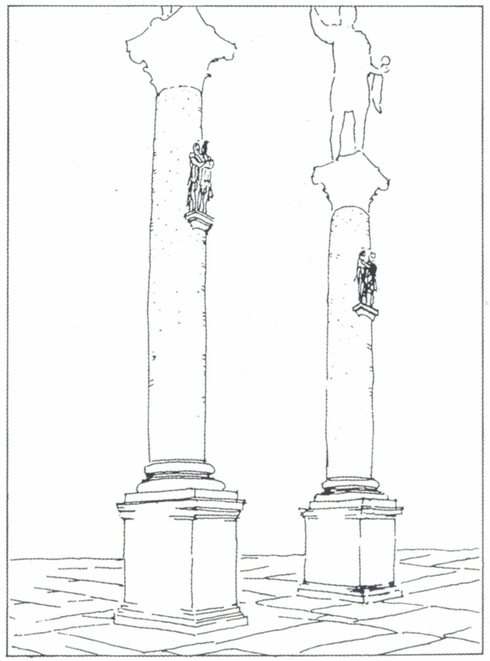

303. 1964 yılında, Kara Mustafa Paşa Medresesi'nin batısında yayalar için alt geçit yapılırken (krş., resim 321 yukarıda solda) çıkan Mese'nin orta kısmının kesiti. Bu kazılar sırasında mermer bloklardan yapılmış içme suyu tesisinden tamamen sağlam durumda iki boru (yolu) çıkmıştır (resimde sol altta kalıntılar görülmektedir). Bunun yanında (resmin sağ köşesinde) caddede duran büyük bir kaidenin temeli ve bunun altında yer alan atık su kanalı.

CADDELER

4. Yüzyılın Başı

Constantinus tarafından kent kurulurken dört adet *ἔμβολοι* yapılır (Preger 148): Revaklı iki cadde Mese'yi (→) çevreler. Diğer ikisi ise kuzey sahil yolunu (Tzykanisterion'dan, Mangan üzerinden ve Eugenios Bölgesi'nden, Antonius Kilisesi=Unkapanı bölgesine) ve güney sahil yolunu (Daphne Sarayı'ndan, Sophia Limanı'ndan Rhabdos Bölgesi=Samatya'ya) tek taraflı olarak izler.

5. Yüzyılın İlk Yarısı

Theodosius'un kenti genişletmesiyle yapılan yeni caddeler çoğunlukla Constantinus Surları'nın kapılarında başlayan toprak yolların bir tür devamıdır, ancak kent içi caddeler kadar görkemli değildirler.

412 yılında Honorius Hamamı önüne kamulaştırılmış araziye bir portiko inşa edilir. Arazinin sahibine zararını karşılamak için "basilicae vetustae" civarında başka bir arazi verilir. (CodTheod XV 1,49). Burada sütunlu caddelerin kentin görünümü için önemi vurgulanır. Bu tutumu bazı yasalarda da görürüz (CodTheod XV 1, 45; CodJust VIII 11, 20). Bu yasalarda yangına karşı alınacak önlemlerin yanında kentin bakımı da önemli resmî bir görev olarak tanımlanır.

447-450 yılında yazılmış olduğu düşünülen Notitia'da 54 portiko sayılır. Bunlar çoğunlukla kentin doğu bölgelerinde (II-V, VIII, X) yer alırlar. Ancak bu sayı sütunlu caddelerin sayısına eşit değildir, çünkü "portiko" kavramı (*ἔμβολος*) gibi, caddenin tek bir yönü için geçerlidir. Bunun dışında farklı bölgelerdeki cadde güzergâhları tekrar tekrar sayılmıştır.

MESE

Adları: *Μέση; Μέση λεωφόρος; Μέ̓ση τῆς Πόλεως.*

4. Yüzyıl Başı

Mese, eski Trakya Yolu'nu (Edirne'ye giden yolun) (Via Egnatia'nın uzantısı olarak) izleyen kentin ana caddesidir. Caddenin doğu kısmı (*αἱ Σεβήρου στοαί*; Zosim 96 B) daha Septimius Severus ve Caracalla tarafından Byzantion'un yeniden inşası sırasında, yani 3. yüzyılın başlarında genişletilmeye ve uzatılmaya başlanır. I. Constantinus kenti yeniden inşa ederken, cadde yeni Constantinus Forumu'ndan başlanarak büyütülür ve Philadelphion'da çatallaşır. Yollardan biri Kserolophos-Eksakionion'a uzanır, diğeri ise Havariyyun Kilisesi'ni kente bağlar. Bu uzun caddelerin izlediği yollar yer yer farklı adlar taşır. Khalke ve Constantinus Forumu arasındaki doğu bölüm *Ῥηγία*, güney kısmı ise *διαβατικὰ τοῦ Ἀχιλλέως* adını taşır (Caer 506 B). Milion ve Forum arasındaki kuzey kısım ise *ἔμβολος τῶν ἀργυροπρατείων* adıyla (ChronPasch 623 B) tanınır.

Kısmen iki katlı olan revaklar, heykellerle süslenmiştir (Malalas 321 B). Arka kısımlarında ise dükkânların ve imalâthanelerin olduğu mekânlar vardır.

5. Yüzyıl Başı

Theodosius döneminde kent genişletilirken Mese'nin bu iki hattı Porta Aurea (→) ve Kharsios Kapısı'na kadar uzatılır. 406 yılındaki büyük yangınında Mese'nin yer yer zarar görmesi (ChronPasch 569 B) yapı yönetmeliklerindeki kuralların katılaşmasına yol açar (CodTheod XV 1, 45); portikolarda ahşap eklemeler ve ahşap merdivenler yasaklanır.

304. Firuz Ağa Camii'nin minaresinden Lausos Sarayı'ndaki kazıya bakış. Mese'nin güney galerisinin ortaya çıkarılmış dükkânları ön planda.

305. Resim 303'de görülen kazıda ortaya çıkartılmış mermerden su boruları. Yukarıda caddede bulunan temel.

5. Yüzyılın İkinci Yarısı / 6. Yüzyılın Birinci Yarısı

CodTheod'daki güvenlik yönetmenliğine rağmen Mese'nin Hippodrom ve Constantinus Forumu arasındaki doğu bölümleri, 475, 491, 513, 532 yıllarında olduğu gibi dönemin pek çok yangınında harap olmuş ve kısmen yıkılmıştır [1]. Yeniden yapılaşmanın kapsamı ve tarzı ile ilgili fazla bilgi yoktur.

7.-10. Yüzyıllar

603 yılında Mese yeniden bir yangında zarar görür (ChronPasch 695 B) [1].

Başka bir yangın felâketi Constantinus Forumu'nun batısında yer alan yolda 931 yılında yaşanır (Kedren II 313 B; TheophCont 420 B).

13. Yüzyıl

1203 yılındaki Latin işgalinin ardından kentin merkezinin büyük bölümü ile birlikte Mese de yanar (NikChon 732 vd. B). Bu, bir zamanların büyük kentinin görkemli caddesinin sonu demektir.

15.-18. Yüzyıllar

Türk döneminde cadde, merkezî konumu nedeniyle ana aks olarak önemini korur. Cadde, sultanların geçit gösterilerinin yapıldığı yer olarak da işlev görür, ancak Sadrazam Atik Ali Paşa'nın (1496-1497) vakıf külliyesi, Simkeş Hanı ve Bayezid vakfının (1500-1517) bazı bölümleri dışında bu caddede başka önemli yapılar inşa edilmemiştir. 16. yüzyılın sonundan itibaren buraya vezirlerin vakıfları olarak mezar kompleksleri yapılır. Bunlar arasında At Meydanı ve Beyazıt Alanı arasında kalan yerde Koca Sinan Paşa'nın (1593;→), Köprülü Mehmed Paşa'nın (1661 yılında Vezirhanı ile birlikte), Kara Mustafa Paşa'nın (1683) ve Çorlulu Ali Paşa'nın (1708) türbeleri vardır. Daha batıda, Fatih Camii'ne giden yolda Kuyucu Murad Paşa'nın (1606;→), Seyyid Hasan Paşa'nın (1745), Damad İbrahim Paşa'nın (1720), Amcazâde Hüseyin Paşa'nın (1700) ve Feyzullah Efendi'nin (1700) külliyeleri inşa edilir. Bizans döneminde olduğunun aksine yangınlar, caddenin akış yönü nedeniyle eskisi kadar etkilemez ve bu nedenle burada dikkate alınmamaktadır.

19. Yüzyılın İkinci Yarısı / 20. Yüzyıl

Kent içindeki trafiğin artması ve önce bir at arabası yolunun, 1913-1914 yılında ise elektrikli tramvay yolunun yapılması, cadde güzergâhının genişletilmesini gerektirir. Daha önce 1880 yılı civarında, Elçi Hanı, Atik Ali Paşa Külliyesi, Çemberlitaş Hamamı gibi eski yapılar yıkılır ya da büyük değişikliklere uğrar.

1918 yılından beri planlanan ve sonra da parça parça yapımı gerçekleştirilen kanalizasyon, yeni yapılar nedeniyle gerçekleştirilen kazılar ve bunlarla ilgili doğru dürüst yayınlanmamış bulgular, bugüne göre yaklaşık 2-3 m aşağıda kalmış olan Mese yapılarıyla ilgili sağlıklı bilgi sunmaz. Lausos Sarayı'nda [2] güney galerinin yaklaşık 5 m derinlikte, kısmen mahzenli odaları gözlemlenir. Bunlar bazı yerlerde kapılar, bazı yerlerde ise eşiklerle birbirinden ayrılmıştır (dönme izleri). Bu küçük odaların zeminleri tuğlalarla ya da mermer plakalarla kaplanmıştır. Farklı duvar biçimleri, bunların –pek çok yangın nedeniyle de– farklı dönemlerde yapılmış olduğuna işaret eder. Caddenin ortasında, ortalama 4 m derinlikte duvarlarla örülü iki kanal (1,5-1,6 m genişliğinde; 1,8-2,0 m yüksekliğinde tuğla tonozlu) vardır. Bunların varlığı pek çok yerde kayıtlıdır. Bunun üstünde toprak borulardan yapılmış pek çok suyolu ve içleri oyulmuş mermer blokların bileşimi ile yapılmış tazyikli suyolu tesisatı bulunur (bkz., resim 305).

E. Oberhummer, Egnatia via. RE V (1905) 1991-1992; Beljajev, Byzantina III (1907) + BZ 18 (1909) 208; A. Stöckle, Spätrömische und byzantinische Zünfte (KlioBeih. 9). Leipzig 1911, 71-73, 108; E. Mamboury, Un nouvel élément pour la topographie de l'antique Byzance. AA 1934, 49-62; E. Mamboury, Byz 11 (1936) 253; Schneider, Byzanz 84; BZ 41 (1941) 384-386 [1]; R. Mayer, Byzantion –K'polis– Istanbul. Eine genetische Stadtgeographie. Wien 1943, 68-69; P. Koukoules, *Αἱ ὁδοι καὶ οἱ ἔμβολοι τῶν βυζαντινῶν πολέων* EEBS 18 (1948) 3-27; A.M. Schneider, Straßen und Quartiere K'pels. MdI 3 (1950) 68-79; R. Guilland, Autour du Livre des Cérémonies de Constantin Porph.: La Mésè ou Régia. Actes 6. CongrIntEtByz II (1951) 171-182; C. Mango, The Brazen House. A Study... Kopenhagen 1959, 74-84, 184-189; N. Firatli, AAMusIst II/12 (1964) 209-210; Janin, CB 88, 390; R. Naumann, Istmitt 15 (1965) 145-147 [2].

SU YAPILARI

Kayalar üzerinde kurulmuş bu kentin, antik çağdan bu yana su temini hep zor olmuştur. Çünkü kentin suyunu sağlayacak ne akarsu ne de büyük kaynak vardı. Bu nedenle kentte sarnıçlara ve küçük olsalar da kaynaklara (meselâ Theotokos Kilisesi'nin civarındaki *τῆς Ὁδηγητρίας*'ya hep büyük gereksinim olmuştur. Bu nedenle de imparatorluk döneminde (113-124?) Hadrianus tarafından yaptırıldığı düşünülen bir suyolu döşenir. Daha sonra oluşacak kentin batı bölgelerinden suyu getiren bu yol pek çok kereler inşa edilir: 439-441 yıllarında II. Theodosios su yolunu imparatorluk sarayının su gereksinimi için tahsis eder. İustinianos döneminde 528 yılında onarılır ve daha büyük bir sarnıca bağlanır. Su yolunun orta çağda da kullanıldığı tahmin edilmektedir.

Kentin başkent oluşu ve kentte yapılan inşaatlar ve nüfus artışı sonucu, 4.-5. yüzyılda su temini için kurulan ağın daha sağlam bir hâle getirilmesi ve genişletilmesi gerekir. Buna 4. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Valentinianus tarafından yapılan suyolu ile başlanır. Bu suyolu kentin kuzeybatısındaki tepeden başlar. Bu yeni suyoluna rağmen 382 yılında (CodTheod XV 2,3) su kullanımını kısıtlayan bir genelge çıkarılır. Yine bu dönemde –yapılanma ile ilgili kuralların 384 yılında katılaşmasının da gösterdiği üzere (Codtheod XV 1, 23)– I. Theodosius tarafından başka bir tane, sanatsal yapılarla süslenmiş bir suyolu (Aquaeductus Theodosiacus) yapılır (CodTheod VI 4, 29-30) ve bu yol kentin kuzeyindeki ormanlık bölgeye ulaşılmasını sağlar. 396 yılında Theodosius olduğu gibi, 451 yılında da Markianos yüksek rütbeli memurların temsil masraflarını suyollarının tamiri için kullanır (CodJust XII 3, 2). Ancak bu bölgede yer alan ve İustinianos tarafından inşa ettirildiği düşünülen yapılar aslında Türk dönemine aittir (bkz., s. 514).

100 km uzunlukta (yani o zamanlar yaklaşık 20 gün süren bir yolculuk sonunda erişilebilecek bir mesafede) olan ve Bulgaristan'dan geldiği tahmin edilen bir suyolundan kaynaklarda söz edilir (Preger 4, 17 ve 149). Ancak 1912'de küçük kent Vize'nin (Bizye) civarında bulunan suyolu kalıntılarının, bu söz konusu olan suyoluna ait olup olmadığı Trakya bölgesinde etraflıca bir araştırma yapılmadan söylenemez [1].

Bu suyollarına 5. yüzyıldan itibaren farklı biçimlerde sarnıçlar bağlanmıştır. Bunların bazıları açık, duvarlarla çevrilmiş, 21.000–25.000 metrekare (→Aetios Sarnıcı; →Aspar Sarnıcı) alana sahip, bazıları da farklı büyüklükte üstü kapalı sarnıçlardır. Kamu ve özel yapılar altında yer alan sarnıçlar hem su temin eder hem de engebeli arazinin bir ölçüde düzlenmesini ve terasların oluşmasını sağlar. Ayrıca, bunların üzerindeki yapıları da depremlerden korurlar. Çünkü bu homojen kubbeli platformların altında duran pek çok serbest sütun, hem deprem darbelerini karşılar, hem de denge sağlar. Günümüzde hâlâ duran iki büyük sarnıçtan Binbirdirek (→) ve Yerebatan Sarayı (→) yanı sıra –Forchheimer-Strzygowski tarafından saptanan 23 sarnıç ve daha sonraki kaynaklarda belirtilen 24 sarnıcın dışında– bu kent bölgesinde 71 sarnıcın varlığı bilinmektedir. Ayrıca sarnıç olarak inşa edilmemiş ama, gene de bu amaçla yararlanılan yapılar vardır. 7.-8. yüzyıldaki kuşatmalarda bu şebekenin büyük bölümünün zarar görmesinin ardından, Konstantinos V Kopronymos (741-775) 758 yılından itibaren büyük zorluklarla da olsa bu şebekeyi yeniden onartır (Theoph 440 Boor). Ortaçağda suyolu şebekesiyle ilgili konulara, örneğin kısaca III. Romanos'un (1028-1034) (Kedren II 504 B) onarımlarına, kirlenmiş boruları temizleten ve Petra'da bir rezervuar yaptıran (Kinnamos 275 B) Manuel I Komnenos'un (1143-1180) çalışmalarına, Andronikos I Komnenos (1183-1185) tarafından yapılan ve yeraltından Blakhernai Bölgesi'ne giden suyoluna (NikChon 428 B) değinilir. 13. yüzyılda suyolları oldukça harap durumdadır ve Türklerin egemenliği döneminde yine kullanılır hâle getirilir. II. Mehmed, Halkalı şebekesindeki

306. Kentin 3. ve 4. tepesi arasındaki, Valens Sukemeri'nin üzerinden geçtiği çukurda kalan araziye bakış. Önde Şehzade Camii'nin tabhane ve medresesi, resmin ortasında sukemeri ve arkada Fatih Camii (1935 civarı).

(bkz., s. 514) onarımları gerçekleştirir. Bunu takip eden zamanda şebeke genişletilir ve başka şebekeler inşa edilir (bkz., s. 514 vd) Büyük ve açık sarnıçlar Ortaçağda işlevlerini kaybetmişlerdir. Yine de varolan kapalı sarnıçlar artık azalmış nüfus için anlaşılan yeterlidir. Yeni inşa edilmiş büyük yapıların altına Komnenos ve Palaiologos'lar döneminde de sarnıçlar yapılmıştır.

ANDREOSSY, C'ple et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814 et pendant l'année 1826, Paris 1828; P. FORCHHEIMER, Die ältere Wasserversorgung von K'pel. Zeitschr VDI 35 (1891) 868-875, 898-901; P. FORCHHEIMER-J. STRZYGOWSKI, Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel (ByzantinDenkmäler II). Wien 1893, pass.; S. TOY, The Acquaeducts of C'ple. Journal RIBA (London, Nov. 1928); K. O. DALMAN, Der Valens Aquädukt in K'pel. Mit Beiträgen von P. WITTEK (Ist Forsch 3) Bamberg 1933 [1]; MAMBOURY, IstTour 194-208; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60) 383-384; F. DİRİMTEKİN, Adduction de l'eau à Byzance dans la région dite Bulgarie. CahArch 10 (1959) 217-243; J. L. TEALL, The grain supply of the Byz. Empire 330-1025. DOP 13 (1959) 102-103, 135; JANIN, CB 198-215; F. DİRİMTEKİN, Leylek kale, un aquéduc byzantin 60 km ouest de Istanbul. ByzForsch 3 (1968) 117-119.

Sarnıçlar:

P. D. KUPPAS, *Περὶ οἰκοδομῆς Βυζαντινῶν ναῶν. ΚΕΦΣ*-Parartema 20/22 (1892) 47-53; B. PALUKA, Byzantinische Zisternen. MitteilgDtschExkursionsclub I (1893) 48-56; FORCHHEIMER-STRZYGOWSKI, pass.; B. PALUKA, Eine unbekannte byzantinische Zisterne. BZ 4 (1895) 594-600; K. WULZINGER, JdI 28 (1913) 370-395; Byzantinische Baudenkmäler zu K'pel. Hannover 1925, 90-110; SCHNEIDER, Byzanz 86-90; E. MAMBOURY, Byz II (1936) 256-257; La nouvelle citerne byzantine de Tchifté Sérail (Istanbul). Byz II (1936) 167-190; R. JANIN, Etude de de topographie byzantine: Les citernes d'Aetius, d'Aspar et de Bonus. REB I (1943) 85-115; E. MAMBOURY, Byz 21 (1951) 447; N. FIRATLI-E.YÜCEL, Some unknown byzantine cisterns of Istanbul. TTOK-Bell 120 (1952) 23-26; J. LAFONTAINE, Byz 29/30 (1959/60) 373-374; E. ATAÇERİ, An unknown byzantine cistern in Istanbul AMY 4 (1962) 60- 63; S. CIRAC, Les citernes de C'ple visitées en 1403. Actes 12. CongrIntEtByz III (Belgrad 1964) 27-30; A. PASADAIOS, *Χαριστήριον*; A. K. Orlandos I (Athen 1965) 187-192; E. ATAÇERİ, AMY 6 (1965) 67-74; N. FIRATLI, AAMusIst 13/14 (1966) 227-228; E. YÜCEL, İstanbul'da Bizans sarnıçları. Arkitekt 325 (İstanbul 1967) 16-20; Arkitekt 326 (1967) 62-66; T. ERGİL, A byzantine cistern near Istanbul. Archaeology 27 (1974) 42- 47.

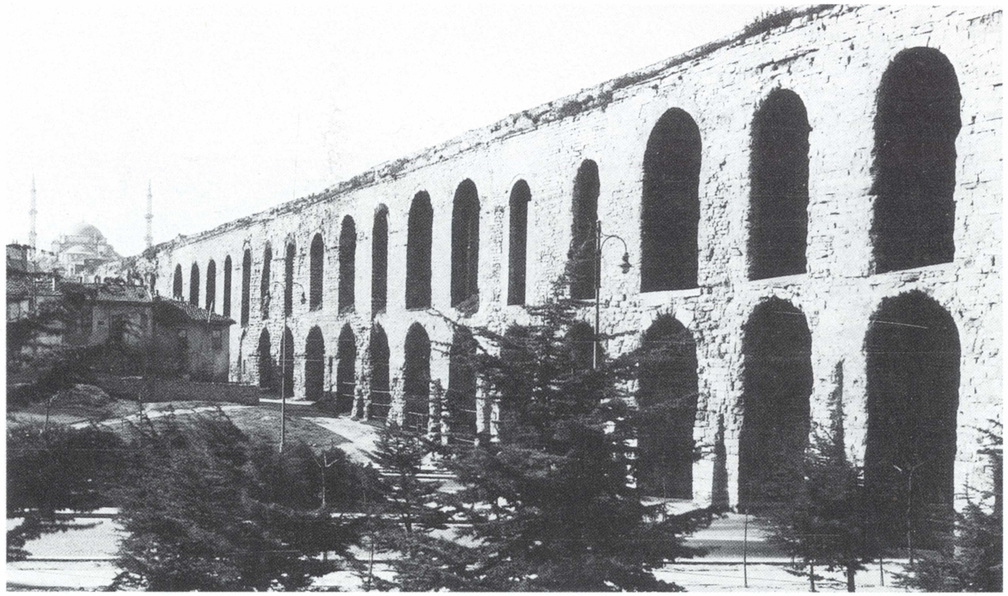

307. Güneydoğudan sukemerinin günümüzdeki görünümü (sağdaki 1. kemer 42; sola doğru daha küçük kemerler 39 ve 38; sonra daha büyük kemerler 37-34 (krş., resim 308).

VALENS SUKEMERİ

Adı:Yun: *'Αγωγὸς τοῦ ὕδατος; μέγας ἀγωγὸς τοῦ Οὐάλεντος*; Türk: Bozdoğan Kemeri.

4. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

Valentinianus'un yönetim döneminde (364-378) 368 yılından başlayarak (Kedren I 544 B) yeni bir sukemerinin yapımına başlanır. 971 m uzunluğunda ve maksimum yüksekliği ortalama 28-29 m, denizden yüksekliği 63,5 m olan sukemeri 1/1.000 oranında olan eğilimiyle, Havariyyun Kilisesi ve Capitol arasında yer alan vadinin üzerinden geçer [1]. Pek güvenilir olmayan bazı kaynaklara göre, Prokopios isyanının ardından (366) Kadıköy (Khalkedon) surlarının kesme taşları sukemerinin yapımında yeniden kullanılmıştır (Kedren I 542 B; Zonaras III 80 B). Aynı zamanda bu taşların bitişikteki Konstantinianai kaplıcalarının yapımında da kullanıldığı düşünülür (AmmMarc XXXI 1, 4; Socrat. HistEccl IV 8; [2]).

Kısmen tek, kısmen iki katlı olan sukemeri iyi incelendiğinde özenle yapılmadığı görülür. Kemer, kaba kesme taşlardan ve harçla örme tekniğiye ve 7,75–8,24 m arasında değişen eksende inşa edilmiştir. Kemer 373 yılında, Theodosius Forumu'nun (→) hemen orada, Praefectus urbis Klearchos tarafından 372-373 yılında inşa edilen Nympheum'un kutsanmasıyla biter (Socrat. HistEccl IV 8).

6. Yüzyıl

I. Justinianos'un döneminde kente su sağlanması ile ilgili büyük sorunlar yaşanır, ama imparator sukemerlerinin onarımı ile ilgilenmez (Prokop, Anekdota 26, 23).

II. Iustinos döneminde (565-578) büyük olasılıkla deprem nedeniyle zarar görmüş sukemeri 576 yılında onarılır (Theoph 248 Boor).

7.-8. Yüzyıllar

626 yılında Avarlar kenti kuşattıklarında kente su verilmesi engellenir ve kente girişteki su borularının bir bölümü tahrip edilir. Onarımlar an-

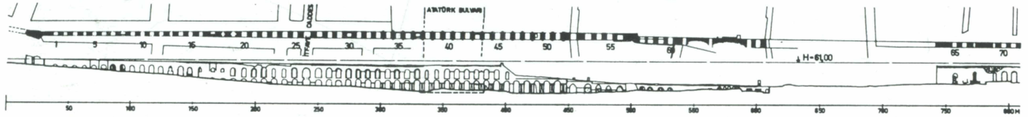

308. Yeni Belediye Sarayı'nın damından sukemerinin görüntüsü. Altta (Dalman'a göre) sukemerinin kemer sayılarıyla birlikte verilen planı.

309. Kent planının D5/6 ve E 5/6 bölgelerinin kesiti. Ö. 1: ▶ 5000. Bozdoğan Kemeri. Solda yukarıda Fatih Camii.

cak kuraklık döneminin, yani 758 yılının ardından İmparator V. Konstantinos'un (741-775) emriyle başlar ve Ege ile Anadolu'nun her bir köşesinden gelen işçilerle bir Patrikios önderliğinde tüm suyolu yeniden işler hâle getirilir (Theoph 440 Boor).

11. Yüzyılın İlk Yarısı

Sukemeri 1019 yılında II. Basileios (976-1025) tarafından onarılır (Kedren II 477 B). Romanos II Argyros (1028-1034) ise kente su sağlayan boru şebekelerinin tümünün (*τοῦς τῶν ὑδάτων ὅλκους*) bakımını sağlar. (Kedren II 504 B).

15. Yüzyıl

Clavijo'nun yazdıklarına göre 1403 yılında Bozdoğan Kemeri'nin üzerindeki suyolu işlevini sürdürmektedir. 1453 yılının ardından tüm şebeke yeniden ele alınır (bkz., s. 514). Suyolu bu dönem öncelikle Eski Saray ile Topkapı Sarayı'nın su gereksinimini karşılar.

16. Yüzyıl

II. Bayezid ve Kanunî Sultan Süleyman tarafından şebeke genişletilir (bkz., s. 514) ve 1509 yılındaki depremin ardından (GOR II 349) sukemeri onarılır. 1536 yılında yapılan onarım çalışmalarına ait belgeler vardır (GOR III 209). Başka çalışmaların (örneğin 47-51 kemerleri arasındaki eğikliğin [1] 16. yüzyılın ortasından sonra oluşturulduğu tahmin edilir. Bu eğikliğin, Şehzade Camii'ni görebilmek için oluşturulup oluşturulmadığı kesin değildir [1], ama olasılık dışı da değildir.

17. Yüzyılın Sonu / 18. Yüzyılın Başı

Yapı kitabesine göre (1696-1697) Sultan II. Mustafa (1695-1703) tarafından sukemerinin ortasındaki beş göz (41-45) eski biçimlerinde yeniden inşa edilir [1] ve halefi III. Ahmed (1703-1730) tarafından Halkalı Suyolu (→) yine onarılır.

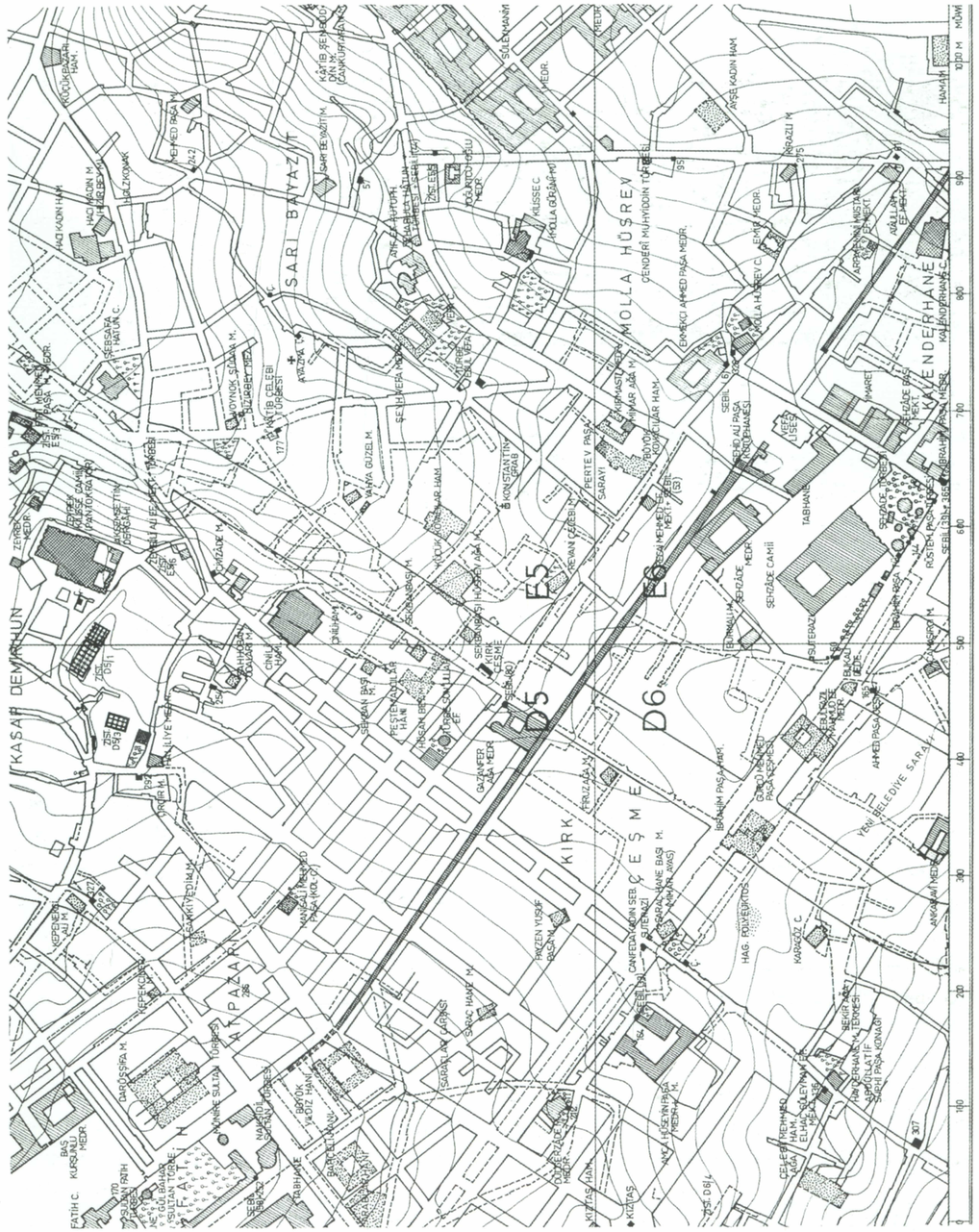

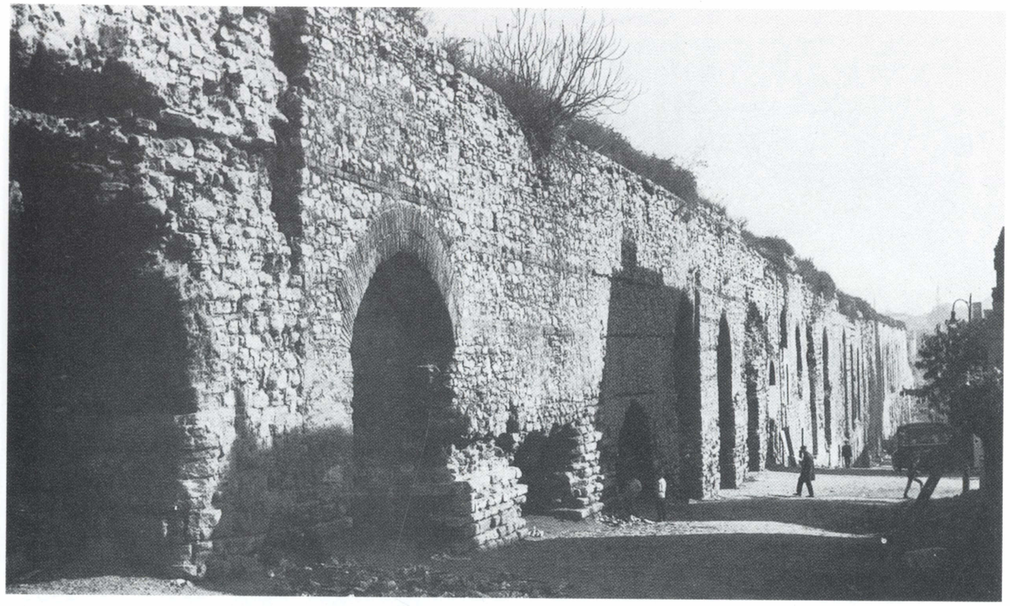

310. Sukemerinin güney kısmının Atpazarı'ndaki doğuya doğru görüntüsü.

311. 49. kemerden (soldaki açık) resmin sağ köşesindeki 44'üncüye kadar görünüş. 44. ve 45. kemerler Sultan II. Mustafa tarafından onartılmıştır (1697). Diğer kemerler Valentinianus döneminden kalmadır, ancak üst kısımları belki de Şehzade Camii'nin uzaktan da görülebilmesi için 16. yüzyılda yıkılmıştır.

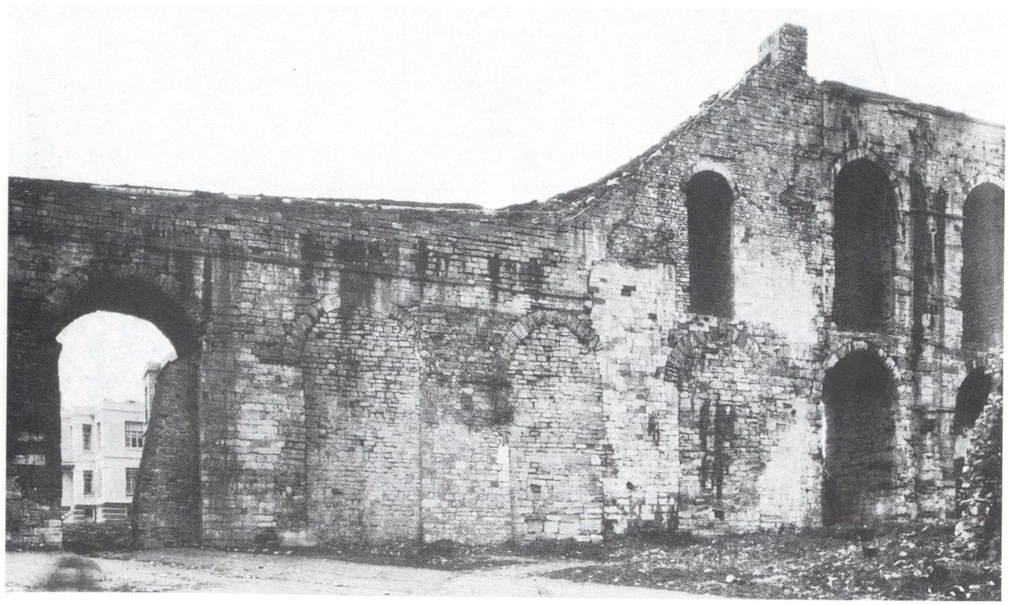

312. 27. kemerden (sağda) kuzeydeki 29. kemere kadar görüntü. Sağda 26. ve 24. kemerler arasında giden İtfaiye Caddesi (1930 civarı).

DC I 25, 2; SkByz I 556-558; Forchheimer-Strzygowski 18-20; E. L. Grosvenor, Constantinople. London 1895, 358 vd. [3]; Gurlitt 13-14; K. O. Dalman, Der Valens-Aquädukt in Konstantinopel. Mit Beiträgen von P. Wittek (IstForsch 3) Bamberg 1933 [1]; Mamboury, IstTour 203-205; Eyice, Guide No. III; Janin, CB 199-200; R. M. Harrison, AAMusIst 13/14 (1966) 219; G. Prinzing - P. Speck, Studien z. Frühgeschichte K'pels (MiscellByzMonac 14; München 1973) 179-180, 201 [2].

313. Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunun altında olan ve 1975 yılında yeni bulunmuş sarnıca bakış. Sarnıç, Aya İrini'nin ve Meyyit kapısının arasında ve resim 27'de görülen G 6/5 sarnıcının güneyinde ve paralelindedir.

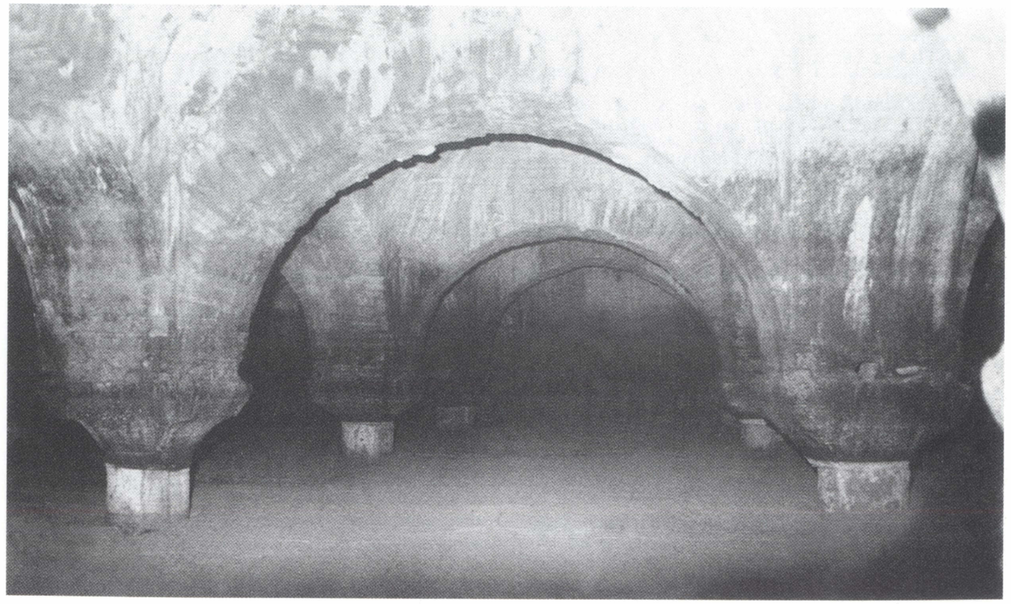

314. Batıdan, Edirnekapı'daki Çukurbostan üzerinden sarnıcın günümüzde futbol stadyumu olan durumuna bakış. Batıda kesme taşlardan ve tuğla hatıllı örgü ile yapılmış dış duvar görülmektedir.

AETİOS SARNICI

Adları: Yun: *ἡ κινστέρνη τοῦ Ἀετίου*; Türk: Çukurbostan; Karagümrük Stadyumu.

5. Yüzyılın Başı

Daha sonraki kaynaklara göre sarnıcın yapımı (Preger 72 vd) Valentinianus dönemine (364-378) atfedilse de, eski praefectus urbis Aetius'a [1] atfedilen tesisin inşasının 421 yılında başlamış olması daha akla yatkındır (MarcCom 75).

Edirnekapı'dan (Kharsios Kapısı) yaklaşık 300 m uzaklıktaki açık sarnıcın suyu (244 x 85 m=20740 metrekare; kapasitesi ortalama 13-15 duvar yüksekliği için 0,25–0,3 milyon metreküp) bitişiğindeki, Bozdoğan Sukemeri'ne giden suyolundan temin edilir. Konumu, Havariyyun Kilisesi'nden Büyük Kapı'ya giden ana cadde güzergâhına tekabül ediyor gibidir.

16.-20. Yüzyıllar

16. yüzyılda artık kullanılmayan sarnıcın bulunduğu yer uzun süre bostan olarak değerlendirilir. Son zamanlarda ise burası spor sahası için kullanılır; 1962 yılında ise genişletilerek stadyum yapılır. Bu sarnıç uzun dönem Bonus ya da Aspar Sarnıcı olarak tanınmıştır. Ancak son zamanlarda adı konusunda uzlaşmaya varılmıştır [1].

HAMMER, CuB I 558; FORCHHEIMER-STRZYGOWSKI 48-49, 154-158; X.A. SIDERIDES, *Αἱ ἐν Κ'πόλει κινστέρναι τοῦ Ἀετίου καὶ τοῦ Ἄσπαρος καὶ αἱ πέριξ μοναί. ΚΕΦΣ* 29 (1907) 249-264; SCHNEIDER, Byzanz 30; R. JANIN, Les citernes d'Aetius, d'Aspar et de Bonus, REB 1 (1943) 85-115 [1]; MAMBOURY, IstTour 252; EYİCE, Guide No. 101; JANIN, CB 204-205.

315. Kuzeyden Sultan Selim Çukurbostanı'na bakış. Fatih Camii arka planda. Diğer büyük sarnıçlara karşıt olarak bu sarnıç uzun zamandır bostanı ile birlikte küçük bir yerleşim alanı olarak kullanılmıştır.

ASPAR SARNICI

Adı: Yun: *ἡ λεγομένη Ἄσπαρος (κινστέρνη); μεγίστη κινστέρνη; ἡ τοῦ Ἄσπαρος κινστέρνη*; Türk: Sultan Selim Çukurbostanı.

459

Patrikios Aspar ve oğulları, Ricimer ve Patrikios'un Konsulatlığı altında, Constantinus surunun yakınında yer alan büyük sarnıcın yapımını başlatırlar (MarcCom 87; ChronPasch 593 B). 152 m kenarı olan bu karemsi alan yaklaşık 10-11 m yüksekliğinde tuğla hatıllı örgü tekniğiyle çevrelenmiştir ve 23.100 metrekare alanı ve ortalama 0,23-0,25 milyon metreküp kapasitesi vardır.

16.-20. Yüzyıllar

I. Süleyman tarafından buraya küçük bir cami inşa edildiğinden, sarnıç 16. yüzyılda artık kurudur [1]. Burası günümüzde küçük bir yerleşim bölgesi içinde bir bostan olarak kullanılmaktadır.

Bu sarnıcın da özgün adının Bonus Sarnıcı, Arkadios Sarnıcı, yoksa Petrion Sarnıcı mı olduğu tartışılmaktaysa da, ancak son zamanlarda [2] [3] bir ölçüde kesinlik kazanmıştır.

HADÎKA I 77 (HAMMER GOR IX No. 142; ÖZ I 43) [1]; HAMMER CuB I 559; FORCHHEIMER-STRZYGOWSKI 46-47; SCHNEIDER, Byzanz 30-31 [2]; G. VERNADSKY, Florius Ardabur Aspar. Südostforschg. 6 (1941) 38-73; R. JANIN, REB 1 (1943) 85-115 [3]; MAMBOURY, IstTour 252; EYİCE, Guide No.86; JANIN, CB 204.

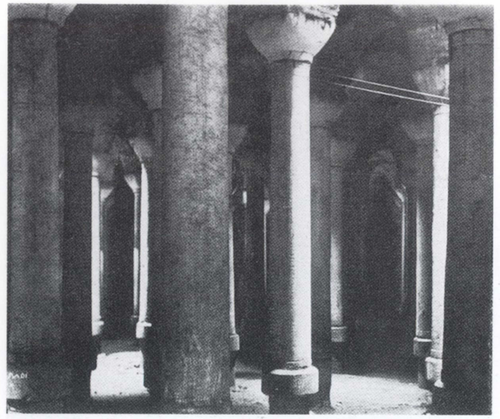

316. 19. yüzyılın sonuna doğru Binbirdirek Sarnıcı.

317. Sarnıcın içi (K. Wulzinger'in rekonstrüksiyonu) Kasnakla birleştirilmiş iki sütundan oluşan taşıyıcıların yüksekliği yüksekliği, kaidenin üstünden sütun başlığının bitimine kadar yak. 11.8 m'dir. Mekânın yüksekliği ise tonozların tepe noktasına kadar yak. 14.3 m'dir. Çizimde gösterilmeyen ve tonoz kemerler arasında çapraz ve yatay uzanan ahşap gergilerin eklenmesi gerekmektedir.

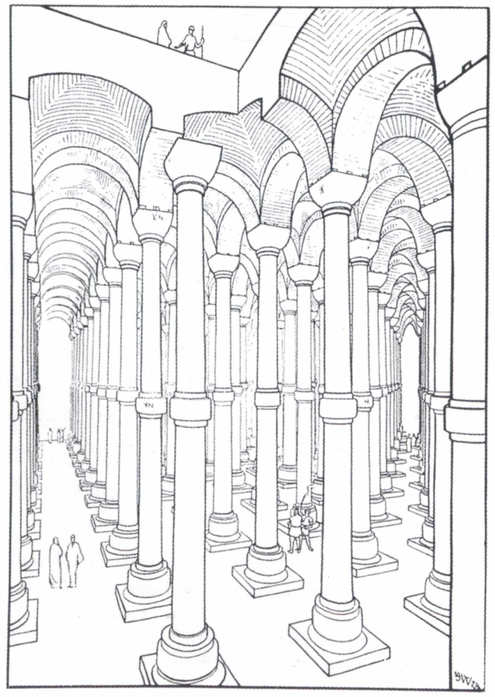

BİNBİRDİREK SARNICI

Adı: Binbirdirek; Fazlıpaşa Bodrumu.

Lausos Sarayı ve Constantinus Forumu arasında, Mese'nin güneyinde, 64 x 56,4 m büyüklüğündeki sarnıç 224 adet(16 x 14) iki kısımdan oluşan sütunuyla (Kapasitesi ortalama 40.000 metreküp) Constantinus döneminde Roma kökenli Philoksenos (Preger 147 vd) tarafından inşa edilmiştir. Yapıda gözlemlenen tuğla damgalar 5. yüzyıl ortalarına, kısmen de 6. yüzyıla aittir [1]. Yüksekte duran pencerelerin de gösterdiği üzere yapı, üst kısmı ile toprak seviyesinin üzerine çıkar ve kuşkusuz, günümüze kadar tanımlanamamış büyük bir yapıyı taşır [2].

15.-20. Yüzyıllar

Artık içinde su barındırmayan sarnıç, 15. yüzyılın sonlarından itibaren seyyahların yazılarında geçmeye başlar. 16. yüzyılda ipek işleyenlerin işyeri olur (Lubenau), sonra da halatçıların.

17. yüzyılın ortalarında sarnıç etrafındaki bölge Vezir Fazlı Paşa'nın eline geçer (GOR V 398). Vezir sarnıcın üzerine bir saray yaptırır [3].

19. yüzyılın başlarında sarnıç yine ipek işleyenlerin işyeri olarak kullanıldıktan sonra, 20. yüzyılın başlarından itibaren yerel bir pazarın ambarı olarak kullanılmaya başlanır. Sonra da sarnıç, müze yönetiminin denetimi altına girer. Sarnıcın güneybatı köşesi, üstündeki ev yapılırken kısmen duvarla örülmüştür. Bundan başka, hemen bitişiğinde yer alan 32 sütunlu sarnıca (Zist F 7/3) ulaşmak artık mümkün değildir.

Hammer, CuB I 555-556; Constantiniade 64; SkByz I 262-263; Forchheimer-Strzygowski 56-57; F.v. Raber, BZ 4 (1895) 128; Djelal Essad, C'ple de Byzance à Stamboul. Paris 1909, 142-143 [3]; K. Wulzinger, BZ 22 (1913) 460; Byzantinische Baudenkmäler zu K'pel. Hannover 1925, 90-98; Schneider, Byzanz 86; Mamboury, IstTour 256 [1]; Eyice, Guide No. 32; Janin, CB 207-208 [2].

318. Günümüzde molozla örtülü C 3/2 sarnıcına bakış. Değişik tarzdaki (ve çoğunlukla 5.-6. yüzyıla ait) sütun başlıkları faklı ve uzun sütunların kaidesi olarak da kullanılmıştır.

SARNIÇ C 3/2

(İpek Bodrumu; Cin Ali Köşkü)

17,2 x 29,0 m alan kaplayan, beş nefli sarnıç dört sıra halinde 7 sütunla boylama ve çapraz tuğla tonozla desteklenmiştir. Bir dönemler manastır kompleksine ait olan sarnıcın ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir.

19.-20. Yüzyıl

Sarnıç bir dönem bir sarayın altyapısı olarak işlev görmüş ve belki bu nedenle de Andreossy bu-rayı Çin Ali Köşkü olarak adlandırmıştı. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise Ermeni örücüler tarafından kullanılır ve Salmatomruk Bölgesi'nde çıkan 1919 yılındaki yangınından sonra terkedilir. Son dönemlerde sarnıç çöp ve molozla doludur ve yalnızca kuzey kısmına ulaşılabilir.

Comte Andreossy, C'ple et le Bosphore de Thrace pendant les années 1813 et 1814 et pendant l'année 1826. Paris 1828, 454; Forchheimer-Strzygowski 65 (No. 10); X.A. Sideridès, *ΚΕΦΣ* 29 (1907) 256; S. Eyice, TarihDerg 27 (1973) 176-178.

319. Yayla Camii olarak da adlandırılan, günümüzde kaybolmuş Kambur Mustafa Paşa Mescidi'nin altındaki D 6/1 sarnıcı. 1935 civarında sarnıcın durumu.

SARNIÇLAR D 6/1 ve D 6/3

Üç nefli D 6/1 sarnıcında (12,2 m genişliğinde ve trapez biçimindeki planıyla ortası 23,6 m uzunluğundadır) her biri beşer sütundan oluşan iki sıra sütun dizisi, büyük tonoza girmiş küçük tuğla tonozları taşır.

Bazı Bizans yapılarındaki sarnıç gruplarının tarihlendirilmesi, kimi denemelere rağmen mümkün olmamıştır. Bu sarnıcın Markianus Sütunu (→) ile ilişkisini doğrulayıcı kanıtlar da yoktur.

17. Yüzyılın İkinci Yarısı

Sarnıcın üzerine (Mahzen-i Kebir) Bağdad valisi Kambur Mustafa Paşa tarafından (ö. 1666/1076 H) küçük bir cami vakfedilir. Yayla Mescidi ya da Kambur Mustafa Paşa Mescidi olarak adlandırılan caminin yanında eski bir mezarlık yer alır.

20. Yüzyıl

13. 6. 1918 yılındaki kent yangınında caminin harap olmasından sonra yapı bir süre kullanılmaz, sonradan giderek harap olur. Sarnıç ise son zamanlarda bile hâlâ içine girilebilir durumdadır.

320. D 6/1 ve D 6/3 sarnıçlarının konumu. Ö. 1:1000.

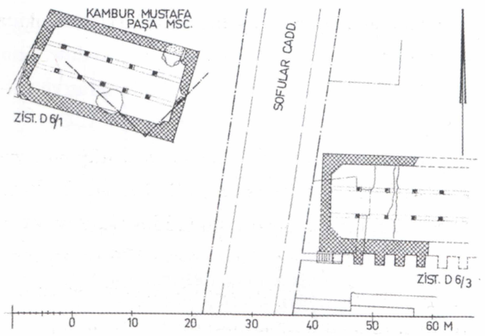

FORCHHEIMER-STRZYGOWSKI 79 (Nr. 17), 83 (Nr. 19); SCHNEIDER, Byzanz 88 (Zist. O+P), 96 (No.24); S. EYİCE, Istanbul'da Yayla Camileri, TarihDerg 7 (1954) 31-39 [1]; S. EYİCE, TarihDerg 26 (1972) 158-164.

321. Kent planının F 7 ve F 8 (aşağıda) bölgelerinden kesit. Ö. 1:5000. Görünürde Binbirdirek Sarnıcı ve planın sağ üst köşesinin hemen dışında Yerebatan Sarnıcı (krş., resim 497).

YEREBATAN SARAYI

Adları: Yun: *Βασιλικὴ στοά; Βασιλέως στοά; Βασιλικὴ κινοτέρνη*; Lat: Basilica, cisterna basilica; Türk: Yerebatan Sarayı.

Elimizde bölgenin Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarındaki yapılarıyla ile ilgili bilgi yoktur. Burada olduğu zannedilen "Tetrastoon" ise daha güneydoğuda olabilir.

4. Yüzyılın Sonu / 5. Yüzyılın Başı

Bazilikanın açık, sütunlu iç avlusu ve etrafındaki odacıklar ve dış cephedeki revaklı yapının ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir.[1]. Hemen bitişikte daha eskiden yapılmış kütüphane (Kuruluşu 357 [2]) ve güney kısımda, bazilika ve Mese arasında Oktogon (Preger 226) yer alır. Yapı grubu sonraları Capitol'e taşınan üniversiteyi 425 yılına kadar barındırır. 440 yılında çıkan bir genelge resim asmayı ve bazilikada satış yerlerinin olmasını yasaklar (CodJust VIII 11, 21), ama yine de bazilikada sonraları kitap satıcıları bulunmaya devam eder.

476

Büyük bir yangında bazilika ve kütüphane yanar (Kedren I 616 B; Zonaras III 130 vd. B). Bazilika kısa zamanda bir olasılıkla Illus (Müller, FGH IV 618; Kedren I 645 B; Theoph 176 Boor) tarafından yeniden yapılır. Kütüphanenin ne zaman yeniden inşa edildiği ise bilinmemektedir [2].

6. Yüzyıl

Bazilika ve oktogonun Nika isyanında çıkan yangında zarar görmesinden sonra praefectus urbis Longinus 542 yılına kadar (Malalas 482 B) galeri yapılarını ve avluların yer taşlarını yeniden yaptırır. Aynı dönemde I. İustinianos büyük sarnıcı (138 x 64,6 m) sarayın altına yaptırır (Prokop, De Aed I 11, 10-15). II. İustinos (565-578), 532 yılına kadar bazilikanın yanıbaşında duran güneş saatini yeniden yerine koydurur (AnthPal I 779).

7.-10. Yüzyıllar

Resimlerle süslenmiş bazilika (Preger 39 vd, 171 vd) üniversite olarak kullanılmaya devam edilir. Phokas (602-610) tarafından kapanan üniversite Patrik Sergios tarafından 610 yılında yine açılır ve hukuki davaların görüldüğü yer olarak da işlev üstlenir (Just-Nov 82, 3).

726 yılında III. Leon tarafından çıkarıldığı ve oktogonu harap ettiği düşünülen yangın haberine günümüzde kuşkuyla bakılır. İkonakırıcılık döneminde ise buradaki üniversitenin işlevi sona erer [2]. Bazilikanın sonraları zanaatkârların yerleştiği bir yere dönüştüğü tahmin edilir. (Preger 300 [4])

Geç Ortaçağın ve daha sonraki dönemlerin seyyahları, üzerinde 16. yüzyılda pek çok evin yapılmış olduğu sarnıçtan söz ederler. Kubbe biçimindeki tavan, bazı yerlerinden zaman zaman çökse de, her seferinde yeniden yapılır. 1723 (1135 H) yılında sekiz paye onarılır [3]. 19. yüzyılda da yapı benzer zararların izlerini taşır. Son zamanlarda yapının bazı yerlerinde emniyete alma çalışmaları yapılır. 1940 yılında o zamana kadar belediyeye bağlı olan yapı, Müzeler Müdürlüğü'ne devredilir ve ziyaretçiler için uygun hâle getirilir. 1934 yılında sarnıcın kuzeyinde bazilikanın kalıntıları bulunur [5].

322. Güneydoğudan Yerebatan Sarnıcı'na bakış. Sarnıç içinin yüksekliği ortalama 9-10 m olarak tahmin edilir. Bunun sonucu olarak da olası en büyük kapasitesi ortalama 75.000 metreküptür. Çoğu kusurlu olan parçalardan, sarnıçta kullanılan yapı ögelerinin Marmara Adası'nın mermer ocaklarında üretilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

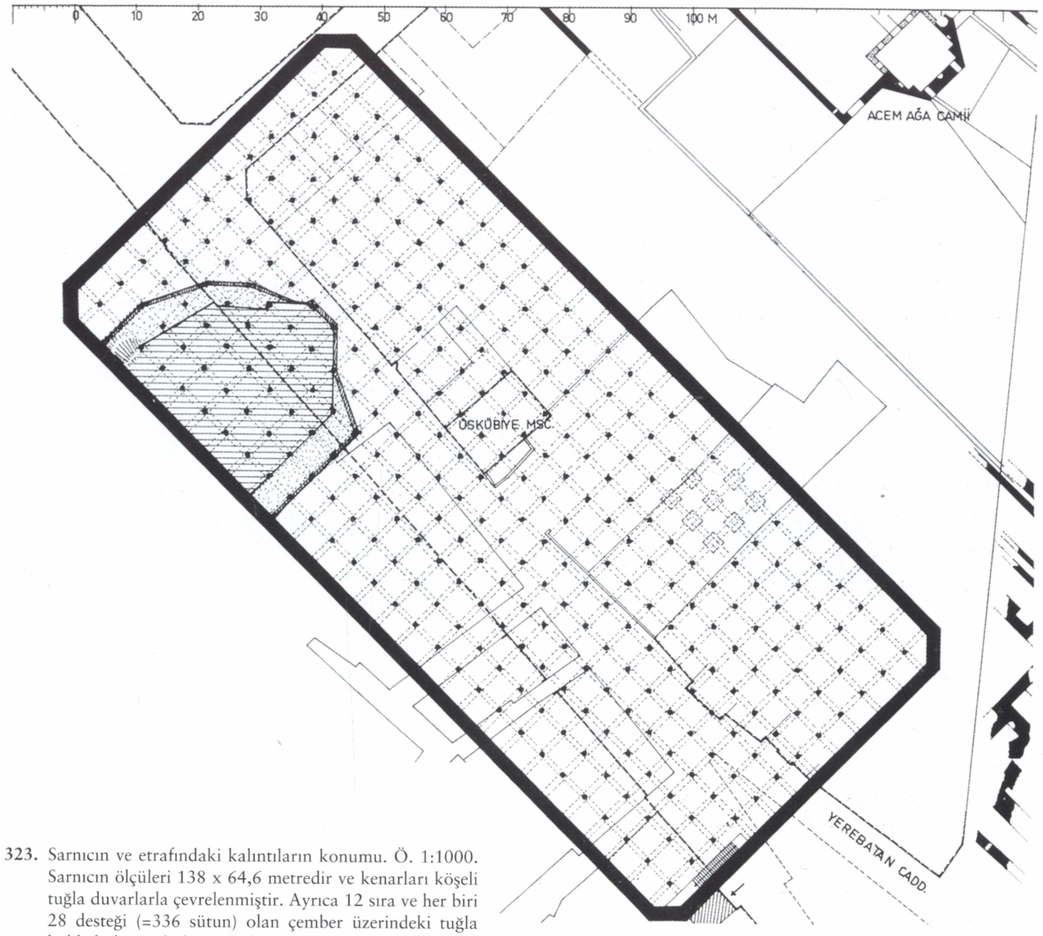

323. Sarnıcın ve etrafındaki kalıntıların konumu. Ö. 1:1000. Sarnıcın ölçüleri 138 x 64,6 metredir ve kenarları köşeli tuğla duvarlarla çevrelenmiştir. Ayrıca 12 sıra ve her biri 28 desteği (=336 sütun) olan çember üzerindeki tuğla kubbelerle örtülüdür. Batıda 37 6/2 li kubbeyi içeren bir alanı adi taştan bir duvar çevreler. Burada sarnıcın kubbesi büyük olasılıkla üzerindeki yapı ile birlikte çökmüştür. Doğuda 8 sütun payelerle çevrilmiştir. Planın görünüşteki düzenine rağmen sütunların arası hep aynı değildir. Güneybatıdan başlayarak sayıldığında ilk 8 nef 4,7 m doğudaki 4 nef 5, 10 m uzunluktadır. Son sıralardaki duvar mesafeleri ise 4,80 metredir (Sütunların ortası ve duvar arası).

DC II 3-4 (150-152), II 13; SkByz I 455-458; P. Forchheimer - J. Strzygowski, Die byzantin. Wasserbehälter von Konstantinopel (ByzDenkm II) Wien 1893, 177-180; E. Unger: E. Mamboury-T. Wiegand, Die Kaiserpaläste von Konstantinopel. Berlin 1934, 54-71; Schneider, Byzanz 23-26 [4]; E. Mamboury, Byz II (1936) 274 [5]; Kautzsch, Kapitellstudien 62-63, 116-117, 193; G. Downey, AJA 41 (1937) 194-211; C.Wendel, Die erste Kaiserliche Bibliothek in K'pel. Zentralblatt f. Bibliothekswesen 59 (1942) 193-209; M. Izeddin, Actes 6. CongrIntEtByz II (Paris 1951) 195-196; A. M. Schneider, BZ 45 (1952) 86; R. Guilland, Mélanges d'Histoire Littéraire et de bibliographie offerts à Jean Bonnerot. Paris 1954, 97-107; C. Mango, The Brazen House (ArkaeolKunsthistMeddDanVidSelsk 4,4; Kopenhagen 1959) 43-51; W. Kleiss, IstMitt 15 (1965) 166-167; M. Erdoğan, Lale devri başmimarı Kayseri'li Mehmed Ağa. İstanbul 1962, 27 [3]; Janin, CB 157-162; 208-209; P. Lemerle, Le premier humanisme byzantin (BiblByzEtudes 6; Paris 1971) 61-68, 89-106 [2]; P. Speck, Die kaiserliche Universität von K'pel (ByzArchiv 4) München 1974, 92-107 [1]; P.A. Yannopoulos, Notes sur l'emplacement de l'*οἰκουμενικὸν διδασκάλειον*. Byz 44 (1974) 68-91.

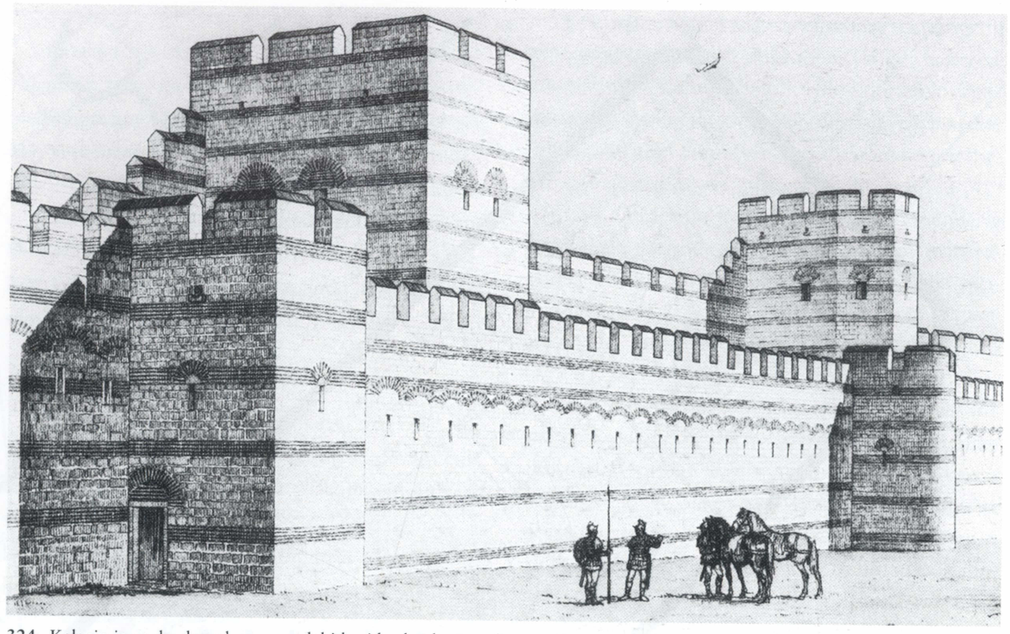

324. Kalenin iç ve dış duvarları arasındaki koridordan kara surlarının 47. ve 46. kulelerine bakış. Surun pek çok yerinde kule biçimlerinin farklılığı saptanabilmekte: 1.-18. kuleler arasında dikdörtgen ve çokgen biçimler düzenli olarak değişir. 19-45 arası (Silivri Kapı dışında) sadece dikdörtgen kuleler yapılmıştır. 45.-63. kuleler arasında net bir şema görülmemektedir, ancak daha kuzeyde, kule 64-97 arasında –Edirnekapı ve köşedeki kule 90 gibi çokgen biçimli kulelerin dışında (krş., resim 340)– yine sadece dörtgen kuleler vardır.

KARA SURLARI (*Θεοδοσιακὸς τεῖχος*)

5. Yüzyılın Başı

4. yüzyılda kentin hızla büyümesi ve de imparatorluk bölgesinin tehlike altında olması nedeniyle, Praefus praetus Anthemios'un önderliğinde, Constantinus Surları'nın yaklaşık 1,5 km batısında yer alan kalelerin yapımına başlanır. Bunlar, Marmara Denizi'nden bir varoş olan (bugünkü Tekfur Sarayı'nın → kuzeyindeki) Blakhernai'nin daha önceden yapılmış olan kalelerine kadar uzanır (Socrat. HistEccl VII 1). 5,7 km uzunluğunda, çokgen ve dikdörtgen 96 kuleyle sağlamlaştırılmış surların 412 yılından önce başlanan yapımı [5] hızla devam etmektedir. Gerçi yapı daha sonraki tarihçilerin söyledikleri gibi 60 gün [5] içinde bitmemişse de, gene de oldukça çabuk ilerlemiştir. 413 yılında Rhesion Kapısı kısmen bitmiştir [3]. 413 yılında eski arazi sahiplerinin kuleleri nasıl kullandıkları ve kulelerin bakımı ile ilgili bilgiler elimizde mevcuttur (CodTheod XV 1, 51). 422 yılında kuleler birliklerin iskânı olarak kullanılır (CodTheod VII 8, 13). Bu dönemde surların yapımı artık bitmiştir.

Bu yeni surların genişliği 27-55 m kalınlığı 4,8 m ana surların yüksekliği 11 metredir (*μέγα τεῖχος*). 96 kulenin birbirinden uzaklığı 70-75 metredir. Bu surların yaklaşık 14,5 m önünde, 8 m yüksekliğinde ve burçlarla sağlamlaştırılmış ön surlar (*προτείχισμα, ἔξω* ve *μικρὸν τείχος*) yer alır. Aynı zamanda tehlike oluşturabilecek yerlerde hendekler oluşturulur ya da kayalara hendekler oyulur. Günümüzdeki 18 m genişliğinde, iki tarafı surlarla çevrili hendek sonradan –belki de 1000'li yıllarda– yapılmıştır. İlk yapı döneminin surları ve kuleleri son derece düzenli

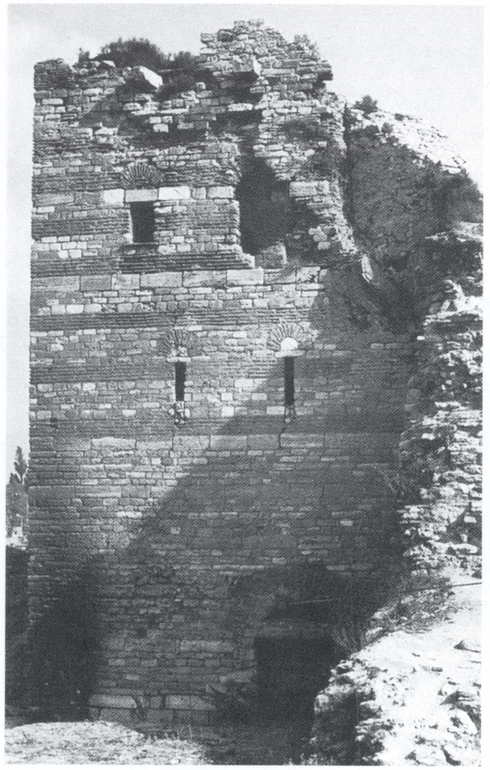

325. 62. kulenin güney kanadı ve zemindeki giriş kapısı. Kule ile sur arasındaki köşe tonoz bingisinde en üst kattan kule platformuna çıkan bir döner merdiven olduğu varsayılmaktadır. Kulenin alt bölümleri büyük olasılıkla 5. yüzyıl başlarından kalmadır. Üst bölümlerde yer yer onarımlara raslanmaktadır.

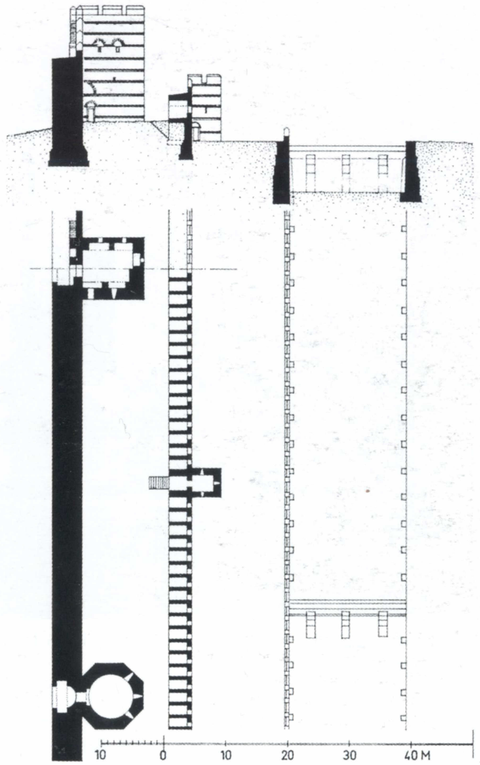

326. (Yukarıda) Kale yapısına ait şemadan bir kesit. (Solda) Genişliği yaklaşık 53 metreye varan ana surun planı.-Ara kale - ön duvar - ön ara-kale - parapet -hendek.

inşa edilmiştir ve beş katmanlı tuğla sırası ve yontma taş örgüsünün renk uyumuna da dikkat edilmiştir. Ana surun seğirdim yoluna düzensiz aralıklarla götüren merdivenlerden 16'sı günümüzde hâlâ durmaktadır. Ana surun kaleleri surun kendisiyle bağlantı içinde değildir. Bunlara ancak seğirdim yolu üzerinden ulaşılabilir ve sadece son katları savunma işlevini görür. Ana surdaki kulelerin karşısında ise dikdörtgen ve kavisli önsur kuleleri yer alır. Önsur dikey tonozlu takviyeli duvarlardan oluşur, cephe duvarı ise oldukça incedir (0,5- 1,15m).

Ana surun pek çok çıkış kapısı vardır. Bunların dışında dördü daha küçük olmak üzere yedi adet kapı yer alır ki, bunların en önemlisi 1458 yılında surlara katılan Yedikule'nin Porta Aurea (→) kapısıdır. Diğer altı kapı da her iki taraflarındaki kulelerle güvenlik altına alınmıştır. Her birinin büyük basamaklarla bağıntılı oldukları gibi, ön surlarındaki küçük kapılarla da bağıntıları vardır. Bu altı kapı sırasıyla güneyden başlamak üzere şunlardır: bkz., resim. 330-333): Ksylokerkos=Belgrad Kapısı; Pege=Silivri Kapı; Rhesium (Polyandrion)=Yeni Mevlevihane Kapısı; Romanos=Topkapı; Pempton=(Örülü Kapı); Kharsios=Edirne Kapı. Bu altı kapıdan Edirne Kapı Saint-Georgias'ın bir şapelini içermektedir ve bunların içinde en önemlisidir (DeCer 497 B).

327. Güney surları üzerindeki kalelere (sağdan sola 16-19) güneyden bakış (krş., resim 333). Görünürde ön surlar ve hendek (1956'daki durum).

447

447 kışında çok kuvvetli depremler sonunda surların büyük bir kısmı (ChronPasch 586 B) ve 96 kuleden 57'si zarar görür; Hun tehlikesi karşısında praefectus praetus Constantinus'un yönetiminde ve kentlilerin bizzat katılımıyla 60 gün gibi kısa bir sürede kuleler onarılır (MarcCom 82; Zonaras III 106 B; CIL III 734 [5]). 467 yılında az miktar da olsa, kapılarda bazı değişiklikler yapılır.

6. Yüzyılın Ortası

554 yılında deprem nedeniyle Haliç'teki surların ve 557 yılında kuzeye bağlanan surun Rhesium Kapısı'na kadar olan bölümü ve eski Constantinus Suru'nun büyük bölümleri (Malalas 488 B; Theoph 222 + 231 Boor) zarar görür ve 565-570 yıllarında İmparator II. İustinos (565-578) ve Sophia'nın emriyle Spatharios Narses tarafından yeniden onarılır [3].

626

Kent Avarlar ve yardımcı birlikleri tarafından kuşatılır. Kuşatmadan az önce Magister Bonos tarafından surlar onarılır ve yer yer sağlamlaştırılır. Saldırı, pek çok farklı silahlardan yararlanarak, Polyandrion ve Pempton Kapısı arasındaki kulelerde gerçekleşir (ChronPasch 719 B), ama Blakhernai Bölgesi'ndeki saldırıda olduğu gibi geri püskürtülür.

7. Yüzyılın İkinci Yarısı / 8. Yüzyıl Başı

Konstantinopolis'e yapılan pek çok küçük Arap saldırısı (668-669; 674-680), II. İustinianos (685-695) döneminde surların onarımını gerektirir. El-Velid'in 713 yılında yeni bir sefer hazırlığı, II. Anastasios'u (713-715) surları daha da sağlamlaştırmaya yöneltir. Öncelikle de kulelerdeki topçu birlikleri güçlendirilir (Theoph 384 Boor). Mesleme'nin Arap ordusunun, kenti 717-718 yıllarında

pek çok kereler kuşatmasına bu önlemler ve III. Leon (717-741) önderliğinde gerçekleştirilen cesur savunma sayesinde karşı koyulur.

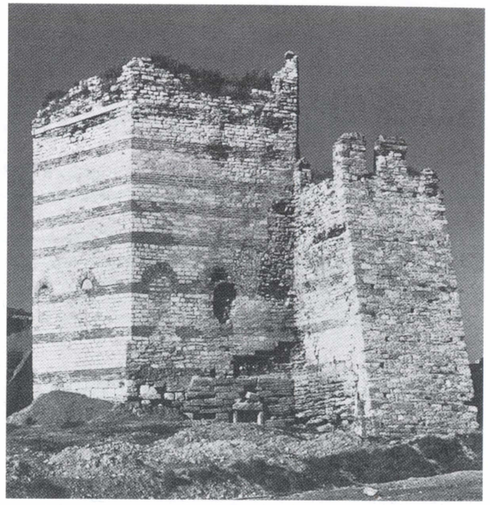

328. Kule I'in güneye doğru taşan destek payesi (1969 civarı).

329. Kule I'in ilk hâlinin rekonstrüksiyonu. (Çizim. W. Karnapp).

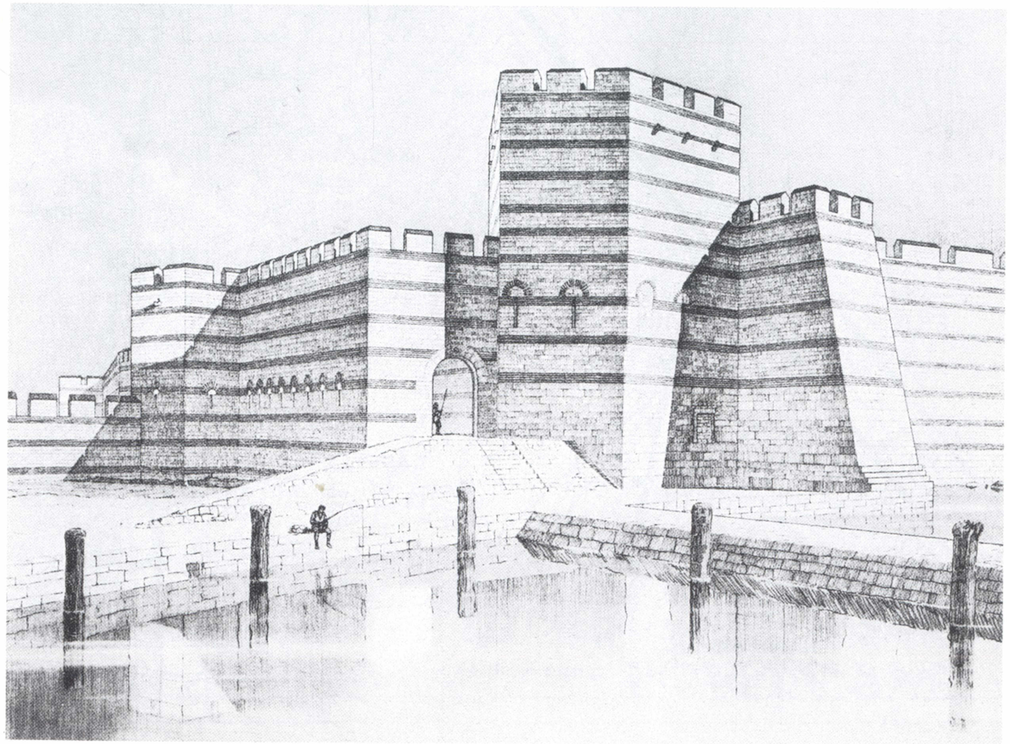

330-332. Kent planının B3/4, C3/4 (resim 330), A 5/6, B 5/6, (resim 331), A 7/8 (resim 332) bölgelerinin kesitleri. Ö. 1:5000 (1962 civarındaki durumu). Kara surlarının bu bölgede izlediği yol. Güneyden kuzeye doğru kulelerin numaraları beşli aralıklarla kulelerin arkasında verilmiştir. Bunlar Schneider-Meyer-Plath, Kara Surları II'deki numaraları karşılar. 2 m aralıklarla verilmiş yükseklik çizgileri ile belirtilen sayılar ise denizden yüksekliği gösterir.

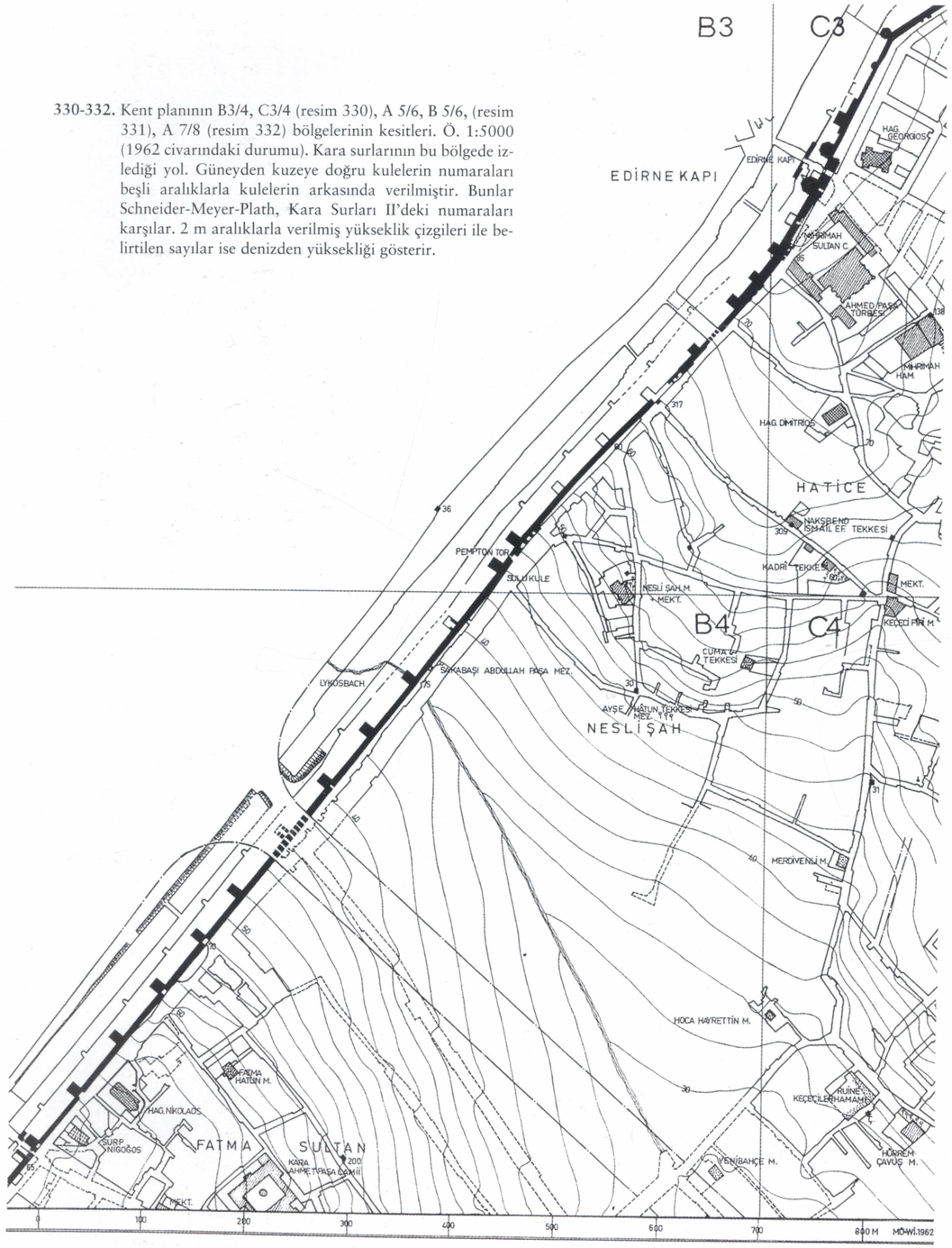

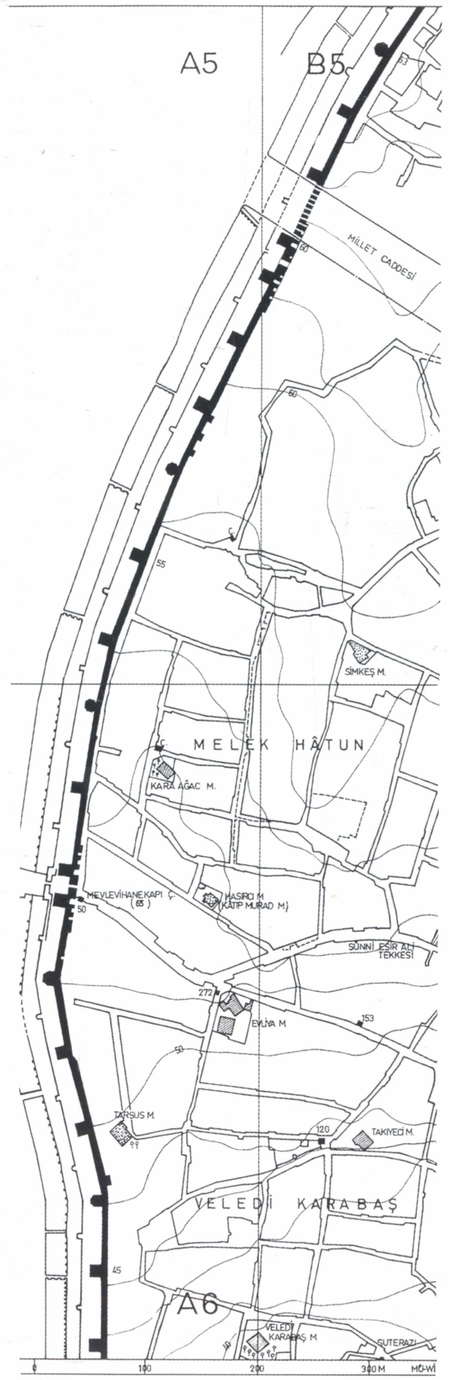

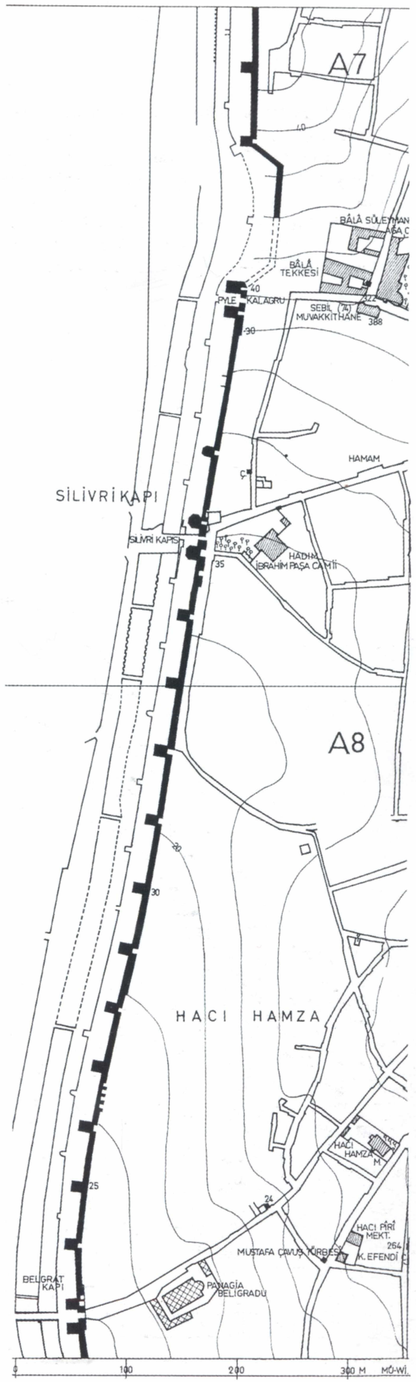

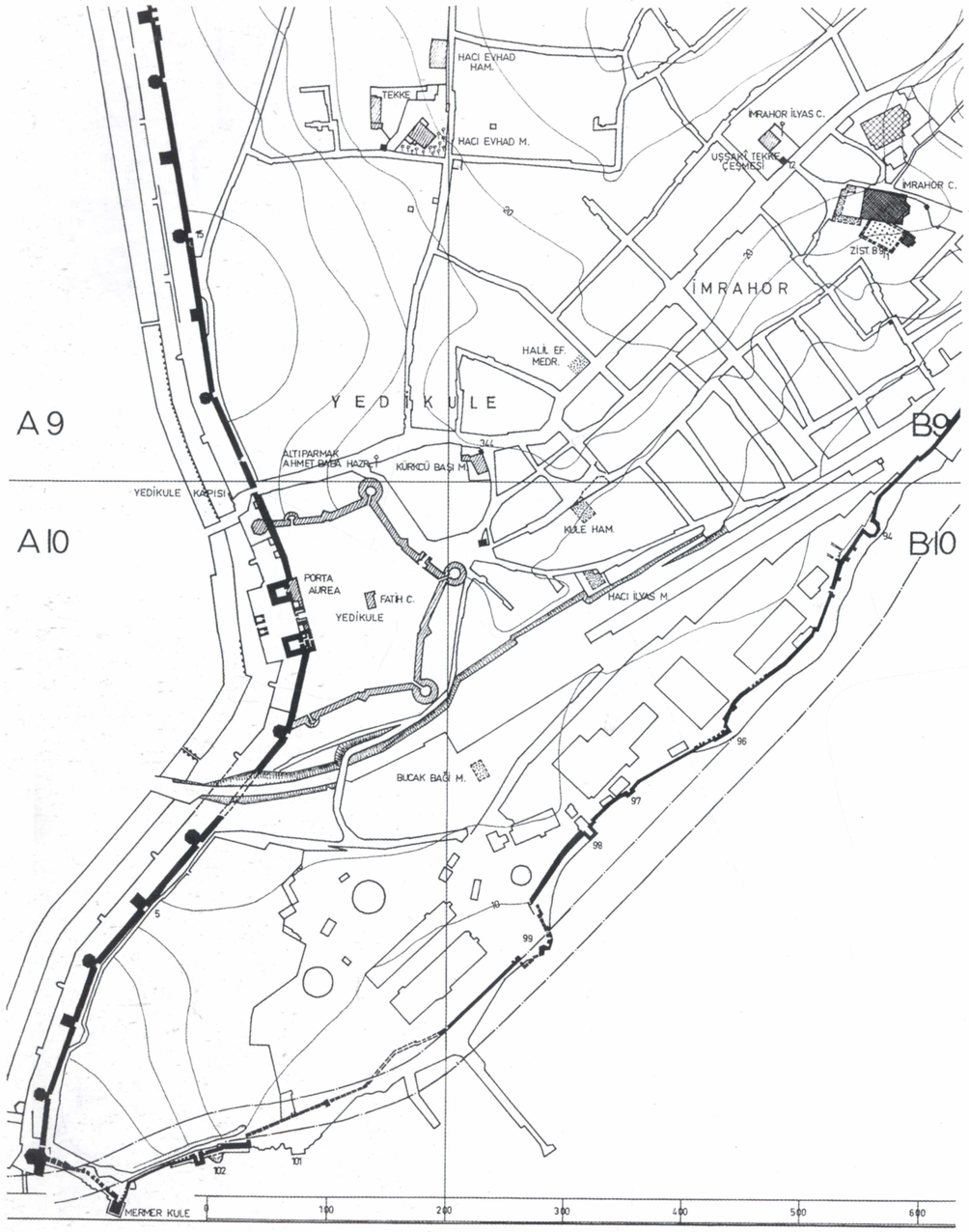

333. Kent planının A 9/10 ve B 9/10 bölgelerinin ve kentin güneydoğu bölümü Ö. 1:5000. Kentin güneydoğu tepesi.

740

Depremlerde pek çok kereler zarar gören surlar, III. Leon (717-740) tarafından anında onarılır. Bu arada III. Leon özel bir sur vergisi koyar (Theoph 412 Boor; Zonaras III 264 B; Kedren I 801 B). Belgelerde kanıtlanmış çalışmalar V. Konstantinos döneminde de devam eder.

9. Yüzyıl

Kentin zorba Thomas (821-823) tarafından kuşatılması, surlarda iz bırakmamış gözükmektedir. Ancak 886 yılının 'Göğe Yükseliş' gününde olan depremde Eksokionion'daki surların ve kuşkusuz Constantinus Suru'nun bir bölümü yıkılır (Kedren II 173 B).

10. Yüzyılın Sonu / 11. Yüzyılın İlk Yarısı

Surlar pek çok depremden zarar görür (986-987; 1010; 1032; 1036-1037; 1041; 1063?) ve onarılır. (II. Basileios ve VIII. Konstantinos'un yazıları; Zonaras III 679 B; Kedren II 456, 500, 515, 518, 532 B).

12. Yüzyılın İkinci Yarısı

Manuel I Komnenos (1143-1180) Blakhernai Suru'nun (→) inşasının yanı sıra, uzun zamandır ihmal edilmiş kara surlarının onarımını gerçekleştirir (Kinnamos 274 B). 1189 yılında İsaak Angelos, Ksylokerkos Kapısı'nı duvarla örter (NikChon 528 B). Bu arada III. Aleksios (1195-1203) Edirne Kapısı'nın (Kharsios Kapısı) yeniden yapılmasını sağlar.

13. Yüzyılın İkinci Yarısı

1261 yılında kentin geri alınmasının hemen ardından Mikhail VIII. Palaiologos (1259-1282) surları yükseltir, mazgal dişlerini (dendanları) yeniler. Bu arada Karl von Anjou'nun tehdit edici saldırısında kuleler tahıl ambarı olarak kullanılır (Pachym I 364 B). II. Andronikos (1282-1328) tarafından daha kapsamlı onarımlar gerçekleştirilir (NikephGreg I 275 B)

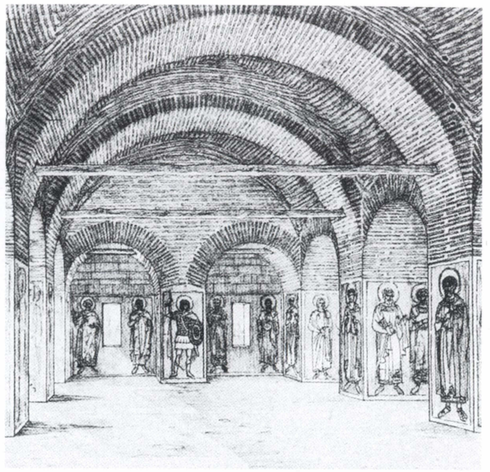

334. 51 numaralı kulenin üst katına ait iç mekân rekonstrüksiyonu (Yeni Mevlevihane Kapısı'nın kuzey kulesi). 1930'larda daha görülebilen resimlerden arta kalan bazı bölümlerden yola çıkarak buranın renkli resimlerle donatılmış olduğunu varsayabiliriz.

335. Bir üstkat mekânının mazgal nişleriyle ve beşik tonozlu girişi.

336. Lykos Vadisi Bölgesi'nin kara surlarına bakış. 1900 civarı.

14. Yüzyılın Ortası

1343 Ekim'inde surlar deprem nedeniyle zarar görür ama sonradan hemen yeniden yapılır (NikephGreg II 695, 711 B). Bu arada hendek insan boyunda mazgallara sahip olur. 1354 yılında deprem surların bir bölümünü yıkar. Bunlar İoannes V. Palaiologos (1341-1391) tarafından onarılır. (NikephGreg III 221, 223 B).

15. Yüzyılın İlk Yarısı

Sultan II. Murad'ın (1421-1451) kısa süren kuşatması yaklaşmakta olan tehlikeyi gösterse de, elde olan imkânların yetersizliği, ön surların 1427'den başlayarak özensiz bir işçilikle onarılmasına ve çamur hâline dönüşmüş hendeğin temizlenmesiyle yetinilmesine neden olmuştur. İmparator VIII. İoannes (1425-1448) elimizde bulunan yazıtları ve yapı buluntuları, 1453 yılında kuşatmanın başlangıcına kadar tüm surda onarım çalışmalarının sürdürüldüğünü gösterir. Daha sonraları mezartaşı levhalarıyla surlar onarılır.

1453

Nisan'da kent, Sultan II. Mehmed tarafından kuşatılır ve kara surları pek çok yerde top ateşinden zarar görür, ama yeniden onarılır. Romanos Kapısı'nın bir kulesi tümüyle harap olur. 29. 5. 1453 tarihinde büyük taaruz gerçekleşir. Türkler, Romanos Kapısı ve Kharsios Kapısı arasına açılan gedikten kente girerler ve kent düşer.

Kent fethedildikten sonra surun tümü sultanın emri üzerine etraflıca onarılır. 1458 yılında surun güney ucunda, Altın Kapı'nın (→) arkasında Yedikule İç Kalesi inşa edilir. Dışarıdan gelen malların girdiği gümrük kapısı olarak yalnızca Topkapı ve Edirnekapı kullanılır.

16. Yüzyıl Başı

1509 (915 H) yılındaki deprem kentin surlarına zarar verir ve 49 kule yıkılır (Mar. Sanuto, Diarii 9, 563 vd). Bu zarar, birliklerin yanı sıra imparatorluğun farklı yerlerinden getirilen ortalama 8.000 parasız çalıştırılan işçi tarafından

Yeniçeri Ağası Yunus Ağa idaresinde 1510 yılına kadar giderilir. Yapı ustası olarak Mimarbaşı Ali b. Abdullah, Mimar Bali ve Mahmud gösterilir [2].

17. Yüzyıl

Uzun zaman ihmal edilen surlar 1635 (1044 H) yılında İstanbul Kaymakamı Bayram Paşa tarafından onarılır ve Sultan IV. Murad'ın kente giriş töreni için badanalanır. 1645(?) ve 1656 yılında Sadrazam Boynu Eğri Mehmed Paşa, Venedikliler tarafından gelebilecek bir donanma saldırısı korkusuyla başka onarımlar da gerçekleştirir (GOR V 654).

18.-20. Yüzyıllar

1690 ve 1719 yıllarındaki depremler surların büyük bir bölümüne, bu arada 1690 yılında olan deprem de Topkapı'ya (GOR VI 556) büyük zarar verir. Bunların ardından Sadrazam Damad İbrahim Paşa 1722-1724 (1134-1137 H) yılında, İmparatorluk Mutfağı'nın sorumlusu Halil Efendi önderliğinde, kara ve deniz surlarında geniş ölçüde onarımlara girişir.

1754, 1766 ve 1894 yıllarındaki depremler, surların bazı bölümlerinin yeniden zarar görmesine neden olur. Ancak bunun yanısıra civardaki halkın sur taşlarını yeni yapılarda kullanmaları ve yönetimin buna göz yumması, 1796-1797 [3] ve 19. yüzyılın sonlarında yapılan onarımlara rağmen, surların büyük zarar görmesine neden olur. 1870'lerde ilk defa olarak, yapı malzemesi kazanmak için surların sistematik olarak yıkılması başlar, ancak bu, yabancı ülkelerin araya girmesiyle önlenir [1]. 1870-1873 yılında tren yolunun yapılması sırasında da surların bazı bölümleri yıkılır. 1886 yılında o döneme kadar örülmüş Ksylokerkos Kapısı yeniden açılır ve "Belgrat Kapısı" adını alır.

1910 yılında surları yıkma ve hendekleri düzletme ve böylece Avrupa'daki örneklerine göre bir çevre yolu yapılması tartışmaları, Türk ve yabancı arkeologların karışması sonucu önlenir.

1956 yılından itibaren, Millet Caddesi, Vatan Caddesi, Sahil Yolu gibi yolların yapılması ile bağlantılı olarak surların delinmesi gereken yerlerde ve Topkapı ve Edirnekapı'da sağlamlaştırma çalışmaları yapılır. Aynı zamanda hendeğin bazı bölümleri de molozla doldurulur.

J. Dallaway, An account of the Walls of C'ple. Archaeologia 14 (1803) 231-243; Hammer, CuB 67-115; A. Paspates, *Περὶ τ ῶ ν χερσαιίων τειχῶν τῆς Κ'πόλεως. ΚΕΦΣ* (1864/65) 171-220; DBZ 1871, 376 [1]; Unger, Quellen 207-214; Paspates 1-83; Dr. A. Mordtmann, ArchOrLat 1 (1881) 697-703; C.E. Caratheodory- G.A. Demetriades, Plan archéologique des murailles de C'ple du côté de la terre. Istanbul 1881; B. Lewis, The Archaeological Journal 39 (1882) 118-129; S. Aristarches, *ΚΕΦΣ* Parartema 16 (1884) 3-35; A. van Millingen, Byzantine Constantinople, the Walls of the city and adjoining historical sites. London 1899; J. Pargoire, IRAIK 9 (1904) 261-277, 285-291; T. Preger, BZ 14 (1905) 272-280; BZ 19 (1910) 450-461; A. Haisenberg, BZ 19 (1910) 670; B. Granville Baker, The Walls of Constantiople. London 1910; W. Beneschewitsche, Die türkischen Namen der Tore von K'pel. BZ 23 (1914/19) 408; J. Papadopoulos, Les citernes à ciel ouvert et le fossé des murailles (Recherches Byz 1919); S.G. Mercati, Iscrizione sulla porta *Χαρσίου* di C'poli conservata in un codice ambrosiano. Bessarione 14 (1920) 201-205; B. Pace, ASAtene 3(1921) 250; K. Lehmann-Hartleben, BNJ 3(1922) 113-114, 360-361; S.G. Mercati, Bessarione 26 (1922) 219; H. Lietzmann, Die Landmauer von K'pel. Vorbericht über die Aufnahme 1928. AbhBerlin 2 (1929); FuF 5 (1929) 169-170; T. von Lüpke, Die Landmauer von K'pel. Atlantis, Heft 11 (1930) 695-704; A.M. Schneider, Byzanz 80-86; A.M. Schneider, Antiquity 11 (1937) 461-468; F. Krischen, Die Landmauer von Konstantinopel I, Zeichnerische Wiederherstellung (Berlin 1938); A.M. Schneider, BZ 38 (1938) 409; MISN (M.I. Nomidis) *Χάρτης τ ῶ ν χερσαίων τειχῶν τῆς μεσαιωνικῆς Κ'πόλεως.* Galata 1938; A.M. Schneider, Deuteron und Melantiastor. BNJ 15 (1938/39) 181-186; B. Meyer-Plath – A.M. Schneider, Die Landmauer von Konstantinopel II (DenkmAntArch8) Berlin 1943; E. Mamboury, Byz 21 (1951) 453-454; Eyice, Guide No. 145; R.M. Meriç, Ankara ÜnivIlâhiyatFak Yıllık 2 (1957) 37-39 [2]; V. Grumel, BSI 25 (1964) 217-233; Janin, CB 265-286; F. Dirimtekin, Les murailles d'Istanbul. Corsi Ravenna 12 (1965) 211-224; M. Erdoğan, VakDerg 6 (1965) 131 [3]; PKG 3 (1968) 216; I. Sevcenko, The inscription of Justin II's time on the Mevlevihane (RHesion) Gate (1971) 241-247; P. Speck, Der Mauerbau in 60 Tagen. Studien z. Frühgesch K'pels (MiscByzMonac 14) München 1973, 135-178 [5].

337. Millet Caddesi'nin hemen güneyindeki, 4. yan kapının (59-60 Kuleleri) bitişiğindeki surun iç cephesi: Bütün kapıların önünde görülebilen merdivenler. Bu merdivenler kapılar ve kuleler gibi Palaiologos'lar Dönemi'nden kalmadır. Oldukça özensiz yapılmış, tuğla hatıllı örülmüş duvarda, merdivenin güney yönündeki bitiminde, Muhafız Thiudas'ın eşi Ulfrida'nın haç biçimindeki özensiz yapılmış mezarı bulunmaktadır. Bu ise, yakınlarda, Federal Birliklerin Mezarlığı'nın bulunduğunun bir göstergesidir.

PORTA AUREA

Adı: *Χρυσαὶ Πύλαι; Χρυσεία Πύλη (Πόρτα)*; Porta Aurea.

5. Yüzyıl Başı

Çocuk yaşta olan II. Theodosios döneminde, Praefectus. Praetus Anthemios tarafından yapılan başkentin surlarının yeniden güçlendirilmesi girişimi (412 civarı) ile birlikte, Via Egnatia'nın genişletilmiş kent bölgesine girişinde bir kapı inşa edilir. Bu kapı, arazinin yüksek bir noktasında yer aldığından önemi artar ve daha sonraki yıllarda kentin ana kapısı, öncelikle de imparatorun kente giriş törenlerinde kullandığı kapı olur.

Toplam 66 m genişliğindeki bu yapı, cephede kaliteli kesme mermer taşlardan inşa edilen, duvarın dışına taşan ve üç geniş geçidin iki yanında yer alan iki kuleden (yaklaşık 17 x 18,3 m yüzölçümü) oluşur. Bu kuleler iyi işlenmiş taşlardan yapılmıştır. Geçitler de içi ve dışı pürüzsüzce işlenmiş kesme dörtgen mermer taşlardan, kemerler ise nitelikli taşlardan oluşur. Yapının bütün bölümleri, adi taştan temelleriyle kayalar üzerine oturtulmuştur [1]. Kuleler arasındaki avlu mermer plakalarla kaplanmıştır. Ortada, dörtgen biçiminde kesilmiş ve belli aralıklarla yerleştirilmiş yontma taşlardan oluşan bir yol ön kapıya uzanır ve –kesin olarak rekonstruksiyonu yapılamazsa da– ön sura bağlanır. Payeler ve boyunduruklarla çevrelenmiş geçitlere 425 yılında İoannes Primikerios'un zaferinin ardından altın yaldızlı kapı kanatları takılır. (Malalas 360 B). Kapı da adını bundan alır. Kapının üzerinde Theodosius'un heykelleri, Nike ve bir fil koşumlu araba yer alır. İmparatorluk girişi için belirlenmiş orta kapı genelde kapalıdır. Kapı kirişinin üzerindeki yük azaltıcı kemerin üzerinde 425 yılında metal harflerle şu yazılıdır: HAEC LOCA THEODOSIUS DECORAT POST FATA TYRANNI (doğu kısmı) ve: AUREA SAECLA GERIT QUI PORTAM CONSTRUIT AURO (batı bölümü). Kapı duvarlarına yazılı bazı "Acclamationen", kapının ilk dönemlerinden kalmadır [1].

674-675

Kent, Araplar tarafından işgal edildiğinde pek çok saldırının hedefi durumundadır (Theoph 353 Boor).

740

Depremde kapının üstünde ve tam ortasında duran Theodosius heykeli düşer (Theoph 412 Boor).

866

Deprem, kapı üzerinde duran bronz Nike heykelinin düşmesine neden olur (Kedren II 173 B).

1203

Haçlı seferleri ordusu kenti kuşatmadan az önce ön kapı genişletilir (NikChon 754 B). 1204 Nisan'ındaki çatışmalarda ise zarar görür.

14. Yüzyılın Ortası / İkinci Yarısı

14. yüzyıl ortası ve ikinci yarısındaki iç savaşlarda küçük bir içkaleye dönüştürülen kapı önemli bir rol oynar: İoannes VI. Kantakuzenos (1347-1354) *φρούριον* adı verilen yapıyı güçlendirir (Kantakuz III 291-293 B), yani kulenin üst kısımlarını yeniden yaptırır. İoannes V. Palaiologos (1341-1391), 1389-1390 yılında kapıyı *πολίχνιον* haline dönüştürürken yıkılmış kiliselerin (Mokios Manastırı ve Hagioi Pantes) ögeleri kullanılır. Bu arada ön kapı sağlamlaştırılır ve yanına konan M.S. 1.-2. yüzyıla ait (Herkül'ün eylemlerini, Venüs'ü ve Adonis'i ve Phaeton'un düşüşünü içeren) mitolojik sahnelerle bezenmiş kabartma plakalarıyla yeni bir cephe edinir. Sultan I. Bayezid'in 1390 yılındaki kuşatması nedeniyle çalışmalar kesilir. "Kastellion" yeniden yıkılır (Dukas 47 B). Geriye yalnızca güney kuledeki yapılar ve merdivenli büyük kule kalır.

1457-1458

Altın Kapı, Fatih Sultan Mehmed tarafından yeni inşa edilen Yedikule'ye (→) dahil edilir. Üç geçit de kapatılır ve kapı önündeki köprü yıkılır.

16.-17. Yüzyıllar

14. yüzyıl sonunda ön kapıda duran kabartma plakalarından 1620 yılına kadar ancak 12 parça kalır. İngiliz elçisi Sir Th. Roe'nun (1621-1628) plakalardan birkaçını ele geçirme çabası olumsuz sonuçlandıktan sonra, kısa zamanda ortadan yok olurlar [2].

338. Farklı yapı dönemlerinde (krş., resim 388) inşa edilmiş takviyelerle Altın Kapı'nın iç cephesi. Solda Palaiologos'lar Dönemi'nde güney kulenin arkasına yapılmış merdivenli kule. Ortada Orta Bizans ve Osmanlı Dönemi'nde eklenmiş geçitler (Güney geçit son dönemlerde yeniden açılmıştır). Sağda ise kuzey kapı kulesinin arka bölümü.

1894

Büyük depremde kapı kulelerinin üst kısımları büyük zarar görür; pek çok yontma taş düşer.

1927-1933

"British Academy" ve Macridy Bey tarafından iç avluda ve kapının önünde kazılar yapılır [1]. Bu sırada kabartma levhalarının pek çok fragmanı ortaya çıkarılır. 1933 yılında B. Meyer-Plath ve A. M. Schneider yapıyı ayrıntılarıyla incelerler [3].

1958 vd.

Kule başlıklarının onarımına ve sağlamlaştırılmasına devam edilir.

J. Spon – C. Wheler, Voyage de l'Italie... La Haye 1724, 156; SkByz 1 321-329; J. Strzygowski, Das Goldene Thor in Konstantinopel. Jdl 8 (1893) 1-39; RQu 7 (1893) 1-3; Millingen, Walls 59-73 [2]; E. Weigand, Neue Untersuchungen über das Goldene Tor in K'pel. AM 39 (1914) 1-64; C.F. Lehmann-Haupt, Aus und um K'pel I: Vom Goldenen Tor. Klio 15 (1918) 434-439; R.Paribeni, Porta Aurea. Historia 2 (1928) 539-549; H. Lietzmann, Die Landmauer von K'pel. Vorbericht über die Aufnahme 1928. AbhBerlin 2 (1929); T. Macridy Bey – S.Casson, Excavations at the Golden Gate, Constantinople. Archaeologia 81 (1931) 63-84 [1]; H. Edhem, Yedikule Hisarı. İstanbul 1932; Kautzsch, Kapitellstudien 44-46; B. Meyer, Das goldene Tor in K'pel. Mnemosynon Th. Wiegand (München 1938) 87-98; B. Meyer-Plath – A.M. Schneider, Die Landmauer von Konstantinopel II (DenkmAntArch 8) Berlin 1943 [3]; O. Davies, The data of the Golden Gate at Istanbul. JRS 34 (1944) 74-75; C. Mango, BZ 45 (1952) 382-384; P. Schweinfurth, Le mur terrestre de l'ancienne C'ple et sa Porte dorée. Belleten 16 (1952) 261- 271; Eyice, Guide No. 144; J. Kramer, Skulpturen mit Adlerfiguren an Bauten des 5. Jhs. n.Chr. in K'pel. (Diss. München 1965), Köln 1968, 7-35.

339. Kuzey kulenin iç kısmındaki merdiven çıkışının sur duvarları ile bağlantısının rekonstrüksiyonu (çizim B. Meyer-Plath).

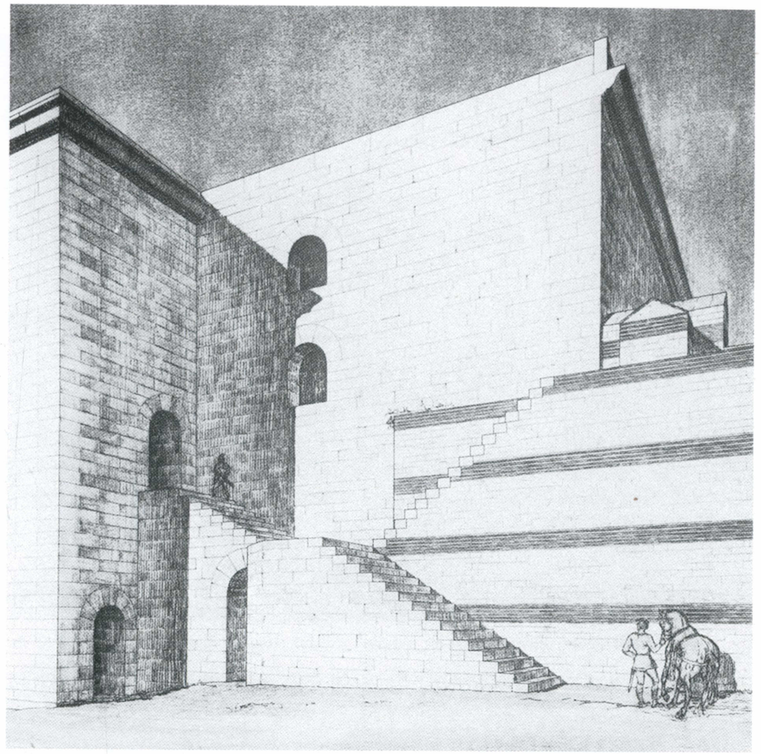

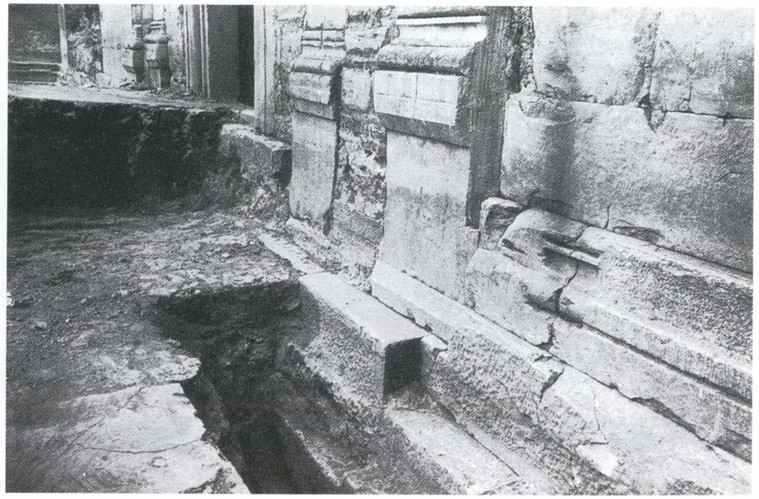

340. Payenin, kır tarafındaki kapının ana geçidi ve güneyindeki yan geçidi arasındaki temel ve kaidesi. (1930-1931 civarı). Kaidenin profili yalnızca darbe nedeniyle oluşan çatlaklarda incelenmiştir. Anakapının üç etapta oluştuğu açıktır. İkinci bir çift profilli ayak ve bunun üstünde 0,65 m yüksekliğindeki seviyede küçük ve dar kapının inşası (krş., resim 342).

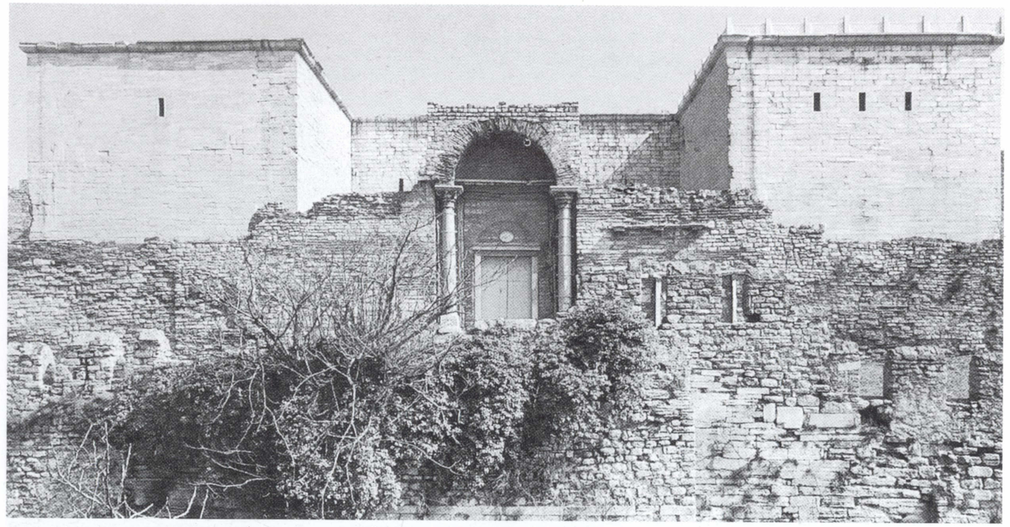

341. Altın Kapı'nın kır kesminden görüntüsü. Ön planda hendeğin ön duvarı, arkada 14. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş ön kapının ve onarılmış anakapının iki kulesinin cephesi (1969 yılındaki durum).

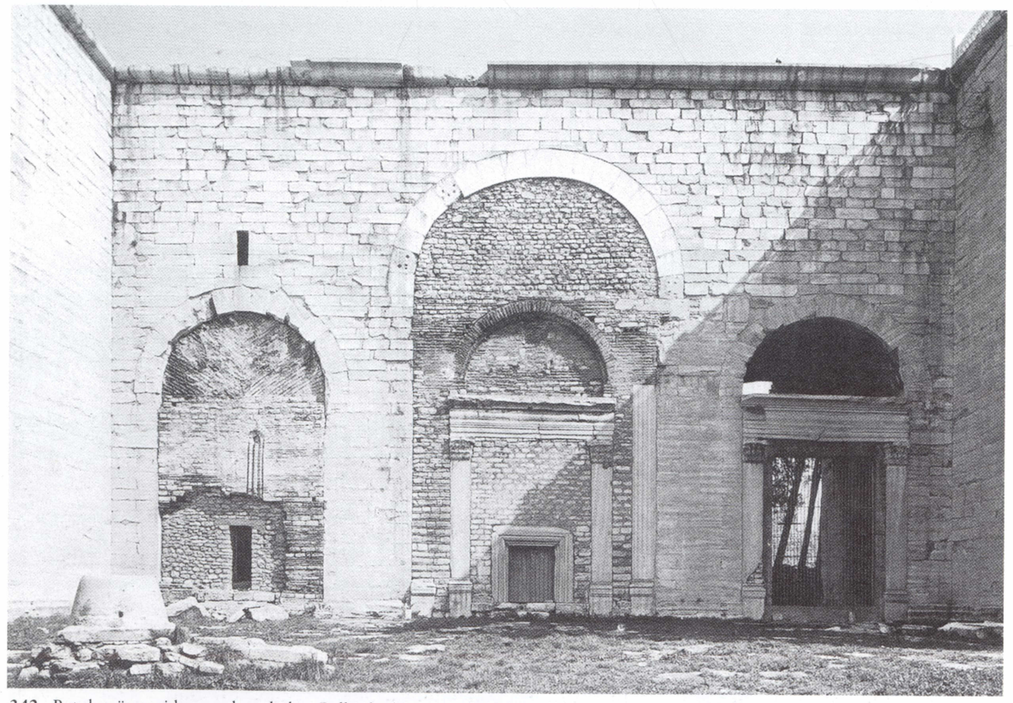

342. Batıdan üç geçide ve avluya bakış. Belki de deprem nedeniyle zarar görmüş orta geçitteki kapının çerçevesi yenilenmiştir. Bu yenileme sonradan yapılan kuzeydeki geçitle aynı dönemdedir.

343. B 14 kulesinden kuzeydoğuya ve B 15-B 18 kuleleriyle sağlamlaştırılmış Pteron'a ve önünde yer alan Leo-siperine bakış. (9. yüzyılın 1. yarısı)

BLAKHERNAÏ SURU

4. Yüzyılın Başlangıcı

Antikçağda da bağımsız olan ve Constantinus döneminde ise, yeni kurulmuş kentin önünde yer alan Blakhernai yerleşim bölgesi, daha 4. yüzyılın başlarında kendini çevreleyen surlara sahiptir. Yolun güzergâhı, Tekfur Sarayı'nın avlusundaki küçük parçalar dışında, Mumhane ile Anemas Zindanı'ndaki ve belki de Ayios Demetrios'daki (→) *ὁ Κανάβης* (→) arazi şekillerinden çıkarılabir. Yarı yuvarlak burçlarla sağlamlaştırılmış surda, üstü örtülü bir alt ve bir de üstü açık üst seğirdim yolu vardır. Bu sur da sonradan yapılan kara surları gibi "opus incertum" dolgusu ile ve tuğla hatıllı kesme taşlardan yapılmıştır. Bu surların konumları ve adları tartışmalıdır.

5. Yüzyılın İlk Yarısı

5. yüzyılın başında yaklaşık Tekfur Sarayı Bölgesi'nde, eski Blakhernai Surları'na Theodosius kara surları ve 439 yılından itibaren Haliç surları bağlanır. Belki de bu bağlam içinde "Pteron" eski Blakhernai surlarının kuzey köşesine sahili kapamak için inşa edilir. İki tarafı mazgal yarıklarıyla yapılmış sur çıkıntısının, kuzey ucunda ve sahil kenarında bir kuleyle son bulur [1].

7. Yüzyılın Başlangıcı

626 yılında Avar Kuşatması'nda Pteron Bölgesi'nde çok şiddetli çatışmalar olur. Kuşatanlar surlarda bir gedik açmaya çalıştıklarından, sonraki yıllarda Herakleios (610-641), Pteron'a bağlantı olarak ve Theotokos Kilisesi'ni korumak için yeni, yaklaşık 450-500 m uzunluğunda, ortalama dikdörtgen 13 kuleyle sağlamlaştırılmış bir sur inşa eder (ChronPasch 726 B). Sura *μονότειχος τῶν Βλαχερνῶν* adı verilir (Theoph 371 Boor; Resim 352). Pek az kalıntısı kalmış olan bu sur, büyük bir kaidenin üstüne bir korugan olarak yapılır (Karşılaştır Resim 234).

344. Kent planının C 1/2 ve D 1/2 plan bölgelerinin Blakhernai Bölgesi ile birlikte kesiti. Ö. 1:5000.

345. Leon tarafından yapılan siperin duvarındaki Nikalaos Kilisesi kalıntıları. Döner merdivenin başlangıcı izlenimini veren yuvarlak bir mekân ve beşik tonozlu oda 1976 yılında ortaya çıkarılır (1976'daki durum).

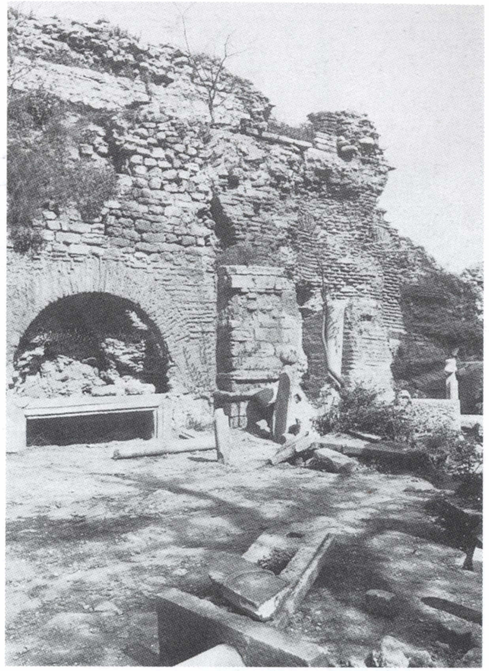

346. Dış Blakhernai Kapısı'nın iç bölümü. Yanlarda daha büyük bir kemerin başlangıcı ve sonradan eklenmiş, ama mezarlıktan çıkan kalıntılarla örtülmüş iç çerçeve görülmekte.

9. Yüzyılın İlk Yarısı

813 yılındaki Bulgar saldırısının ardından, V. Leon (813-820), Pteron önüne, eski sur önünde yer alan Nikolaos Kilisesi'ni de kapsayan büyük bir siper yaptırır. Siper çalışmaları, II. Mikhail (820-829) döneminde devam eder ve önceden planlanmış kuleler de göz önüne alınarak siper güneye doğru genişletilir. Sonradan *Βραχιόλιον τῶν Βλαχερνῶν* olarak adlandırılan yapı, aynı zamanda büyük, çok köşeli üç kulenin (B 15-18) yapımı ve Pteron Suru'nun ve arkasında duran merdivenin eklenmesi ve yükseltilmesi Theophilos Dönemi'nde (829-842) biter. Gerçek Anemas Zindanı, zindan olarak kullanılan bu kulelerden birinde olmalıdır (Dukas 45 B [1] (bkz., resim 347). Belki de aynı zamanda Herakleios Suru'nun üçüncü kulesinden sahile kadar uzanan koruma duvarında Ksyloporta *Ξυλόπορτα; Ξυλίνη πύλη* denilen kapı inşa edilir. 14.-15. yüzyılda ise kapı ilk defa olarak adıyla anılmaya başlanır.

12. Yüzyıl

Komnenos İmparatorları döneminde Blakhernai Sarayı'nın ve buna ait Anemas Zindanları olarak adlandırılan temellerin (bkz., resim 348) yapımıyla bağlantılı olarak, Manuel I Komnenos Dönemi'nde (1143-1180) saray bölgesini emniyet altına alan hisarlar da yeniden inşa edilir (NikChon 500, 719 B). Tekfur Sarayı'nın surlarına bağlantılı olarak, eski surların güzergâhının yaklaşık 100-120 m batısında, iç kemerlerle sağlamlaştırılmış, üç kapı (Gyrolimne ve Kaligaria Kapısı) ve 13 sağlam, birbirlerine oldukça yakın duran kulelerle sağlamlaştırılmış bir sur eklenir. Başka bir kule de (B 14) 1186-1187 yılında İsaak Angelos tarafından Blakhernai Suru'nun kuzey bitiminde, Anemas Zindanı'nın önünde, başka yapılardan alınan malzemelerle inşa edilmiştir (NikChon 580 B).

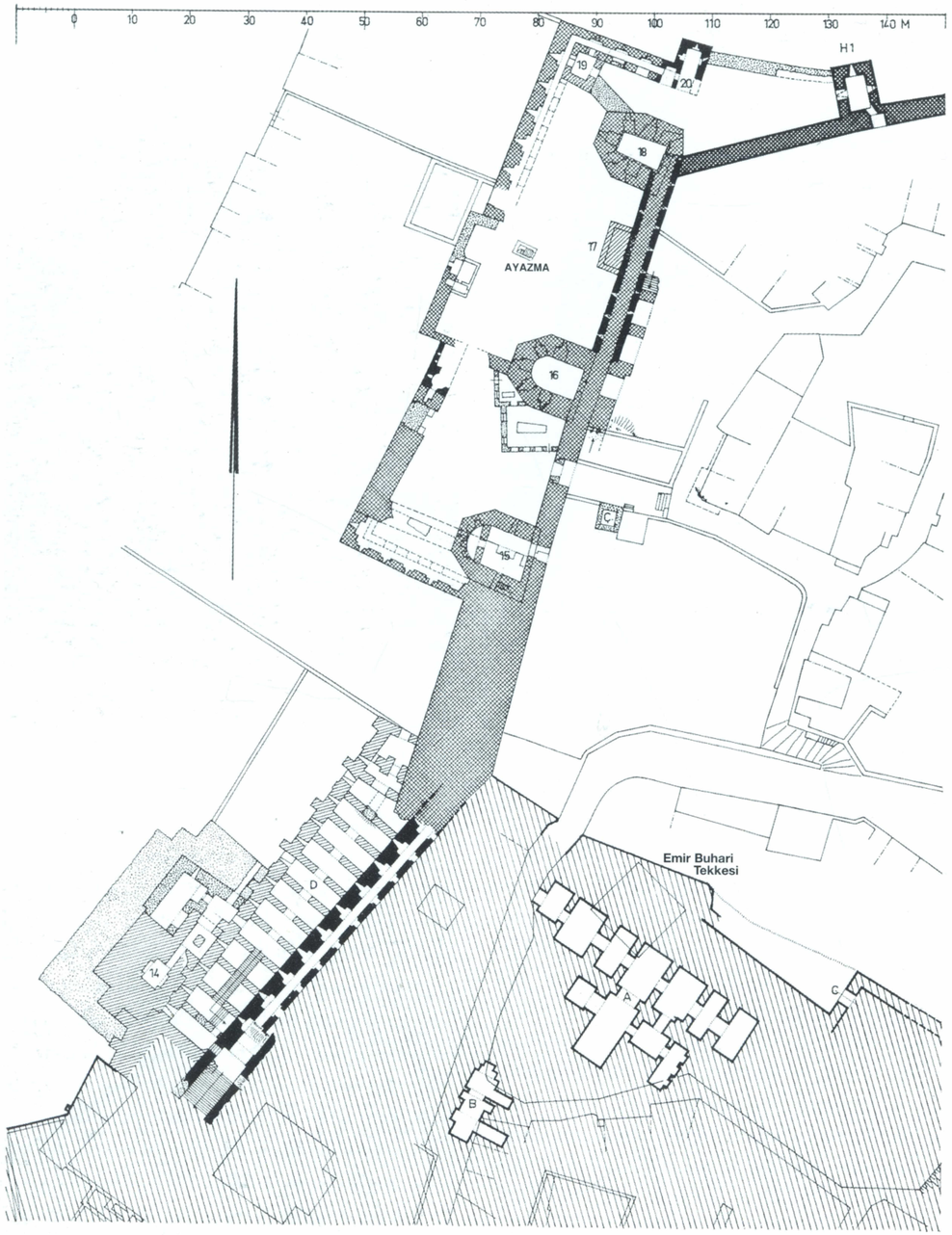

1203 yılında Latinler Ksyloporta'ya saldırırlar, kazıkçakanla surun bir bölümünü yıkarlar ve böylece kente girerler.

15. Yüzyılın Ortası

Palaiologos'lar döneminde Blakhernai Suru'na çok az ek yapılır. Tam saptanamayan bir dönemde, kulenin yanına İsaak Angelos tarafından bir ek yapılır. 1441 yılında İoannes VIII. Palaiologos (1425-1448), surlarda yapılan onarım çalışmalarının kapsamında mazgalları ve kuleleri de onartır.

1453 yılındaki top ateşi sonucu İsaak Angelos Kulesi'nin civarında ve Kaligaria kapısı olması muhtemel kuzey yan kapıda meydana gelen hasarlar sonraki yıllarda giderilir.

19.-20. Yüzyıllar

Koruma duvarı ve Ksyloporta 1868 yılında yıkılır.

Paspates 37-41; Mordtmann, Esquisse 35-38; Millingen, Walls 115-178; A.P. Smirnov, O vremeni pojolenija K'pols'koi Ksiloporty. IRAIK 2 (1922) 139-144; A.M. Schneider – B. Meyer, SBBerlin 32 (1933), 1157-1172; B. Meyer-Plath –A.M. Schneider, Die Landmauer von K'pel (DenkmAntarch 8) Berlin 1943, 100-123 [1]; A.M. Schneider, Die Blachernen, Oriens 4 (1951) 86-96 [2]; F. Dirimtekin, 14. Mıntıka (Blachernae). FlstDerg 1 (1953) 193-222; Janin, CB 283-286; S. Eyice, RQuSuppl. Heft 30 (Tortulae; Freiburg 1966) 110-119.

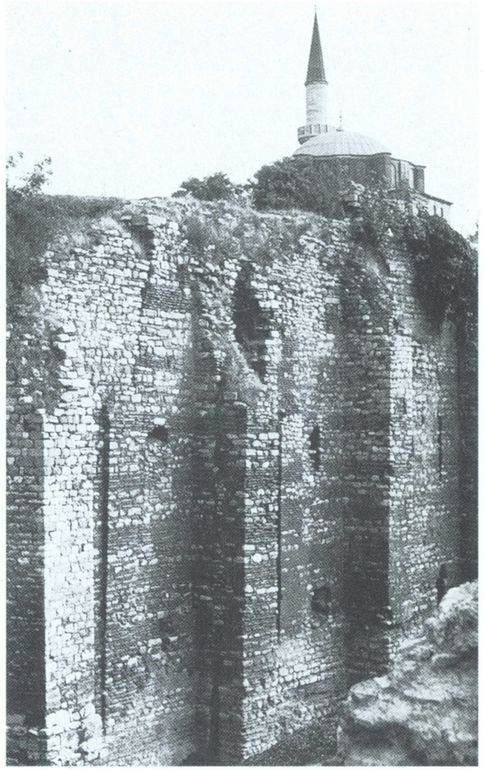

◄ **347.** Anemas Zindanı'nın konumu. B 14 kulesi, Pteron, Leon'un siperi, bu bölgede bulunan Blakhernai Sarayı'nın temelleri (geniş taranmış =toprak zemin). Ö. 1:1000. –5. yüzyılın yapı bölümleri siyah, 7. yüzyılın kalın-çapraz taranmış. 9. yüzyıl yapıları: çapraz taranmış. 12. yüzyıl yapıları basitçe taranmış; daha sonraki yılların yapıları noktalanmış– Bunlar arasında B 16 Kulesi'nin yanında Ebû Şeybetü'l-Hudrî Türbesi. (Düzeltmeler, Leon Siperi'nin kısa güney duvarları için geçerli. Burada Kule 15'in önündeki bölüme bir merdivenin eklenmesi gerekir; Haziran 1976).

348. Anemas Zindanı'nın dış cephesi. Payeler ve alçak pervazlarla bölümlenmiş cephe oldukça özensiz bir biçimde küçük kesme taşlardan ve arasındaki tuğla bandlardan oluşur ve Palaiologos'lar Dönemi'nin yoğun onarım izlerini taşır.

349. Dış Blakhernai Kapısı'nın dış cephesi. Destek olarak mermer bir pilaster kullanılarak, üç dizi tuğla kemerle yük azaltılmıştır. Kapı kısmen başka yapılardan getirilen mermer kesme taşlarla kapatılmıştır.

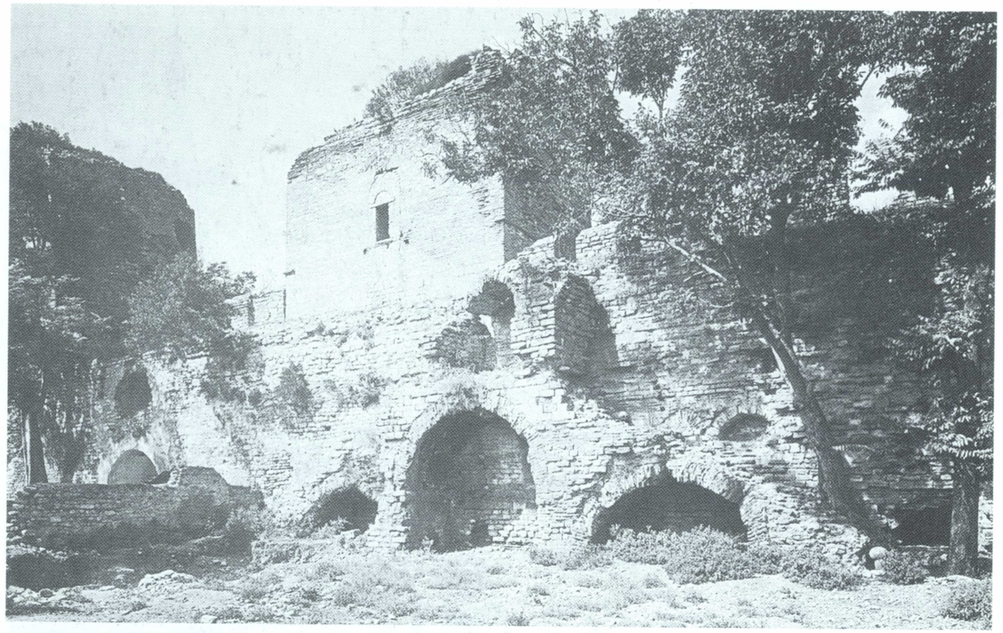

350. Pteron Suru'nun iç bölümü. Kule B 16'nın arkasında büyük merdiven. Solda Palaiologos'lar Dönemi'ne ait yükseltilmiş Kule B 15 (1930'lar civarı).

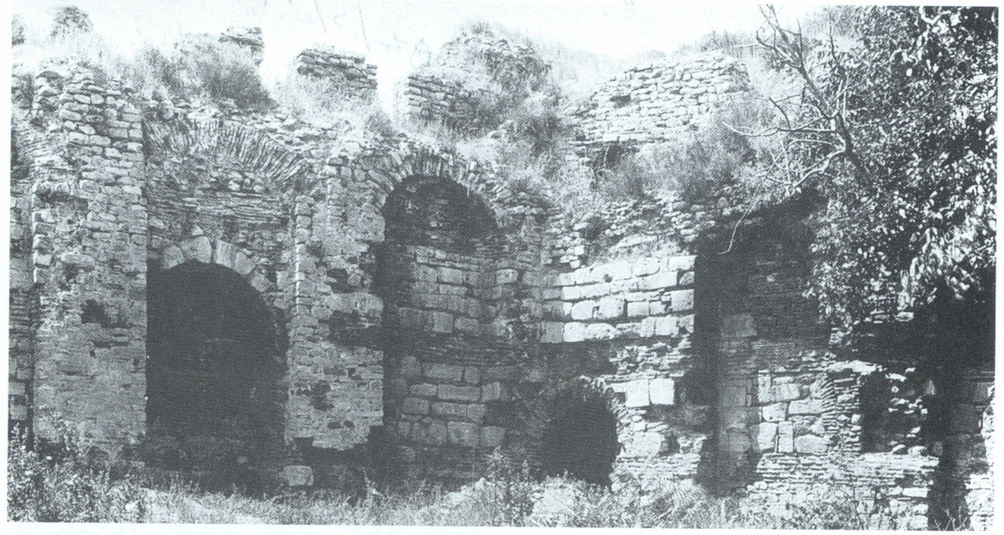

350a. Kuzeydoğudan Blakhernai Duvarı'nın iç güneybatı köşesine bakış. Günümüzde eklenen kuzey kapı (solda) ve Kule B 13'ün (sağda) girişi (1935 civarı).

351. Blakhernai Suru'nun kuzey bölümlerinin genel görüntüsü (19. yüzyılın sonlarına doğru). Arkada Blakhernai Sarayı'nın –günümüzde içinde İvaz Efendi Camii'nin yer aldığı (sağda)– terası. ►

352. Kuzeyden Heraklius Surları'na (solda) ve Blakhernai Surları'nın son kulesine (B 20) bakış (krş., resim 234).

HALİÇ SURLARI

439

II. Theodosios (408-450) deniz bölümündeki surların yapımını başlatır (ChronPasch 583 B). İnşaat, praefectus praetus Cyrus Panopolites tarafından gerçekleşir. Yeni sur iki tarafında da önceden var olan güneyde, ortalama Petrion bölgesinde Constantinus surlarına (ChronPasch 494 B), kuzeyde ise varoş Blakhernai'nin eski surlarına (Malalas 361 B; Theoph 96 Boor) bağlanır.

7.-8. Yüzyıllar

Avarların 626 yılındaki kuşatmalarının verdiği zararın ardından, Heraklios (610-641) tarafından eski surların önünde yer alan yerleşim bölgesi ve içindeki Theotokos Kilisesi, dörtgen kuleli yeni surlarla güven altına alınır. (ChronPasch 726 B).

II. Tiberios (698-705) ve de öncelikle II. Anastasios (713-715) tarafından, Arap tehdidi karşısında surlar sağlamlaştırılır (Theoph 384, 396 Boor; Preger 20). İlk bu dönemde Eugenios Kulesi'nden Galata'daki bir kuleye çekilen zincirden bahsedilir. Bu zincir, limana 717-718 yılında Arapların ulaşabilmelerini engellemiştir (Theoph 396 Boor).

9. Yüzyılın İlk Yarısı

Theophilos (829-842) döneminde kapsamlı bir onarım gündeme gelir ve bu onarım, kuledeki kitabelere göre III. Mikhail'in (838 yılından itibaren) ortak hükümdarlık dönemine kadar sürer (Kedren II 107 B; Preger 208 vd; Theoph-Cont 94 B).

1203 ve 1204

Latinler kenti iki sefer Haliç'ten kuşatırlar. 1203 yılında asma köprüler yardımıyla Petrion civarında surların üzerinden yanan kente girerler. 1204 yılında Aleksios V Murtzuphlos, surları ve kuleleri ahşap eklerle yükselterek asma köprülere karşı tedbir alır (NikChon 749 B). Ancak yine de 12. 4. 1204 tarihindeki taaruzda pek çok kule gemilerin yardımıyla fethedilir. Surların bazı bölümleri Latin egemenliği döneminde onarılır (MM III 23 vd).

1261

Kent yeniden ele geçirildikten sonra surlar VIII. Mikhail (1259-1282) tarafından yeniden onarılır ve yükseltilir (Pachym I 186, 364 B). Bu dönem sahil yolunun doğal genişlemesi sonucu, kıyı şeridinin kullanımı yoğunlaşır.

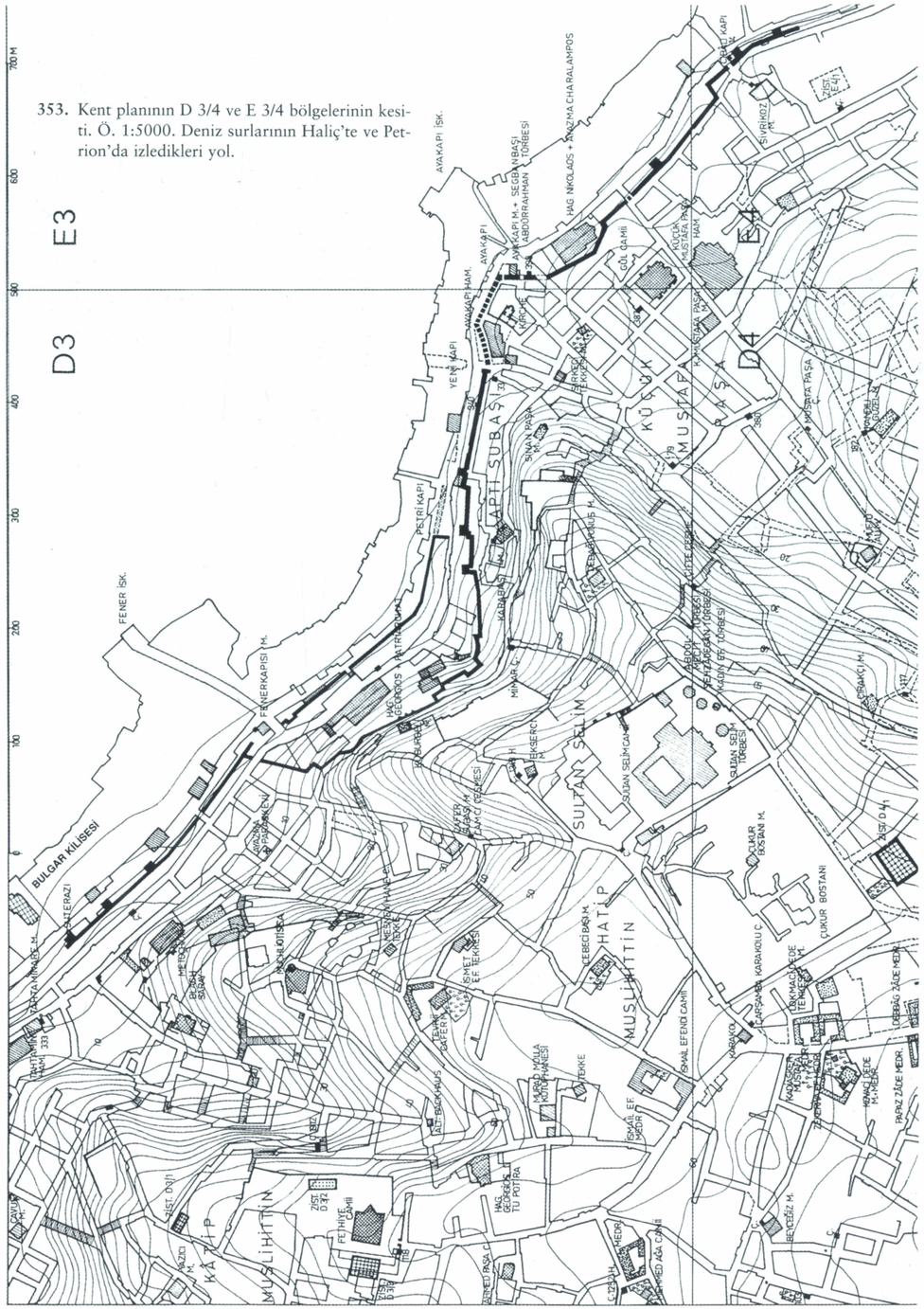
D3
E3
D4
E4
MUSTAFA PAŞA
SULTAN SELİM
MUSLİHİTTİN
KÂTİP
BULGAR KİLİSESİ
FENER ISK.
AYAKAPI ISK.
PETRİ KAPI
YENİ KAPI
AYAKAPI
SEDİR KAPI
SİVRİKOZ KAPI
ÇÜKÜR BOSTANI
KARAKOLU Ç.
ISMAİL EFENDİ CAMİ
FETHİYE CAMİ
MEVLEVİHANE
ÇEBECİ BAŞ M.
SULTAN SELİM CAMİ
SULTAN SELİM TÜRBESİ
KÜÇÜK MUSTAFA PAŞA HAN
GÜL CAMİ
SİNAN PAŞA
MUSTAFA PAŞA
HAG NIKOLAOS + SOZOMA CHARALAMPOS
AYAKAPI H. + SEGBAN BAŞI ABDURRAHMAN TÜRBESİ
HAG GEORGIOS + PETRION
MİMAR C.
ÇUKUR BOSTANI
ÇUKUR BOSSAN M.
BEYTEREZ M.
PAPAZ ZÂDE MEDR.
ZEYNEP KÂMİL HAST.
ÇAVUŞ PAŞA
ÇAVUŞ PAŞA C.
HAG GEORGIOS TU POTRA
MAHMUD MOLLA MÜTEVELLİSİ
ISMAİL EF MEDR.
AHMED AĞA CAMİ
ÇEBECİ BAŞ M.
ÇEBECİ ZÂDE MEDR.
ÇEBECİ ZÂDE MEDR.
ÇEBECİ ZÂDE MEDR

14. Yüzyıl Ortası

İmparator İoannes VI. Kantakuzenos (1347-1354) ve Pera Cenevizlileri arasındaki çatışmalarda imparator, Cenovalı'ların 1348 yılındaki bir saldırısının ardından Haliç'teki surları onartır ve önüne de bir hendek kazdırır (Kantakuz IV 212 vd. B). Cibali Kapı'nın yanındaki kulede küçük bir kabartma plakası bu kazıyı hatırlatır. 1351 yılında bunu izleyen çatışmalarda Cenovalılar, surların önündeki evleri yakarlar (NikephGreg II 1031 B).

1453

Surlar, Kynegion Bölgesi'nde, Hasköy önünde Haliç'e yerleştirilen toplar tarafından tahrip edilir. Türk gemileri Petrion surlarını da zarara uğratır.

17. Yüzyıl

Pek çok yer değişikliğinin ardından 1600 yılında patrikhane Petrion'daki (→) eski bir manastıra taşınır. Petrion, yamaç ile Haliç arasında yapılanmış, yaklaşık 150 metre uzunlukta ve 80 metre genişlikte bir kaledir. Yapılış tarihi kesin bilinmemektedir. Ancak bazı kaynaklara göre 1453'de ya da daha önce genişletilmiştir [1]. Bölgenin yeni işlevi sayesinde bunu izleyen zamanlarda iki sur patrikhanenin emniyeti ve yangınlardan korunabilmesi için iyi durumda tutulmaktadır. Haliç surunun uzunluğu Evliya Çelebi tarafından (yak., 1660-1680) 6500 adım (=5,2 km) olarak verilir. Bu surların o dönem 14 açık kapısı vardır.

◄ **354.** Zindan Kapı yanındaki deniz surlarının köşesindeki kule. Batısında efsanevî Cafer Baba'nın ve Çoban Ali Dede'nin türbeleri.

◄ **355.** Deniz surlarının Balat'da kalmış, hem alt hem üst katı tonozkubbeli bir kulesinin arka cephesi.

356. Cibali Kapı'nın Haliç'e bakan cephesi ve (resmin sol köşesinde) kulesi. 1850 (1267 H) yılında onarılmış kapının yanında 1564 (972 H) yılında yapılmış Sivrikoz Çeşmesi (Ç. 14).

18.-19. Yüzyıllar

Surlar, pek çok depremden (1574, 1595, 1719) zarar görmelerinin ardından (→Kara surları), Kaymakam Bayram Paşa tarafından kabaca yenilenip, beyaza boyanırlar, 1722-1724 (1134-1137 H) yılında etraflıca onarılırlar. 1766 (1180 H) yılında Zindankapı'daki kule onarılır, 1783 (1197 H) yılında ise başka kapıların yanı sıra Bahçekapı da [2] onarılır. Mühendishane'nin haritalarında, 1847 yılında neredeyse eksiksiz kaydedilmiş surlardan 19. yüzyılda pek kalıntı kalmaz [3]. Bunların çoğu da iki taraflı inşa edilmiş evler tarafından kapanmıştır. Topkapı - Sepetçiler Köşkü – Bahçekapı İskelesi arasındaki surlar 1871 yılında demiryolu yapımı sırasında yıkılırlar.

Yaklaşık 2-3 m kalınlığındaki surların Topkapı'dan Ksyloporta'ya kadar olan uzunluğu ortalama 5,4 km'dir. Kapıların sayısının 12-20 arasında [3] o zaman var olan kulelerinin sayısının ise 110-172 arasında olduğu sanılmaktadır.([3]'e göre ise Heraklios surlarının 117+12 kulesi vardı).

Mordtmann, Esquisse; Millingen, Walls 178-246; T. Preger, BZ 14 (1905) 272-280 + A. Pargoire, EO 9 (1906) 30-32; S. Salaville, Notes de Topographie... La porte Basiliké. EO 12 (1909) 264; A. G. Zolota, *Βυζαντίς* 2 (1911) 169-200; T. Preger, Studien zur Topographie K'pels 4: Ein anonymes Verzeichnis der Tore..., BZ 21 (1912) 461-471; H. F. Brown, JHS 40 (1920) 68-88; MISN (M.I. Nomidis). *Τὸ Πέτριον τοῦ Κερατίν Κόλπου.* Istanbul 1936; R. Janin, Le Pétrion de C'ple. EO 36 (1937) 31-61; A. S. Ünver, Fatihin Oğlu Bayezid'in Suyolu Haritası, İstanbul, 1945, pl. 1-2; A. M. Schneider, Mauern u. Tore 65-107 [1]; A. M. Schneider, Oriens 4 (1951) 82-96; M. Erdoğan, Mehmet Tahir Ağa. TarihDerg 10 (1954) 168-172 [2]; R. Guilland, La chaîne de la Corne d'Or. EEBs 25 (1955) 88-120; F. Dirimtekin, Fetihden Önce Haliç Surları, İstanbul, 1956 [3]; V. Grumel, La défense maritime de C'ple du côté de la Corne d'Or... BSI 25 (1964) 217-233; Janin, CB 287-293; V. Mirmiroğlu, IstAns 10 (1971) 5641-5643; P. Schreiner, DOP 25 (1971) 241-247.

357. Doğudan, Çatladıkapı'dan önceki 35. kuleye bakış. Bu kule, deniz surları arasında Belisarios Kulesi diye adlandırılmaktadır (1890'lardaki durum). Kulenin, bugünkü sahil yolunun yapımından çok önce yıkılmış olduğu kesin gibidir. Sağda tren yolu ile birlikte Küçük Aya Sofya Camii.

MARMARA DENİZ SURLARI

Sarayburnu ve kara surları ile bağlantı kuran Mermerkule arasında yer alan kentin güney kıyısındaki deniz surunun 8,5 km uzunluğu vardır. Buna, , Yenikapı ve Davutpaşa arasında, eski Eleutherios Limanı bölgesinde yer alan 1,1 km'lik iç liman suru eklenebilir. Bu hatta bugün kısmen duran 36 kapı ve küçük kapı , 103 kule ve burç vardır. Çoğunlukla deprem, fırtına, su baskını nedeniyle yapılan pek çok onarım farklı duvarcılık teknikleri ile ilgili renkli görünüşler sunarlar. Ancak sur, denizin doğal olarak sağladığı güvenden olacak, gerek tahkimat açısından, gerekse bakımı açısından çok ihmal edilmiştir.

439

II. Theodosios (408-450) –belki de Vandal tehlikesinden korkarak– surların tamamlanmasının ardından deniz surlarının yapımını başlatır. Yapım, praefectus urbis ve praefectus praetus Cyrus Panopolite tarafından gerçekleştirilir (MarcCom 80). Bu inşanın kapsamı (Preger 150; *τά 'Ράβδου*'dan Altın Kapı'ya kadar) tam saptanamamıştır, çünkü Constantinus dönemi yapılan deniz surlarının konumu ve nereye kadar uzandığı günümüzde bilinmemektedir.

447 yılındaki şiddetli depremde yeni surların bazı bölümleri zarar görür ve bugün artık durmayan Yeni Kapı'daki bir kitabeden de anlaşıldığı üzere, praefectus praetus Constantinus tarafından

onarılır [1]. Deniz surlarının 557-558 yılındaki depremden zarar görüp görmedikleri bilinmemektedir, ama bu olanaksız da değildir.

7. Yüzyılın Sonu /8. Yüzyılın Başı

II. Tiberios, özellikle II. Anastasios (713-715) döneminde, Arap saldırısı tehdidi altında deniz surlarını oldukça sağlamlaştırırlar (Theoph 384 Boor). Arapların, 717 sonbaharı ve 718 Ağustos'u arası, kara ve deniz kuvvetleriyle, Mesleme önderliğinde kenti kuşattıklarında bu sağlamlaştırmanın yararı görülür. Bukoleon Sarayı'nda (→), sonradan bir ön duvarla güçlendirilmiş cephelerin arkasında bu sağlamlaştırmanın izleri hâlâ görülebilir [3] [5]. Bu inşa gerçekleştirilirken, Bukoleon Limanı'nındaki küçük kapıdan da anlaşılacağı üzere, başka yapıların öğelerinden yararlanılmıştır (bkz., resim 362).

764

Akra ve Mangan Bölgesi arasındaki deniz suru, buzlanma nedeniyle kısmen zarar görmüştür (Theoph 434 Boor).

9. Yüzyılın İkinci Çeyreği

İktidarı zorla ele geçiren Thomas'ın (821-823) kenti kuşatmasının ardından, II. Mikhail (820-29) ve de özellikle oğlu Theophilos (829-842) döneminde gittikçe artan Arap tehdidi nedeniyle, 825 yılından itibaren Marmara Denizi tarafında 8,5 km uzunluğundaki surlar sağlamlaştırılır. Bu arada Akra ve Bukoleon Sarayı arasındaki doğu kısmında, 4-7, 16 ve 19 numaralı kulelerin cephelerindeki kitabe bandlarından da anlaşılacağı üzere, pek çok yeni kule yapılır. Çalışmalar, 19. yüzyılın sonuna kadar İncili Köşk yakınlarında duran bir kitabeye göre, III. Mikhail döneminde (842-867) daha devam etmektedir.

9. Yüzyıl Sonu /10. Yüzyıl Başı

Dış Kontaskalion limanının doğu köşesinde yer alan kuledeki (Kule 44) kitabeye göre, VI. Le-

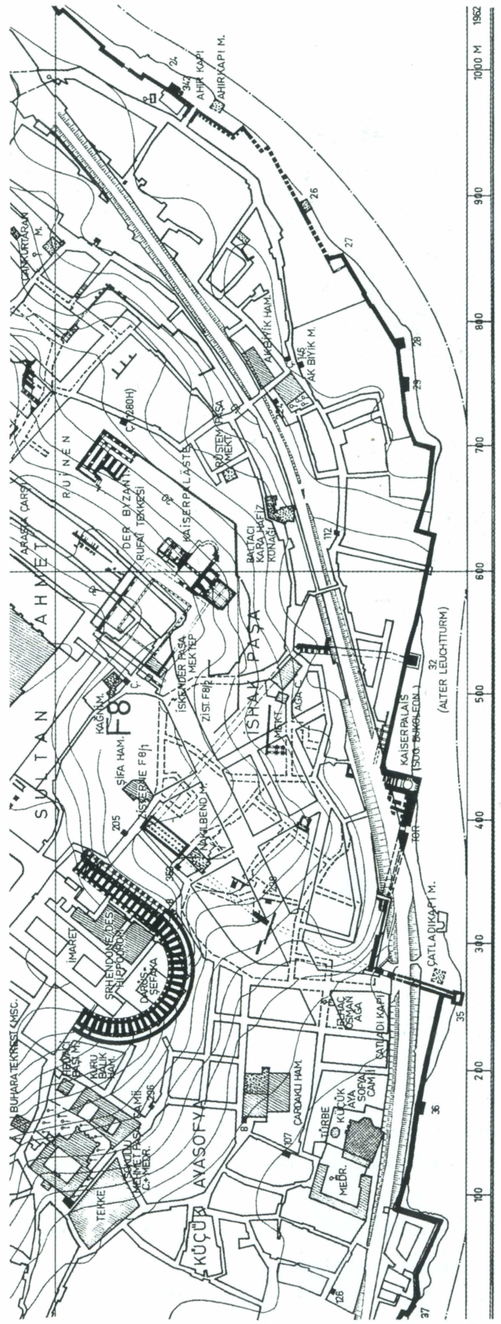

358. Kent planının F 7/8 ve G 7/8 bölgelerinin kesiti. Ö. 1: 5000. Deniz surları da görüntüdedir (kulelerin numaralandırılması F. Dirimtekin'e göre yapılmıştır, "Fetihden Önce Marmara Surları").

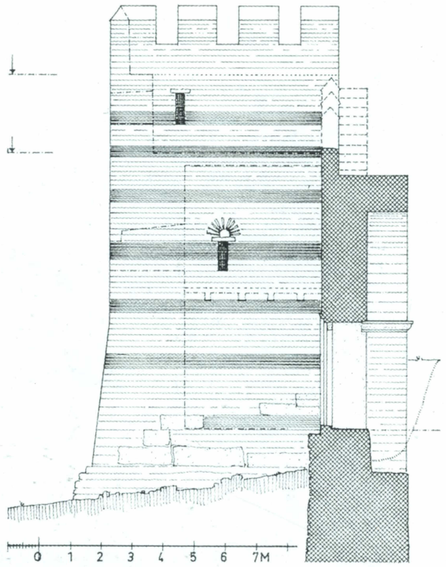

359. Theophilos tarafından inşa edilmiş ve 906 yılında VI. Leon tarafından yükseltilmiş Kule 16'nın kuzey cephesi, deniz surlarının ve burada bulunan kapının kesiti.

360. Bukoleon Sarayı'nın bulunduğu yerde deniz surunun kesiti. Eski, 3,2 m genişliğindeki sur duvarı (5. yüzyıldan kalmış olabilir) tuğlalarla, kesme taşlardan yapılmış bir kaide üzerine inşa edilmiştir. Dökme tekniği kullanılan köreltilmiş duvarın dış yüzü kaplanmıştır.

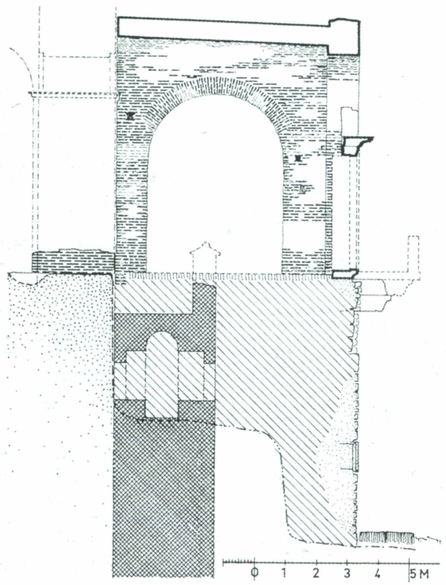

on (886-912) döneminde surların bazı bölümleri onarılır [1]. Surlardaki inşa çalışmaları, Bukoleon Sarayı'ndaki (→) inşa çalışmasıyla koşut gider. Bu çalışmalar, eski yapıları yıktıran (Kedren II 370 B), ayrıca Tarsus'dan ganimet olarak alınan kapı kanadını, Topkapı'daki Barbara Kapısı'na koyduran Nikephoros II. Phokas (963-969) döneminde gerçekleşir (Kedren II 363 B).

1024

Ahırkapı'da yangın sonucu zarar görmüş 26 numaralı kule, II. Basileios (976-1025) tarafından yeniden yapılır. II. Basileios'un hükümdarlığı döneminde surun kalan bölümleri onarılır [4].

12. Yüzyılın Ortası

Khrysopolis önündeki küçük adada inşa edilen kulenin (bugünkü Kızkulesi) (*Ἄρκλα*) karşı tarafında Manuel I. Komnenos (1143-1180) Mangan kulesini inşa eder. Amaç Boğaz'ın geçilmesini engelleyecek, o güne kadar hiç denenmemiş bir zincirin buraya bağlanmasını sağlamaktır. (NikChon 268 B). Ayrıca, Narlı Kapı'daki 93 numaralı kuledeki 1163-1164 yılında yazılmış kitabeden de anlaşılacağı üzere surları daha iyi duruma getirtir (Kinnamos 274 B).

13. Yüzyılın İkinci Yarısı / 14. Yüzyılın Başı

1261 yılında kent geri alındıktan sonra VIII. Mikhail (1259-1282) Anjou'lu Karl'dan gelen tehditle tüm sur çemberini yeniden güçlendirir ve bu arada deniz surlarını sağlamlaştırır (Pachym I 186 vd. B; NikephGreg I 123 B). Bir ön surun yapılması ile ilgili planların gerçekleşemediği görülmektedir. (Pachym I 364 B).

Kontaskalion Limanı'nın bir kulesindeki arma levhasının da gösterdiği üzere, Andronikos II. Palaiologos (1282-1328) döneminde de deniz kıyısındaki yapı çalışmalarına devam edilir (4). Ancak bundan kısa zaman sonra 1332 yılındaki bir fırtınada surun büyük bölümü zarar görür. 1343, 1344 ve 1354 yılının şiddetli depremleri de surlara büyük zarar verirler (NikephGreg I 460, III 220

361. Ahırkapı'nın deniz kısmından görüntüsü. Kapı, 1722 (1134 H) yılında eski mutfak amiri Halil Azerî tarafından onarılır.

362. Deniz surlarının en eski kapısının görüntüsü. Çatladıkapı ve Bukoleon Sarayı'nın büyük merdiveni arasında yer alan (krş., resim 358) bu kapı yalnızca kısmen günümüze kalmıştır. Kapı, uyakla kaleme alınmış bir kitabeye göre I. Constantinus tarafından yaptırılmıştır. Kapının iki yanındaki surların sağlamlaştırılmasında kullanılan parçalar, İustinianos dönemine ait başka yapılardan getirilmişlerdir, ancak inşa tarihi bilinmemektedir.

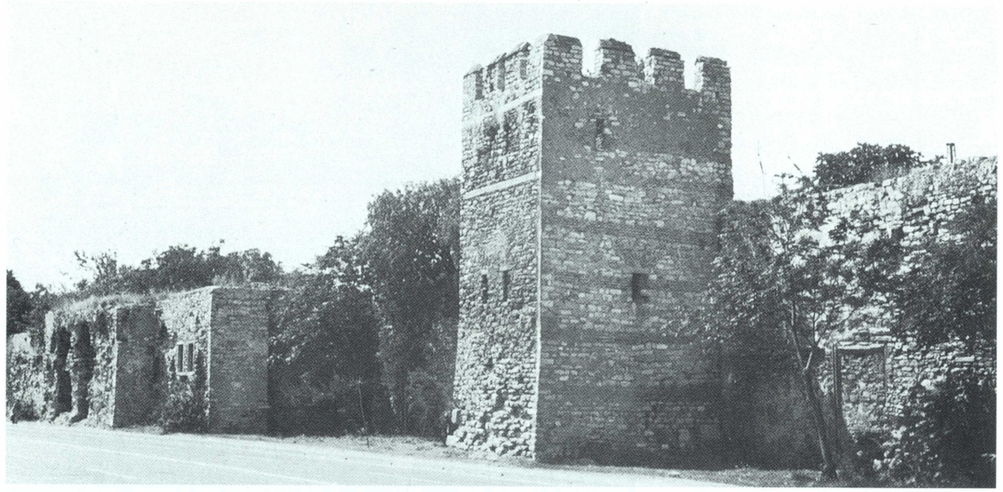

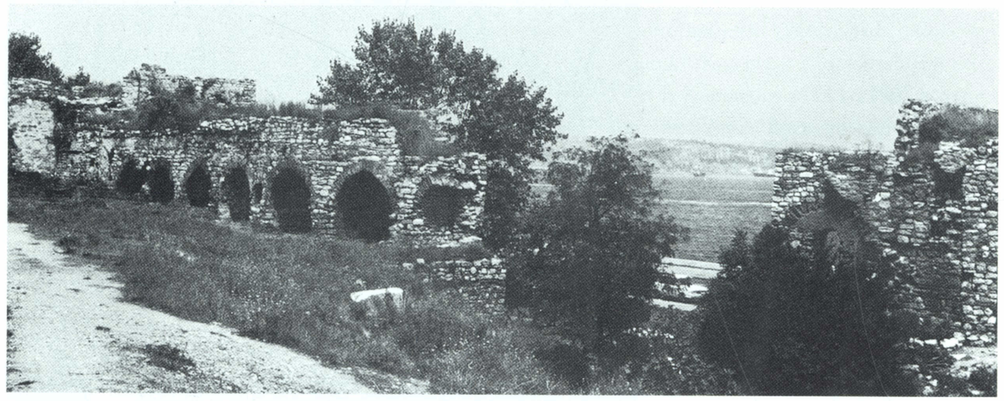

363-364. Mangan Bölgesi'nin önündeki deniz surlarının görünümü. Sahildeki Kule 16 ile Arap Köşkü'nün altyapısının görünümü. Aşağıda kemerli paye, önyığmalarla sağlamlaştırılmış 6. ve 8. kuleler arasındaki iç cephe (krş., resim 601).

B). Arada geçen zamanda İoannes VI. Kantakuzenos (1347-1354) 1351 yılında deniz surlarını Cenova donanmasına karşı savunacak duruma getirir (Kantakuz III 212 vd. B).

15. Yüzyıl

15. yüzyıl başlarında Langa bölgesindeki surlar sağlamlaştırıldıktan sonra, İoannes VIII. Palaiologos (1425-1448), Kontaskalion limanının inşasıyla birlikte, 1422 yılından beri çoğalan tehlike nedeniyle de, bu bölgedeki deniz surlarını yeniden yaptırır [2]. II. Mehmed'in saldırısından önce, deniz surlarının bazı bölümleri onarılır. Hem deniz hem de kara surlarının onarımı için gerekli paranın sağlanmasında imparatorluğun yüksek rütbeli kişileri katkıda bulunurlar: Lukas Notaras ve Sırp despotu Georg Brankovič (1448) kitabelere göre sur duvarlarının bir kısmını ve bir kule inşa eder [4].

II. Mehmed döneminde 1462 (866 H) yılında Kadırga limanı inşa edilirken oradaki surlar da kulelerle sağlamlaştırılır.

17. Yüzyıl

Kaymakam Bayram Paşa 1635 (1045 H) yılında, IV. Murad'ın törenle kente girişi vesilesiyle, 1509, 1574, 1595 yıllarındaki depremler dolayı-

365. Kent planının D 7/8, E 7/8 ve F 8 bölgesinden kesit. Ö. 1:5000. Deniz surları görüntüde.

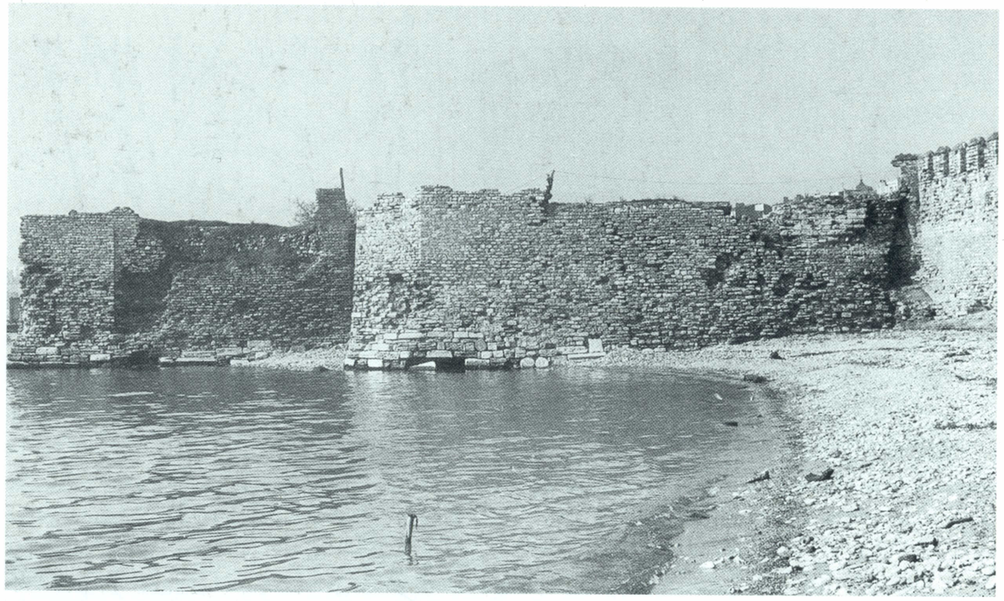

366. Samatya deniz surlarının öne doğru çıkan kuleyle (Kule 82) görüntüsü. Burası belki de Constantinus Suru'nun güneyde başladığı yerdir (krş., resim 2).

sıyla zarar görmüş surları yeniden yaptırır ve ayrıca yeni vergi uygular.

Venediklilerin, Tenedos ve Lemnos'u almalarının ardından, olası bir Venedik saldırısı korkusuyla 1656 (1066 H) yılında Sadrazam Boynueğri Mehmed Paşa'nın emri üzerine deniz surlarının önündeki evler yıkılır ve duvarlar beyaza boyanır (GOR V 654).

18.-19. Yüzyıllar

Sadrazam Damad İbrahim Paşa tarafından 1722-1723 (1134-1136 H) yılında, iki bölüm halinde, Yalı Köşkü ve Narlı Kapı arasındaki deniz surları inşa edilir. Ayrıca mimarbaşı Mehmed Ağa tarafından Çatladı Kapı ve 1135 H yılındaki yapının üstündeki kitabeden anlaşıldığı üzere Ahırkapı inşa edilir [3]. 1776 (1190 H) yılında Kumkapı'da, 1783 (1197 H) yılında Bahçekapı'da ve başka kapılarda onarım çalışmaları yapılır [5]. 1816 yılında, Sultan II. Mahmud'un emri üzerine Topkapı'nın mermer kesme taşlarından yapılmış kuleleri yıkılır. Bunun nedeni de Topkapı'nın güneyindeki Mermer Köşk'ün yapılabilmesidir [1]. Deniz surlarının yukarılarında yapılmış yazlık evler 16. yüzyıldan beri vardır (→Topkapı Sarayı).

1807 yılında kent İngiliz donanması tarafından tehdit edildiğinde, deniz surlarının bölümleri, Fransız general Sebastiani'nin önderliğinde yeniden inşa edilir. 1871 yılında inşa edilen tren yolu surların pek çok yerinde kesilmesine neden olur: Topkapı'da, Çatladıkapı'da, Kumkapı'da, Yenikapı ve Davutpaşa İskelesi'nde. Surların bazı bölümlerinin yıkılmasına 20 yüzyılın başlarında, (1910 civarı), ikinci ray inşa edilirken devam edilir. 1913-1914 yılında Samatyakapı yıkılır [6].

20. Yüzyıl

İmparator saraylarında (1918-1920) ve Mangan bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalarla bağlantılı olarak deniz surları da incelenir ve bazı onarım çalışmaları gerçekleştirilir. 1959 yılından itibaren Sirkeci'den Mermerkule'ye, kısmen eski deniz surlarının önünden geçen yeni bir sahil yolu yapılır. Bu arada surların bazı bölümleri yıkılır,

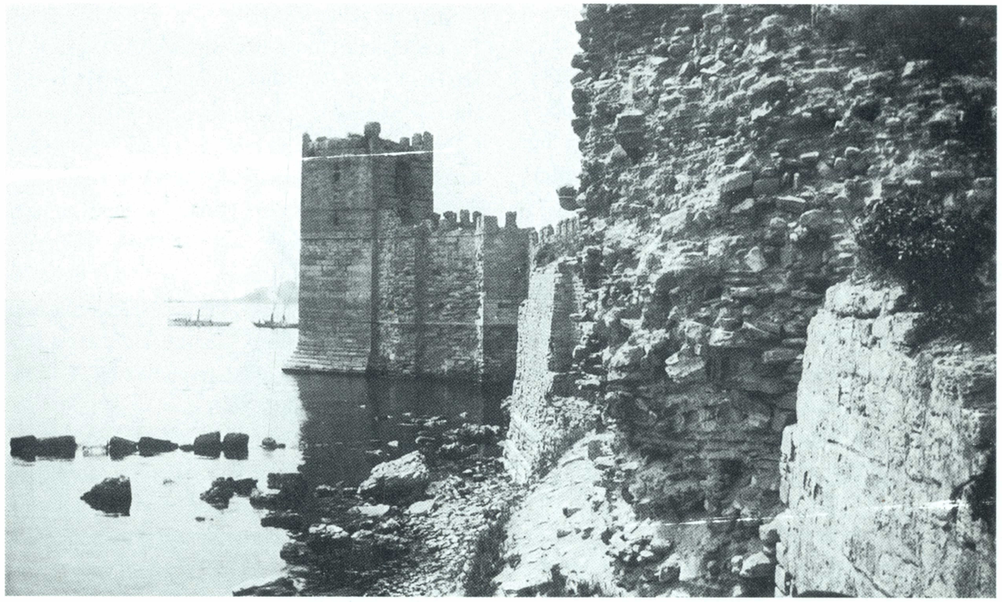

367. Deniz surunun Mermerkule'de sona eren güneybatı noktası ve eski limandaki eski dalgakıranın kalıntılarının (belki de Khrysis Limanı) görüntüsü. Dört katlı kulenin alt katı başka yapılardan getirilen mermerlerden oluşur. Yivli payeler ve aşağıya doğru genişleyen kaide; üstte çok sayıda dübel delikleri ile yontma taşlar. Üst kat ise üç katmanlı tuğla bandlarıyla yontma taşlardan yapılmıştır.

6

molozlar ise surların diplerine atılır. Bu bir anlamda surların eski etkisine zarar vermekteyse de, öte yandan surların büyük sellerde temellerinin zarar görmemesini de sağlar. Surlar ayrıca yer yer turistik amaçlarla restore edilmektedir.

Hammer, CuB I 167-100, 115-120; G. Curtis-S. Aristarches, *ΚΕΦΣ*-Parartema 16 (1895) 31; Mordtmann, Esquisse 50-60; Millingen, Walls 178-193, 248-267 [1]; A. Zanotti, Autour des murs de C'ple. Paris 1911; T. Preger, BZ 21 (1912) 461-471; T. Wiegand, AM 36 (1911) 291; AA 1914, 104 [6]; W. Beneschewitsche, BZ 23 (1914/19) 408; K. Wulzinger, Byzantinische Baudenkmäler zu K'pel. Hannover 1925; S. Lampros, *Παλαιολογεία καὶ Πελοποννησιακά* III. Athen 1926, 298 [2]; E. Mamboury – T. Wiegand, Die Kaiserpaläste von K'pel. Berlin 1934, 1-21 [3]; H. von Schonebeck, AA 1936, 36-52; E. Mamboury, Byz 11 (1936) 232-238; R. Demangel – E. Mamboury, BCH 60 (1936) 208-213; R. Demangel – E. Mamboury, Le quartier des manganes et la première région de C'ple. Paris 1939; C. A. Mango, AJA 55 (19517 54-57 [4]; F. Dirimtekin, Fetihden Önce Marmara Surları (IstFethi DernY 10) Istanbul 1953; M. Erdoğan, TarihDerg 10 (1954) 170-172 [5]; D.T. Rice (ed.), The Great Palace of the Byzantine Emperors. Second Report. Edinburgh 1958; H. G. Beck, Belisar und die Mauern von K'pel. Die Welt d. Slawen 5 (1960; Festgabe E. Koschmieder) 255-259; Janin, CB 294-300; P. Schreiner, Studien zu den *Βραχέα Χρονικά* (MiscByzMonac 6; München 1967) 172,174; D. J. Constantelos, Kyros Panopolites, rebuilder of C'ple GRBS 12 (1971) 451 464; P. Schreiner, DOP 25 (1971) 241-248.

GALATA KENT SURLARI

13. Yüzyılın İkinci Yarısı

Antik dönemden beri varlığı bilinen *Συκαί* varoşu, daha Constantinus döneminden itibaren bir sura sahipti (NikephKall, HistEccl 8, 6). İustinianos döneminde, 528 yılında bu sur yenilenir.

Cenovalılar, 1267 yılında, önceleri kentin neresinde olduğu kesin bilinmeyen bir varoşunda yerleştiklerinde, Mikhail VIII. Palaiologos, 1260 sonbaharında ele geçirdiği Galata surlarını yıktırır (Pachym I 163, 168 B). 6. yüzyılın sonunda yapılmış ve 8. yüzyılın başından beri liman zincirinin bağlandığı kule olan *Καστέλλιον τῶν Γαλάτου* ise, yıkılmaz (Theoph 396 Boor; Preger 265).

14. Yüzyılın Başlangıcı

1303 yılında, sınırları anlaşmayla saptanmış bulunan Cenovalıların kentinde surların yapılmasına izin veren anlaşmasının 1304 yılında geçersiz kılınmasına rağmen, Cenovalılar, (1296 yılındaki Venedik saldırısının kötü deneyimlerini de göz önünde bulundurarak) önce bazı kulelerin, sonra da bir surun yapımına başlarlar. Ancak 1315 yılında kent yangınının ardından denize bakan tarafta inşa edilmiş sur kısmen yenilenmek durumunda kalır. 1306 yılından itibaren Cenovalılar yerleşim bölgelerini arazi satın alarak genişletirler (Pachym II 489 B). Kaba yonu taşlardan yapılmış surlar içeride kemerle örtülmüş payandalarla, dışarıda ise 40-60 metre gibi düzenli aralıklarla yapılmış dörtgen kulelerle sağlamlaştırılmıştır. Surun önünde eskiden beri herhalde hendek bulunmaktaydı. Hendeğin genişliği sonradan yaklaşık 15 m olarak saptanmıştır. Surun izlediği yol, yalnızca batıda ve güneyde belirgindir. Kuzeyde ise, Yanıkkapı'nın yanında, 19. yüzyılın sonlarına kadar duran küçük kale nirengi noktası olarak alınabilir. Aynı şey Voyvoda Caddesi'ndeki Palatium Comunis'in (→) konumu için de söylenebilir. Ancak bu durumda yerlerin saptanmasında yeniden değişiklik yapılması gerekir [1].

14. Yüzyılın Ortası

Cenovalılar, İmparator İoannes VI. Kantakuzenos'un (1347-1354) kentte bulunmayışından faydalanarak bölgelerini genişletirler. 1348-1349 yılında tepenin üstünde, kentin kuzeyinde Galata (Christus) Kulesi'ni (Turris Sancte Crucis; *Μεγάλος Πύργος*) ve iki taraftan eski surlara bağlanan hem dörtgen hem yarım yuvarlak kulelerle sağlamlaştırılmış surları inşa ederler. Eski kuzey duvarının ortasında birleşme noktasında kale biçiminde, sağlam bir kule yer alır. Surun kapıları ve kuleleri kabartmalarla, arma levhalarıyla ve kitabelerle (plan-resim 368 Nr. 1:1335; Nr. 2:1348) süslenmiştir.

Cenovalıların, 1348-1349 yıllarında VI. İoannes ile olan çatışmalardaki zaferinin ardından, 1351 yılında bu çatışmaya son veren bir anlaşma yapılır. 1352 yılında surlar genişletilir. Bunun sonucu kentin doğusundaki sahil bölgesi ve eski Galata Kalesi arası Pera'ya dahil olur.

14. Yüzyılın Sonu

Eski kentin kuzeyinde bir bölüm kulelerle güvenli hâle getirilmiş bir surla çevrilir. Bu da Galata Kulesi'nde yarım yuvarlak bir ön surla, eski sura bağlanır (kule kitabesi plan Nr. 3:1387). Aynı zamanda eski surun bölümleri onarılır (1390-1391). I. Bayezid tehdidiyle hendekler genişletilir ve silah teminine çalışılır [2].

Bunun ardından (kule kitabelerine göre plan Nr. 4: 1397) kentin batısında, sonradan Azapkapı denilen yerde yeni bir sur dizisi yapımına başlanır. Ancak 1399 yılında başlayan kuşatma ve I. Bayezid'in kenti topa tutması nedeniyle surların yapımı 1435 yılına kadar sürer.

368. Kent planının F 3/4 ve G 3/4 bölgelerinin kesiti. Ö. 1:5000. Ortaçağdan kalma kent bölgesi ve Pera-Galata'nın kent surları ile kapıları: A=Azapkapı, B=Küçük Kapı (Pforte), C=Kürkçü Kapı, D=Yağkapan Kapı, E=Balıkpazarı Kapı, F=Karaköy Kapı, G=Kurşunlu Kapı, H=Yeni Kapı, I=Mumhane Kapı, K=Kireç Kapı, L=Eğri Kapı, M=Tophane Kapı, N=Gephyraki, O=Küçük Kule Kapı, P=Büyük Kule Kapı. Sayılar çeşmelere tekabül eder (Tanışık II); Yuvarlak içine alınmış sayılar sur kitabelerinin bulundukları yerler: 1) Voyvoda Kapı 1335; 2) Kapı O 1349, 3) Kule 1387, 4) Köşedeki kule 1397, 5) Kule 1404, 6-8), 1418, 1430, 1431 kitabeleri. ►

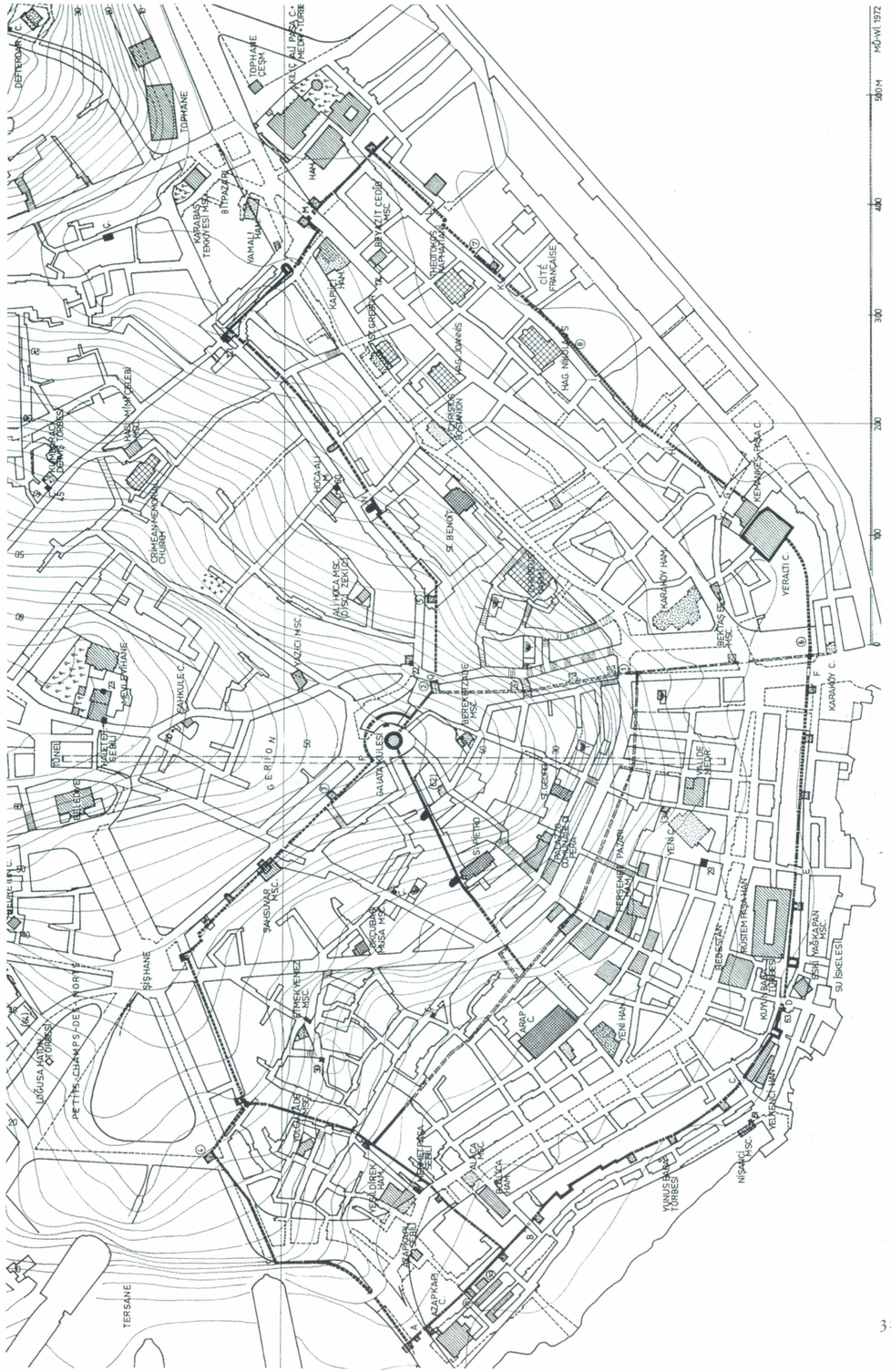

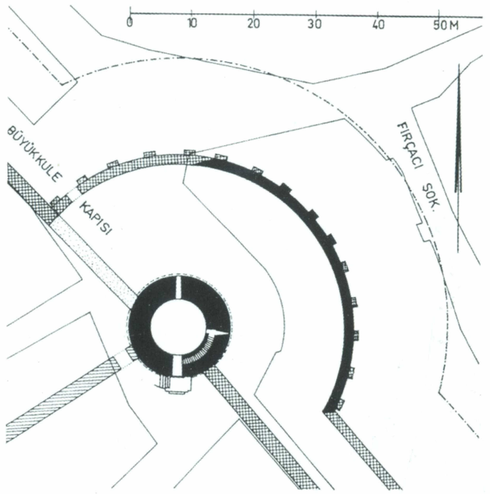

369. Galata Kulesi'nin ve çevresinin konumu (Bugünkü durumu siyah; eklenmesi gereken bölümler çapraz taranmış. Ö. 1:1000.

15. Yüzyılın Başı

Rum ve Ermenilerin kentin doğusundaki yoğun yerleşim bölgesi, yaklaşık 500 m uzunluğunda ve 250 m genişliğindeki diğer bir sur dizisi ile eski kente bağlanır. Kitabelere göre (plan Nr. 4-8) 1422 yılında Konstantinopolis kuşatıldığında hız verilse de, yapı 1404'ten 1447'ye kadar sürer. Yapımın bitiminde, surların 37 hektarlık bir yer çevrelediği varsayılmaktadır. 1430 ve 1452 arası eski dış surlar, Podesta Bald. Maruffo sayesinde kulelerle sağlamlaştırılır ve kısmen de yükseltilir. 1446 yılında Galata Kulesi de böyle bir onarım geçirir.

1453 (857 H)

"Signoria von Genua"nın 1448 yılından itibaren hisarların sağlamlaştırılması ve aynı zamanda Türklere karşı dikkatli davranılması için uyarıda bulunması üzerine Pera'nın yerlileri, Konstantinopolis ile ilgili kavgalarda akıllıca davranıp çekimser kalırlar. Kentin fethedilmesinin ardından, II. Mehmed ve Pera Magistrat'ı bir anlaşma yapar. Bu anlaşmada Cenovalıların mülklerini ellerinde tutabilmelerine izin verilir ve hisarlar da kiliseler için garanti edilir. Buna rağmen surların ve Galata Kulesi'nin bazı bölümleri ile liman kalesi yıkılarak hendek kısmen doldurulur [2].

16. Yüzyıl Başı

1509 yılındaki büyük depremde, Galata Kulesi'nin yanı sıra, surların büyük kısmı çöker, ama ileriki yıllarda yerleşik aileler tarafından onarılır [2]. 1533 yılında Bailo Pietro Zen, bu istihkâm sayesinde kenti birkaç gün süren yeniçeri isyanında korur.

17.-18. Yüzyıllar

Eski surlar işlevlerini kaybettiklerinden, birçok yerde, özellikle de deniz kıyısında pek çok atölye ve ev inşa edilir. Kapılar 19. yüzyıla kadar akşamları kapalı tutulur. 1794 (1208 H) yılında Galata Kulesi'nin yapımı yangın nedeniyle durdurulur ve yangın kulesi olarak yeniden yapılır.

19.-20. Yüzyıllar

Kule 1831 yılında yangından yeniden zarar görmesi üzerine, az değişikliklerle onarılır. Altıncı Belediye Dairesi Müdürü Server Efendi'nin emriyle 1864 yılında surların büyük kısmı caddelerin genişletilmesi amacıyla yıkılır. Yalnızca bazı armalar ve kitabeler Eski Eserler Müzesi'ne götürülür. Yıkma çalışmaları kısmen 19. yüzyılın sonuna kadar devam eder. Galata Kulesi, şiddetli fırtınaların verdiği zararın ardından 1875 yılında değiştirilerek yeniden yapılır; 1964-1967 yıllarında yapılan onarım çalışmalarında ise eski durumuna getirilir.

M. de Launay, Notice sur le vieux Galata. Univers: Révue Orientale II (1874/75) 25-30, 105-116, 170-178, 225-233; M. de Launay, *ΚΕΦΣ* 11 (1878) 160-161; L. T. Belgrano, Documenti riguardanti la Colonia Genovese di Pera. Genua 1888 [2]; J. Gottwald, Die Stadtmauern von Galata. Bosporus: Organ d. dtsch. Ausflugsvereins Albert. NF 4 (K'pel 1907); Djelal Essad, Eski Galata ve Binaları. K'pel 1911/1329 H, 54-103; EI[1] I (1913) 911; J. Gottwald, Une inscription latine à Galata de 1418. EO 14 (1921) 270-272; E. Dalleggio d'Alessio, Une nouvelle inscription génoise découverte à Galata. EO 27 (1928) 168-174; E. Rossi, Le lapidi genovesi delle mura di Galata. AttiSocLig Storia Patria 56 (Genua 1928); J. Sauvaget, Notes sur la colonie génoise de Péra. Syria 15 (1934) 252-275; A. M. Schneider – M. I. Nomidis, Galata. Topograph.-archäolog. Plan. Istanbul 1944, 1-18 [1]; E. Dalleggio d'Alessio, REB 4 (1946) 218-238; İ. H. Konyalı, TTOK-Bell, 119 (1951) 12, 13; Eyice, Guide, No. 154; E. Dalleggio d'Alessio, REB 19 (1961) 320-327; K. Anadol, Arkitekt 317 (1964) 150-159; 318 (1965) 18-24; S. Eyice, Galata and its Tower. Istanbul 1969.

370. Galata Kulesi ile kuzey cephesindeki sur ve hendek. 1870 civarı.

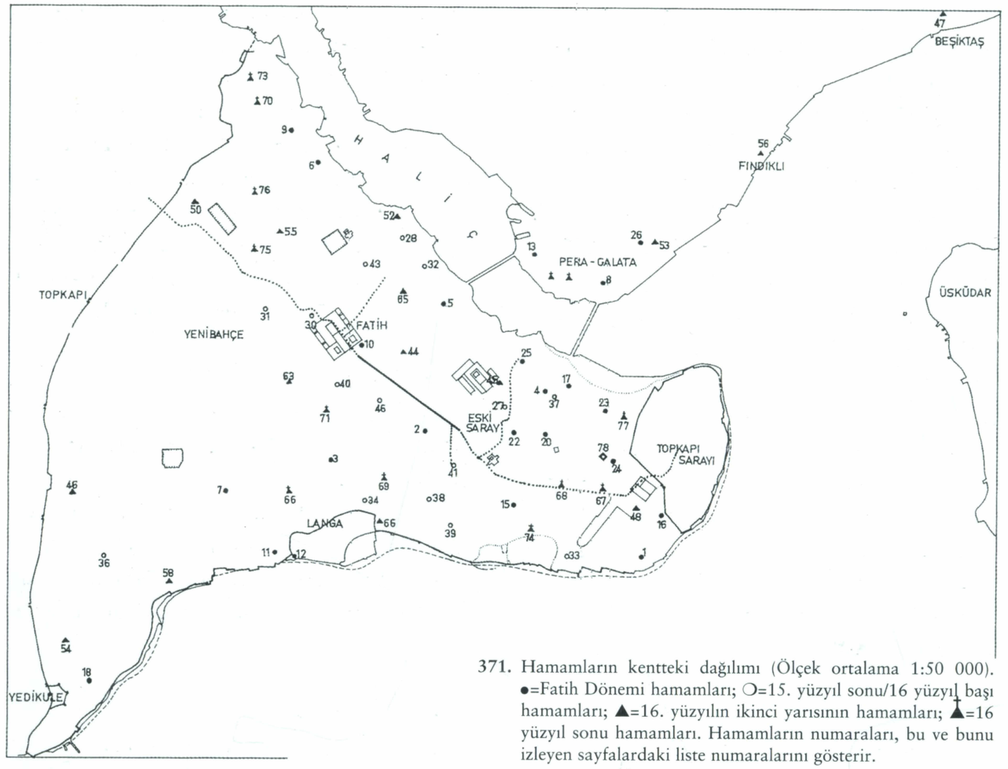

371. Hamamların kentteki dağılımı (Ölçek ortalama 1:50 000). ●=Fatih Dönemi hamamları; ○=15. yüzyıl sonu/16 yüzyıl başı hamamları; ▲=16. yüzyılın ikinci yarısının hamamları; ▲=16 yüzyıl sonu hamamları. Hamamların numaraları, bu ve bunu izleyen sayfalardaki liste numaralarını gösterir.

HAMAMLAR

15. Yüzyıl (1451-1481)

Türk kuşatmasının ardından –kentin o dönemki yerleşim bölgesine eşit olarak dağılmış– pek çok yeni hamam yapılır. Bunlar çoğunlukla bir külliyenin parçasıdır. Bu tür hamamlar* ait bulundukları camilerle birlikte değerlendirilmiştir. Fatih döneminde yapılmış 26 binadan Evliya Çelebi'ye göre ikisi eski hamamdır (Azebler H.; Tahtâb H.). Şu hamamlar bilinmektedir (bkz., çizim 371): Akbıyık H. [1], Acemi Oğlanlar H. [2]; Aksaray (Murad Paşa) H.* [3]; Alaca H. [4]; Azebler H. [5]; Balat Kapısı (Tahta Minare?) H. [6]; Bostan H. [7]; Cami Mahallesi H. [8]; Çavuşbaşı (Osman Efendi) H. [9]; Çukur H. [10]; Davud Paşa H. [11]; Davud Paşa İskelesi H. [12]; Direklice (Yeşildirek) H. [13]; Eski Yeni Hamamı [14]; Gedik Paşa Hamamı [15]; İshak Paşa H.* [16]; Kadıasker H. [17]; Kule (Yedikule) H. [18]; Küçük H. [19]; Mahmud Paşa H. (1466, [20]); Rum Mehmed Paşa H. [21]; Sırt (Örücüler) H. [22]; Sinan Paşa (Hoca Paşa) H. [23]; Şengül H. [24]; Tahtakale H. [25]; Tophane Kapısı H. [26]; Yıldız H. [17].

15. Yüzyıl Sonu / 16. Yüzyıl Başı

II. Bayezid, II. Selim, I. Süleyman dönemlerinde pek çok hamam yaptırılır. Bunlar arasında tarihi ve yeri belirlenebilen şu yapıtlardır: Merdivenli H. (yak. 1480-1484, [27]); Küçük Mustafa Paşa H. [28]; İbrahim Paşa Çifte H. (yak. 1493, [29]); Irgatlar (Karaman) H. [30]; Eski Ali Paşa H. (yak. 1496, [31]; Üsküplü (Bostan) H. [32]; Çardaklı H. (1503 [33]); İmrahor (Langa) H. [34]; Yahudikapı H. [35]; Koca Mustafa Paşa H.* (1512'den önce, [36]); Sultan H. [37]; Havuzlu H. [38]; Nişanca H. [39]; Dülgerzâde Mahallesi Çifte (=Kıztaşı?) H. (1516, [40]); Beyazıt H.* (1517, [41]); Vefa Çifte H. [42]; Müftü Ali H. (yak. 1520, [43]).

1527 yılında, kentin su gereksinimi karşılanamadığından Sultan Süleyman'ın emri üzerine bazı hamamlar yıkılır. Kırk Çeşme suyolunun yapılmasıyla bu eksiklik giderilir. Sinan dönemindeyse yeniden pek çok hamam inşa edilir ancak bunlardan sadece 32'si Sinan'ın eserleri arasında kayıtlıdır.

16. Yüzyılın Ortası / İkinci Yarısı

Bu dönemden şu hamamlar kalmıştır: Çinili H. (1546 öncesi, [44]; Dökmeciler H.* (yak. 1550-1557, [45]; İbrahim Paşa H. (1551, [46]); Sinan Paşa H. (Beşiktaş, yak. 1555, [47]); Ayasofya (Haseki Hürrem) H. (1556, [48]); Piyale Paşa H.* (yak. 1573; [49]); Mihrimah H.* [50]; Eski Valide H. (Üsküdar, yak. 1573-1583, [51]); Ayakapı H. (1582, [52]); Kılıç Ali Paşa H.* (1583, [53]); Hacı Evhad H.* (1585, [54]; Mehmed Ağa H.* (1586, [55]); Molla Çelebi (Fındıklı) H.* (yak. 1587, [56]). Aşağıdaki Sinan yapılarının ise inşa tarihleri bilinmez: Yahudi Mahallesi'ndeki Haseki H. [57]; Kapıağası (Ağa) H. [58]; Müftü Hamid (Macuncu) H. [59]; Nişancı H. [60]; Merkezefendi H. [61]; Yenibahçe'de Koca Mustafa Paşa H. [62]; Sarıgüzel H. [63]; Müezzinzâde Ali Paşa H. [64]; Haydarhane H. [65].

16. Yüzyıl Sonu / 17. Yüzyıl

Bu dönemden şu hamamlar kalmıştır: Cerrah Paşa H.* (1594-1598, [66]; Tatlısu ile Acı H. [67]; Çemberlitaş H. (1660-1670, [68]); Kızlar Ağası H. (1669-1670, [69]); Arabacılar (Yatağan) H. (yak. 1674-1685, [70]).

Evliya'nın yazdıklarına göre 17. yüzyılın ikinci yarısında tüm kentte 150 büyük ile 150 de küçük ve çok sayıda özel hamam vardır. Evliya'nın bahsettiği hamamlardan şunların yeri saptanabilmiştir: Sofular H. [71]; Hançerli H. [73]; Kadırga Limanı H. [74]; Zincirlikuyu (Zincirli Kapı) H. [75]; Drağman H. [76]; Küçük Ağa H. [77].

18. Yüzyıl

Yeni yapılan hamamların sayısı son derece azalmıştır. Yalnızca Cağaloğlu Hamamı'nın tarihi belirlenebilir (1741, [78]).

Bu azalışın başlıca nedeni, büyük olasılıkla yakılacak odun ve suyun eksikliğidir. 1768 (1182 H) yılında sultanın iradesinden de anlaşılacağı üzere yeni hamamların yapılması bu dönem yasaklanmıştır [2].

19.-20. Yüzyıllar

Büyük yangınların yanı sıra halkların başka yere göçü ve yaşam biçimindeki değişiklikler, hamamların yıkılmaya bırakılması için başka bir neden oluşturur. Surların çevrelediği eski kent bölgesinde 91 hamam kalmıştır. Bu hamamların konumları gereği yerleri saptanabilir, ancak içlerinden sadece birkaçı işler durumdadır.

GLÜCK, Bäder pass.; A. REFİK, Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı. İstanbul 1930, No. 261 [2]; Fatih Mehmet II. Vakfiyeleri. Ankara 1938, 213; A. S. ÜNVER, İstanbul Yedinci Tepe Hamamları'na Dair Bazı Notlar. VakDerg 2 (1942) 245-251; K. A. ARU, Türk Hamamları Etüdü (İstTeknikÜnivMimFak) İstanbul 1949; N. KÖSEOĞLU, İstanbul Hamamları. TTOK-Bell 128 (1952) 3-8; BARKAN-AYVERDİ, İstVak pass.; S. EYİCE, TarihDerg 27 (1973) 143-167; AYVERDİ, OMFD IV 590-611.

372. Çardaklı Hamamı'nın kalıntıları. Sağda erkekler camekânı, solda kadınlar kısmının duvarı. Ön planda asıl hamam bölümünün kubbeleri. 1966 civarı.

ÇARDAKLI HAMAM

Adı: Çardaklı Hamam ; Küçük Aya Sofya Çifte Hamam.

1503-1504 (909 H)

Kapısının üzerindeki kitabeden de anlaşılacağı üzere çifte hamam, Küçük Aya Sofya camiye çevrilirken Kapıağası Küçük Hüseyin Ağa tarafından vakfedilir [1]. İki kısım paralel olarak düzenlenir ama planlarında farklıdır (bkz., resim 188).

16. Yüzyılın Sonu (1575/983 H)

Hassa mimarı Ömer b. Veli tarafından hamam onarılır.

20. Yüzyıl

1945 yılında kısmen yıkılmasının ardından kalan yapı bölümleri atölye olarak kullanılmaktadır.

GLÜCK, Bäder 102-106, 169 [1]; MAMBOURY-WIEGAND, Kaiserpaläste 24; Z. ORGUN, Hassa Mimarları. Arkitekt 9 (İstanbul 1939) 9 [2]; EYİCE, Guide No. 40; İstAns 7 (1965) 3750-3751; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 16.

373. Çinili Hamam'ın batıdan görünümü (1966).

374. Hamamın konumu (solda erkekler, sağda kadınlar). Ölçek 1:1000.

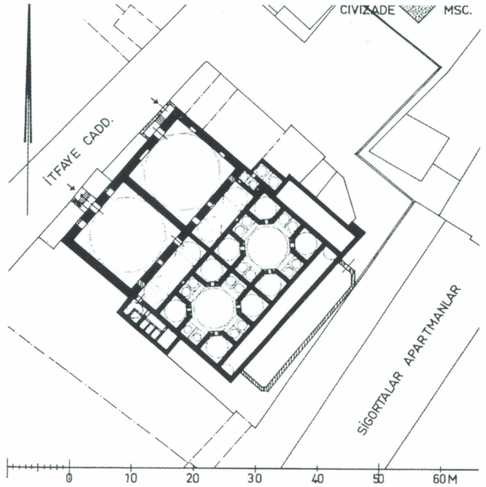

ÇİNİLİ HAMAM

Adları: Çinili Hamam; Barbaros Hayreddin Paşa Hamamı.

16. Yüzyılın İkinci Çeyreği

Kapudanpaşa Barbaros Hayreddin Hızır Paşa'nın (ö. 1546/953 H) emriyle Sinan tarafından Saraçhane ve Zeyrek arasındaki yerleşim bölgesine bir çifte hamam yapılır. Yapı, kubbe ile örtülü, birbirine benzeyen iki camekân (soyunmalık) ve eyvan şemalı dört yıkanma bölümünden oluşur ve zengin bezemelidir.

17.-18. Yüzyıllar

17.-18. yüzyıllarda (1660, 1693, 1718 yıllarındaki) ve özellikle 1782 (1196 H) yılındaki kent yangınlarında hamam zarar görür. 1833 (1249 H) yılındaki yangına kadar atölye olarak kullanılır [1].

19.-20. Yüzyıllar

Yaklaşık 1850'li yıllara kadar yıkıntı durumunda kalan hamam, yeni sahibi tarafından yaptırılır ve o zamandan beri çalışır durumdadır [1].

GLÜCK, Bäder 80-82, 158; İ. H. KONYALI, İstanbul Belediye Mecm 195 (1941) 4; EGLI, Sinan 134 (No. 30); EYİCE, Guide No. 76; İstAns 7 (1965) 4014-4019 [1].

375. Gedikpaşa Hamamı'na batıdan bakış.

376. Hamamın konumu. Ö. 1:1000. Kent planındaki konumu için krş., resim 321.

GEDİKPAŞA HAMAMI

15. Yüzyılın İkinci Yarısı (1474/879 H?)

Büyük çifte hamam, Sadrazam Gedik Ahmed Paşa (ö. 1482/887 H) tarafından, belki de Afyon Karahisar'da 1472 yılında inşa ettirilen cami külliyesine ait bir vakıf mülkü olarak yaptırılır. Bu paralel ama büyüklükleri farklı olan bölümlerden oluşan hamam, eski Kadırga limanının yaklaşık 250 m kuzeyinde yer alır ve denizciler için yapılmış olmalıdır.

16.-20. Yüzyıllar

Hamam civarındaki bölge 1515 yılından itibaren sık sık yangınlardan zarar görür (1588; 1652; 1655; 1660); 1725 (1137 H) yılında hamam büyük zarar görür ve bir olasılıkla 1752 ve 1865 yılındaki yangınlardan etkilenir [2]. Hamam günümüzde de işler durumdadır.

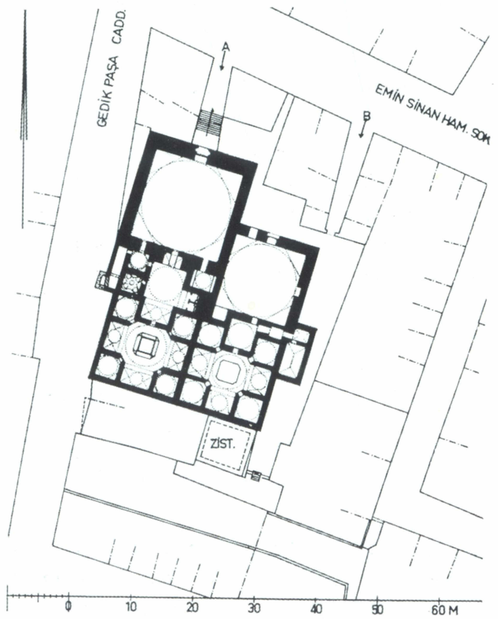

GLÜCK, Bäder 100-102; AYVERDİ, Fatih Devri 386-388; CEZAR, Yangınlar 329-375 [2]; AYVERDİ, OMFD IV, 599-601 [1].

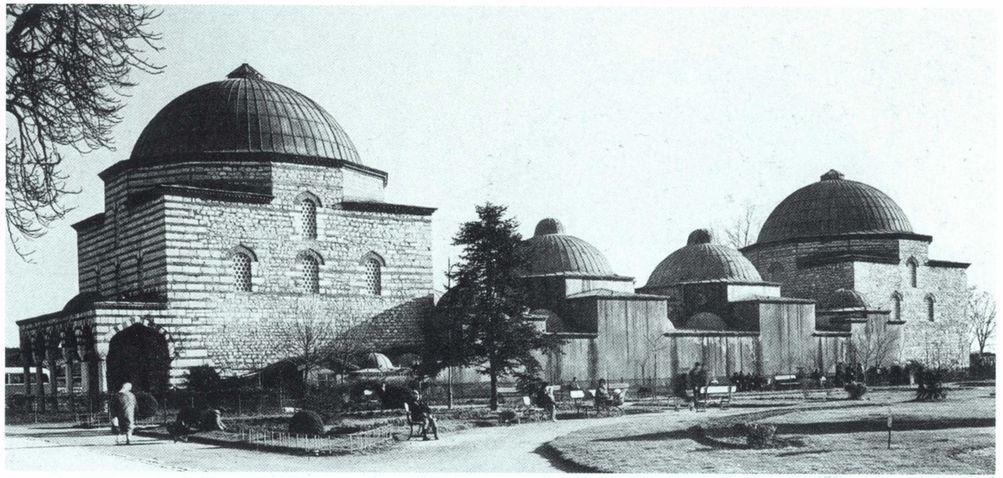

377. Hamamın batıdan görünümü.

HASEKİ HÜRREM HAMAMI

Adı: Aya Sofya Hamamı; Haseki Hürrem Sultan Hamamı.

1556 (963 H)

Aya Sofya Camii'nin karşısına I. Süleyman'ın (1520-1566) eşi Haseki Hürrem Sultan'ın vakfı olarak saray mimarı Sinan tarafından bir çifte hamam inşa edilir. Bu hamam iki hamamın uzunlama birleşmesiyle diğer paralel düzende inşa edilen hamamlardan ayrılır. Ne zaman inşa edildiği inşaat kitabesinde verilmiştir.

17.-18. Yüzyıllar

Evliya Çelebi tarafından "Şeyhlerin Hamamı" olarak adlandırılan yapı, konumu dolayısıyla yeğlenir. 1741 (1154 H) yılında bir yangın hamam civarındaki bölgeyi ve Arslanhane'yi tahrip eder.

20. Yüzyıl

Benzin deposu olarak kullanılan hamam 1912 yılındaki kent yangının ardından biraz zarar görür ve 1913'de yıkılması düşünülürken 1916-1917 yılında yeniden yapılır. Şimdi ise yapı bir alanın ortasında kendi başına durmaktadır.

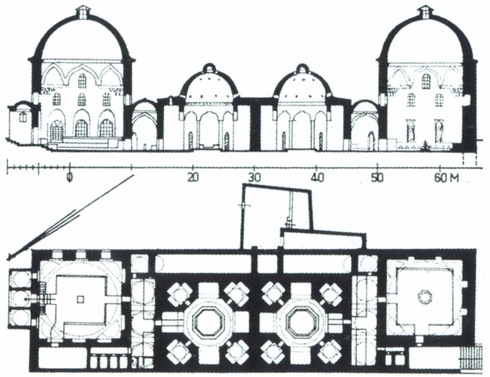

378. Hamamın kesiti ve planı. Ö. 1:1000.

Onarım çalışmalarına, hamamı müze yapma düşüncesiyle 1957-1958 yılında devam edilir ama henüz bu çalışmalar bitmemiştir.

Rapport Général de la Société des Amis de Stamboul 1913/1329 H, 5-6; GLÜCK, Bäder 83-90, 151; IA 44-45; İstAns 3, 1477-1480; EGLI, Sinan 112-113; EYİCE, Guide No. 10; CEZAR, Yangınlar 357.

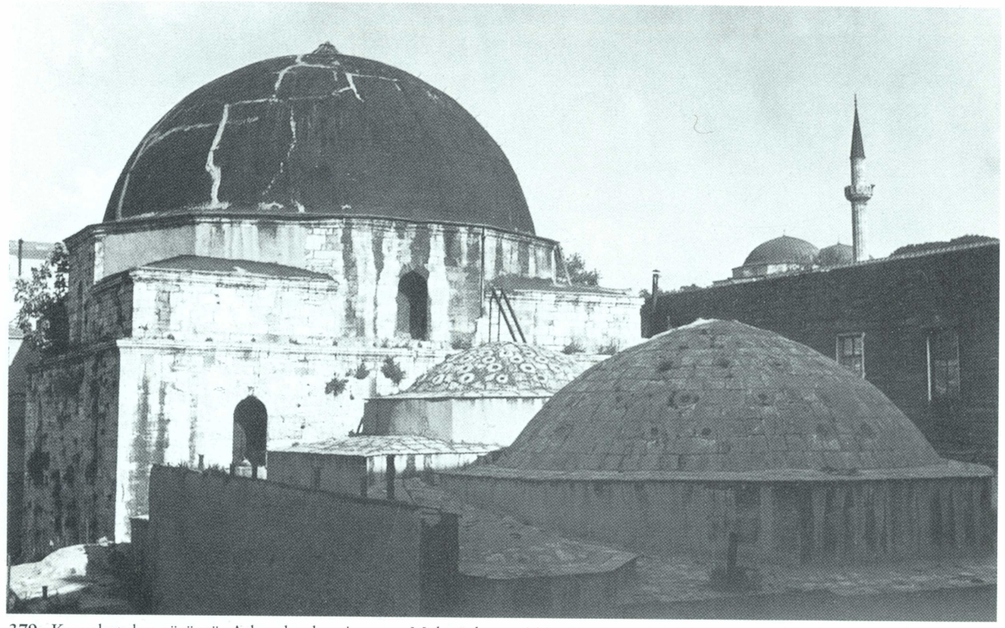

379. Kuzeybatıdan görüntü. Arka planda minare ve Mahmud Paşa Camii'nin kubbeleri.

380. Günümüzde hâlâ duran erkekler hamamının konumu ve planı. Ö. 1:1000. Kent planındaki konumu için krş., resim 403.

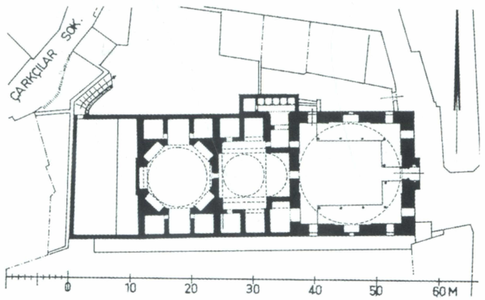

MAHMUD PAŞA HAMAMI

1466-1467 (871 H)

Sadrazam Mahmud Paşa'nın vakfının bir bölümü olarak caminin yapılışından dört yıl sonra, caminin yaklaşık 100 m kuzeyinde, eski bir ticaret ve zanaatkârlar bölgesinde bir çifte hamam inşa edilir. Mukarnaslarla süslü anakapıdaki zarif işlenmiş kitabe bunu gösterir.

16.-18 Yüzyıllar

Bitişiğindeki çarşı gibi hamam da bu bölgede sık sık çıkan yangınlardan zarar görür. Ancak bu zararların boyutu bilinmemektedir (1652; 1660; 1680; 1688; 1707; 1728; 1755; 1767). Büyük zarara 1755 (1168 H) yılındaki yangın yol açmıştır [1].

19.-20. Yüzyıllar

Soğukluğun eski "Ampir" tarzı donanımından da anlaşılacağı üzere [2], hamam, 19. yüzyılın başlarında çıkan bölgedeki yangınlardan zarar görür (1818/1233 H). Kadınlar hamamı bir süre harabe olarak durduktan sonra 1878 (1295 H) yılında tümüyle yıkılır ve yerine "Abud Efendi Hanı" inşa edilir. 1953 yılında restore edilen erkekler hamamı hâlâ kullanımdadır.

GLÜCK, Bäder 13 [2], 109-113, 162; AYVERDİ, Fatih Devri 383-385; EYİCE, Guide No. 26; CEZAR, Yangınlar 336-362 [1]; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 42; AYVERDİ, OMFD IV 602-606.

381. Kuzeyden Camekân'ın kubbesine bakış. Arka planda Süleymaniye Camii (hamamın planı için bkz., çizim 555; kent planındaki konumu için bkz., plan 403).

TAHTAKALE HAMAMI

Adı: Hamam-ı Tahte'l-Kal'a; Tahtakale Hamamı.

15. Yüzyılın İkinci Yarısı

Çifte hamam Haliç'teki zanaatkârlar ve ticaret bölgesinde inşa edilir. Fatih Camii'nin vakıf mülküne aittir ve kentin en büyük hamamlarından biridir. Erkekler hamamının planı Mahmud Paşa Hamamı'na benzer (Camekân –bu hamamda– 16,7 m, –Mahmud Paşa H– 16,25 m kenarlı bir dörtgendir).

16.-20. Yüzyıllar

Hamam 17. yüzyılın bölge yangınlarında (1660, 1688) ve özellikle 1726 (1138 H) yılındaki yangında zarar görür ve kısmen yıkılır [1].

19. yüzyılın sonlarına doğru yapı artık hamam olarak kullanılmamaktadır. O dönemden beri depo işlevi görür ve bugün üzerine beton tavan çekilerek atölye şeklinde kullanılmaktadır.

GLÜCK, Bäder 106-109, 169; AYVERDİ, Fatih Devri 389; SCHNEIDER, Mauern u. Tore 88; Ö. L. BARKAN, İktisat FakültesiMecm 23 (1963) 306; CEZAR, Yangınlar 352[1]; AYVERDİ, OMFD IV 609-610.

382. Hisarın güneybatıdan görüntüsü. Dış sur duvarı 20. yüzyılın başından kalan ahşap evlerin arasında kaybolmuştur.

HİSARLAR

Üsküdar'daki kaya adacığı üzerinde eskiden beri duran kulenin (→Kızkulesi) yanı sıra Palaiologos'lar Dönemi'nden itibaren, boğazın kuzey girişinde, kentin ilerisinde iki hisar yapılmıştır. Bunlar Anadolu Kavağı'nın yukarılarında yer alan ve sağlam bir iç yapıya sahip Yoros Kalesi ve günümüzde artık olmayan Rumeli Kavağı'ndaki kuledir. İkisi de 14. yüzyıl ortalarında önce Cenovalı'ların ve 15. yüzyılın ortalarında Türk'lerin ellerine geçer.

Türkler tarafından inşa edilmiş Boğaz'daki iki hisar da diğerleri gibidir, ancak konumları sayesinde ve barut toplarıyla geçişi tümüyle kapatabildikleri için, kuşatma orduları için engel oluştururlar.

Yedikule içkalesi ile 1453 yılından sonra hızla onarılan eski kara surları ve sağlamca inşa edilmiş sarayın (→Topkapı Sarayı) surları, II. Mehmed'in endişe duyduğu olası Latin saldırılarına karşı kenti güvence altına alıyordu.

ANADOLU HİSARI

Adı: Anadolu Hisarı; Güzelce (Güzel) Hisarı; Akçe Hisar.

14. Yüzyılın Sonu

Sultan I. Bayezid'in (1389-1403) Konstantinopolis kuşatması sırasında Göksu (Aretas) deresi sayesinde güneye doğru iyice emniyete alınmış yüksekçe bir kayalık üzerine inşa edilir. Yapıldığı tarih tam bilinmez ve 1390-1391 (793 H) 1394-1395 (797 H) arasında yapıldığı düşünülür. Hisar, içinde oturulan burcu (Donjon), yarım yuvarlak dört kuleyi ve dörtgen biçiminde bir kale burcu ile sağlamlaştırılmış iç sur çemberini kapsar ve kuşatma kulelerinin tipik yapısına uyar.

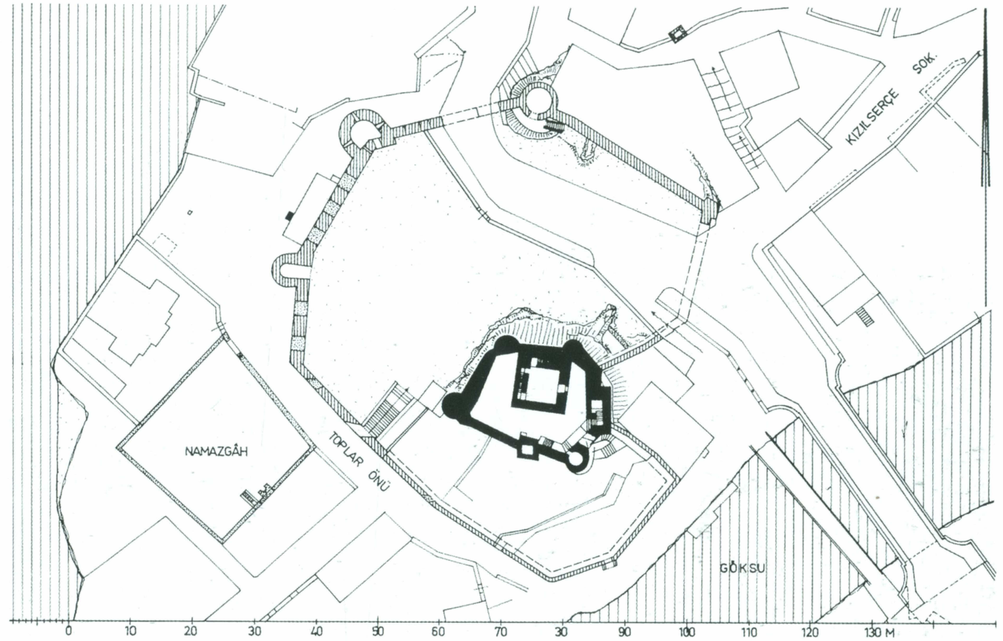

383. Hisarın 14. yüzyılın sonlarındaki konumu (siyah); dış sur çemberi (taranmış) ve bitişiğindeki namazgâh. Ö. 1:1000.

1452

Sultan II. Mehmed, Rumeli Hisarı yapılırken su seviyesinin üstünde ve içinde toplar barındıran yarı yuvarlak burçlarla yapılmış bir sur çemberi de inşa ettirir. Amaç karşılıklı iki hisar sayesinde Boğaz geçişine egemen olmaktır. Bunlar sonraki yüzyıllarda da burada kalmaya devam eden garnizonları barındırır. İtalyanların Karadeniz ticaretinin çöküşünün ardından pek bir işlevi kalmaz.

16. Yüzyıl Sonu / 17. Yüzyıl

16. yüzyılın sonlarına doğru harap durumdaki hisar küçük bir yerleşimin merkezi olur. 1647 yılı civarında Sadrazam Salih Paşa tarafından bir yalı yaptırılır (GOR V 436). 1684 (1096 H) yılında saray mimarı Hasan Ağa derenin üstündeki tahta köprüyü yeniler. Hisarın güneyinde yer alan namazgâh, mihrap ve minber 17. yüzyıldan kalmadır.

19.-20. Yüzyıllar

19. yüzyılın başında daha iyi durumda olan yapı, kule başlıklarının düşmesinin ardından (yak. 1830 yılları) hızla harap duruma gelir. 1928-1929 yıllarında onarılır. Bu sırada dış avluda yapılmış ahşap evler de yıkılır ve büyük mazgallı bir duvar örülür. Köprü ile bağlantılı ve dış surdan geçecek yeni cadde inşa edilirken, dış sur çemberinin bazı bölümleri yıkılır. Fatih Dönemi'nin eski camisi 1883 yılında Sultan II. Abdülhamid'in emriyle (1867-1909) yenilenir.

Hadîka II 162 (GOR IX No. 848; Öz II 5); S. Toy, The Castles of the Bosporus. Archaeologia 80 (1930) 215-228; H. Hogg, Türkenburgen an Bosporus und Hellespont. Dresden 1932, 9-10; Z. Orgun, Hassa Mimarları. Arkitekt 9 (İstanbul 1939); A. Gabriel, Châteaux turcs du Bosphore (MémInstFrançArchIst 6) Paris 1943, 9-28; Eyice, Guide No. 196; S. Toy, A History of Fortification. London 1955, 86.

384. 19. yüzyıl sonuna doğru kulenin kuzeydoğudan görünümü.

KIZ KULESİ

Adı: Yun. *Ἄρκλα* (Arcula); Türk: Kız Kulesi.

Eskiden beri bilinen ve stratejik açıdan önemli bu adaya, "Hero ve Leander" gibi pek çok efsane atfedilmiştir. Belki de burası 410 yılında, Kyzikos'daki deniz savaşı zaferinin ardından, Alkibiades tarafından boğazların geçişini kontrol etmek için yapılan gümrük kapısı işlevi görüyordu (Xenoph. Hell. I 1, 22).

12. Yüzyılın Ortası

Manuel I. Komnenos tarafından adaya, boğazı geçmeyi engelleyecek bir zincir bağlamak için kule inşa edilir. Zincirin diğer ucunun da Avrupa yakasında Mangan Bölgesi'ndeki bir kuleye bağlanması düşünülür (NikChon 269 B).

15. Yüzyılın İkinci Yarısı / 16. Yüzyılın Başı

1453 yılında kuşatma sırasında Gabr. Trevisano'nun elindeki kule, II. Mehmed tarafından gözetleme kulesine dönüştürülür. Kule 1509 yılında depremden zarar görür. Temelde bu kulenin kalıntıları bulunmaktadır [1].

18. Yüzyıl

Ahşap kısımları yangınlardan zarar görmüş ve artık deniz feneri olarak da kullanılan kulenin kendisi ve etrafını çeviren duvar 1721, 1731 ve 1734 yıllarında onarılır. 1763 yılında ise Sadrazam Damad İbrahim Paşa yapıyı taştan yeniden inşa ettirir.

19.-20. Yüzyıllar

Varolan işlevlerinin yanı sıra Kız Kulesi 1829 yılından itibaren karantina yeri olarak da kullanılır. 1832 yılında Sultan II. Mahmud'un emri üzerine etraflıca bir onarımdan geçer.

1945 yılında liman işletmesi tarafından onarılır.

SkByz II 242-244; R. Janin, EO 21 (1922) 349; F. Dirimtekin, Eminönü Halkevi Tarih ve Müze neşriyatından No. 3 (İstanbul 1945) 16-17; İ. H. Konyalı, Eski İstanbul'dan Kız kulesi. Yedigün (İstanbul 4.2.1945); Schneider, Mauern u. Tore 95; Mamboury, IstTour 534-535; Eyice, Guide No. 189; Cezar, Yangınlar 383 [1]; Janin, CB 491; Ayverdi, OMFD IV 617-624.

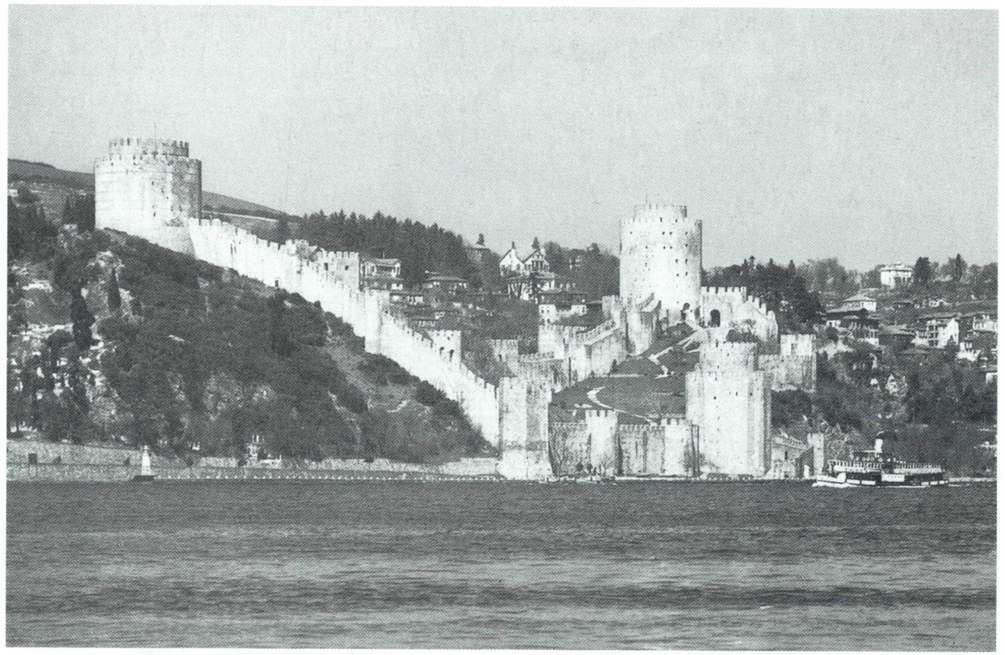

385. Hisar'ın güneydoğudan görünümü. En eskisi, Zağanos Paşa tarafından yapılan kule C soldadır. Sağda yukarıda Saruca Paşa tarafından inşa edilen kule A, aşağıda ise Halil Paşa tarafından yapılan kule B.

RUMELİ HİSARI

Adı: Rumeli Hisarı; Boğazkesen; Kal'a-i Boğazkesen; Yeni Hisar; Yun: *Λαιμοκοπία; Πασκεσέν.*

15. Yüzyılın Ortası

1451 sonbaharında, tahta çıkışından birkaç ay sonra Sultan II. Mehmed (1451-1481) Konstantinopolis'i kuşatma hazırlığına girişerek Zağanos Paşa önderliğinde boğazın en dar yerinde hisarın ilk kulesinin yapımını başlatır (*τὸ τῶν Ἀσωμάτων στενόν;* Phrantzes 233 B). Belgelere göre kulenin yapımı 1452 Şubat'ında (856 H) biter ve eldeki malzeme burada saklanır. Mart ayında çalışmalara Sadrazam Halil Paşa'nın denetiminde devam edilir. Ortalama 3.000 işçi çalışır. Civardaki yıkılmış yapı ve kalıntılar da hisarın yapımında kullanılır (Örneğin Aziz. Mikhail Manastırı *ἐν τῷ Ἀνάπλῳ*; Dukas 241 vd. B).

Sultanın kendisinin planladığı iddia edilen hisar için (Kritobul. ed. Riggs 19 vd) arazi koşulları son derece iyi değerlendirilmiştir: Kara tarafındaki tepelerde sağlam, yuvarlak iki kule (çap 23,8 ya da 26,7 m) ve sahil tarafında çokgen bir kule, burç donanımlı sur duvarları ile birbirine bağlanmışlardır. Plan, yaklaşık 250 m uzunluğunda ve ortalama 120 m genişliğinde düzensiz bir çokgendir. Doğusunda, cephenin ortasında yer alan deniz kapısının önünde düzensiz, çokgen bir önkale bulunur. Bunun arka tarafında sahilin hemen üstündeki mazgallarda duran toplar sayesinde daha 1452 Eylül'ünde bir Venedik gemisi batırılmıştır (Dukas 248 vd. B). Kuzey uçta ve batı sur duvarında iki kapı karadan girişi sağlar. Doğu ve güney duvarlarında ise daha küçük kapılar vardır.

Zağanos Paşa, Saruca Paşa ve Sadrazam Halil Paşa'nın etkin katılımlarıyla kale (Dukas 242 B) 1452 sonbaharında (856 H) dört aylık bir inşa süresi sonunda tamamlanır. Kale kumandanı Firuz

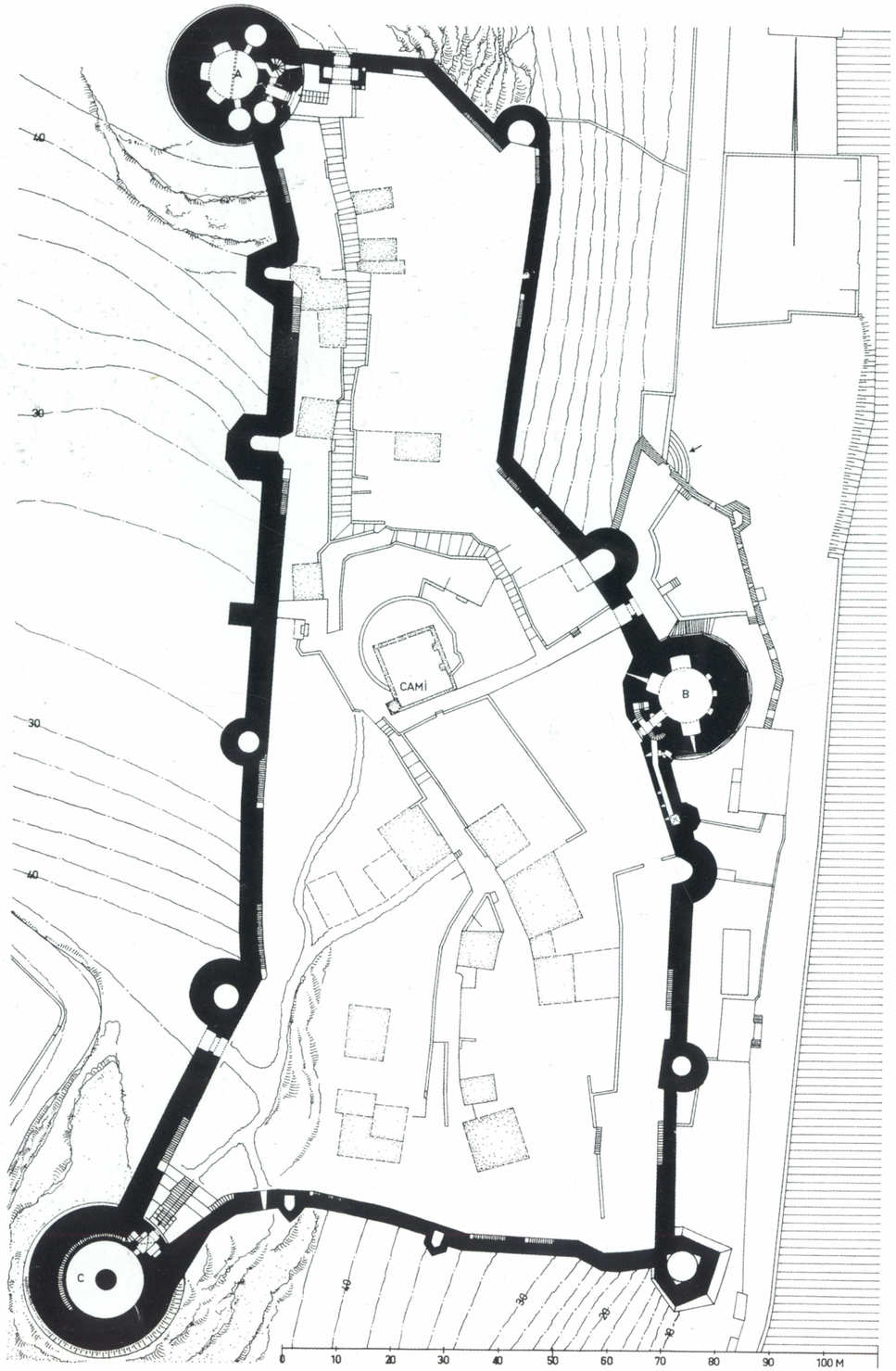

387. Kuzey kaleden güneye bakış. (1930'lar civarı).

Ağa'ya 400 kişilik bir kolluk gücü verilir (Dukas 242 B). Bunlar için hisarın içinde ahşap evler ve bir hamam [1], ile sonradan Aya Sofya Camii vakfına bağlı bir cami yapılır.

16.-18. Yüzyıllar

Hisarın kuzey kulesi 16. yüzyıldan itibaren hapishane olarak kullanılır. Burada zaman boyunca küçük büyük pek çok onarım yapılır [2]. 16. yüzyıl sonlarına doğru civarda Durmuş Dede Tekkesi kurulur. 17.-18. yüzyıl boyunca Boğaz kıyısında, hisarın hem güney hem de kuzeyinde konutlar yapılır.

19.-20. Yüzyıllar

Artık askeri amaçlarla kullanılmayan hisar harap olmaya başlar. 1830 yıllarına doğru büyük kulelerin kurşunla kaplanmış sivri damları yok olur.

◀ 386. Hisar'ın içindeki evler ve camiyle planı. Bunlar Sultan I. Mahmud'un vakfı sayesinde 18. yüzyıl ortalarına doğru inşa edilmiştir. Vadinin oluşturduğu bir yarıktan akan küçük bir dere önce batı cephesindeki dikdörtgen kulenin altından geçerek, sonra da tüm kaleyi toprağın altından katederek denize ulaşır. Ö. 1:1000.

1918 yılında yapılan küçük onarım çalışmalarının ardından yoğun bir restorasyon çalışması yeni dönemde gerçekleştirilir. 1940-1941 yıllarında kalenin önünde sahil yolu inşa edilir. 1953-1955 yıllarında ise hâlâ hisarda bulunan ahşap evlerin yıkılmasından sonra tüm hisar yeniden düzenlenir.

J. Pargoire, Anaple et Sosthène. IRAIK 3 (1898), 60-97; F. Taeschner-P. Wittek, Der Islam 18 (1929) 104-105; S. Toy, The Castles of the Bosporus. Archaeologia 80 (1930) 215-228; H. Hogg, Türkenburgen an Bosporus und Hellespont. Dresden 1932, 10-17; A. Gabriel, Châteaux Turcs du Bosphore (MémInstFrançArchIst 6, Paris 1943) 29-75; E. H. Ayverdi, Boğazkesen Kasrı. TTOK-Bell 136 (1953) 19-20; E. H. Ayverdi, Rumeli Hisarı ve İstanbul'da ilk Osmanlı Kitabesi. Fatih ve İstanbul 1 (1953) 63-68; H. Dağtekin, Rumeli Hisarı'nın Askerî Ehemmiyeti. Fatih ve İstanbul 1 (1953) 117-137, 177-191; Ayverdi, Fatih Devri 415- 422; S. Toy, A History of Fortification. London 1955, 86-89; F. Babinger, Ein venedischer Lageplan der Feste Rûmeli Hißary. Der Burgwart 51 (1956) 1-5; M. Akyol, TTOK-Bell 197 (1958) 24-25; A. H. Berki, Vak-Derg 4 (1958) 27-28; M. Erdoğan, Lale Devri Başmimarı Kayserili Mehmed Ağa. İstanbul 1962, 21-39 [2]; H. Dağtekin, Rumeli Hisarı. Hisar Beççe'sinde Yaptığım Kazı. 6. Türk Tarih Kongr. (Ankara 1967) 329-342; Barkan-Ayverdi, İst-Vak 5 [1]; Ayverdi, OMFD IV 626-662.

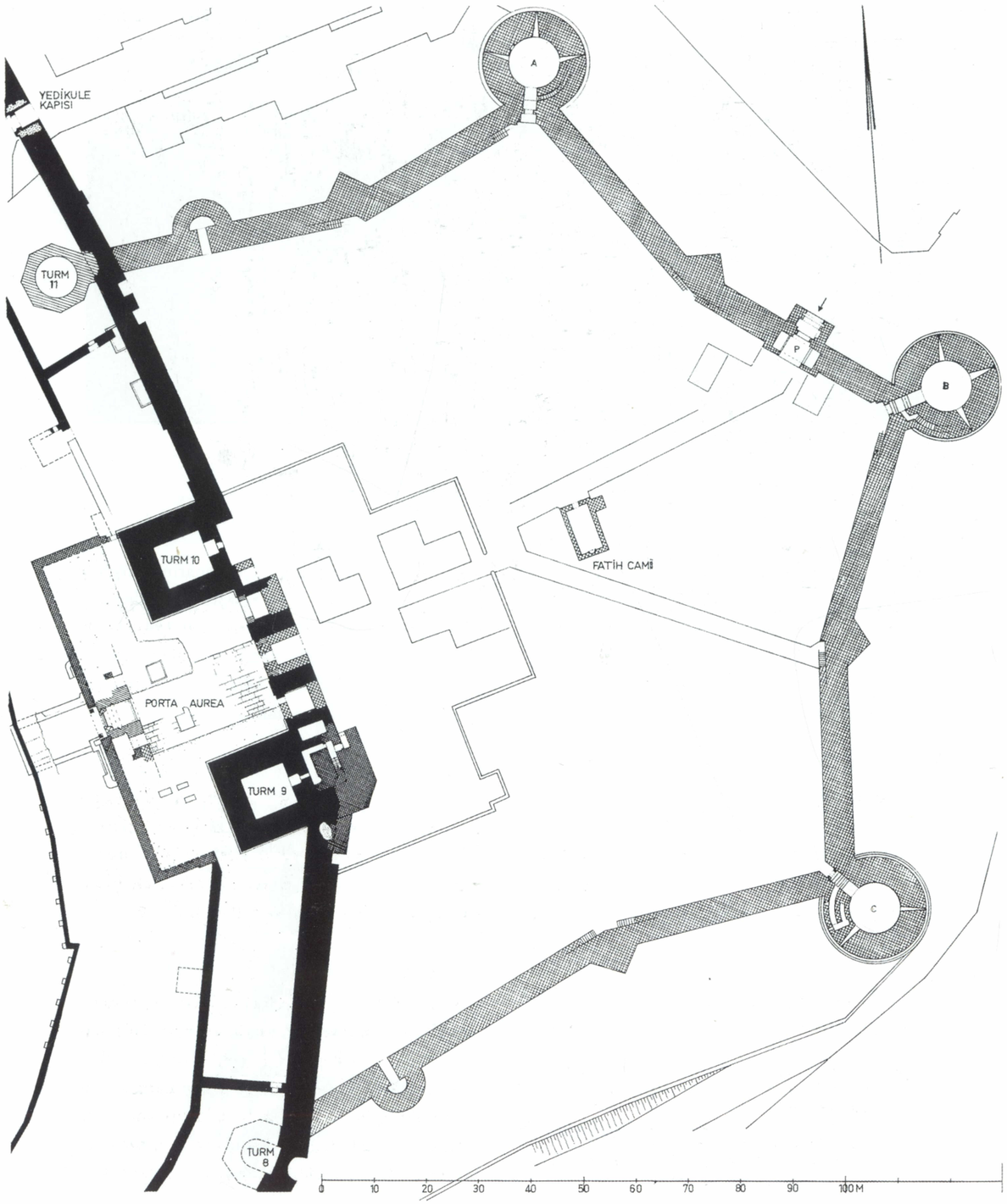

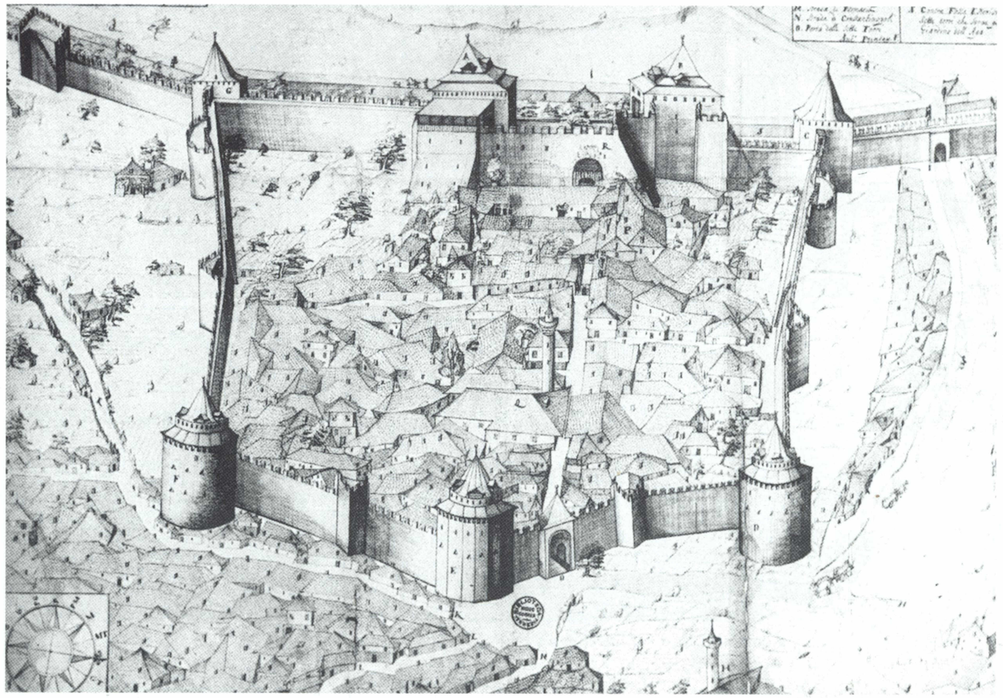

389. İçkalenin 17. yüzyılda yapılmış bir resminde kuş bakışı görüntüsü. (Cod. Cicogna 1971 Venedik'teki Civ. Correr Müzesi). Yedikule'deki (Castello delle Sette torre) önemli yapılar ve çevresi (krş., resim 398) görüntüde. P=Ağanın evi (bahçesi surun önündedir). Q=Cami.

YEDİKULE

Adı: Türk: Yedikule; Yedikule Hisarı; Yenihisarı; Hazine; Kale-i Hümayûn; Yun: *Φυλάκη τοῦ Γοῦλου; Ἑπτὰ Γουλάδες*; Fransızca: Château des Sept-Tours.

Geç Ortaçağda kara surlarının büyük kapısı, Altın Kapı (*Χρυσεία Πύλη* → Porta Aurea) güçlendirilir. 1390 yılında İoannes V. Palaiologos kentin sürekli tehdit altında olmasından dolayı, etraftaki yapıların kalıntılarından yararlanarak iki kule yaptırır, ancak Sultan I. Yıldırım Bayezid'in müdahalesinden sonra yıktırmak zorunda kalır (Dukas 339 B).

◄ **388.** Yedikule'nin Altın Kapı ve Theodosius kara surları (siyah) ile birlikte görüntüsü. Palaiologos'lar Dönemi'ne ait kalıntılar (sıkça, çapraz taranmış), Osmanlı Dönemi'ne ait olanlar (çapraz taranmış). Kule A=Barut Kulesi; B=Esir (Zindan) kulesi; C=Kızlar Kulesi; Kule 8=Küçük Kule; Kule 9=Hazine Kulesi; Kule 10=Cebehane Kulesi; Kule 11=Pastırma Kulesi. Ö. 1:1000.

1457-1458

Fatih Sultan Mehmed'in emri üzerine buraya, Altın Kapı ve sur dahiline beş köşeli bir iç kale (hazine, arşiv ve devlet hapishanesi) eklenir. (Dukas 339 vd. B). Bunların yapımında iki kapıkulesi ve harap olmuş kentin iki tarafındaki sur kulelerine ait malzeme de kullanılır. Surun iç cephesinin önüne yuvarlak, sağlam üç kule yapılır. Bunlar yakla-

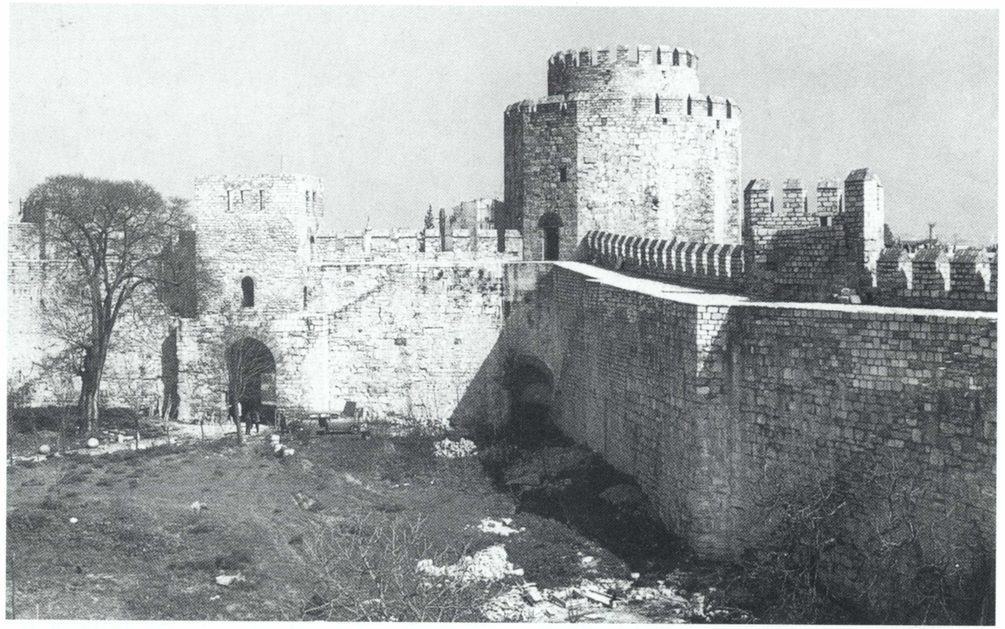

390. Güneybatıdan iç avluya, Zindan Kulesi'ne (B) ve büyük kapıya bakış.

şık 5 m kalınlığındaki sur duvarları, üç köşeli ya da yarım yuvarlak ara burçlarla birbirleriyle bağlanırlar. Bütün kuleler sivri ve kademeli çatılarla sona erer. Kulenin kapısı kuzeydoğu cephesinde yer alır. Porta Aurea'nın bir Ön-Kapı işlevini gören eski kapısı, köprünün yıkımından sonra bir Yan-Kapı'ya dönüşür.

Kalenin içine görevlilerin konutları ve küçük, tek mekânlı, soncemaat yeri bulunan bir cami yapılır. Cami, Aya Sofya vakfına bağlıdır.

Yabancı ülke elçilerinin pek çoğu burada bir dönem tutuklu olarak kalmıştır. Bunlar arasında Alman elçi Malvezzi (1551-1553), Fransız elçisi Jean de LaHaye (1648), Rus elçisi Graf Tolstoi (1710) ve Obreskoff (1768) ve Fransız elçisi Ruffin (1798-1801). Tutukluların yaşamı kapsamlı bir biçimde 1664 yılında J. Auer tarafından anlatılır (İ. Lukinich, Auer János Ferdinánd poszonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója 1664, Budapeşte, 1923).

15.-17. Yüzyıllar

Yapımları tamamlandıktan sonra hisarın kuleleri Türk ve yabancı rütbe sahibi tutuklular için hapishane işlevi görür. 1463 yılında Büyük Komnenos ailesine mensup en sonuncu üyeler, David ve oğulları Yedikule'de idam edilir. 1474 yılında Sadrazam Mahmud Paşa, 1587 yılında Yemen Şeyhi, 1597 yılında Sadrazam Hasan Paşa, 1622 yılında Sultan II. Osman burada idam edilir. 1660 yılında Deli Hüseyin Paşa ise burdaki caminin yanı başında asılır ve gömülür (GOR VI 54 vd). 1714 yılında Eflak voyvodası Brancovanu idam edilir.

18. Yüzyıl

1700 yılında kuleler onarılır. Eski resimlerden anlaşılacağı gibi iç avluya büyük küçük pek çok ev inşa edilmiştir [1]. 1754 (1167 H) yılındaki depremde eski kulenin yıkılmasından sonra 1755 (1168 H) yılında kuzeybatı köşedeki sekizgen kule yeniden yapılır. 1766'daki büyük depremde ise üç kule zarar görür.

1782 yılında, Unkapanı'ndan başlayarak Aksaray ve Yedikule'yi etkisi altına alan kent yangını hisarı da etkiler. Buradaki tutukluların bazıları bu yangın nedeniyle ölür.

19. Yüzyıl

1813 (1228 H) yılında cami onarılır. 1838 (1245 H) yılında ise Porta Aurea'nın eski ön kapısı bunu izler. Bu dönemde Yedikule baruthane olarak kullanılır.

1878 yılından itibaren hisar Maarif Nezareti'ne bağlıdır. 1869'da burada kızlar için bir okul yapılır. 1895 yılından itibaren ise Müze-i Hümayun İdaresi'ne bağlanır.

20. Yüzyıl.

Küçük cami 1905 yılında yıkılır. 20. yüzyıl ortalarında hisarın onarımı başlatılır (1945-1946 yılında cami, 1959 yılından itibaren Porta Aurea, daha sonraları kuleler ve sur duvarları).

HADÎKA I 222 (GOR IX No. 478; ÖZ I 59); SKBYZ I 310-318; PASPATES 78; MILLINGEN, Walls 30, 59-73; GURLITT 47-48; T. MACRIDY-S. CASSON, Archaeologia 81 (1931) 63-67; H. EDHEM, Yedikule Hisarı. İstanbul 1932; T. BERTELÈ, Il Palazzo degli Ambasciatori di Venezia. Bologna 1932, 260 (res. 125) [1]; H. HÖGG, Türkenburgen an Bosporus und Hellespont. Dresden 1932, 19-20; J. GOTTWALD, Inschriftliches aus den Sieben Türmen. TürkPost 31.8.1933; B. MEYER-PLATH - A. M. SCHNEIDER, Landmauer II (Berlin 1943) 42-57; A. GABRIEL, Châteaux Turcs du Bosphore. Paris 1943, 85-114; S. TOY, The Castle of Yedi Couli. JournBritArchAss 3. ser. 14 (1951) 261; A. M. SCHNEIDER, Oriens 5 (19527 199-200; AYVERDİ, Fatih Devri 423-425; EYİCE, Guide No. 144; R. DUYURAN, TTOKBell 208/209 (1959) 21-23; EYİCE, Yedikule Hisarı ve Avlusundaki Fatih Mescidi, AAMusIst 10 (1962) 80-85, 147-152[2].

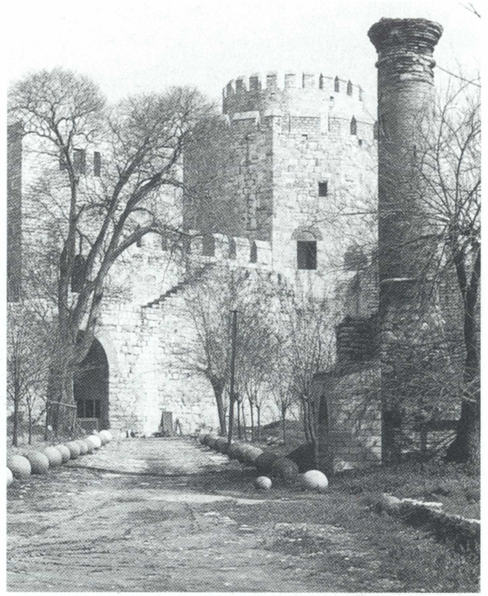

391. Kapı ve kule (B) batıdan; sağda ise Fatih Camii'nin kalıntıları.

392. Güneyden Porta Aurea ve 1755 yılında yenilenmiş kaleye bakış. Önünde hayvan pazarları olduğundan "Pastırma Kulesi" olarak adlandırılmıştır.

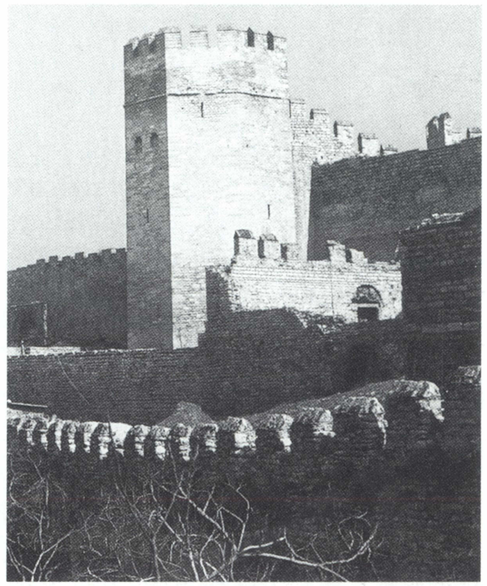

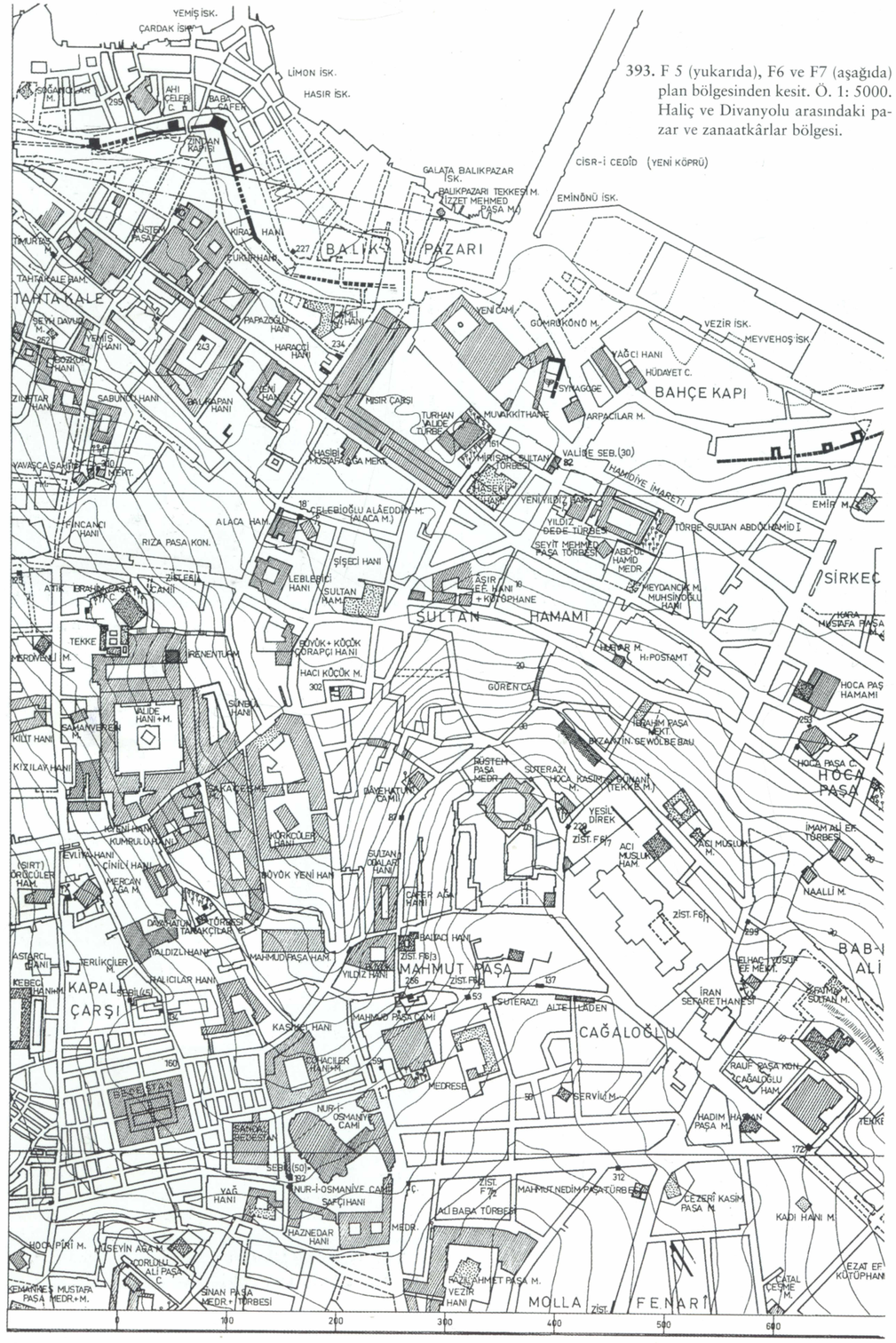

393. F 5 (yukarıda), F6 ve F7 (aşağıda) plan bölgesinden kesit. Ö. 1: 5000. Haliç ve Divanyolu arasındaki pazar ve zanaatkârlar bölgesi.

TİCARET YAPILARI

Ticaret ve zanaatın bölgesel dağılımı 1453'den önceki dönemlerde belirlenmiştir. Pazar ve zanaatkârlar, Mese ile Haliç'teki limanların arasında konumlanmıştır. Askeri kuruluşların civarında yeni bölgeler oluşur. Yeniçeri kışlalarının yakınında, yani Saraçhane civarında birliklerin donanımını sağlayan küçük sanayi yerleşir. Pera'nın iki tarafında, Tophane (→) ve 1514 yılından itibaren tersane civarında küçük sanayi bölgeleri oluşur. Bunlar öncelikle askeri amaçlara hizmet ederler. Kentin gıda sorununu devlet denetlemektedir. Gerekli gıdanın çoğu, Haliç kıyılarındaki dükkânların (kapanların ve ambarların) yanı sıra, çeşitli yerleşim bölgelerinin gereksimini karşılayan ve çok basit binalarda kurulan pazar yerleri aracılığıyla sağlanır.

Ticaret amaçlı çok büyük ve gösterişli yapılar önce kısıtlı sayıda yapılmıştır. Gittikçe sıklaşan yangınlar ve 1696 yılından itibaren sayıları artan yapı ile ilgili emirnameler, taştan büyük hanların yapılmasına yol açar.

BALKAPANI HANI

Yapının tuğla tonozlu mahzenleri, binanın Bizans dönemine ait olduğu görüşünü destekler. Yapı, 12.-13. yüzyılda Venediklilerin yerleştikleri bölgede yer alır, ancak Venedik Bailo'sunun burada oturduğu kesin değildir [1].

394. Rüstem Paşa Camii'nin minaresinden deniz surlarının yakınındaki Balkapanı Hanı'na bakış (1935 civarı).

15.-20. Yüzyıllar

Kentin kullanılabilir pek çok yapısı gibi burası da 1453 yılında Aya Sofya Camii'ne vakıf mülkü olarak dahil edilir [2]. 17. yüzyılda ise, Mısırlı tüccarlar tarafından kullanılır (Evliya I 176). Han, 1688 (1099 H) ve 1807 (1222 H) yıllarında çıkan kent yangınlarında pek çok kere zarar görür, ama bazı değişikliklere rağmen kendi özgün yapı malzemesini korur. Bugün hâlâ kullanılmaktadır.

MEHMED ZİYA, İstanbul ve Boğaziçi. İstanbul 1920, 347[1]; OSMAN NURİ, Mecelle-i Umur-i Belediye I (İstanbul 1922) 802 vd. [2]; T. BERTELÈ, Il Palazzo degli Ambasciatori di Venezia a C'poli... Bologna 1932, 24-27; SCHNEIDER, Byzanz 91; Mauern u. Tore 88 (No.6); MAMBOURY, IstTour 359-360; JANIN, CB 248; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 136.

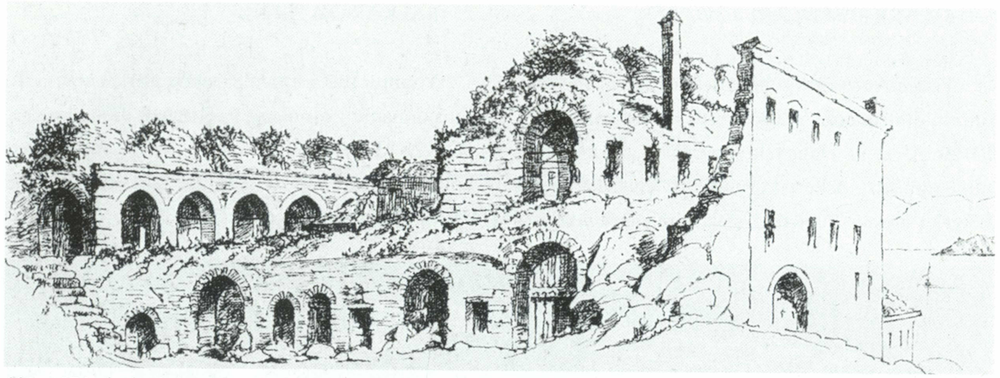

395. 1876 yılından kalma bir resimde Elçi Hanı'nın kalıntıları (Curtis-Walker).

ELÇİ HANI

Adı: Elçi Hanı; Tatarenchan; (Tatar Hanı).

1510 (916 H)

Han, Sadrazam Hadım Ali Paşa tarafından, birkaç yıl önce vakfettiği camisinin karşısına, eskiden oturduğu sarayın yerine iki katlı avlulu bir yapı olarak inşa ettirilerek vakfa bağlanır. Yapının altında belki de Constantinus Forumu'nun dükkânlarından kalma, kısmen kubbeli odalar bulunur [1]. Dışı kesme taş, içi de tuğlayla inşa edilen yapı kısa zamanda imparatorluk elçilerinin ve gelen heyetlerin konaklama yeri olur (1530 Niklas Jurišič; 1555-1562 O. G. von Busbec; 1573-1578 David Ungnad; 1578-1580 J. von Sintzendorff v.b). Yapı 1587 yılındaki yangından zarar görmez, ama kurşun damlar erir. Dernschwam, Lubenau, Gerlach ve diğer elçilik görevlilerinin ayrıntılı açıklamaları vardır.

17. Yüzyıl

İmparatorluk elçilik ikâmetgâhının 1645 kışında Pera'ya taşınmasının ardından han, vergi yükümlüsü ülkelerin (Eflâk, Boğdan v.b.; GOR V 391) elçilerine tahsis edilir. 1648 yılında içoğlanlarının kavgalarında (GOR V 470), 1656 yılında ise ayaklanan sipahiler (GOR VI 14) tarafından işgal edilir. Bu arada civarda çıkan büyük bir yangından zarar görür 1652 (1062 H) [2]. 1660 (1070 H) yılında çıkan bir yangın yapıyı bir kere daha harap duruma getirir [1].

19. Yüzyılın İkinci Yarısı

Elçi Hanı, 1865'deki Hocapaşa Yangını'nın ardından büyük zarar görür ve 1883 yılında yıkılır. Yapının yerine, gerçekleştirilemeyen pek çok planın ardından, en sonunda bir ticaret merkezi yapılır.

HAMMER, CuB I 597; C. G. CURTIS – M. A. WALKER, Broken bits of Byzantium II 28; GURLITT 50; EI I 909; F. BABINGER (ed.), Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach K'pel und Kleinasien (1553/55). München-Leipzig 1923, 37-40 [1]; T. BERTELÈ, Il Palazzo degli Ambasciatori di Venezia a C'poli. Bologna 1932, 329-330; CEZAR, Yangınlar 336-338 [2]; S. EYİCE, Elçi Hanı. TarihDerg 24 (1970) 93-130.

396. Kapalı Çarşı'ya bakış. Çarşıkapı ve Beyazıt ön planda (solda). Sandal Bedesteni resmin sağ köşesinde, solda ise Cevahir Bedesteni.

KAPALI ÇARŞI

Adı: Kapalı Çarşı; Büyük Çarşı.

15. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

Eski Saray'ın civarında ve öteden beri ticari amaçlarla kullanılan bölgede (Artopoleion'un civarında) 1455-1456 kışında, Fatih Sultan Mehmed'in emriyle bedestenin (Bezzâzistan-ı cedîd) yapımına başlanmıştır (Kritobul. ed. Rigss 104 vd). Yapının inşası 1460-1461 (865 H) kışında (Dukas 340 B) biter ve Kapalı Çarşı'nın diğer bölümleri ile birlikte Aya Sofya Camii vakfına dahil edilir. Pek çok yangın geçirmesine rağmen, Cevâhir Bedesteni'nin bugünkü yapı malzemesinin o dönemlerden kalma olduğu düşünülür. Ancak Doğu Kapısı'nın (Kuyumcular Kapısı) üstünde duran kartal kabartması ile ilgili görüşler farklıdır. Bedestenin içindeki tüccarlar ahşap mekânlara sahipti. Bu mekânların herbirinin dış duvarında sonradan kiralık kasalar olarak kullanılan kubbeli bölümler, bir tür dolaplar bulunmaktaydı. Yalnızca değerli mallar için

397. Cevahir Bedesteni'nin kubbelerine güneyden bakış. Sekiz büyük paye üzerindeki küçük kubbeler de görüntüde.

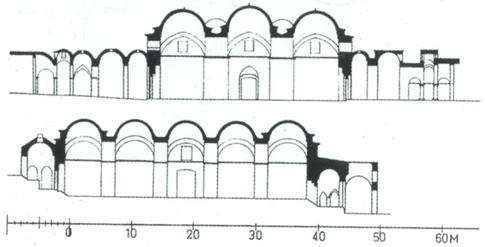

398. Cevahir Bedesteni'nin uzunlama ve boylama kesiti. Ö. 1:1000.

öngörülen bedesten günün belli saatlerinde açıktı. Civarında sultanın emriyle bir esir pazarı kurulurdu. Bu pazar, Bizans döneminde son esir pazarının olduğu yere çok uzak değildir.

16. Yüzyıl

Seyahatnamelerden (Catterino Zen) anlaşılacağı üzere 1515 (921 H) yılındaki ilk yangın Kapalı Çarşı'yı etkiledikten sonra 1545-1550 civarında eski bedestenin yakınına ikinci bir bedesten, bugünkü Sandal Bedesteni yapılır. P. Gyllius tarafından günümüze kadar gelen bilgilere göre, Kapalı Çarşı 1548 yılında yine bir yangında zarar görür. Merkezi bölgenin yeniden düzenlenmesinin ardından P. Gyllius burayı Bedestanus Novus diye adlandırır ve bu yapılarla Bayezid Camii arasında Bizans kiliselerinden ve büyük bir sarnıçtan kalıntılar olduğunu söyler.

1588 (996 H) yılındaki yangından iki bedesten de hasar görmüş olmalıdır [4].

17. Yüzyıl

Kentteki yoğun yapılanma nedeniyle yangınlarda da artış olur. Hem kent hem de Kapalı Çarşı bölgesi bu yangınlardan etkilenir. Bu yangınla-

399. Kapalı Çarşı'nın ve civarındaki hanların konumu. Ö. 1:1000. Güneybatıda Kapalı Çarşı'nın yaklaşık 40-50 metre genişliğindeki bir bölgesi eksiktir. Geceleri kapanan kapılar küçük oklarla gösterilmiştir; yeni yapılar taranmış, girilemeyen alanlar ise çapraz taramayla gösterilmiştir. ►

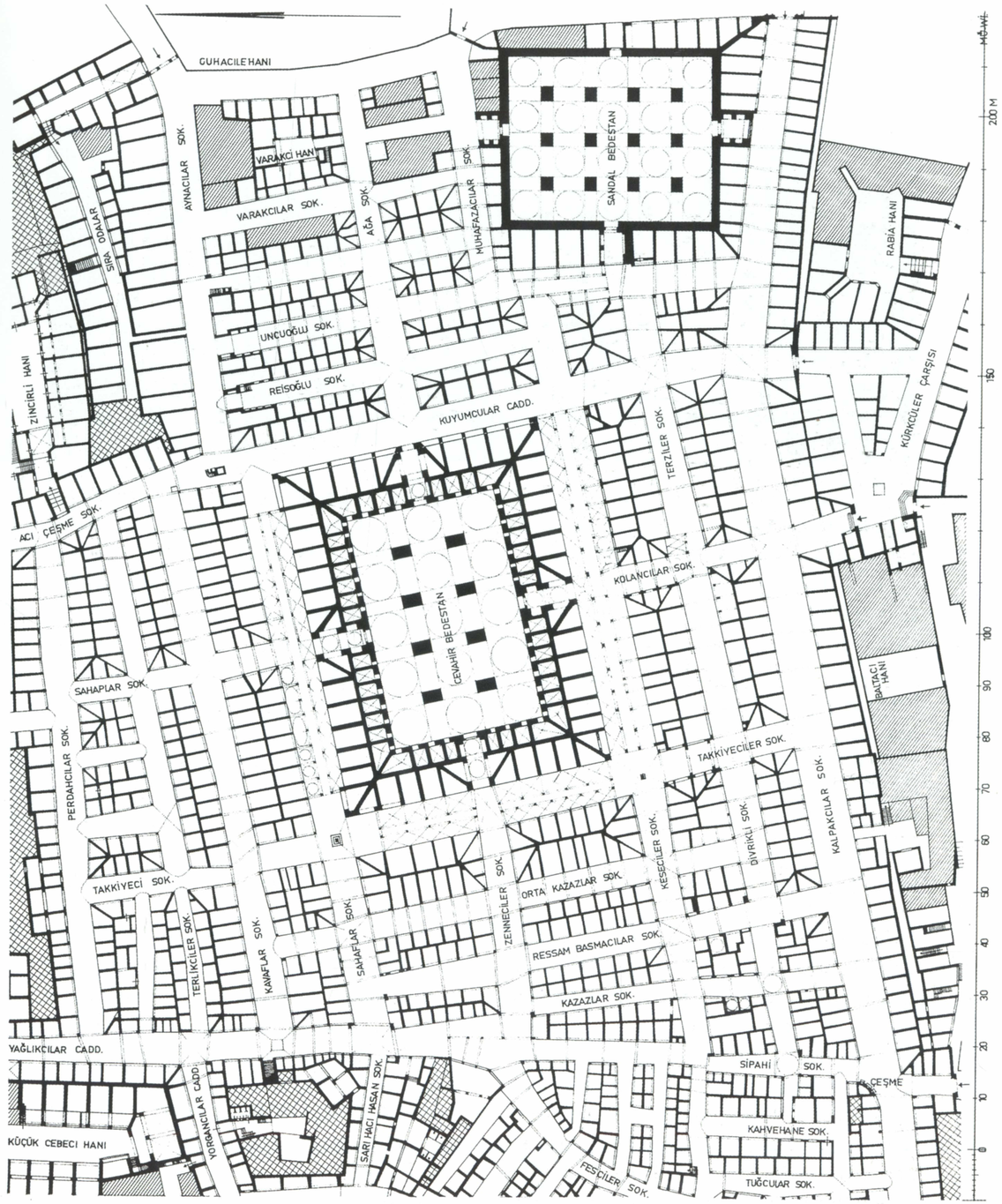

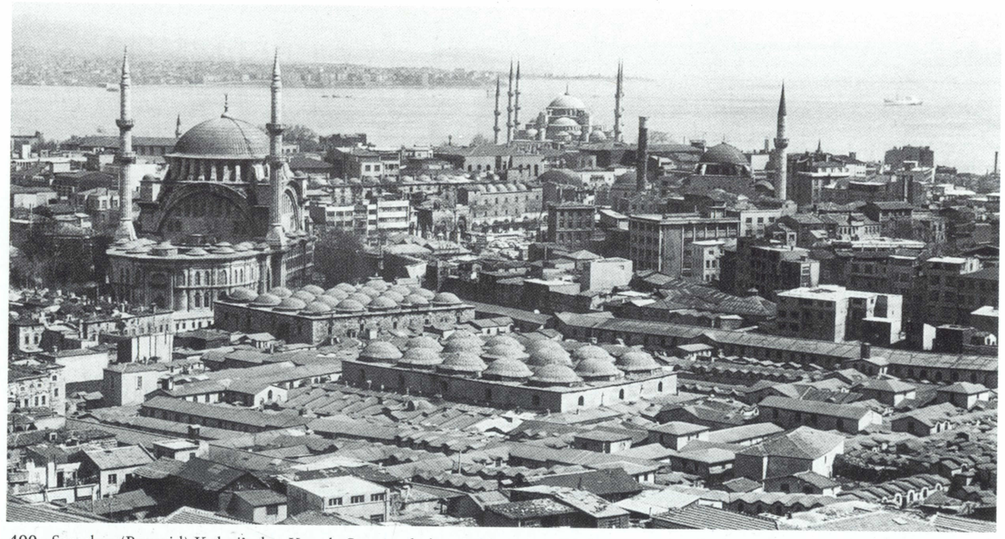

400. Serasker (Bayezid) Kulesi'nden Kapalı Çarşı'ya bakış. Solda, arka planda Nur-ı Osmaniye Camisi. Onun önünde, sağda Sandal Bedesteni ve Cevahir Bedesteni.

rın ardından zarar gören kısımlar onarılmıştır, ancak bu konu ile ilgili ayrıntılı belgeler yoktur.

1618 (1027 H) yılında Bit Pazarı zarar görür. 1645 (1055 H) yılında yangında Kapalı Çarşı harap olur [1]. 1652 (1062 H) ve 1658 yılında bedestende yangın çıkar ve Kapalı Çarşı'nın pek çok bölümü zarar görür [1]. 1660 (1070 H) yılında Kapalı Çarşı büyük kent yangınında harap olur [4].

1687 ve 1688 yıllarında Uzun Çarşı'nın bölümleri yanar [4]; 1695 (1106 H) ve 1701 (1113 H) yılında Eski Bedesten'de çıkan yangın Kapalı Çarşı'nın büyük bölümüne zarar verir [4]. Evliya Çelebi'nin bu döneme ait ayrıntılı bir tasviri vardır.

18. Yüzyıl

1730-1731 (1143 H) yılındaki son yangınların ardından Sadrazam Damad İbrahim Paşa tarafından bazı bölümler yenilenir, bazı bölümler de (Sandal Bedesteni?) [2] yeniden yapılır. 18. yüzyılın başlarından beri bedestenin etrafında yer alan çarşı, yangından korunma ile ilgili, 1696 (1107 H) yılında çıkartılan inşaat emirnameleri uyarınca kubbeli yapılmıştır [3]. 1738 (1151 H) yılında Kızlar Ağası Beşir Ağa, Mercan Kapı'daki çeşmeyi yaptırır.

Güvenlik önlemlerine rağmen 18. yüzyılın ikinci yarısında da yangınlar çarşıya zarar vermeye devam eder: 1750 (1163 H) yılında Mercan Kapı'dan Bit Pazarı'na kadar olan kuzeydeki bölüm hasar görür. 1791 yılında Uzun Çarşı'nın batısında yer alan, Kebeci Han ve Bit Pazarı arasındaki bölge yanar [4]. 1766 (1180 H) depremi de çarşıya büyük zarar verir ama bir sonraki yıl Hassa başmimarı Ahmed tarafından onarılır [5].

19.-20. Yüzyıllar

1894 (1310 H) yılındaki büyük depremde çarşı bir hayli zarar görür ve Ticaret ve Nafıa Nâzırı Mahmud Celaleddin Paşa'nın girişimiyle önemli bir kısmı 1898 yılına kadar onarılır. Batıda yer alan, o döneme kadar üstü kapalı olan Bit Pazarı açık bir caddeye (Çadırcılar Caddesi'ne) dönüştürülür. Buradaki eski kapı ve Kürkçüler Kapısı [2] kaldırılır.

1914 yılında Sandal Bedesteni (2119 metrekare) belediyece kamulaştırıldı ve 1915 yılındaki kısa onarımdan sonra mezat mekânı olarak kullanılmaya başlandı. 1927 yılında çarşının bö-

401. Baltacı Hanı'ndan Kapalı Çarşı'nın batı bölümlerinden Serasker Kulesi'ne (Bayezid Kulesi'ne) bakış. Dükkânların bulunduğu alanın ötesindeki caddelerin görünümü .

lümleri teker teker yeni adlar alırlar (bkz., resim 399).

1943 ve 1954 yılındaki yangınlar Kapalı Çarşı'ya yeniden zarar verir ve hasar gören kısımlar kısa zamanda yeniden yapılır. Günümüzde, üstü kapalı, 18 kapı ile kapanabilen tüm çarşının alanı 30,7 hektardır. 61 sokak yaklaşık ortalama 3000 dükkân vardır. İki bedesten (Eski, yani Atik Bedesteni/Cevâhir Bedesteni/İç Bedesten ve Sandal Bedesteni; Küçük ya da Cedit, yani Yeni Bedesten), ayrıca kapalı alanda (Kapalı Çarşı'dan ulaşılabilen) içlerinde bazılarının küçük camiler olan 13 han: Bodrum Hanı, Hatib Emin Hanı, Küçük ve Büyük Kebeci Hanı, Astarcı Hanı, Çukur Hanı, Perdahçılar Hanı, Zincirli Hanı, Halıcılar Hanı, Varakçı Hanı, Rabia Hanı, Baltacı Hanı, Sorguççu Hanı ve diğer pek çok han civarda yer alır (bkz., resim 403).

Hammer, CuB I 583-591; C. White, Häusliches Leben und Sitten der Türken. 2 vol. Berlin, 1844/45, I 347 vd. ve II 1-326; Gurlitt 48-49; A. Refik, Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı. İstanbul 1930, No. 53[3]; I. Kumbaracılar, İstanbul Sebilleri. İstanbul 1938, 36-37; Fatih Mehmet II. Vakıfları. Ankara 1938, 209; Z. Orgun, Hassa Mimarları. Arkitekt 9 (İstanbul 1939) 4-5 [5]; T. Öz, (Selim III. ün sır-kâtibi tarafından tutulan ruzname) Tarih Vesikaları 3 (Ankara 1944) 31; O. Ergin, İslAns III (1945) 360-362 [1]; A. S. Ünver, Fatihin Oğlu Bayezid'ın Su Yolu Haritası. İstanbul 1945, 31-34; E. Tekiner, The Great Bazar of Istanbul. TTOK-Bell 92 (1949) 3-9[2]; Mamboury, IstTour 215-218; Ayverdi, Fatih Devri 398-409; G. Özdeş, Türk Çarşıları. İstanbul 1953, 28-47; Eyice, Guide No. 29; R. Mantran, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle (BiblArch. et Hist. InstFrançArch. d'Istanbul 12) Paris 1962, 463-467; Cezar, Yangınlar 336, 340-345, 358, 366 [4]; İstAns 6 (1963) 3288-3298; Janin, CB 315; Ayverdi, OMFD IV 557-576; H. D. Andreasyan, TarihDerg 27 (1973) 63-69[1].

Bedestan:

Hammer, CuB I 586-588; O. Ergin, İslAns II (1944) 440-442; İstAns 5 (1961) 2345-2363; Ayverdi, OMFD IV 557-571.

402. Valide Hanı'nın damından güneydoğudaki 1763-1764 yıllarında yapılmış üç katlı Büyük Yeni Han'a ve solda, hemen yanındaki Kürkçü Hanı'na bakış. Mahmud Paşa Hamamı'nın kubbesi ve Mahmud Paşa Camii'nin minaresi.

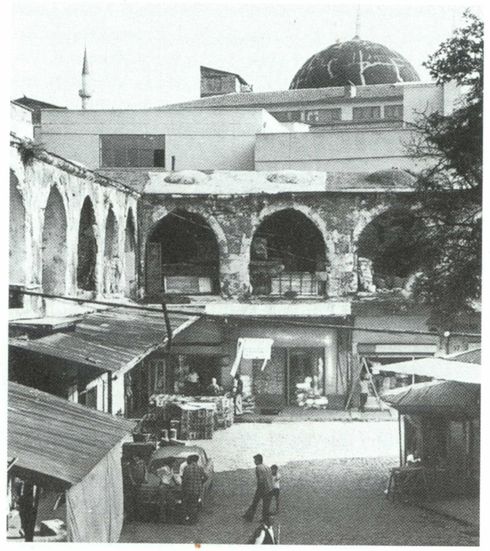

403. Üst kattan güneye ve güney iç avluya bakış.

KÜRKÇÜ HANI

Adları: Kürkçü Hanı; Mahmud Paşa Hanı (kârbânsaray); Kurşunlu Hanı.

15. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

Sadrazam Mahmud Paşa (→Mahmud Paşa Camii, bkz., s. 433 vd) vakfının külliyesi ile birlikte iki katlı, iki avlulu bir han inşa edilir [1]. Sadrazam, Mahmud Paşa Camii'nin kuzeyindeki yamaçta, hemen bitişiğindeki, adını Hacı Küçük Mescidi'nden alan mahallede, sonradan vakfa dahil edilen büyük hanı da yaptırmıştır. Daha büyük olan birinci avlu kare biçimindedir (İç ölçüleri 41,2 x 45,5 - 46,0 m). Biçimi ve boyutları, kendisinden biraz daha eski

olan Bursa'daki Fidan Hanı'yla neredeyse aynıdır (avlu 42 x 46 m) [2]. Kuzeydeki avlu, belki de eski caddelerin akış biçimini izlediğinden, eğri açılıdır ve eski yapı malzemesinin ne olduğu söylenemeyecek kadar harap olmuştur. Ancak kuşkusuz birinci avlunun odalarına oranla bu zemin katın odaları daha büyüktü. Birinci avluda, avlu duvarlarına çapraz, iş odaları olarak kullanılan zemin katın üzerine, Hacı Küçük diye adlandırılan birinin vakfettiği küçük bir cami yapılır.

16.-19. Yüzyıllar

Kapalı Çarşı'da sık sık çıkan yangınlarda [3] han da pek çok defalar zarar görür, ama her seferinde yeniden onarılır. (1652/1062 H; 1660/1070 H; 1680, 1688/1099 H, 1726/1139 H ve 1755/1168 H).

20. Yüzyıl

1900 yılında çöken kubbe ikinci avluya az da olsa zarar verir [4]. Bunu izleyen yıllarda ikinci avluda pek çok yeni yapı inşa edilir. Birinci avluda ise pek değişikliğe rastlanmaz,

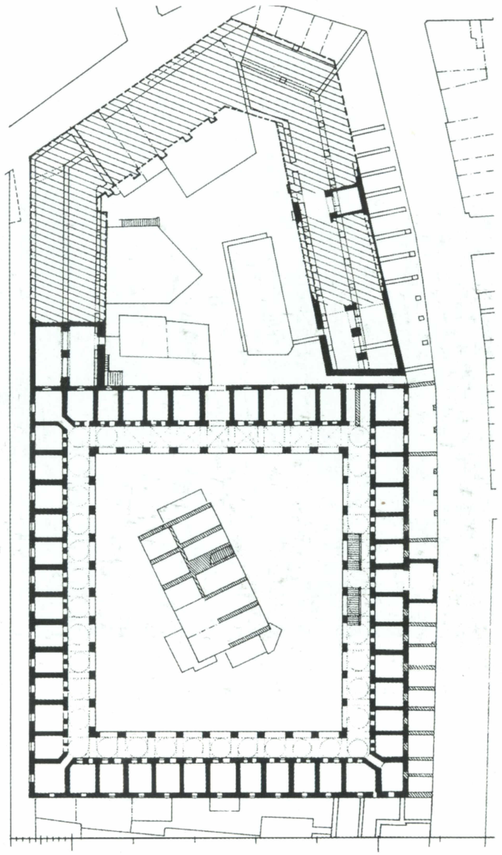

404. Hanın konumu (Ayverdi'ye göre). Ö. 1:1000.

Han:
Gurlitt 52 + Taf. 13a [4]; Ayverdi, Fatih Devri 393-395; Eyice, Guide No. 25: Cezar, Yangınlar 336 vd., 340, 342, 352, 360 [3]; Barkan-Ayverdi, İstVak 42 [1]; Ayverdi, OMFD IV 580-589[2];

Cami:
Hadîka I 184 (GOR IX No. 386, Öz I 96); Ayverdi, OMFD III 443.

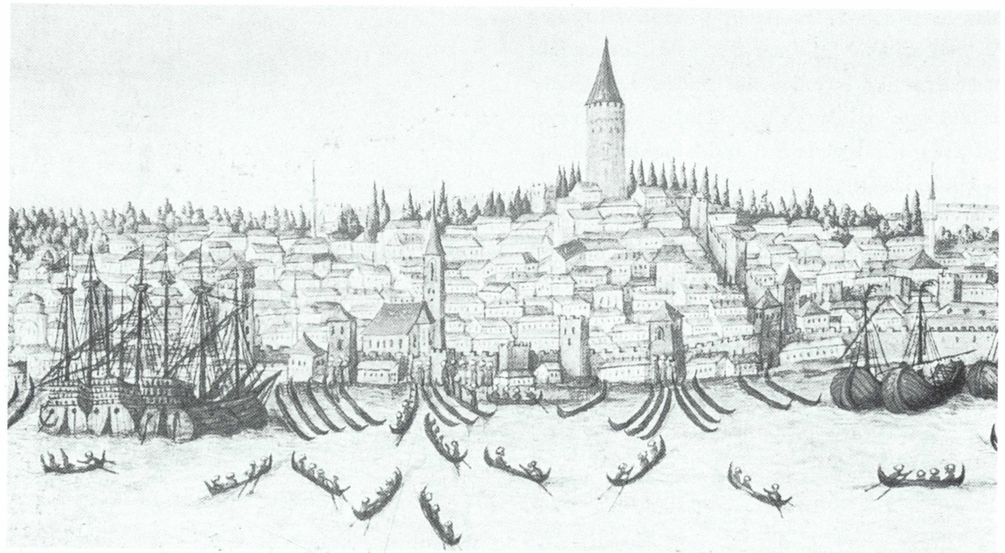

405. 16. yüzyılın ikinci yarısında Pera-Galata'nın görünüşü. Resmin sol köşesinde Azapkapı Camii. Resmin ortasında görünen San Michele Kilisesi'nin solunda (bugünkü hanın yerinde) Yağkapanı Kapısı (=Porta Comego). Daha sağda Karaköy Kapı (Porta Santa Chiara?) ve en sağ köşede Galata Kalesi. Eski, Karaköy'den Galata Kulesi'ne giden sur ve kuleler açık seçik görülmektedir.

RÜSTEM PAŞA HANI

Adı: Rüstem Paşa Hanı; Kurşunlu Hanı.

16. Yüzyılın Ortası / İkinci Yarısı

13. yüzyıldan kalan Cenova kilisesi San Michele yerine (Gyllius IV 11) büyük han inşa edilir. Bu kilisenin Sadrazam Rüstem Paşa'nın vakfı (ö.1561/968 H) ve Sinan'ın eseri olduğu düşünülür. İki katlı, uzunlamasına inşa edilmiş yapının 8,25 x 47 metrelik bir iç avlusu ve tam merkezde yer alan merdiveni vardır. 1585 (993 H) yılında Aya Sofya vakfına ait olarak ilk defa değinilen bedesten, hanın batısında inşa edilir. Üç tarafı da dükkânlarla kaplı yapı dokuz kubbe ile örtülüdür.

19.-20. Yüzyıllar

Gerçekleştirilen az sayıdaki değişikliklerle iki yapı da hâlen kullanımdadır.

V. Laurent, (Les chrétiens sous les sultans) EO 28 (1929) 404; Schneider-Nomidis, Galata 25, 36; Mamboury, Ist-Tour 360-361; Eyice, Guide No. 159; F. Babinger, Drei Stadtansichten von K'pel, Galata (Pera) und Skutari aus dem Ende des 16. Jhs. DenkschrAkWien 77 (1959; 3. Abhdlg.) 3-21 [1]; İstAns 5 (1961) 2361-2362; Cezar, Yangınlar 342; Janin, Géographie 589-590; Goodwin 241; Ayverdi, OMFD IV 577-579.

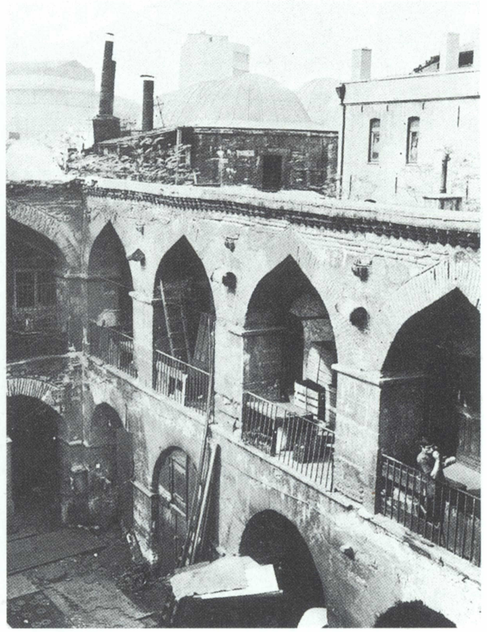

406-407. Rüstem Paşa Hanı'nın iç avlusuna bakış. Soldaki resim batıdan, sağdaki resimse doğudan çekilmiştir.

408. Rüstem Paşa Hanı'nın ve Galata Bedesteni'nin konumu. Eski kent surunun kalıntıları hâlâ durmaktadır (A) - 1:1000.

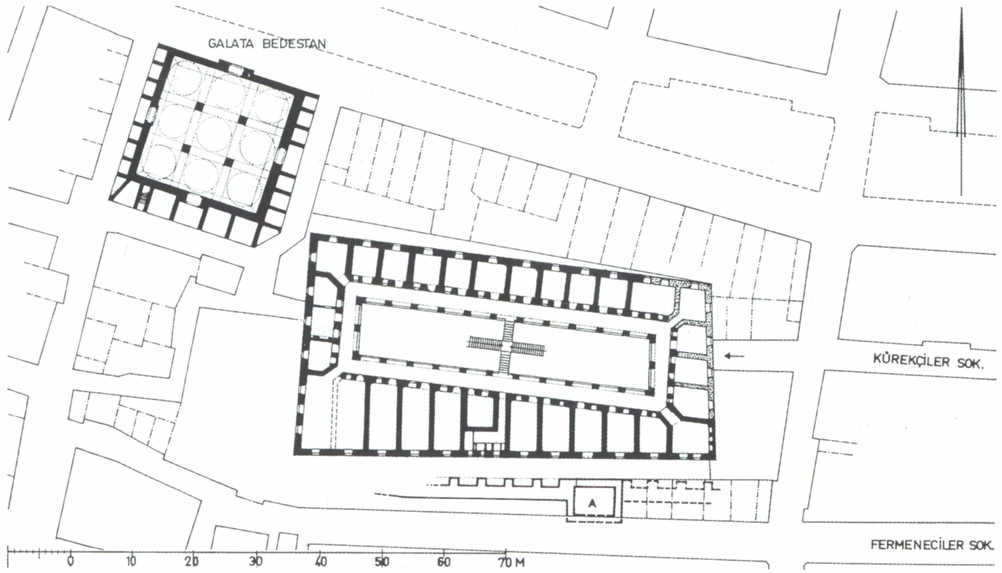

408a. Simkeş Hanı'nın caddeye bakan ve 1956 yılında yıkılmış cephesi ve sebili (resmin sol kenarında; 1935 civarı).

SİMKEŞ HANI

15. Yüzyılın İkinci Yarısı / 17. Yüzyıl

Yapı Eski Saray'ın civarında bir tür manastır (Evliya Çelebi) diye adlandırılan bir binanın bulunduğu yere II. Mehmed tarafından yapılır ve "Darphâne-i Âmire" olarak işlev görür. Yapıya bir de cami dahildir. 1645 (1055 H) ve 1660 (1070 H) yıllarındaki kent yangınlarında yapı da zarara uğrar.

18. Yüzyıl Başı

Sultan III. Ahmed'in hasekisi Başkadın Emetullah Bânû (bir olasılıkla 1683 yılındaki) bir yangının ardından 1707 (1119 H) yılından başlayarak hanı ve yola taşan sebili Başmimar Mehmed Ağa'ya yeniden yaptırtır [1]. Para basma işi 1726 yılında Topkapı Sarayı'nda yeni yapılan Darphâne'ye aktarılır. Yapının inşasında hanın altında yer alan kalıntılar ortaya çıkar [2]. 1740 kışında (GOR VIII 29) çıkan bir yangın Bayezid Camii ve hanın arasındaki bölgeye zarar verir.

19.-20. Yüzyıllar

1826 (1241 H) yılında çıkan yangının verdiği zararların ve 1867'de binanın yeniden onarılmasının ardından, 1913 yılında han terk edilir. 1926'da yıkılma tehlikesi nedeniyle kapanmasına rağmen kullanılmaya devam edilir. 1920 yılında inşaat çalışmalarında Theodosios Kemeri'nin (bkz., s. 262 vd) bir sütun parçası bulunur. 1928 yılında iki kaide ortaya çıkarılır [3]. Ordu Caddesi yapılırken 1956'da hanın kuzey kanadı yıkılır; güney kısmı ise 1973 yılından itibaren restore edilmeye başlanır.

HADÎKA I 123, 14+15 (GOR IX No. 252; ÖZ I 122); M. SCHEDE, AA 1929, 332 [3]; E. MAMBOURY, Byz 11 (1936) 260-261; SCHNEIDER, Byzanz 85; İ. KUMBARACILAR, İstanbul Sebilleri. İstanbul 1938, 29-30; M. ERDOĞAN, TarihDerg 5/6(1951/52) 100-101[1]; EYİCE, Guide No. 54; H. Y. ŞEHSUVAROĞLU, TTOK-Bell 169 (1956) 3-4; M. ERDOĞAN, Lale Devri Başmimarı Kayseri'li Mehmed Ağa. İstanbul 1962, 14[2]; CEZAR, Yangınlar 336, 370; M. ERDOĞAN, VakDerg 6 (1965) 123; S. H. ELDEM-F. AKOZAN, Rölöve I (Güzel Sanatlar Akad.) İstanbul 1968, 16-21[4]; SÖZEN 122-123.

409. Sultan II. Bayezid'in vakıf külliyesinin (medrese ve hamam), Simkeş Hanı'nın üst katının planı ve 1745-1747 yılında inşa edilen Hasan Paşa Hanı ile kesik çizgilerle verilen eski yolun konumu. Ö. 1:1000.

TOPHANE

Adı: Topḫane-i Âmire.

Evliya Çelebi'ye göre (II 54 vd) topların döküm yeri II. Mehmed tarafından Pera'nın doğusunda, bir manastırın yanında kurulmuştur ve oğlu II. Bayezid tarafından genişletilmiştir. Sultan Süleyman eski yapıları yıktırmış ve yerlerine yenisini inşa ettirmiştir. Bu yapı denize 100 adım uzaklıktadır ve surlarla çevrelenmiştir. Bu yapıya ek kundakçılar ve kalıpçılar için başka binalar da yapılır. 16. yüzyılda, bu bölgede ganimet olarak alınan toplar da sergilenir. Donanma için çalışan imalâthanelerin civarında topçuların kışlaları yer alır. Dökümhanenin civarında ise etnik açıdan oldukça karışık ama özerk, Galata Kadısı'na bağlı bir varoş oluşur. 1578-1583 yılında da Kapudanpaşa Kılıç Ali Paşa'nın vakfettiği büyük bir cami ve külliyesi yapılır (→).

18. Yüzyılın Birinci Yarısı

1720 (1132 H) yılında çıkan yangında Cihangir etrafındaki bölge ve cami zarar görür. Bunun ardından Tophane'deki inşa çalışmaları ile birlikte 1724 (1136 H) yılında buraya yangın söndürme amacı ile büyük bir havuz yapılır. Taksim suyolunun ve I. Mahmud tarafından inşa ettirilen dökümhanenin altındaki çeşmenin yapımlarını, 1732 (1145) yılında başka havuzlar izler [1].

18. Yüzyılın İkinci Yarısı

1742 (1155 H) yılında bazı imalâthaneler onarılır [2]. 1776'dan itibaren, Sultan I. Abdülhamid tarafından (1773-1789) gerçekleştirilen reform ile imalâthaneler, talim yerleri ve Topçu Birlikleri için kışlalar yapılmaya başlanır [3]. Bu çalışmalar 1785-1793 yıllarındaki duraksamadan sonra III. Selim tarafından devam ettirilir. Bu sırada 1793'ten itibaren eski Tophane'nin civarında pek çok arazi satın alınır ve buradaki evler yıktırılır. 1794 (1208 H) yılında sahilde kışlalar inşa edilir ve bunlarla dökümhane arasına talim alanları yapılır. Dökümhane, İngiltere ve Fransa'dan getirilen aletlerle modernleştirilir.

19.-20. Yüzyıllar

Tophane civarındaki ambarlar ve imalâthanelerle dolu olan tüm bölge yangınlara karşı yüksek duvarlarla çevrilmiştir. Yine de 1804 (1219 H) yılında çıkan büyük yangında kışlalar ve civarındaki bölge zarar görür. Aynı şekilde 1823 (1238 H) yangınında dökümhane harap olur [4]. Yapı hemen yenilenirken yanına Nusretiye Camii de inşa edilir. 20. yüzyılın başına doğru önce kışlalar, 1956 yılından itibaren de Necatibey Caddesi'nin yapımıyla Tophane önündeki teraslar yıkılır. Tophane'nin bir askeri müzeye dönüştürülüp dönüştürülmeyeceği henüz bilinmemektedir.

A. Refik, Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı. İstanbul 1930, No. 188[2]; Z. Orgun, Tophane Çeşmesi. Arkitekt 9 (1939) 228-231 [1]; Cezar, Yangınlar 351, 366-370 [4]; R. Mantran, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle (Paris 1964) 398-402; S. J. Shaw, Der Islam 40 (1965) 155-158[3]; M. Erdoğan, VakDerg 6 (1965) 131; Ayverdi, OMFD IV 662; Sözen 294-295.

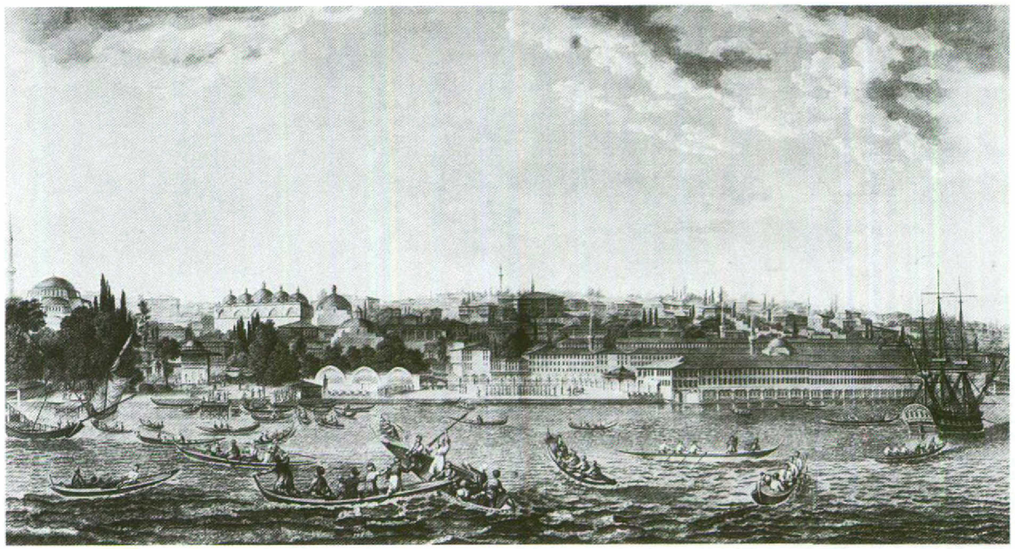

410. Tophane ve Cihangir'in 19. yüzyıl başındaki görüntüsü. Kılıç Ali Paşa Camii (solda), Tophane ve (sağa doğru) topçu kışlaları. Tophane'nin eski bir görüntüsü resim 10'da, uçaktan yeni görüntüsü ise resim 513'de.

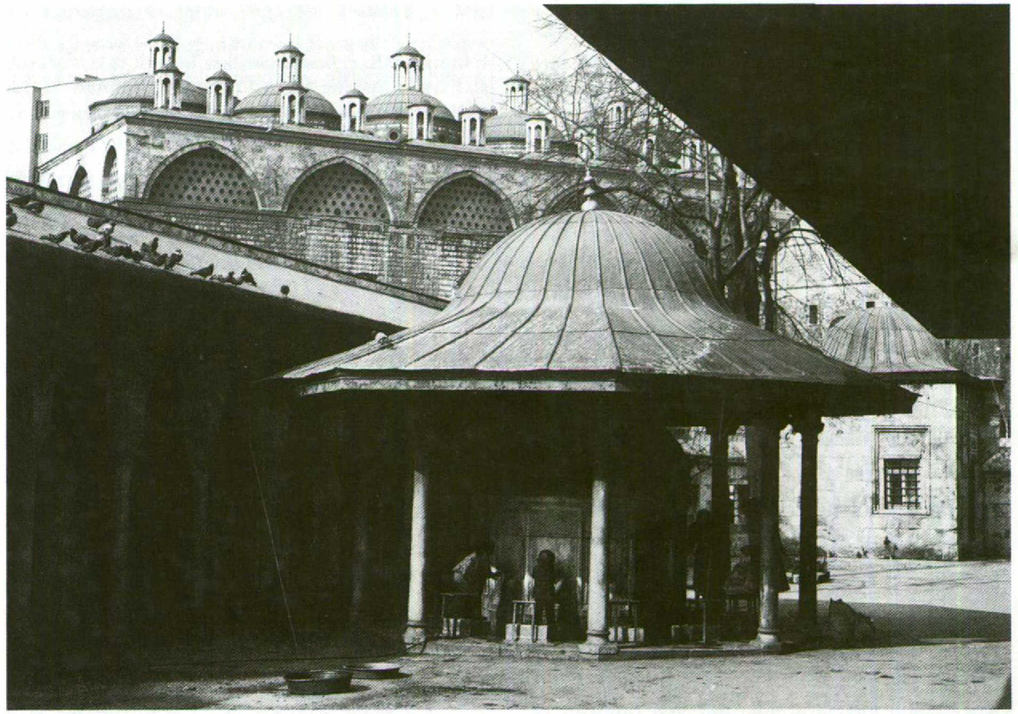

411. Kılıç Ali Paşa Camii'nin ön avlusundan Tophane'nin güneydoğu cephesine bakış.

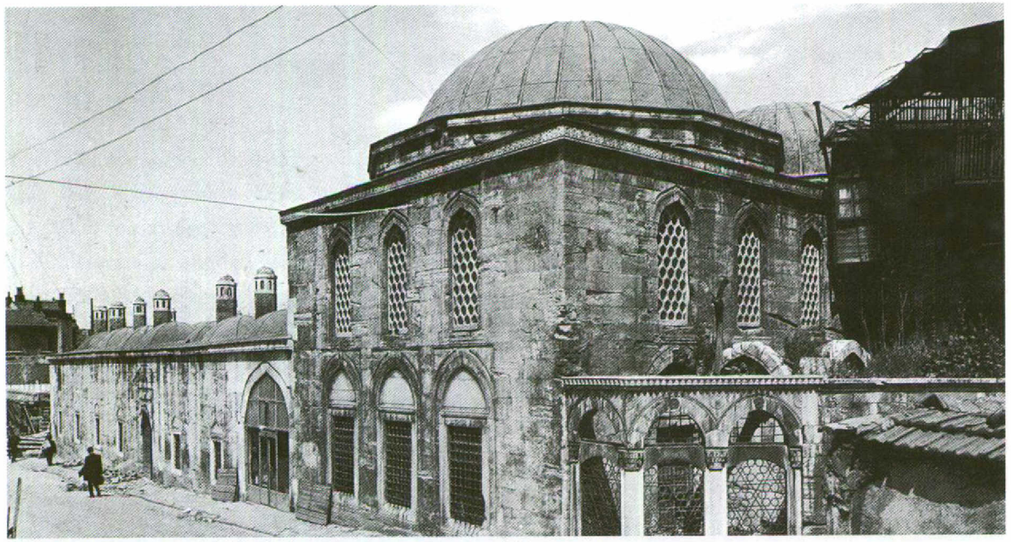

412. Medresenin cadde cephesi. Sebil (6) ön planda.

EKMEKÇİ AHMED PAŞA MEDRESESİ

17. Yüzyıl Başları (1611?)

Doğudaki türbe ile birlikte medrese, zengin Defterdar Ekmekçizâde Ahmed Paşa (ö. 1618/1028 H) tarafından eski Molla Hüsrev Camii'nin (1460-1461/865 H) civarında inşa ettirilir. Belki de eski bir yapının üzerine yaptırılır, çünkü caddenin köşesinde, 1565 (973 H) yılında Hüsrev Kethüda tarafından inşa ettirilmiş sebilin, burada yalnız durmadığı düşünülmektedir. Edirne ve Ereğli'de pek çok yapı vakfeden hayırsever (GOR IX 510), medrese dershanesinin yanındaki türbeye gömülür. 1660 (1070 H) yılındaki büyük yangında yapı az zarar görmüştür.

20. Yüzyıl

Uzun süre ihmal edilen yapı 1963 yılındaki ilk girişimden sonra, 1966-1968 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yeniden yaptırılır ve öğrenci yurdu olarak kullanılır.

İ. Kumbaracılar, İstanbul Sebilleri. İstanbul 1938, 7 (No.6); C. Baysun, Türkiyat Mecm 10 (1953) 335; İstAns I (1958) 403-406; E. Yücel, Ekmekçizâde Ahmet Paşa medresesi. Arkitekt 331 (1968) 132-134; Nayır 173-175.

413. Medresenin ve karşısındaki 1460-1461 yılında Şeyhülislam Molla Hüsrev Mehmed Efendi b. Ferâmerz tarafından vakfedilen Molla Hüsrev (Meydancık) Mescidi'nin konumu. Ayrıca 1899 yılında yapılan çeşme (Ç. 326). Ö. 1:1000.

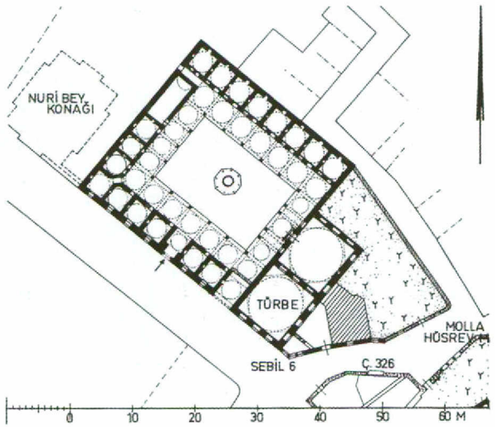

414. Medresenin güneyden Bozdoğan Kemeri ile görüntüsü.

GAZANFER AĞA MEDRESESİ

16. Yüzyılın Sonu

Kapıağası Gazanfer Ağa (ö. 1603/1011 H), Kırkçeşme ve Bozdoğan Kemeri arasında, saray mimarı Davud Ağa'ya bir medrese, türbe ve sebilden oluşan külliyesini yaptırır. Bu yapının vakfı ile ilgili belgeler 1595-1596 (1004 H) yılına aittir, ancak külliyenin inşa edildiği tam tarih bilinmemektedir.

17.-20. Yüzyıllar

Pek çok kent yangını nedeniyle (1633, 1660 ve 1718 [?]) zarara uğrayan yapı onarımlardan geçer. Türbe yanındaki mezarlık 18. yüzyıl sonunda / 19. yüzyıl başında kullanılmaktadır.

1942'de Atatürk Bulvarı'nın yapılmasıyla, oldukça ihmal edilmiş bu yapı grubunun önemi, konumu dolayısıyla artar. Bu nedenle de yapı 1943-1944 yıllarında onarılır ve 1945'te müze olarak işlev görmeye başlar.

İ. Kumbaracılar, İstanbul Sebilleri. İstanbul 1938, 13; İ. H. Konyalı, Belediye Mecm 192 (1941) 316; A. M. Schneider, AA 1944, 76; İ. Baykal, TTOK-Bell 134 (1953) 9; M. Erdoğan, Türkiyat Mecm 12 (1955) 188-193; Eyice, Guide No.75; E. H. Ayverdi, Gazenfer Ağa Manzumesi. İstEnst Derg 3 (1957) 85-96.

415. Medresenin Bozdoğan Kemeri'nin kuzeyindeki konumu. Daha kuzeyde Hüsam Bey Mescidi'nin avlusunda yer alan Sun'ullah Efendi Türbesi (ö. 1616/1025 H). Ö. 1:1000.

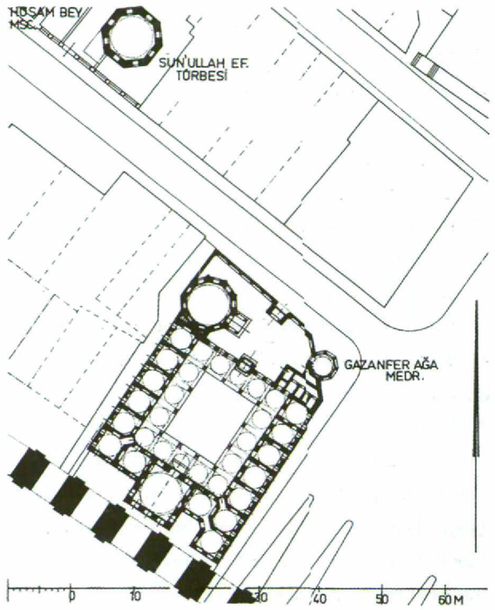

416. Cerrah Paşa Camii'nin (ön planda) büyük kapısından medreseye bakış (konumu ile ilgili krş., resim 458).

GEVHER SULTAN MEDRESESİ

1586 (995 H)

Medrese, II. Selim'in kızlarından biri ve Piyale Paşa'nın eşi tarafından vakfedilmiş olmalıdır [1]. Bu verilere göre söz konusu kişi, ikinci evliliğini Mehmed Paşa ile yapmış olan Hacce Gevher Müluk'tur (1544-?). Bu medresenin Sinan'ın eseri olma ihtimali vardır, çünkü eserlerinin listesinde Hacı Hâtûn adına bilinmeyen bir yerde inşa edilmiş bir medresenin kaydı bulunur [2]?. Alışılagelmiş bir yapı olan medresenin ekseninde bir dershane ve iç avlu yer alır. Caddeden ise büyük bir kapısı olan açık bir ön avlu ve basamaklarla ayrılır (bkz., resim 468).

20. Yüzyıl

İmalâthaneleri barındıran medrese yıkılmaya yüz tutmuştur.

GOR IX 60 (No.120)[1]; A. H. Alderson, Structure of the Ottoman Dynasty. Oxford 1956, Taf. 31; Egli, Sinan 128 (No. 46) [2].

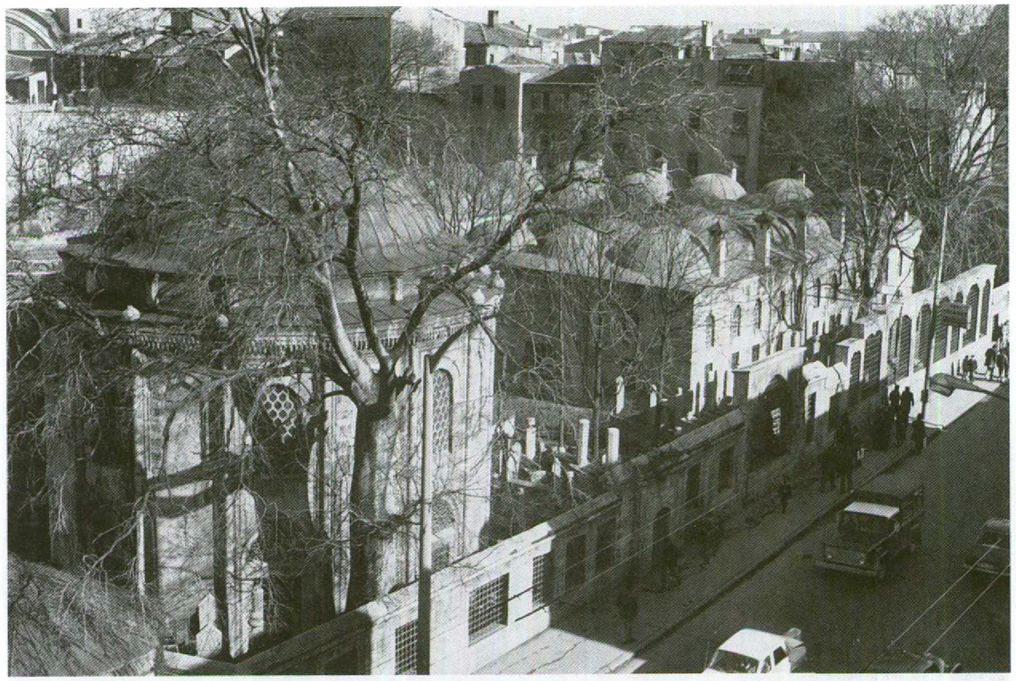

417. Koca Sinan Paşa'nın vakfına bakış. Ön planda sebil ve türbe, arkada ise medrese.

418. Divanyolu'ndaki vakıf külliyesinin konumu. Ö. 1:1000. Kentteki konumu için krş., resim 321.

KOCA SİNAN PAŞA MEDRESESİ

1593 (1002 H)

Sebildeki kitabenin gösterdiği üzere, medrese, türbe ve sebil, Divanyolu'nun kuzeyinde, Kapalı Çarşı girişinin yakınında, Sadrazam Koca Sinan Paşa'nın (ö. 1596/1004 H) vakfı olarak saray mimarı Davud Ağa tarafından yapılmıştır.

17.-18. Yüzyıllar

17. yüzyıldaki büyük kent yangınları dolayısıyla zarar gördüğü tahmin edilen yapı onarım görür. Hemen yakınına, Sadrazam Kara Mustafa Paşa (ö. 1683/1095 H) ve Çorlulu Ali Paşa (ö. 1711/1123 H) benzer yapı grupları inşa ettirirler.

19.-20. Yüzyıllar

1865 yılında Hocapaşa yangınında yapı kısmen zarar gördükten sonra yeriden onarılır. Medrese 1973-1974 yılında da kısmen onarım görür.

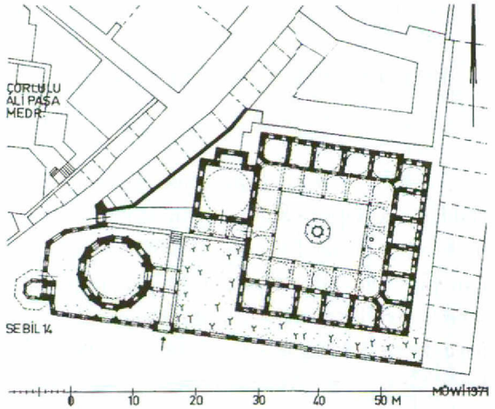

A. Refik, Türk Mimarları. İstanbul 1936, 26; İ. Kumbaracılar, İstanbul Sebilleri. İstanbul 1938, 11; İA 55-56; N. Poroy, İstanbul'da Gömülü Paşalar. İstanbul 1947, 21-22; Eyice, Guide No. 47.

419. 1935 civarında Vezneciler Caddesi'ne bakış. Kuyucu Murad Paşa Medresesi solda ve günümüzde artık varolmayan Camcı Ali Mescidi sağda ön planda (konum için bk., resim 51).

KUYUCU MURAD PAŞA MEDRESESİ

1606 (1015 H)

Medrese, yeniçeri kışlalarının yakınında, bir caddenin köşesinde Sultan I. Ahmed'in Sadrazamı Kuyucu Murad Paşa (ö.1611/1020 H) tarafından yaptırılır. Planı üçgendir. Doğudaki ucunda sebil ve batıda bir türbesi vardır. Uzun cadde cephesinde ise dükkânlar yer alır. 1634 (1044 H) yılında Vezir Abaza Mehmed Paşa da türbeye gömülür [1].

1782 (1196 H)

Yapı, etrafındaki bölge ve yeniçeri kışlaları ile birlikte kent yangınında büyük zarar görür [2], ama hemen yeniden onarılır.

20. Yüzyıl

1911 yılındaki yangında hasara uğrayan medrese, İstanbul Üniversitesi'nin 1940'lı yıllarda genişletilmesinin ardından üniversite bölgesinde kalır. Medresenin yapıları birer birer yeniden inşa edilir ve üniversiteye bağlı bir birim olarak kullanılır.

İ. Kumbaracılar, İstanbul Sebilleri. İstanbul 1938, 15; N. Poroy, İstanbul'da Gömülü Paşalar. İstanbul 1947, 27-28, 34[1]; Eyice, Guide No. 59; Cezar, Yangınlar 364[2]; Sözen 269-271; Nayır 170-173.

420. Güneyden medrese yıkıntısına ve güney hücre kanadının uzun cephesine bakış (1969). Batıdaki sokakta giriş ve girişin kuzeyinde yer alan dersaneye bakış.

NİŞANCI MEHMED BEY MEDRESESİ

16. Yüzyılın Ortası

Mokios Sarnıcı'nın (Altı Mermer) güneyinde, kentin o dönem çoğunlukla Rumların oturduğu bir kenar mahallesinde (Eximarmara) yer alan medrese, nişancı ve eski başdefterdar Eğri Abdîzâde Mehmed Bey (ö. 1566/974 H) tarafından vakfedilmiştir. Bu medrese Sinan'ın bir eseridir [1]. Yapı L biçiminde iki kolda sıralanmış hücrelerden ve bir yana ilâve edilmiş üstü kubbeyle örtülmüş dershaneden oluşur.

19.-20. Yüzyıllar

1918 yılındaki büyük yangında zarar gören yapı günümüzde hâlâ bir yıkıntı olarak gecekondu bölgesinde yer alır ve basit kulübelerle çevrelenmiştir.

GOR IX 76 (No. 318), 148 (No. 45); Egli, Sinan 129 (No. 52) [1].

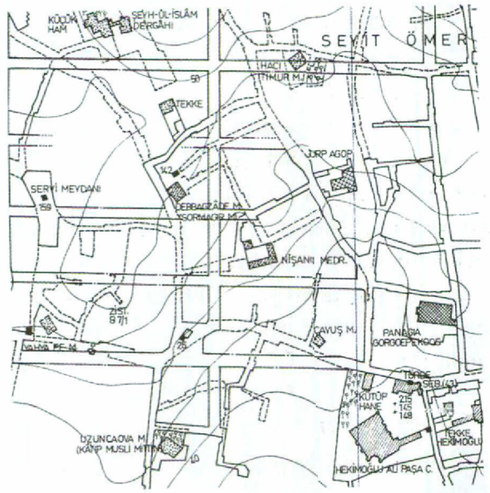

420a. Kent planında B 7/C 7 plan bölgesinin kesiti. Ö. 1:5000. Merkezde medrese.

421. Güneydoğudan medreseye ve sekizgen iç avlusuna bakış. Arka planda Süleymaniye Camii.

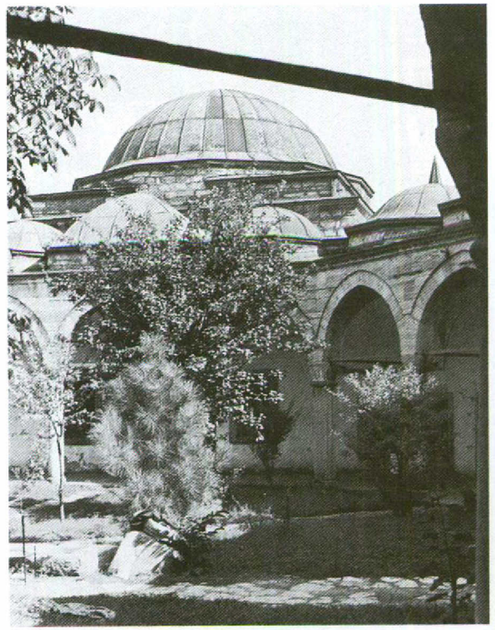

422. İç avludan kuzeydoğuya ve dersaneye bakış.

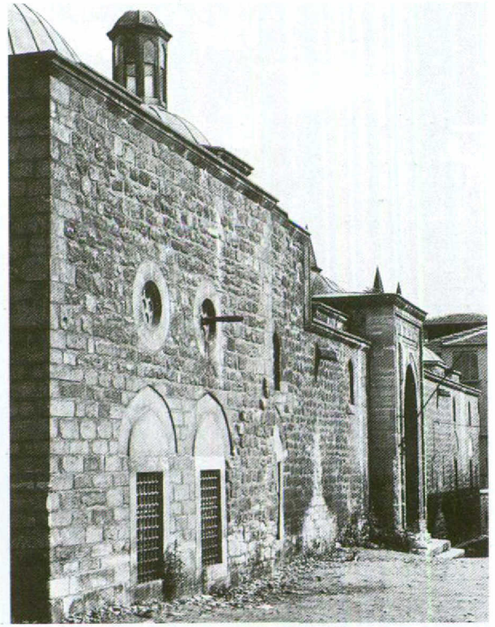

423. Güneydoğu dış cephe ve büyük kapının cephesi.

RÜSTEM PAŞA MEDRESESİ

1550 (957 H)

Yapım belgelerine göre medrese, Sadrazam Rüstem Paşa'nın kararıyla, Sinan tarafından, Kapalı Çarşı ve büyük sarayların inşa edilmiş olduğu bölge arasında yapılır. Son derece özgün bir planı olan medresenin sekizgen bir iç avlusu vardır. Dışardan ise kare bir blok görünümündedir. Yalnızca kuzeydoğu cephesindeki dershane öne doğru çıkar.

17.-20. Yüzyıllar

Kapalı Çarşı'da sık sık çıkan yangınlar medreseye pek zarar vermez. 1708 (1120 H) yılında etrafı yanar.

Günümüzde de pek değişikliğe uğramayan bu yapı öğrenci yurdu olarak işlev görmektedir.

GOR IX 68 (No. 229); İA 94-95; Egli, Sinan 115-116; Eyice, Guide No. 24; Cezar, Yangınlar 346; O. Aslanapa, Turkish Art and Architecture. London 1971, 227; Sözen 220-225.

424. Konum Ö. 1:1000.

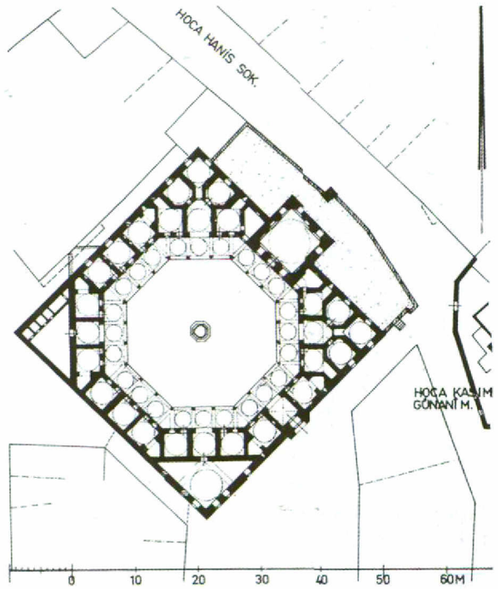

425. Güneybatıdan medreseye bakış. Günümüzde caddeye bakan cephe, dersane ile birlikte arka kısımdaydı. Asıl giriş kuzey cephedir ve Fevzi paşa Caddesi'nin yapılmasıyla bu tarafa alınmıştır.

SEMİZ ALİ PAŞA MEDRESESİ

Adı: Semiz Ali Paşa Medresesi; Zincirli Kuyu Medresesi.

16. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

Sadrazam Semiz Ali Paşa'nın (1565/972 H) vakfı olarak Sinan tarafından yapılan medrese Zincirlikuyu'da, Fatih Camii'nin güneyinden Edirnekapı'ya giden anayolda yer alır. Plan (bkz., resim 433) alışıldık avlulu yapıyı ve aksiyal duran dershaneyi gösterir.

18.-20. Yüzyıl

Yapı 1729 (1142 H) Balat yangınında zarar görür [1].

20. yüzyıl başlarında Fevzi Paşa Caddesi'nin inşası ve caddenin 1956-1958 yıllarında genişletilmesi, sağlık hizmetleri için kullanılan yapının tümüyle farklı bir biçimde düzenlenmesine neden olur. O zamana kadar avluya kuzeyden girilirken, şimdi güneyden, dershanenin yanındaki iki kapıdan girilerek ulaşılmaktadır.

GOR IX 148 (No. 48); EGLI, Sinan 128 (No.16); CEZAR, Yangınlar 353-354[1].

SULTAN SELİM MEDRESESİ

Adları: Sultan Selim Medresesi; Halıcılar Medresesi; Halıcılar Köşkü Medresesi.

16. Yüzyılın Ortası

Cülus töreni için Sultan Selim'in yüksek rütbeli subayları kabul ettiği Halıcılar Köşkü'nün yerine [1], oğlu I. Süleyman babasının anısına, Sinan'a bir medrese yaptırır. Civarındaki bostanlığı da medreseye vakıf mülkü olarak dahil edilir. 1562 (970 H) yılında bir minarenin inşasıyla medresenin dershanesi camiye dönüştürülür.

426. Onarımdan sonra medresenin kuzeybatı cephesi. Görüntü batıdan alınmıştır.

427. Medresenin (çizgilerle verilen) ve eski caddelerin konumu. Ö. 1:1000.

19.-20. Yüzyıllar

Bitişikteki yeniçeri kışlalarının (Yeni Odalar) yıkılmasıyla 1826 yılında bu civara dokumacılar yerleşir.

1918'deki yangında zarar gören yapı uzun zaman yıkıntı olarak kalır. 1942 yılında minare yıkılır. Vatan Caddesi'nin yeniden yapılışında, 1958 yılından itibaren medrese bakım altına alınır, onarılır ve 1969'dan itibaren müze olarak işlev görür.

HADÎKA I 125 (GOR IX No. 253; 146 No. 26; Öz I 131); GURLITT, Taf. 128; F. SCHRADER, K'pel. Vergangenheit und Gegenwart. Tübingen 1917, 44-46 [1]; EGLI, Sinan 116, 128 (No.3); EYİCE, Guide No.117; E. YÜCEL, Arkitekt 339 (İstanbul 1970) 132-133; SÖZEN 222-223.

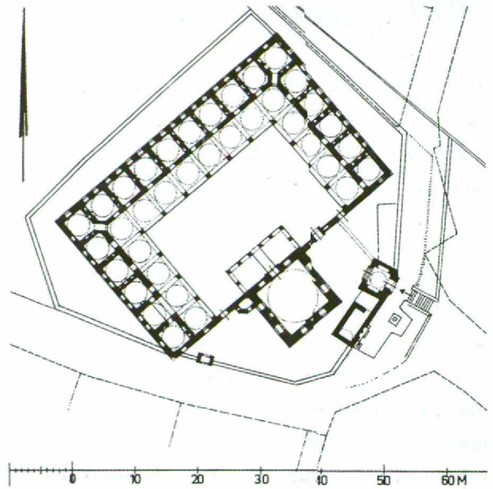

CAMİLER

1453 yılından önce İstanbul'daki camiler hakkında 8. yüzyılın başından beri bazı bilgiler olsa da, ne konumlar ne de biçimleri tam olarak bilinmektedir (NikChon 733 B). Fetihten sonra, önceleri, Bursa ve Edirne'de geliştirilmiş cami tipleri İstanbul'da yapılmaya devam edilir. Hatta çok nefli kubbeli yapının Ulu Camii biçimindeki örnekleri tek tük olarak bulunur. Ancak 15. yüzyıl sonu / 16. yüzyıl başının selâtin camilerinde yeni ölçütler, 16. yüzyılda ise artık yeni biçimler ortaya çıkar. Bunlarda kuşkusuz kentte yer alan Bizans yapıları ve öncelikle de Aya Sofya örnek oluşturmuştur. 16. yüzyılın ortalarından itibaren İtalyan etkisi, büyük vakıfların oluşturdukları ve yapılara da yansıyan tasarımlarda kendini gösterir. İmparatorluğun birleştirici gücü ve büyük olanakları sayesinde bu farklı geleneklerden çıkarak farklı boyutlarda farklı yapı tipleri oluşur. Büyük selâtin camileri, daha küçük, saray memurları ya da vezirlerin vakfettikleri cami külliyeleri ve yerleşim bölgelerindeki basit dua mekânları gibi "külliye" olarak adlandırılan yapı kompleksinin ortasında cami yer alır.

Külliye olarak tanımlanan vakıf kompleksi, mimari açıdan merkeze yerleştirilmiş camilerden ibaret olabileceği gibi, hem vakıf amaçlarına göre inşa edilmiş (mektep, türbe, mahalle merkezi ya da benzerleri), hem de vakfedenlerin sosyal konumlarına ve servetlerine göre çok işlevli ve mimari bakımdan birbirine bağlı yapılardan meydana gelir: Medrese, sıbyan mektebi, türbe, sebil ya da çeşme ile imaret, darüşşifa, tımarhane, bimarhane, tabhane ve hamam, kimi zaman da bir kütüphane gibi toplumsal amaçlı kuruluşlar. Külliyenin yapımında kuşkusuz Akdeniz ülkelerinin hem Müslüman hem de Hıristiyan bölgelerinde geçerli bir gelenek hakimdir. Kutsal yapıya (kilise, manastır ve cami) sosyal işlevler verilir ve böylece kentin o bölgesi gerçek bir merkez haline getirilir. Bazı durumlarda camiler ticari ve ekonomik kuruluşlara da yapısal olarak bağlıdır. Bunlar vakıf belgelerinde "vakfiye" adı altında geçen vakıf mülklerinin yanında tüm külliyenin ekonomik temelini oluşturan kurumlardır. Bu fonlardan yapının bakımı (genel gelirin ortalama %10'u) karşılanır [1]. Yapısal düzenleme şöyle gerçekleşebilir: Han ya da arasta, yapı grubunun civarında yer alabilir. Cami ise, imalâthane ve dükkânların yer aldığı belirli bir zeminin üstüne de yapılabilir.

Külliyeye ait olan ögelerin birbirlerine bağlanma biçimlerindeki farklılık ve 16. yüzyıldan itibaren de değişen kombinasyonlarla farklı mekânsal gruplamalar, son derece ilginç mekânsal görüntüler olduğu kadar, bütünü de kapsayan düşünsel bir düzeni yansıtmaktadır.

Fetihten önce camiler:
F. W. Hasluck, The Mosques of the Arabs. BSA 22 (1916) 157-174; X. A. Nomikos, *Τὸ πρῶτο τζαμὶ τῆς Κ'πόλεως.* EEBS 1 (1924) 199-209; M. Canard, Les expéditions des Arabes contre C'ple. JournAs 208 (1926) 61-121; R. S. Atabinen, Les Turcs à Istanbul avant 1453 et l'emplacement de leurs mosquées. TTOK-Bell 62 (1947) 30 vd.

Külliye:
Ö. L. Barkan, Les fondations pieuses comme méthode de peuplement et de colonisation. VakDerg 2 (1942) 59-65; Ö. L. Barkan, Imâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Âit Araştırmaları. İktisat Fak. Mecmuası 23 (İstanbul 1962/63) 239-296[1]; M. Katoğlu, XIII. Yüzyıl Anadolu Türk Mimarisinde "Külliye". Belleten 31 (1967) 335-344; S. Ögel, Die osmanischen Baukomplexe. Anatolica 1 (1967) 118-123; F. Akozan, Türk Külliyeleri. VakDerg 8 (1969) 303-308; J. M. Rogers, Kunst des Orients VI 2 (1969) 179-180; E. Esin, The genesis of the Turkish Mosque and Madrasa Complex. Annali IstOrient Napoli 32 (NS 22/1972) 151-185.

Camiler (genel):
F. Adler, Die Moscheen zu K'pel. DtschBauzeitg 8 (1874) 65-99; A. Gabriel, Les mosquées de C'ple. Syria 7 (1926) 353-419; Edhem, Mosquées; U. Vogt-Göknil, Türkische Moscheen. Zürich 1953; S. K. Yetkin, The Evolution of Architectural form in Turkish Mosques. StudIsl II (1959) 73-91; L'architecture Turque en Turquie. Paris 1962; S. Eyice, İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimaî bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli-Camiler. İktisat Fak. Mecmuası 23 (İstanbul 1962/63) 1-80; D. Kuban, Les mosquées à coupole à base hexagonale. Beiträge z. Kunstgesch Asiens. In memoriam E. Diez (İstanbul 1963) 49-68; A. Kuran, The Mosque in Early Ottoman Architecture. Univ. of Chicago 1968 + J.M. Rogers, Kunst des Orients VI 2 (1969) 177-184; Goodwin; Sözen.

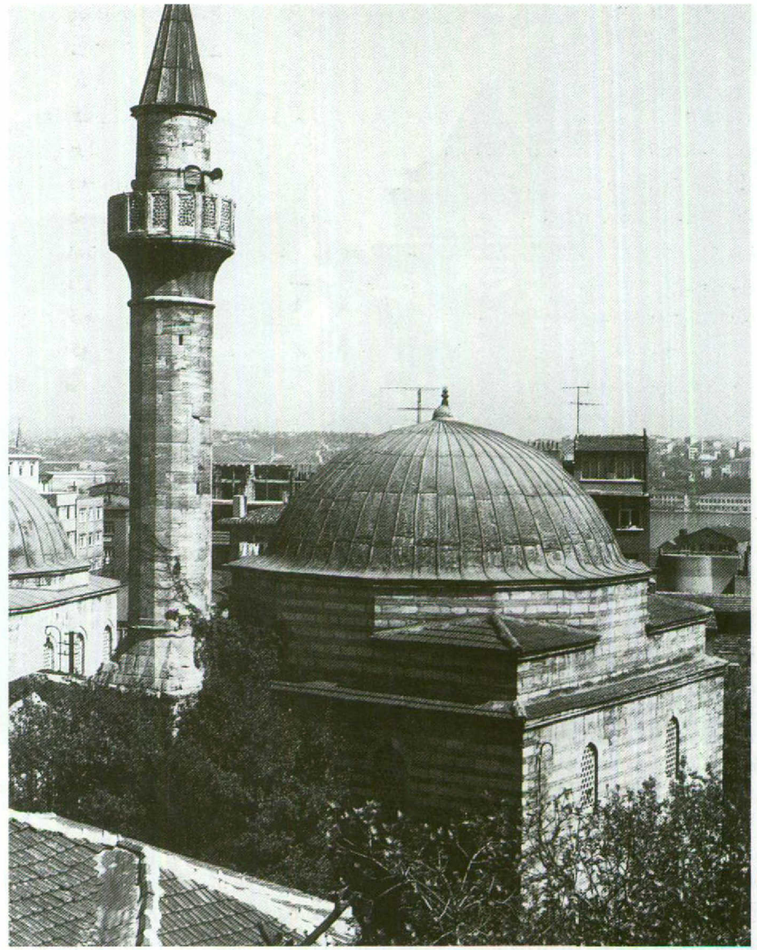

428. Caminin genel görüntüsü ve –resmin sol köşesinde– güneyden Seyyid Vilâyet Türbesi.

ÂŞIK PAŞA MESCİDİ

Adları: Âşık Paşa Mescidi; bazen Hüseyin Ağa Mescidi.

15. Yüzyıl Sonu (1491 öncesi)

Fatih Camii'nin kuzeyindeki yamaçta, günümüzdeki Sarı Saltık Mahallesi'nde, şair Âşıkpaşa'nın ailesinden Derviş Ahmed Âşıkpaşazâde tarafından bir türbe yapılır. Zeyniyye Şeyhi Seyyid Vilâyet'in karşısına az zaman sonra da başka bir türbe inşa edilir.

Küçük mezarlıkta, külliyeye 1501 (907 H) yılında büyük mülkler bağışlayan II. Bayezid'in kızı Safiye Fâtıma Sultan yatar [1]. Komşu olan Üsküplü Mahallesi'ndeki çifte hamam da caminin mülküne aittir.

17.-18. Yüzyıllar

1633, 1782 (1196 H) yıllarındaki [2] yangınlarda cami zarar görür ama 18. yüzyıl sonlarında Babüssaade Ağası Hüseyin Ağa tarafından onarılır. Kendisi ön avlunun kuzeyinde inşa edilmiş, bir zamanlar kubbeli olan türbeye 1783 (1198 H) yılında defnedilir.

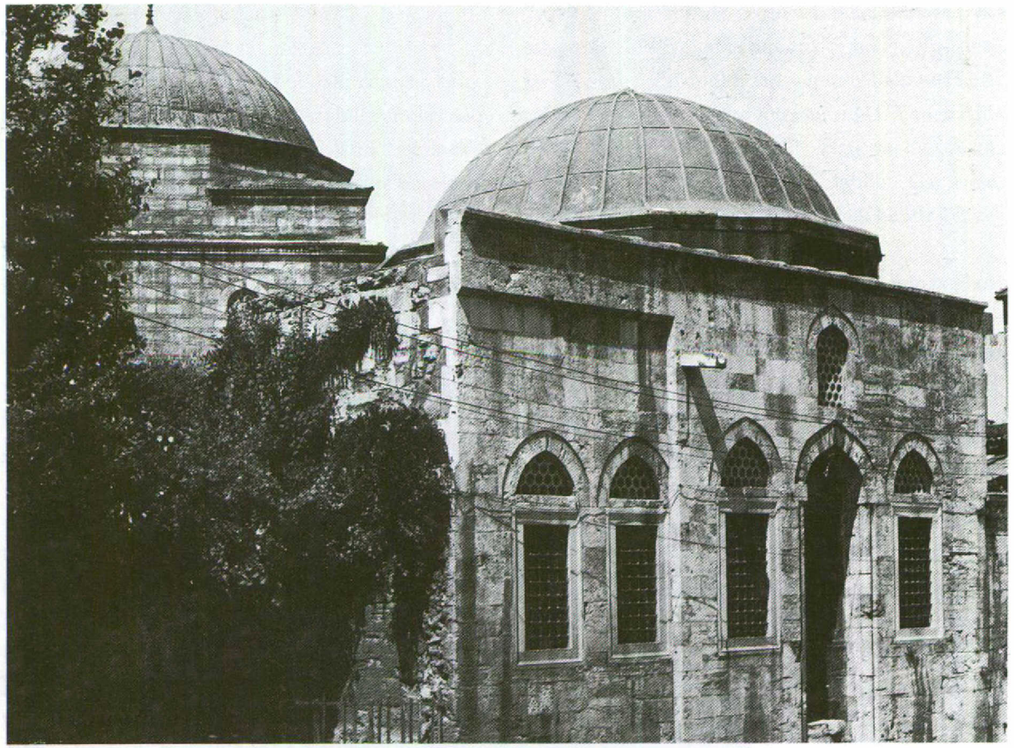

428a. Caminin aıkasında yer alan türbenin doğu cephesi. Solda caminin kubbeleri.

429. Âşık Paşa Mescidi'nin ve bitişiğindeki Seyyid Vilâyet Türbesi'nin ve çeşmenin konumu (Ç. 13; krş., resim 628). Ö. 1:1000.

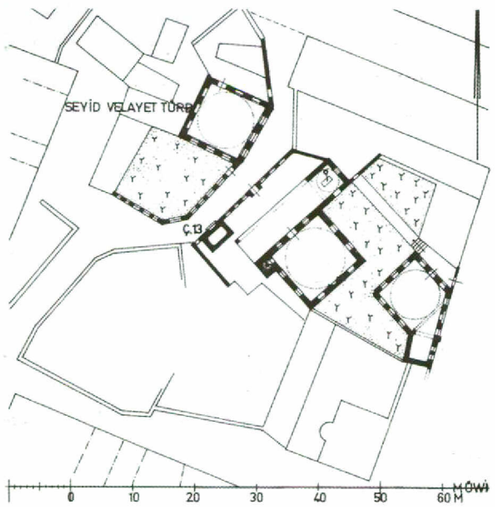

19.-20. Yüzyıllar

1918 yılında cami ve türbe yangınlardan büyük zarar görür. Bu arada çevrede Bizans yapı kalıntıları bulunur. Bunlardan bazıları bu bölgede olduğu düşünülen Laurentios Kilisesi (*ἐν ταῖς Πουλχεριαναῖς*) ile özdeşleştirilir. Son dönemlerde yapı yeniden onarımdan geçmiştir.

HADÎKA I 153 (GOR IX No. 318; ÖZ I 24); F. SCHRADER, Osman. Lloyd 17.7.1918; F. BABINGER, MOG 2 (1926) 316-319; J. PAPADOPOULOS, ŞBN 2 (1927) 59-63; M. SCHEDE, AA 1930, 444; TANIŞIK, Çeşmeler I 14 (No.13); İstAns 2 (1959) 1148-1151; CEZAR, Yangınlar 364[2]; H. J. KISSLING, Der Islam 39 (1964) 177-178; JANIN, Géographie 300-304; BARKAN-AYVERDI, İstVak 273-278 1].

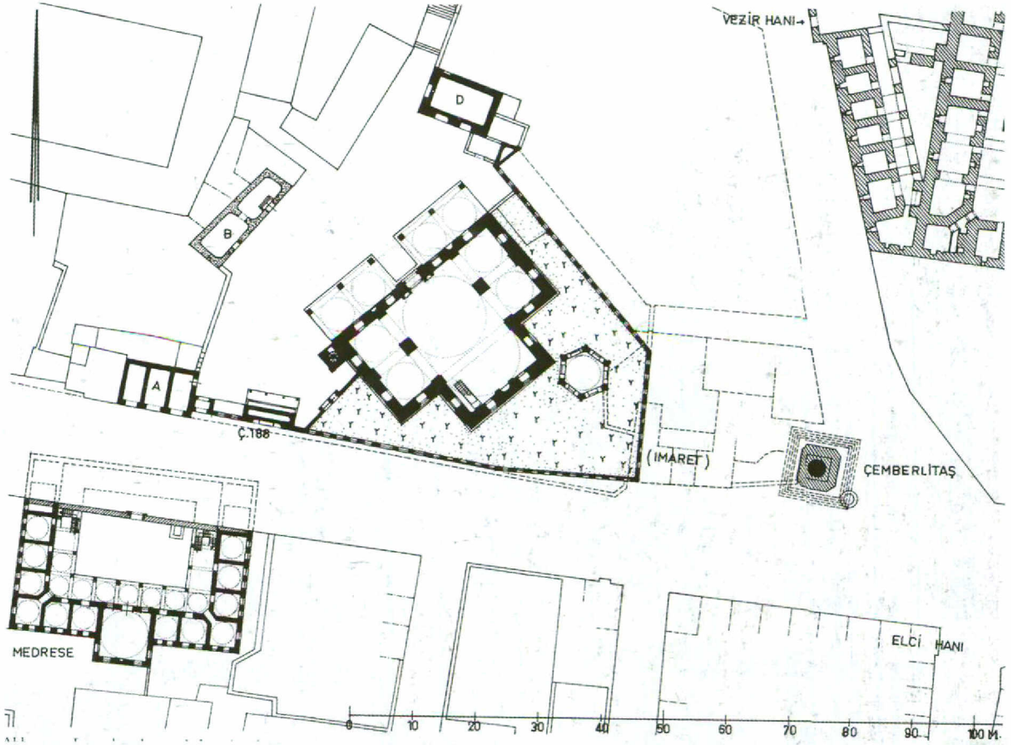

430. Hadım Ali Paşa Külliye'sinin (siyah) kalan parçalarının konumu ve bitişiğindeki Vezir Hanı (taranmış; 17. yüzyıl ortalarının yapısı); A=kubbeyle örtülmüş dükkânlar, B=Mahzen, D=Su Haznesi. Ö. 1:1000.

ATİK ALİ PAŞA CAMİİ

Adları: Atîk Ali Paşa Camii; Hadım Ali Paşa Camii; daha seyrek olarak Sedefçiler Camii; Eski Ali Paşa Camii; Dikilitaş Camii; Vezirhane Camii; Sandıkçılar Camii.

1496-1497 (902 H)

Eski Constantinus Forumu'nda (→), ana caddede Sultan II. Bayezid'in Sadrazamı Hadım Ali Paşa (ö. 1511/917 H) tarafından köşkünün civarına bir vakıf külliyesi yaptırılır. Bu külliyeye cami, medrese, imaret, tekke, türbe ve çeşme de dahildir. Ali Paşa bu yapı grubunun dışında İstanbul'da Karagümrük'te aynı adı taşıyan bir cami (→) daha inşa ettirmiştir. Ayrıca Kariye Manastırı'nın kilisesini (→) camiye çevirtir. 1509-1510 (915 H) yılında düzenlenen vakıf belgesi, sonra yaptırılan Mesih Paşa Camii'nin (→) güneyindeki Eski Ali Paşa Hamamı'nın yanı sıra, İstanbul'da, Galata'da ve Rumeli'de vakfa ait pek çok mülkten bahseder [1].

Caminin çapraz dikdörtgen iç mekânını bir ana kubbe örter. Kubbenin iki tarafında ikişer küçük kubbe vardır. Doğuda, yarım kubbe ile örtülü dikdörtgen ek bir yapıyla genişletilmiştir. Batıda beş kısımlı, üstü açık bir soncemaat yeri bulunur. Buradaki sütunlar P. Gyllius'a göre (III 4) bir zamanların Constantinus Forumu'ndan gelmedir. Medrese, ortasında yer alan dershanesiyle son derece tipik bir medrese planını sergiler. Revaklarda başka yapılardan getirilen devşirme malzeme kullanılmıştır.

431. Önündeki mezarlık ile caminin doğudan görüntüsü.

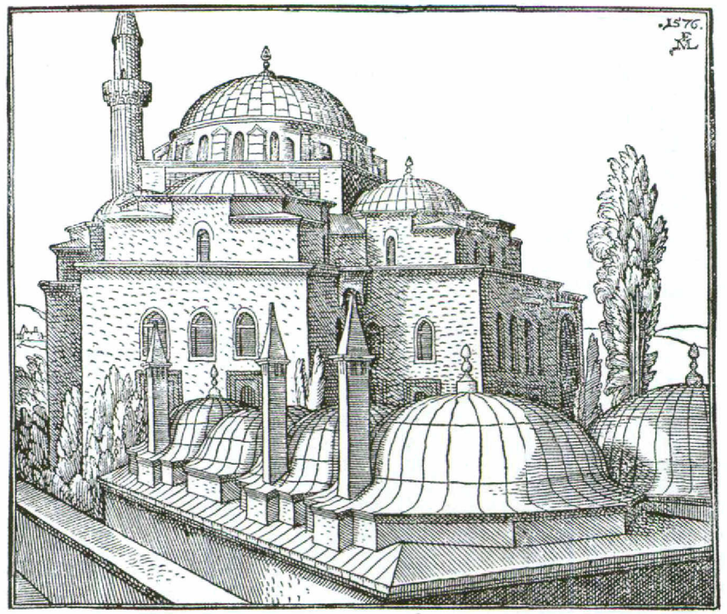

432. Caminin doğudaki imaret ile birlikte görüntüsü. Melchior Lorichs'in tahta baskısı (1576). Elçi Hanı'ndan resmedilmiştir.

16. Yüzyıl

1510-1511 (916 H) yılında, caminin karşı tarafında Hadım Ali Paşa'nın vakfı olarak Elçi Hanı (→) yapılır. Burası, ileriki yıllarda İstanbul'a gelen elçilerin ikâmetgâhı olur ve 1576 yılında M. Lorichs buradan camiyi resmeder [2]. 16. yüzyılın başından itibaren pek çok önemli şahsiyet caminin arkasındaki mezarlığa defnedilir. 1587'deki büyük yangında üç han, çevredeki pek çok dükkân, bir olasılıkla da imaret yanar ve caminin kurşun damı erir.

17. Yüzyılın Ortası

1648 (1058 H) depreminde ve 1633 (1043 H), 1652 (1062 H) yıllarında çıkan yangınlarda zarar gören cami onarılır [3]. Belki de iç mekân bu dönemde değiştirilir [4].

1754 (1168 H)

Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa tarafından caminin ana kapısı yanındaki çeşme yaptırılmıştır.

19. Yüzyılın İkinci Yarısı / 20. Yüzyıl

1865 yılındaki büyük Hocapaşa yangını caminin etrafıdaki bölgeye ve vakıf yapılarına zarar verir. 1880 yılında Divan Yolu'nun yapımı sırasında Elçi Hanı yıkılır ve medresenin cephe duvarları geri çekilir. 1894'teki depremden zarar gördükten sonra 1896 (1314 H) yılında cami onarılır. Belki de türbe şimdiki biçimini bu sırada almıştır.

İmaretin kalıntılarının yıkılmasından ve caminin 1937-1938 yılındaki onarımından sonra, caminin yanındaki mezarlık, son dönemler de cephe duvarının geriye alınmasıyla yeniden küçülür (1957). Constantinus Sütunu etrafındaki bölge açılır ve düzenlenir.

HADÎKA I 149 (GOR IX No. 312; Öz 24-25); SKBYZ I 543; GURLITT 63; W. V. D. STEINEN, Vier Briefe aus der Türkei von O. Gh. von Busbeck. Erlangen 1926, 133[2]; GABRIEL, Mosquées 367; EDHEM, Mosquées 59-61; IA 7-9; F. İ. AYANOĞLU, VakDerg 2 (1942) 400; MAMBOURY, IstTour 391; AYVERDİ, Fatih Devri 108-111; EYİCE, Guide No. 46; İstAns 3 (1960) 1281-1286; CEZAR, Yangınlar 335-336, 385[3]; S. EYİCE, TSTAI 1 (1963) 43; S. EYİCE, Atik Ali Paşa Camii'nin Türk Mimarî Tarihindeki Yeri. TarihDerg 19 (1964) 99-114[4]; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 67-72[1].

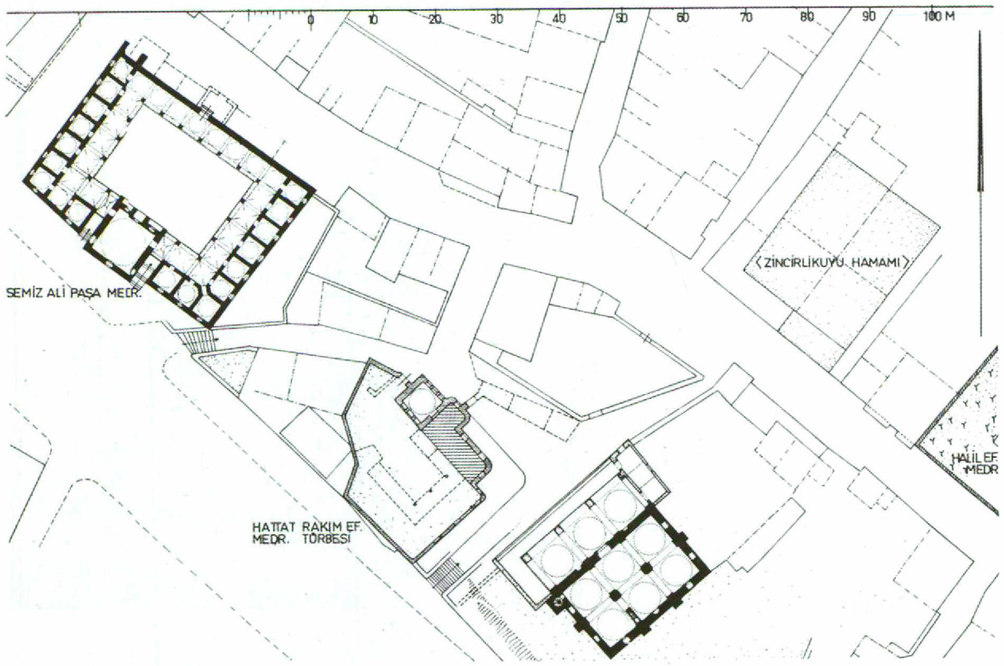

433. Zincirlikuyu'daki Atik Ali Paşa Camii'nin hemen yanındaki Hattat Râkım Efendi Medresesi'nin (inşası yak. 1826) yapı grupları ve Semiz Ali Paşa Medresesi (krş., s. 366) ile birlikte konumu. Ö. 1:1000.

ATİK ALİ PAŞA CAMİİ

Adları: Atik Ali Paşa Camii; Karagümrük Camii; Vasat Ali Paşa Camii; Zincirli Kuyu Camii.

15. Yüzyıl Sonu / 16. Yüzyıl Başı

Cami, Sultan II. Bayezid'in sadrazamı Hadım Ali Paşa'nın (ö. 1511) inşa ettirdiği bir tekke ile birlikte yapılır. İnşa tarihi tam olarak bilinmemektedir. Hadım Ali Paşa Çemberlitaş'daki camiyi de yaptıran ve Khora Manastırı'nın Kilisesi'ni camiye (Kariye Camii) çevirten kişidir. Cami, eski Ulucami tipinin 6 kubbeli alana indirgenmiş biçimine sahiptir: Üç kubbe ile örtülü soncemaat yerine sahip yapının cephesinde dışa taşkın payandalar görülür. Caminin arkasındaki –artık günümüzde olmayan hamamın– vakfa ait olup olmadığı bilinmemektedir.

18. Yüzyıl

1776 yılındaki depremin ardından cami yapı ustası İsmail Halife tarafından yeniden onarılır. Bu arada yeni kapılar, pencereler ve bir minare yapılır.

1959 vd.

Caddenin inşasıyla birlikte cami restore edilir. Bu arada, 19. yüzyılda ahşap olup zarar gören soncemaat yeri yeniden yapılır.

HADÎKA I 119 (GOR IX No. 235; ÖZ I 59); GURLITT 63; GABRIEL, Mosquées 384-385; EDHEM, Mosquées 62-63; İA 125; AYVERDİ, Fatih Devri 24, 215; EYİCE Guide No. 105; R. ANHEGGER, Z. V. Togan'a Armağan (İstanbul 1955) 306-314; İstAns 3 (1960) 1286; S. EYİCE, TSTAI 1 (1963) 69; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 67-72, 400-402; GOODWIN 57, 166.

434. Caminin onarım sonrasında güneybatıdan görünüşü

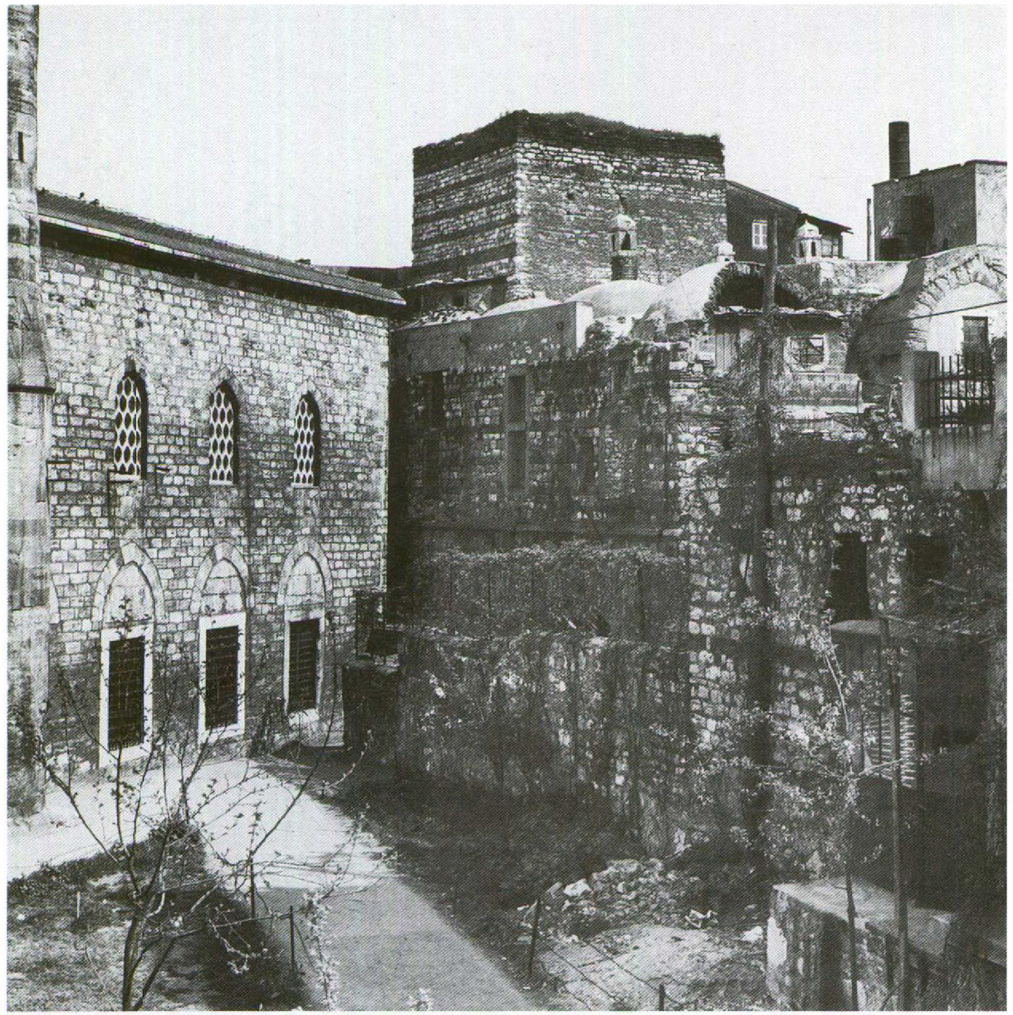

435. Caminin kuzeydoğu yan cephesi ve Valide Hanı'nın İrini Kulesi ile (krş., s. 45) görüntüsü. Fotoğraf doğudan, caminin restorasyonunun ardından çekilmiştir (1974).

ATİK İBRAHİM PAŞA CAMİİ

Adları: Atik İbrahim Paşa Camii; İbrahim Paşa Camii.

15. Yüzyılın Sonu

Tam saptanamayan bir dönemde (Evliya Çelebi'ye göre 1492/898 H yılında başlanmıştır) II. Bayezid'in daha sonraki sadrazamı Çandarlı İbrahim Paşa (1430-1499) cami, medrese, mektep ve çeşmeden oluşan külliyeyi Kapalı Çarşı'nın bulunduğu alanda, Uzun Çarşı'nın hemen doğusunda inşa ettirir. 1493-1494 (899 H) yılında kaleme alınmış vakıf belgesi, pek çok başka mülkün yanı sıra Mimar Ayas Mahallesi'ndeki İbrahimpaşa Çifte Hamamı'nın da bu vakfa ait olduğunu gösterir [1].

17.-20. Yüzyıl

17.-18. yüzyıldaki (1660, 1688, 1718 ve belki 1726 yılında [2]) yangınlarda ve 19. yüzyılda (bu bölgede özellikle hasar veren 1894 depremi ardından) büyük zarar gören yapı son dönemde az değişiklerle yeniden inşa edilir, ancak hamam ve medrese gibi vakfa ait olan yapılar kaybolur (bkz., resim 393).

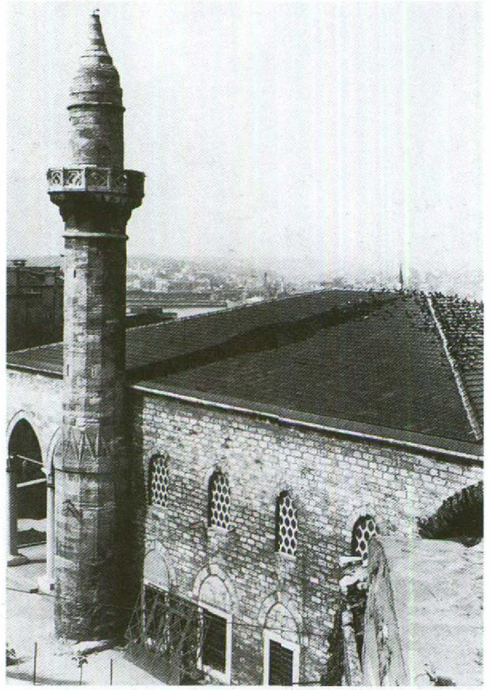

436. Caminin, minare ve soncemaat yeriyle birlikte kuzeydoğu cephesi.

437. Valide Hanı'nın (siyah) güneyindeki caminin konumu (siyah). Ö. 1:1000. Sarnıç F 6/4 sonradan yıkılmıştır.

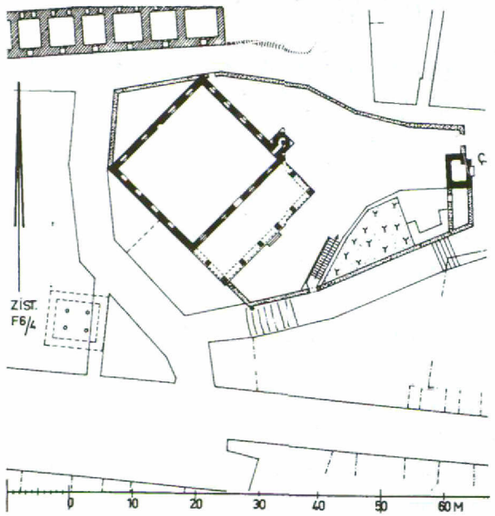

HADÎKA I 26 (GOR IX No. 6; ÖZ I 75); F. TAESCHNER -P. WITTEK, Der Islam 18 (1929) 109; SCHNEIDER, Mauern u. Tore 89 (No.21); S. EYİCE, TSTAI 1 (1963) 41-42; CEZAR, Yangınlar 337-343[2]; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 82-84[1]; İ. H. UZUNÇARŞILI, Çandarlı Vezir Ailesi. Ankara 1974, 105-106.

438. Caminin güneybatıdan görünümü. Minarenin alt katının hemen yanıbaşında yaklaşık 20. yüzyıla kadar anıtsal bir kapı yer almaktaydı.

439. Caminin ve civarındaki ambarların konumu. D-M. 1:1000. Kesitte A kısmı zemin katı, B kısmı ise caminin üst katını gösterir.

AZAPKAPI CAMİİ

Adları: Azapkapı Camii; Sokollu Mehmed Paşa Camii.

1577 (985 H)

1579 (987 H) yılında öldürülen Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın emriyle Sinan bu yapıyı Galata'nın hemen batı kapısına (Porta S. Antonio, Azapkapı), Haliç'in kıyısına ve 1514 yılından beri varolan tersane girişinin karşısına inşa eder.

Hemen hemen kare biçiminde olan bu yapının üç yanı galerilerle çevrilmiştir. Merkezde yer alan kubbe, meyilli araziyi dengelemek için sekiz destek üzerine oturtulmuştur. Yapıya iki katlı ve kapalı bir soncemaat yerinden girilir.

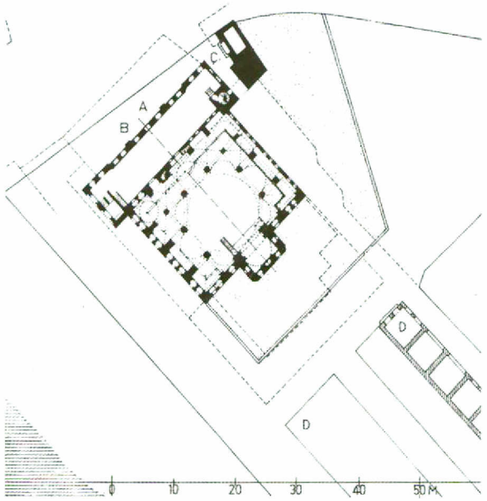

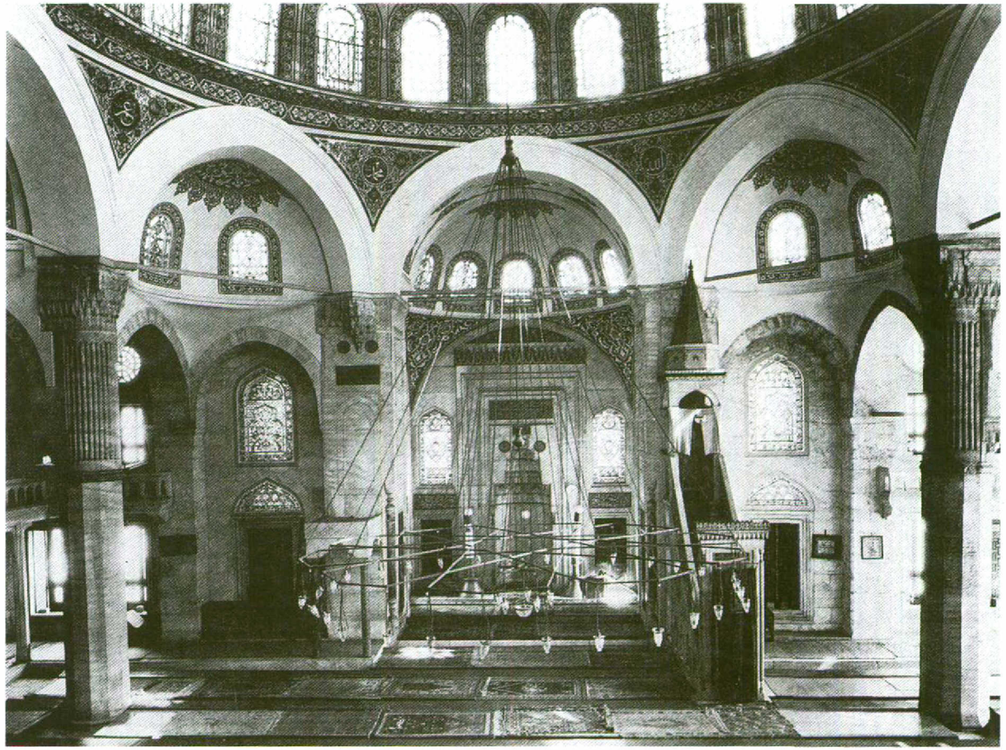

440. Caminin kuzeybatıdan –1937-1942 yıllarındaki restorasyonundan sonraki– konumu.

1732 (1145 H)

Sultan I. Mahmud'un annesi Saliha Sultan caminin civarına bir çeşme ve sebilhane vakfeder. Bu inşa çalışması III. Ahmed ve I. Mahmud'un Taksim suyolunu (→) yaptırmalarıyla bağlantılıdır.

19.-20. Yüzyıllar

1807 (1222 H) yangınının ardından cami onarılır. 1894 depreminde cami büyük zarar görür ve bir süre harabe olarak kalır. 1937-1942 yılında Atatürk Köprüsü'nün yapımıyla, cami etraflı bir onarımdan geçer ve tekrar kullanılmaya başlanır. 1958 yılında minare de eski biçimiyle yeniden yapılır.

Hadîka II 37 (GOR IX No. 651; Öz II 7-8); Gurlitt 83; Gabriel, Mosquées 391; Edhem, Mosquées 104; İA 11-14; Schneider-Nomidis, Galata 31, 37; N. N., Tamirler İkmal Edilen Abideler. Arkitekt 1 (1944) 4-8; Egli, Sinan 98-101; Eyice, Guide No.155; S. Eyice, TSTAI 1 (1963) 72; Goodwin 285-287; Sözen 201-202.

441. Azapkapı Camii'nin, ön planda 1935 yılı civarı yapılan ambar ve imalâthanelerle birlikte güneydoğudan görüntüsü.

442. Vakıf külliyesinin ve yanındaki Fatih zamanından kalma Osman Efendi Hamamı'nın güneydoğudan görüntüsü.

443. Caminin ve hamamın görüntüsü. Yeni bölümler ve Kadınlar Hamamı'nın ulaşılamayan kısımları taranmış. Ö. 1:1000.

BALAT CAMİİ

Adları: Balat Camii; Ferruh Kethüda Camii.

1562 (970 H)

Sadrazam Semiz Ali Paşa'nın kethüdası Ferruh Ağa'nın buyruğuyla Sinan tarafından cami, mahkeme, zâviye ve çeşmeden oluşan bir külliye inşa edilir. Sekiz sütunlu sundurma biçimindeki soncemaat yerine sahip yapıda mihrap bölümü dışa çıkıntılıdır. Yapının soncemaat yerine bakan dış (kuzey) duvarında Mekke ve Medine'ye giden Hac yolu üzerindeki menziller resmedilmiştir.

19.-20. Yüzyıllar

1876 yılında zâviye ve medresenin yıkılmasının ardından 20. yüzyılın başlarında cami de yıkılır. 1947 yılında sadece dış duvarları durmaktadır. 1953 yılından itibaren sürdürülen onarım 1960'lı yıllarda tamamlanır.

HADÎKA I 55 (GOR IX No. 76; ÖZ I 31-32); KONYALI, Sinan 86; SCHNEIDER, Mauern u. Tore 71; EGLI, Sinan 124; EYİCE, Guide No. 92; İstAns 4 (1960) 1965-1967.

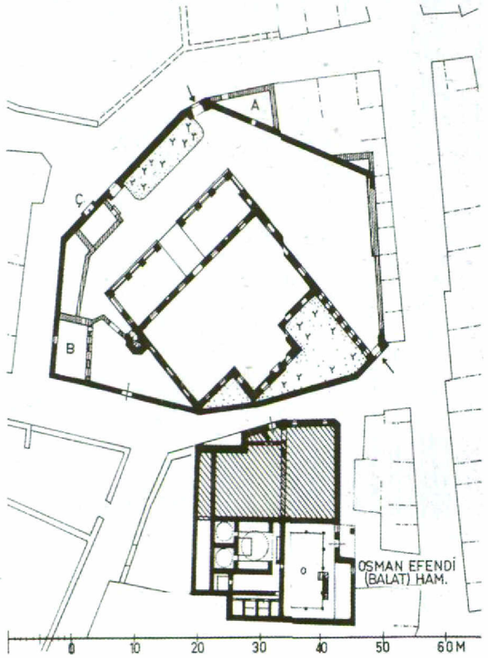

444. Bali Paşa Camii'nin etraflıca bir onarım sonrası (1969) durumu.

BALİ PAŞA CAMİİ

Adları: Bâli Paşa Camii; Hüma Sultan Camii.

1504 (910 H).

II. Bayezid'in torunu Hüma Hatûn, vezir olan eşi Bâli Paşa'nın (ö. 1495/900 H) anısı için yapıyı inşa ettirir. Kendisi de Bâli Paşa ile bir zamanlar vakfa ait olan türbeye gömülür. Yapıda kitabe olmasına rağmen kaynaklarda tutarsızlıklar söz konusudur. Gerçi belgelerde (Mustafa Sâ'i'nin Tezkiretü'l-Bünyân'ı) yapı Sinan'ın eseri gibi görülmekle birlikte, Sinan tarafından onarılmış ya da genişletilmiş de olabilir.

19.-20. Yüzyıllar

1894 yılındaki depremde yapı zarar görür: Soncemaat yeri, kubbe ve mihrap duvarı yıkılır. 1918 yangını ise başka zararlara yol açar.

1935 yılında yapının içinde ve dışında gerçekleştirilen restorasyonda kubbe yeniden betonarme olarak yapılır, 1958 yılında başka onarım çalışmaları izler ve 1974 yılından itibaren soncemaat kubbeleri yenilenir.

445. Eski yol güzergâhının (çizgilerle verilmiş) ve caminin konumu. Ö. 1:1000.

446. Kent planının C5 bölgesinin kesiti. Ö. 1:5000. 1918 yılındaki yangının ardından yeniden inşa edilmiş bölge ve cami.

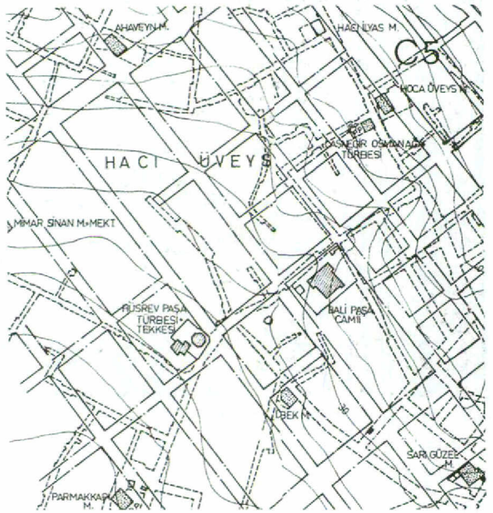

Hadîka I 63 (GOR IX No. 99; Öz I 32); Gabriel, Mosquées 387; Edhem, Mosquées 67; İA 17-19; Konyalı, Sinan 42; Egli, Sinan 124; Eyice, Guide No. 118; S. Eyice, TSTAI 1 (1963) 56; İstAns 4 (1960) 2048-2051 (E. H. Ayverdi); Goodwin 174-175.

447. Bayezid Camii'nin havadan çekilmiş fotoğrafı. Bayezid Camii ve Hürriyet Meydanı ön planda. Arkada Kapalı Çarşı ile Nur-ı Osmaniye Camii.

448. Bayezid Camii'nin batıdan görünümü (1970 civarı).

BAYEZİD CAMİİ

Adları: Sultan Bayezid Camii; Beyazıt Camii.

İmarette bulunan üç lahidin gösterdiği üzere, başlangıçta Byzantion'un nekropolüne ait olan bu bölge [2] daha sonra Theodosius Forumu'nun (→) bulunduğu yerdir.

16. Yüzyılın Başları

Taçkapının üstündeki kitabeye göre cami 1500-1506/906-911 H yılında yapılmıştır ve Sultan II. Bayezid'in (1481-1512) İstanbul, Bursa, Edirne ve Selanik'deki zengin vakıf mülklerinden birisidir. Düzensiz bir mahallenin yanı sıra bir medrese, bir imaret, bir hamam ve iki türbe ile camiyi çevreler.

Yapı, Eski Saray'ın civarını ve güney kısmında saray bahçesini kapsar. Caminin inşasında Theodosius Forumu'nun kalıntıları ya da başka Bizans yapılarının ögeleri (bir olasılıkla Theotokos Kilisesi'nin τῆς Πηγῆς ögeleri de kullanılmıştır [1]. Forum'daki büyük sütunun 1517 yılında düşmesinin ardından parçaları hamamın temellerinde kullanılır.

Meydan kısmen korunur ve uzunca bir dönem halka açık eğlenceler için kullanılır (Hayvan terbiyecileri, sihirbazlar, vb). Cami inşa edilirken bir de su tesisi yapılır. Yapısı açısından mimarlık tarihinde önemli bir rolü olan cami birbirinden bağımsız pek çok mekândan oluşur: Şadırvanlı, 7 kubbeli ön avlı, anamekân (doğuda ve batıda yarım kubbelerle desteklenmiş merkezî kubbe. Bunlar güney ve kuzeyde dört kubbeli daha alçak birimlerle çevrelenir) ve iki tarafında da tabhane için öngörülen oldukça geniş kanatlar ile minareler yer alır.

Mimarın kimliği (Hayreddin ya da Kemal, [3]'den beri Yakub Şah b. Sultan Şah) tartışmalıdır. Verilerden daha çok mimarın Yakub Şah olduğu sonucu çıkar, ama bu kesin değildir. Kuşkusuz bu sırada pek çok tanınmış zanaatçıdan söz edilebilir [3]. Ayrıca yeniçeriler ve top dökümcü işçileri de yapının oluşumunda yer almışlardır. Kitabeler hattat Şeyh Hamdullah Efendi tarafından yazılmıştır.

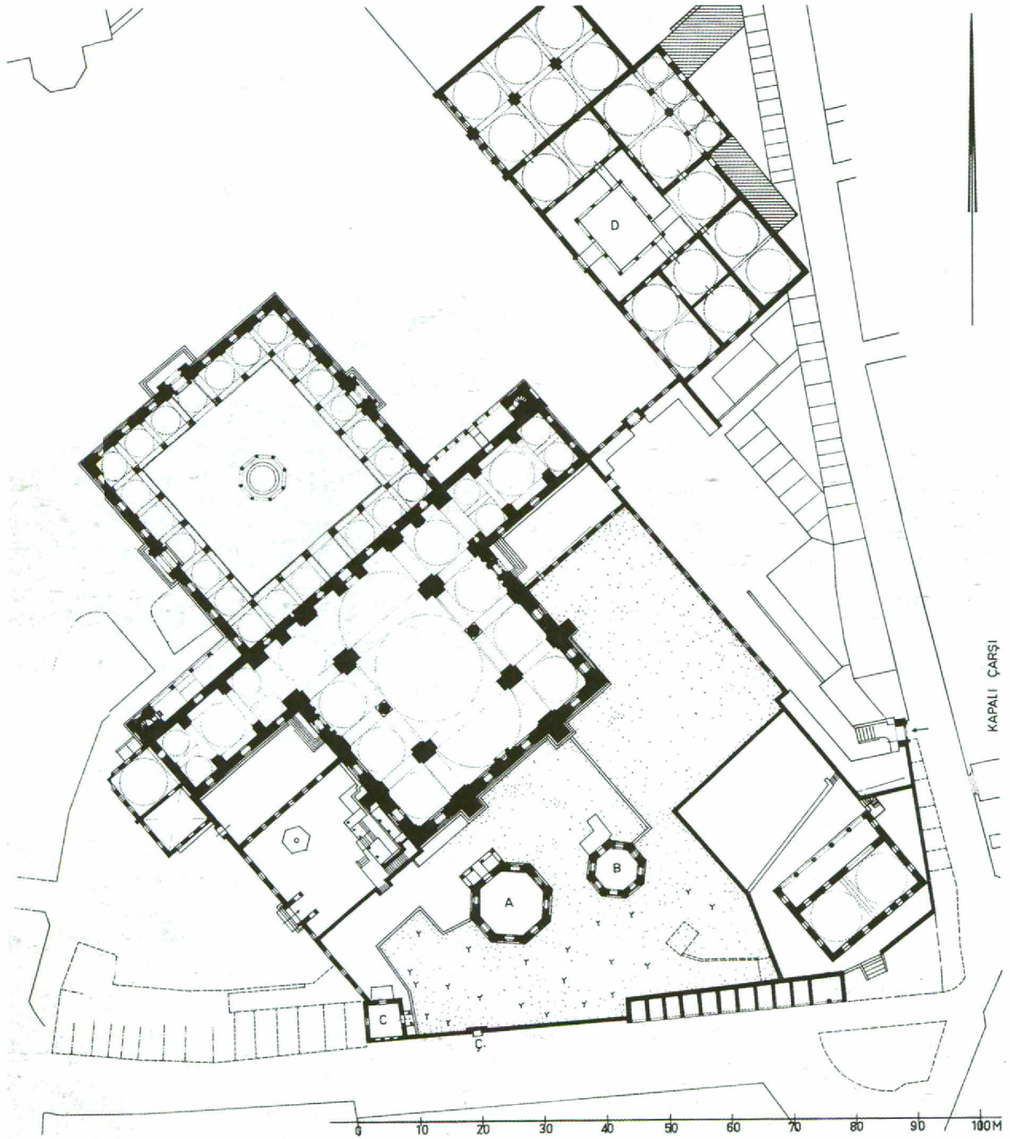

449. Vakıf külliyesinin konumu. Eski sınırlar çizgilerle verilmiştir. Ö. 1:1000. Kuzeyde son dönemde değiştirilmiş imaret ve misafirhane bölümleri. Merkezde cami ve güneyde Veliyüddin Efendi Kütüphanesi. Caminin arkasındaki hazirede camiyi yaptıran hayırseverin türbesi (A), Selçuk Hatun'un türbesi (B) ve 1857 yılında ölen Sadrazam Reşid Paşa ve oğullarının türbesi (C). Bölgenin güneydoğu sınırında –kısmen yeni yapılmış dükkânlarla çevrelenmiş– vakfa ait olan mektep. Bugün kitapçılar tarafından kullanılan caminin doğusundaki üçgen bölümde 19. yüzyıla kadar özellikle seçkin olarak görülen hakkâklar yer alırdı (medresenin ve hamamın konumu için krş., resim 290 ve 409).

450. Caminin batıdan görünümü. Sağda 1736 yılında yapılmış kütüphane. Caminin revaklı avlu kaplarının zamanında kendilerine özgü adları vardı. Güneybatıda Meydan Kapı, Eski Saray'ın çaprazında ve kuzeydoğuda imaret, Kaşıkçılar Kapısı.

451. Külliyenin güneyden görünümü. Önde dükkânlar ve resmin sağ köşesinde mektep.

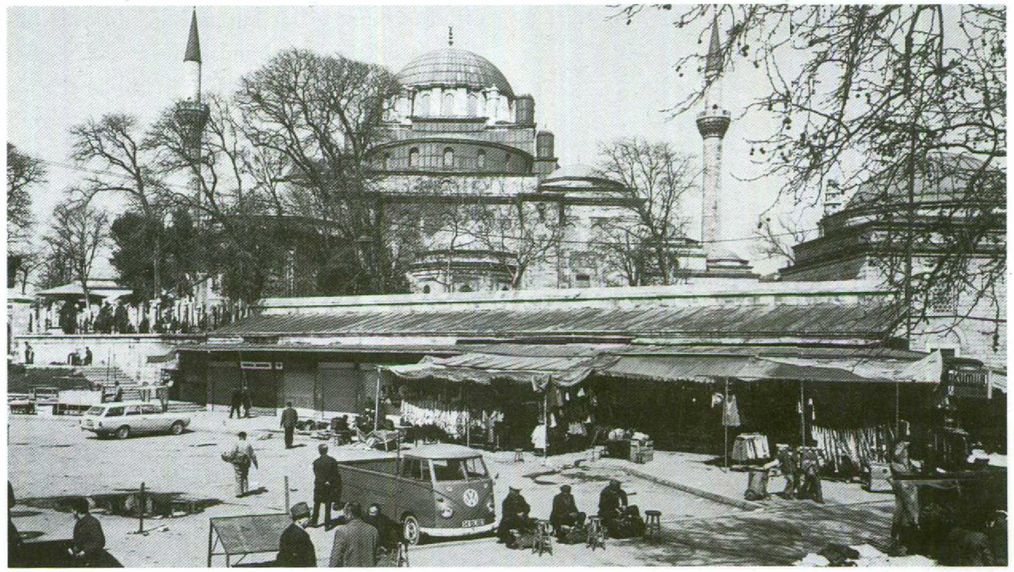

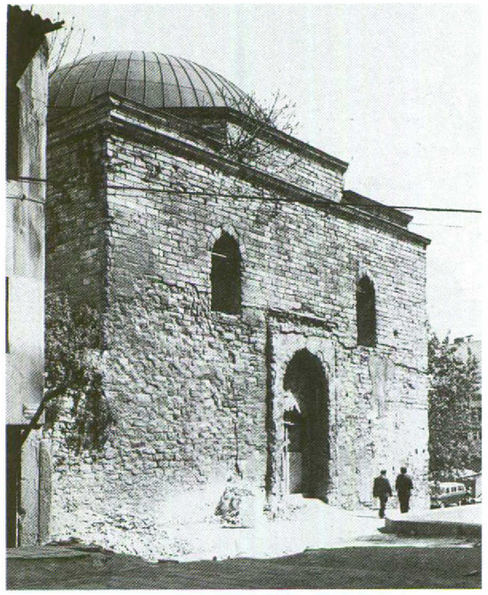

452. Ordu Caddesi'nin seviyesinin alçaltılmasından önce hamamın ön cephesi

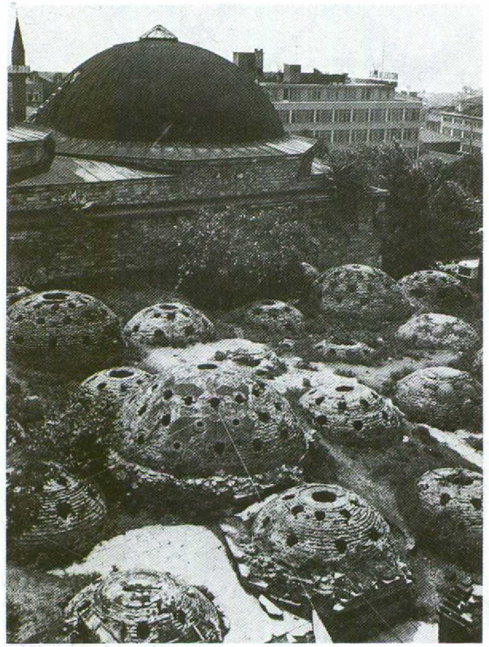

453. Hamam kısmının üzerinden camiye kuzeyden bakış (krş., resim 409).

1506-1508/912-913 H yıllarında medrese, Solakoğlu Ali kontrolünde kısmen yeniçeriler tarafından yapılır. Yapı ustası, iki kalfa tarafından desteklenen Yakub Şah'tır. Medresenin yanına bir mektep inşa edilir.

1509/915 H yılındaki depremde caminin kubbesi zarar görür.

1517'den sonra çifte hamam yapılırken 1517 yılında yıkılan Theodosius Sütunu'nun parçaları kullanılır.

17. Yüzyıl

17. yüzyılın sık yaşanan yangınları merkezî konumdaki külliyeye zarar verir: 1645 (1055 H) yılında medrese ve hamam yanar; 1660 ve 1683 yıllarında minareler yıkılır (GOR VI 379).

18. Yüzyıl

18. yüzyılda külliye pek çok kereler zarar görür: 1714 yılında hamam yanar ve onarılır; 1746 yılında minare yıldırımdan zarar görür; 1754 (1167 H) yılında kubbe onarılır [4]; 1766 yılında deprem nedeniyle ana kubbe zarar görür ve 1767 (1172 H) yılında tamir ettirilir. Caminin güneybatı kanadına Şeyhülislam Veliyüddin Efendi tarafından bir kütüphane yaptırılır. Büyük olasılıkla 1766 yılındaki depremin verdiği zararlar sonucu 1797 (1212 H) yılında camide ve muvakkithanedeki kitabelere göre kapsamlı onarım çalışmaları (avlunun dış cepheleri, minareler) gerçekleştirilir.

19. Yüzyıl

1870 (1287 H) yılında cami yeniden onarılır ve 1880-1881'de Ohanes Kalfa'nın öncülüğünü yaptığı çalışmalardan sonra harap durumdaki imaret ve eski kervansaray (Misafirhane-i Askerî) arasına Maarif Nezâreti Merkez kütüphanesi yapılır.

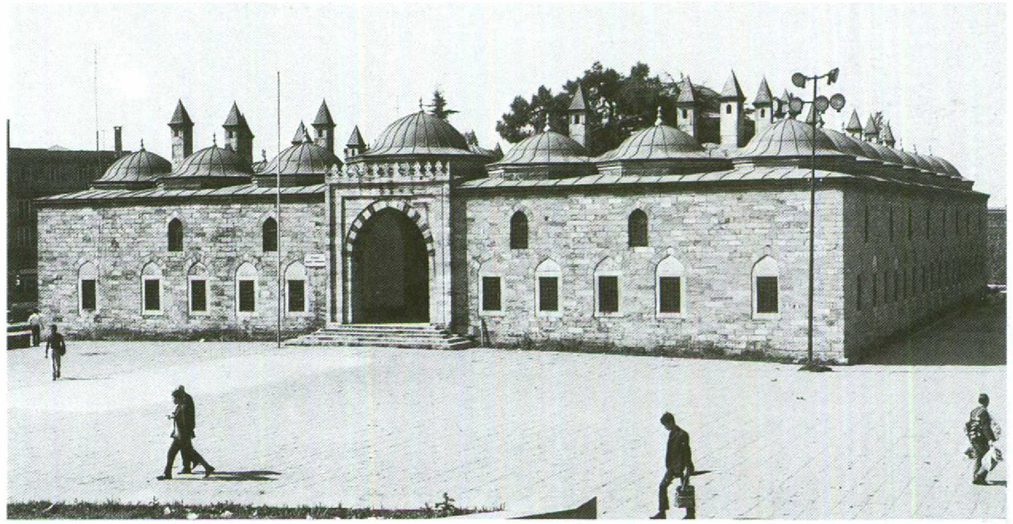

454. Meydan yapıldıktan sonra medresenin kuzeyden görüntüsü

455. Batıdan Ordu Caddesi'ne ve (solda) önü küçük evlerle doldurulmuş hamama bakış (1935 civarı).

456. Caminn güneyden Reşid Paşa ve Sultan Bayezid Türbeleri ile birlikte görüntüsü (1975).

20. Yüzyılın Ortası

1937 yılında cami kurşunla kaplanıp onarıldıktan ve 1939 yılında medrese bir müzeye dönüştürüldükten sonra, 1940-1941'de caminin batısında yer alan eski yapıların yıkılmasıyla Beyazıt Meydanı'nın uzun süren yeniden inşası başlar. Bu sırada meydanın çevresindeki eski yapıların tümü yıkılır.

1945-1954 yıllarında eski imaret etraflıca onarılır. Yine aynı dönemde caminin arkasında yer alan iki kubbeli mektep ve caminin bölümleri (1953-1954 yılında minare) onarılır. 1956 yılından itibaren meydanda inşa çalışmaları yeniden başlar. Meydanın bir bölümünün seviyesi indirilir ve meydana yeni bir görünüm kazandırılır. 1972 yılında hamamın onarımı başlar.

HADÎKA I 14 (HAMMER GOR IX 48; ÖZ I 33-34); Constantiniade 133, 154[1]; SKBYZ I 421-422; GURLITT 64-65; A. REFİK, Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayâtı. İstanbul 1930, Nr. 216[4]; GABRIEL, Mosquées 372-374, 399; EDHEM, Mosquées 63-66; İA 21-24; E. MAMBOURY, Byz 21 (1951) 447[2]; EYİCE, Guide No. 50-53; M. GÖKMAN, Bayezıt Umumî Kütüphanesi. İstanbul 1956; R. M. MERİÇ, Beyazıd Camii Mimarî. Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yıllık 2 (1957) 5-76[3]; R. M. MERİÇ, L'architecte de la Mosquée Bayazıt d'Istanbul. Comm. 1. IntCongrTurkArt (Ankara 1959), Ankara 1961, 262-265; İstAns 4 (1960) 2229-2235; S. EYİCE, TSTAI 1 (1963) 40-41; P. KARAHASAN, İstanbul Sultan Selim Camii Hakkında. Sanat Tarihi Yıll. (1964/65) 120-142; GOODWIN 168-174; O. ASLANAPA, Turkish Art and Architecture. London 1971, 213-214; SÖZEN 64-67.

Hamam:

HAMMER, GOR II 670; GLÜCK, Bäder 69, 152; S. CASSON - D. T. RICE, Second report upon the excavations carried out in and near the Hippodrome. London 1929, 57; M. SCHEDE, AA 1929, 336-338.

457. Batıdan Burmalı Mescid ve Şehzade Camii'ne bakış. Cami adını tuğlalardan spiral biçiminde örülmüş minaresinden alır (üst kısmı onarımda yenilenmiştir).

BURMALI MESCİD

Adları: Burmalı Minare Mescidi; Emin Nureddin Osman Mescidi.

16. Yüzyılın Ortası

Yapı, eski Mısır kadısı Nureddin Osman Efendi (ö. 1554/961 H) tarafından dört sütunlu soncemaat yeri ve spiral biçiminde dekore edilmiş tuğla minaresiyle basit dikdörtgen planlı bir yapı olarak inşa edilir.

17.-18. Yüzyıllar

Camiye ait küçük mezarlığa (hazire), başta camiyi vakfeden kişi ve sonra da pek çok yüksek rütbeli memur gömülür. Bunların arasında 1759 (1173 H) yılında ölen Defterdar Halîmî Mustafa Paşa da vardır. Cami, 17.-18. yüzyılların büyük kent yangınlarında, büyük olasılıkla 1660 yılında ve özellikle 1782 (1196 H) yılında büyük zarar görür [1], ama sonra yeniden yapılır.

19.-20. Yüzyıllar

23. 7. 1911 yılındaki büyük yangında cami harap olur.

Uzun zaman terkedilmiş ve zaman zaman imalâthane olarak kullanılan yapı 1960-1962 yılında Belediye Sarayı ve sukemer'nin arasındaki meydanın yapımıyla bağlantılı olarak restore edilir.

HADÎKA I 65 (GOR IX No. 101; ÖZ I 37); S. EYİCE, Türkiyat Mecm 10 (1953) 251; EYİCE, Guide No. 74; CEZAR, Yangınlar 365 [1]; İstAns 6 (1963) 3134 (M. BÂKIR).

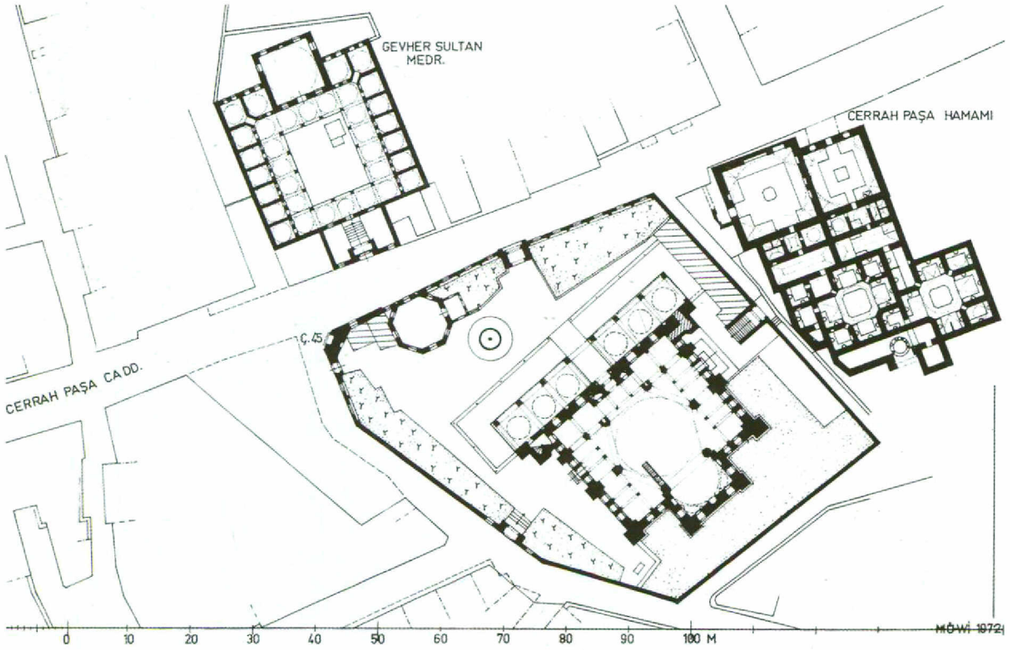

458. Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi'nin ve karşısındaki Gevher Sultan Medresesi'nin konumu. Ö. 1:1000.

459. Vakıf türbesine ve çeşmeye batıdan bakış (Ç. 45).

CERRAH PAŞA CAMİİ

1593 (1002 H)

Kapısının üstünde ve çeşmesinde yer alan kitabeye göre, sonradan sadrazam olan Cerrah Mehmed Paşa'nın (ö. 1603/1012 H) vakfıdır. Bununla birlikte biraz daha eski olan Gevher Sultan Medresesi'nin (→) karşısına, batı yönündeki ana caddenin üstünde sadrazamın türbesi, bir çeşme ve ancak 1598 yılında bitirilebilen çifte hamam [1] yapılır. Altıgen destek üzerine oturtulmuş kubbesi, üç tarafındaki galerilerle ve yedi bölümlü soncemaat yeri ile birlikte yamaçta yer alan cami, Sinan'ın halefi Davud Ağa'ya aittir.

17.-18. Yüzyıllar

1603 (1012 H) yılında Cerrah Mehmed Paşa kendi vakfı olan türbeye gömülür. 1660 (1070 H) yılındaki büyük kent yangınında cami ve civarı zarar görür (GOR VI 83). 1782 (1196 H) yılındaki Cibali yangını ise, camiyi bir kere daha etkiler.

19.-20 Yüzyıllar

1894 yılındaki depremde zarar gören cami kısmen yeniden yapılır. Bitişiğindeki hamam 1908-1910 yılında yıkılır. Hamamdan kalan birkaç kalıntı 1933 yılında henüz ortadadır. 1958-1960 yılında cami yeniden onarılır.

HADÎKA I 71 (GOR IX No. 120; ÖZ I 39); SKBYZ I 295-296; GURLITT 84; GABRIEL, Mosquées 395; EDHEM, Mosquées 116; İA 26; TANIŞIK, Çeşmeler I 50 (No. 45); N. POROY, İstanbul'da Gömülü Paşalar (İst. 1947) 25; EYİCE, Guide No.131; M. ERDOĞAN, Mimar Davud Ağanın Hayatı. TürkiyatMecm 12 (1955) 189; A. OGAN, TTOK-Bell 102 (1955) 10; İstAns 7 (1965) 3504-3506; CEZAR, Yangınlar 340-341, 365; D. KUBAN, Beitr. z. KunstgeschAsiens. In memoriam E. Diez (İstanbul 1963) 41; GOODWIN 337; SÖZEN 250.

Hamam:

GLÜCK, Bäder 172; S. ÜNVER, Cerrah Mehmet Paşa Hamamı Hakkında. İstanbul 1934; A. S. ÜNVER, Cerrah Paşa Hamamı. İstBeledMecm Mayıs 1934; VakDerg 2 (1942) 248 [2]; N. KÖSEOĞLU, İstanbul Hamamları. TTOK-Bell 128 (1952) 5.

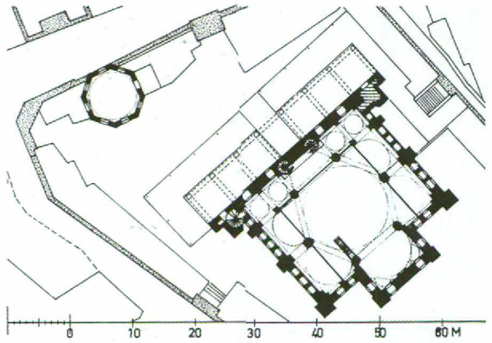

460. Caminin üst katının planı. Ö. 1:1000.

461. İç mekânın kuzeybatı köşesine ve galeriye bakış.

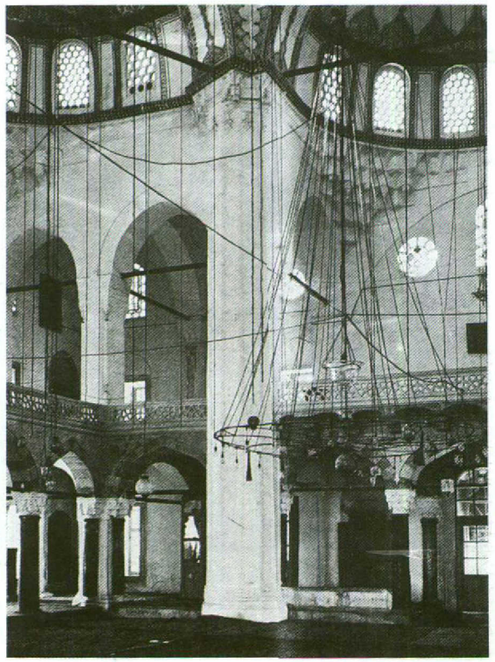

462. Batıdan caminin genel görünümü. Eskiden varolan dış avlunun temelleri de görülmektedir.

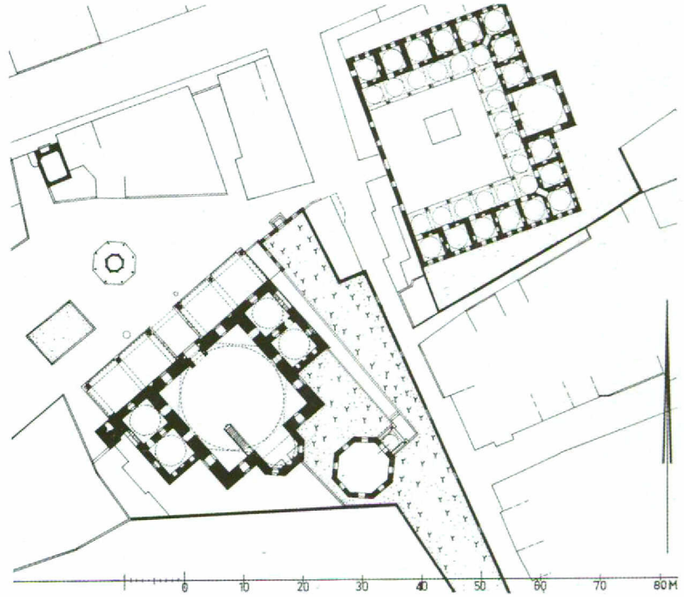

463. Davut Paşa'nın vakıf külliyesinin konumu. Ö. 1:1000.

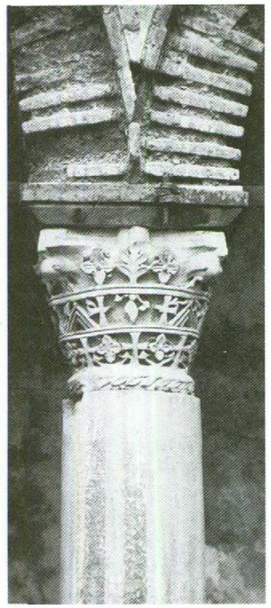

464. Medresede 6. yüzyıldan kalan Bizans sütun başlığı.

DAVUT PAŞA CAMİİ

1485 (890 H)

Caminin duvarındaki kitabeye göre cami, türbe, çeşme, medrese ve günümüzde artık olmayan imaret ve mektepten oluşan külliye, Sadrazam Davut Paşa tarafından yaptırılır. Kendisi de 1498 (904 H) yılında, buraya gömülür. Yapı 1483 (888 H) yılında henüz iyi durumdadır [1]. Bir hayli kapsamlı olan bu vakıf mülküne, iki hamam, (Okmeydanı'nda bir çifte hamam ve Marmara Denizi'nde aynı adı taşıyan iskelenin yanında yer alan Küçük ya da Davut Paşa Hamamı) ve bölgedeki pek çok yapı dahildir [2].

Cami, tek kubbeli, yarım kubbe ile örtülü ve sekizgenin beş kenarı öne çıkıntılı mihrap bölümü, iki tarafında iki kubbeli yan odaları (tabhane) ve girişinde beş kubbeli soncemaat yeri olan bir yapıdır. Güneybatı köşesine bir minare yapılmıştır. Üç kanadı bulunan medrese ve eksenindeki dershanede pek çok Bizans sütun başlığı kullanılmıştır.

18. Yüzyıl

Cami külliyesi 1718 (1130 H) yılındaki kent yangınında zarar görür. Bunu 1766 (1180 H) depremi izler. Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa gözetiminde, Hassa mimarı Abdullah [3] tarafından yapı onarılır.

19.-20. Yüzyılın İkinci Yarısı

Önce 1855 (1271 H) yılındaki ve ardından 1894 yılında soncemaat yerinin kubbelerinin yıkıldığı ve camide çatlaklara yol açan depremden sonra bina kısmen onarılır. Yapıda ve soncemaat yerinde kapsamlı onarımlar 1945 yılında başlar. Bu sırada iç mekânın bazı yerlerinde kalem işi kitabeler ortaya çıkar [1].

HADİKA I 104 (GOR IX No. 204; ÖZ I 44-45); GURLITT 61; GABRIEL, Mosquées 366-367; EDHEM, Mosquées 58; Z. ORGUN, Hassa Mimarları. Arkitekt 9 (İstanbul 1939) 4 [3]; İA 31-32; AYVERDİ, Fatih Devri 114-124; EYİCE, Guide No.133; CEZAR, Yangınlar 347; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 345-347 [2]; AYVERDİ, OMFD III 327-337 [1].

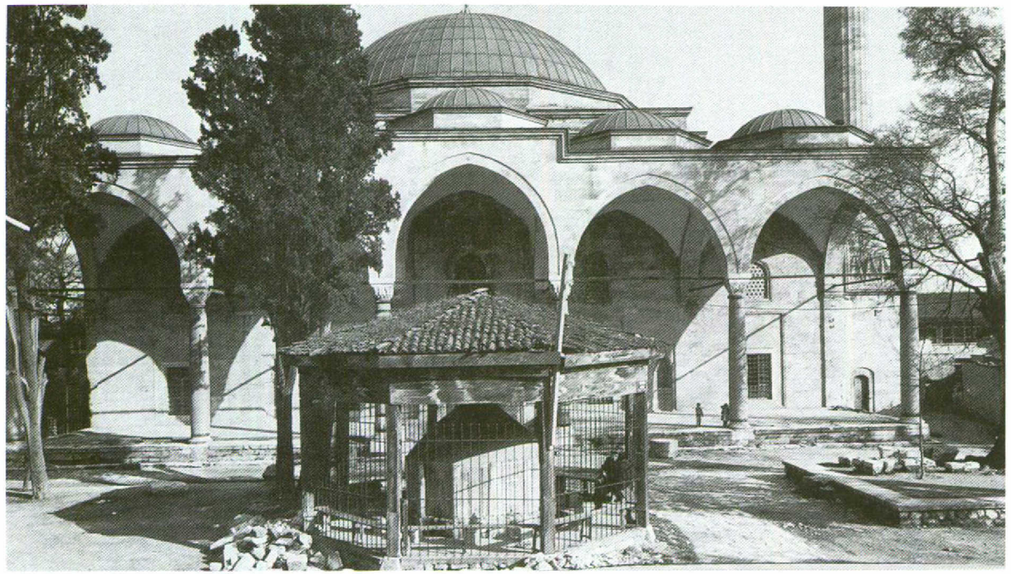

465. Restorısyonda yenilenmiş ön avlusuyla kuzeybatıdan camiye bakış.

466. Davut ?aşa türbesine ve güneydoğu cephesinin apsis biçimindeki mihrabına güneyden bakış.

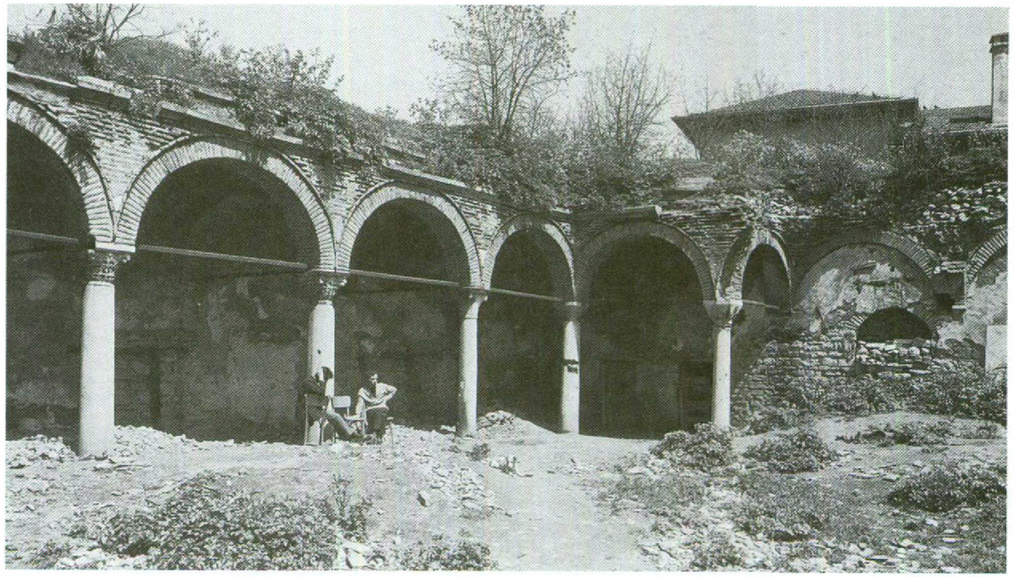

467. 6. yüzyıldan kalan Bizans sütunlarının pek çok yerde yeniden kullanıldığı medresenin iç avlusu

468. Caminin kuzeybatıdan iç mekânı. Çok aşağılardan başlayan mukarnaslar ve güneydoğuya yönlendirilmiş apsis.

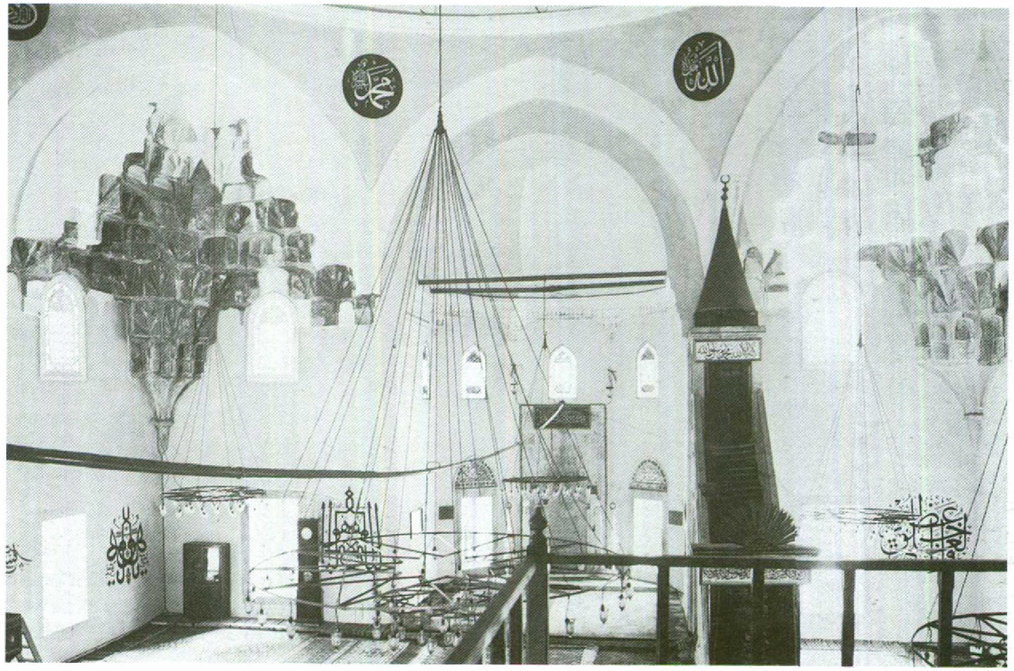

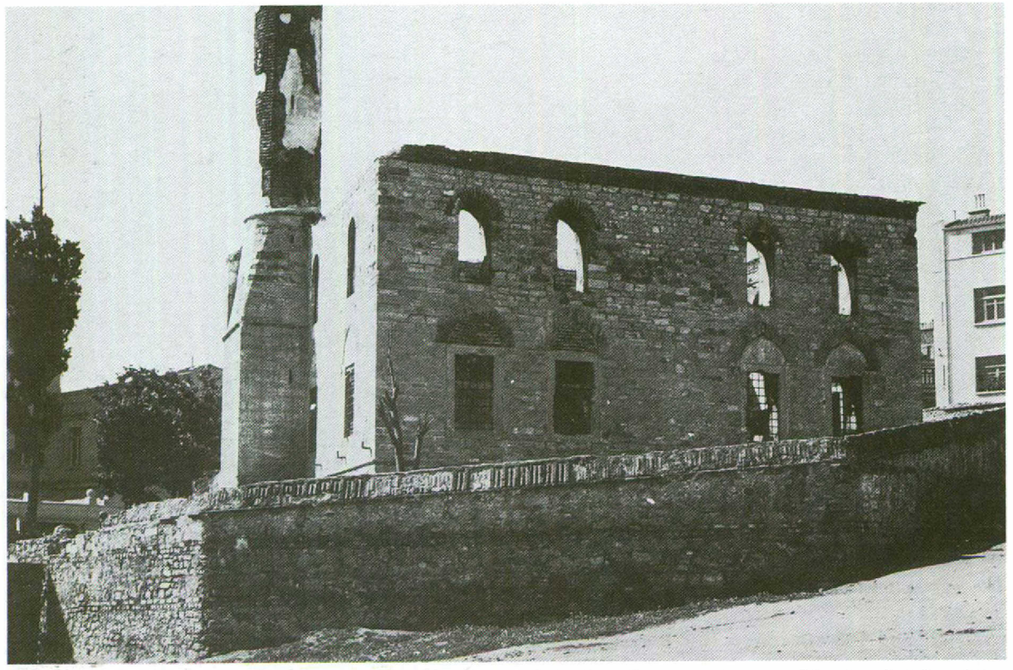

469. Yangından zarar görmüş caminin güneydoğudan görüntüsü.

470. Üzerinde zengin bezemeli bir kitabe bulunan mihraba, taçkapıdan bakış.

DEFTERDAR CAMİİ

Adları: Defterdar Camii; Ebülfadıl Camii.

1553 (961 H)

Günümüzde artık yerinde olmayan yapı kitabesine göre, Defterdar Ebu'l-Fadıl Mehmed b. İdrisî'nin (ö. 1553/961 H?) emriyle yapılır. Yapının mimarı Sinan'dır.

1732 (1145 H)

Bilinmeyen bir hayırsever tarafından caddeye bir çeşme yaptırılır (Defter Emini Çeşmesi).

19.-20. Yüzyıllar

1912 yılındaki yangının zarar verdiği caminin kalıntıları, o bölgede yeniden yapılması için bir gereksinme olmaması nedeniyle 1916 yılında tümüyle yıkılır. Caminin etrafındaki mezarlar Kılıç Ali Paşa Camisi'nin mezarlığına, yapı kitabesi ise İslam Eserleri Müzesi'ne taşınır.

471. Caminin kuzeyden görüntüsü.

472. Eski kadastro planlarına göre cami kesiti ve konumunun rekonstrüksiyonu. Ö. 1:1000.

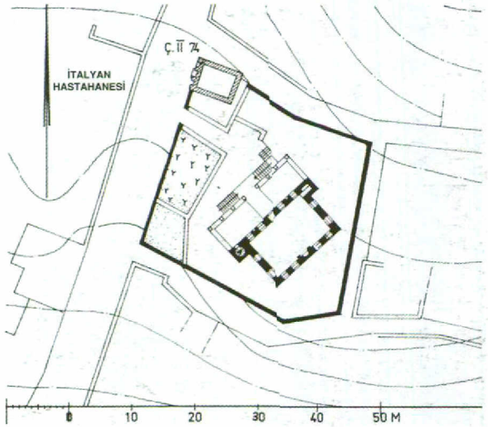

HADÎKA II 65 (GOR IX No. 666; ÖZ II 19); F. İ. AYANOĞLU, VakDerg 2 (1942) 400; TANIŞIK, Çeşmeler II 100-101; H. B. KUNTER, Halil Edhem Hâtıra Kitabı II (Ankara 1948) 112-113; EGLI, Sinan 124 (No. 36).

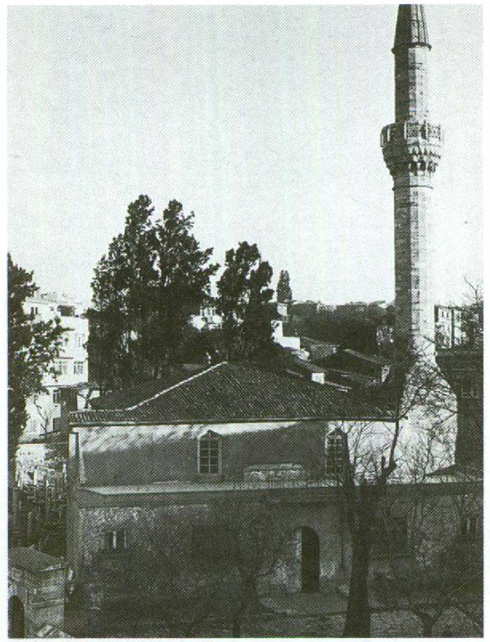

DRAĞMAN CAMİİ

Adları: Drağman Yunus Camii; Tercüman Yunus Camisi.

1541 (948 H)

Cami, bir dönemler Venedik'te hafiye olup sonra dinini değiştirmiş Yunus Ağa tarafından (ö. 1541) vakfedilir. Sinan'ın yönetiminde yapımına başlanılan cami, Yunus'un kardeşi Mustafa tarafından bitirilir. Yapının manzum kitabesi I. Süleyman döneminin ünlü Şeyhülislamı Ebussuud Efendi tarafından yazılmıştır.

1689 (1101 H) tarihinde medrese yapılır.

18.-20. Yüzyıllar

1729 (1142 H) yılında cami yangından zarar görür ve sonra Sultan III. Ahmed'in emri üzerine eski yapı malzemesinden yararlanılarak, ama aynı zamanda pek çok değişiklikler de yapılarak onarılır [1].

Oldukça ihmal edilmiş olan bu cami günümüzde hâlâ kullanılmaktadır.

HADÎKA I 113 (GOR IX No. 226; ÖZ I 49); HAMMER GOR IX 160 (Nr. 221); EGLI, Sinan 124; CEZAR, Yangınlar 354[1].

473. Modern bir ön avluyla tümüyle değiştirilmiş batı bölümüne bakış. Cami, tuğladan, az meyilli bir damla örtülmüştür.

474. Bitişikteki medresenin doğudan görünümü (konumu için krş., resim 170).

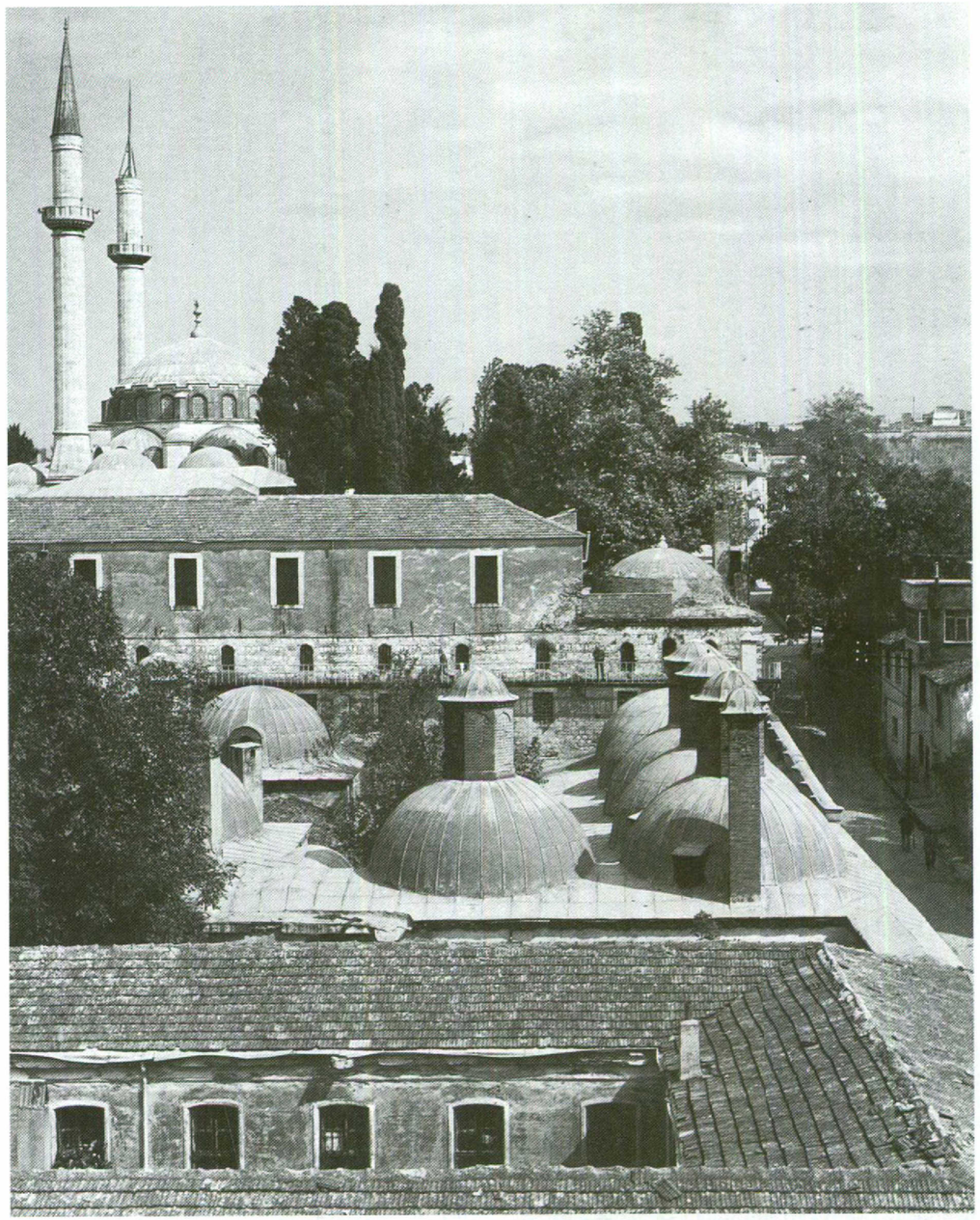

475. Valide Nûr Bânû Külliyesi'nin güneybatıdan görüntüsü. Askerler tarafından kullanıldığı için gürümüzde işlev dışı kalan yapılar ön planda (kervansaray ve imaret bugünkü Toptaşı Cezaevi'ne aittir). Arkada tepenin üzerinde yer alan cami.

476. Doğudan caminin mihrap cephesine ve revaklı avlunun kuzey kanadına bakış. Caminin doğusunda yer alan mezarlık da görüntüdedir.

ESKİ VALİDE CAMİİ

Adları: Eski Valide Camii; Atik Valide Camii; Vâlide-i Atîk Camii; Orta Valide Camii.

1577-1583 Arası

Sultan III. Murad'ın annesi ve II. Selim'in eşi Valide Nûr Bânû (ö.1583/991 H), cami, medrese (darülhadis), mektep, imaret, 1577 yılında yapılan [1] darülkurra, hastahane (darüşşifa), çifte hamam ve büyük bir handan oluşan bir külliye vakfeder. Toptaşı semtinde, Üsküdar'ın üstlerine ve yamaca uyumlu olarak yapılan yapı grubu 1570 (978 H) yıllarında planlanmış olmalıdır [2]. Taslağının Sinan (ö. 1588/996 H) tarafından yapıldığı düşünülür. Kitabeye göre 1583 (991 H) yılında bitirilen çapraz dikdörtgen planlı cami, altıgen bir destek sisteminin üzerine yapılan bir ana kubbeyle ve her iki tarafında da sıralanmış iki küçük kubbe ile örtülüdür. Çift soncemaat yerine sahip yapının üç yönünde revaklarla çevrilmiş bir avlu vardır. Avlunun ekseninde bir merdiven kuzeybatıdaki üç kanatlı medreseye ve dışa taşkın duran dershaneye gider. Alışılmadık biçimde büyük olan bu külliyenin diğer yapıları yamacın doğusunda ve batısında yer alır. Cami, aralarında İstanbul'daki pek çok büyük hamamın da olduğu, kapsamlı bir vakıf mülküne sahiptir.

17. Yüzyıl

Vakıf yöneticisi Pîr Ali kuzey cephenin iki tarafına yapılar inşa edip külliyeyi büyütür. Dış ön avluya iki kiriş eklenir.

18. Yüzyıl

Camiye yeni bir hünkâr mahfili yapılır. III. Osman (1754-1757) camiyi kısmen boyatır (perspektif kullanılarak mekân genişletme).

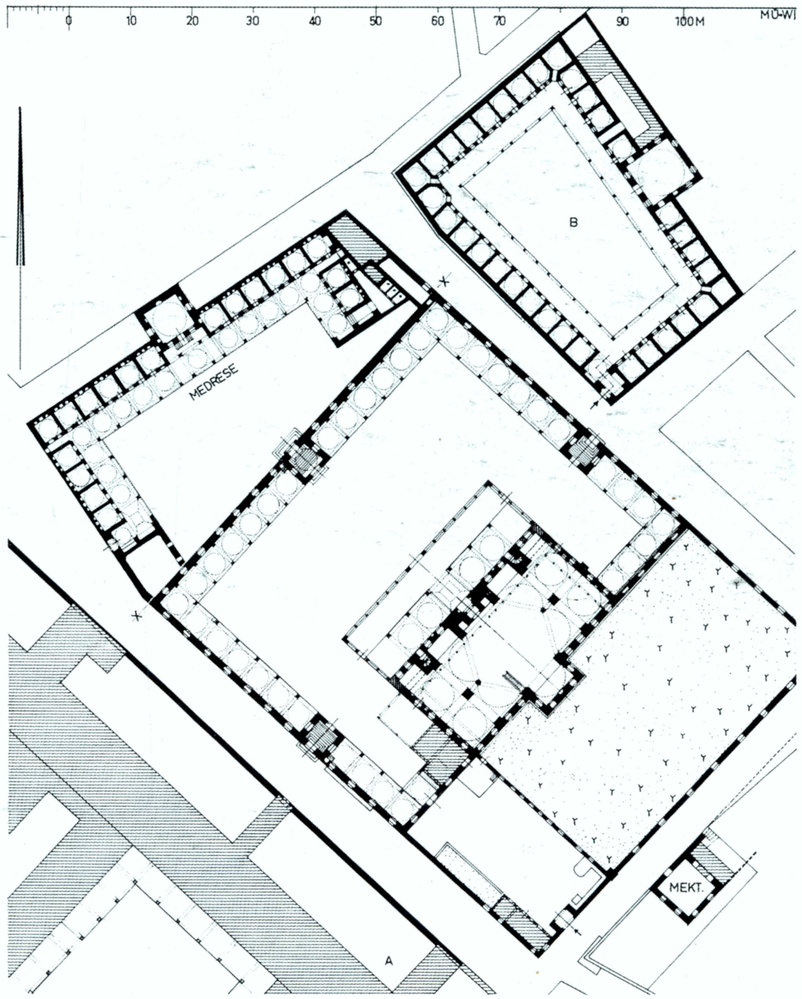

477. Vakıf külliyesinin ulaşılabilir bölümleri: Cami, medrese ve darüşşifa (B) ve mektep. Ö. 1:1000. Medrese (X-X çizgisinin batısında) bir kat altta yer alır. Görülemeyen yerler taranmıştır.

19.-20. Yüzyıllar

19. yüzyılda tek tük onarımlar yapılmış olsa da, 1918 yılını takiben yapıda pek çok hasar meydana gelir. 20. yüzyılın birinci yarısında cami onarılır. 20. yüzyılın ortalarına kadar kullanılan hastahane de son dönemlerde tamir edilerek öğrenci yurdu olarak işlev görür. Caminin güneybatısındaki yamaçta yer alan yapılar (imaret, han, darülkurra) askerî hapishane olarak kullanılır ve bu nedenle incelemek mümkün değildir.

HADÎKA II 182 (GOR IX No. 749; ÖZ II 68-69); GURLITT 85; GABRIEL, Mosquées 395; EDHEM, Mosquées 110-112; A. REFİK, On Altıncı Asırda İstanbul Hayâtı. İstanbul 1935, 21 [2]; İA 33-35; EGLI, Sinan 105-107; EYİCE, Guide No. 186; F. BABINGER, DenkschrAkWien 77 (1959) 13; D. KUBAN, Eski Valide Camii. Mimarlık ve Sanat 2 (1961) 33-36, 59-63; Les mosquées à coupole à base hexagonale. Beitr. z. KunstgeschAsiens. In memoriam E. Diez (İstanbul 1963) 49-68; GOODWIN 288-291 [1]; İstAns 10 (1971) 5300-5303; SÖZEN 210.

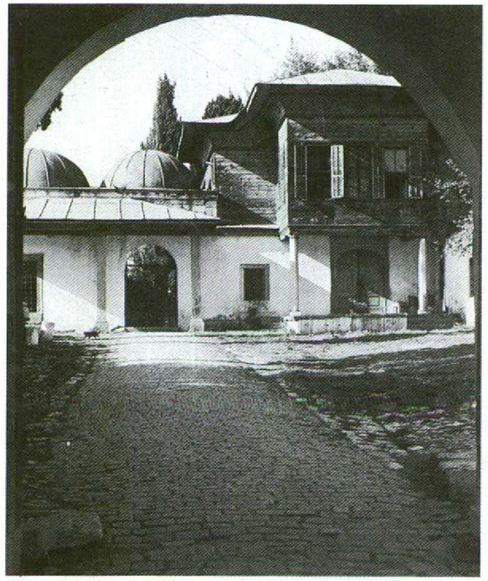

478. Güneybatıköşedeki kapıdan ön avluya bakış.

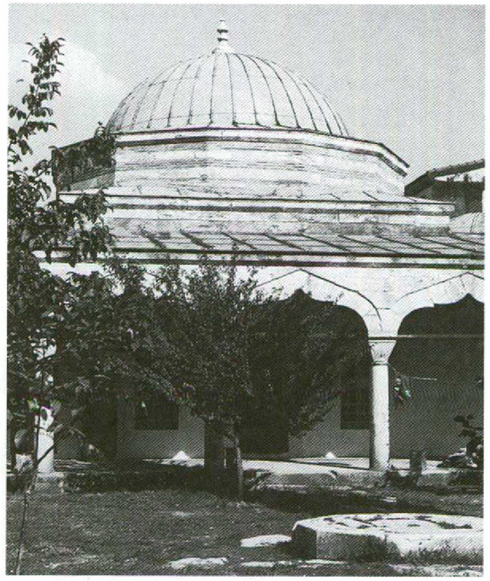

479. Darüşşifanın iç avlusu ve dershanesi (resim 477'de B).

480. Kuzeybatıcan medreseye ve yamaçta yükselen büyük revaklı avlunun kuzeybatı kanadına bakış.

FATİH CAMİİ (HAVARİYYUN KİLİSESİ)

4. Yüzyılın İkinci Çeyreği / Ortası

Kentin batı bölgelerindeki bir tepede (Bugünkü Fatih Camii'nin yeri) –bir olasılıkla eski "Oniki Tanrılar Kutsal Alanı"nın yerinde (NikephKall PG 146, 220)– Constantinus kendisinin ve hanedanının mezar kilisesi olarak Havariyyun Kilisesi'ni planlar (Euseb. Vita Const, PG 20, 1209-1212; Socrat. HistEccl I 40; Theoph 23 Boor; Preger 139 vd, 280). Sütunlu bir avluda yer alıp, pek çok yapı ile çevrili birinci kilisenin biçimi ve yapı tarihi bilinmemektedir. Günümüze kadar süregelen yoğun tartışmalardan çıkan sonuç şudur: İmparatorun 337 yılında gömülmesinin ardından ve onun tarafından yapılmış bir kilisede, II. Constantius tarafından 4. yüzyılın ortalarına doğru Havari Timotheus (356) ve Andreas ile Lukas'ın (357) kutsal kalıntılarının bir olasılıkla altarın altına (ChronPasch 542 B; Philostorgius, HistEccles III 2; PG 65, 480-483) gömülmesinden sonra, binada büyük değişiklik yapılır. 359 yılında Constantinus'un naaşı, anlaşılan yıkılma tehdidi altında olan, belki de 358 yılındaki depremde zarar görmüş yapıdan alınarak, kendisi tarafından yaptırılmış olan Aziz Akakios'a (*ἐν τῷ Ἑπτασκάλῳ*) taşınır. 4. yüzyılın üçüncü çeyreğinin hangi yıllarında inşa edildiği bilinmeyen yapı, kilisenin 370 yılında törenle açılmasıyla (ChronPasch 559 B) tamamlanır.

6. Yüzyılın Ortası / İkinci Yarısı

I. İustinianos (527-565) harap durumdaki Constantinus zamanından kalan kiliseyi yıktırır ve merkezî olarak betimlenen eski mausoleum ile bağlantılı yeni yapıyı inşa ettirir. Bu, beş kubbeli, haç biçiminde, önünde narteksi ve atriumu olan yapı 550 yılında törenle açılır (Prokop, Aed I 4, 9-23). Galerilerle çevrelenmiş kilisenin kuzeyinde haç planlı ikinci bir mezar yapısı yer alır. Bunu İustinianos kendisi için yaptırmıştır ve İustinianos'u izleyen dönemde yapı, kilisenin civarında yer alan 2 *στοαί* gibi, 11. yüzyılın başlarına kadar imparatorluk mezarlığı olarak işlev görür. Kiliseye azizler ve patrikler gömülür. Örneğin 438 yılında İoannes Khrysostomos'un mezarı buraya taşınır ve 9. yüzyılda Nazianz'lı Gregor için burada bir mezar oluşturulur. En son şeklini II. İustinos döneminde (565-578) alır (Theoph 242 Boor).

9.-10. Yüzyıllar

Kilise, pek çok dinî toplantının ve 813 yılında ikonakırıcılık döneminde çıkan ayaklanmanın geçtiği yerdir. Belki de 869 yılındaki depremin ardından I. Basileios döneminde (867-886) etraflıca onarılır (TheophCont 323 B). Bu arada büyük olasılıkla kubbeler değiştirilir [...] ve yapı öğeleri kilise bölgesinden çıkarılıp, yenisaray kilisesi *Νέα*'nın yapımında kullanılır (Preger 288). Bundan az sonra VI. Leon (886-912) hemen doğuda, (mixta cum templo) eşi Theophano'nun (ö. 893) anısına, sonradan *Ἅγιοι Πάντες* [Hagioi Pantes] olarak kutsanan bir kilise yaptırır (Preger 281; NikephGreg I 202 B). VII. Konstantinos (913-959) ise Havariyyun Kilisesi'nde Azize Theophano için bir şapel yaptırır (Preger 282, 288).

Az sonra Romanos I. Lekapenos (920-944) aynı bölgede her iki kiliseye dehlizlerle ve avlularla bağlanan yazlık Bonos Saray'nı (Kedren II 343 B) yaptırır (*τὸ Παλάτιον τοῦ Βόνου*, De caer I 532 vd. B). Saray, adını, kendisine yakın bir yerde yaptırılan ama yeri tam olarak saptanamayan, büyük Bonos Sarnıcı'ndan alır. Kilisenin detaylı bir betimlenmesi 940 yılında Konstantinos Rhodios tarafından gerçekleştirilir.

12. Yüzyılın Başlangıcı

1010 yılındaki depremde Hagioi Pantes Kilisesi'nin kubbesi yıkılır ve sonradan II. Basileios tarafından (976-1025) yaptırılır. Havariyyun Kilisesi'nin uğradığı zararlarla ilgili bilgi ise günümüze ulaşmamıştır (Kedren II 456 B). 1028 yılında VIII. Konstantinos'un gömülmesi ile birlikte, Havariyyun Kilisesi'nin mezar-kilise olarak kullanımı son bulur.

481. Caminin, ilk yapıldığı dönemden kalan yapı parçaları ile kuzeybatıdan görüntüsü (revaklı avlu ve caminin batı cephesi); Kubbeli yapı 1767-1771 yılında yenilenir.

12. Yüzyılın Sonu

III. Aleksios (1195-1203) 1197 yılında para sağlamak amacı ile kilisedeki imparator mezarlarını yağmalatır (NikChon 632 B). Kilisedeki avlular ve mekânlar o dönem, patriğin koruması altında olan yüksek bir okul olarak *σύλλογος* kullanılmaktadır. Kilisenin ayrıntılı bir betimlenmesi 1200 yıllarında Nikolaos Mesarites'in "Ekphrasis"inde yer alır.

13. Yüzyılın Birinci Yarısı

1204 yılındaki Latin istilası sonucu kilise yağmalanır ve burada saklanan röliklerin çoğu kaybolur (NikChon 855 vd. B). Büyük olasılıkla Fransız din adamlarının emri altına geçen kilise, mezar kilisesi olarak kullanılmaya devam edilir.

13.-14. Yüzyılın Sonu

Kent geri alındıktan sonra Mikhail VIII. Palaiologos (1259-1282), kilisenin önüne Aziz Mikhail'in bronzdan heykeli ile birlikte bir sütun diktirir. Böylece kentin yeni kurucusu olarak bir kent modeli sunar. (NikephGreg I 202 B). Sütun ve bitişiğindeki Hagioi Pantes Kilisesi 1296 yılındaki bir depremde büyük zarar görür. II. Andronikos sütunu yeniden diktirir. Bu heykeller hacılar tarafından sıkça Gabriel ve Konstantinos olarak tanımlanmışlardır. Hagioi Pantes Kilisesi ise bir süre yıkıntı olarak kalır. 1391 yılında ise Altın Kapı'nın (→) yapımında burası taş ocağı olarak kullanılır (Dukas 47 B).

1453-1456

Türklerin fethinin ardından Havariyyun Kilisesi'nin civarındaki kompleks patriğe yeni mekânı olarak verilir. Kilise harap durumdadır, ayrıca konumu da hiç uygun değildir. Patrik, 1456 yılında Theotokos Manastırı'na (*τῆς Παμμακαρίστου*) geçer.

15. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

Harap durumdaki kilise 1462 yılında yıkıldıktan sonra, Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) 1463-1470 (867-875 H) yıllarında, yaklaşık 11 hektar büyüklüğündeki tepenin ortasına büyük ölçülerde planlanmış bir vakıf külliyesi yaptırır. Alanın orta ekseninde cami, sultan ve eşi Gülbehar Hatun'un türbeleri yer alır. Yapım sürecinde civardaki eski kiliseler Zeyrek (Pantokrator) ve Fethiye Camii (Pantepoptes) vakfın medresesi ve imareti olarak işlev görür. Oldukça simetrik olarak inşa edilen bölgenin her iki yanında da dört medrese vardır. Kuzeyde, bölgeyi çevreleyen duvarda bir kütüphane ve okul yer alır. Güneyde ise hastahane (darüşşifa), imaret ile birlikte bir tabhane ve basit, beşik tonoz örtülü bir kervansaray bölgeyi güneydoğuda yer alan At Pazarı ve Saraçhane'ye bağlar. Yapı grubunun doğusunda bir hamam bulunur. Kısmen başka yapılardan getirilen devşirme malzemeyle yapılan caminin mimarı Sinan-ı Atîk'tir. Azad edilmiş bir köle olup adının Khristodoulos olduğu sanılan mimar, çok da uzak olmayan bir yerde, Kumrulu Mescidi'nde 1471 yılında gömülmüştür.

Caminin eski biçimi 16.-17. yüzyılın kent resimlerine ve tasvirlerine dayanılarak yeniden oluşturulabilir [2]. Ancak ayrıntılar hâlâ tartışmalıdır. Cami avlusunun iki tarafında yer alan medreselerden dörder tanesi kesit olarak aks üzerindeki dershane ile birlikte bilinen avlu tipini gösterir. Medreselerin imparatorluğun kültürel yaşamındaki olağanüstü konumunu, bu eğitim kurumlarına Molla Alâeddin 'Ali Kuşcu (ö. 1474) ve Molla Efdalzâde Hamideddin Çelebi (ö. 1503) gibi çok değerli hocaların çağırılması da pekiştirir.

16.-17. Yüzyıllar

Cami külliyesi, 16.-17. yüzyılda pek çok felâkete maruz kalır: 1509 (915 H) yılındaki depremde caminin sütunları ve kubbeleri zarar görür. Medrese ve imaretteki pek çok kubbe düşer ve 1511 (917 H) yılında Mimarbaşı 'Ali'nin yönetiminde yeniden yapılır [3]. 1633 ve 1660 yıllarında çıkan kent yangınları bölgeyi tahrip eder, camiye zarar verir. 1633 yılında bir minare yıkılır. 1690 (1101 H) depreminde külliye, pek çok kubbenin düşmesiyle bir kere daha zarar görür (GOR VI 555 vd). 1693 (1104 H) yılındaki büyük yangında yalnızca bitişikteki At Pazarı yanar.

18. Yüzyıl

1718 (1130 H) yılındaki kent yangınında Fatih Camii bölgesi etkilenir. İmaret zarar görür. 1741-1742 (1154-55 H) yıllarında Sultan I. Mahmud (1730-1754) tarafından bir kütüphane ve 1741 yılında veziri Ahmed Paşa tarafından caminin arkasına iki çeşme (Ç. 170+171) yaptırılır. 1754 (1167 H) yılındaki depremin ardından 1766 (1179 H) Nisan'ındaki büyük deprem minarelerin, ana ve diğer kubbelerin yıkılmasına, medrese ve türbede zararlara yol açar. Yapının onarımı, İbrahim Sârım Efendi'nin yönetiminde ve Mehmed Tahir Ağa'nın da gözetimiyle 1767 ortalarında başlar. Bu arada caminin planı ve biçimi tümüyle değişir: Avlu, minarenin ve ana kapının alt bölümleri eski biçimleriyle yeni yapıya eklenirler [4]. Yangında zarar görmüş hamam (Çukur Hamamı) onarılmaz ve yıkılmaya terkedilir. Buna karşın Sultan III. Selim 1799 (1214 H) yılında muvakkithaneyi yeniden yaptırır.

19. Yüzyıl

Alanın güney sınırına 1817-1818 (1233 H) yılında Sultan II. Mahmud'un annesi Nakşıdil Sultan için önünde türbesiyle bir sebil yaptırılır ve bu arada caminin etrafındaki avlu genişletilir.

1838 (1254 H) yılında II. Mahmud avlunun kuzeyine bir polis karakolu yaptırır. 1865 (1282 H) yılında II. Mehmed'in türbesi onarılır ve 1897 yılında Gazi Osman Paşa, caminin arkasında yeni yapılan bir türbeye gömülür.

19. yüzyılın sonuna doğru tramvay yolu yapılırken yol genişletilir ve bu nedenle güney bölümündeki medreseler yıkılır. Yine bu dönemlerde –1824 (1239 H) yılında yeniden yapılmaya çalışılsa da– [4] uzun zamandır harap durumda olan Darüşşifa'nın son kalıntıları ve medreseye çevrilen tabhanenin parçaları bir askerî okula dönüştürülür. 1894 yılındaki deprem minarelere az da olsa zarar verir.

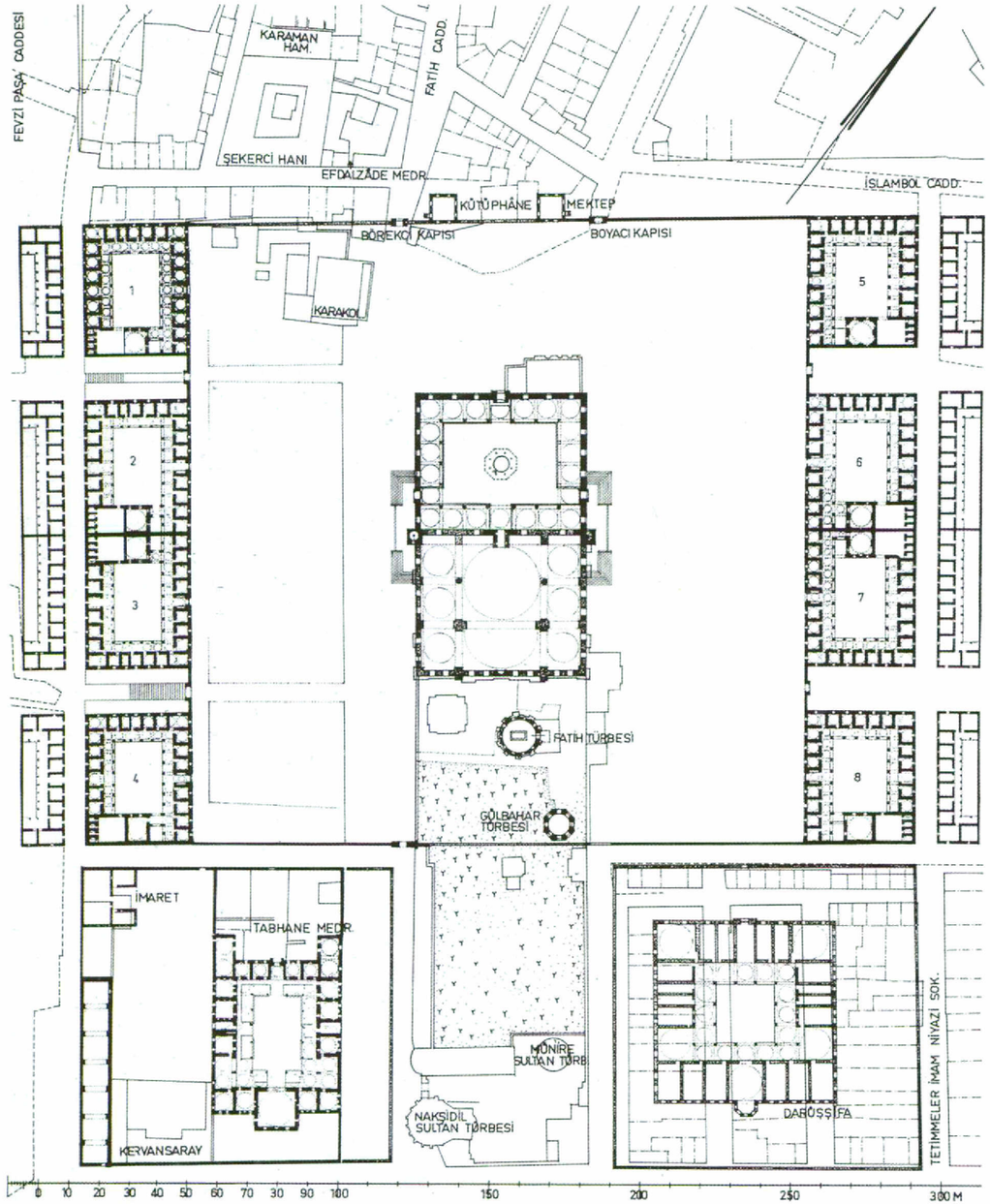

482. Sultan II. Mehmed'in vakıf külliyesinin kısmen rekonstre edilmiş konumu. Ö. 1:2000. (Ayverdi'ye göre, OMFD III, günümüzde hâlâ duran ve yeniden rekonstre edilen yapılar siyah, Darüşşifa'nın ve ilk caminin belirli olmayan kesitleri taranmış); 1-4 Akdeniz Medreseleri, 5-8 Karadeniz Medreseleri

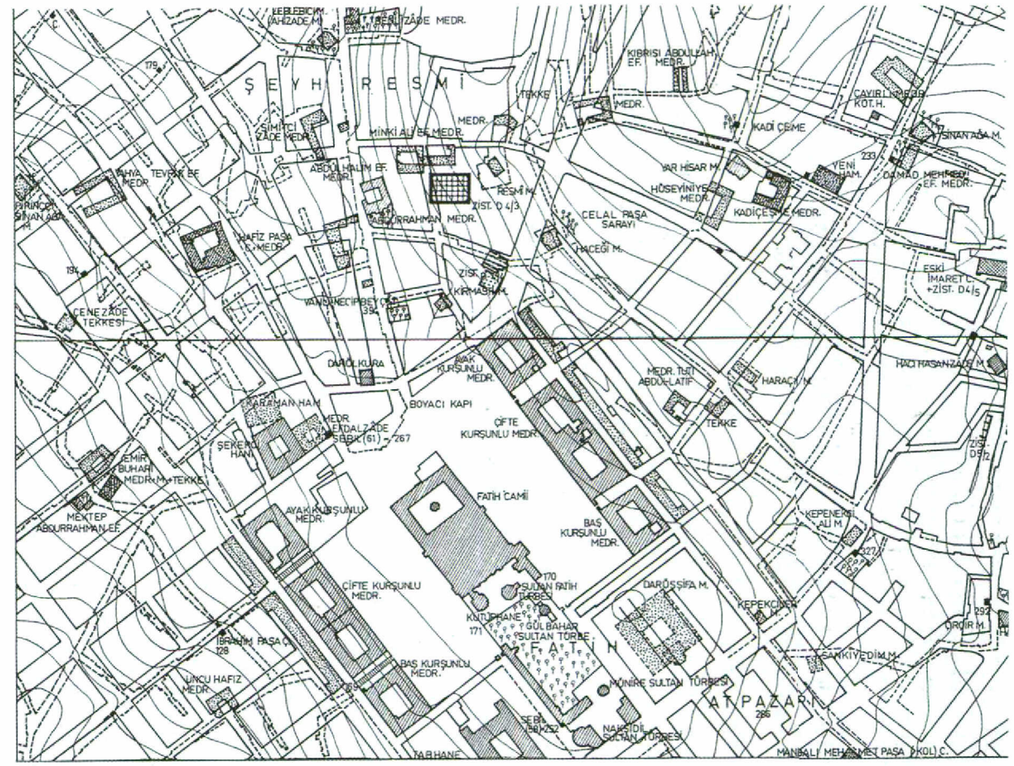

483. Kent planının D 4/D 5 bölgesinden Fatih Bölgesi'ni içeren kesiti. Ö. 1:5000 ve kuzeye bağlantısı resim 353'de).

20. Yüzyıl

1912 yıllarındaki kanalizasyon çalışmalarında caminin yanlarında duvar kalıntıları ve pek çok Bizans yapı parçası bulunur. Külliyenin tümünün 1918 yılındaki büyük yangında zarar görmesinin ardından, 1928 yılında bölge yeniden düzenlenirken kuzeydeki dışta olan medreseler ve bir dönem vakfa ait olan yapılar (Karaman Hamamı) yıkılır.

Bunun yanı sıra külliyenin her bölümünde onarım çalışmaları gerçekleşir. 1949 yılında caminin yanındaki Bizans duvar kalıntıları ortaya çıkarılır ve 1953 yılında iç avluda 6. yüzyılın mimari parçaları [5] gün ışığına çıkar.

Havariyyun Kilisesi:

DC IV 5, I; Paspates 398; Gedeon, *Χρονικά* 52; O. Wulff, BZ 7 (1898) 316-331; Gedeon , Heort 119-120; F. Wieland, Mensa und Confessio. Studien über den Altar... II (Leipzig-München 1906/12) 86-87; A. Heisenberg, Grabeskirche und Apostelkirche II: Die Apostelkirche. Leipzig 1908 + J. Strzygowski, BZ 18 (1909) 282-283; Gurlitt 29-31; R. Egger, Die Begräbnisstätte des Kaisers Konstantin. ÖJh 16 (1913) 212-230; P. Franchi de'Cavalieri, I funerali ed il Sepolcro di Costantino Magno. Mél. d'archéol. et d'histoire (École FrançRome) 36 (1916/17) 206-261; N. Bees, Kunstgeschichtliche Untersuchungen... Mosaikschmuck der Apostelkirche. Repert. fKunstwiss 39 (1917) 97-117; Ebersolt, Sanct 31-43; N. Malickij, Byz 3 (1926) 123-151; H. Koethe, Das Konstantins-Mausoleum und verwandte Denkmäler. Jdl 48 (1933) 185-203; H. Christ, Rivista ArchCrist 12 (1935) 306; A. Grabar, Martyrium. Recherches sur le culte des reliques... I (Paris 1946) 227-234; Schneider, Byzanz 52-53; R. Janin, REB 2 (1944) 160-162; S. Eustratiades, *Ὀρθοδοξία* 22 (1947) 20-24, 90-92, 130-133; G. Downey, The Builder of the Original Church of the Apostles at C'ple. DOP 6 (1951) 53-82; F. Halkin, AnBoll 70 (1952) 349-350; J. Vogt, Der Erbauer der Apostelkirche in K'pel. BeitrSchweitzer (Stuttgart 1954) 372-377; Hermes 81 (1953) 111-117; F. Vittinghoff, RhM NF 96 (1953) 330-373; F. W. Deichmann - A. Tschira, Jdl 72 (1957) 87-110; G. Downey, Nikolaos Mesarites, Description of the Church of the

484. Ayak Kurşunlu Medresesi'nin (Akdeniz Medresesi) (resim 492'de no: 1) iç avlusundan caminin güneybatı cephesine bakış. 15. ve 18. yüzyılların yapı ekleri bu cephede, minarenin yanında açıkça görülmektedir.

Holy Apostles at C'ple. Transactions American PhilSoc., NS 47 (1957) part 6; C. NORDENFALK, Gazette Beaux-Arts 62 (1963) 12-34; R. KRAUTHEIMER, A note on Justinian's Church of the Holy Apostles in C'ple. Mélanges E. Tisserant II (Studie e testi 232; Città del Vaticano 1964) 265-270[1]; R. KRAUTHEIMER, Zu Konstantins Apostelkirche in K'pel. Mullus (Festschrift T. Klauser; Münster 1964) 224-229; KRAUTHEIMER 46-47, 174-175+ F. W. DEICHMANN, BZ 65 (1972) 105; S. BROCK, REArm NSér 4 (1967) 87-98; JANIN, Géographie 41-50; C. STRUBE, Die westliche Eingangsseite der Kirchen von K'pel in justinianischer Zeit (Schriften z. Geistesgesch. östlEuropa 6) Wiesbaden 1973, 131-147.

Mezarlar:

EBERSOLT, MissArch (1921) 9-27; R. DELBRÜCK, Antike Porphyrwerke. Berlin-Leipzig 1932, 221-227; P. I. KOUKOULES, EEBS 15 (1939) 65-66; A. KANIUTH, Die Beisetzung Konstantins d.Gr. (BreslauerHist Forschg 18) Breslau 1941 + A. M.SCHNEIDER, GGA 204 (1942) 117-123 + W. ENSSLIN, Klio 36 (1944) 255-257; G. DOWNEY, The Tombs of the Byzantine Emperors at the Church of the Holy Apostles in C'ple. JHS 79 (1959) 27-51; G. BOVINI, Le tombe degli Imperatori d'Oriente dei secoli IV, V e VI. CorsiRavenna 1962, 155-192; P. GRIERSON, The Tombs and obits of the Byzantine Emperors (337-1042). DOP 16 (1962) 1-63.

485. "Karadeniz" medreselerine bakış (resim 482'de no. 6 ve 7).

Buluntular ve Dekorasyon:

NN, AJA 17 (1913) 132+BZ 22 (1913) 636; N. FIRATLI, AAMusIst 4 (1950) 61; S. EYİCE, CahArch 8 (1956) 63-74[5].

Diğer Yapılar:

A. M. SCHNEIDER, AA 1939, 196; G. DOWNEY, The Church of All Saints (Church of St. Theophano) near the Church of the Holy Apostles at C'ple. DOP 9/10 (1955/56) 301-305; JANIN, Géographie 245, 389-390.

Cami:

HADÎKA I 8 (GOR IX No. 2; ÖZ I 56-59); SKBYZ I 388-400; GURLITT 57; GABRIEL, Mosquées 382-383; M. AĞAOĞLU, Die Gestalt des alten Mehmediye in K'pel und ihr Baumeister. Belvedere 46 (Wien 1927); M. AĞAOĞLU, The Fatih Mosque at C'ple. ArtBull 12 (1930) 179-195 + OLZ 1927, 549-551; M. RIEFSTAHL, ArtBull 12 (1930) 311-318; K. WULZINGER, Die Apostelkirche und die Mehmedije zu K'pel. Byz 7 (1932) 7-39; EDHEM, Mosquées 47-54; T. ÖZ, Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih (IstMitt 4) İstanbul 1935; H. KURDIAN, The Builders of the Fatih Mosque: Christodulos or Sinân. JournRoyal AsiatSoc 1937, 109-113; A. S. ÜNVER, Fatih Külliyesine Ait Diğer Mühim Bir Vesika. VakDerg 1 (1938) 91-101; Fatih Camii ve Bizans Sarnıcı. İstanbul 1939; İA 35-38; A. S. ÜNVER, Fatihin Oğlu Bayezid'in Su Yolu Haritası. İstanbul 1945, 15-18; A. S. ÜNVER, Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayâtı. İstanbul 1946; A. S. ÜNVER, Fatih Külliyesi Camii (1470-1765) İstanbul 1953 (Tege Lab 5); İ. H. KONYALI, Fatih'in Mimarlarından Azadlı Sinan (Sinan-ı Atîk). Vakfiyeleri, Eserleri, Hayatı, Mezarı. İstanbul 1953; AYVERDİ, Fatih Devri 125-171; F. BABINGER, Mehmed der Eroberer und seine Zeit. München 1953, 312-318; R. ANHEGGER, Beitr. z. frühosman. Baugeschichte III, Zum Problem der alten Fatih-Moschee. Z. V. Togan Armağanı, İstanbul 1953; R. ANHEGGER, Eski Fatih Cami'i Meselesi. Tarih Derg 6 (1954) 145-160; E. H. AYVERDİ, Yine Fatih Camii. Tarih Derg 7 (1954) 103-116; EYİCE, Guide No.110; R. M. MERİÇ, Ankara Üniv. İlâhiyat Fak. Yıllık 2 (1957) 35 [3]; M. ERDOĞAN, Son İncelemelere Göre Fatih Camii'nin Yeniden İnşası Meselesi. VakDerg 5 (1962) 151-192 [4]; E. H. AYVERDİ, İlk Fatih Camii Hakkında Yeni Bir Vesîka. VakDerg 6 (1962) 63-68; S. EYİCE, TSTAI 1 (1963) 39-40; Ö. L. BARKAN, Fatih Camii ve İmaret Tesislerinin 1489-90 Yıllarına Ait Muhasebe Blançoları. IstÜnivIktisat FakDerg 23 (1962/63) 297-341; T. Öz, İstanbul Fatih Külliyesi. Eretz-Israel 7 (1964) 88-90; GOODWIN 121-131; E.H. AYVERDİ, OMFD III 356-406 [2]; SÖZEN 68-70, 287.

Ek Yapılar (Darüşşifa, Medreseler, Türbeler):

C. TEXIER, Le bain de Mahomet II. à C'ple comparé aux thermes des Byzantins. RevGénArchit Travaux Publics 16 (1858) 25-37; A. SÜHEYL (ÜNVER), Fatih Darüşşifası. İstanbul 1932; A. S. ÜNVER, İstanbulun Zabtından Sonra Türklerde Tıbbî Tekâmüle Bir Bakış. VakDerg 1 (1938) 71-81; M. GÖKMEN, Fatih Medreseleri. İstanbul 1942; TANIŞIK, Çeşmeler I No. 170-171; O. ERGİN, Fatih'in İmareti Vakfiyesi. İstanbul 1945; S. EYİCE, Demirciler ve Fatih Darüşşifası Mescidleri. Tarih Derg 1 (1950) 357-378; F. BABINGER, Der Islam 29 (1950) 217-235; A. S. ÜNVER, Fâtih Aşhânesi Tevzi'namesi. Ankara 1953; S. EYİCE, Demirciler ve Fatih Darüşşifa Mescitleri Hakkında Yeni Bazı Notlar. Tarih Derg 6 (1954) 175-186.

486. Sahildeki yapıların yıkılmasının ardından günümüzde tek başına kalan caminin güneyden görünümü.

487. Molla Çelebi Hamamı'nın 1957 civarında o dönemki Meclisi Mebusan Caddesi'nden görüntüsü. Hamam 1958 yılında yıkılmıştır.

FINDIKLI CAMİİ (Galata)

Adları: Fındıklı Camii; Molla Çelebi Camii.

16. Yüzyılın İkinci Yarısı

Tam saptanamayan bir tarihte (1589, 1565-1566?) cami, İstanbul kadısı Molla Mehmed Vusûlî Efendi (ö. 1590/998 H) tarafından vakfedilir. Mimarı, saray mimarı olan Sinan'dır. Yakındaki hamam ve bir okul da vakıf külliyesine aittir [1]. Günümüzde tek başına duran caminin beş kubbeli bir soncemaat yeri vardır. Ana kubbe, altıgen bir destek sisteminin üzerine yerleştirilmiştir ve yandaki yarım kubbelerle de desteklenir. Güneydoğuda ise yarım kubbeyle örtülü dikdörtgen bir mihrap bölümü yer alır.

18. Yüzyıl

1719-1720 yılında Hüseyinpaşazâde el-Hac Mehmed Efendi tarafından cami arkasında yer alan mezarlığı çevreleyen yeni bir duvar yaptırılır. 1723 (1136 H) yılında cami, hamam ve civardaki kıyıda pek çok yalı yanar. Bunu izleyen yıl hamam yeniden yanar [1].

1786-1787 (1201 H) yılında Sadrazam Koca Yusuf Paşa tarafından caminin önüne bir sebil yaptırılır.

19.-20. Yüzyıllar

1823 (1238 H) ve 1834 yılındaki yangınlarda cami ve hamam zarar görür, ama yeniden onarılır.

1958 yılında kıyı şeridi genişletilirken Molla Çelebi Hamamı yıkılır ve sebil yolun karşı tarafına taşınır. Bu arada kısmen harap olmuş cami onarılır.

HADÎKA II 82 (GOR IX No. 694; Öz II 24-25); M. RÂİF, Mir'at-ı İstanbul. İstanbul 1317 (1899) 334-335; İ. KUMBARACILAR, İstanbul Sebilleri, İstanbul 1938, 47; KONYALI, Sinan 180; EGLI, Sinan 124 (No. 35), 133 (No.17); EYİCE, Guide No. 171; CEZAR, Yangınlar 350-351; C. ORHONLU, Fındıklı Semtinin Tarihi, Tarih Derg 10 (1954) 66-70[1]; D. KUBAN, Les mosquées à coupole à base hexagonale. Beitr. z. KunstgeschAsiens. In memoriam E. Diez (İstanbul 1963) 49-68; GOODWIN 291; SÖZEN 177-179.

FİRUZ AĞA CAMİİ

1491 (896 H)

Yapı kitabesine göre cami, Sultan II. Bayezid'in haznedarbaşısı Firuz Ağa (ö. 1512-1513/918 H) tarafından inşa ettirilir. Bir olasılıkla, eskiden burada olan Aziz İoannes Kilisesi'nin (*ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ*) yerine yapılır. Vakfa, caddenin diğer yüzünde yer alan mimarın türbesi, bir mektep ve de bir sebil dahildir. Zengin donatımı olan bu vakfın Havza ve Semendria'da mülkleri vardır[1].

1631 (1041 H)

Caminin önündeki yola Kapıağası Mehmed Ağa tarafından bir sebil yaptırılır.

19.-20. Yüzyıllar

1808 (1223 H) yılındaki yeniçeri ayaklanmasında türbe ve mektep harap olur, vakfa ait diğer yapılar da zarar görür [2].

1938 yılında çevredeki eski evlerin yıkılmasının ve Adliye Sarayı'nın yapımıyla bağlantılı kazıların ardından, günümüzde cami tek başına durmaktadır.

HADÎKA II 155 (GOR IX No. 322; ÖZ I 60-61); GABRIEL, Mosquées 370; EDHEM, Mosquées 59; İ. KUMBARACILAR, İstanbul Sebilleri. İstanbul 1938, 21; IA 40-41; İ. H. KONYALI, İstanbul Sarayları. İstanbul 1942, 201-202[2]; EYİCE, Guide No. 34: S. EYİCE,TSTAI 1 (1963) 43; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 23-25[1].

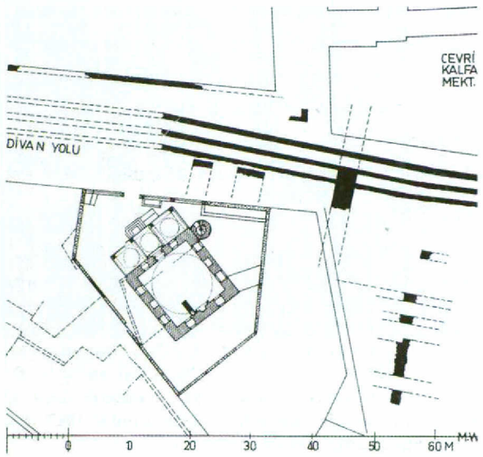

488. Firuz Ağa Camii'nin, Divanyolu'nun güney güzergâhındaki binaların yıkımından sonraki durumu.

489. Eski caddelerin akışı –çizilerek verilmiş– ve kanalizasyon çalışmaları sırasında gözlemlenen Mese'nin kanalları. Ö. 1:1000.

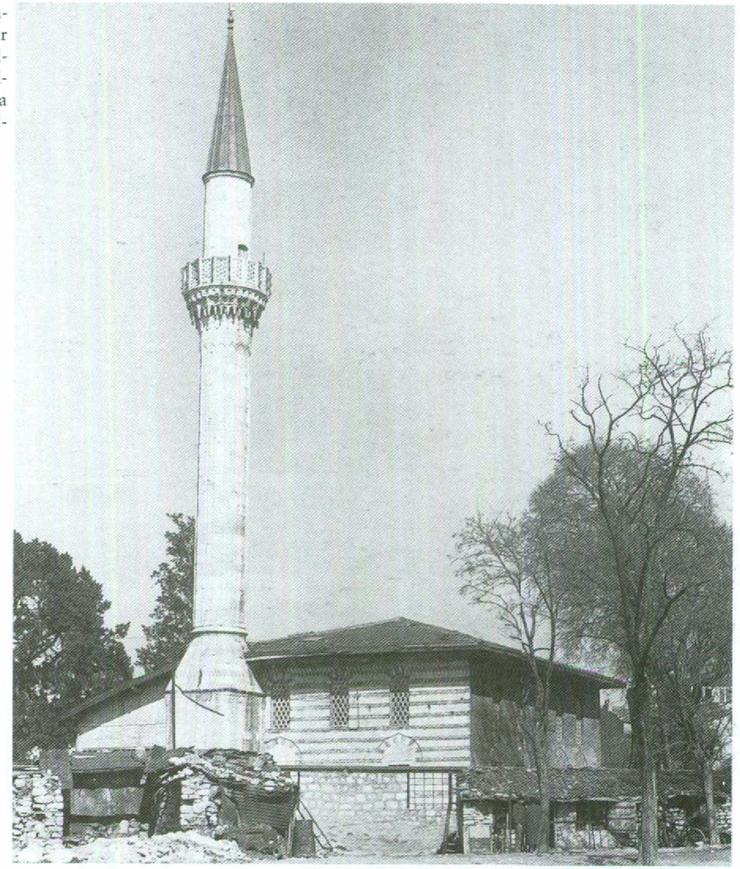

490. 1969 civarında caminin batıdan görüntüsü. Dış duvarlar pek çok Sinan yapısında olduğu üzere düzenli bir şekilde kesme kireçtaşı ve tuğla katmanları belli aralarla kullanılmıştır.

HACI EVHAD CAMİİ

Adları: Hacı Evhad Camii; Hacıvat Camii.

1575-1576 (983 H)

Vakıf belgelerine göre yapı Sinan tarafından, Kasap Hacı Evhadeddin'in emriyle inşa edilmiştir. Aynı kişi, caminin yanına bir tekke ve Yedikule'nin ortalama 300 m kuzeyine, kentin mezbaha tesislerinin olduğu bölgenin civarına bir hamam yaptırır [1].

19.-20. Yüzyıllar

1850 yıllarında tekke onarılır. Cami, 1920 yangınından sonra uzun süre kullanılmaz ve 1945 yılında onarılır.

HADÎKA I 85 (GOR IX No. 157; ÖZ I 64); EDHEM, Mosquées 60, 97-99; KONYALI, Sinan 89; A. S. ÜNVER, VakDerg 2 (1942) 248; A. M. SCHNEIDER, Yedikule. Oriens 5 (1952) 199[1], 205; EGLI, Sinan 127; EYİCE, Guide No. 143; S. EYİCE, TSTAI 1 (1963) 59; GOODWIN 279.

WOLFGANG MÜLLER-WIENER

İstanbul'un Tarihsel Topografyası

YKY

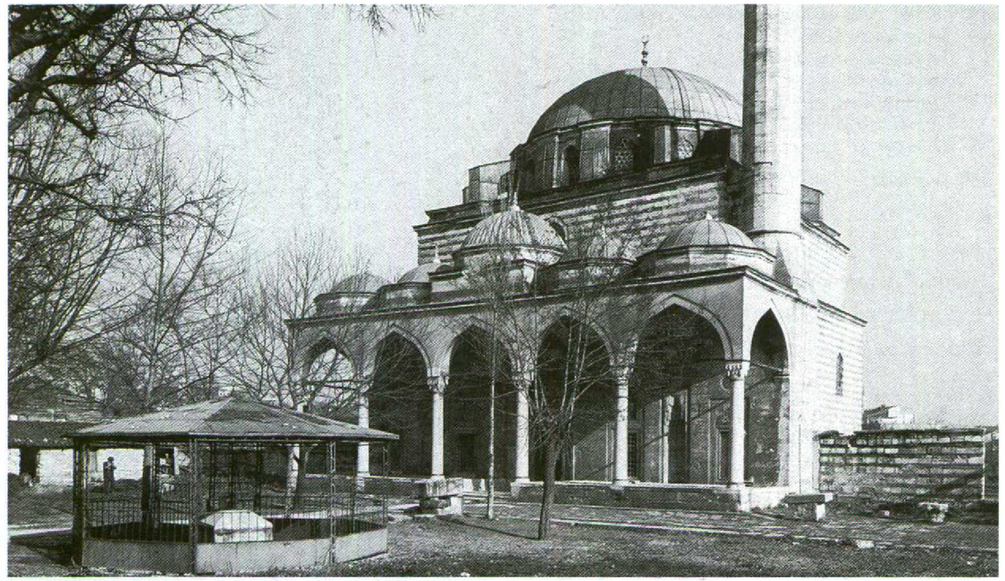

491. Caminn batıdan görüntüsü. Önde beş birimli bir soncemaat yeri. Pek çok ayrıntıyla, örneğin mukarnaslı nişleri ve zengin mukarnas süslemeleri bulunan kapısıyla bu cami diğer cami cephelerinden ayrılır.

492. Caminn, batısındaki Silivri Kapı ile konumu. (konun için krş., resim 332). Ö. 1:1000.

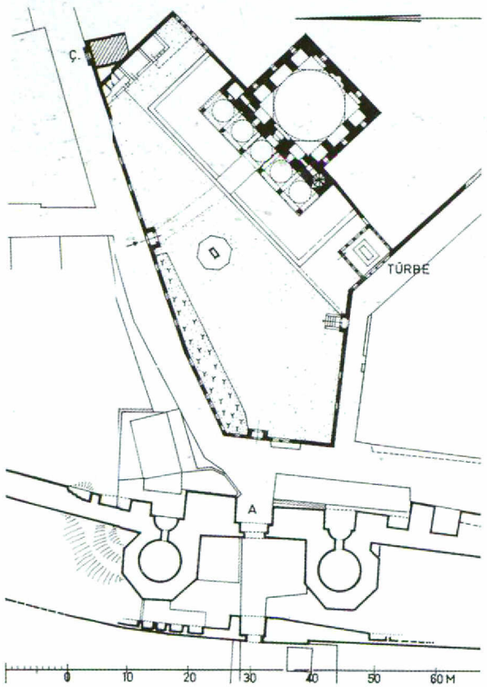

HADIM İBRAHİM PAŞA CAMİİ

Adları: Hadım İbrahim Paşa Camii; İbrahim Paşa Camii; Silivri Kapı Camii.

1551 (958 H)

1509 yılındaki depremin ardından etraflıca onarılan Silivri Kapı'nın yakınında Vezir Hadım İbrahim Paşa (ö. 1562/970 H) cami, medrese, türbe ve hamamdan oluşan bir külliye yaptırır. Külliye, Meryem Kilisesi'ne *τῆς Πηγῆς* (Balıklı Kilisesi) uzanan ve o zamanlar çok önemli bir caddenin üzerinde yer alır. Beş kısımlı ve üç tarafa açık soncemaat yeri olan kubbeli yapı Sinan tarafından inşa edilmiştir. Yapıldığı tarih kitabesinde yazmaktadır. Camiyi vakfeden vezir caminin yanındaki açık türbeye gömülür. Vakıf belgesi, 1560 (968 H) yılına aittir ve hem camiyi hem de Esekapı Mescidi ve Medresesi (→), bunların civarında bir mektep, Davut Paşa İmareti yakınında başka bir mektep, Yenikapı haricinde

493. Caminin arka cephesi. Solda vakfedenin mermerden yapılmış türbesi. Arkada Silivri Kapı'nın kulesi (36).

bir çeşme gibi İbrahim Paşa'nın diğer hibe ettiği yapıları da kapsar [1].

18.-20. Yüzyıllar

Bir olasılıkla 1648 yılındaki depremin verdiği zararların ardından 1763 yılında camide onarım çalışmaları yapılır ve minare yenilenir.

1912-1913 yılında kubbe kaplaması yenilenir ve caminin içi restore edilir.

HADÎKA I 29 (GOR IX No. 10; ÖZ I 75); GURLITT 75; Rapport Général de la Société des Amis de Stamboul 1913/1329 H; GABRIEL, Mosquées 389; EDHEM, Mosquées 78; A. ERDOĞAN, VakDerg 1 (1938) 29-33 [1]; İA 41-42; KONYALI, Sinan 92; EGLI, Sinan 68-69; EYICE, Guide No. 138; GOODWIN 243.

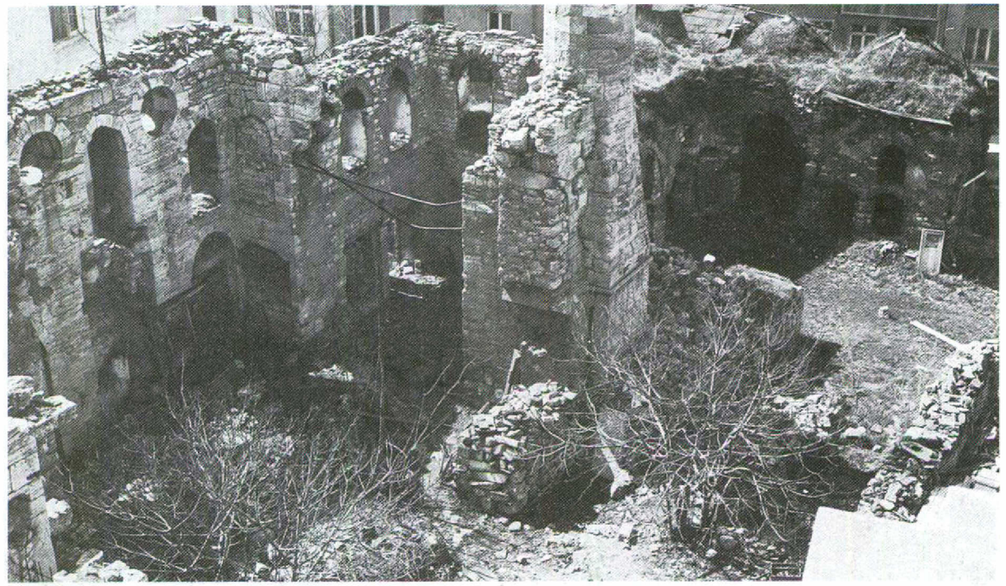

494. Caminn iç avlusuna bakış (1970 civarı).

HAFIZ AHMED PAŞA CAMİİ

Adları: Hafız Paşa Camii; Hafıziye Camii; Hafız Ahmed Paşa Camii.

1595 (1004 H)

Evliya Çelebi'nin (I-1, 169) vakıf sahibinin ölümü ile ilgili verdiği rivayete göre, Sadaret Kaymakamı Hafız Ahmed Paşa'nın (ö. 1613/1022 H) vakfına ait olan cami, Küçük Karaman Mahallesi'nde, Fatih Camii'nin yanına inşa edilir. Cami, medrese, darülkurra ve sebilden oluşan bir külliyenin parçasıdır. Ancak 1609 (1018 H) yılında caminin su gereksinimi sağlanır [1].

Antoine Galland 1672-1673 yılında vakfa ait bir kütüphaneden bahseder.

20. Yüzyıl.

1918 yılındaki kent yangınının ardından yapı harap bir durumda, yeni oluşturulan yerleşim bölgesinin içinde kalmıştır.

Hadîka I 87-88 (GOR IX Bo. 162; Öz I 66); A. Refik, Hicrî Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı. İstanbul 1931, 34-35[1]; İ. Kumbaracılar, İstanbul Sebilleri. İstanbul 1938, 21; N. Poroy, İstanbul'da Gömülü Paşalar. İstanbul 1947, 32-33; Eyice, Guide No.109; F. Ayanoğlu, VakDerg 8 (1969) 333.

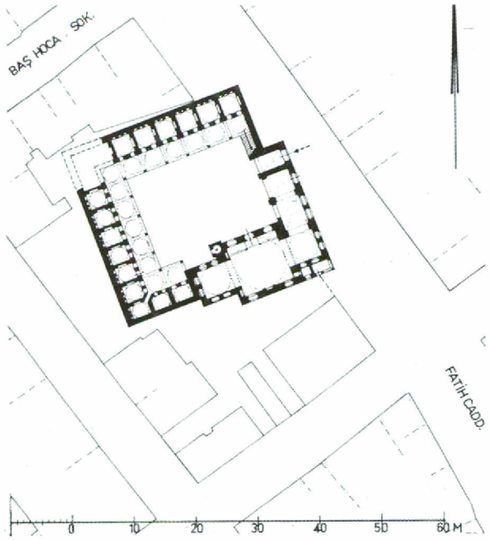

495. Yeni caddeler ağında caminin konumu. Ö. 1:1000.

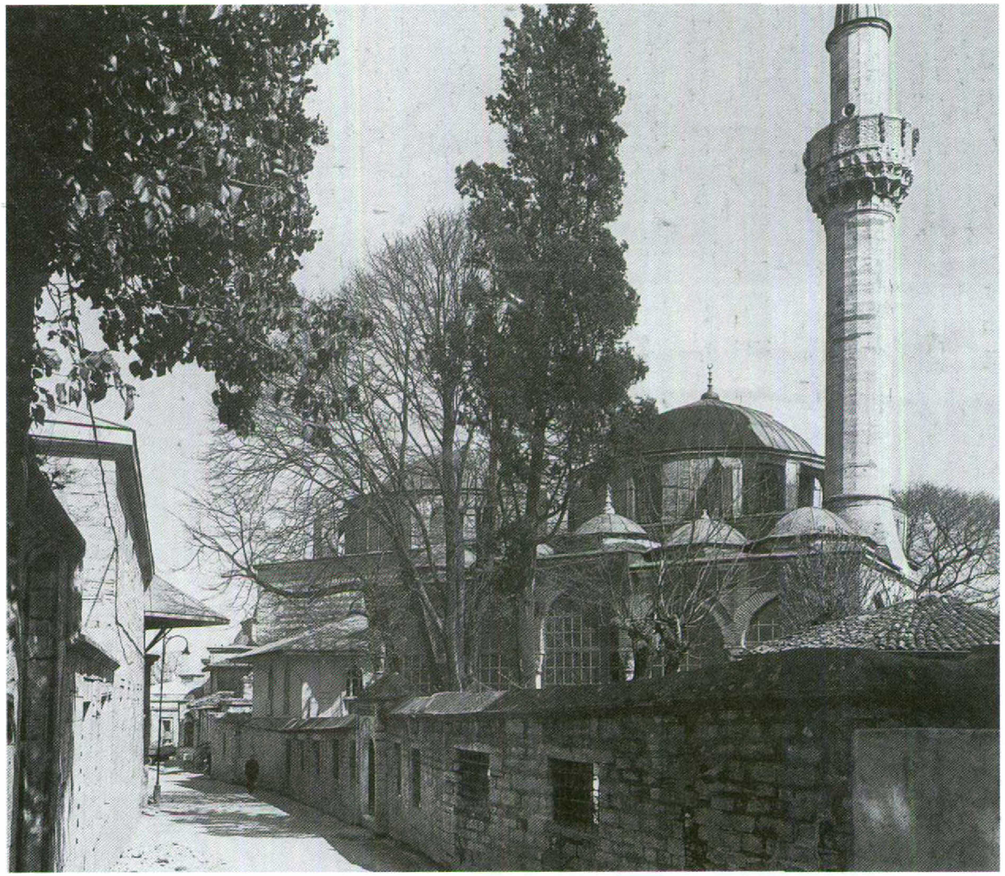

496. Haseki Caddesi'nden doğuya bakış. Cami sağda ve arka planda Bayram Paşa Tekke ve Medresesi.

HASEKİ CAMİİ

Adları: Haseki Camii; Haseki Hürrem Camii.

16. Yüzyılın İkinci Çeyreği

Bir dönemki Arkadios Forumu'nun (→) civarında ve ne olduğu tam bilinmeyen bir bölgede Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan (ö. 1572/980 H) tarafından Avrat Pazarı yakınlarında 1539 (945 H) yılında yapımı biten cami, medrese, mektep, çeşme, imaret ve darüşşifadan (1550/958 H) oluşan büyük bir yapı grubu inşa edilir. Bazı karşıt fikirler olsa da [1] mimarın saray mimarı Sinan olduğu düşünülür.

17. Yüzyılın Birinci Yarısı / 18. Yüzyıl

Sultan I. Ahmed döneminde, 1612 (1021 H) yılında cami, Hasan Bey tarafından ikinci ve eşit büyüklükteki kubbeli bir mekân ilavesi ile büyütülür.

1634 (1044 H) civarında, kaymakam ve daha sonraki Sadrazam Bayram Paşa (ö. 1638/1048 H) tarafından caminin hemen doğusuna medrese, tekke, türbe ve sebilden oluşan bir yapı grubu in-

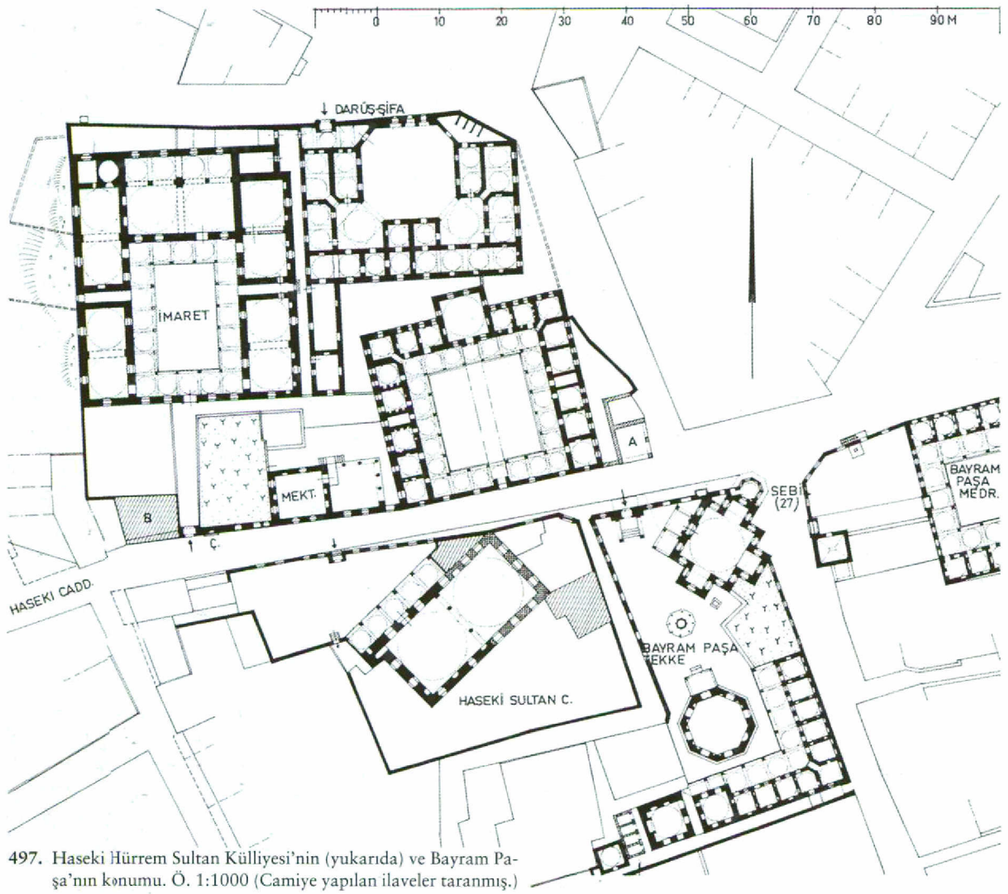

497. Haseki Hürrem Sultan Külliyesi'nin (yukarıda) ve Bayram Paşa'nın konumu. Ö. 1:1000 (Camiye yapılan ilaveler taranmış.)

şa edilir. Haseki Camii'nin civarı ve külliye 1660 yılındaki kent yangınında zarar görür [2]. 1693 (1105 H); bir olasılıkla da yapı ile ilgili harcamalara göre, 1727 (1140 H), 1755 (1169 H) ve 1782 (1196 H) harcamalara göre, 1762 ve 1770 yılındaki yangınlar da başka zararlara yol açmıştır [3].

19.-20. Yüzyıllar

1884 yılında hastahane başka bir binaya taşınır ve bu binada 1892 yılında yeni bir hastahane (Haseki Hastahanesi) kurulur. Haseki Hastahanesi, 1894 yılında depremden zarar gören Darüşşifa'nın yerini almıştır. Yapı 1910-1913 yılında tümüyle onarılır, ancak etrafındaki binalarla 13.6.1918'deki kent yangınında yeniden zarar görür. Cami de 1894 yılındaki depremde harap olur.

Cami ve imaret günümüze kadar kendi işlevlerini sürdürmeye devam eder. 1940-1950 yıllarındaki etraflıca bir onarımın ardından darüşşifa sağlık evi olarak düzenlenir. Medrese kısmen harap durumdadır. 1971-1972 yılında yapılar turistik amaçlarla kullanılmak üzere onarılır.

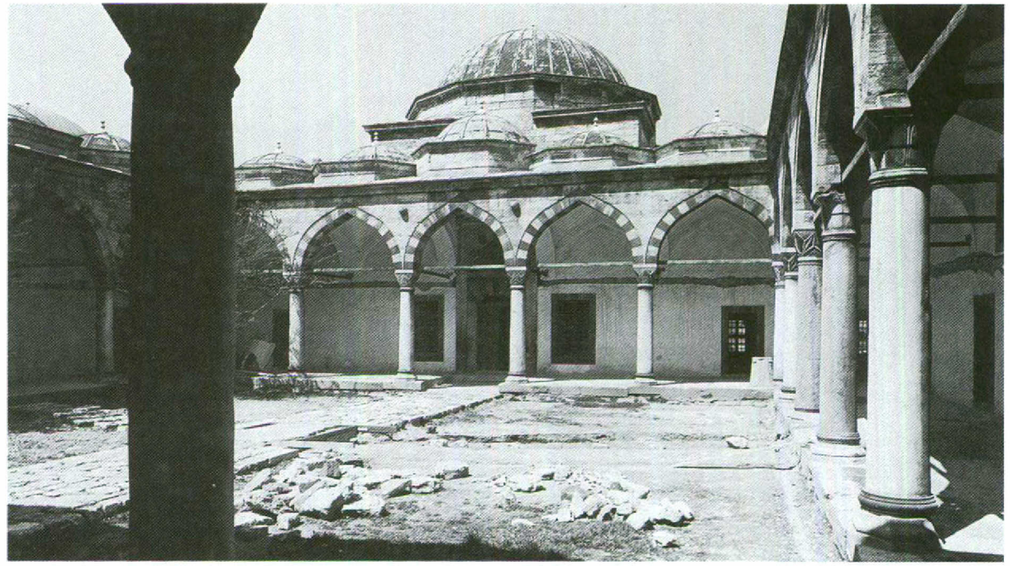

498. Onarım sırasında medresenin iç avlusunun güneydoğudan görünümü.

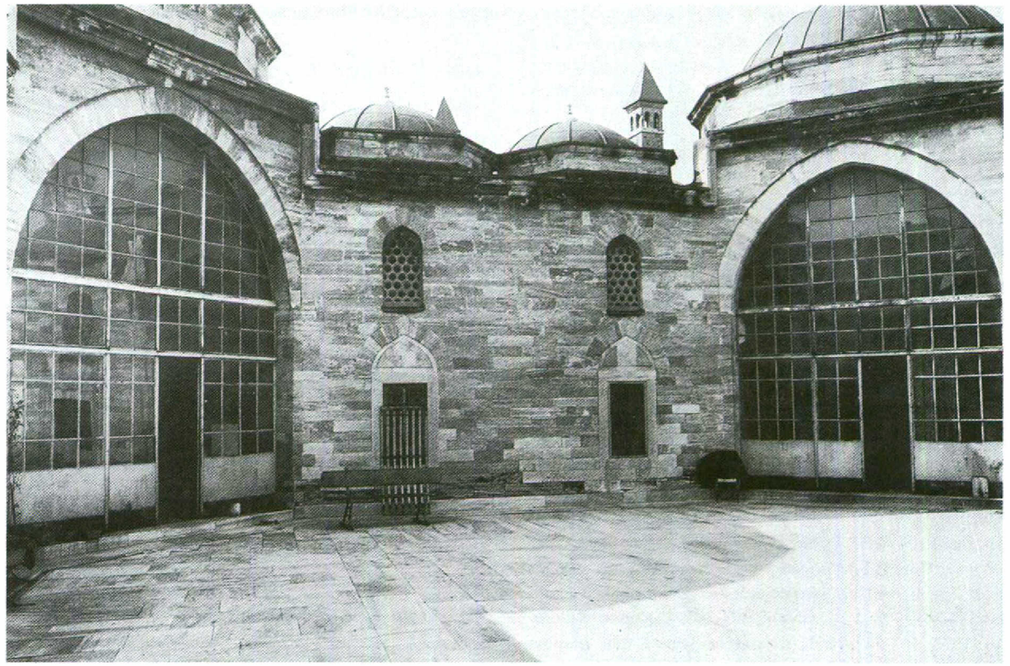

499. Yapının her iki kısmına da bağlanan ve eskiden açık olan eyvan alanıyla Darüşşifa'nın iç avlusu.

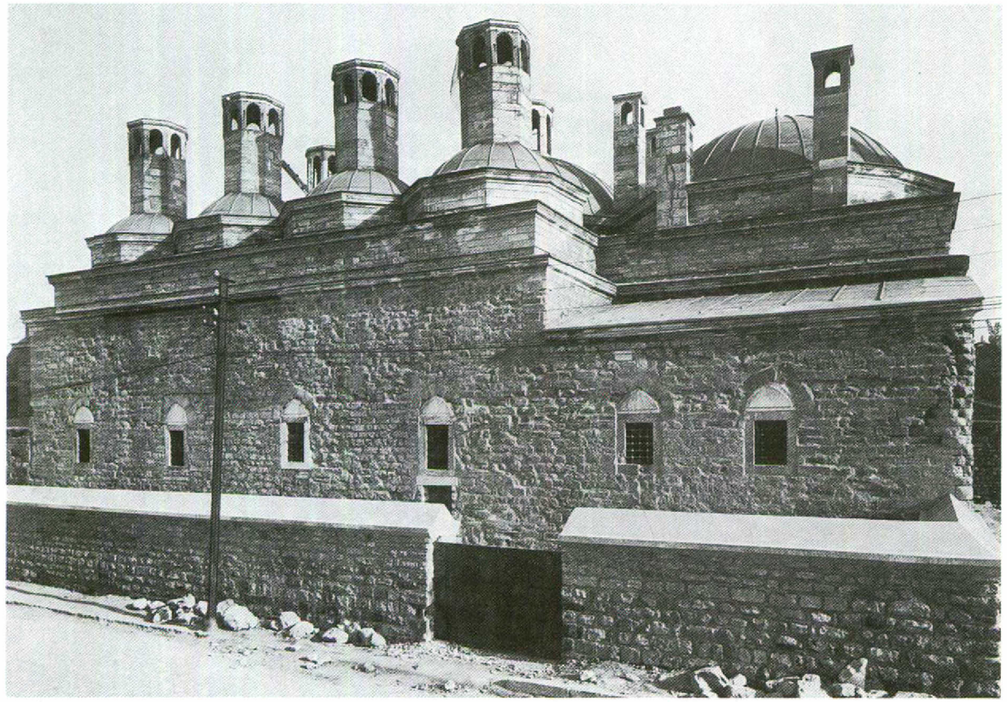

500. İmaretin kuzey cephesi ve burada yer alan mutfak mekânı. Bunların kubbeleri, Topkapı Sarayı'nın mutfak yapıları gibi kalın bacalara sahiptirler.

Cami:
HADÎKA I 101 (GOR IX No. 197; ÖZ I 68); SKBYZ I 292; GURLITT 69; GABRIEL, Mosquées 370; EDHEM, Mosquées 73-74; EGLI, Sinan 58-61[1]; EYİCE, Guide No. 128; CEZAR, Yangınlar 337-341, 392 [2]; GOODWIN, 204-206; A. KURAN, Belleten 38 (1973) 547-548; N. TAŞKIRAN, Hasekinin Kitabı. İstanbul Haseki Külliyesi. İstanbul 1972[3]; SÖZEN 168.

Darüşşifa:
A. S. ÜNVER, 400 Yıldönümü Dolayısıyla Haseki Hastahanesi (İstÜnivTıp Tarihi Enst 16) İstanbul 1939; B. N. ŞEHSUVAROĞLU, İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız (İstFetihDernNeşr 21) İstanbul 1953, 67-70; A. TERZIOĞLU, Mittelalterliche islamische Krankenhäuser (Diss. TU Berlin) Berlin 1968, 234-236; G. GÜREŞSEVER, Haseki Darüşşifa. Sanat Tarihi Yıllığı 5 (1972/73) 101-117

501. İshak Paşa Mescidi ve ona ait hamama güneybatıdan bakış (1920 civarı).

İSHAK PAŞA CAMİİ

1483 (888 H) Civarı

İki kere vezirlik yapmış olan Sadrazam İshak Paşa (1469-1472; 1481-1482) Cebehane'den Ahırkapı'ya giden caddede, külliyenin inşasından birkaç yıl önce bitirilen Topkapı Sarayı (→) surlarının hemen önünde, küçük bir cami, hamam ve dört dükkândan oluşan bir vakıf külliyesi yaptırır.

18.-20. Yüzyıllar

Kitabeye göre caminin onarımı 1731-1732 (1144 H) yılında Bağdat'lı Yahya Ağa tarafından yapılır. Bir olasılıkla 1808 yılındaki yangının verdiği zararın ardından cami, 1811 (1226 H) yılında Sultan III. Selim'in üçüncü kadını tarafından yeniden onartılır. 1912 yılındaki kent yangınının ardından hamam askerî depo olarak kullanılır. Cami kalıntısı 1951 yılında onarılır ve 1973 yılında camiyi çevreleyen yeni bir duvar yapılır. Hamam günümüzde harap durumdadır.

Cami:
HADÎKA I 26 (GOR IX No. 5; ÖZ I 77); WIEGAND-MAMBOURY, Kaiserpaläste 35; K. BITTEL, IstMitt 5 (İstanbul 1942) 159-160; AYVERDİ, Fatih Devri 172; V. TAMER, İshak Paşa'nın Vakfiyeleri ve Vakıfları. VakDerg 4 (1958) 107-124; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 5-8; AYVERDİ, OMFD III 425-427.

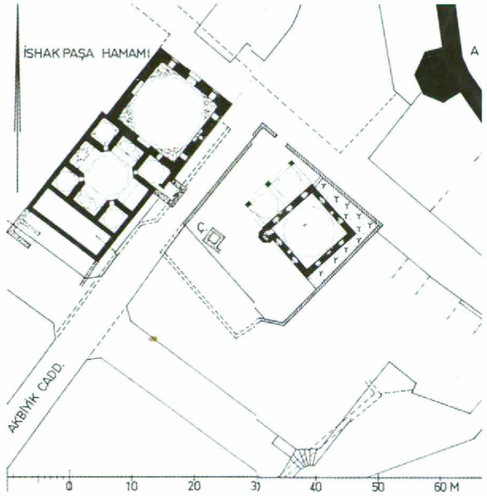

502. Caminin konumu: Sarayı çevreleyen duvarlar (A); eski caddeler çizgilerle verilmiştir. Ölçek: 1:1000.

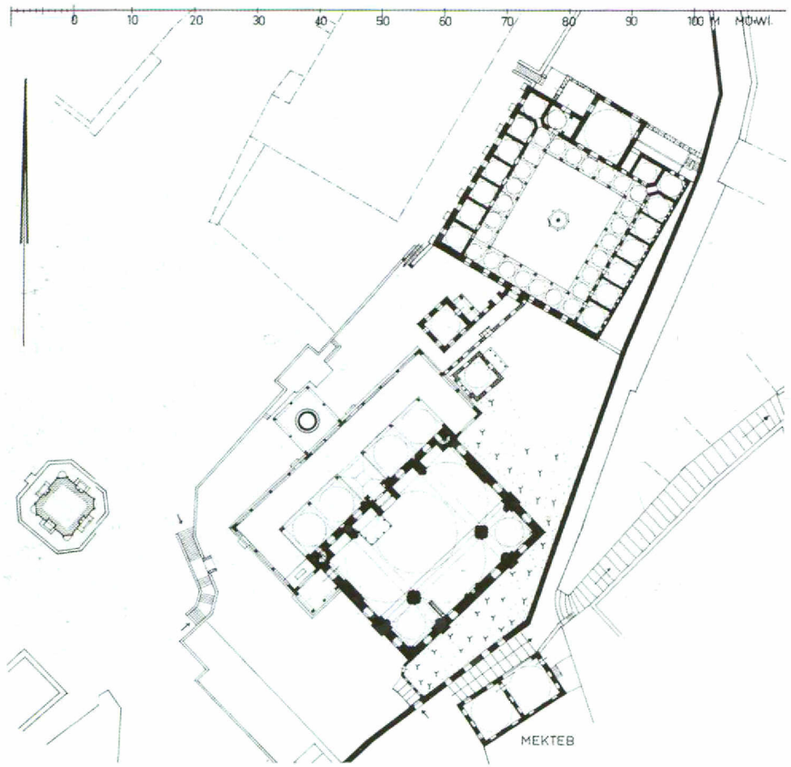

503. Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Külliyesi'nin günümüzde hâlâ duran yapılarının konumları. Ö. 1:1000.

İSKELE CAMİİ

Adları: İskele Camii; Mihrimah Sultan Camii.

1548 (954 H)

Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan, Üsküdar İskelesi'nin yakınına medrese, imaret, mektep ve camiden oluşan bir külliye vakfeder. Külliyenin mimarı, Sinan'dır. Üç tarafındaki yarım kubbelerle çevrelenen ana kubbe, alçak bir sahil arazisinin üzerinde yükselen bir terasa yapılmıştır. İkinci soncemaat yerinin sundurması uzatılarak öndeki şadırvanın da üstünü kaplaması özellikle göze çarpar. Medrese ve mektep bilinen biçime sahiptir.

16. Yüzyılın İkinci Yarısı

Caminin arkasında Mihrimah'ın eşi Rüstem Paşa'nın akrabaları için mezarlar yapılmıştır. Bunların arasında Sinan Paşa da vardır (ö.1553/961 H).

17. Yüzyılın Sonu / 18. Yüzyıl

Terasın istinat duvarının önüne 1680 (1092 H) yılında bir çeşme yapılır. 1722 (1134 H) yılında, civarda çıkan bir yangında, pazar bölgesinin bazı bölümlerinin yanı sıra, bitişikteki küçük hamam ve külliyenin tabhanesi de zarar görür [1]. 1728 (1141 H) yılında, caminin önündeki meydanda yer alan büyük çeşme, Sultan III. Ahmed'in hayratı olarak Başmimar Mehmed Ağa tarafından inşa edilir [2].

504. Sahil terasında yapılmış yapı grubunun batıdan görüntüsü. Ön planda Sultan III. Ahmed'in 1728 yılında yaptırdığı çeşme.

505. Medresenin iç avlusu ve dershanenin güneybatıdan görüntüsü.

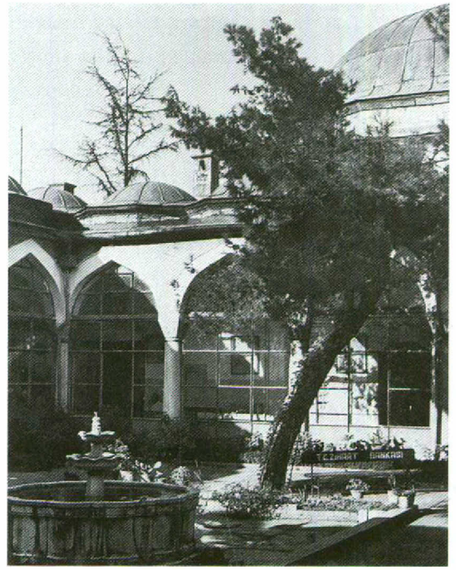

506. Medresenin ana kapısı ve eski, iki türbe ile çevrelenmiş giriş yolunun güneybatıdan görüntüsü.

507. İskele Camii'nin üç tarafından yarım kubbelerle desteklenmiş ana kubbesinin güneydoğudan görüntüsü. Arka planda Dolmabahçe Camii ve Dolmabahçe Sarayı.

1954-1960

Caminin önündeki meydanın yapılmasıyla birlikte caminin onarımına yönelik önlemler alınır. Minare ve soncemaat yerlerinin çatıları yenilenir.

HADÎKA II 186 (GOR IX No. 751; ÖZ II 47); GURLITT 80; GABRIEL, Mosquées 383; EDHEM, Mosquées 75-76; İA 68-70, 119; TANIŞIK, Çeşmeler II 284, 322; KONYALI, Sinan 167; EGLI, Sinan 66-68; EYICE, Guide No. 179 ve 180; M. ERDOĞAN, Lale Devri Baş Mimarı Kayserili Mehmed Ağa. İstanbul 1962, 9[2]; CEZAR, Yangınlar 350[1]; GOODWIN, 212-214; SÖZEN 170-171.

İSKENDER PAŞA CAMİİ

Adları: İskender Paşa Camii; Terkim Camii.

16. Yüzyılın Başı (1505 ?)

Cami, yeniçeri kışlalarının (Yeni Odalar) civarında, vezir ve o dönemki Bosna valisi İskender Paşa (ö. 1506/912 H) tarafından inşa ettirilir. Vakıf belgeleri bir yıl önceden (1505/911 H) hazırlanmıştır.

Üç kubbeli bölümden oluşan soncemaat yeri ve kalın minaresi ile kubbeli yapı kısmen devşirme malzemeden (soncemaat yerinin sütunları ve sütun başlıkları) yapılmıştır.

18. Yüzyıl

1766 (1179 H) yılındaki depremde zarar gören yapı, kapının üstündeki kitabenin de gösterdiği üzere aynı yıl onarılır. Minarenin üst yapısı da bu dönem yapılmıştır.

19.-20. Yüzyıllar

1887 (1305 H) yılında onarılan ve 1918'deki kent yangınında bir kez daha zarar gören cami 1935-1937 yılında yeniden yapılır. 5-6 katlı modern yapılar arasında kalan ve çevresi de değişmiş külliyenin mimari açıdan etkisi tümüyle kaybolmuştur.

HADÎKA I 69 (GOR IX No. 111; ÖZ I 146); EDHEM, Mosquées 69-70; İA 50-52; EYICE, Guide No. 115; SÖZEN 218.

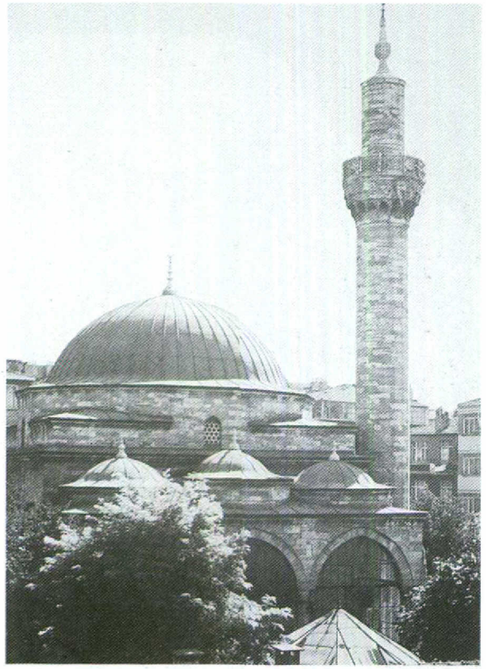

508. Günümüzde tümüyle yeniden yapılanmış yerleşim bölgesinde yer alan camiye kuzeybatıdan bakış.

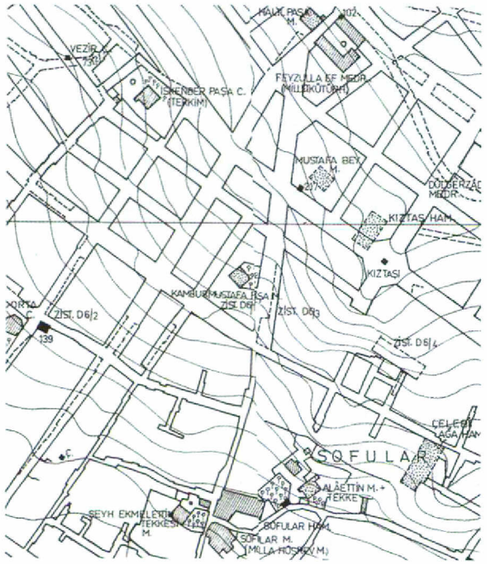

509. Kent planının D5 (yukarıda) ve D6 plan bölgelerinden kesit. Ö. 1:5000. (yukarıda plan 483'e, sağda ise plan 309'a bağlanıyor).

510. İvaz Efendi Camii'nin kuzeybatıdan 1970 civarında genel görüntüsü.

İVAZ EFENDİ CAMİİ

Adları: Ayvaz Efendi Camii, İvaz Efendi Camii.

1586 Öncesi

Cami, medrese, mektep ve çeşmeden oluşan külliye, Alanya'lı Kazasker Manav Avuz (İvaz) Efendi (ö. 1586/994 H) tarafından yaptırılmıştır. Tek kubbeli caminin Sinan tarafından inşa edildiği düşünülür, ama Mustafa Sâ'i'nin listelerinde böyle bir bilgi geçmez. Üç tarafı açık bir soncemaat yerinden meydana gelen yapı, eski Blakhernai Sarayı'nın temellerinden oluşmuş terasın üzerinde yer alır.

18. Yüzyıl

Yapının, 1729 ve 1782 yıllarında o bölgede çıkan yangınlardan etkilendiği düşünülür, çünkü alışılmadık biçimde batı cephesinin dış köşelerinde yer alan caminin girişleri yaklaşık 18. yüzyıl sonu, 19. yüzyıl başı yapılan bir değişikliğin izlerini taşımaktadır.

19.-20. Yüzyıllar

19. yüzyılda soncemaat yeri yıkıldıktan sonra, 1940-1950 yıllarında ana kapıların önündeki ahşap camekânlar ortadan kalkar.

1894 depreminde zarar gören cami ve minare son dönemlerde yenilenir ve günümüzde modern biçimde duvarla çevrilmiş bir bölgede yer alır.

HADÎKA I 147 (GOR IX No. 303; ÖZ I 78); Osman. Lloyd 10.6.1918; M. ZIYA, İstanbul ve Boğaziçi II 127; A. M. SCHNEIDER, Oriens 4 (1951) 110; EYİCE, Guide No.97; S. EYİCE, TSTAI 1 (1963) 58; GOODWIN 259-261.

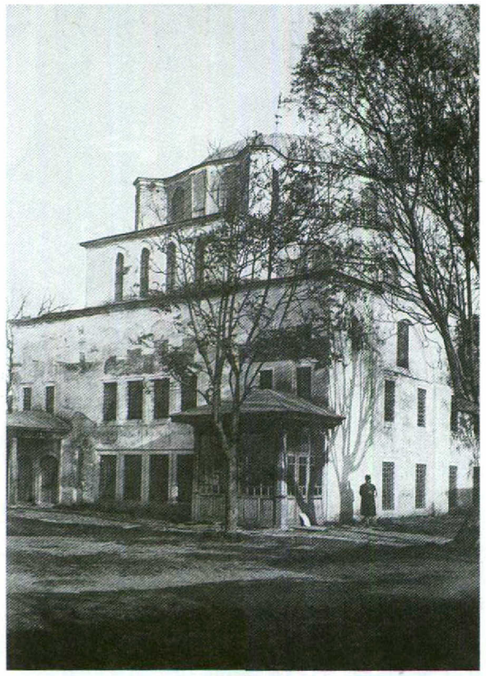

511. Caminin çıkıntılı olarak nşa edilmiş ana kapı kısmıyla görüntüsü (1935 civarı).

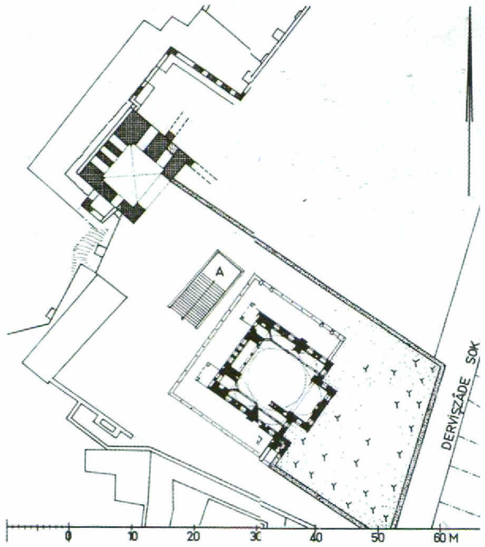

512. Caminin (siyah) ve 1186-1887 yılında Isaak Angelos tarafından yaptırılmış kulenin (B 14) (çapraz taranmış) üst kısmının konumu. A: Anemas Zindanı'na giden merdiven. Ö. 1:1000.

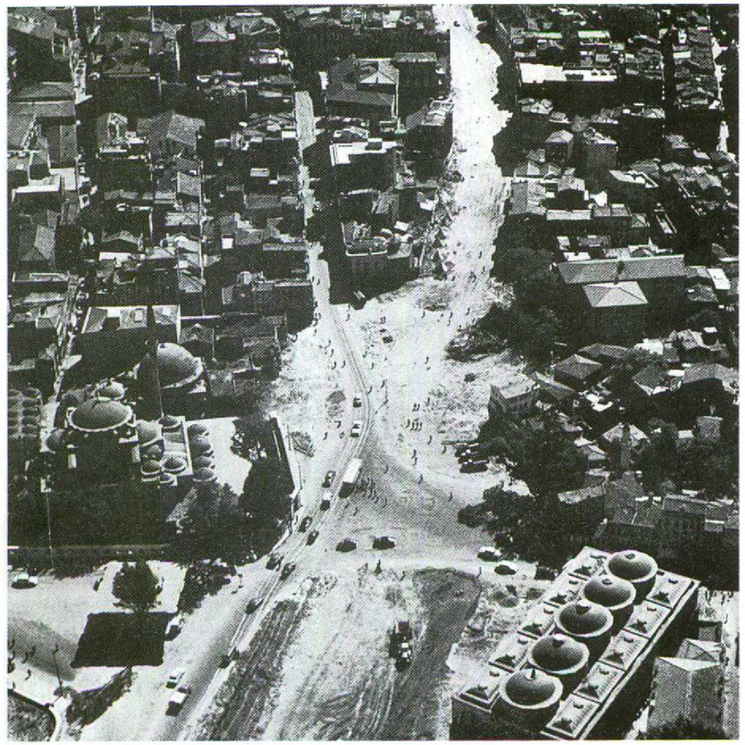

513. Tophane bölgesine 1958-1959 yıllarında cadde inşası çalışmaları sırasında bakış. Kılıç Ali Paşa Camii ve hamam (solda) ve Tophane (sağ aşağıda).

KILIÇ ALİ PAŞA CAMİİ

Adları: Kılıç Ali Paşa Camii; Tophane Camii.

1578-1583 (986-991 H)

(Kaptanpaşa)Kapudanpaşa Kılıç Ali Paşa (ö. 1587/995 H), Galata'nın doğu kapısı ve eski Tophane (bkz., resim 410) arasında sahil kenarında, saray mimarı Sinan'a cami, sebil, medrese, türbe ve hamamdan oluşan bir külliye inşa ettirir. Topkapı Sarayı'nın (→) tam karşı yönünde inşa edilen bu külliye konum açısından önemlidir. Plan ve yapı açısından Aya Sofya Camii'nin bir benzeri olan bu cami, yapı belgelerine göre 1580 (988 H) yılında biter, ama külliyedeki işler daha uzun sürer. 1583 yılında Sultan II. Selim, Venedikli Bailo P. Contarini'nin notlarına göre yeni camiyi ziyaret eder (Relaz III 3, 224); hamam o zaman daha inşa halindedir [2].

17.-18. Yüzyıllar

Cami etrafındaki kalabalık bölgeye 1636 (1046 H) yılında Vezir Mustafa Paşa tarafından bir sebil yaptırılır. Sebil günümüze kadar gelmemiştir. 1732 (1145 H) yılında Sultan I. Mahmud, caminin kuzeyindeki barakalarla dükkânları yıktırır ve gümrük emini Ahmed Ağa tarafından zengince dekore edilmiş bir çeşme yaptırır. Bu çeşmenin suyu, Azapkapı ve Fındıklı'daki çeşmeler gibi, aynı dönemde yapılan Taksim tesisinden temin edilir [3].

19.-20. Yüzyıllar

Bursalı Tevfik'in 1912 (1331 H) tarihli kitabesinden anlaşıldığına göre, caminin iç mekânı 19. yüzyılda restore edilir. Bunu 20. yüzyılın başlarındaki restorasyon çalışmaları izler. Aynı belgeye göre, 1938-1939 yıllarında caminin dış cephesi onarılır. Külliyenin civarı 1957-1959 yılındaki caddeyi genişletme çalışmalarında büyük ölçüde değişir.

514. Kılıç Ali Paşa vakıf külliyesinin konumu. Cami ortada yer alır. Hamam batısında, medrese ise güneyindedir. Bahçede, caminin arka tarafında türbe bulunur. Ö.1:1000.

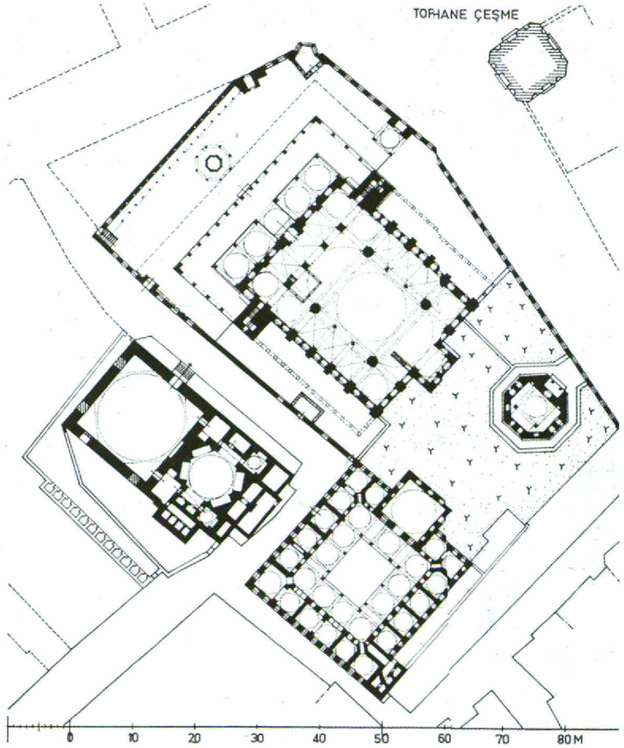

Cami:
HADİKA 58 (GOR IX No. 664; ÖZ II 39-40); Oriental. Seminar Kiel, Deutsche Übersetzungen türk. Urkunden 4 (Kiel 1920) Nr. 54[1], 57[2]; GURLITT 85; GABRIEL Mosquées 376-378; EDHEM, Mosquées 107-110; İ. KUMBARACILAR, İstanbul Sebilleri. İstanbul 1938, 8-9; İA 54-55; SCHNEDER-NOMIDIS, Galata 33, 36, 40; KONYALI, Sinan 132; EGLI, Sinan 103-105; EYİCE, Guide No. 165, 166; S. EYİCE, TSTAI 1 (1963) 57; GOODWIN 287-288; SÖZEN 205-208.

Hamam:
GLÜCK, Bäder 160, 172; K. KLINGHARDT, Türkische Bäder. Stuttgart 1927, 65.

Çeşmeler:
Z. ORGUN, Tophane Çeşmesi. Arkitekt 9 (İstanbul 1939) 228-231[3]; TANIŞIK, Çeşmeler II 103 (No. 76); GOODWIN 287, 374-375.

515. Kılıç Ali Paşa Camii'nin batıdan görüntüsü.

516. Kılıç Ali Paşa Camii'nin kuzeydoğudan görüntüsü. Ön planda 1732 tarihli Tophane Çeşmesi.

517. Batıdan kent bölgesine bakış. Ortada Mahmud Paşa Camii. Arka planda Aya İrini ve Aya Sofya.

MAHMUD PAŞA CAMİİ

1462-1463 (867 H)

Adı kesin olarak bilinmeyen bir kilisenin yerine [1] ve o dönem daha yoğun olarak işlev gören zanaatkârlar bölgesinin ortasına (bkz., resim 393), Yunan-Sırp soylu kesiminden gelen (Angeloi) Sadrazam Mahmud Paşa bir cami yaptırır. Vakıfla bağlantılı olarak bir hamam (1466-1467), türbe (1473-1474/878 H), medrese (1472-1473/877 H), bunlara ek mektep, imaret, çeşme ve bir olasılıkla bitişikteki Kürkçü Hanı [2] yapılır. Çevre ticarî kuruluşlarla kaplanmış olduğu için imaret ve mektebin konumu bilinmez.

Cami, planında Sultan I. Murad'ın 1365 yılında başlattığı ve I. Bayezid'in 1390 (793 H) yılında Bursa'da yaptırdığı camilere benzer. İki kubbeli ana mekânın üç yanında çok bölümlü, yanları geçitlerle ayrılmış, üstleri kubbeli bir dizi mekânlar çevreler. Bu odalarda (tabhane) dervişler kalırlar. Batıda ise beş birimli bir soncemaat yeri bulunur.

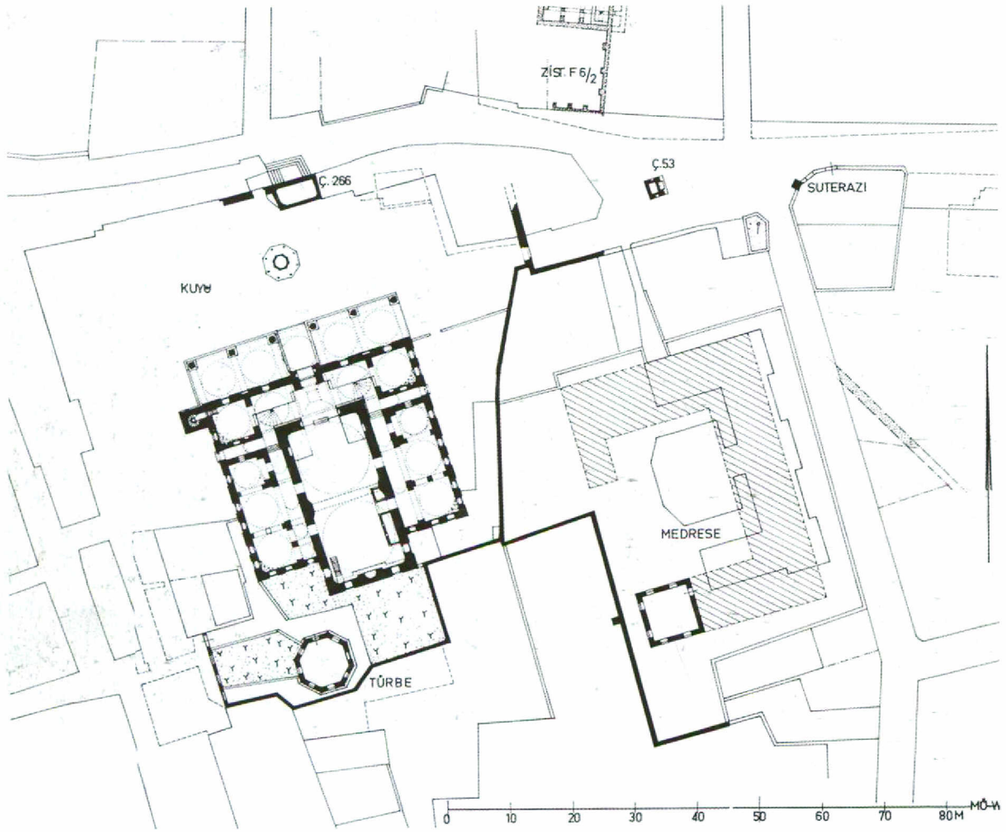

518. Cami ve türbe ile (siyah) vakıf külliyesinin konumu. Bir dönemki medresenin konumu taranmış olarak verilmektedir. Ö. 1:1000. Bögenin kuzey bölümünde 1828 (1244 H) yılında II. Mahmud tarafından yaptırılan Ç 266 ve Ç. 53 çeşmeleri yer alır (1605 ve 1621 yılından kalan kitabelere göre).

Caminin arkasında yer alan türbe, üstü kubbeli bir oktogondur. Bursa'daki örnekleri gibi renkli çinilerle süslermiştir. Camiyi vakfeden hayırsever kişi 1474 (879 H) yılında katledilir ve buraya gömülür. Bir dörem vakfa ait olan medrese ve önündeki dükkânla harap durumdadır. İstanbul'da ve başka yerlerde sahip olduğu mülkleri bildiren vakıf belgesi 1473 (878 H) yılında kaleme alınmıştır.

17.-18. Yüzyıllar

Cami ve civarındaki Mahmud Paşa Çarşısı, kent yangınları (1652/1062 H, 1660/1070 H [GOR VI 83], 1680, 1688/1099 H, 1726/1139 H [3]) nedeniyle zarar görür.

Belki de 1755 (1168 H) yılındaki yangında zarar görmüş cami, 1755-1756 (1169 H) yılında Sultan III. Osman'ın emriyle medrese ve kütüphane ile birlikte onarılır. 1766 (1179 H) depremini 1785 (1199 H) yılındaki onarım izler.

19.-20. Yüzyıllar

1827 (1243 H) yılındaki yangının ardından 1828-1829 (1244 H) yılında cami yenilenir. Bu süreç boyunca eski soncemaat yerinin sütunları, son

519. 19. yüzyılın başında olasılıkla büyük ölçüde değiştirilmiş soncemaat yerine kuzeydoğudan bakış. Arka planda Nuruosmaniye Camii.

520. Üst kısmı, kireç taşına yerleştirilmiş siyah ve mavi çini levhalarıyla süslenmiş türbe.

derece çirkin taş payelerle değiştirilir. Az sonra (1835/1251 H) Sultan II. Mahmud'un emriyle bir hünkâr mahfili yapılır. Ancak bu, yeni onarım çalışmaları sırasında kaldırılır.

20. yüzyılın başında medrese, eski dershane dışında yıkılır. 1936-1940 yıllarında cami ve 1953 yılında hamam (→) bir kere daha yenilenir. 1964-1965 yılında çevredeki yapı çalışmalarında Bizans yapılarının kalıntıları bulunur. Ancak bunlar topografik bir bilgi vermemektedirler (6. yüzyıldan sarnıç F 6/2 ve bir stylobatın va granit sütununun kalıntıları. Bunların altında siyah renkte cilâlanmış antik seramik [4]).

Cami:

HADİKA I 191 (GOR IX No. 408; ÖZ 98-99); SKBYZ I 537-538; Constantiniade 109; E. JACOBSTHAL, Das Mausoleum des Mahmut Pascha in K. Deutsche Bauzeitung 1888, 469; GURLITT 62; A. REFİK, Hicrî Onikinci Asrda İstanbul Hayatı. İstanbul 1930, No. 217; GABRIEL, Mosquées 363-364; EDHEM, Mosquées 46-47; İA 59-62; E. DIEZ Türk Sanatı. İstanbul 1946, 207; M. AYAŞLIOĞLU, İstanbul'da Mahmud Paşa Türbesi. Güzel Sanatlar Mecm 6 (1949) 148-158; AYVERDİ, Fatih Devri 18, 174-187; EYİCE, Guide No. 25; A. S. ÜNVER, Mahmud Paşa Vakıfları ve Ekleri. VakDerg 4 (1958) 65-76; CEZAR, Yangınlar 336, 340, 342, 343, 352, 36)[3]; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 42-49 (No. 269-298)[2]; S. EYİCE, İktisat FakMecm 23 (İstanbul 1962/63) 1-80 (42).

Civar Buluntuları:

N. FIRATLI, AAMusIst 13/14 (1966) 226-228 [4].

521. Mehmed Ağa vakıf külliyesinin batıdan görünüşü.

522. Mehmed Ağa vakıf külliyesinin konumu. Ö. 1:1000.

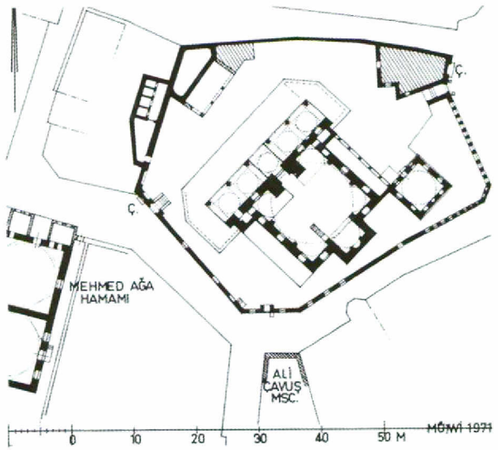

MEHMED AĞA CAMİİ

1585 (993 H)

Cami, türbe ve hamamdan oluşan külliye Çarşamba'da Darüssaade ağası Mehmed Ağa (ö. 1590/999 H) tarafından vakfedilir. Yanlışlıkla Sinan'a atfedilen yapı, kitabelerde adı geçen Davut Ağa'nın ilk eserlerinden biridir [1].

Caminin hemen arkasında vakıf türbesi yer alır. Vakfa ait olan çifte hamam 1586 (994 H) yılında yapılır. Cami ile ilgili vakıf belgeleri ve Mehmed Ağa'nın İstanbul ve varoşlarda vakfettiği diğer pek çok yapı ile ilgili belge 1590 (999 H) yılında hazırlanmıştır.

18.-20. Yüzyıllar

Tam bilinmeyen bir tarihte cami yangında zarar görür ve soncemaat yeri harap olur. Caminin tamiri yapılırken soncemaat yerinin de sütunları demir halkalarla sağlamlaştırılır. 1938 yılında cami onarılır.

HADÎKA I 197 (GOR IX No. 420; ÖZ I 100-101); GABRIEL, Mosquées 371; EDHEM, Mosquées 112-113; İA 63-65; M. ERDOĞAN, Mimar Davud Ağa Hayatı ve Eserleri. Türkiyat Mecm 12 (1955) 187-188[1]; EYİCE, Guide No.106; GOODWIN 257, 293, 335.

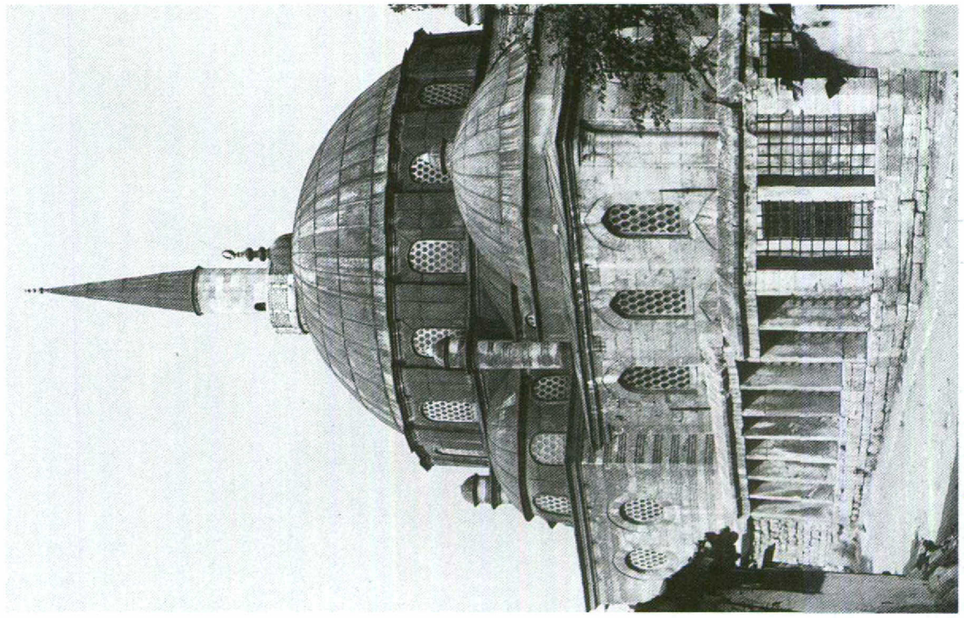

524. Vakıf türbesinin ve caminin doğudan görünümü.

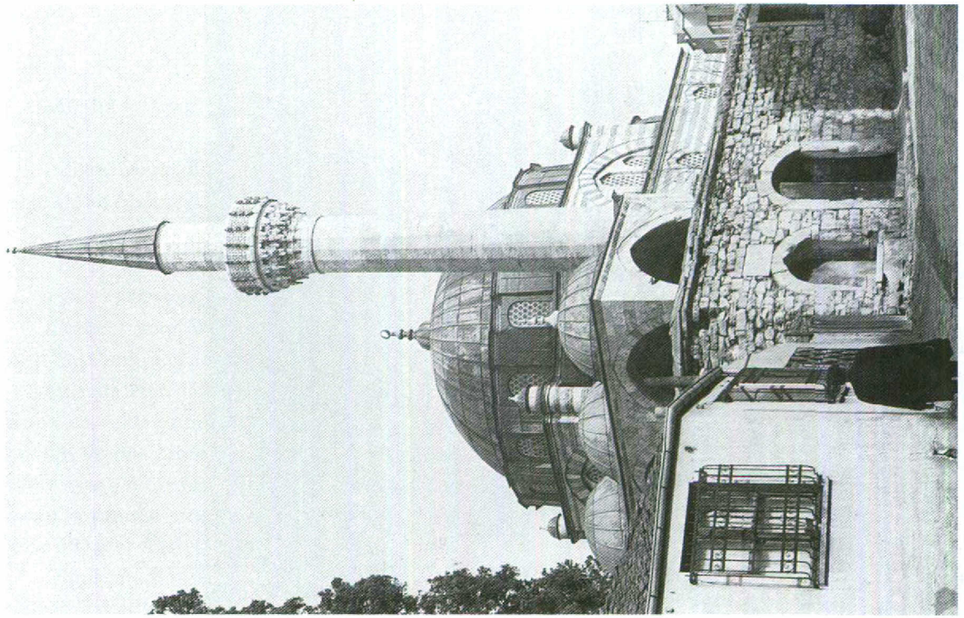

523. Caminin batıdan görünümü

525. Mesih Paşa Camii'nin kuzeybatıdan görüntüsü. Üstü kubbeli giriş bölümü ve ilginç avlu duvarı ön planda.

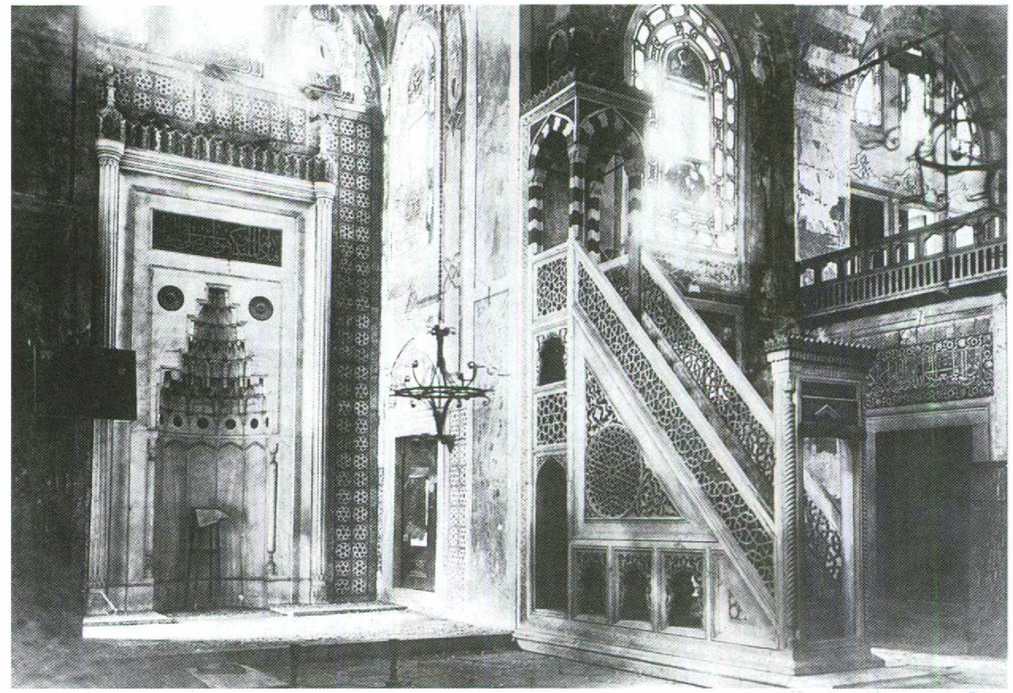

526. Kuzeyden mihrap duvarına ve yapının güneydoğu köşesindeki galeriye bakış,

527. Caminin (Solda zemin katın planı, sağda üst kat) ve çevresi (A= Bizans duvar kalıntıları) konumu. Ö. 1:1000.

MESİH PAŞA CAMİİ

Adları: Mesih Paşa Camii; Eski Ali Paşa Camii; Mesih Mehmed Paşa Camii.

1585-1586 (994 H)

Kitabeye göre Sadrazam Hadım Mesih Mehmed Paşa'nın (ö. 1589/997 H) vakfettiği caminin inşaatı sona erer. Çeşme, türbe ve küçük bir mezarlık da vakfa aittir. Cami, eski Hasan Paşa Camii'nin yerine yapılır. Daha sonraları Karagümrükte aynı adı taşıyan bir cami daha yapılır. Yapı, Sinan'ın yapıtları arasında yer almadığından, meslektaşı Davut Ağa'ya atfedilir [1].

Oldukça dik bir yamaçta yer alan yapı grubunun alt katında sekiz dükkân ve bir çeşme yer alır.

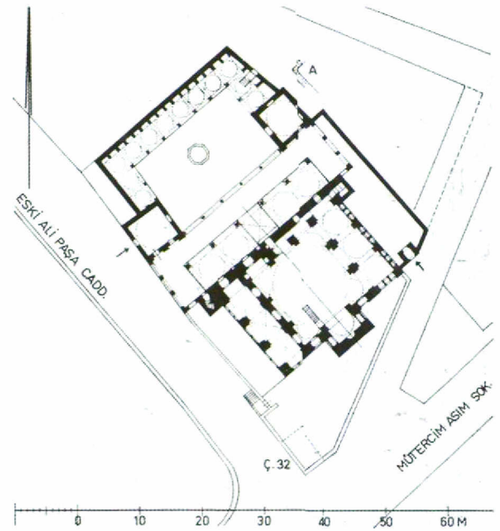

528. Çeşmelerden ve bir mekândan oluşan köşe. Teraslı yapı grubuna güneyden bakış.

Bireysel bir zevkle donatılmış ön avlu üç yandan dar bir revak ile çevrelenmiştir. Beş kubbeli bir soncemaat yeri vardır. Caminin ana kubbesi sekizgen destekli olup bir kasnak üzerinde yer alır ve yanlardaki iki galerinin herbirinin üstündeki üç kubbeyle desteklenir.

19.-20. Yüzyıllar

III. Mustafa'nın kızı Beyhan Sultan'ın (ö. 1824/1240 H) emri üzerine caminin altında yer alan çeşme 1817 (1233 H) yılında onarılır.

Cami 1894 depreminde zarar gördükten sonra bir süreliğine kullanılmaz. 1936-1939 ve 1955-1957 yıllarında tekrar onarılır.

HADÎKA I 192 (GOR IX No. 409; ÖZ I 104); GURLITT 85; GABRIEL, Mosquées 390-391; EDHEM, Mosquées 113-114; İA 66-68; TANIŞIK, Çeşmeler I 34-35; EYİCE, Guide No.122; M. ERDOĞAN, Mimar Davut Ağa'nın Hayatı... TürkiyatMecm 12 (1955) 188-189 [1]; S. EYİCE, TSTAI 1 (1963) 58; S. BATUR, Osmanlı Camilerinde... Sistemi. Anadolu Sanatı Araştırm. 1 (1968) 150; GOODWIN 270-271, 336-337; SÖZEN 210-211.

529. Caminin ve ön avlusunun kuzeyden görüntüsü.

MİHRİMAH CAMİİ

Adları: Mihrimah Camii; Edirnekapı Camii.

16. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği (1556 sonrası)

1556-1560 arasında [1], Edirnekapı'da eski bir kilisenin yerine (*Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Συκεώτου?* [2]) Kanunî Sultan Süleyman'ın 1578 yılında ölen kızı Mihrimah'ın vakfettiği bir külliye Mimar Sinan tarafından yapılır. Bu külliye, cami, medrese, mektep, çeşme ve çifte hamamdan oluşur (bkz., plan 530). Yola doğru kubbeli dükkânlarla yükseltilmiş terasta –ortak bir avlunun etrafına dizilmiş olarak– medrese ve cami yer alır. Yapıda Hebdomon'un İoannes Kilisesi'nden devşirme malzeme kullanılmıştır [2]. Tepe ve teraslara ek, köşelerde çok kenarlı payelerle güçlendirilmiş, pek çok pencere içeren bir kubbe yükselir. Kubbe, her iki tarafındaki galerilerin üçer kubbesiyle desteklenir.

Caminin arkasında yer alan mezarlık, Damad Ali Paşa'nın (ö. 1575/988 H) bir zamanlar kubbeli olan türbesi ve başka mezarlarla birlikte 1565 (973 H) yılında yapılan külliyenin güneyindeki çifte hamam vakıf külliyesine aittir.

18. Yüzyıl

Deprem nedeniyle 1719 yılında cami ve medrese zarar görür, 1766 (1179 H) yılında caminin minaresi ve kubbesi düşer. Sultan III. Mustafa'nın (1757-1773) emriyle cami yenilenir.

19.-20. Yüzyıllar

Tekrarlanan depremlerin yol açtığı hasarların ardından (1894 yılında minare ve soncemaat reva-

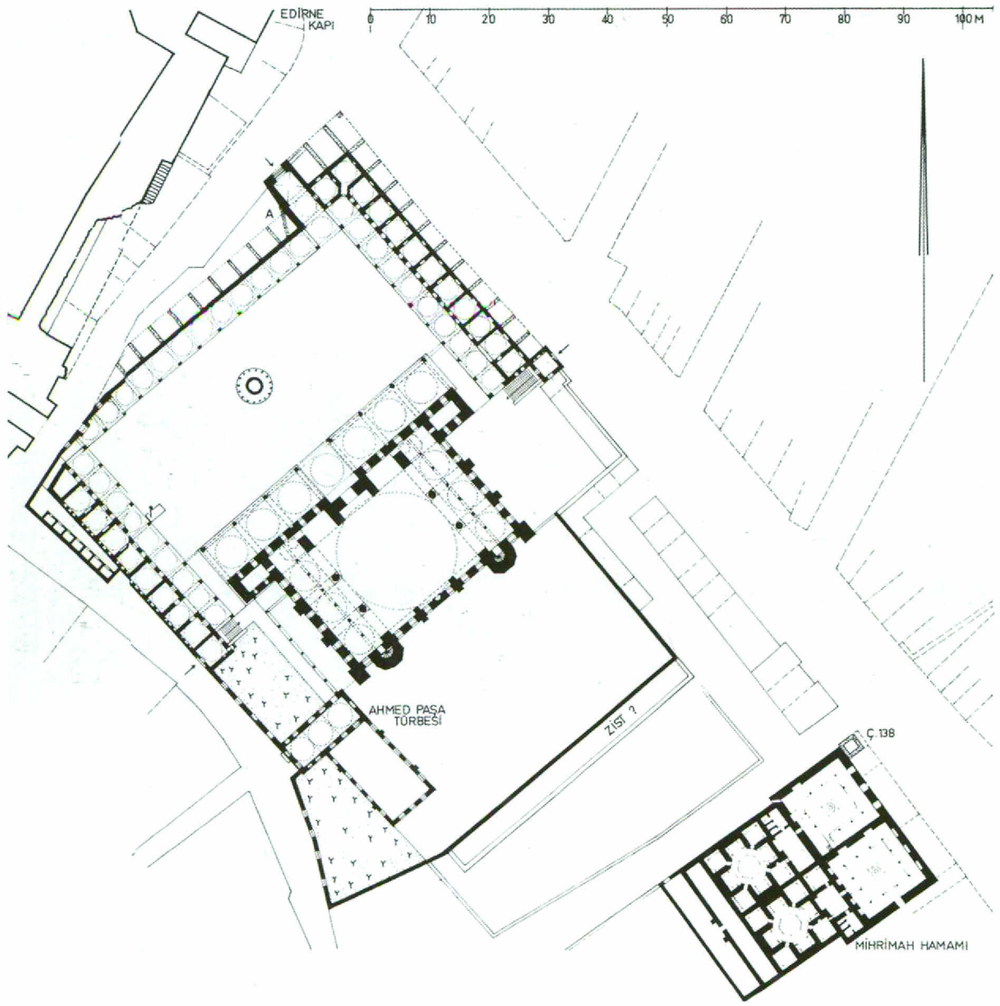

530. Mihrimah Sultan vakıf külliyesinin konumu. Ö. 1:1000. A: Bizans temelleri. Buradaki ve doğudaki önceden varolan dükkânlar noktalı biçimde verilmiştir.

kının kubbeleri yıkılır) cami onarılır. 1907 yılında tüm külliye etraflıca onarılırken iç donanımı da tümüyle değiştirilir. Son dönemlerde yapılan caddeyi genişletme çalışmalarında alt katta yer alan dükkânlar kısmen, eski mektep ise tümden yıkılır. Etraftaki küçük yapıların yıkılması da caminin genel görünümünü çok değiştirir.

HADİKA I 24 (GOR IX 50 No. I; Öz I 49-50); Constantiniade 136[2]; SKBYZ 351; MORDTMANN, Esquisse 22; GURLITT 74; GLÜCK, Bäder 71; GABRIEL, Mosquées 387-388; EDHEM, Mosquées 88-89; SCHNEIDER, Byzanz 40 (No. 4)[1]; İA 70-72[2]; N. POROY, İstanbul'da Gömülü Paşalar. İstanbul 1947, 16; KONYALI, Sinan 160; EGLI, Sinan 61-63; EYİCE, Guide No.100; İstAns I (1958) 440 (s.v. Ahmed Paşa Türbesi); S. EYİCE, TSTAI 1 (1963) 75; JANIN, Géographie 77-78; GOODWIN 252-255; SÖZEN 184-185.

531-532. Caminin (yukarıda) doğudan, (aşağıda) kuzeydoğudan genel görünümü. Kubbenin yüksekliği alışılmadık derecededir. Pandantif bölümü ve kubbe kasnağı arasında zincir veya diğer sağlamlaştırıcı ögeler kullanılmış olabilir.

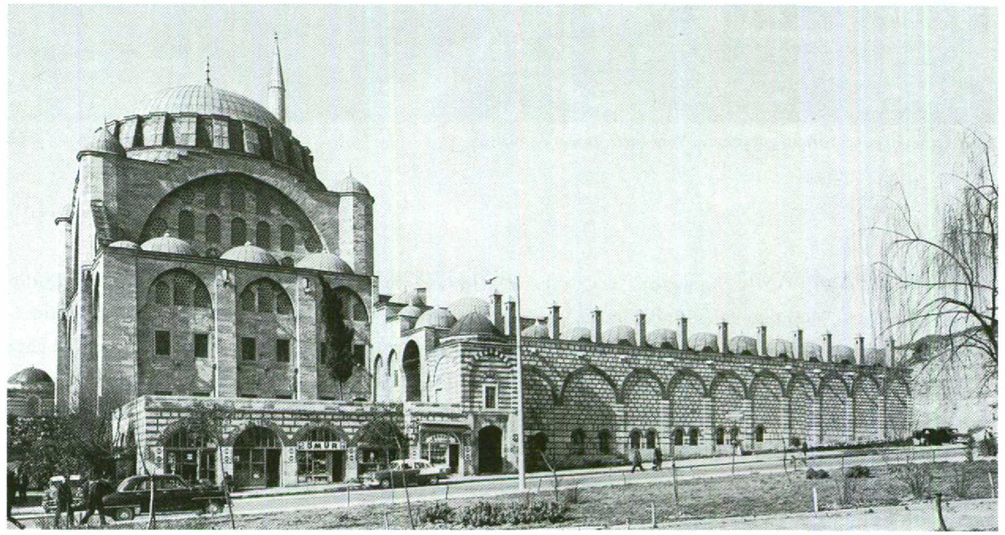

533. Caminin gineybatıdan görünümü. Yeni çevre duvarı ön planda.

MURAD PAŞA CAMİİ

1471-1478 (876-882 H)

Kitabesine göre 1471-1472 (876 H) (Hadîka'ya göre 1465) yılında Aksaray Bölgesi'nde Sultan II. Mehmed'in veziri ve gözdesi, Palaiologos Hanedanı'ndan gelen Has Murad Paşa (ö. 1473/878 H) tarafından vakfedilen caminin yapımı biter (→plan 287). Vakfa bir medrese, bir imaret ve bitişiğindeki (medrese dışında) cami ile inşa edilmiş olan çifte hamam (Aksaray Çifte Hamamı) aittir. Vakıf belgesi 1473 (877 H) yılında hazırlanmıştır [1]. Cami, üç nefli yapısı, iki kubbeli ana mekânı ve beş akslı soncemaat yeri ile Bursa ve Edirne'deki öncüllerine benzer.

534. Caminin ön cephesi

Medrese ilk 1477-1478 (882 H) yılında, camiyi vakfedenin kardeşi Sadrazam Mesih Paşa tarafından tamamlanır. Kendisi 1501 (907 H) yılında, ölümünün ardından Murad Paşa Camii'ne gömülür [1]. Hamam, diğer çifte hamam tiplerinden farklıdır. Burada çapraz biçimdeki halvet mekânları yan yana dururlar, ama soyunma odaları arazi ile ilgili nedenlerle diğer taraflara yapılmışlardır.

17.-18. Yüzyıllar

Caminin önündeki çeşme 17. yüzyıl başlarında, caminin yanına gömülmüş olan Kara Davut Paşa (ö. 1622/1032 H) tarafından vakfedilir [2]. 17.-18. yüzyılın pek çok yangın ve doğal felâketlerinde Aksaray'ın yoğun oturulan bölgeleri ile birlikte cami ve hamam da büyük zarar görür: 1640 yılında cami, birkaç gün süren bir fırtınada yıldı-

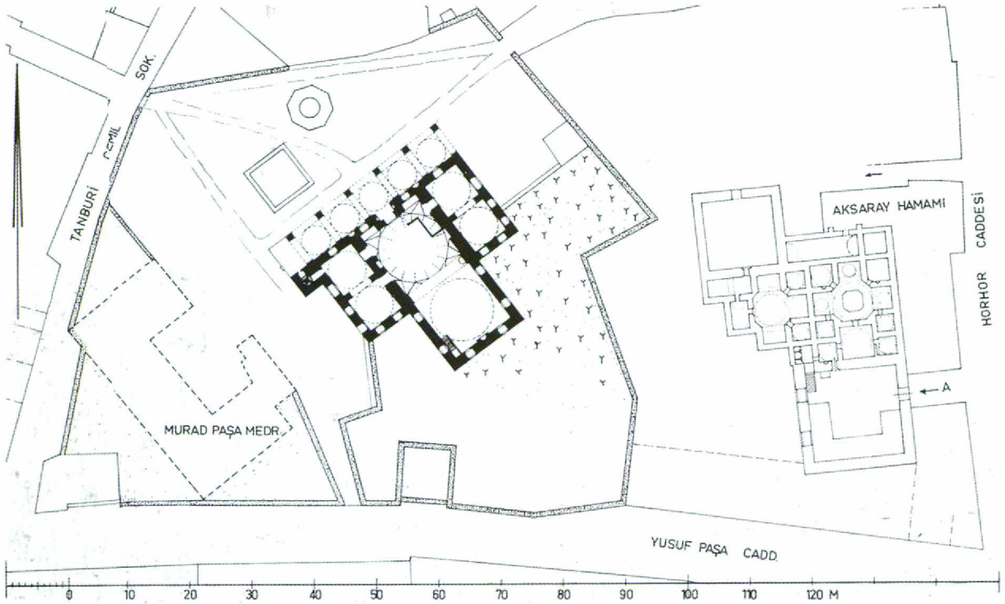

535. Vakıf küliyesinin konumu. Ö. 1:1000. Günümüzde artık var olmayan yapılar ve eski caddeler ağı eski kadastro planlarına göre tamamlanmıştır. Krş., plan 287.

rımdan zarar görür [3]. 1660 (1070 H) ve 1693 (1104 H) yılındaki yangınlarda hemen hemen tüm Aksaray semti yanar.

19.-20. Yüzyıllar

Caminin mezarlığına 19. yüzyıla kadar defin yapılır [2]. Hamam, 20. yüzyılın başlarında artık kullanılmamaktadır.

Son dönemlerde tüm külliyede büyük değişiklikler gerçekleştirilmiştir. 1935 yılında medrese yıkılır. 1946 yılında cami restore edilir. 1957-1958 yılında cami civarındaki mezarlık alanı Millet ve Vatan Caddesi yapılırken oldukça daraltılır ve bitişikteki hamam yıkılır. Hamamın yapı molozlarında tekrar kullanılmış Bizans tuğlaları bulunur.

HADÎKA I 204 (GOR IX No. 435; ÖZ I 108); SKBYZ I 284-285; GURLITT 63; GABRIEL, Mosquées 365 EDHEM, Mosquées 55-56; IA 73-74[2]; F. I. AYANOĞLU, VakDerg 2 (1942) 4[3]; N. POROY, İstanbul'da Gömülü Paşalar. İstanbul 1947, 29-30; MAMBOURY, IstTour 400; AYVERDİ, Fatih Devri 190-194; EYICE, Guide No.129; CEZAR, Yangınlar 336; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 307-310; GOODWIN 114-115; AYVERDİ, OMFD III 466-474[1].

Hamam:
GLÜCK, Bäder 94-96, 151; A. S. ÜNVER, VakDerg 2 (1942) 249; AYVERDİ, Fatih Devri 34 (No. 245) 194.

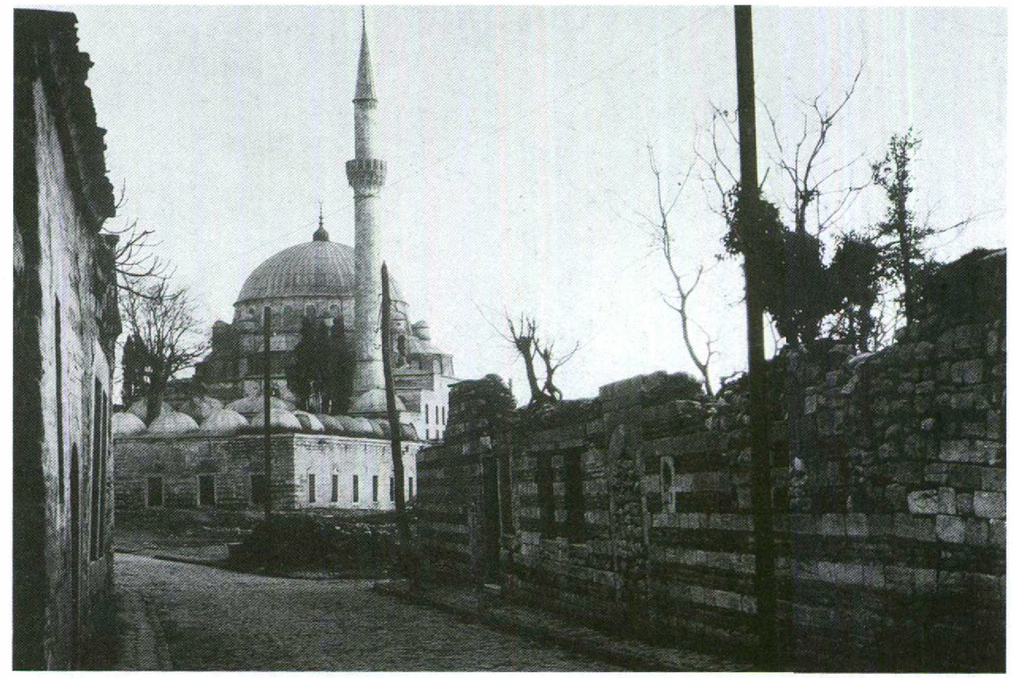

536. Caminin batıdan görünümü (1935 civarı).

NİŞANCI MEHMED PAŞA CAMİİ

Adları: Nişancı Paşa Camii; Nişancı Mehmed Paşa Camii; Cedit Nişancı Camii.

1584-1588 (992-997 H)

Keskindede mahallesinde, aynı adı taşıyan mezarlığın karşısına, vezir ve nişancıbaşı Boyalı Mehmed Paşa (ö. 1595-1596/1004 H) vakfının bir parçası olarak cami yapılır. Türbe, çeşme ve civardaki başka yapılar da vakfa aittir.

Yapı, Sinan'ın inşa ettiği eserlerin listesinde geçse de, halefi Davut Ağa'nın eseridir. Ancak Davut Ağa yapıda, Sinan tarafından başlatılan çizgiyi sürdürür (kare iç mekânda sekiz duvar payesi üzerine oturtulan kubbe gibi). Camiye, kuzey köşesinde bir caddeyle çapraz olarak sınırlandırılmış revaklı avlu da aittir.

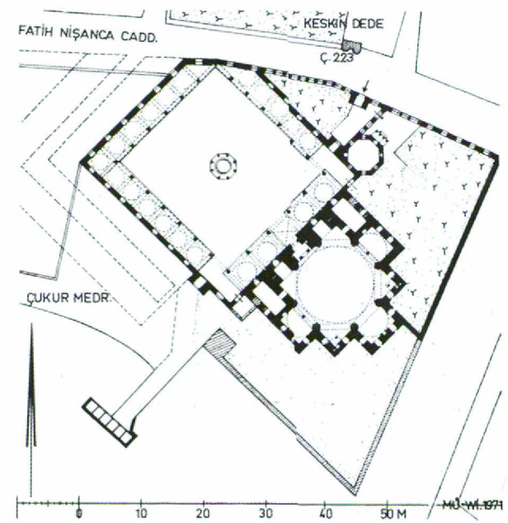

537. Konum Ö. 1:1000; Çeşme Ç 223, 1793 yılında yapılmıştır.

538. Cami ön avlusunun üzerinden camiye batıdan bakış. Ana kubbenin, birbirine eşit olmayan sekiz yarım kubbeyle desteklenmesi, ana eksende üç büyük yan mekân ile bir giriş kapısı ve çapraz üçgen nişler olarak plana yansır.

539. Efsanevî Keskin Dede diye adlandırılan mezarlıktan caminin kuzey cephesine bakış. Ön avlunun kuzey köşesinin kesilmesi, iki üçgen tonoz açıklıklarına yol açmıştır. Mezarlıkta pek çok Uşşakî ailesine mensup kişiler gömülüdür.

Caminin yanındaki caddede olan türbeye 1595 (1004 H) yılında yapı sahibi gömülür. 1648 (1058 H) yılında ise camiyi vakfedenin oğlu Eyüp kadısı Mehmed Nutki, onu izler.

18. Yüzyıl

Büyük kent yangınlarından seyrek olarak etkilense de, cami 18. yüzyılın başlarında iki büyük yangından (1725, 1729/1142 H) kıl payı kurtulur. Kitabesine göre yapı, 1766 (1179 H) yılındaki depremin ardından 1767 (1180 H) yılında vakfedenin ailesinden biri olan Şükrullah Efendi tarafından yenilenir.

19.-20. Yüzyıllar

Yapı kitabesine göre 1835 (1251 H) yıllarında camide yeniden onarım çalışnalarında bulunulur. 1958 yılında artık bir yerleşme bölgesinde yer alan yapı yeniden onarılır.

HADÎKA I 211 (GOR IX No. 455; ÖZ I 110-111); GABRIEL, Mosquées 392; EDHEM, Mosquées 155; İA 74-76; EYİCE, Guide No. 107; M. ERDOĞAN, Mimar Davut Ağa'nın Hayatı... TürkiyatMecm 12 (1955) 187; CEZAR, Yangınlar 352-353; S. BATUR, Osmanlı Camilerinde... Sisteni. Anadolu Sanatı Araştırmaları. 1 (1968) 151-152; GOODWIN 335-337.

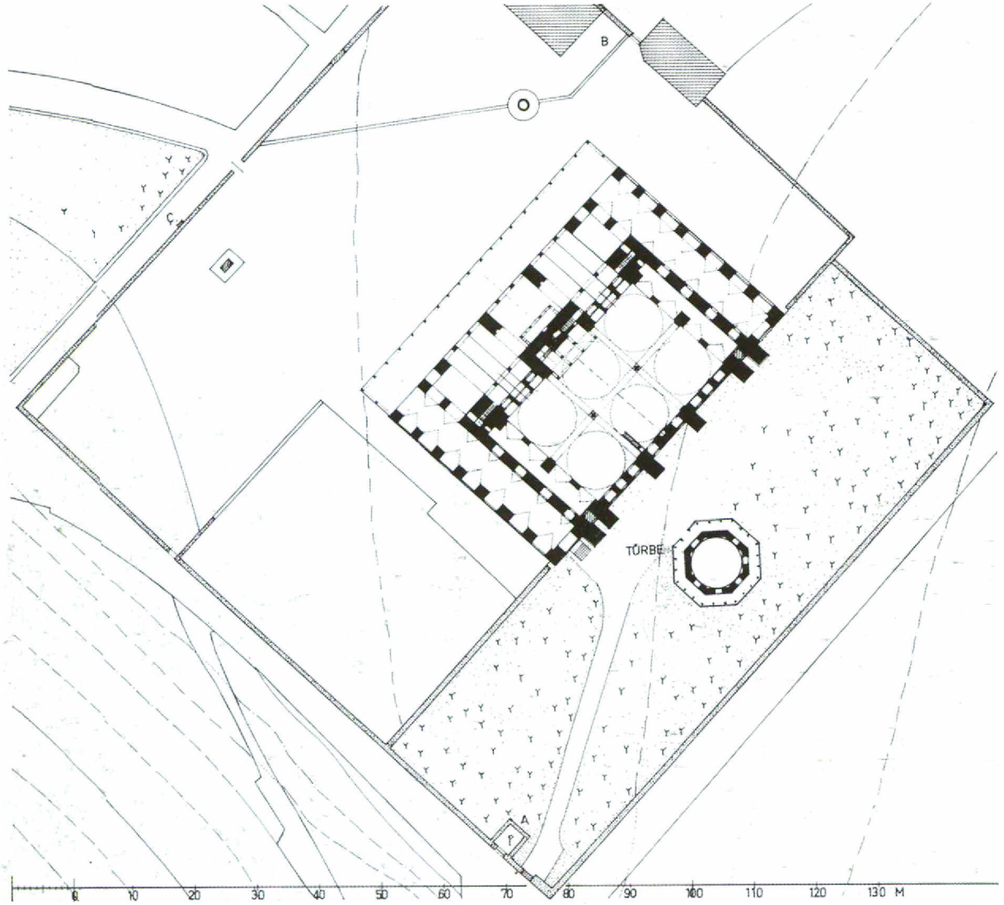

540. Piyale Paşa Camii'nin alışılmadık geniş alanının konumu. Vakfa ait diğer yapılar civarda yer alır. Ö. 1:1000.

PİYALE PAŞA CAMİİ

Adları: Piyale Paşa Camii; Tersane Camii.

1573 (981 H)

Uzun yıllar Kaptanpaşalık yapmış Vezir Piyale Paşa'nın (ö. 1578/985 H) vakfettiği caminin yapımı Kasımpaşa'da bitirilir. Vakfa bir medrese, Halvetî tekkesi, çifte hamam, mektep ve vakfedenin türbesi de aittir. Yapının mimarı ve yapım belgeleri ile ilgili elimizde bilgi yoktur. Vakfın yapıları tersanenin kenarında oluşan Kasımpaşa varoşunda, Kozludere'nin sonunda yer alır. Sonradan içi doldurulan bir kanal o dönemler Haliç'e bağlantıyı sağlamaktaydı.

İçi 30,5 x 19,7 m büyüklüğünde, üstü altı kubbe ile örtülmüş cami, iç mekân olarak Ulucami'ye benzer. Dışarıdaki üç tarafta da üstü kubbeli soncemaat revakları, arka kısmında ise altı adet güçlü payanda vardır. İçerideki kitabeler Çerkez Hasan Bey'in eseridir. Caminin arkasındaki mezarlıkta yapıyı inşa ettirenin sekizgen planlı, etrafı bir revak ile

541. Caminin batıdan görünümü (1935 civarı).

çevrelenmiş türbesi bulunur. Buraya Piyale Paşa'nın yanı sıra donanma subayları da gömülmüştür.

19.-20. Yüzyıllar

1890 yılında cami yenilenir. Vakfa ait olan ve civarda yer alan yapılar, 20. yüzyılın başında ortadan kalkarlar. 1912-1913 yıllarında caminin mihrabı onarılır.

HADÎKA II 25 (GOR IX No. 635; Ö: II 54); E. A. GROSVENOR, Constantinople (London 1895) II 672; GURLITT 80; Rapport Général de la Société des Amis de Stamboul 1913/1329 H; GABRIEL, Mosquées 385-386; EDHEM, Mosquées 94/97; G. MARTINY, Die Piyale Paşa-Moschee ArsIsl 3 (1936) 131-171; IA 82-85; EYİCE, Guide No. 204; R. ANHEGGER (Z. V. Togan'a Armağan; İstanbul 1955) 306-314; OTTO-DORN 116; S. EYİCE, TSTAI 1 (1963) 57; GOODWIN 276-279; V. MEINECKE-BERG, Kunst d. Orients 8 (1972) 79; SÖZER 195.

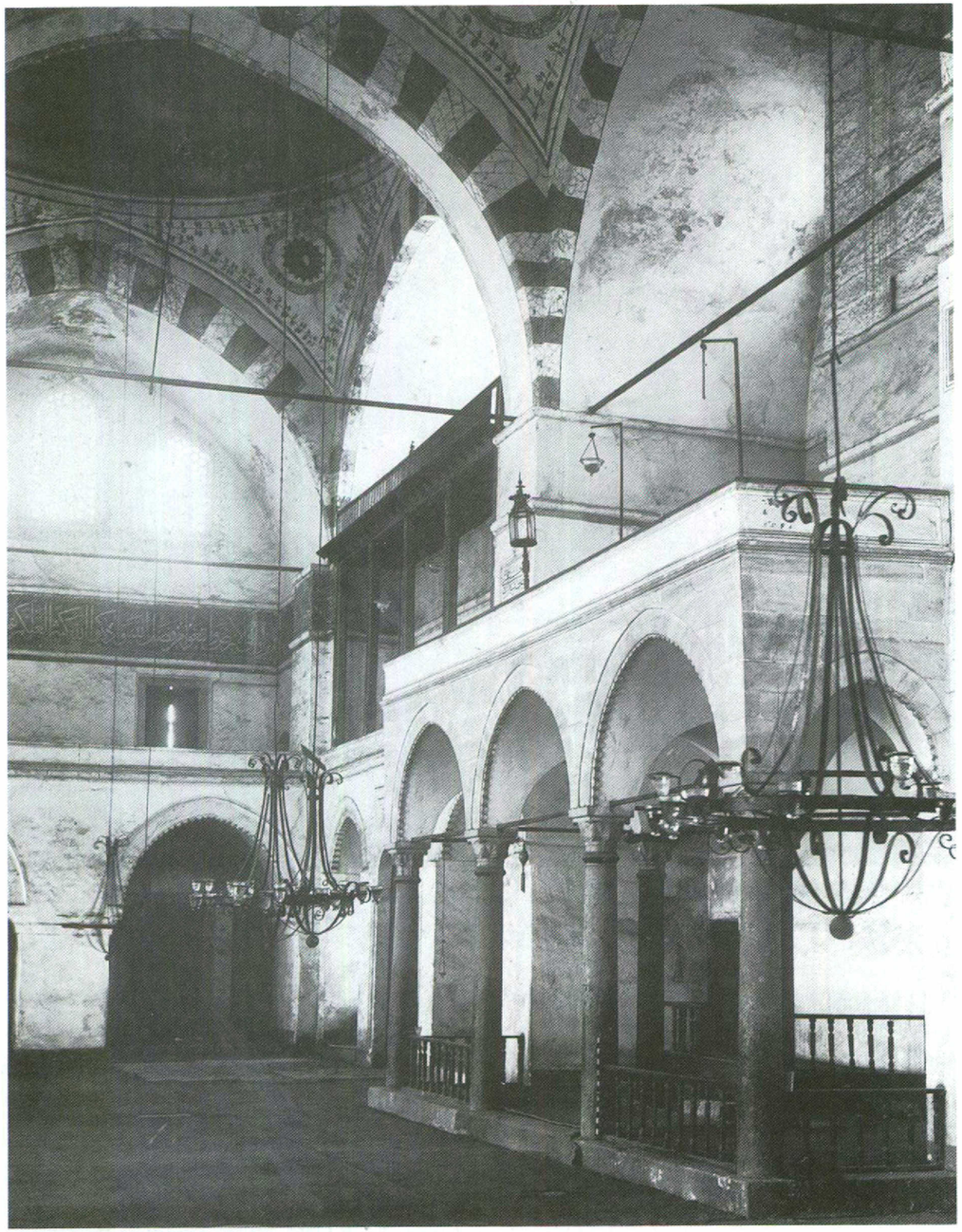

542. İç mekârın batı köşesine ve mihrabın karşısında yer alan galeriye bakış.

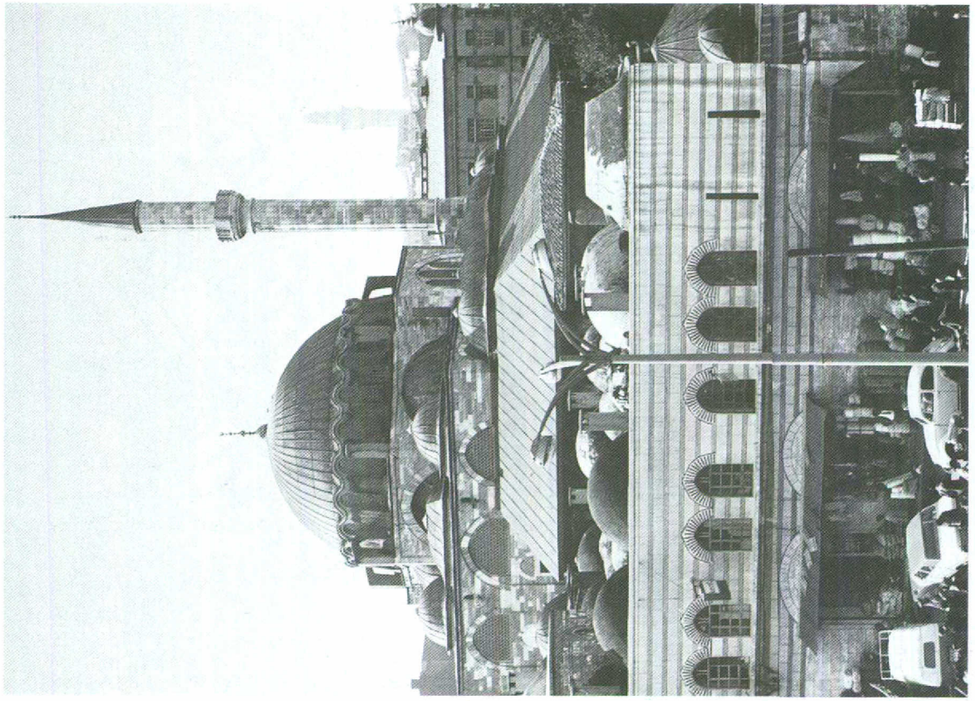

544. Caminin kuzeyden görünümü

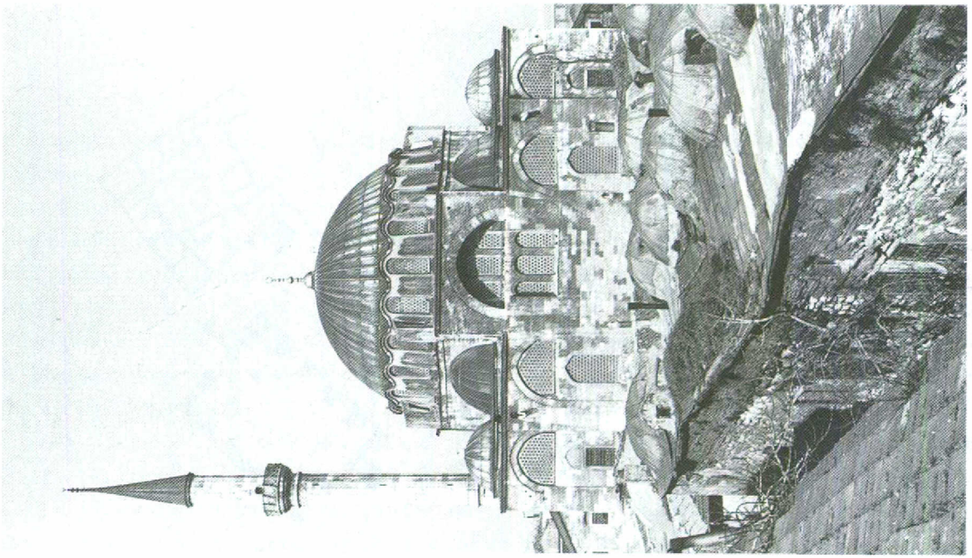

543. Rüstem Paşa Camii'ne güneydoğudan bakış.

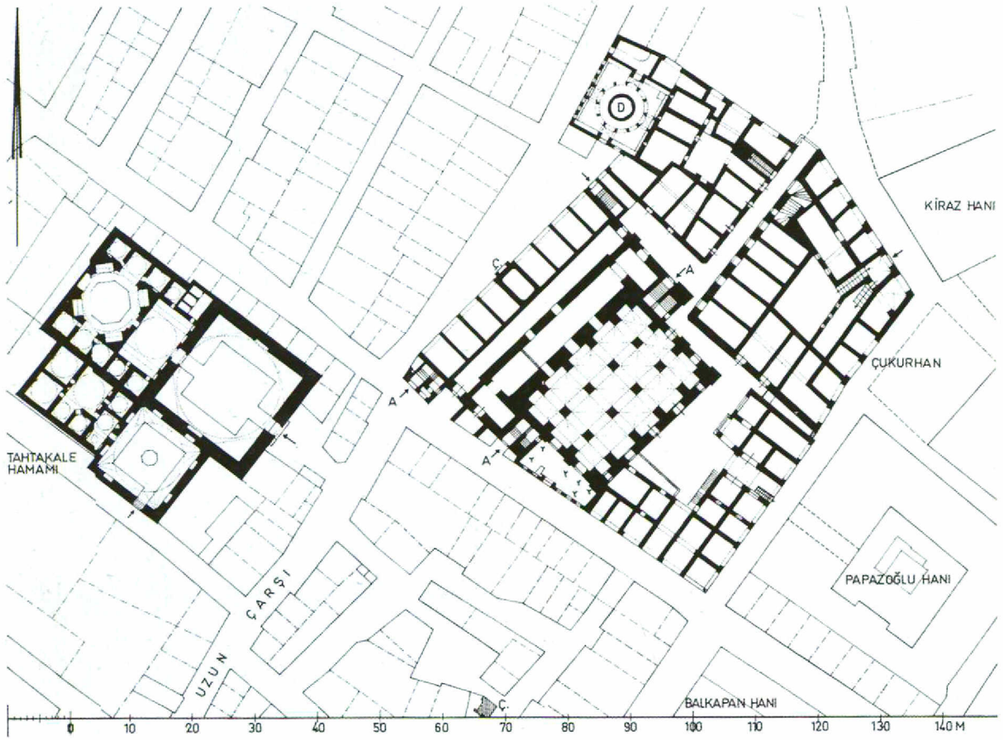

545-546. Yapı grubunun konumu ve Rüstem Paşa Camii'nin planı. Ö. 1:1000. Üstte (resim 545) zemin kat, altta (resim 546) üst kat (Kent planındaki konumunu karşılaştırmak için bkz., resim 403).

RÜSTEM PAŞA CAMİİ

16. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği (yak. 1555-1561?)

Haliç'teki zanaatkârlar ve esnaf bölgesinde, eski sahil yolunun Uzun Çarşı (=*Μακρὸς Ἔμβολος*) ile birleştiği yerde Sadrazam Rüstem Paşa eski bir mescidin yerine Sinan'a bir cami yaptırır. Vakıf belgesi Rüstem Paşa'nın öldüğü yıl hazırlanmış olmalıdır 1561 (968 H). Daha kesin bir tarih elimizde yoktur. Eski Tahtakale Hamamı'nın (→) yakınında (15. yüzyılın ikinci yarısı) ve yoğun bir yapılanmanın içinde yer alan cami, imalâthaneler ve dükkânlar tarafından kullanılan kemerli bir zemin kat üstünde yapılır. Çift soncemaat yeri

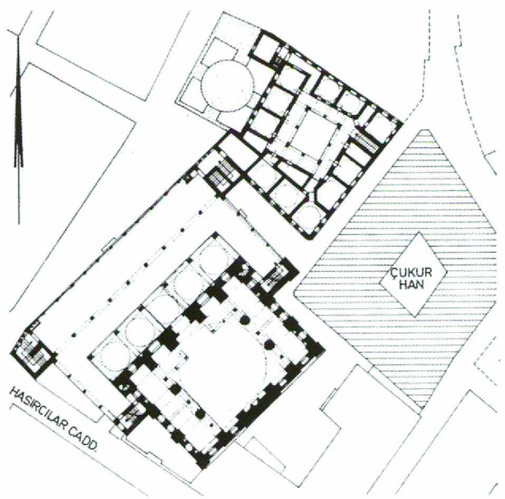

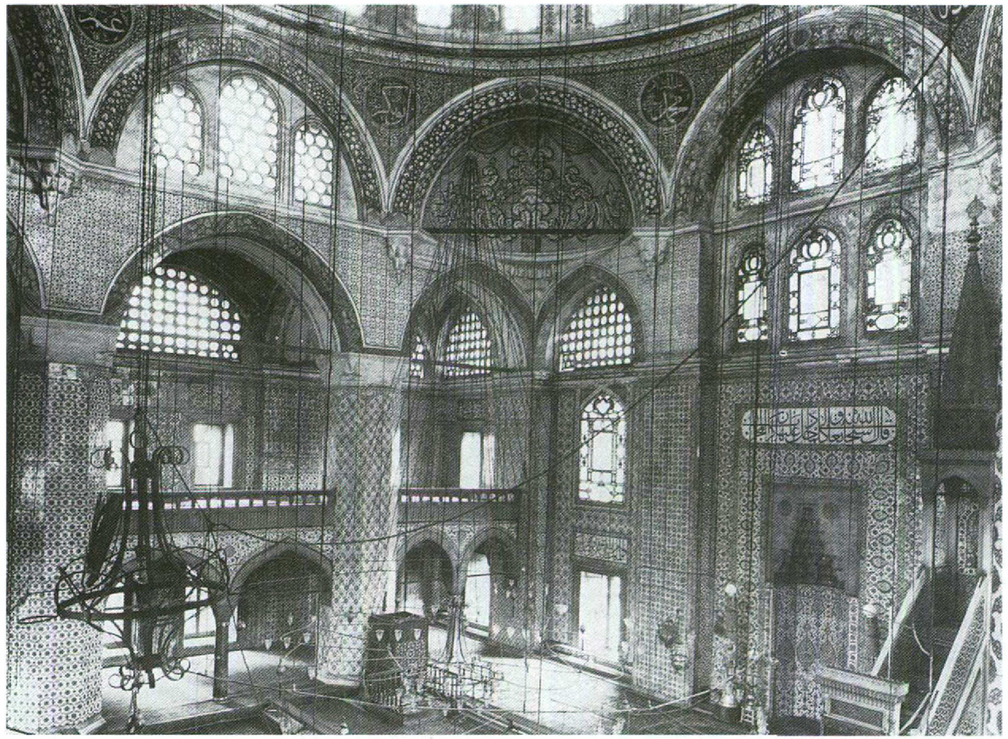

547. Batıdan iç mekâna ve mihraba bakış. Doğu köşesinde galeri görüntüdedir. Çinilerin dağılımı ve renklerinin uyumu bu mekânı 16. yüzyılın en başarılı eserlerinden biri yapar.

olan avluya dört merdivenle ulaşılır. Caminin ana mekânını bir sekizgenin üstünde yükselen kubbe örter. Kubbe, iki yanında yarım kubbeler ve galerilerin kemerleri ile desteklenir. Cami ile birlikte bitişiğindeki hanlar (Büyük Çukur Hanı) inşa edilir. 11. yüzyılın sonlarından beri varolduğu bilinen Venedik kilisesi Aziz Akindynos'un *τοῦ Κέρατος* eskiden caminin yapıldığı yerde bulunup bulunmadığı [1] kanıtlanamamıştır.

17.-18. Yüzyıllar

17.-18. yüzyılın öncelikle Kapalı Çarşı'yı etkileyen büyük kent yangınlarında cami de pek çok kere zarar görür. 1660 (1070 H) yılında yapı büyük zarar görür; 1688 (1099 H) yılında civarda hasarlar oluşur; 1726 (1138 H) yılında bitişikteki Tahtakale Hamamı kısmen zarar görür.

Hadîka I 115 (GOR IX No. 229; Öz 116-117); Mordtmann, Esquisse 46[1] Gurlitt 81; Glück, Bäder 106-109; Gabriel, Mosquées 389-390; Edhem, Mosquées 89-90; İA 91-94; Schneider, Mauern u. Tore 88; A S. Ülgen, Rüstem Paşa Heyeti. Mimarlık 9 (1952) 23-28; Egli, Sinan 83-86; Eyice, Guide No. 65; Otto-Dorn 111-114; Cezar, Yangınlar 337-353; M. Batur, Arkitekt 295 (1959) 77-79; Arkitekt 296 (1959) 117-120; İstAns 6 (1963) 3239 (s.v. Büyük Çukur Hanı); Goodwin 250-252; V. Meinecke-Berg, Kunst d.Orients 8 (1972) 48-53; Sözen 178-181.

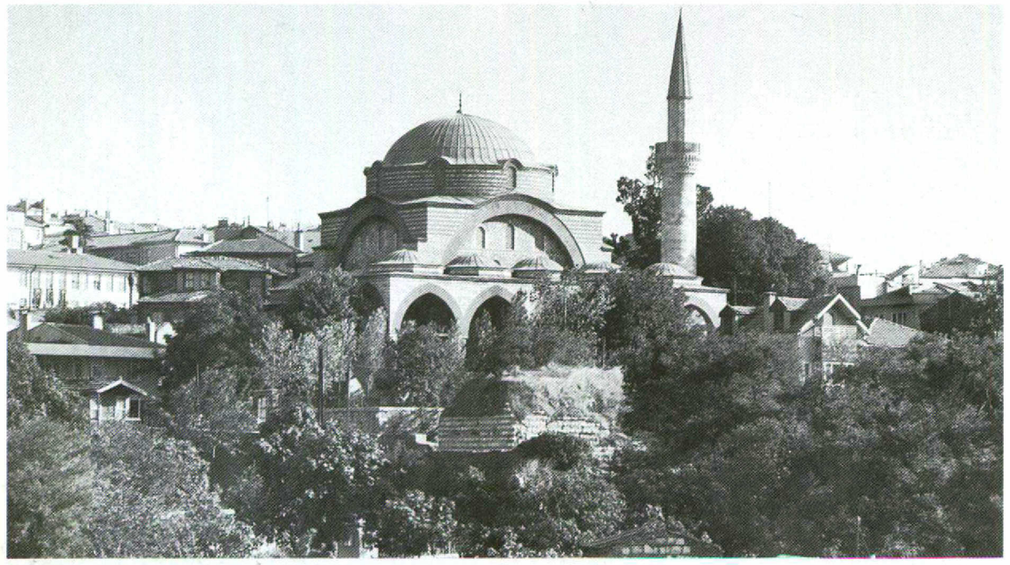

548. Caminin kuzeyden görüntüsü.

RUM MEHMED PAŞA CAMİİ

1471-1472 (876 H)

Cami, antik Üsküdar (Khrysopolis) limanının üstlerindeki bir tepede cami, türbe, imaret, medrese ve hamamdan oluşan bir külliyenin parçası olarak, 1466-1469 yıllarında Sultan II. Mehmed'in sadrazamı Rum Mehmed Paşa tarafından vakfedilmiştir. Külliye kentin en eski yapılarından biridir.

O zamana ait (ters T) tipi olarak, yandaki tabhaneleri ve öndeki beş bölümlü soncemaat yeri ile inşa edilen cami, Bizans yapılarından devşirilen parçalar kullanılarak yapılmıştır. Büyük olasılıkla Rum asıllı olan mimar [1] caminin arkasındaki türbede yatmaktadır.

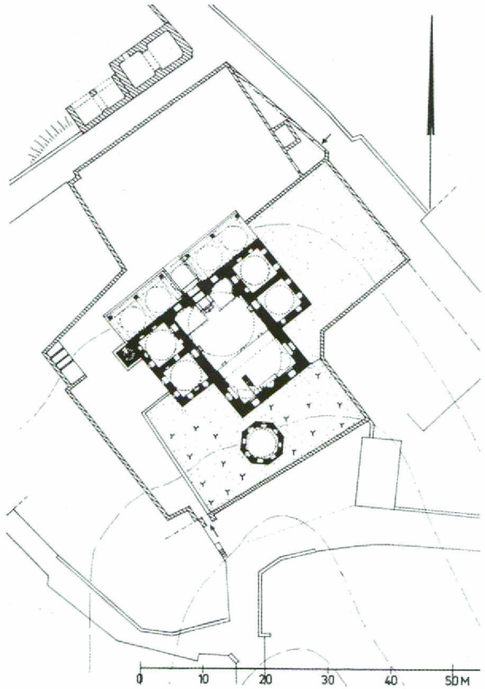

549. Vakfın günümüzde hâlâ duran yapılarının konumu. Ö. 1:1000. Kuzeydeki yapı kalıntılarının ne olduğu (imaret ?) bilinmemektedir. Cami, yan taraflarındaki bağımsız mekânlarıyla S. Eyice tarafından "zaviye cami" olarak adlandırılan tipe aittir.

550. Cami ve türbeye güneyden bakış. Alçak kasnağıyla ve kubbeyi kesen pencereleriyle kubbenin özgün biçimi burada bir Bizans geleneğinin sürdürüldüğü (ya da Bizanslı bir mimar tarafından yapıldığı) düşüncesine yol açmıştır.

1702 (1114 H)

Caminin doğusuna İsmail Ağa Çeşmesi adıyla bilinen bir çeşme yapılmıştır.

19.-20. Yüzyıllar

19. yüzyılda oldukça ihmal edilmiş ve önü kısmen başka yapılarla kapatılmış olan cami, 20. yüzyılın başında onarılır. 1950 yılında soncemaat revakı çöker; 1953 yılından itibaren cami yeniden onarılmaya başlanır. Revak kubbeleri 1959 yılında onarılır.

Caminin altındaki hamamdan pek kalıntı kalmamıştır. 17. yüzyılda harap durumda olan medrese şimdi yoktur.

HADÎKA II 195 (GOR IX No. 754; ÖZ II 56); EDHEM, Mosquées 13, 56-57; İA 90-91; TANIŞIK, Çeşmeler II 292; AYVERDİ, Fatih Devri 219-223; EYİCE, Guide No. 182; GOODWIN, 114-115[1]; AYVERDİ, OMFD III 482-490.

551. Sinan Paşa Camii'nin güneydoğu cephesi. Resmin sol köşesinde 1541-1542 yılında Sinan tarafından yapılmış Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi.

SİNAN PAŞA CAMİİ (Beşiktaş)

Adları: Sinan Paşa Camii; Beşiktaş Camii.

1555-1556 (963 H)

Yapıda hâlâ duran kitabeye göre 1553 yılından önce planlanan cami, saray mimarı Sinan tarafından Beşiktaş varoşunda Sadrazam Rüstem Paşa'nın kardeşi Kaptanpaşa Sinan Paşa (ö. 1553/961 H) için yapılır. Bu, altı destek üzerine yerleştirilmiş kubbesi ile buna iki taraftan bağlanan kubbeli birimleri ve tüm mekân genişliğindeki beş birimli soncemaat yeriyle, geniş alan kaplayan bir camidir. Bir olasılıkla vakfedenin kardeşi, Sinan Paşa öldükten sonra, bu yapının tamamlanmasını sağlamıştır. Yapıya bir hamam ve caminin inşasıyla bağlantılı medrese de dahildir. Yapı grubunun güneyinde Kaptanpaşa Barbaros Hayreddin Paşa'nın (ö. 1548/953 H) eski türbesi ve kendisi tarafından vakfedilen Hayreddin İskelesi Mescidi yer almaktadır.

Bilinmeyen bir dönemde öndeki sundurmanın eklenmesi ile yapı değişir (belki de 1749 yılındaki yapı çalışmalarında; GOR VIII 108).

19.-20. Yüzyıllar

19. yüzyılda iç mekân yeniden kalem işleri ile süslenir. 1936-1937 civarında kuzey girişte büyük boyutta olmasa da onarım çalışmaları gerçekleştirilir; bunları 1972-1974 yılında, avluda ve eski medresenin odalarında başka restorasyon çalışmaları izler.

HADÎKA II 90 (GOR IX No. 701; ÖZ II 11-12); EDHEM, Mosquées 82-83; İA 95-96; U. VOGT-GÖKNIL, Türkische Moscheen. Zürich 1953, 66-67; R. ANHEGGER, Beitr. z. frühosmanischen Baugeschichte (İstanbul 1953) 17; EGLI, Sinan 70, 133 (No. 16); EYİCE, Guide No. 178; R. ANHEGGER (Z. V. Togan'a Armağan; İstanbul 1950/55) 315-325; D. KUBAN, Beşiktaş'da Sinan Paşa Camii. Mimarlık ve Sanat 3 (1961) 112-115; GOODWIN 244, 248; SÖZEN 173-174.

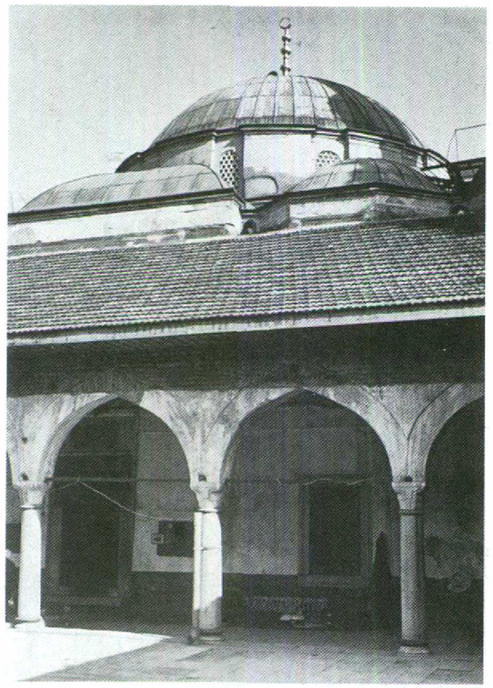

552. İç avludan açık avluya vearkadaki daha yüksek, eskiden belki de açık olan soncenaat yerine ve ana kubbeye bakış.

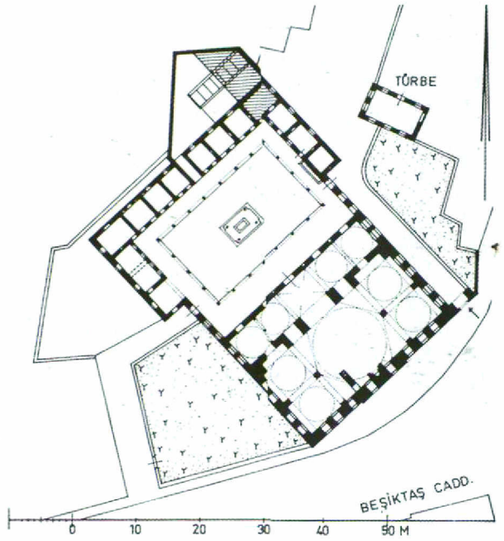

553. Vakıf külliyesinin konumu. Ö. 1:1000. Cami, plan olarak Edirne'deki Üç Şerefeli Cami'ye benzer (1438-1447).

554. Güneydatıya doğru inen oldukça dik yamaçta yer alan Sokollu Mehmed Paşa Camii'nin batıdan görünümü.

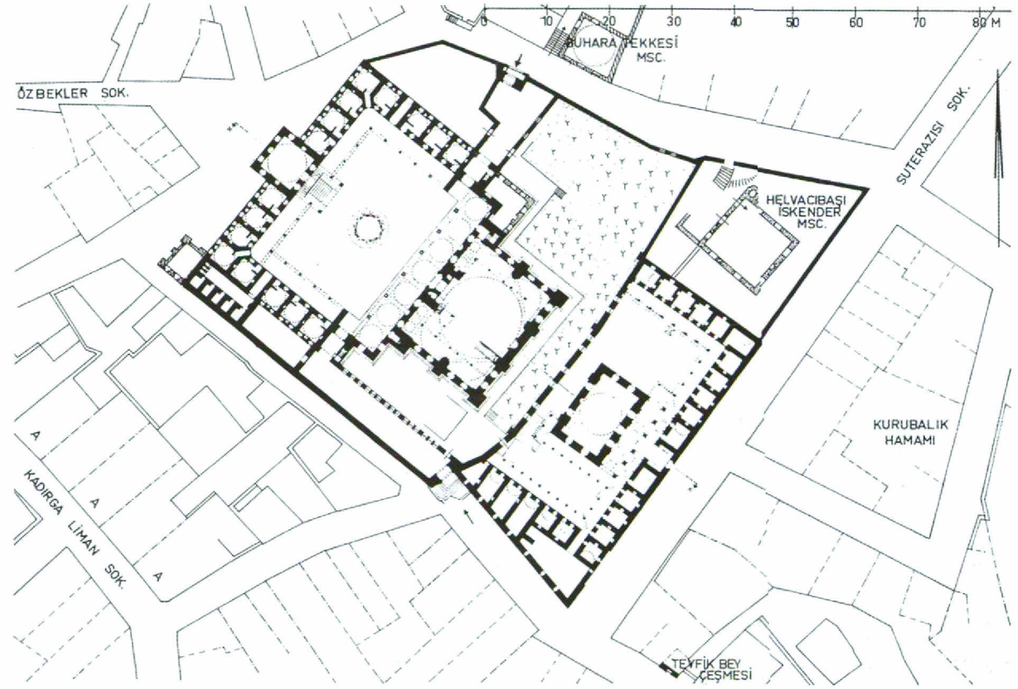

555. Vakıf külliyesinin cami ve bitişiğinde doğusunda yer alan tekke ile konumu. Ö. 1:1000. A-A-A: pek çok eski kubbeli yapılar. Kadırga Limanı'na yakınlığı nedeniyle belki de bir dönem gemi teçhizatı atölyesi olarak kullanılmış olabilir (Konum için krş., resim 321).

SOKOLLU MEHMED PAŞA CAMİİ

Adları: Sokollu Mehmed Paşa Camii; Şehit Mehmed Paşa Camii; Mehmed Paşa Camii.

1571 (979 H)

Cami, medrese ve çok yakınında bulunan tekkeden oluşan külliye, Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa (ö. 1579/987 H) ve Sultan II. Selim'in (ö. 1585/993 H) ikinci kızı olan eşi Esmahan Sultan tarafından vakfedilir. Taslak, saray mimarı Sinan'ındır. Cami, sadrazamın Hippodrom'un bitişiğinde yer alan sarayı ve Kadırga Limanı arasına, dik bir yamaca, henüz saptanamayan bir Bizans kilisesinin (Paspates tarafından yanlışlıkla Hagia Anastasia olarak nitelendirilen) yerine yapılır. Bu Bizans kilisesinden daha 19. yüzyıldan kalma kubbe kalıntıları bulunmaktadır. Kiliseye ait parçalardan bazıları caminin yapımında kullanılmış olabilir [1]. Medrese yüksek bir temel kat üzerinde caminin etrafına inşa edilmiştir.

Sokollu Mehmed Paşa, Eyüp'teki türbesine (→), eşi ise babasının Aya Sofya Camii'nin (→) yanındaki türbesine gömülür. Oğlu İbrahim Han'ın çocukları ve yakındaki tekkenin şeyhleri ise caminin arkasındaki mezarlığa gömülür [2].

Kesin saptanamayan bir dönemde caminin kuzey köşesine dua edenler için L biçiminde bir dua mekânı eklenir. Medresenin batı köşesine de, bir olasılıkla 17. yüzyılda büyük bir çeşme yapılır.

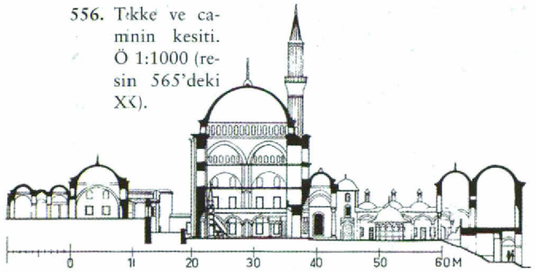

556. Tekke ve caminin kesiti. Ö 1:1000 (resin 565'deki XX).

19.-20. Yüzyıllar

Caninin pencereleri 1881 yılında Cevdet Paşa'nın (1822-1895) vakfı olarak yenilenir [1]. 1914 yılında camide ve altındaki kemerli mahzenlerde onarım çalışmaları yapılır.

Kilise:

PASPATES 364-375; MORDTMANN, Esquisse 56; A. MORDTMANN, 16. Mittlg. Dtsch. Exkursionsklubs Heft 4 (1898); JANIN, Géographie 22-25.

Cami:

HADÎKA I 193 (GOR IX No. 410; ÖZ I 101-102); E. A. GROSVENOR, Constantinople (Boston 1895) II 419[3]; GURLITT 82-83; EBERSOLT, Sanct 91; GABRIEL, Mosquées 394-395; EDHEM, Mosquées 90-94; İA 100-103; SCHNEIDER, Byzanz 51-52; F. İ. AYANOĞLU, VakDerg 2 (1942) 403[2]; EGLI, Sinan 94-96; EYİCE, Guide No.41; OTTO-DORN 114; D. KUBAN, Beitr. z. KunstgeschAsiens (Mem. E. Diez) İstanbul 1963, 39-40; D.KUBAN, ArsOr 7 (1968) 19-39[1]; GOODWIN 271-276; V. MEINECKE-BERG, Kunst d. Orients 8 (1972) 48-53; SÖZEN 184-193.

557. Cani ve kubbeli şadırvanı olan ön avlusuna kuzeyden bakış.

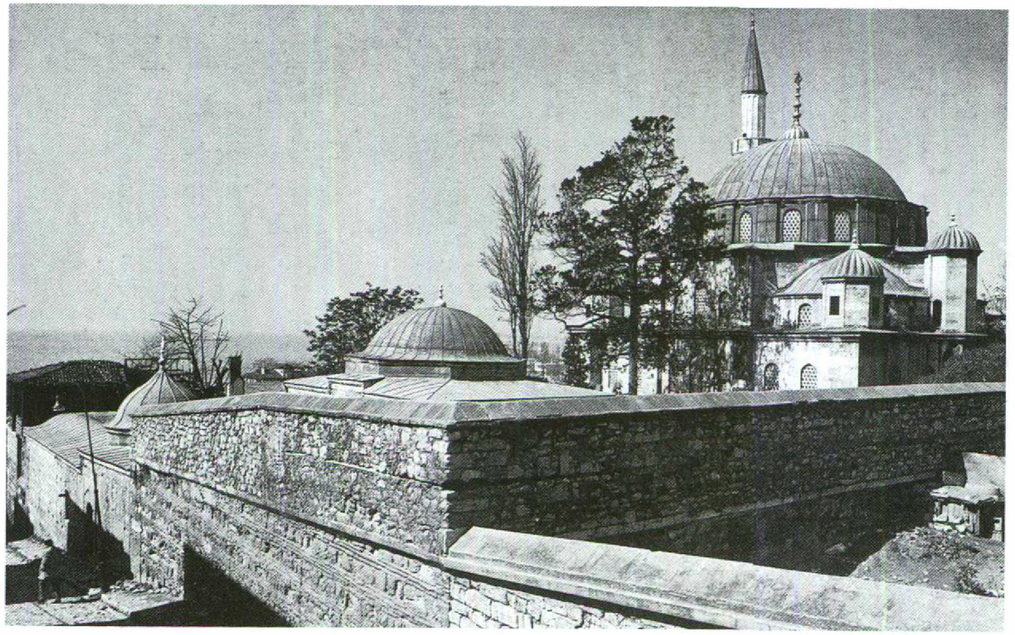

558. Kuzeydoğudan tekkenin duvarına, üstü kubbe ile örtülmüş kapısına, ana binaya ve camiye bakış.

559. Medresenin dershanesine ve merdivenin üstünü örten küçük kubbeye bakış. Kubbenin altında dershaneye giden yol yer alır. Yamacın getirdiği zorluklar burada etkileyici bir biçimde çözülmüştür.

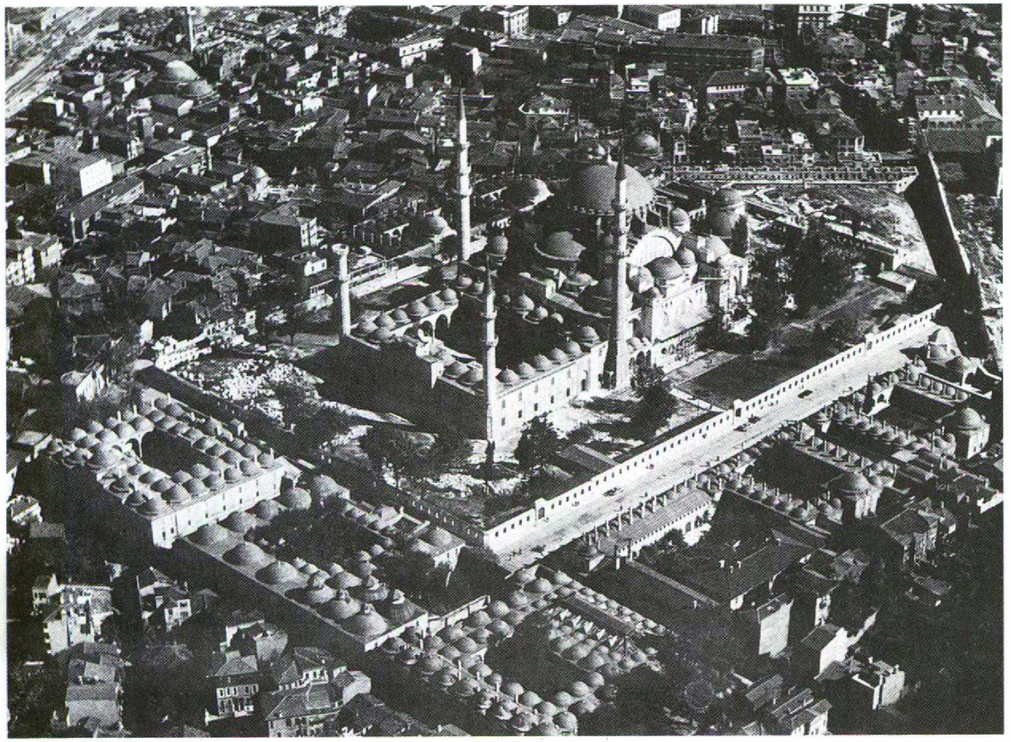

560. Süleymaniye külliyesinin batıdan ve batıda yer alan medrese ve darüşşifa ile birlikte hava fotoğrafı (krş., resim 571).

SÜLEYMANİYE CAMİİ

Üçüncü tepede yer almış olan yapılarla ilgili pek bilgi yoktur. Arazinin bazı parçaları Eski Saray'a atti, ama 1540 (946 H) yılındaki yangının ve haremin kısmen Topkapı Sarayı'na (→) geçmesinin ardından bu arazinin bir kısmı cami için ayrılmıştı. Üçüncü tepenin dik yamacında yer alan bu araz ek teraslarla genişletilmiştir.

1550-1557 (957-964 H)

Külliye, Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) vakfı olarak saray mimarı Sinan tarafından, Fatih Külliyesi'ni tamamlayıcı kültürel ve tıbbî yeni bir merkez olarak yapılır. Ortadaki camiye ek olarak dört medrese (Evvel, Sâni, Sâlis ve Râbi Medresesi), bir okul (Sıbyân mektebi), Darüşşifa ve Tıp Medresesi'nden oluşan tıbbî merkez, imaret, tabhane, hamam, darülhadis bulunur. Caminin arkasındaki mezarlıkta ise vakfedenin ve Haseki Hürrem'in türbesi yer alır.

Evliya Çelebi'ye göre yapı için gereken para (yaklaşık 760.000 duka) Rodos, Malta ve Belgrad'a yapılan seferlerden kazanılan ganimetlerden toplanmıştır. Gyllius ve Tezkiretü'l-Bünyân'a göre yapının malzemesi tüm imparatorluk alanından sağlanmıştır. Dört ana sütun ve pek çok küçük sütun ve renkli mermer yapı parçaları 1552-1553 yılında İskenderiye'den, Baalbek'ten, Augusteion (→) ve Hippodrom'dan [1], geri kalan taştan malzeme kısmen Batı Anadolu'daki taş ocaklarından getirilmiştir. Sinan'ın yanında bina sorumlusu (Bi-

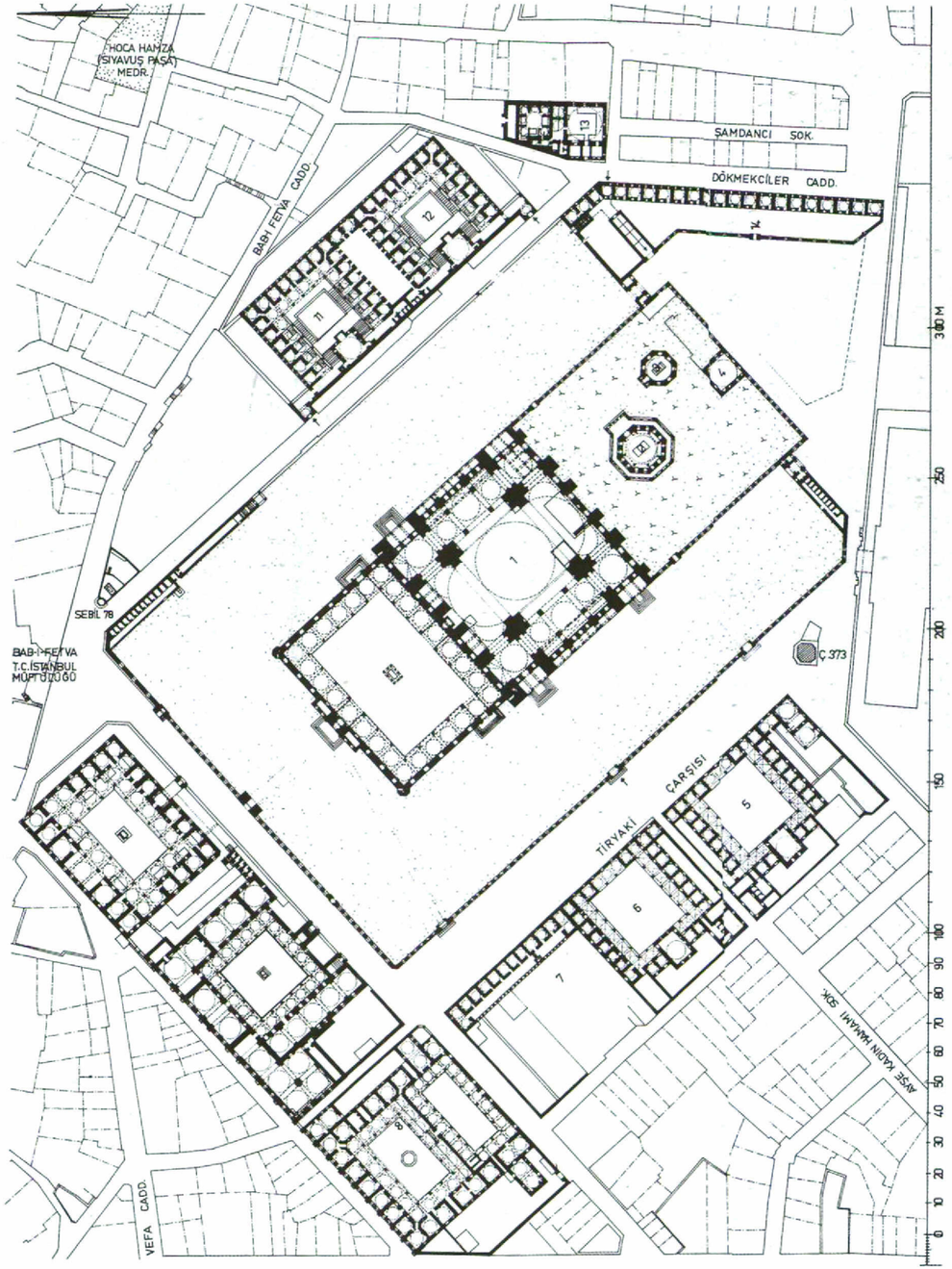

561. Sultan Süleyman'ın vakıf külliyesinin konumu. Ö. 1:2000. 1. Cami, 2. Sultan Süleyman'ın türbesi, 3. Haseki Hürrem Sultan'ın türbesi, 4. Türbedar odası, 5. Evvel Medresesi ve mektep, 6. Sâni Medresesi, 7. Tıp Medresesi, 8. Darüşşifa, 9. İmaret, 10. Tabhane, 11. Sâlis Medresesi, 12. Râbi Medresesi, 13. Dökmeciler Hamamı, 14. Darülhadis Medresesi; Sebil 78'in yanında Mimar Sinan'ın türbesi.

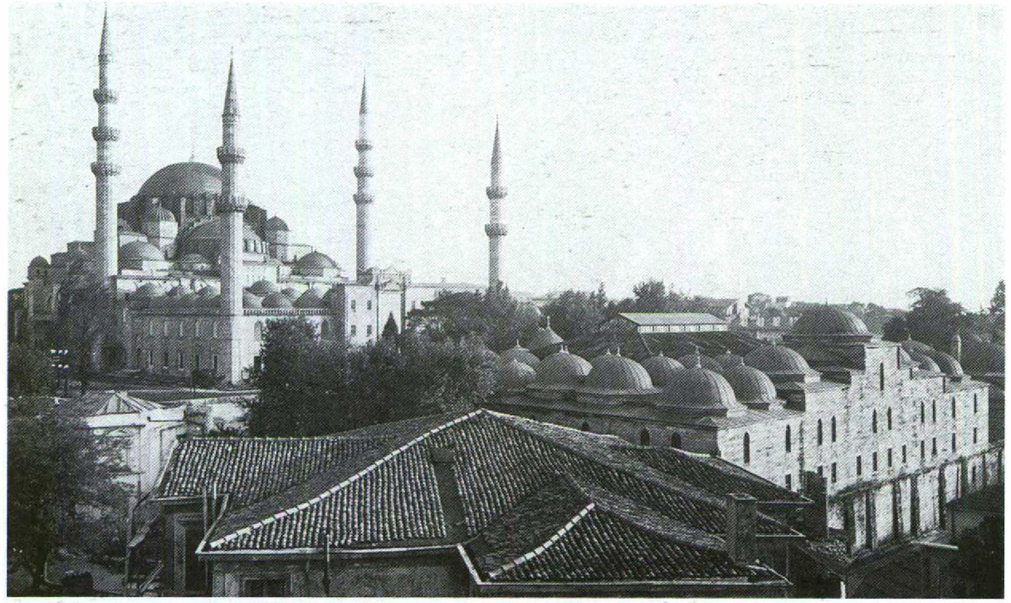

562. Külliyenin kuzeyden görünümü. Ön planda güçlü payelerle desteklenen tabhanenin yamaçtaki cephesi.

na Emîni), yani bir tür yönetici olarak Hüseyin Çelebi'nin halefi Yetim Baba Ali Çelebi Turnacı (1553/960 H yılından itibaren) çalışmıştır. Ayrıca gözetmen olarak Sinan Bey ve kâtibi olarak Halil'in adı geçer. Yapıda imparatorluğun farklı bölgelerinden gelen zanaatçılar (55%) çalışır. Bunların arasında Rumlar, Ermeniler, acemioğlanları (yaklaşık %40) ve de az sayıda esir (%5) yardımcı işçi olarak çalışmışlardır [1]. Yapı masraflarının değerlendirilmesi ile ilgili belgeler (1555/963 H yılından tibaren), yapının geçirdiği aşamaları ayrıntılarına kadar ortaya koymaktadır.

Arazinin meyilli olması dolayısıyla uzayan kazılar ve temel çalışmaları nedeniyle inşaatın gecikmesini sultan önceleri hoş karşılamaz. Ancak inşaatı uzatan bu teraslama yöntemi sayesinde Sinan külliyenin uzaktan görünümünü şehirle bütünleştirerek uyumunu sağlar. Cami 'üç nefli' yapısı ve doğu ve batıdaki destek yarım kubbeleri ile Aya Sofya'ya benzer. Ancak gerek iç, gerekse dış yapısında çok daha ahenkli olan mekânın dengelenmesi açısından ondan ayrılır. Evliya Çelebi'ye göre, caminin üst katındaki odalar 19. yüzyılın başlarına kadar gerek seyyahların eşyalarının, gerekse ülkenin önde gelen kişilerinin hazinelerinin emin bir biçimde saklandığı yer olarak kullanılmıştır. Bu muazzam vakıf, Khios (Sakız), Kos, Rodos ve imparatorluğun diğer bölgelerinden olduğu kadar, medresenin alt katlarındaki pek çok dükkân ve atölyelerden sağlanan gelirle ayakta durabilmiştir. Yine Evliya Çelebi'ye göre, vezirlerin denetiminde olmak üzere vakfın yönetimi ile yaklaşık 500 kişi görevlendirilmiştir.

16. Yüzyılın İkinci Yarısı

Haseki Hürrem Sultan'ın ölümünden sonra 1558 (965 H) yılında caminin arkasındaki bahçeye türbesi yapılır. Camiyi vakfedenin 1553-1554 yılından beri yapımı planlanan türbesi, 1566-1567 (974 H) yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümünün ardından Sinan tarafından tamamlanır. Caminin inşasında olduğu gibi türbenin yapımında da –Kadıköy'deki Hagia Euphemia'nın mermer yontma taşları, Aya Sofya'dan getirilen ve 1166 sinod kararlarının yazılı olduğu büyük mermer levhalar gibi [2]– Bizans yapılarından getirilen malzeme kullanılır. Yapıyı Süleyman'ın oğlu II. Selim yürütür.

Bir sebil ile birlikte Sinan 1587 (995 H) yılında caminin kuzeyinde kendi türbesini inşa eder.

17. Yüzyılın İkinci Yarısı

1660 (1070 H) Temmuz'unda çıkan büyük yangında, Süleymaniye'nin altlarında yer alan bölgelerin büyük kısmı hasara uğrar. Minarelerin kurşundan damları erir, külliyenin kenarında yer alan bazı yapılar zarar görür [3], sonradan yine onarılır.

Vakıf türbesine II. Süleyman (1687-1691) ve II. Ahmed (1691-1695) gömülür.

18. Yüzyılın Üçünci Çeyreği

1752-1754 yılında kütüphane, Sadrazam Köse-Bâhir Mustafa Paşa tarafından onartılır. 1766

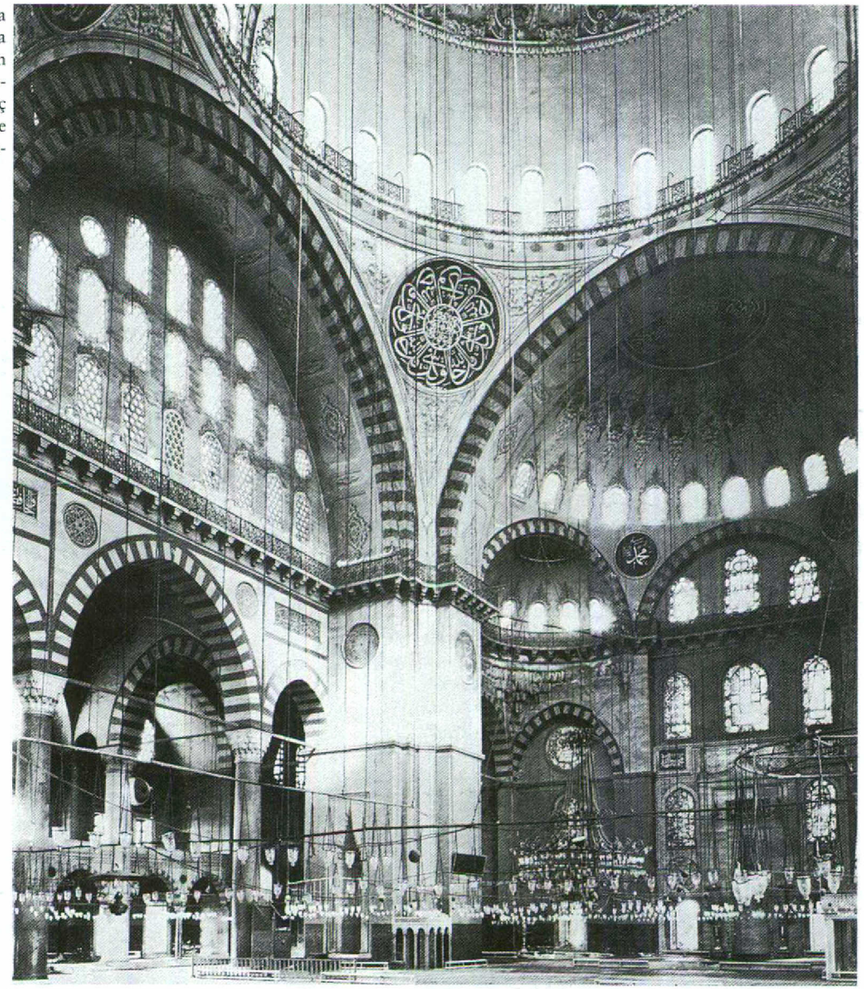

563. 1958 yılında cami daha onarılmadan batıdan çapraz olarak iç mekâna ve mihraba bakış.

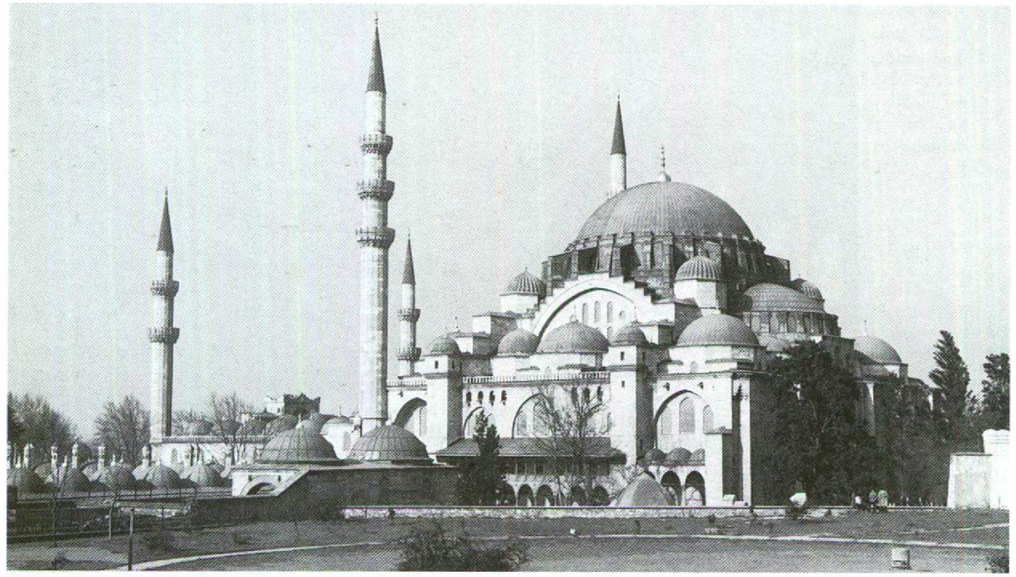

564. Caminin güneyden görünümü. Aya Sofya'ya benzeyen yapı ilkesine rağmen ana kubbe aksiyal yan kubbeleriyle burada son derece farklı, özgün bir bütüncüllüğe ulaşılmıştır.

565. Güneydoğudan vakfedenin türbesine ve ana kubbeye bakış.

566. Mezarlık alanının güneydoğu dış duvarında yer alan Türbedar Odası.

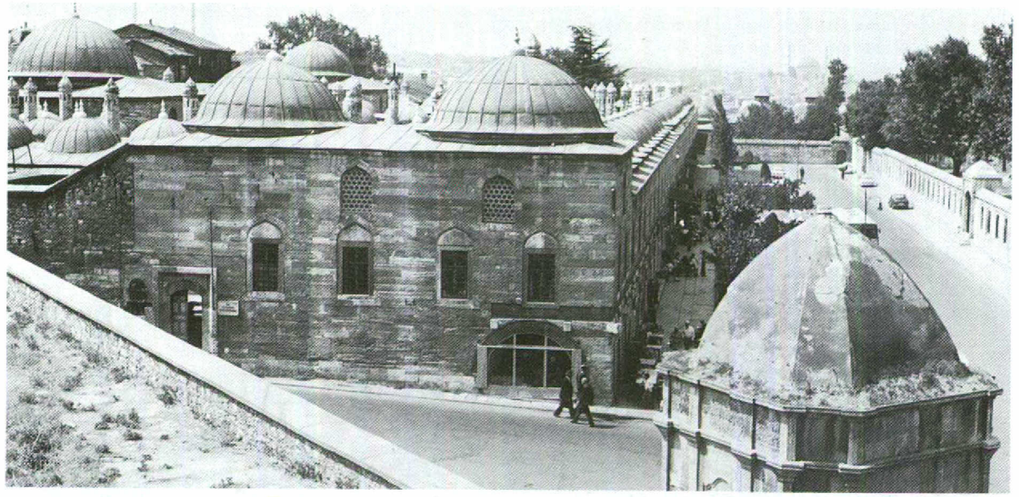

567. Cami ve medreseler grubu (Tiryaki Çarşısı) arasındaki meydana bakış. Ön planda Hesap Çeşmesi (Ç. 373, 1792 yılında yapılmış).

depreminde yapı hasar görür [3]. 1772 (1186 H) yılında Hafız Abdurrahman tarafından bir güneş saati cami avlusuna konulur.

19. Yüzyıl

1808 sonbaharındaki yeniçeri ayaklanmasında Ağa Kapısı'ndan Haliç'e açılan ateşte caminin minareleri zarar görür.

1840-1845 yılında yeni hastanelerin açılmasıyla, vakfın hastanelerinin ve tıp okulunun işlevi sona erer. 1852 yılında bimarhanenin onarıldığı sanılır.

1869 (1286 H) yılında iç mekânın yeniden süslenmesinde yazılar hattat Sersikkezen Abdülfettah Efendi tarafından yazılır.

20. Yüzyıl

Eski imaret, Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi tarafından 1913 yılında Vakıflar Müzesi'ne dönüştürülür. 1914-1918 arası savaşta çıkan bir yangında, askerî amaçlar için kullanılan ön avluda bazı sütunlar zarar görür. 1933 yılında Sinan'ın mezarı ve sebil çok değiştirilmeden onarılır.

1959-1969 yıllarında cami ve vakıf yapılarının bir kısmı yenilenir. Bu arada 19. yüzyıl bezemesi kaldırılarak eski bezemeler kısmen ortaya çıkarılır.

HADÎKA I 16 (GOR IX 49, No. 6; ÖZ I 131-1357; HAMMER, CuB I 405-413; SKBYZ I 543-548; HAMMER, GOR III 341-351; GURLITT 69-74; A. E. HENDERSON, The Mosque of Sultan Suleiman at C'ple. The Builder 104 (London 1913) 10-11; GABRIEL, Mosquées 374-376; EDHEM, Mosquées 83-84; İA 109-112; KONYALI, Sinan, 111-122; A. S. ÜLGEN, Süleymaniye Heyeti. Meslekî ve Teknik Öğret. I (1953) 10-12; EGLI, Sinan 52-53, 77-83; EYİCE, Guide No. 67; K. E. KÜRKÇÜOĞLU, Süleymaniye Vakfiyesi. Ankara 1962; CEZAR, Yangınlar 337-341, 390[3]; S. EYİCE, TSTAI 1 1963) 50-51; C. ÇULPAN, İstanbul Süleymaniye Camii Kitabes. Kanunî Armağanı. Ankara 1970, 291-299; GOODWIN 215-240; Ö. BARKAN, VakDerg 9 (1971) 109-161; Ö. BARKAN, Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557) I. (Türk Tarih KurYayın. Ser VI 10), Ankara 1972[1]; SÖZEN 175-178.

Dekor:

OTTO-DORN 109-111; F. DİRİMTEKİN, İmparator Manuel Comninos'un Topladığı 1166 Synode Kararlarını Havi Mermer Levhalar. AMY 4 (1962) 10-13, 43-46; C. MANGO, The Conciliar Edict of 1166. DCP 17 (1963) 315-320[2]; V. MEINECKE-BERG, Kunst d. Orients 8 (1972)36-54.

Medrese ve Diğer Yapılar:

A. S. ÜNVER, Süleymaniye Küliyesinde Darüşşifa, Tıp Medresesi ve Darül'akakire dair. VakDerg 2 (1942) 195-207; A. S. ÜNVER, Türk Tıp Tarihi Arşivi 19/20 (1942); G. ÖZDEŞ, Türk Çarşıları. İstanbul 1954, 36, 53; K. İ. GÜRKAN, Süleymaniye Darüşşifası. İstanbul 1966. A. TERZİOĞLU, Mittelalterliche islamische Krankenhäuser... (Diss. TU Berlin) Berlin 1968, 236-245.

568. Caminin kuzeyden görüntüsü. Ön planda Lausos Sarayı'na ait yuvarlak büyük bir yapının kalıntıları (krş., resim 263, s. 328).

SULTAN AHMED CAMİİ

Adı: Sultan Ahmed Camii; Ahmediye; Yeni Cami.

Eskiden imparatorluk sarayının (→) bir bölümünün ve Hippodrom'un bulunduğu alan 15. yüzyılda giderek ıssızlaşmıştır. Şimdiki Sultan Ahmed Camii'nin olduğu yerde, 16. yüzyılda pek çok mevki sahibinin sarayları yer almaktaydı. Sultan I. Ahmed bunlardan, aralarında Sadrazam III. Murad'ın Semiz Ahmed Paşa'nın (GOR IV 119) ve Sokollu Mehmed Paşa'nın saraylarının da bulunduğu beş tanesini alır (Evliya Çelebi).

1609-1617 (1018-1026 H)

Arazi satın alınıp, düzeltildikten sonra 1609 (1018 H) Ekim'inde kazı çalışmaları başlar. Buradan çıkan toprakla, alçak bir seviyede yer alan Hippodrom doldurulur [1]. Şeyhülislam Hoca Sa'deddinzâde Mehmed Çelebi Efendi'nin önderliğinde bazı din adamlarının ayaklanmalarına rağmen 1610 şubatında temel atma çalışmaları başlar.

Yapı çalışmaları, imparatorluğun her bir köşesinden gelen destekle başlar. Yapı ile ilgili belgeler Topkapı Sarayı arşivlerindedir.

Külliye şu yapılardan oluşur: Cami, caminin yanlarına inşa edilmiş sultan köşkleri, medrese, türbe, sebil, caminin doğusundaki sıbyan mektebi, darüşşifa, timarhane, Hippodrom'un sphendone'sinin üstündeki imaret yapıları ve de yapı gruplarının güneyinde ve altında yer alan Arasta Sokağı'ndaki çarşı ve başka bir sebilhane ile hamam. Saray mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa, selâtin camilerinin gelişimine katkıda bulunur. Caminin merkezî bir yapısı ve dört tarafındaki yarım kubbeler

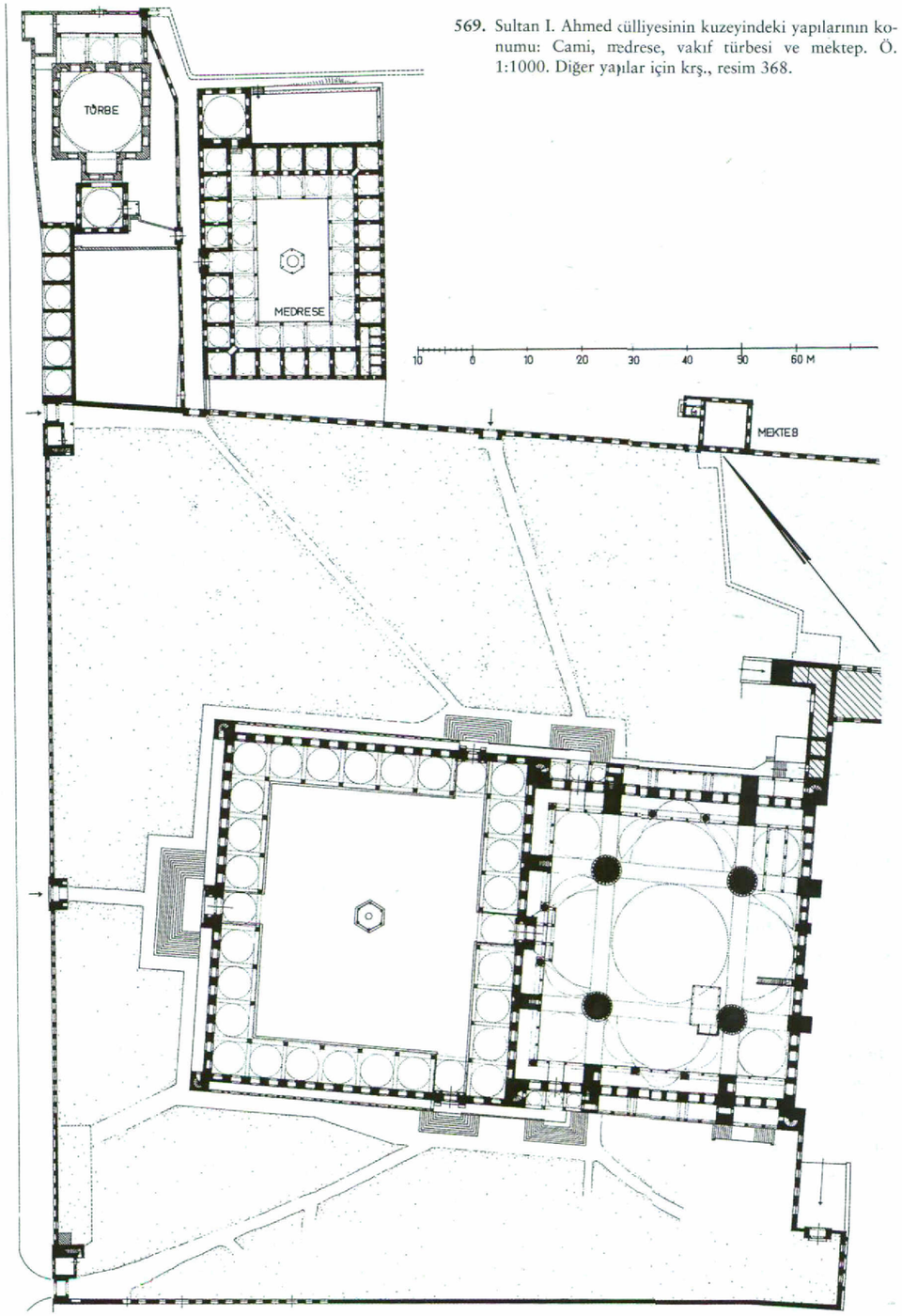

569. Sultan I. Ahmed külliyesinin kuzeyindeki yapılarının konumu: Cami, medrese, vakıf türbesi ve mektep. Ö. 1:1000. Diğer yapılar için krş., resim 368.

570. Doğudan camiye bakış. 1912 yılında yangında zarar gören Arastanın doğu tonozları, iki tarafında da 76 dükkanın yer aldığı cadde

ile desteklenmiş bir kubbesi vardır. Selâtin camiler arasında altı minaresi olan tek cami budur.

Sultanın yaptırdığı külliyeye olan özel ilgisi ve buna ek hem kendi hem de mimarın zanaatkârlığındaki becerisi, kendini caminin çinilerle, renkli camlarla ve ahşap işçiliğiyle bezenmiş zengin donanımında gösterir. Çiniye olan büyük gereksinim (21043 parça) bir dönemliğine çininin özel kişilere satılmasını ya da ihraç edilmesini yasaklar (1613/1022 H). 1616 yılında saray mensuplarının ve yabancı elçilerin eşliğinde son taşın yerine yerleştirilmesinin ardından, 9.6.1617 (1026 H) yılında, 17. yüzyılın ortalarına kadar "Yeni Cami" diye adlandırılan yapı, Sultanın ve Sadrazam Halil Paşa'nın da bulunduğu bir törenle açılır. Medrese, imaret, türbe ve dış avlu duvarı dışında (Evliya I, 114), külliyenin yapılarının çoğu bitmiştir. Bu kalanlar ise Sultan Ahmed'in kardeşi ve halefi Sultan I. Mustafa tarafından bitirilir. 1617 (1026 H) yılında ölen sultan 1620 yılında bitirilen türbeye gömülür. İki yıl sonra oğlu II. Osman (1618-1622) ve yirmi yıl sonra ikinci oğlu IV. Murad (1622-1640) buraya gömülür. I. Ahmed'in zevcesi, 1652 yılında öldürülen, etkileyici bir kişiliğe sahip olan Valide Kösem Mâhpeyker de buraya defnedilir. Saltanatın pek çok mensubu da buraya gömülmüştür.

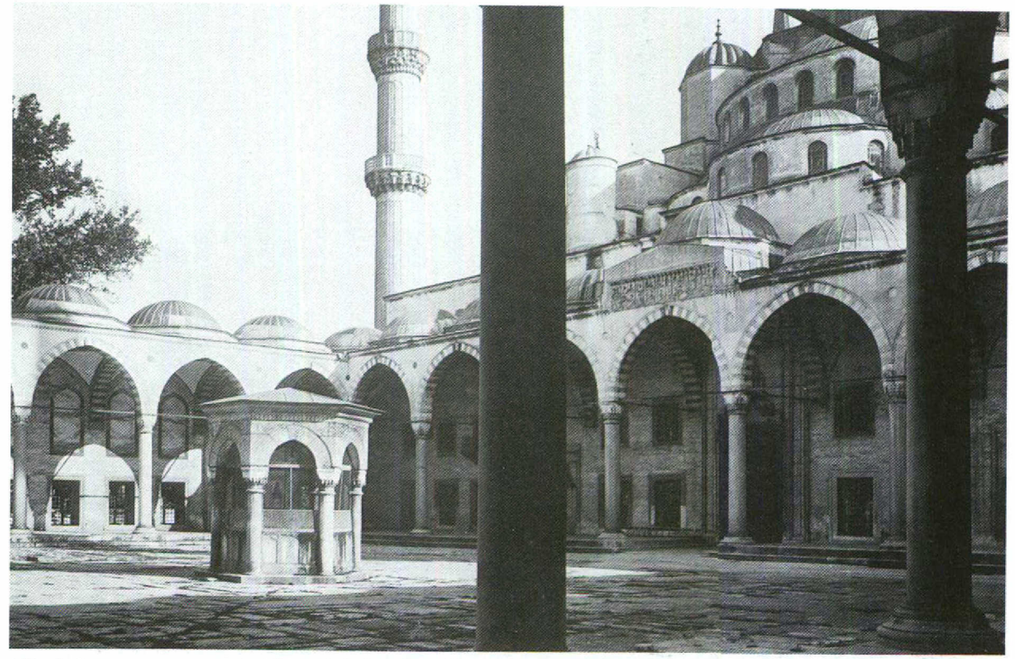

571. Şadırvanı ve soncemaat yeri ile caminin ön avlusu (19. yüzyıl sonuna doğru durum).

18.-19. Yüzyıllar

Konumu sayesinde külliye 17.-18. yüzyılın çok sayıdaki kent yangınlarından az etkilenir. 18. yüzyılda türbenin yanına bir muvakkithane yapılır.

1837 yılında iç donatım yenilenir.

20. Yüzyıl

Camide ve külliyede yeni onarımlar yapılır. 1935 yılında medrese arşive dönüştürülür. Bu arada damlar onarılır ve avlunun üzeri camdan bir çatı ile kapatılır. 1955 yılında kuzeydoğudaki minare onarılır.

C. Comidas de Carbognano, Descrizione topografica dello stato presente di Constantinopoli. Bassano 1794, 32[1]; Hadîka I 18 (GOR IX 49 No.7; Öz I 125-129); SkByz I 223-225; Gurlitt 86; Gabriel, Mosquées 380; A. Refik, Darülfünun Edebiyat FakMecm 8 (1932) No. 4; Edhem, Mosquées 116-118; İ. Kumbaracılar, İstanbul Sebilleri. İstanbul 1938, 17-19; T. Öz, Sultan Ahmed Camii. VakDerg 1 (1938) 25-28; İA 103-105; T. Öz, Sultan Ahmet Camii'nin Teyzinî Hususiyetleri. VakDerg 2 (1942) 209-212; T. Öz, Mimar Mehmet Ağa ve Risale-i Mimariye. İstanbul 1944; Mamboury, IstTour 406-408; Eyice, Guide No. 37; Otto Dorn 119-120; O. Aslanapa, Anatolia 3 (1958) 18-20; S. Eyice, TSTAI 1 (1963) 53-54; Ö. Aksoy, Osmanlı Devri İstanbul Sıbyân Mektepleri... İstanbul 1968, 67-68; Goodwin 342-349; V. Meinecke-Berg, Kunst d. Orients 8 (1972) 31-54; Sözen 251-255, 267; Z. Nayır, Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690). Tekn. Üniv. İs. 1975, 35-133.

572-573. Aya Sofya'nın kuzeybatı minaresinden Sultan Ahmed Camii'ne bakış. Yukarıdaki resim (572) 19. yüzyıl sonlarına doğru, aşağıdaki ise (573) 1930 civarında çekilmiştir. İki resmin karşılaştırılmasından kentin nasıl değiştiği gözlemlenebilir.

574. Sultan Selim Camii'nin kuzeybatıdan görünümü. Ön planda sağda mektebin kubbes.

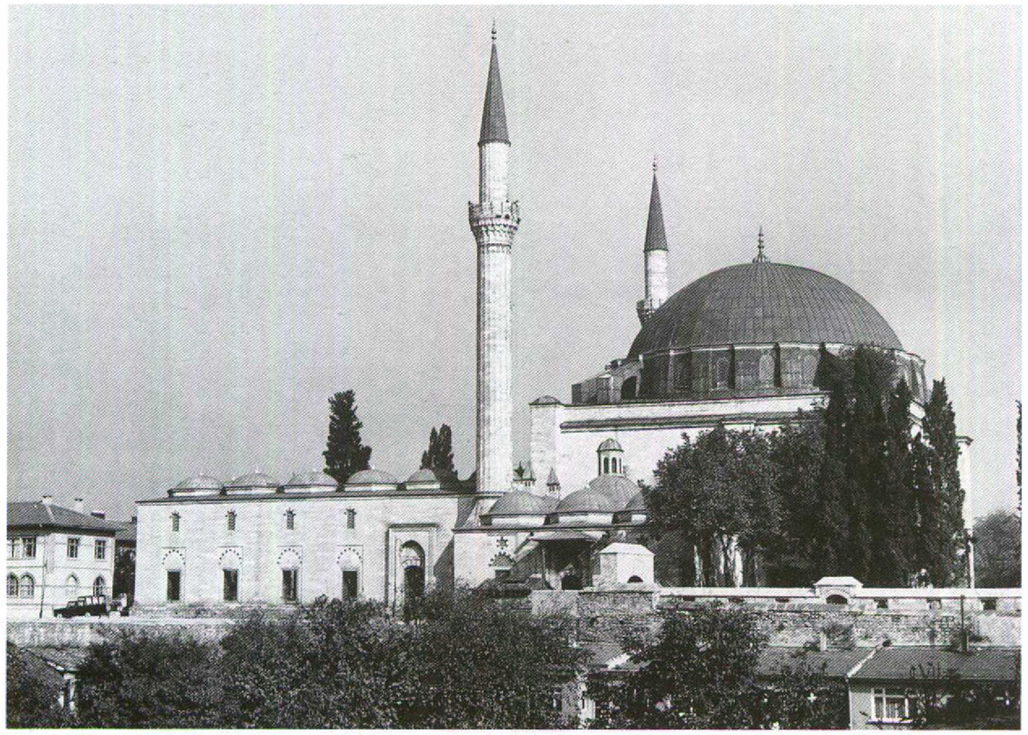

575. Batıdan, Çukurbostan (=Aspar Sarnıcı; krş., s. 279) üzerinden camiye bakış.

SULTAN SELİM CAMİİ

Adı: Sultan Selim Camii, Selimiye; Yavuz Sultan Selim Camii.

16. Yüzyılın Birinci Çeyreği

Kentin beşinci tepesinin ve buradaki terasta yapılan caminin tarihi henüz açıklık kazanmamıştır. Kitabesine göre yapı Sultan I. Selim zamanında inşa edilmiştir. Başka kaynaklara göre ise (Evliya; GÖR III 6) oğlu I. Süleyman, cenazenin taşınması sırasında (Aspar (→) olduğu kesinlik taşımayan sarnıcın yanında), kentte önem taşıyan bu yerde yaptırmıştır (bkz., resim 315).

Külliye, 1522 (929 H) yılında bitirilen cami, medrese, imaret, mektep, sonradan yapılan türbeler, bir kaynakta bahsedilen, ama yerleri kesin bilinmeyen hamam ve handan [1] oluşur. Cami, kare biçiminde ve kubbe ile örtülü bir harim kısmı, iki tarafa yerleştirilmiş dört eyvan şeması (haç) biçimindeki tabhanelerden ve büyük bir revaklı avludan oluşur. Caminin inşasında, Sultan Selim'in seferlerinden (1514-1517) İstanbul'a getirttiği Mısırlı ve İranlı yapı işçileri çalışmışlardır. Bazı kaynaklara göre caminin mimarı bu yolla İstanbul'a gelen Acem Ali'dir (Esir Ali, ö. 1537) [2].

Sultan'ın 1523 yılında yapılan türbesinin yanında, Kanunî Sultan Süleyman, annesi Hafsa Sul-

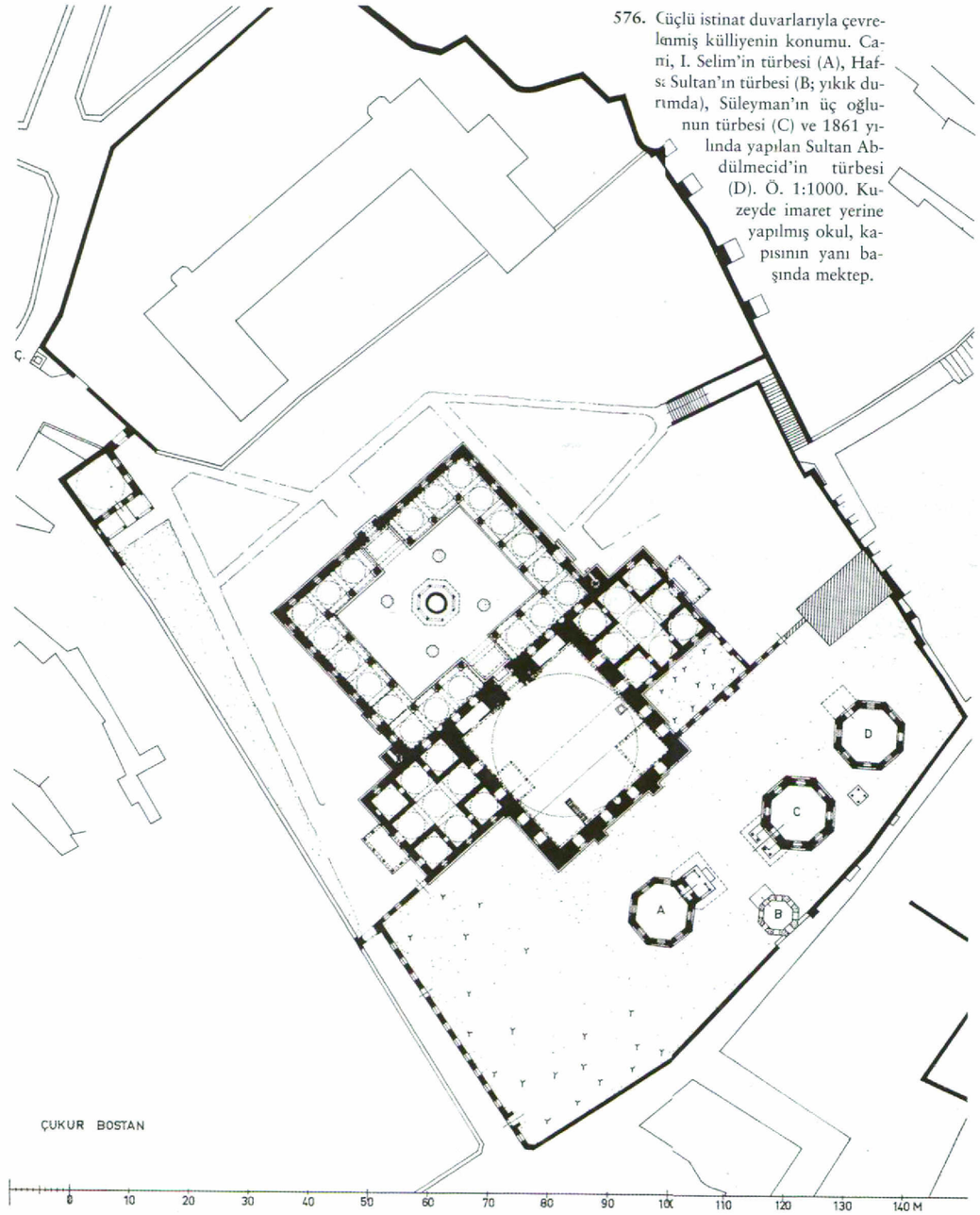

576. Cüçlü istinat duvarlarıyla çevrelenmiş külliyenin konumu. Cami, I. Selim'in türbesi (A), Hafsa Sultan'ın türbesi (B; yıkık durumda), Süleyman'ın üç oğlunun türbesi (C) ve 1861 yılında yapılan Sultan Abdülmecid'in türbesi (D). Ö. 1:1000. Kuzeyde imaret yerine yapılmış okul, kapısının yanı başında mektep.

577. Camiye kuzeydoğudan bakış. Resmin sol köşesinde Şehzadeler Türbesi.

ıan (ö. 1534/940 H) için Hatuniye Türbesi'ni ve üç oğlu (Murad, Mahmud, Abdullah) için Şehzadeler Türbesi'ni Sinan'a yaptırır.

17.-18. Yüzyıllar

Sultan İbrahim (1640-1648) tarafından (1938 yılında yıkılan) hünkâr mahfili yaptırılır.

Caminin,1633 (1043 H), 1640 (1050 H), 1721 (1131 H) ve 1729 (1142 H) yıllarında çıkan ve caminin bulunduğu civarı etkileyen kent yangınlarında ne kadar hasara uğradığı bilinmemektedir.

19. Yüzyıl

Caminin arkasına 1861 (1277 H) yılında Sultan Abdülmecid (1839-1861) için bir türbe yapılır. 1894 depreminde cami zarar görür, Hatuniye Türbesi de yıkılır.

20. Yüzyıl

Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi (1914-1916) caminin karşı tarafında yer alan imareti yıktırır ve bugün bir kız okulu olan Darülhilâfe Medresesi, Mimar Kemalettin tarafından yapılır. 1918 yılındaki kent yangınında mektep zarar görür.

Cami 1938 yılında bazı yapıları yıkılarak onarılır. 1962 yılında tekrar onarılır.

HADÎKA I 14 (GOR IX 49; ÖZ I 129-131); GURLITT 66 + Pl. 100; GABRIEL, Mosquées 368-370; EDHEM, Mosquées 72-73; İA 106-109, 114-115; A. M. SCHNEIDER, Mauern u. Tore 76; EGLI, Sinan 50, 130; EYİCE, Guide No. 85; B. ÜNSAL, Turkish Islamic Architecture... London 1959, 96; S. EYİCE, TSTAI 1 (1963) 41; CEZAR, Yangınlar 335-336, 349, 352, 379; P. KARAHASAN, İstanbul Sultan Selim Camii Hakkında. Sanat Tarihi Yıll (1964/65) 183-187[1]; GOODWIN 184-187[2]; SÖZEN 60-63.

578. Şehzade Camii'nin doğudan görünümü. Resmin sol köşesinde İbrahim Paşa Türbesi. Sinan'ın diğer geç yapıları ile karşılaştırıldığında caminin dış duvarlarında küçük bölümlemeler göze çarpar.

ŞEHZADE CAMİİ

1543-1548 (950-955 H)

Sultan Süleyman, 1543 (950 H) yılında, çok sevdiği oğlu Mehmed'in ölümünün ardından Mimar Sinan'a bir türbe ve 1544 (951 H) yılında, eski ana caddenin kuzeyinde, Eski Odalar'ın (eski Yeniçeri kışlaları) civarında bir cami yaptırır. Dört yarım kubbenin desteklediği ana kubbesi ile merkezî bir yapı olan cami, güneybatısında eski bir cadde ve kuzeyinde bir tabhane ve medrese ile sınırlanan geniş bir arazinin ortasında yer alır. Yapıda kullanılan sütunlar kısmen Forum Tauri'nin (→) güney kenarındaki kalıntılarından alınmıştır. (Gyllius III 7: Xenodochium seu potius templum). Cami 1548 (955 H) yılında, medrese ise 1547 (954 H) yılında bitirilmiştir.

16. Yüzyılın İkinci Yarısı

Sadrazam Rüstem Paşa (ö. 1561) için 1560-1561 (968 H) yılında içi çinilerle bezenmiş bir türbe ve bir sebilhane yapılır. Bunu, 16. yüzyılın sonlarına doğru III. Mehmed'in oğlu Şehzade Mahmud, III. Murad'ın kızı Hatice Sultan ve Fatma Sultan'ın türbeleri izler.

17. Yüzyılın Birinci Yarısı

Caminin güneyindeki bölgede pek çok türbe yapılır: 1603 (1012 H) yılında, 1601'de ölen Sadrazam Damat İbrahim Paşa için mimar Ahmed Ağa ve kalfası Sefer Çavuş tarafından, 1611 (1020 H) yılında ise bir dönem kaymakamlık yapmış olan Vezir Destar Mustafa Paşa (ö. 1611) için bir türbe yapılır.

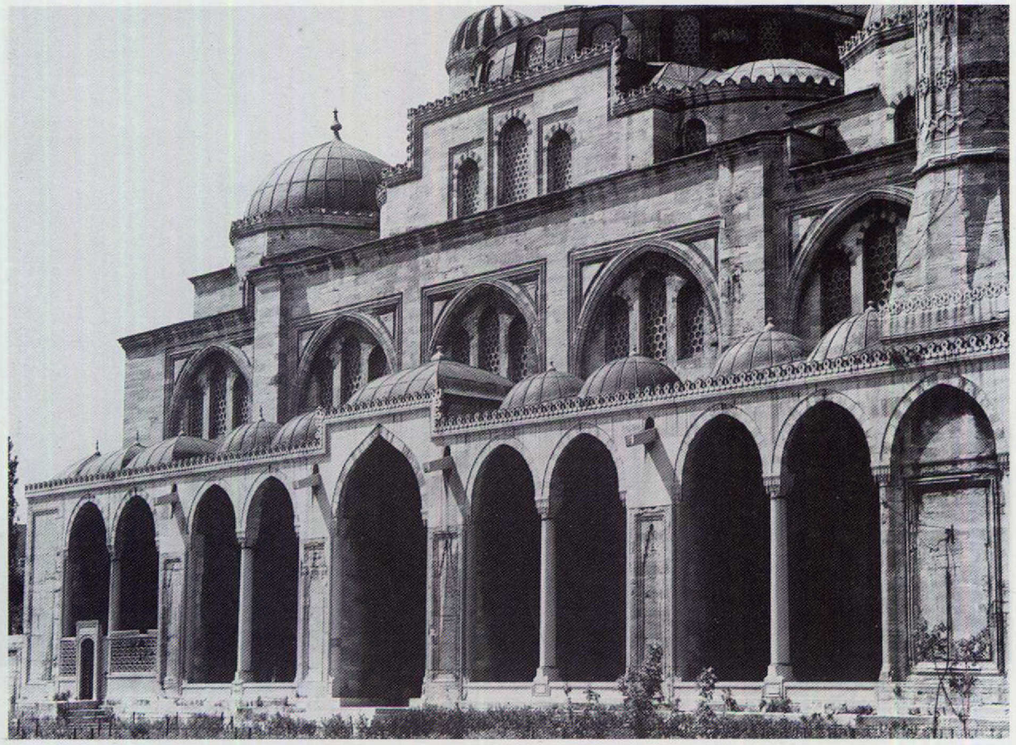

579. Caminin kuzeydoğu cephesine bakış. Avluya açılan yan hol ve üstünde ana mekânın yükselen pencereli duvarı. Bunun da üstünde köşe kubbelerin arasında kuzey yarı kubbesinin destek yapısı.

Külliye, 1613 (1022 H) yılındaki bir yangında zarar görür. Bu dönemin ardından camide bulunan grafiti, 1616 (1025 H) yılında yapılan onarıma işaret eder. Avludaki şadırvan bu dönemden kalmadır. Damlarda, Hassa mimarı Hüseyin Halife b. Mehmed tarafından yapılan başka onarımlar, 1650 (1060 H) yıllarındaki belgelerden günümüze kadar gelmiştir [1].

18. Yüzyıl

18. yüzyılda da külliye yine kent yangınlarından zarar görür. 1718 (1130 H) ve 1782 (1196 H) yılında yapı grubunun bazı bölümleri, 1782 yılında ise özellikle minareler zarar görür [2].

19.-20. Yüzyıllar

1912-1913 yılında türbeler onarılır. 1916'da Rüstempaşa Sebili yıkılır. Son dönemlerde ise cami ve medrese onarılır.

Hadîka I 15 (GOR IX No. 49; GOR III 260-262; Öz I 137-141); SkByz I 386-388; Gurlitt 68; Rapport Général de la Société des Amis de Stamboul 1913/1329 H; Gabriel, Mosquées 378-379; Edhem, Mosquées 76-78; Z. Orgun, Hassa Mimarları. Arkitekt 9 (İstanbul 1939)[1]; İA 113-114; A. S. Ülgen, Şehzade Camii ve Heyeti. Mimarlık 5/6 (1952) 13-16; Egli, Sinan 49, 63-66; Otto-Dorn 65, 92, 126, 148; Eyice, Guide No. 73; S. Eyice, TSTAI 1 (1963) 49; Cezar, Yangınlar 347, 363-365[2]; Goodwin 208-211; V. Meinecke-Berg, Kunst d. Orients 8 (1972) 40; Sözen 168-170.

580. Şehzade Külliyesi'nin ve bitişiğindeki Burmalı Mescid'nin konumu. Ö. 1:1000. Caminin arkasındaki bahçede yer alan türbeler şu kişilere aittir: Şehzade Mehmed (A), Rüstem Paşa (B); Şehzade Mahmud (C), Şeyhülislam Bostanzâde Mehmed efendi (ö. 1598; D) ve caminin doğusundaki medreseyi vakfeden İbrahim Paşa (E). ►

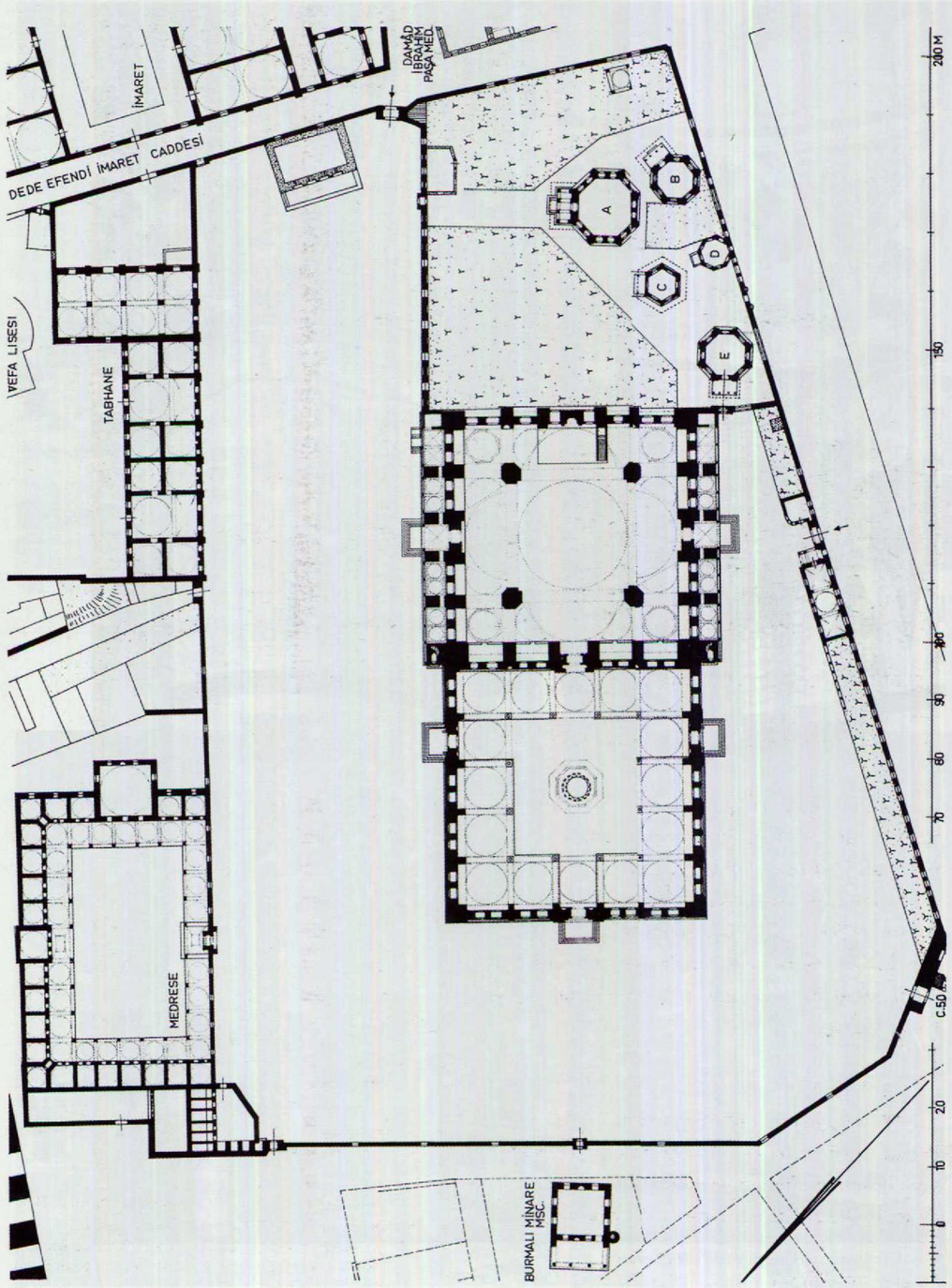

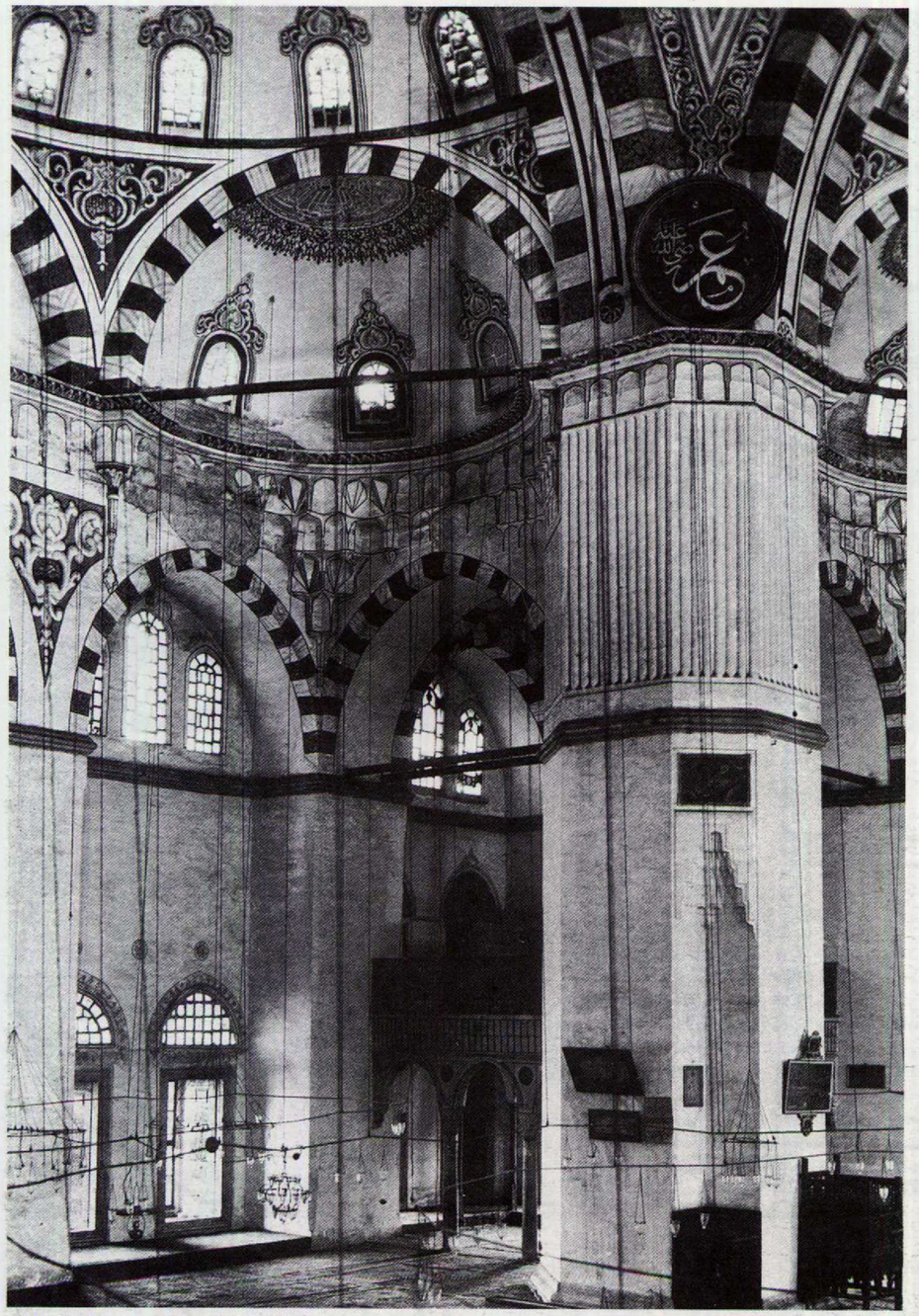

581. Caminin iç mekânına bakış (1935 civarı).

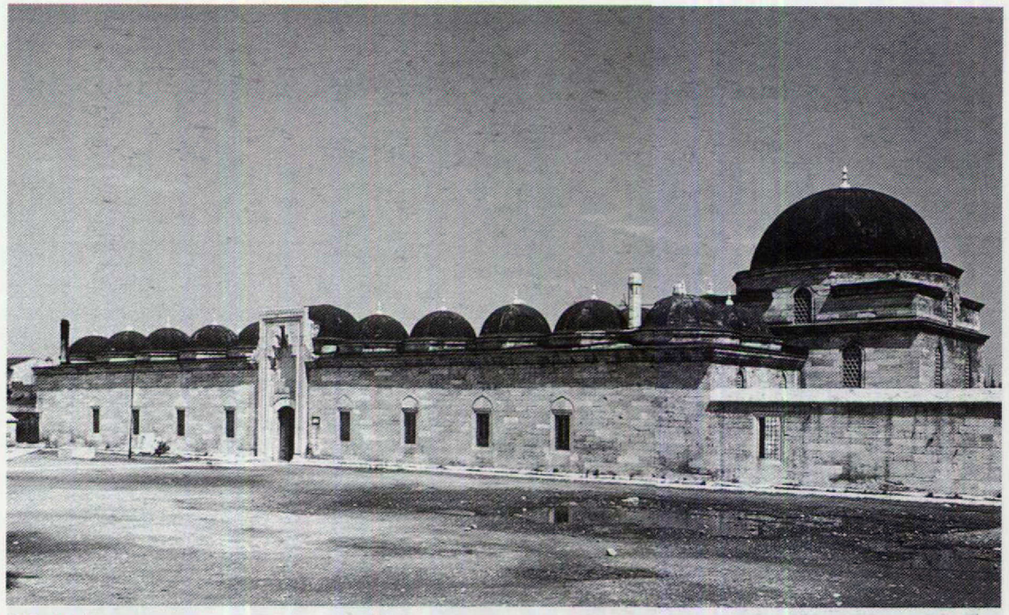

582. Medresenin güneyden görüntüsü (resim 306'yla -restorasyondan önceki durum karşılaştır).

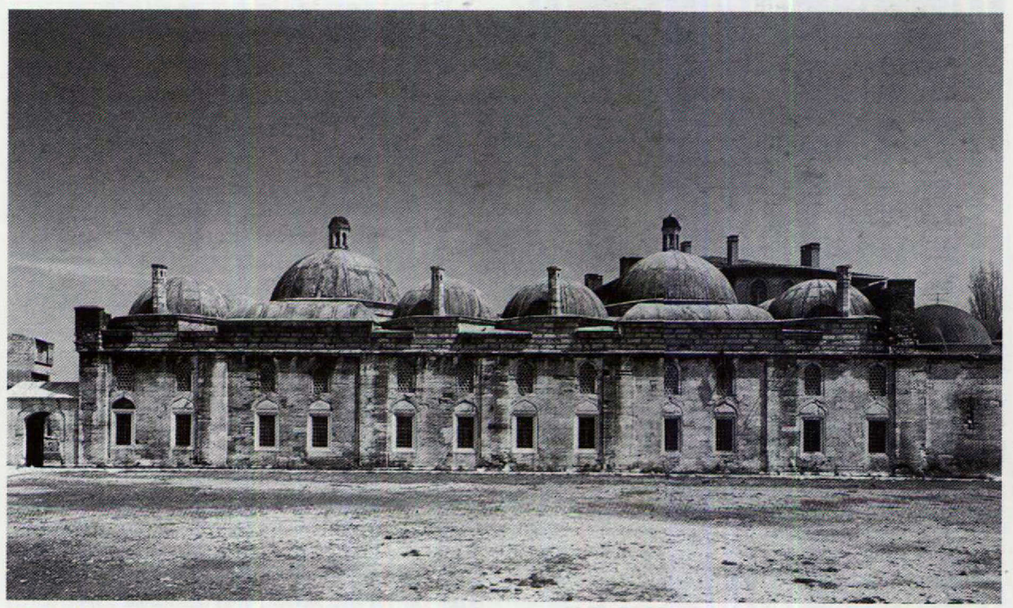

583. Tabhanenin arka duvarı.

584. Küçük külliyenin doğudan görünümü.

585. Külliyenin cami, türbe ve medrese ile konumu. Ö. 1:1000.

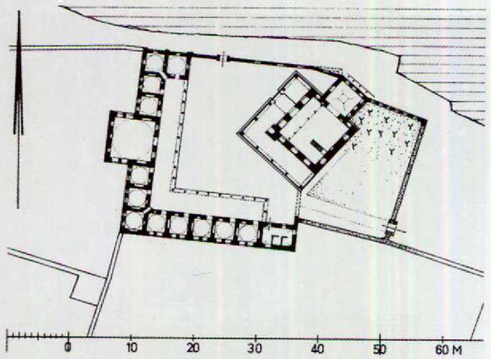

ŞEMSİ PAŞA CAMİİ

Adı: Şemsi Ahmed Paşa Camii; Kuşkonmaz Camii.

Tarih:

1580 (988 H)

İsfendiyaroğlu ailesinden Vezir Şemsi Ahmed Paşa'nın (ö. 1580/988 H) vakfettiği, cami, türbe ve darülhadisden oluşan külliye Sinan tarafından yapılır. Küçük külliye, kısmen doldurulmuş ve antik bir liman olan Üsküdar'ın civarındaki kıyıda yer alır. Vakfedenin türbesi caminin kuzeyinde inşa edilmiştir. Bu arada medresenin iki kanadı caminin önünde yer alan avluyu sınırlar.

20. Yüzyıl

Caminin uzun zaman ihmal edilmesinin ardından minare ve dış duvarlar yıkılır. 1938-1940 yılında bölgede onarımlar yapılır. Darülhadis ufak tefek değişikliklerle 1953 yılında kütüphaneye dönüştürülür.

HADÎKA II 191 (GOR IX No. 755; Öz II 62-63); RÂİF, Mirat 55; EDHEM, Mosquées 105-106; İA 115-117; F. İ. AYANOĞLU, VakDerg 2 (1942) 402-403; EGLI, Sinan 101; EYİCE, Guide No. 181; S. EYİCE, TSTAI 1 (1963) 57-58; E. YÜCEL, Şemsipaşa Külliyesi. Arkitekt 336 (1969) 157-160; GOODWIN 282-283; SÖZEN 203-207.

TİMURTAŞ MESCİDİ

Adı: Timurtaş Mescidi; Demirtaş Mescidi; Hacı Timurtaş Mescidi.

15. Yüzyılın İkinci Yarısı

Daha o dönem yoğun bir zanaat ve ticaret bölgesi olan yere, aynı dönemde yapılmış Tahtakale Hamamı'nın (→) arkasına zanaatkâr Timurtaş Ağa, iki dükkân içeren, kubbeli zemin katın üstüne basit bir namaz mekânı olan bir cami yaptırır. Vakıf ile ilgili belge 1467 (872 H) yılında hazırlanmıştır.

16.-20. Yüzyıllar

Bölgede sık sık tekrarlanan yangınlarda cami, bitişiğindeki hamam ve Rüstem Paşa Camii ile birlikte pek çok kereler zarar görür (1660, 1688, 1726), ama yeniden yapılır.

Günümüzde cami hâlâ kullanılmaktadır.

586. Küçük caminin batıdan görüntüsü.

587. Tahtakale Hamamı'nın yanındaki caminin konumu. Zemin katının bölümlenmesi kesik çizgilerle verilmiştir. Ö. 1:1000.

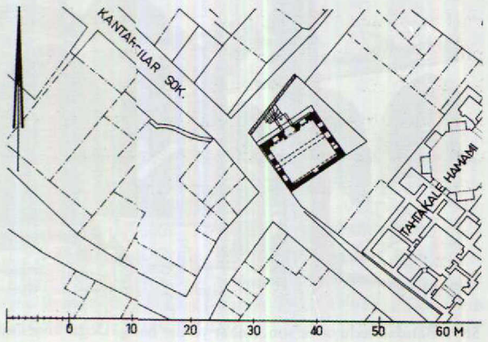

HADÎKA I 70 (GOR IX No. 116; Öz I 47); SCHNEIDER, Mauern u. Tore 88; S. EYİCE, Türkiyat Mecm 10 (1953) 255; AYVERDİ, Fatih Devri 200; EYİCE, Guide No. 66; S. EYİCE, TSTAI 1 (1963) 44-45; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 100-102; AYVERDİ, OMFD III 415-416.

588. Caminin önündeki medreseye batıdan bakış.

589. Batıdan avluya ve soncemaat yerine bakış. Doğu köşesindeki üst yapının bölümleri yeni dönemdendir.

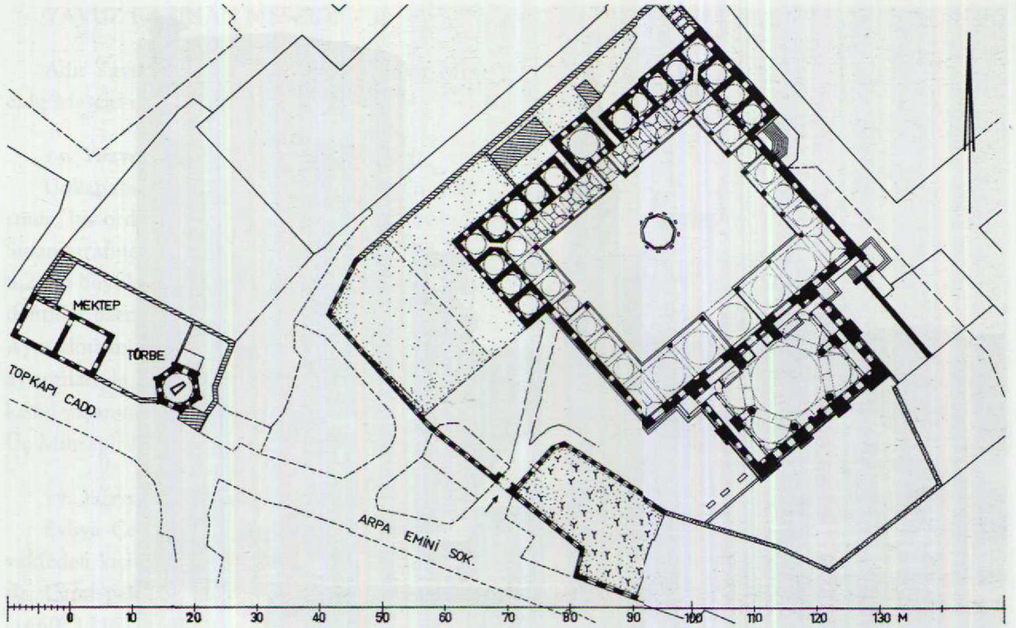

590. Kara Ahmed Paşa'nın vakıf külliyesinin (eski cadde güzergâhı kesik çizgilerle verilmiş) konumu. Ö. 1:1000.

TOPKAPI CAMİİ

Adları: Topkapı Camii; Kara Ahmed Paşa Camii; Gazi Ahmed Paşa Camii; Ahmed Paşa Camii.

16. Yüzyılın Ortası

Topkapı'ya, 1555 (962 H) yılında asılan Başvezir Kara Ahmed Paşa'nın vakfı olarak bir cami külliyesi yapılır. Bu caminin bulunduğu bölgede bir zamanlar Kutsal Romanos Kilisesi ve etrafında sayısız kilise, manastır bulunmaktaydı. Cami, medrese, türbe, mektep ve çeşmeden oluşan külliyenin yapımına işte bu yapıların kalıntıları da kullanılarak, vakfedenin asılmasından önce Sinan tarafından başlanmıştır ve yedi yıl içinde bitirilmiştir. Cami ve medrese geniş bir iç avluyu çevreler. Mektep ve 1559 civarında yapımı bitirilen türbe, caddede, caminin batısında yer alır. Cami, altı destek üzerine oturtulmuş kubbeli bir yapının ilk örneklerindendir. Ancak mekândaki düzensizliğin, daha sonra yapılan ilavelerden [1] ileri geldiği söylenemez.

1696

Aydınbeyzâde Hasan Ağa tarafından onarımı yapılır.

19.-20. Yüzyıllar

1894 depreminde kubbenin çökmesinin ardından, 1896 (1314 H) yılında cami büyük değişikliklere uğramadan onarım görür. 1946 yılında eski mektep, gezgler için bir konaklama yeri olarak düzenlenir. Külliyenin civarı 1955 yılından beri yapılan inşaatlar ve yıkımlar nedeniyle son derece değişmiştir.

HADÎKA I 141 (GOR IX No. 299; ÖZ 146-147); GURLITT 83; GABRIEL, Mosquées 393; EDHEM, Mosquées 80-82; Ş. YALTKAYA, Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi. VakDerg 2 (1942) 83-168; A. S. ÜLGEN, Topkapı'da Ahmet Paşa Heyeti. VakDerg 2 (1942) 169-171; EGLI, Sinan 71-74; EYICE, Guide No.124; İstAns 1 (1958) 431-434; S. EYICE, TSTAI 1 (1963) 55; D. KUBAN, Les mosquées à coupole à base hexagonale. Beitr. z. KunstgeschAsiens. In memorian E. Diez (İstanbul 1963) 49-68 [1]; GOODWIN 244-248, 457; SÖZEN 177-180.

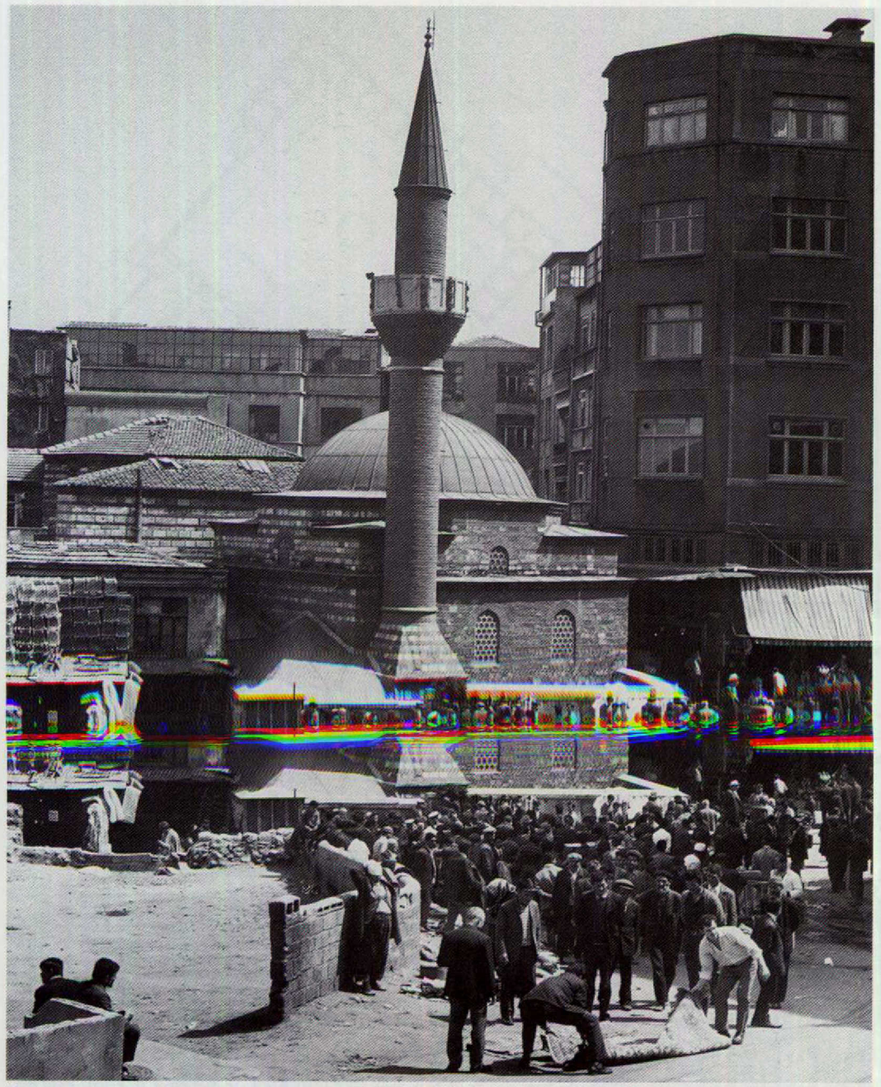

591. Caminin batıdan görünümü (konum için krş., resim 403).

YAVAŞÇA ŞAHİN CAMİİ

15. Yüzyıl Ortası (1466 öncesi)

Kaptan Yavaşça Şahin Mehmed Paşa (ö. 1465/870 H) tarafından, eski anacadde ile ticaret caddesi Uzun Çarşı'nın bittiği yerde inşa ettirilir. Cami, kare biçiminde, kubbeli, basit bir binadır. Bir minaresi ve vakfedenin gömülü olduğu yerin hemen yanında iki bölümlü bir soncemaat yeri vardır.

20. Yüzyıl

1911 yılında Mercan Bölgesi'nde çıkan yangında cami zarar görür. Yapı 1950-1952 yılında az değişikliklerle yeniden yapılır.

HADÎKA I 223 (GOR IX No. 484; ÖZ I 152); SCHNEIDER, Mauern u. Tore 88; AYVERDİ, Fatih Devri 213-214; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 91-92; AYVERDİ, OMFD III 531-532.

YAVUZ ER SİNAN MESCİDİ

Adı: Yavuz Er Sinan Mescidi; Sağrıcılar Mescidi; Mescid-i Sinan Bey.

15. Yüzyılın İkinci Yarısı (1484/889 H)

Unkapanı Bölgesi'nde, deniz surlarının arkasında, bir ordu subayı (Mîr-i alem) olan Yavuz Er Sinan tarafından küçük bir cami vakfedilir. 8,22 x 8,24 m büyüklüğündeki iç mekân mukarnaslı pandantifler üzerine oturan bir kubbeyle örtülmüştür. Aynı dönemde yapılmış olan camilerinkine tüm ayrıntılarıyla benzeyen iki kubbeli bir soncemaat kısmı yapının önünde yer alır (İshak Paşa Mescidi; Üç Mihraplı Mescit; Yavaşça Şâhin Mescidi).

17. Yüzyılın İkinci Yarısı

Evliya Çelebi caminin yöneticisidir ve camiyi vakfeden kişi olarak atalarından birinin adını verir. Cami pek çok kent yangınından zarar görür (1660, 1718).

19.-20 Yüzyıllar

[illegible]

19.-20 Yüzyıllar

Caminin yanında yer alan çeşme (Ç. 315) 1882 (1299 H) yılında onarılır. 1894 yılındaki depremin ardından ise cami 1905'de [1]) onarılır. 1918 yılında yapı büyük yangından etkilenir ve uzun süre bir harabe olarak kalır. 1943 yılında Atatürk Bulvarı yapılırken, eskiden Unkapanı Kapısı yanında yer alan Horoz Dede Mezarı [2] vakıf türbesinin yanına taşınır. 1959-1960 yılında sahil yolunun yapımında cami de restore edilir ve o zamandan beri kullanılmaktadır.

HADÎKA I 135 (GOR IX No. 282; ÖZ I 118[1]) F. SCHRADER, K'pel. Vergangenheit und Gegenwart. Tübingen 1917, 85[2]; İ. H. KONYALI, Belediye Mecm 198 (1942) 5-7; TANIŞIK, Çeşmeler I 292; M. H. BAYRI, İstanbul Folkloru. İstanbul 1947, 142; SCHNEIDER, Mauern u. Tore 78; AYVERDİ, Fatih Devri 20, 195; BARKAN-AYVERDİ, İstVak 184-185; AYVERDİ, OMFD III 534-536.

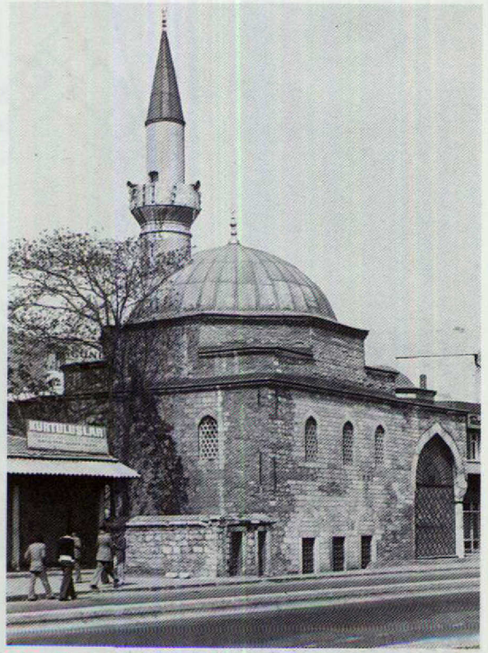

592. Günümizde çevresindeki yapıların yıkımıyla genişletilen geniş bir cadde üzerinde yer alan caminin güneybatıdan görununü. Caminin arkasındaki küçük bahçede, camiyi vakfeder ve Fatih döneminde yaşamış olan Horoz Dede yatar.

593. Kent planının E4 bölgesi. Ö. 1:5000.

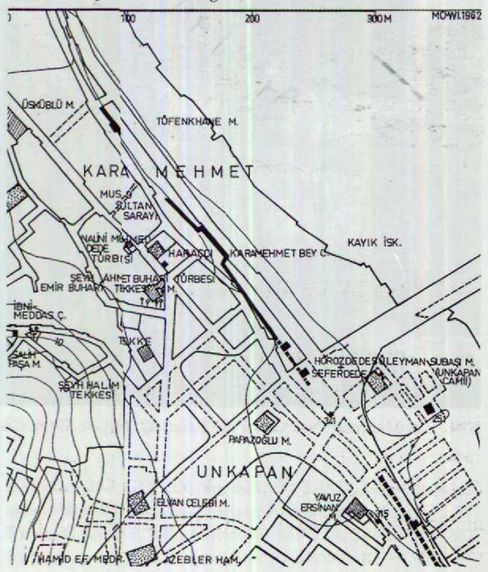

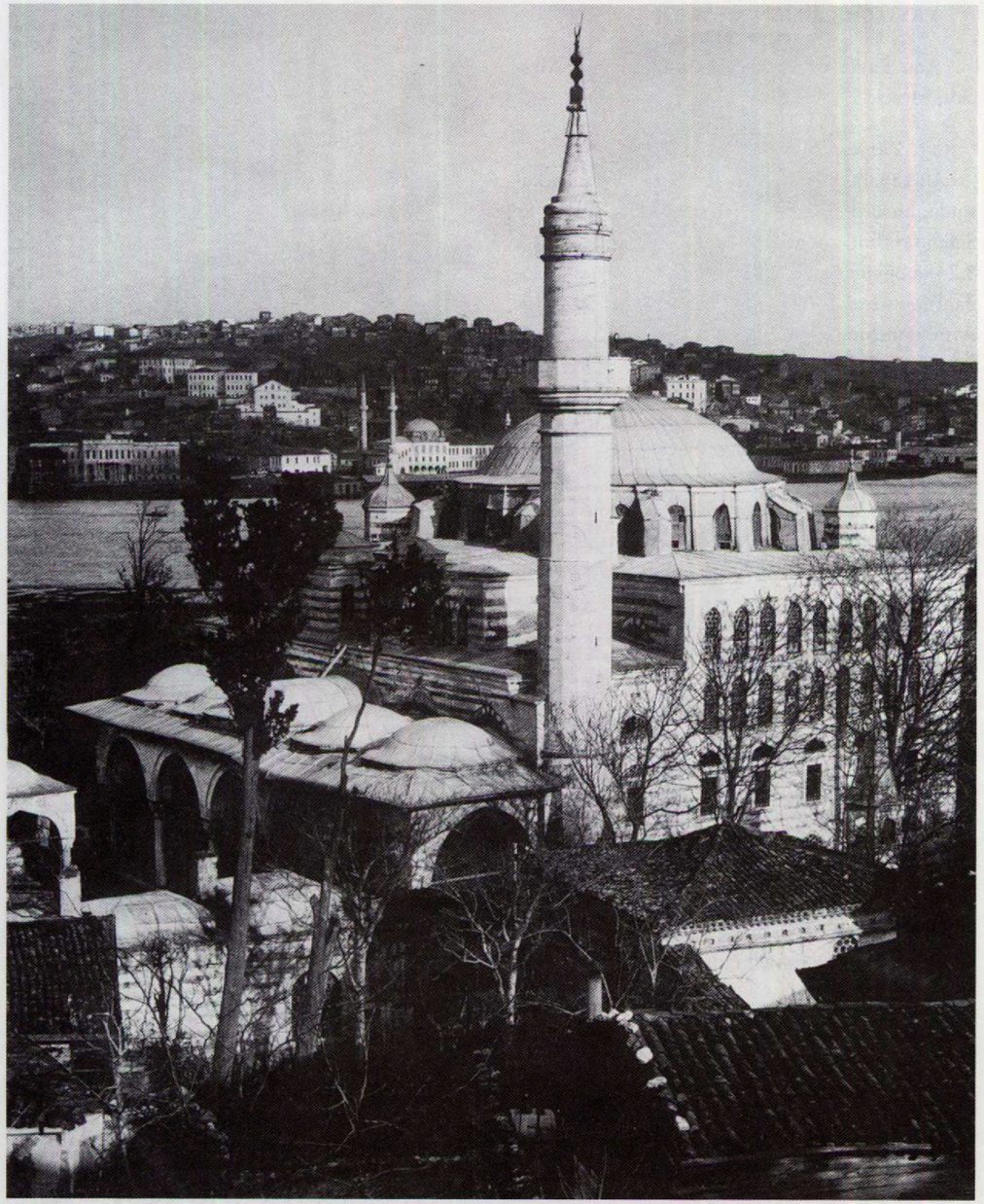

594. Zal Mahmud Paşa Camii'nin batıdan, Haliç ve Sütlüce ile görünümü (1935 civarı).

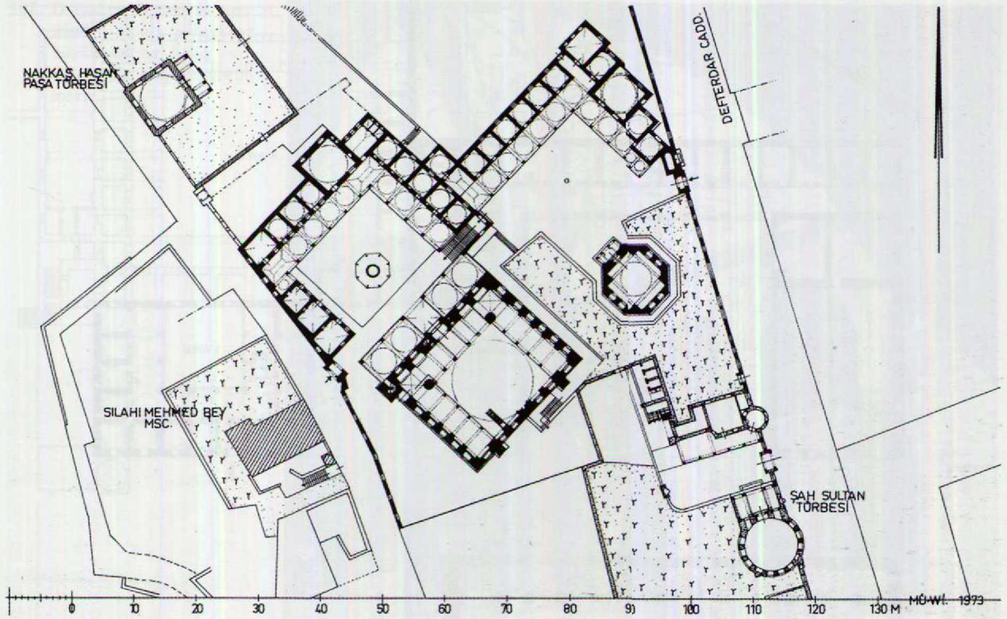

595. Zal Mahmud Paşa Camii, yapı grubunun bitişiğindeki Nakkaş Hasan Paşa (ö. 1623/1032 H) ve Şah Sultan (ö. 1803/1217 H) türbeleriyle birlikte görünümü. Ö. 1:1000.

ZAL MAHMUD PAŞA CAMİİ

16. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

Eyüp Camii'nin güneyindeki camiyi, medrese ve türbesiyle vakfeden kişi Anadolu Beylerbeyi, daha sonraki adıyla vezir Zal Mahmud Paşa'dır (ö. 1580/988 H). Caminin tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmemektedir (1551 sonrası; 1570/1580 civarı). Yapı, yüksek yan duvarlarıyla diğer camilerden ayrılır. Cami, Sinan'a, belki de onun meslekdaşlarından birine yaptırılmış olabilir. Yamacı en iyi biçimde kullanarak inşa edilin medresenin üst avlusu, caminin de revaklı avlusunu oluşturur. Altta bulunan L biçimindeki kanat, önünde yer alan vakfedenin türbesi için de bir tür avlu oluşturur. Yapı tekniğindeki farklılıklar uzun bir süre içinde yapılmış olduğuna, plandaki düzensizlikler ise yapının iki yanındaki caddelerden kaynaklandığına işaret eder.

18. Yüzyıl

Bazı düzensizliklerin 1766 depreminin ardından yapılan onarımın bir sonucu olduğu düşünülebilir. Yeni minare de buna dahildir.

19.-20. Yüzyıllar

18.-19. yüzyıl dönüm noktasında, hemen bitişiğe III. Selim'in kardeşi Şah Sultan'ın mezarı yapılır (Vakıf belgesi 1802).

1894 depreminden sonra minare değişik bir biçimde yeniden yapılır. Son dönemlerde külliye restore edilir ve medrese öğrenci yurduna dönüştürülür.

HADÎKA I 253 GOR IX No. 528; ÖZ I 157); GABRIEL, Mosquées 388-389; EDHEM, Mosquées 79-80; EGLI, Sinan 75-77; EYICE, Guide No. 151; GOODWIN 257-258; SÖZEN 203-207, 217.

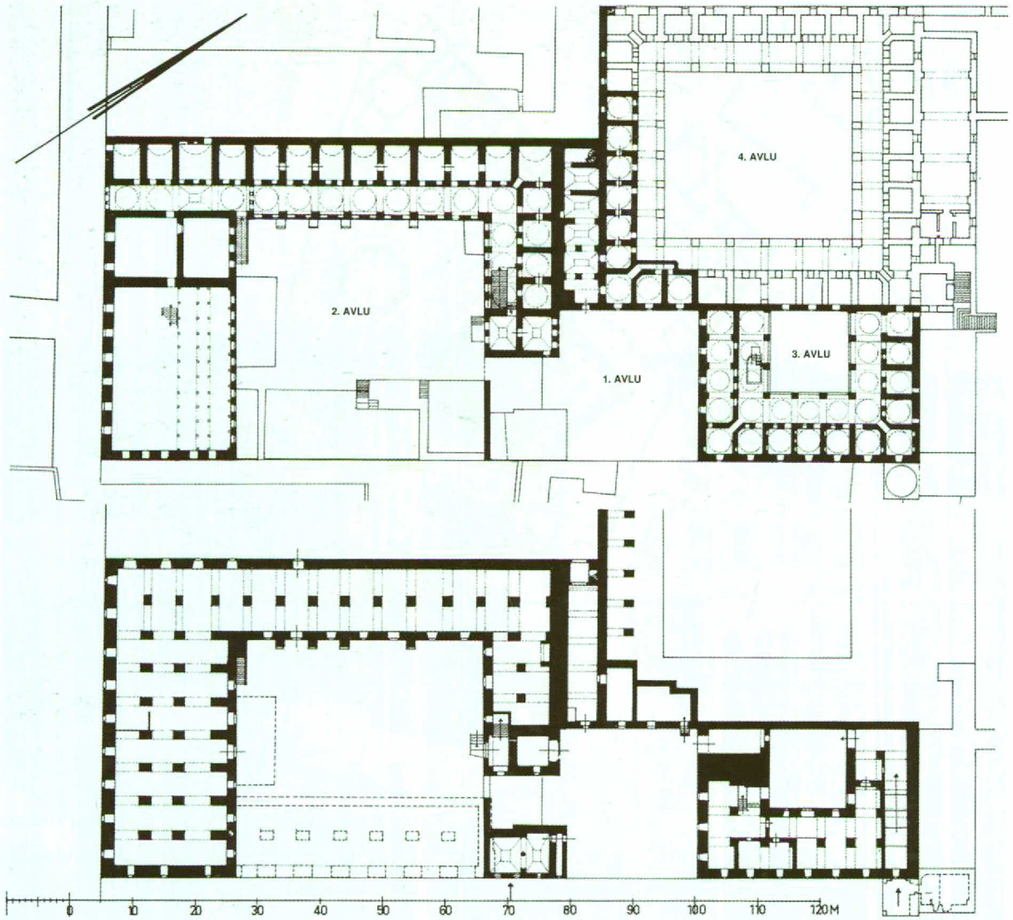

596. İbrahim Paşa Sarayı'nın planı. Aşağıda Atmeydanı ile aynı seviyede olan temel kat, yukarıda üst kat (yıkılmış bölümler tamamlanmıştır). Ö. 1:1000.

İBRAHİM PAŞA SARAYI

Adı: İbrahim Paşa Sarayı; At Meydanı Sarayı.

15. yüzyılda Hippodrom'un artık işlevini kaybedişinin ardından, 16. yüzyılda önceleri büyük kutlamaların yapıldığı yer, daha sonraları da imparatorluğun önemli kişilerinin rağbet ettiği bir oturma bölgesi olur.

16. Yüzyılın Başlangıcı

Sultan Süleyman tahta çıkışının ardından (1522) 1523 yılından beri sadrazam olan, gözdesi İbrahim Paşa'ya, Hippodrom'un hâlâ görülebilen temellerinden yararlanarak inşa edilen yapıyı hediye eder. Yapı düzene sokulur, belki de genişletilir. İbrahim Paşa, sultanın kardeşi Hatice Sultan ile 1524 mayısında burada evlenir. Saray, taştan yapılmış, çevresinde dört adet sütunlu avlu bulunan

597. Doğudan, kemerli kapının içinden ikinci avluya ve büyük salona bakış (solda). Sağda ise galeri görülmekte.

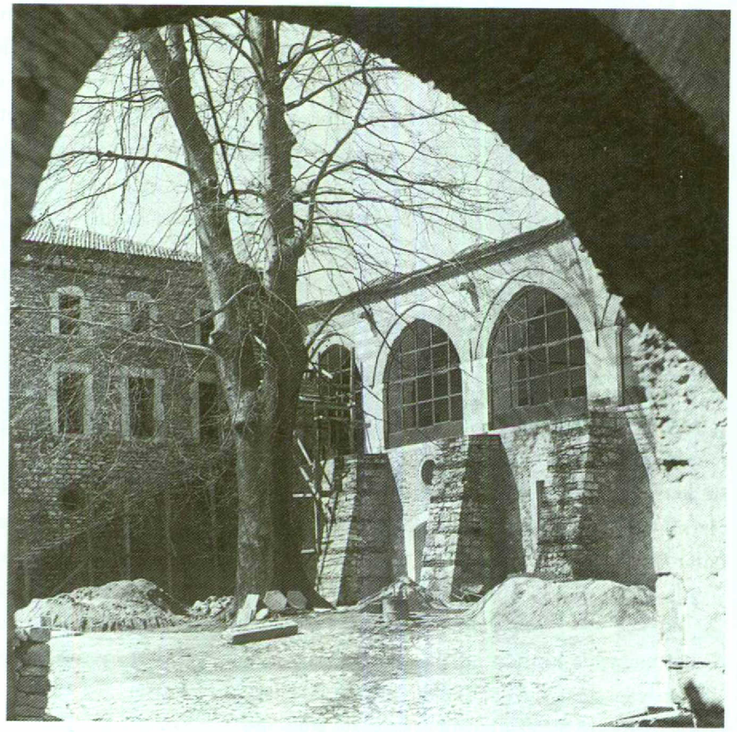

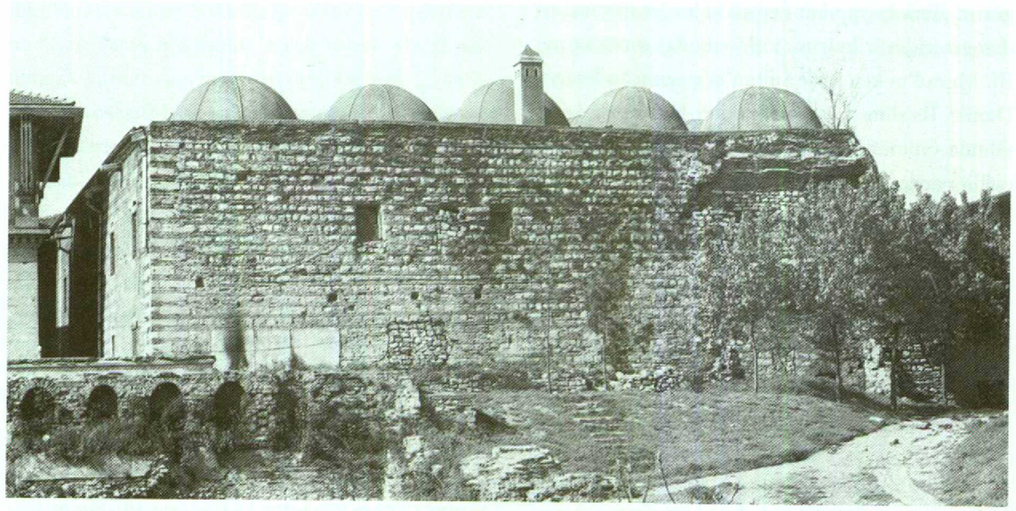

598. Antiokhos Sarayı'nın kazı alanından güneybatıya, 3. avludaki yapı kompleksirin dış duvarına bakış.

bir "more Italico [1]"dur. İki uzun rampa içeriden ikinci ve üçüncü avluya götürür. İkinci avlunun güney bitimini ahşap iç destekli ve ahşap dış galerileri, yani cumbaları olan büyük bir divanhane oluşturur.

1524 (931 H) yılında saray bir yeniçeri isyanında yağmalanır. 1526 (933 H) yılında İbrahim Paşa Macaristan'dan getirilmiş üç heykeli (Herkül, Diana ve Apollon) 1530 yılında, "Hünernâme"deki sünnet düğünü tasvirlerinin gösterdiği üzere Hippodrom'da, hemen sarayın önündeki sütunlar üzerine diktirir.

1535 (942 H) yılında İbrahim Paşa'nın öldürülmesinin ardından, 1536 (942 H) yılında saray sultanın mülkü olur ve acemioğlanların konakları olarak kullanılır. Sarayın önündeki üç heykel buradan uzaklaştırılır.

16. Yüzyılın İkinci Yarısı

16. yüzyılda bir dönemliğine arşiv olarak kullanılan yapı, At Meydanı'ndaki büyük törenleri (1539: Şehzâde Bayezid'in sünneti; 1550: İran Şahının kardeşinin resmi geçidi; 1582: Şehzâde Mehmed'in sünnet düğünü) izleme mekânı olarak işlev görür. Burada yapılan değişiklikler Sinan tarafından gerçekleştirilmiştir. 1585 yılından sonra saray, III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan'la evlenen Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından kullanılır. 1602 yılında ölümünün ardından, Ayşe Sultan'ın ikinci evliliği nedeniyle halefi Yemişçi Hasan Paşa ev sahibi olur. Hasan Paşa, sarayı 1603 (1012 H) yılında yeniden elden geçirtir [2].

Sultanla evlilik yoluyla akraba olan vezirler tarafından kullanılan sarayda sık sık değişiklikler ve onarımlar yapılır [2]. 1647 yılında Sultan İbrahim'in eşi Telli Hümaşah için iç mekânda önemli değişiklikler yapılır (GOR V 430).

17. Yüzyılın İkinci Yarısı / 18. Yüzyıl

Temmuz 1660'daki büyük kent yangınında saray zarar görür. 1675 (1086 H) yılında buraya acemioğlanlar için iki medrese inşa edilir. Bunu izleyen yıllarda yapının değeri gittikçe azalır: 1699 yılında Polonyalı elçiler burada ağırlanır. 18. yüzyılda bir dönem ahır olarak bile kullanılmıştır.

1755 yılındaki büyük kent yangınında saray zarar görür. Bab-ı Âli'de yanan defterhane buraya taşınır. Mahzenlerde sultanın hayvanları barındırılır [1].

19.-20. Yüzyıllar

1808 (1223 H) yılındaki çatışmaların yol açtığı zararların ardından yapı Sultan II. Mahmud tarafından yaklaşık 1830-1832 yıllarında onarılır. 19. yüzyılda devlet yönetiminde çalışan farklı iş gruplarından kişilerin konutu olarak kullanılır.

1939 yılında sarayın bazı bölümleri (4. avlu) Adliye Sarayı'nın yapımında yıkılır. 1965 yılından itibaren müze olarak kullanılması düşünülen yapı etraflıca onarılır. Bu sırada büyük avluya yapılmış ahşap evler ve sonradan eklenen duvar yıkılır.

T. Wiegand, Jdl 23 (1908) 6-7; Preliminary Report upon the excavations... London 1928, 2-3; S. Çetintaş, Saray ve Kervansaraylarımız Arasında İbrahimpaşa Sarayı. İstanbul 1939; Z. Orgun, İbrâhîmpaşa Sarayı. İstanbul 1939; Hassa Mimarları. Arkitekt 9 (İstanbul 1939) 5-9; A. M. Schneider, Das Serai des İbrahim Pascha am At Meidan zu K'pel. RESEE 18 (1941) 131-136[1]; I. H. Konyali, İstanbul Sarayları I. İstanbul 1942; E. Mamboury, Byz 21 (1951) 455-456; Egli, Sinan 132 (Nr.5); Eyice, Guide No. 35; Goodwin 191-198; N. Atasoy, İbrahim Paşa Sarayı (IstÜnEdFakYayın 1725) İstanbul 1972[2]; The documentary value of Ottoman Miniatures. Mélanges Mansel II (Ankara 1974) 749-755; Sözen 234.

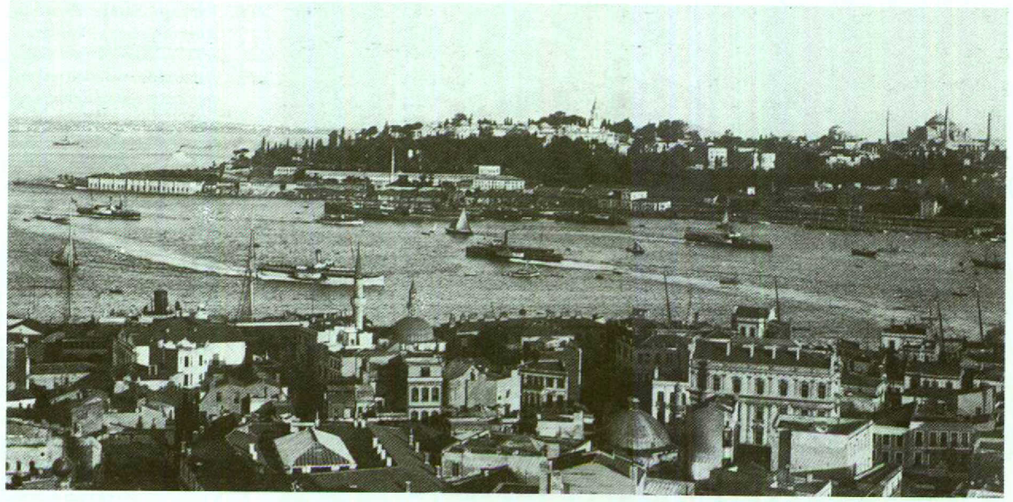

599. Karaköy ve limandan Topkapı Sarayı'na bakış (19. yüzyılın sonlarına doğru).

TOPKAPI SARAYI

Adı: Saray-ı Cedîd-i Âmire; Saray-ı Cedîd; Kal'a-i-Cedîd; Topkapı Sarayı.

15. yüzyıl öncesi saray bölgesinin öyküsü, Byzantion (→) kentinin öyküsüyle örtüşür. Kent sadece sarayın güney bölümünde saray alanının ötesine taşar. Saray bölgesinde ancak seyrek olarak sistematik kazılar yapıldığından (1938 yılında 2. avludaki kilise→s. 74) ve kalıntılar bu kazılarda gün ışığına çıkarıldığından, bunlar eski kentteki yerleşim katmanları ile ilgili sağlıklı bilgi veremezler. Bu kalıntıları şöyle sıralayabiliriz: İkinci avlunun güney köşesinde buluntular, (s. 39); saraylı yapı (?), müze arkasındaki çifte hamam; Aya İrini Kilisesi'nin (→) yanındaki kalıntılar. Bizans'ın ilk dönemlerinde bu bölge bizlere edebî kaynaklardan gelen bilgilere göre bazı kiliselerin (Aya İrini ve Ayios Menas gibi) ve manastırların (Theotokos *Ὁδηγητρίας*; Lazarus) yer aldığı eski kent merkezlerinde görüldüğü gibi yoğun bir yerleşim bölgesidir. Daha 6. yüzyılda günümüzde akropolis diye adlandırılan bölgenin kuzeybatısında Aziz Peter ve Paul Kilisesi ile birlikte bir yetimhane yapılır (Theoph I 244 Boor). Aleksios I. Komnenos (1081-1118) kent genişletilirken arazinin bir bölümünü bu yetimhaneye bırakır. Bunun yanı sıra Ortaçağda, Akropolis'in sahil bölgesinde (Ayia Barbara) gibi başka kiliseler oluşur. Ayrıca sahil bölgesinin kuzeyinde (belki de Aziz Demetrios *τῶν Παλαιολόγων* Kilisesi ile özdeş olan) Aziz Demetrios Kilisesi *τῆς Ἀκροπόλεως* ve Ayios Nikolaos'un küçük bir Kellydrion'u ve doğudaki yamaçta Ayios Georgios Manastırı (*τῶν Μαγγάνων*)yapılır.

15. Yüzyılın Üçüncü Çeyreği

Fatih Sultan Mehmed Eski Saray'ın yapımından birkaç yıl sonra 1465 ve 1470 yıllarında daha büyük bir sarayın yapımına başladığında, akropolis bölgesince yer alan yapıların ve bahçelerin bir kısmı yıkılır. Bu sarayın yapılışının tarihi [1] bilinmediği gibi yapı tarihi de bilinmez, çünkü sarayın bölümlerine günümüzde bile ulaşılamaz. Tezyinat ise, daha sonra yapıldığından, –çoğu yapıda olduğu gibi– inşaat tarihiyle ilgili araştırma için ipuçları vermez.

Antik Byzantion'un tüm bölgesi kente karşı koruyucu sağlam bir surla (Sûr-ı Sultânî) kapanır. Surlar kısmen başka yapıların ögelerinden yapılır

600. Topkapı Sarayı civarının bölgenin hava fotoğrafı (1917). Akropolisin doğu yamacında yer alan askerî depolar (sağda); halka açık park yapılan Gülhane Parkı resmin ortasında ve (yukarıda) Sirkeci Garı.

601. Kentin G5/G6/G7 bölgesi. ▶ Ö. 1:5000 (1962'deki durum). Tüm saray bölgesi görüntüde.

[2] ve 28 kule ile sağlamlaştırılır. Yalnızca üç büyük kapı (Demir Kapı, Bab-ı Hümâyûn, Otluk Kapı) ve üç küçük kapı, 70 hektar büyüklüğündeki saray bölgesine geçiş imkânı verirler. Deniz surlarına iki taraftan bağlanan sur, 833 H tarihli, zengince bezenmiş Bab-ı Hümâyûn'un ana kapısındaki kitabeden çıkarılacağı üzere 1478-1479 yılında bitirilmiş olmalıdır. Deniz tarafı da eski Deniz surlarının (→) düzeltilmesi ve güçlendirilmesi ve kapıları ile emniyete alınır. Ancak eski kapının yanında, yarım adanın ucunda, daha o zamanlar Hagios Dimitri diye adlandırılan bölgede bir top bataryası kurulur ve bugünkü saraya da adını veren budur. E. Chishull burada 1699 yılında eski bir Yunan kilisesinin (Ayios Demetrios ?) kalıntılarının görüldüğünü yazar [3].

Sarayı çevreleyen duvarlarla ile birlikte sarayın gereksinimi için gerekli yapılar inşa edilir. Bazı ögelerinde yapılan değişikliklere rağmen, bu yapıların genel düzeni gene de korunur. Bölgenin güneyinde, hem batıda büyük bahçeleri ile birlikte, hem de yamaçtaki ana kapının doğusunda ahırlarıyla, depolarıyla kapsamlı hizmet binaları yer alır. 1470-1478 yıllarında, kuleler ve surlarla emniyete alınmış merkezde, ortalama 7,8 hektar büyüklüğündeki bir bölgede, iki kapalı avlunun etrafına sultanın ve maiyetinin oturdukları ve konukları kabul ettikleri mekânlar ve bir de saray erkânının çocukları için bir okul yaptırılır. Bu arada batı bölümünde bazı eski temeller ve sarnıçlar kullanılmaya devam edilir. Bu sırada doğu bölümde, iki avlunun kuşkusuz yeterli olmayan alanları doğuya doğru yapılan istinat duvarlarıyla büyütülür. Bu şekilde oluşmuş terasta, doğuda, ikinci avlunun hemen yanında uzunca mutfak bölümü ve terasın sonunda, kubbeli bodrum katı, sonradan hazine

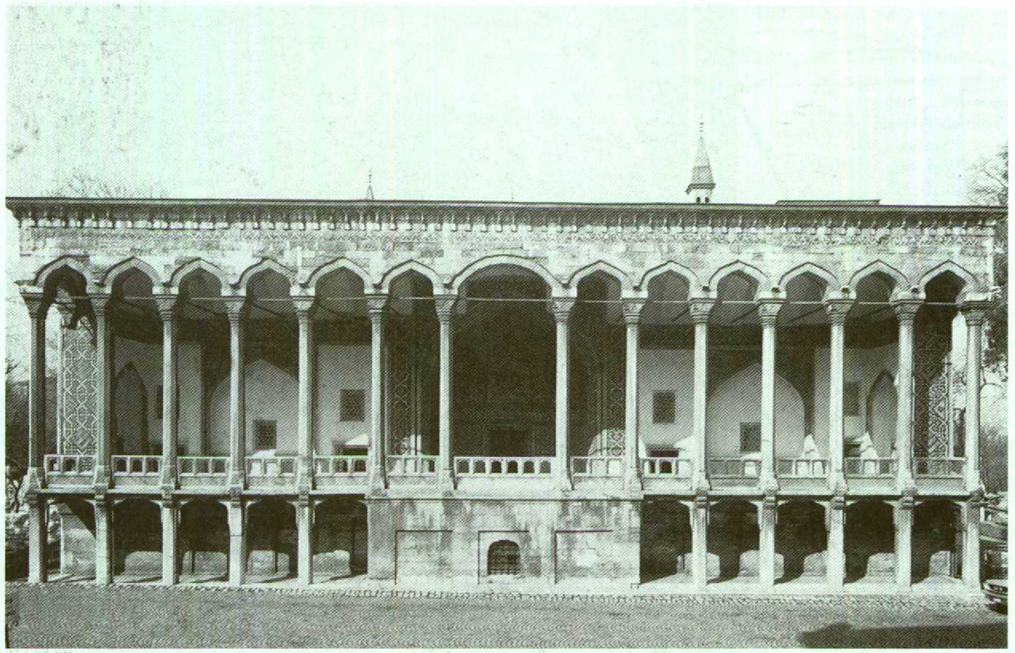

odası olarak kullanılan iki katlı Fatih Köşkü (tarihi 1468/873 H) yer alır. İkinci kubbenin batı kısmında Kubbealtı adı verilen vezirlerin toplantı odası (divan) ve kubbeli bir hazine odası (iç hazine) vardır. Arkada ise Fatih döneminden beri sultanın özel odaları olarak işlev gören odalar bulunur. Ancak bunların sayıları fazla olmadığı gibi, daha sonraki Harem'in işlevini de görmezler. Üçüncü avluda, hemen Babü's-Sa'âde'nin arkasında arz odası ve saray halkının kullandığı Ağalar Camii yer alır. Kapalı saray bölgesinin dışında, bahçeli araziler içinde tek tek yapılar vardır. Bunlardan biri de batı yamaçta, 1472-1473 (877 H) yılında bitirilmiş olan ve çinilerle bezenmiş olduğundan Doğudan izler taşıyan Çinili Köşk'tür. Bahçede, kuzeyde büyük bir kule bulunur (Hekimbaşı odası). Bab-ı Hümâyûn ve Orta Kapı arasındaki "Birinci Avlu" olarak adlandırılan yer de bahçe olarak düzenlenmiştir ve ağaçlar arasında hem evcil hem de vahşi hayvanlar barındırılır (GOR III 104). Bütün bu bölgenin su gereksinimi Halkalı Su Yolu (→) sayesinde sağlanır.

602. Çinili Köşk'nün ön cephesi. Ortada bir eyvanla bölünmüş ve yapının turkuvaz-beyaz-lacivert çinili mozaiklerle bezenmiş iç cephesinin önünde daha sonradan yapılan mermer sütunlu bir cephe vardır. Burası belki de eskiden ahşaptı. Köşkün önünde cirit oyunu için geniş bir alan vardı.

603. Çinili Köşk'ün üst katının planı. Ö. 1:1000.

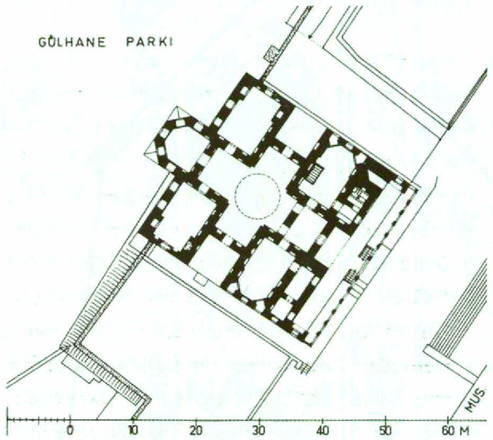

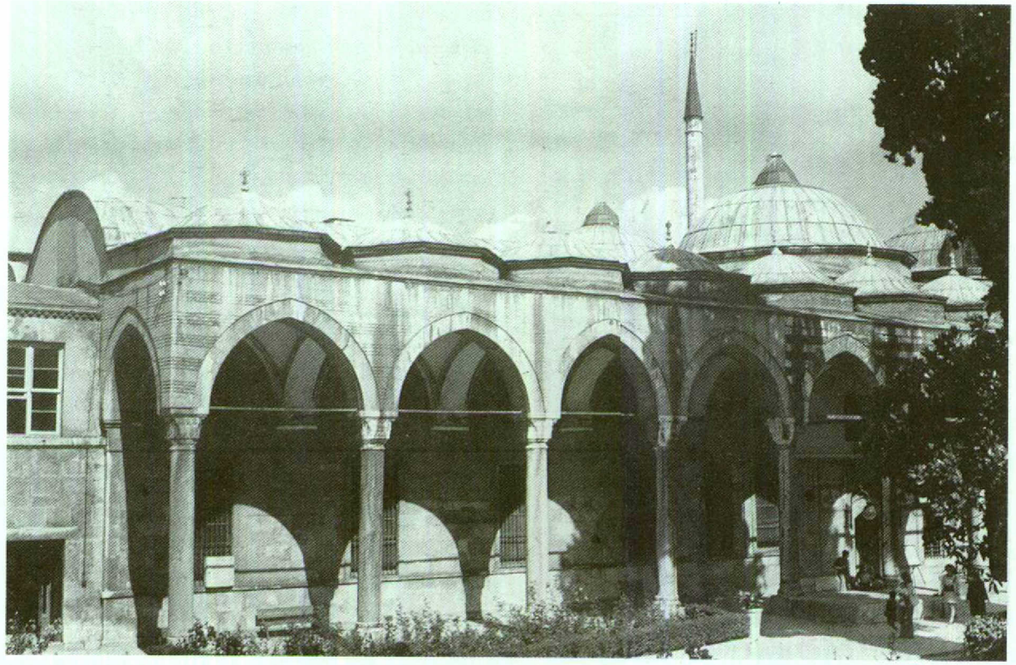

604. Üçüncü avlunun kuzey köşesinde, Has Oda ve Hırka-ı Saadet'e ve önündeki sütunlu cephesine bakış (olasılıkla 16. yüzyıl mimari parçaları).

Birinci avluda 1847 yılından itibaren bulunan farklı büyüklükteki Bizans kalıntıları, saray yapılırken kentteki eski yapı ögelerinin belki de yeniden kullanılmak üzere burada toplanılmış olduğuna işaret eder.

15. Yüzyılın Sonu / 16. Yüzyılın Başı

II. Mehmed'in 1481 yılında ölmesinin ardından halefi II. Bayezid, pek çok resmi ve süsü saraydan uzaklaştırır [3]. 1509 (915 H) yılındaki şiddetli depremde, sarayı çevreleyen duvar dışında saraydaki bazı yapılar da zarar görür. Sultan bunları hemen onartır, ancak kendisi Edirne'ye yerleşir (GOR II 349 vd). I. Selim'in kısa hükümdarlığından (1512-1520) günümüze kalan, 1518 yılında Defterdar Abdüsselâm tarafından vakfedilen Mermer Köşk (GOR II 531) ve duvarların dışında, kuzeyde, Sadrazam Hadım Sinan Paşa tarafından inşa edilen Yalı Köşkü'dür. Sultan Selim, büyük olasılıkla 1517 yılında Memluk sultanı Tumanbay'ı yendikten sonra ele geçirdiği kutsal giysi ve diğer kutsal eşyaları saklamak için, Mısır'daki yapıların kalıntılarından da yararlanarak bazı odalar yaptırır. Bu odalar büyük olasılıkla hiç değilse altyapısının Fatih döneminden kaldığı kesin olan bugünkü yapının bulunduğu yerdedir ([3] Hırka-i Saadet).

16. Yüzyılın Ortası / İkinci Yarısı

Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminden kalma ve dağınık biçimde olan yapı belgeleri günümüze kadar sistematik olarak bir araya getirilememiştir. İsa b. Mehmed'in bir kitabesine göre 1524 (931 H) yılına tarihlenen Babü's-Selâm (Orta Kapı) ve aynı zamanda yapılan günümüzdeki kule cephesinin ardından, 1526-1527 yılında

605. İkinci avluya giden kapının (Orta Kapı; Bâbü's-Selâm) güneybatıdan görüntüsü.

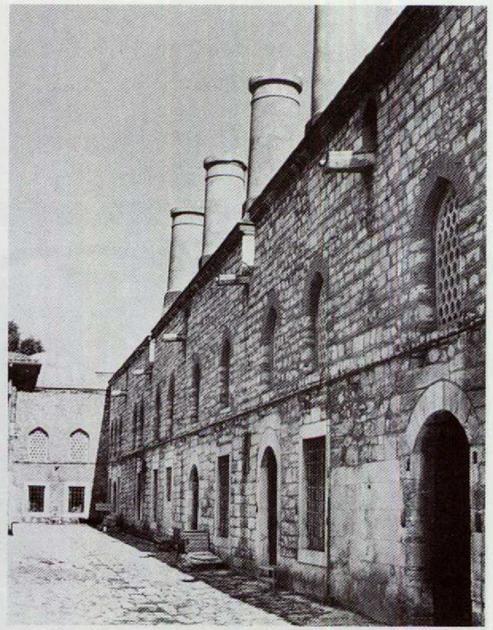

606. Mutfak avlusu ve mutfak (Sağda büyük bacalar).

vezirlerin yeni kabul odası (Kubbealtı?) ve hazine inşa edilir. Eski Saray'ın 1540 (946 H) yılında yanması, en kapsamlı çalışmalara yol açar: İmparatorluk haremi, öncelikle de Haseki Hürrem Sultan ve maiyeti artık yeni saraya (ahşap yapılara?) yerleşirler.

Sultan II. Selim'in (1566-1574) yaptırdığı yapılarla ilgili günümüze gelen bilgiler daha kesindir. Üçüncü avlunun ortasındaki –III. Ahmed'in sonraki kütüphanesinin bulunduğu yere yapılmış olduğu için– artık olmayan Havuzlu Köşk'ü küçücük bir gölün içine inşa ettirir. Ayrıca üçüncü avlunun doğu kanadına eski yapı malzemelerinde az değişiklikler yapılarak, saraya mensup kişilerin oğullarının okudukları okul için bir hamam inşa ettirir (Kusur Hamam; GOR III 616). Sultan Selim 1574 yılında burada düşmesinin ardından ölür. Aynı yılda –982 H– ikinci avludaki mutfak bir yangında zarar görür (GOR III 615 vd). Bu arada yangın sarayın ahşap bölümlerine de sıçrar. Zarar görmüş yapıları III. Murad (1574-95), Topkapı Sarayı'nın en önemli yapı ustalarından birine yeniden inşa ettirir. Bu dönemden itibaren kısmen yenilenmiş harem odalarına daha büyük bir önem verilir. İkinci avluda yer alan mutfak yapıları Sinan tarafından bugünkü biçiminde, on büyük kubbe ile örtülerek ve büyük olasılıkla eski kalıntılar kullanılarak yeniden inşa edilir [1]. Bu onarım çalışmalarının yanı sıra III. Murad tarafından Sarayburnu'ndaki park arazisinin kullanımı daha işlevsel hale getirilir. 1590-91/998-999 H yılında saray mimarı Davud Ağa Marmara Denizi'ndeki deniz surunda Sadrazam Koca Sinan Paşa'nın vakfı olan İncili (Sinanpaşa) Köşkü'nü ve önündeki çeşmeyi yapar [2]. Belki de aynı yıl, 1518 yılında I. Selim için yapılan köşk Yalıkapı'da kapudanpaşanın vakfı olarak, Mimar Dalgıç Ahmet Çavuş tarafından yenilenir (GOR IV 187).

16. yüzyılın sonuna doğru ve 17. yüzyılın başlarında Murad'ın yaptırdığı büyük bir mekânın yanında, haremin kuzeyinde , "kafes" adı verilen, tek başına duran, süslü bir kubbeli yapı inşa edilir. Bunun hemen yakınında aynı dönemde yine "kafes", yani sultan odaları olarak kullanılan odalar inşa edilir.

17. Yüzyılın Birinci Yarısı

Mali ve politik nedenlerden dolayı bu dönemin sultanlarının inşaat girişimleri oldukça azdır. I. Ahmed (1603-1617), 1616 (1025 H) yılında birinci avlunun güney bölümünde ve Aya İrini Kilisesi'nin karşısında saray için büyük bir fırın yaptırır (Has Fırın) ve haremin bölümlerini genişletir. Yeni etkinliklerse IV. Murad'ın (1622-1640) hükümdarlığının sonlarında, doğudaki askerî başarılarının ardından gerçekleşir. IV. Murad, üçüncü avlunun kuzeyindeki havuzun önüne 1635 (1045 H) yılında Revan Köşkü'nü ve 1638 (1048 H) yılında daha büyük ve zengin donanımlı Bağdat Köşkü'nü yaptırır. Kardeşi İbrahim (1640-1648), 1640 (1050 H) yılında küçük İftariye Köşkü'nü yaptırır ve 1641 (1051 H) yılında eski bir köşkü sünnet odasına çevirtir. Bu arada üçüncü avlunun kuzeyinde yer alan eski bahçe bölgesi tümüyle sarayın yerleşim bölgesine dahil edilir. 1642 (1052 H) yılında Sultan İbrahim, Mimar Kasım Ağa'ya, adını padişahın yapının alt katına yerleştirdiği sepetçilerden alan Haliç'teki Sepetçiler Köşkü'nü genişlettirir.

1665 (1076 H)

Kundaklama nedeniyle çıkan bir yangın sonucu, ahşap harem alanı, Kubbealtı'ndan ve Bâbü's-Sa'âde'ye kadar yanar. Yanmış bölgeler önce ahşap, sonra ise taştan yeniden yapılır (GOR VI 193 vd) ve zengince donatılır. Sultan IV. Mehmed (1648-1687) o dönem İstanbul'dan daha çok Edirne'de kalmaktadır. Günümüzdeki iç içe geçmiş harem kompleksinin bölümleri –belgelerin de gösterdiği üzere– 1666-1668 yılları arasındaki yeniden yapılanma dönemindendir.

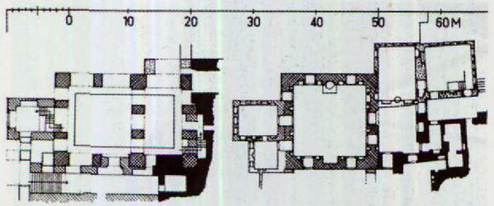

607. Sultan III. Murad kasrının alt (solda) ve zemin katının planı. Siyah=daha eski yapı öğeleri; çapraz taranmış=1578 yılındaki asıl yapı; taranmış=1600(?) yıllarında yapılan ekler; noktalanmış=1667 yılına ait yapı öğeleri. Ö 1:1000. Harem bölümünde yapı dönemlerindeki iç içe geçmeyi gösteren bir örnek (krş., plan 612).

18. Yüzyılın Birinci Yarısı

Lale Devri diye adlandırılan yüzyılın birinci çeyreğinde Haliç'de ve Boğaz'daki saraylar hanedanın oturma yerleri olarak önemli rol oynasa ve bu durum bir süre devam etse de, Topkapı Sarayı'ndaki yapı faaliyetleri de oldukça yoğun bir biçimde sürmektedir. Pek çok yapıdaki onarım çalışmalarının yanı sıra [5] 1704 (1116 H) yılında Mustafa Paşa Köşkü ve bitişiğine o dönemin eğlenceleri için kullanılan Lale Bahçesi ve 1700 (1121 H) yılının ardından Topkapı'da bir başka köşk (sonradan "yaz haremi" diye adlandırılan yerin nüvesi) yapılır. Bu arada haremde III. Ahmed için (1703-1730) zengin donanımı olan konutlar inşa edilir. 1719 (1132 H) yılında üçüncü avluya II. Selim döneminin Havuzlu Köşk'ünün yerine bir kütüphane yapılır. Ayrıca üçüncü avluyu doğuda sınırlayan Seferli Koğuşu ve sonuncu olarak 1726-1727 (1139 H) yılında dış avluya, Aya İrini Kilisesi'nin yanına, darphane inşa edilir. O zamana kadar Simkeşhane'de (→) bulunan darphane artık buraya taşınır.

I. Mahmud (1730-1754) ve III. Osman (1754-1757) döneminde eski odaların barok iç donanımlarının ve tek tük onarım çalışmasının yanı sıra, sarayın dış bölgelerinde de yapım faaliyetleri sürmüştür. Kızlarağası Beşir Ağa (ö. 1746) Has Ahır'ın yanına küçük bir cami vakfeder. 1746 yılında I. Mahmud kutsal eşyaları koymak için özel odalar (Hırka-ı Saadet Dairesi) inşa eder ve 1755

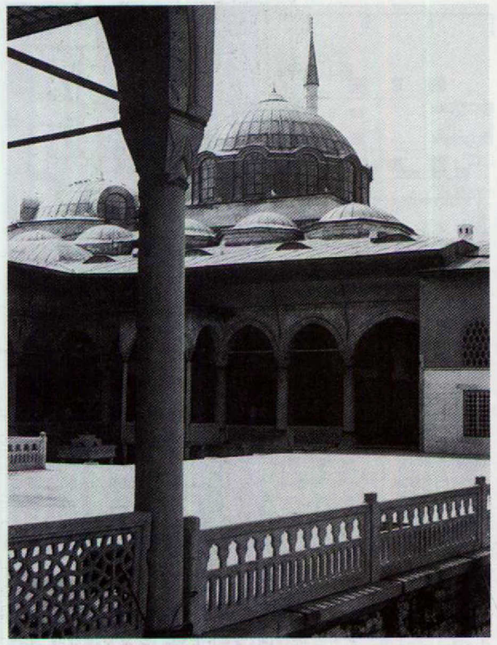

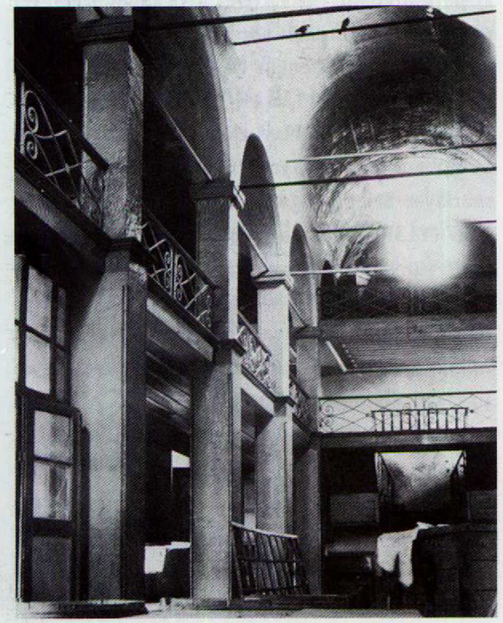

yılında bugünkü Marmara Denizi surlarında hâlâ duran fener yapılır. Daha kuzeyde 1733 yılından 1749 (1162 H) yılına kadar Topkapı'daki küçük kasır giderek genişler ve Avrupa etkisinde, görkemli bir saray kompleksine dönüştürülür. III. Osman tarafından inşa edilen, harem kompleksinin batısında ve buraya zarif bir geçit ile bağlı, saray duvarlarının ötesine taşan kasır da Avrupa sanatı özelliklerini taşır [6].

18. Yüzyılın İkinci Yarısı

III. Mustafa (1757-1773) ve I. Abdülhamid (1773-1789) zamanında inşa çalışmaları yavaşlar. 1760 (1174 H) yılında duvarların ve 1765 (1179 H) yılında Bâb-ı Hümayûn'un onarımının yanı sıra, ikinci avlu ve bugünkü iki kapısı zengin ve zarif süslemelerle yapılmıştır (Orta Kapı 1758-1759/1172 H; Bâbü's-Sa'âde 1774/1188 H). A. I. Melling'in büyük bir saray yapımı ile ilgili ilginç planlarına rağmen, Sultan III. Selim (1789-1807) döneminde yalnızca "Yaz Haremi" diye adlandırılan yerde Mermer (Yeni) Köşk'ü ve bitişiğindeki Fransız stilinde bahçe yapılır. Reformcu sultan diye tanınan ve bazı sınırları ve biçimleri zorlayan bu sultanın, daha önce harem bölgesinde bulunan bazı odaları Sultan'ın selamlığına eklemesi nedeniyle, harem kanadında büyük değişiklikler olur. Sultanın oturmak için seçtiği mekân olarak Çırağan Sarayı önemli rol oynar.

19. Yüzyıl Başı

1807-1808 yılında III. Selim'in tahttan indirilmesi ve haremde öldürülmesi nedeniyle şiddetli çatışmalara sahne olan saray, II. Mahmud (1808-1829) döneminde yeniden kurulur. Ancak onun hükümdarlığı sırasında saray alanında Kubbealtı'nda-

608. 1638 yılında yapılan Bağdat Köşkü'nün terasından, sünnet odası önünde yer alan sütunlu avluya ve Hırka-ı Saadet mekânlarının kubbelerine bakış.

609. Harem bölgesinin batısında yer alan harem hizmetkârlarının hastanesi olan Câriyeler Hastanesi'nin ana mekânına bakış.

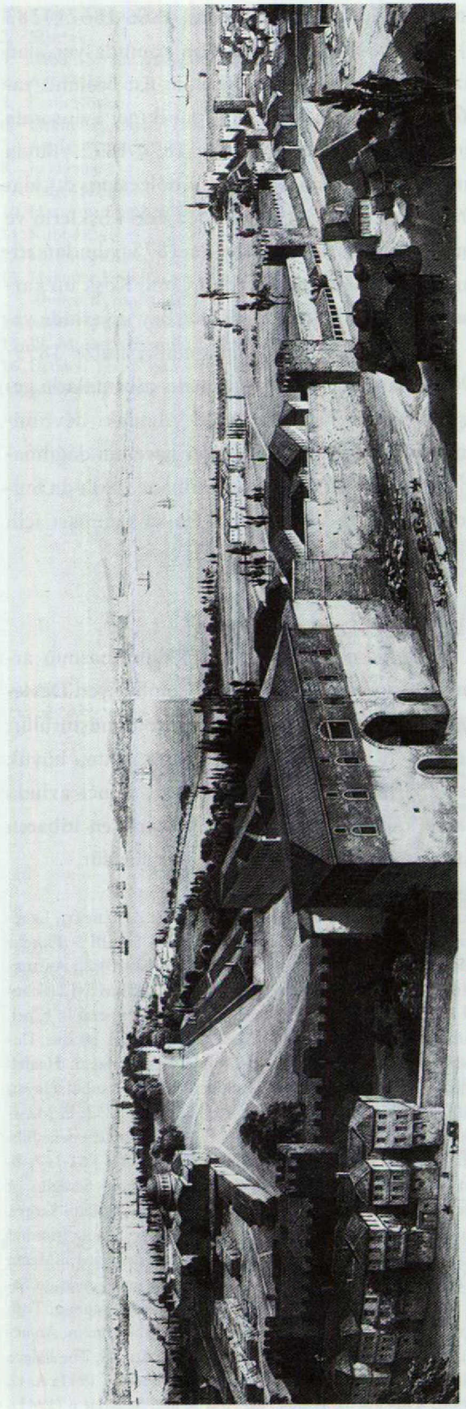

610. 19. yüzyıl ortalarında sarayın güneyinde kalan bölgelere bakış. G. Fossati litografyası. Önde: Bâb-ı Hümâyûn ve saray suru.

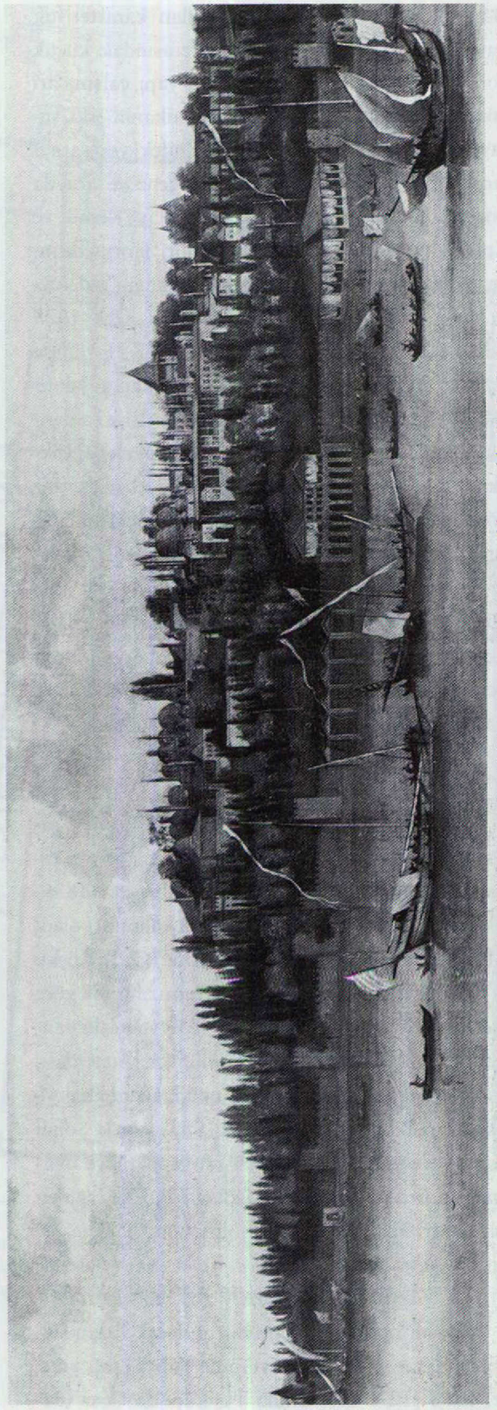

611. 17. yüzyılın ikinci yarısında Haliç üzerinden saraya bakış. (Willlem Van de Velde'nin yaprığı düşünülen yağlıboya tablo; Sir St. Runciman'a ait).

(1825/1241) kulenin üstüne yapılan karakteristik ilaveler ve Üçüncü Yer'in kuzey terasındaki küçük Sofalı Camii dışında (1809)) yeni yapı çalışmaları görülmemektedir. Bunun nedeni sultanın eski saraydan çok, Beşiktaş ve Beylerbeyi'ndeki yeni saraylarında daha çok kalmasıdır. Ama gene de sarayda onarım çalışmaları devam eder. Alay Köşkü ve Kubbealtı 1819-1820 yılında onarılır. Sarayın dışında ve Birinci Avlu'da 1826 yılında yangın nedeniyle zarar görmüş yerler onarılır. İncili Köşk 1828 (1244 H) yılında, darphane 1832 (1248 H) yılında onarılır [4]. Bu dönemde eski Topkapısı yıkılır (1817). İmparatorlukta yapılan reformlarla bağlantılı olarak, saray yaşam tarzında da büyük değişiklikler olur. II. Mahmud'un hükümdarlığında, bir dönemler cirid oyunu ve silah talimleri için kullanılan Gülhane Köşkü civarındaki bölge, yeni nizamiye kıtaları için kullanılmıştır. Bu ise saray dışındaki bölgenin gelişimi açısından önemlidir. Başka değişiklikler –1839 yılında Orta Kapı önünde duran 'seng-i ibretler'in uzaklaştırılması– Sultan Abdülmecid tarafından yapılan reformlar sonucudur.

19. Yüzyıl Ortası

1853 yılında Dolmabahçe'de yeni sarayın tamamlanması ile sultanların resmî konutu buraya taşınır. Ancak yine de Sultan Abdülmecid (1839-1861) yeni saray inşa edilirken, hâlâ kalıntıları olan, kuzey terastaki eski iki köşkün yerine (Çadır Köşkü ve Üçüncü Yer Köşkü) tümüyle Fransız tarzına göre Mecidiye Köşkü'nü yaptırır [4]. 1856 yılındaki yangının ardından, zarar görmüş bölümler (Arz Odası, saray maiyetinin çocuklarının okuduğu mektep ve Akağaları Bölgesi) ve 1858 (1265 H) yılında Sofalı Camii yeniden onarılır. Bütün bu yapıların ve onarımların nedeni, yeni saray Dolmabahçe'ye rağmen eski sarayın hâlâ kullanılıyor olmasıdır.

19. Yüzyılın İkinci Yarısı / 20. Yüzyılın Başı

Pek az kullanılan saraylar giderek bakımsızlıktan harap olur. 1861 yılında Yalı Köşkü yıkılır. 1863 (1279 H) yılında Topkapı'da "Yaz Haremi" diye adlandırılan bölüm, 1866-1867 (1283 H) yılında ise Bâb-ı Hümâyun yanında yer alan Maliye Nezareti ve Ana kapının üst bölümü yanar. 1868 yılında Kubbealtı'nın ikinci avlusunda yer alan Telhis Köşkü yıkılır. 1870-1872 yılında garın alanı ve demiryolu saray bölgesinin dış alanına kadar uzanır. 1891 yılında eski köşklerin ve yönetim binalarının yerine ve 1875 yılından itibaren müze olarak kullanılan Çinili Köşk'ün karşısına, Edhem Paşazâde Hamdi Bey sayesinde yeni "Arkeoloji Müzesi" inşa edilir; müze 1899-1908 yıllarında, iki ayrı tarihteki çalışmalarla genişletilir. Jön Türklerin 1908 yılındaki devriminin ardından oluşan değişimler haremin dağılmasına yol açar. 1913 yılında Gülhane Parkı da Sultan V. Mehmed tarafından halka açılması için Şehremaneti'ne verilir.

20. Yüzyıl

1922 yılında padişahlığın kaldırılmasının ardından, saray bölgesi Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne geçince, 1924 yılında müzeye dönüştürülür. Saray o dönemden itibaren adım adım, büyük masraflarla onarılır. 1937 yılında, ikinci avluda Bizans kalıntıları bulunur ve bu tarihten itibaren kazı çalışmaları (krş., s. 39 vd) sürdürülür.

HAMMER, CuB I 220-321; ŚKBYZ I 143-183; E. ALBERTI, Le relazioni degli ambasciatori Veneti al senato... Ser. III 3 (Florenz 1855) 116-120; MILLINGEN, Walls 13-14 (Note3)[2]; ABDURRAHMAN ŞEREF, Topkapı Saray-ı Humâyûn. TOEM 5-12 (İstanbul 1910/11); GURLITT 93-96; C. GURLITT, Der Serai in K'pel. Beiträge z. Kenntn. d. Orients 12 (1915) 31-63; E. JACOBS, Untersuchungen zur Geschichte der Bibliothek im Serai. Heidelberg 1919; A. REFIK, Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200) İstanbul 1930, No. 185, 206, 219, 252; E. MAMBOURY, Die Moschee Mehmeds des Eroberers und die neue Bibliothek im Serail... Die Denkmalpflege 33 (1931) 161-167; B. MILLER, Beyond the Sublime Porte. The Grand Seraglio of Stambul. New Haven 1931[3]; HALÎL EDHEM, Topkapı Sarayı. İstanbul 1931=Le Palais de Topkapu. Vieux Sérail. İstanbul 1931; A. REFIK, Mimar Davut. Darülfunun Edebiyat FakMecm 7 (1932) 1-16; A. DEISSMANN, Forschungen und Funde im Serai. Berlin-Leipzig 1933; (T. Öz), Guide to the Museum of Topkapu Saray. İstanbul 1936; N. M. PENZER, The Harem. An account of the institution... London 1936; B. MILLER, The Palace School of Mohammed the Conqueror. Cambridge 1941; A. U. BIKKAL, Topkapı Sarayında Has Ahır. Güzel Sanatlar 6 (1941).

1. Bâbü's-Selâm (Orta Kapı)
2. Mutfak
3. Bâbü's-Sa'âde (Akağalar Kapısı)
4. Arz Odası
5. Fatih Köşkü
6. Hekimbaşı Odası (Tarassud Kulesi)
7. Ağalar Camii
8. İç Hazine
9. Raht Hazinesi
10. Has Ahır-İmrahor Odası
11. Kubbealtı
12. Hırka-i Saadet
13. Havuzlu Köşk'ün yeri (Bugün III. Ahmed Kütüphanesi)
14. Sünnet Odası'nın eski kısımları
15. III. Murad Köşkü (krş., plan 607)
16. Üçüncü Yeri Köşkü altyapıları

C. Saray bölgesinde camiler

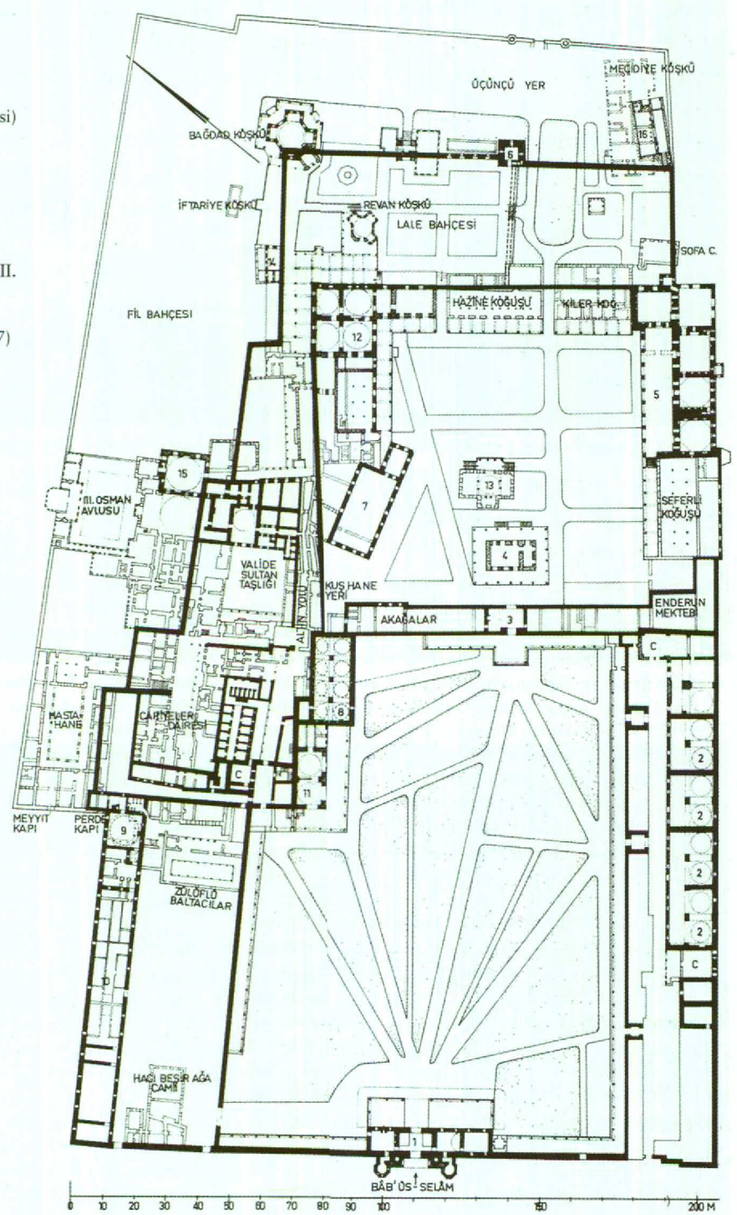

612. Topkapı Sarayı'nın E. H. Ayverdi'ye göre eski yapı ögelerinin rekonstrüksiyonu. (OMFD IV 683 vd). Ö. 1:2000. (Siyah=Fatih döneminin yapı ögeleri; çapraz taralı: 16. yüzyılın yapıları; noktalı=17. yüzyılın başının yapı ögeleri; daha sonra yapılan kısımlar belirtilmemiş. Ancak burası ile ilgili günümüze kadar yayımlanmış olan planlar farklılık gösterir. Varlıkları bugün bilinen bazı Fatih dönemi kuleleri).

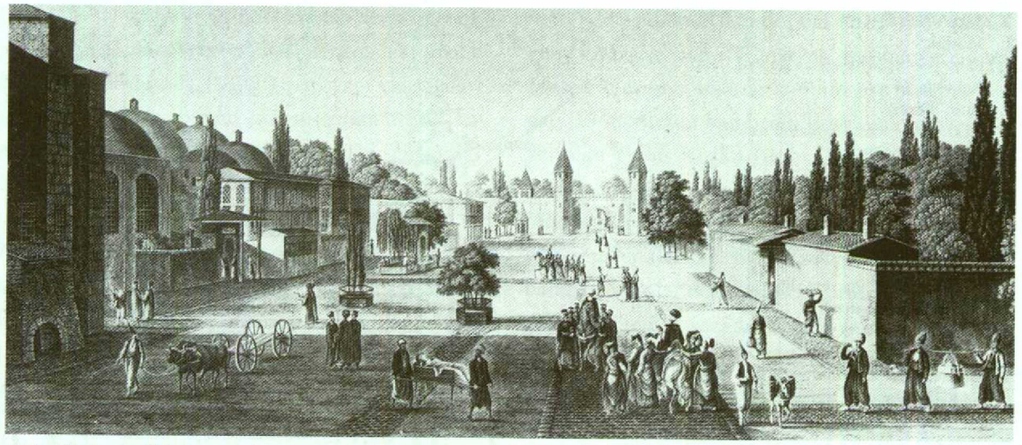

613. 18. yüzyılın ikinci yarısında sarayın 1. avlusunun görüntüsü. Arka planda Orta Kapı (Melling'in –1763-1831– gravürü).

118-131; Z. Orgun, Çinili Köşk. Arkitekt 11/12 (1941/42) 252-259; H. B. Kunter, Kitabelerimiz.VakDerg 2 (1942) 453-455; T. Öz, Tarih Vesikaları 4, (1944) 30-35; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı. Ankara 1945; Z. Orgun, Kubbealtı ve Yapılan Merasim. Güzel Sanatlar 6 (1949); T. Öz, Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları. Güzel Sanatlar 6 (1949) 29-38; Schneider, Mauern u. Tore 90-95; Mamboury, IstTour 497-528; Ayverdi, Fathi devri 289-368; K. Baykal, Enderun Tarihi. İstanbul 1953; T. Öz, Hırka-ı Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese. İstanbul 1953; T. Öz, Topkapı Sarayında Fâtih Sultan Mehmed II. Âid Eserler. Ankara 1953; D. Kuban, Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme. İstanbul 1954; M. Erdoğan, Tarih Derg 10 (1954) 165-171; R. E. Koçu, TTOK-Bell 163 (1955) 5-6; M. Erdoğan, Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri. Türkiyat Mecm 12 (1955) 190-193; Eyice, Guide No.1 3, 4, 16; K. Erdmann, Festschrift Kühnel (Berlin 1959) 144-153; U. Heyd, Bâb-ı Hümâyûn. EI² I (1960) 860; R.E. Koçu, Topkapı Sarayı. İstanbul 1960; Z. Orgun, Alay Köşkü. Arkitekt 309 (1962) 153-161; S. Emler, Topkapı Sarayı Restorasyon Çalışmaları. TSTAI 1 (1963) 211-312; A. S. Ünver, Resmine Göre Tanzimat-ı Hayriye İlâni Merasimi. Belleten 28 (1964) 701-704; K. Çığ, Atti 2. CongrIntArteTurca (Venezia 1963), Neapel 1965, 57-60; N. N., Hayat Tarih Mecm I/4 (1965) 54-63; M. Erdoğan, Osmanlı Mimarisi Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları. VakDerg 6 (1965) 127-136 [5]; Z. Erkins, Topkapı Sarayı Müzesi. İstanbul 1965; M. İzzeddin, Le palais ottoman sous les deux derniers sultans. Rev Ecole NatLang Or 2(1965) 175-198; S. Emler, Le palais Royal de Topkapı et ses restaurations. Atti 2. CongrIntArteTurca, Neapel 1965, 65-72[6]; S. H. Eldem, Köşkler ve Kasırlar I. İstanbul (yak. 1968)[4]; S. Eldem, Rölöve I (Güzel SanAkad) İstanbul 1968, 22-27; R. E. Koçu, A Guide to the Topkapı Palace Museum. İstanbul 1968; Y. Önge, Topkapı Sarayında Hırka-i Saadet Dairesi. Önasya III/31 (1968) 12-24; F. Davis, The Palace of Topkapı in Istanbul. New York 1970; H. Örs, The History of the Topkapı Palace. Apollo... (1970) 6-17; Goodwin 107-108, 132-138, 180-182, 321-327, 354-356, 392-394; Ayverdi, OMFD IV 682-755[1]; K. Çığ, 1960-1969 Seneleri Arasında Topkapı Sarayında Yapılan Restorasyonlar... 7. Türk Tarih Kongr (Ankara 1973) II 693-697; Sözen 131, 283, 290-295.

Bezeme:

A. Sakisian, Les fayences du bain de Selim II. au Harem du Vieux Sérail. Mélanges Syriens offerts à R. Dussaud (Paris 1939) 959-963; Otto-Dorn, pass. + K. Erdmann, Ars Or 5 (1963) 191-219; K. Erdmann, Die Fliesen am Sünnet Odası des Topkapı Saray in Istanbul. Festschrift E. Kühnel (Berlin 1959) 144-153; K. Çığ, A unique ceiling-style newly discovered in the Harem... Atti 2. CongrIntArteTurca (Neapel 1965) 57-60; V. Meinecke-Berg, Zum Verhältnis von Fliesendekoration und Architektur... Kunst d. Orients 8 (1972) 35-59; M. Meinecke, MDIK 27 (1971) 210-220.

614-615. 1961 civarında saray bölgesinin hava fotoğrafı. Türk sultanların her iki sarayının konumu. Sağda: yarımadanın Topkapı Sarayı ile birlikte oluşturduğu burun. Solda: Kent merkezi ve günümüzde Eski Saray'ın yerini alan üniversite alanı. Eskiden yüksek duvarlarla çevrelenmiş bölgede (krş., resim 8 ve 39) Yeni Saray'ın yapılmasının ardından saray ve harem mensuplarının büyük bir kısmı burada oturuyordu. 17. yüzyıldan itibaren Eski Saray artık yalnızca ölen sultanların kadınlarının konutu olarak işlev görüyordu. Geçirdiği pek çok yangından zarar gördüğünden (1687, 1714, 1725) Eski Saray bu işlevini de yitirir. Buraya Sultan II. Mahmud tarafından 1828 yılında Seraskerlik yerleştirilir. Seraskerlik sonradan (1865-1866) bu gün hâlâ mevcut olan yeni binaya nakledilir. 1920 yılında bu bölge üniversiteye tahsis edilir. ►

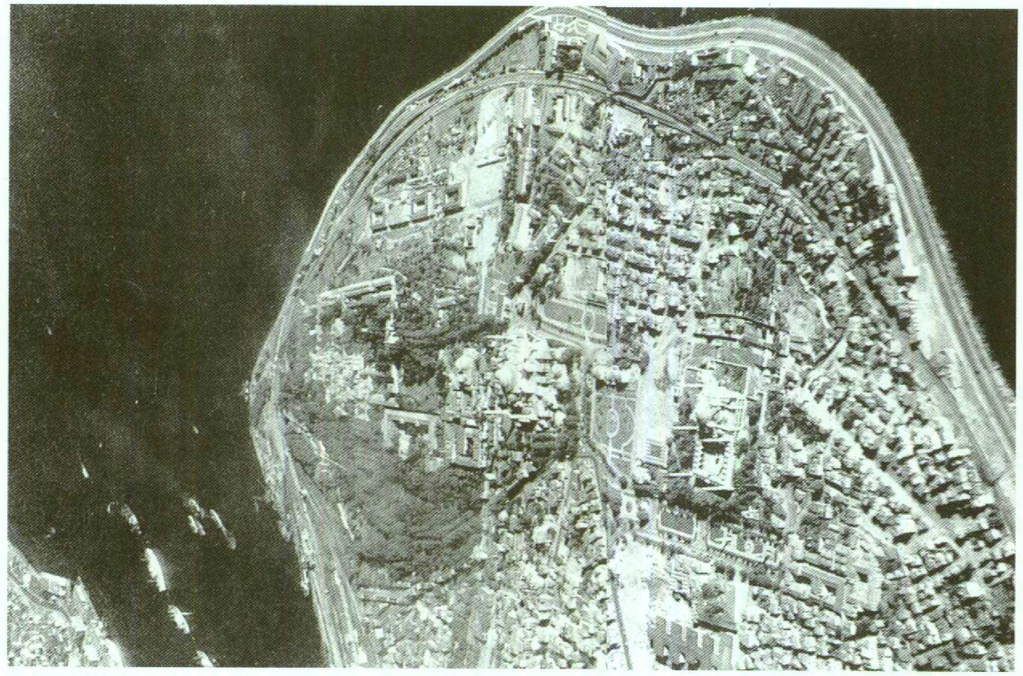

616. Kent planından M paftası Eyüp Bölgesi. Ö. 1:5000. Mezarlık bölgesi ile birlikte 1458 civarı inşa edilen, yıkılmasından sonra 1798-1800 yılları arasında yeniden yapılan Eyüp Camii.

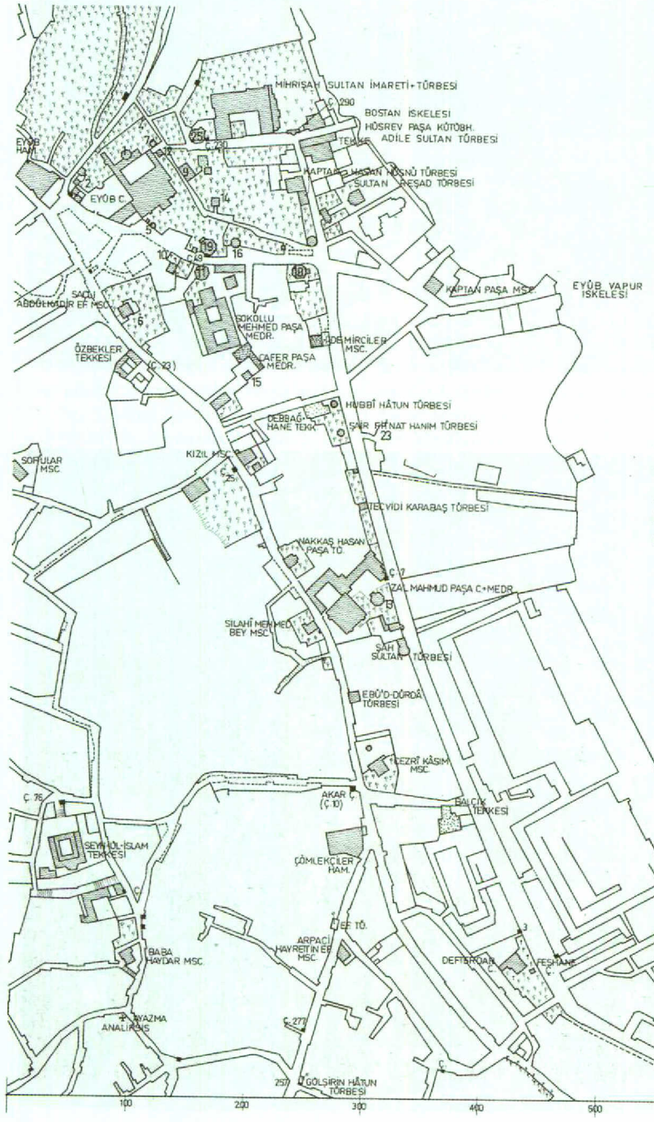

Eyüp semtinin büyük türbelerini gösteren planı (1:5000)

1.	Ebu Eyyub el-Ensarî	(İnşa 1453)
2.	Mustafa Ağa	ö. 1456/860 H
3.	Hoca Sinan Paşa	ö. 1495/900 H
4.	Hançerli Sultan	
5.	Palak Mustafa Paşa	ö. 1533/940 H
6.	Şeyh Abdurrahman Efendi	ö. 1537/944 H
7.	Ayaz Mehmed Paşa	ö. 1539/946 H
8.	Semiz Ali Paşa	ö. 1565/972 H
9.	Mehmed Pertev Paşa	ö. 1572/980 H
10.	Mehmed Ebussuud Efendi	ö. 1574/982 H
11.	Sokollu Mehmed Paşa	ö. 1579/987 H
12.	Lala Mustafa Paşa	ö. 1580/987 H
13.	Zal Mahmud Paşa	ö. 1580/988 H
14.	Feridun Ahmed Paşa	ö. 1583/991 H
15.	Cafer Paşa	ö. 1586/995 H
16.	Mirmîran Mehmed Ağa	ö. 1589/997 H
17.	Abdülkadir Şeyhî Efendi	ö. 1594/1002 H
18.	Ferhat Paşa	ö. 1595/1004 H
19.	Siyavuş Paşa	ö. 1601/1011 H
20.	Lala Mehmed Paşa	ö. 1606/1015 H
21.	Sokollu İbrahim Paşa	ö. 1621/1031 H
22.	Abdurrahman Ağa	yak.1648
23.	Şair Fıtnat Zübeyde Hanım	18. yüzyıl
	Mihrişah Sultan Türbesi	(İnşa 1792-96/1207-10 H)
	Şahsultan Türbesi	(İnşa 19. yüzyıl)
	Ebu'd-Derdâ Türbesi	(Onarım 1835/1251 H)
	Koca Hüsrev Mehmed Paşa	ö. 1854/1271 H
	Mehmed Ali Paşa	ö. 1869/1285 H
	Ömer Paşa	ö. 1871/1288 H
	Üryânizâde Ahmed Es'ad Ef.	ö. 1889/1306 H
	Adile Sultan	ö. 1899/1316 H
	Kaptan Hasan Hüsnü Paşa	ö. 1903/-
	Sultan Mehmed V. Reşad	ö. 1918-1336 H

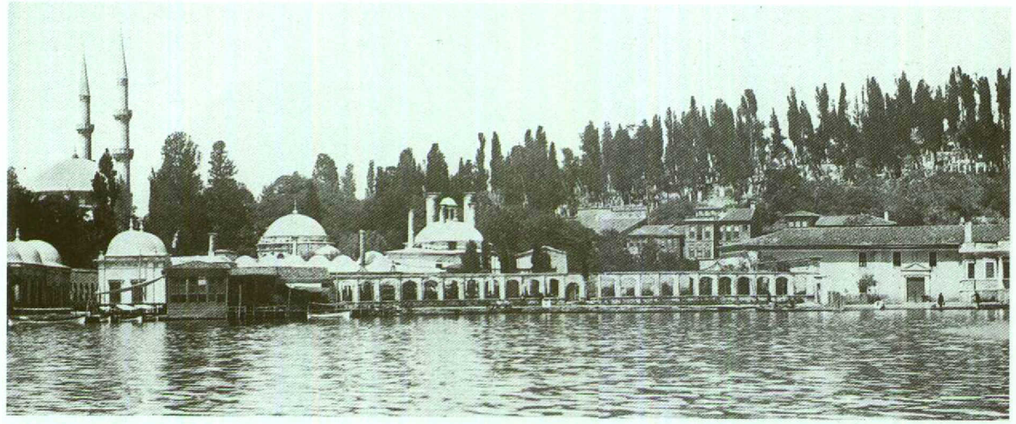

617. Eyüp Camii civarındaki mezarlık bölgesi. Solda Mihrişah Sultan vakıf külliyesi ile Bostan İskelesi; sağda mezarlık (19. yüzyıl sonu).

618. Güneyden Eyüp Camii'ne bakış. Sokollu Mehmed Paşa türbesi ve medresesi sağda.

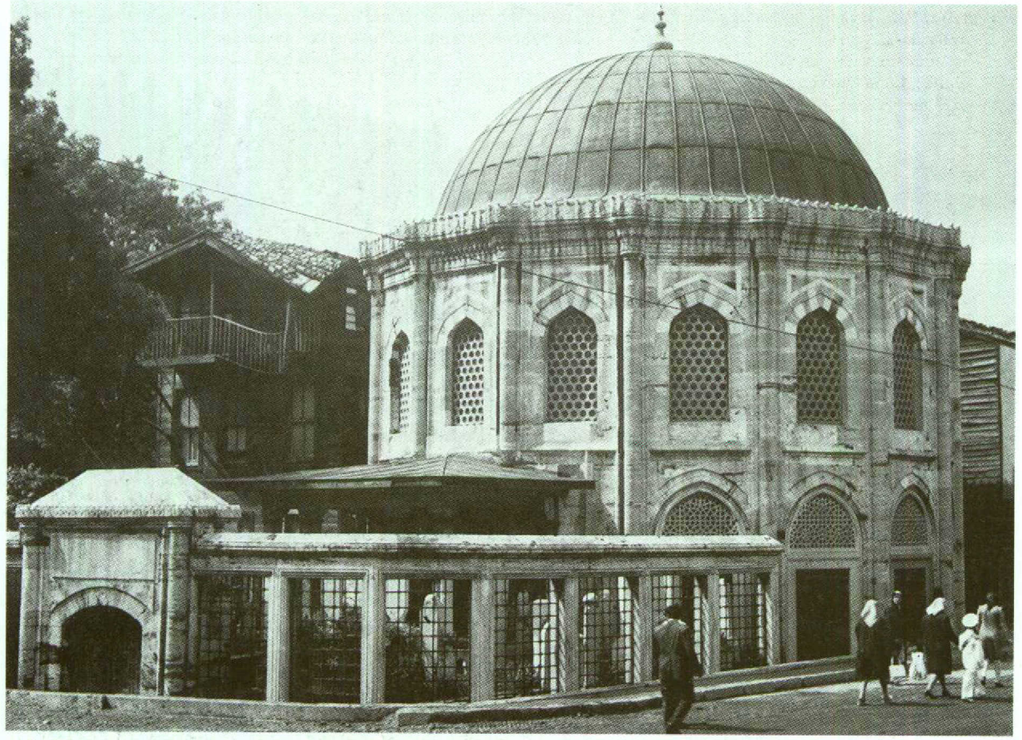

619. Ferhad Paşa'nın mezar anıtı. Kapı ve onaltı köşesi olan türbe. Kireçtaşından yapılmış yapıda kapı, ön avlu ve pencere bölümleri için pek çok mermer yapı ögesi kullanılmıştır. Küçük mezarlığa 19. yüzyılda pek çok kişi gömülmüştür.

FERHAD PAŞA TÜRBESİ

1595 (1004 H)

İran seferinde başarılı olan dönemin sadrazamı Ferhad Paşa için Eyüp'te süslü bir türbe inşa edilir.

N. Poroy, İstanbul'da Gömülü Paşalar. İstanbul 1947, 20; F. Ayanoğlu, Ferhat Paşa ve Gizli Kalan Vakıfları. VakDerg 7 (1968)145-148; Sözen 264.

HÜSREV PAŞA TÜRBESİ

16. Yüzyılın İkinci Çeyreği

Yenibahçe'ye doğru hafifçe inen yamaçta (eski Lykos vadisi), yeni yapımı bitmiş Bâli Paşa Camii'nin güneyinde ve bitişiğindeki Hüsrev Paşa Çarşısı'nın civarında, Sultan Süleyman'ın ikinci veziri, Bosna kökenli Deli Hüsrev Paşa (ö. 1545/952 H), Sinan'a bir türbe yaptırır. Hüsrev Paşa'nın türbenin yanı sıra bir mektep ve çeşme de vakfettiği sanılır. Sinan daha önceleri 1541-1546 yılları arası Halep'te Hüsrev Paşa için bir cami inşa etmiştir [1]. Sinan'ın erken eserlerinden olan türbe alışıldık biçimde, üzeri kubbeyle örtülü sekizgen bir yapıdır. Köşelere yuvarlak sütunçeler yerleştirilmiştir.

620. Hüsrev Paşa Türbesi. Ayrıntılardaki zerafet Sinan'ın az sonra inşa ettiği Şehzade Camii'ndeki anlayışa benzer.

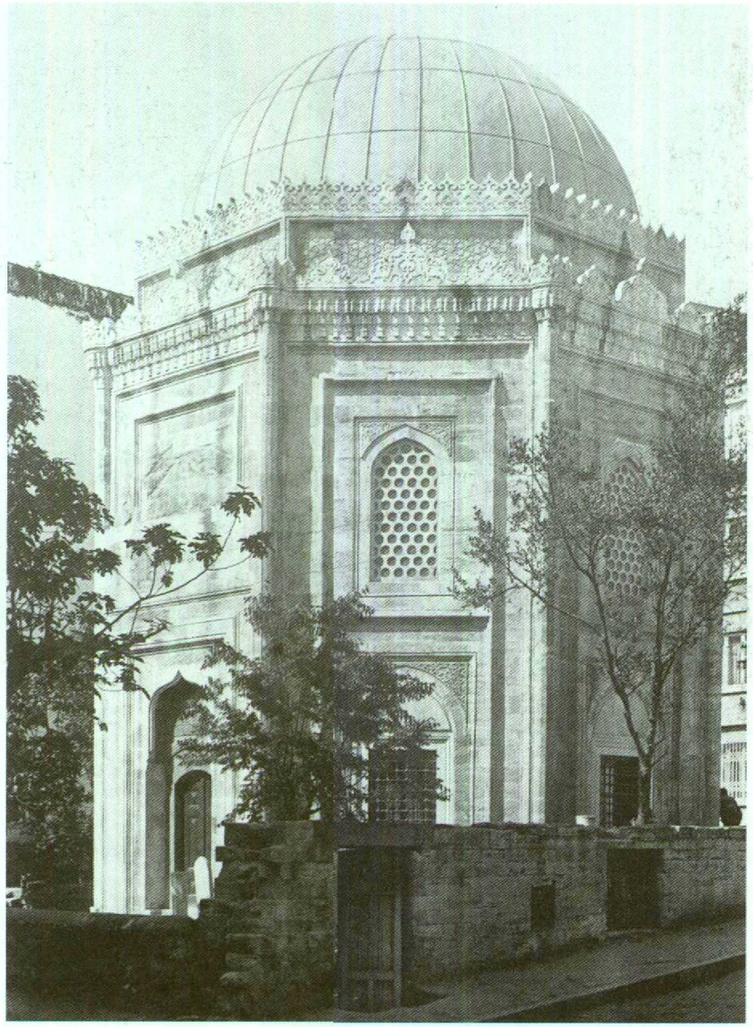

17.-20. Yüzyıllar

17. ve 18. yüzyılın kent yangınlarında (1633, 1660?, 1718) kubbe zarara uğramış ve zaman zaman onarılmıştır. 17. yüzyıl sonlarında ve 18. yüzyıl başlarında yanına bir Rıfaî tekkesi yapılır.

Yapı grubu son olarak 1918 yılındaki büyük yangında zarar görür. Türbe son dönemlerde (1950) kısmen onarılmıştır, ancak mektep ve çeşme yok olmuştur.

Hadîka 64; Edhem, Mosquées 67-69; N. Poroy, İstanbul'da Gömülü Paşalar. İstanbul 1947, 10; Egli, Sinan 50; E. H. Ayverdi, Hüsrev Paşa Türbesi. İstanbul Enstitüsü Derg 1 (1955) 31-38; Eyice, Guide No.119; A. Kuran, Bell 37 (1973) 555-556[1].

621. Mimar Sinan'ın mezarının ve üçgen arazinin ucundaki sebilin görüntüsü (No: 78; krş., resim 561).

MİMAR SİNAN TÜRBESİ

Adı: Mimar Sinan Türbesi

16. Yüzyılın İkinci Çeyreği

Süleymaniye Camii'ni (→) çevreleyen duvarın kuzeyinde, caddenin çatallaştığı bir yerde Mimar Sinan, III. Murad'ın (1566-1574) emri üzerine Sultan Süleyman'ın anısına yapılmış sebilin yanı başına kendi türbesini inşa eder [1]. Bu, altı paye üzerine oturtulan kubbeli bir yapıdır. Duvarlarla çevrili küçük bir bölgede ve Yeniçeri Ağası'nın yeri olan Ağa Kapısı'nın karşısında yer alır. Sinan, ölümünden sonra 1588 (996 H) buraya gömülür.

20. Yüzyıl

1922 yılında Mimar Ali Talât Bey Sinan'ın bu mütevazı mezarını bulur. İhmal edilmiş olan bölge Mimar Vasfi Egeli tarafından etraflıca onarılır. Çevre duvarı da o zamandan kalmadır.

HADÎKA I 19; A. REFİK, Mimar Sinan. İstanbul 1931, 55; EDHEM, Mosquées 84-88; İ. KUMBARACILAR, İstanbul Sebiller. İstanbul 1938, 62-63; İ. H. KONYALI, Mimar Koca Sinan. İstanbul 1948, 119-126; EGLI, Sinan 42-43; EYİCE, Guide No. 68; A. BİLGE, Mimar Sinan Hakkında Araştırmalar II. Sanat Tarihi Yıll 5 (1972/73) 141-162[1].

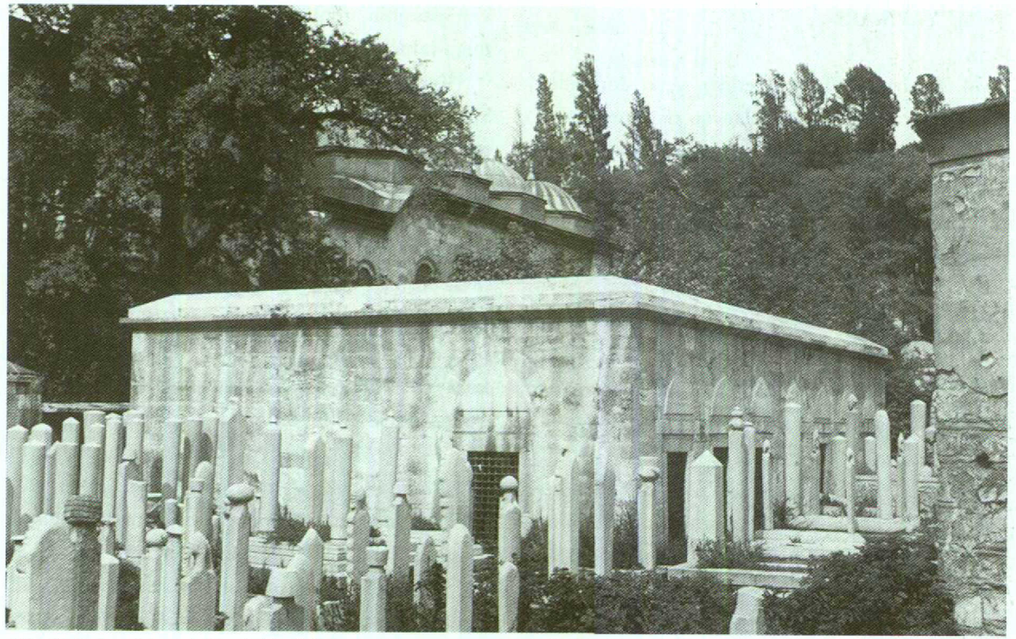

622. Doğudan türbeye bakış. Kubbesinin artık olmayışı yapıyı eski hâlinden oldukça farklılaştırmıştır.

PERTEV PAŞA TÜRBESİ

Adı: Pertev Paşa Türbesi.

Eyüp Camii'nin civarında 2. Vezir Pertev Mehmed Paşa (ö. 1572/980 H) Sinan'a bir türbe yaptırır. Türbe, basit ve daha çok içinde oturulacak bir eve benzeyen biçimiyle diğer türbe biçimlerinden ayrılır. Pertev Paşa'nın yanı sıra, başka aile bireyleri de 17. yüzyıl başlarına kadar buraya gömülür.

20. Yüzyıl.

Ana mekânlar üzerindeki ahşap kubbe 1927 yılında çöker ve son dönemlerde onarılır.

A. ERDOĞAN, Pertev Paşa'nın Hayatı ve Eserleri. VakDerg 2 (1942) 233-240; A. S. ÜLGEN, Pertev Mehmet Paşa'nın Eserleri. VakDerg 2 (1942) 241-243; EGLI, Sinan 53-54.

623. Pertev Paşa Türbesi'nin cadde cephesi.

SU YAPILARI

4.-5. yüzyıllarda inşa edilen ve o dönemden beri pek çok kereler onarılan su dağıtım sistemi Ortaçağ boyunca harap durumdadır ve kent insanlarının gereksinimleri sarnıçlardan ve yeraltı suyuyla beslenen çeşmelerden karşılanır. Fatih Sultan Mehmed 1453 yılındaki fethin ardından Bozdoğan Kemeri'ne giden eski suyolu ağında, suyu kentin batısındaki engebeli araziden kente ulaştıran Halkalı suyolunda, kapsamlı çalışmalar sürdürür. Bunun yanında, yeni kanalizasyon yapımları ve 1509 depreminin ardından yapılan kapsamlı onarım çalışmaları Sultan II. Bayezid (1481-1512) ve Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) tarafından 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdürülür. Bu çalışmaların nedeni Bayezid Camii, Şahzade Camii ve Süleymaniye Camii gibi o dönem yeni yapılmış külliyelere su temin etmektir. Pek çok zorunlu onarım yüzünden (1509) yüz yılı aşan bu çalışmaların sonunda akaçlama havzasının jeolojik-morfolojik koşulları nedeniyle çok katmanlı, 16 ana borudan oluşan ve suların toplandığı bir şebeke oluşturulur. Borular kent surlarının yaklaşık 4 km önünde bir kolda toplanır ve kentin içinden ve Bozdoğan Kemeri'nin üzerinden geçerek dağılır. Şebeke 1584 yılında ilk kez kayıtlara geçer [1]. Bu şebekedeki önemli yapıların sayısı çok değildir. Bozdoğan Kemeri'nin yanı sıra Bizans döneminden kalmış (758?), kısmen iki katlı, 11 gözlü ve 104 m uzunluğunda olan Mazlum Kemeri, ayrıca 11 gözden oluşan ve bir olasılıkla Sinan tarafından yapılmış olan Tek Kemer, sekiz kemerli Ali Paşa Kemeri (Çifte Kemeri) ve bazı Türk döneminden kalma daha alçak kemerli yapılar vardır. 17. yüzyılda Halkalı şebekesi, Köprülü vakfı için yapılan (1672) suyoluyla genişletilir. Bu su kanalı Süleymaniye Camii için öngörülmüş suyolunun daha batısından geçerek eski Kara Ahmetli Köyüne (Karamatlı) kadar uzanır. 1708 (1120 H) yılında Sadrazam Çorlulu Ali Paşa (1706-1710) kapsamlı onarımlar gerçekleştirir [1]. Halkalı şebekesinin kapasitesinin, günlük ortalama 6000 metreküp olduğu tahmin edilir.

Kentin hızlı büyümesi nedeniyle Kanunî Sultan Süleyman, Sadrazam Rüstem Paşa'nın karşı görüşteki önerilerine rağmen, büyük paralar, askerî birliklerin yardımı ve yabancı iş gücüyle 1554 (961 H) ve 1565 (972 H) yılları arası Mimar Sinan'a [4] yeni bir suyolu şebekesi yaptırır. Bu şebeke 1559 yılında kısmen kullanımdadır. Kırk Çeşme diye adlandırılan bu suyolunun sayesinde su, önceleri (daha I. Theodosius zamanında) düzenlenen kentin kuzeyindeki bölgesinden gelmektedir. Bu sırada da eski sukemerlerinin kalıntıları kullanılır. (Eğri Kemer [4]) ve daha pek çok başka kemer, Sinan'ın taslaklarına göre yapılır. 1563 yılında yapım sırasındaki bir fırtına nedeniyle üç sukemeri (Mağlova Kemeri, Uzun Kemer ve Kovuk Kemeri) büyük zarar görür. Sinan'ın yeni yapıları ise Bend Kemeri, Uzun Kemer, eskiden İustinianos Kemeri diye adlandırılan Mağlova Kemeri ve Cebeciköyü'ndeki Güzelce Kemer'dir. Bu en uzun ve sanat değeri olan yapılarla donanmış şebekenin akaçlama bölgesi, Kemerburgaz (antik Pyrgos) ve Belgrat (Petra) köylerinin civarında, Haliç'e dökülen Alibey deresi ve Kâğıthane deresinin yan vadilerindedir. Daha sonraki dönemlerde yeniden onarılmış şebekenin verim gücü (16. yüzyıl sonunda, 1683-1703 arası [3]) gelecek yüzyıllarda Kemerburgaz'da II. Osman (1618-1622) tarafından yeni bir toplama havuzu ve başka büyük bendlerin yapılmasıyla artar. 1722 yılında III. Ahmed (1703-1730) tarafından, Belgrat ormanları denilen yerin vadilerine 7 adet yeni bend yapılır. 1766 yılında ise eski bendlerin depremde zarar görmesinin ardından, III. Mustafa (1757-1774) tarafından Ayvad Bendi inşa edilir. Böylece Kırk Çeşme Sukemeri günde ortalama 12.600 metreküp randımanla pek çok yüzyıl kentin büyük bölgelerinin, özellikle de yüksekliği nedeniyle (+35 m rakım) kentin daha alçak kalan bölgelerinin su gereksinimini sağlar.

Vakıf olarak yapılan suyollarının bakımı ve yönetimi vakfiyelerle düzenlenir. Bazı suyollarının

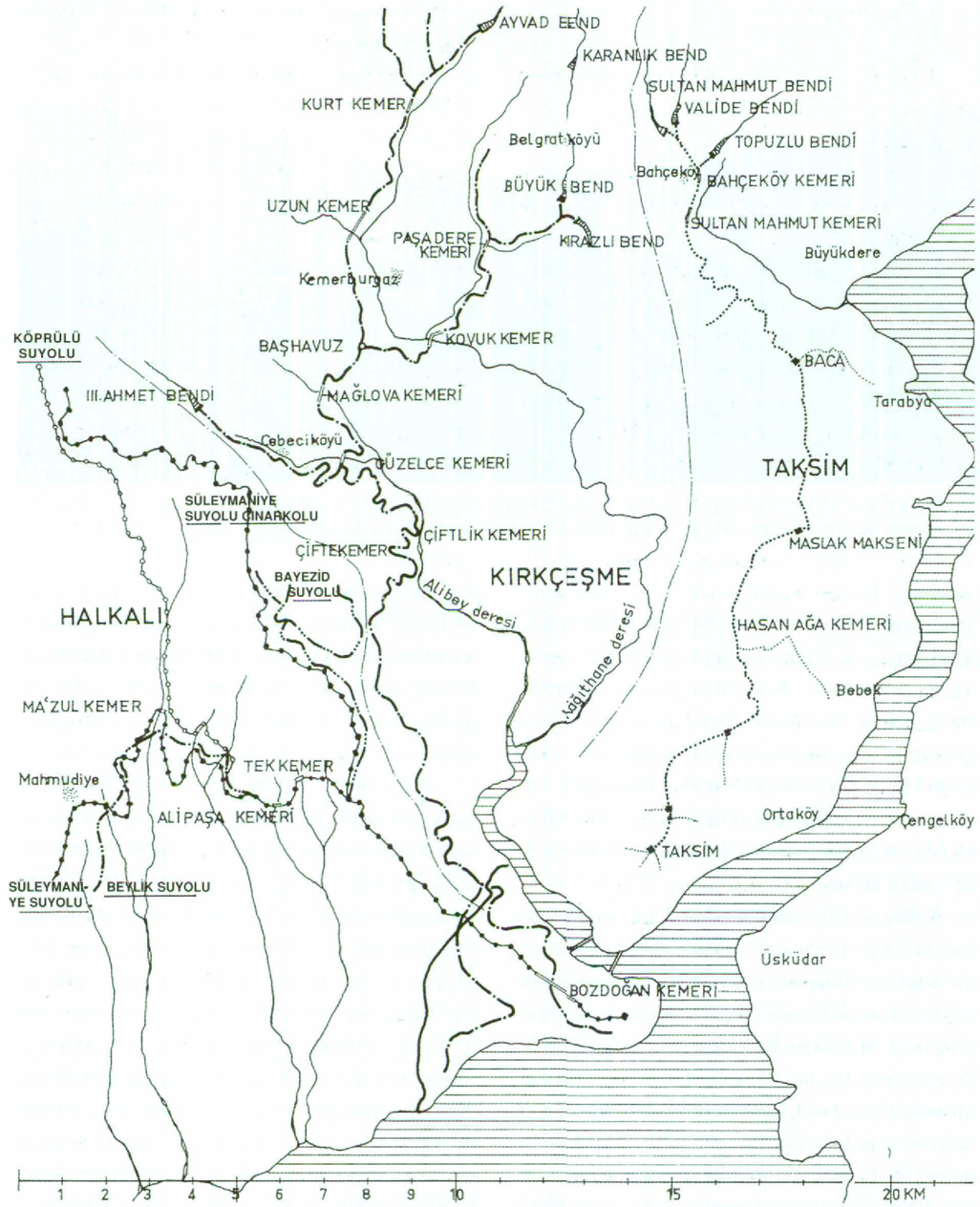

624. Üç ana su yolunun sistem taslağı. Batıda, farklı dönemlerde yeni yollarla genişletilmiş Halkalı şebekesi (kesiksiz ilerleyen noktalı çizgi), ortada Kırk Çeşme Suyolu (çizgi ve noktalı olan hat). Sağda 1730 yılından itibaren yapılmış Taksim Suyolu (noktalı hat).

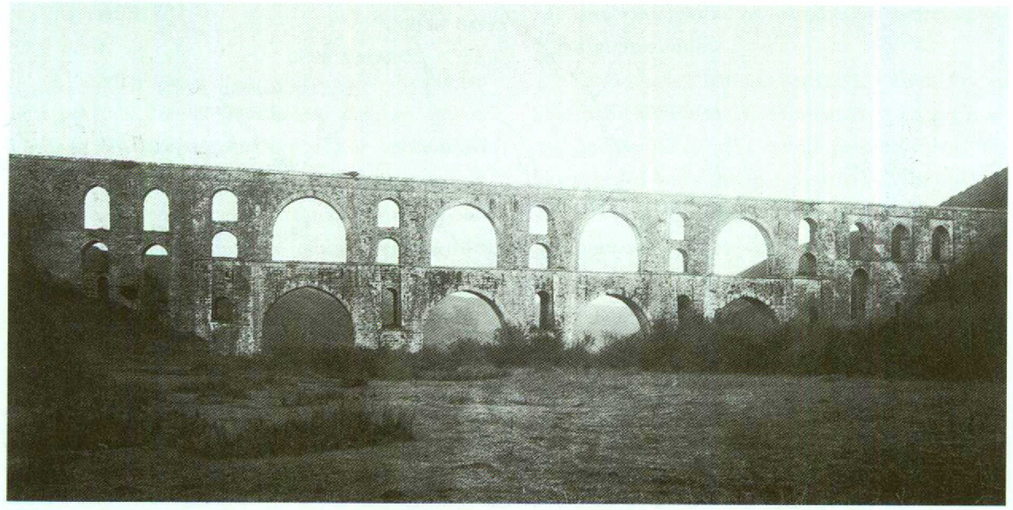

625. Kırk Çeşme Suyoluna ait Mağlova Kemeri'nin (18. yüzyıldan itibaren İustinianos Sukemeri olarak adlandırlmıştır). Kuzeyden görünümü. Kemerburgaz civarında yer alan sukemeri Sinan'ın suyolu için yaptığı eserlerden biridir.

yeni, başka bir vakıf külliyesine doğru katmalarla genişlemesi ile ilgili kurallar/kısıtlamalar vardır. 16. yüzyılın ortalarından itibaren vakıf yöneticilerinin yanı sıra bazı memurlara çoğunlukla sultanın denetiminde olan bu şebeke için sorumluklar yüklenir. Bunlara suyolu nâzırı adı verilmekteydi. Bunun yanı sıra teknik danışma için öncelikle Arnavutlara ait olan "suyolcuları loncası" (Evliya II 230 vd) kurulur.

Sultan I. Mahmud (1730-1754) zamanında 1730 (1144 H) yılından itibaren, belli aralıklarla, daha geniş, ortalama 25 km uzunluğunda bir suyolu sistemi inşa edilir. Bu, kentin kuzeyinde yer alan bir bölgeden ve Bahçeköy'den suyu, Haliç'in kuzeyinde kalan bölgelere ve Kasımpaşa, Galata, Beyoğlu'na ve Boğaz'daki Fındıklı ile Beşiktaş gibi bölgelere götüren Taksim suyoludur. Dört bölümde ve 1839 (1255 H) yılında bitirilen tesis (diğer suyolları gibi) üç bendden (Valide Bendi 1750/1163 H; Topuzlu Bendi 1750/1163 H; Valide Bendi 1796/1211 H ve Sultan Mahmud Bendi'nden 1839/1255 H), iki büyük sukemerinden (Bahçeköy Kemeri, Sultan Kemeri 1732-1733/1145 H) ve pek çok su yolundaki toplama havuzları, taşma ve havalandırma amaçlı suterazileri, çeşme ve 1732 (1145 H) yılında yapılan bugünkü Taksim Meydanı'nda yer alan maksemden oluşur.

19. yüzyılda eski su yolunun bazı bölümleri harap durumdadır ve eski organizasyon artık yeterli olmamaktadır. Sultan II. Mahmud'un reformları kapsamında 1836-1837 yılında Evkâf Nezâreti denetiminde oluşturulan Su Nezâreti ile bu eski organizasyon birleştirilir. Kentin büyümesi ve kentin yeni bölgelerindeki yaşanan su kıtlığı nedeniyle, 1855-1860 yıllarında, kentin daha uzak bölgelerinin de gereksinimlerini sağlayabilmek için yeni fikirler üretilir. 1874 (1291 H) yılından itibaren özel bir kuruluş 40 km uzaklığındaki Terkos gölüne bağlantıyı planlar ve inşa eder. Bununla ilişkili olarak, kentin yeni, kuzey bölümlerinde Avrupa'daki örneklerinden yararlanarak yeni bir suyolu şebekesi oluşturulur. Eski suyollarının bakımı daha 1921 yılında kent yönetimi ile ilgili bir resmi daireye verilse de, Terkos suyolu ilk olarak 1933 yılında satın alınarak kente dahil edilir.

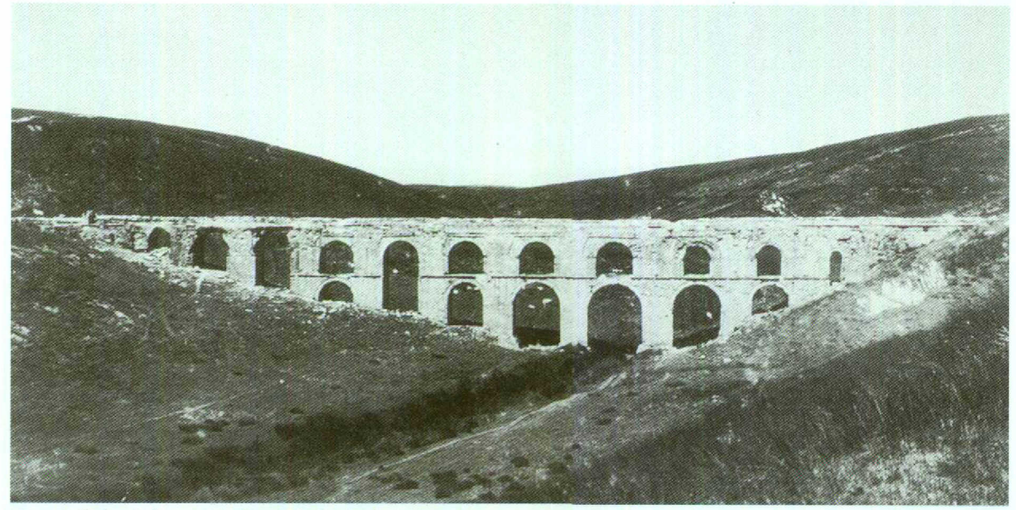

626. Halkalı şebekesine ait olan Ma'zul (Mazlum) Kemeri'ne güneyden bakış. Kemer 104 m uzunluğundadır, 11 gözü vardır ve vadi zemininin üstündeki maksimum yüksekliği 18,3 metredir. Özenli bir biçimde işlenmiş olan kesme kireçtaşından inşa edilen kemer, şebekenin eski yapılarından biridir.

HAMMER, CuB I 570-578; Anonym, Die Versorgung der Stadt K'pel mit Wasser. Deutsche Bauzeitung 18 (1853) 36-66; FORCHHEIMER-STRZYGOWSKI 1-34; GURLITT 13-14; A. REFİK, Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı. İstanbul 1914/1333 H; G. ARA, İstanbul Evkâf Suları. Sıhhiye mecm 16 (İstanbul 1922) 98-135; S. NÂZIM, İstanbul Şehremanetine Evkâfdan Devr Olunan Sular. İstanbul 1922/1341 H; H. GLÜCK, Türkische Brunnen in K'pel. JbAsiatKunst 1 (1924) 26,30; S. TOY, The Aqueducts of C'ple. Journal RIBA Nov. 1928 (London); A. REFİK, Hicrî Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı. İstanbul 1931, Nr. 47, 67, 94-95; A. REFİK, Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı. İstanbul 1930, Nr. 106, 116, 179, 261; K. O. DALMAN, Der Valens-Aquädukt in Konstantinopel. Mit Beiträgen von P. Wittek. (IstForsch 3) Bamberg 1933 [1]; A. REFİK, Edebiyat FakültMecm 8 (1932) Nr. 1, 2, 4, 6, 10; İ. KUMBARACILAR, İstanbul Sebilleri. İstanbul 1938; Z. ORGUN, Tophane Çeşmesi. Arkitekt 9 (İstanbul 1939) 228-231; A. ERDOĞAN, Üsküdar Suyolları Haritası. Türk tarihArkEtnDerg 4 (1940); İ. H. TANIŞIK, İstanbul Çeşmeleri: I İstanbul Ciheti (1943), II Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri. İstanbul 1943-45; A. S. ÜNVER, Fatihin Oğlu Bayezid'in Su Yolu Haritası. İstanbul 1945. S. NİRVEN, İstanbul Suları. İstanbul 1946; A. OGAN, Les fontaines d'Istanbul. TTOK-Bell 68 (1947) 1-19; R. ANHEGGER, Eyyûbî'nin Menakıb-ı Sultan Süleyman'ı. Tarih Derg 1 (1949) 119-144[2]; MAMBOURY, IstTour 194-208, 574-579; M. ERDOĞAN, Tarih Derg 5/6 (1951/52) 98-99[3]; S. N. NİRVEN, İstanbul'da Fatih II. Sultan Mehmed Devri Türk Su Medeniyeti. İstanbul 1953; EYİCE, Guide No. 198; S. N. NİRVEN, Taksim Su Maksemi. Arkitekt 24 (İstanbul 1955) 181-185; N. YÜNGÜL, Taksim Suyu Tesisleri. İstanbul 1957; P. WITTEK, Zu einigen frühosmanischen Urkunden (IV). WZKM 56 (1960) 267-284; R. MANTRAN, Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siécle. Paris 1962, 166-168; A. BİLGEN, Mimar Sinan Hakkında Araştırmalar. Mimarlık 5 (1969) 19-26[4]; H. GÜNERİ, Vakıf Suları ve Su Vakıfları. VakDerg 9 (1971) 67-79; AYVERDİ, OMFD IV 611-617; C. ORHONLU, The institution of the "suyolcu" in the XVIth century. Actes 1. CongrIntEtBalk et SEEurop III (1969) 673-676[5].

Yukarıda, kendi gelişimleri içinde anlatılan suyolları iskân bölgelerine ulaştığında, pek çok küçük kola ayrılır. Bunlar da 16. yüzyıldan itibaren farkı belgelerde kayıtlıdır. "Suyolcular" [5] tarafından gözetim altında tutulan ve bakımı sağlanan bu kollara büyük camiler ve hamamların yanı sıra pek çok çeşme de bağlanmıştır. Günümüzde bunlardan eski kent bölgesinde 400'den çok çeşme kalmıştır. Bunların çoğu artık kullanılmayıp kendi hallerine bırakılmışlardır.

Kentteki en eski çeşmeler 15. yüzyıl sonlarından (ilişikteki liste ile karşılaştır) kalmadır. Çoğunluğu 18. yüzyılda, büyük bir kısmı da 19. yüzyıl boyunca yapılmıştır. Bu çeşmelerin kentteki dağılımları günümüze kadar ayrıntılı biçimde incelenmemiştir, ama bölgelerin nüfus yoğunluğuna ve sosyal seviyesine bağlantılı olarak yapılmış olmalıdırlar. Çeşmelerin yapısal biçimi genelde aynıdır.

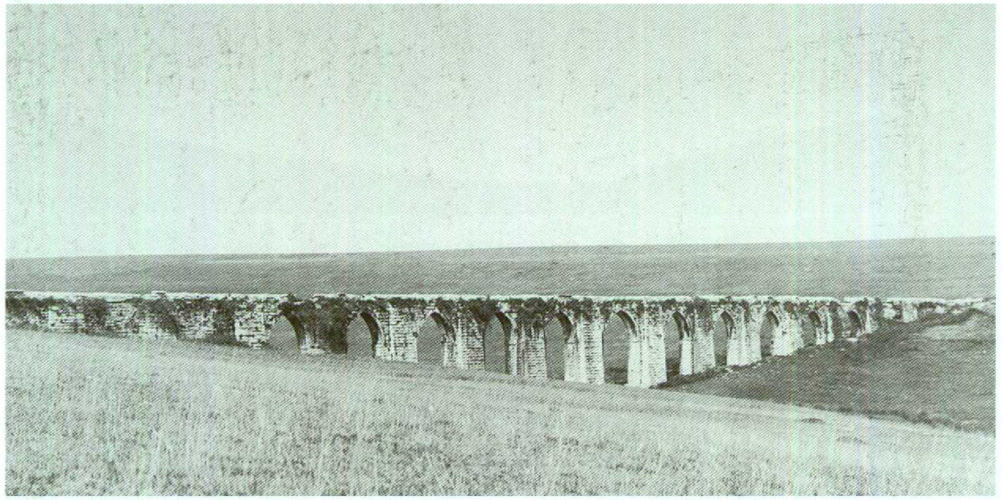

627. Havasköy'de 11 kemerle Çırpıcı Deresi'ne doğru uzanan ve Süleymaniye Sukemeri'ne ait olan Tek Kemer'in (Atışalan Kemeri) güneyden görüntüsü. Yontma kireç taşlarından yapılan kemer Sinan'ın bir yapıtı olabilir.

Dekor 18. yüzyılda daha zenginleşir. Zarif kabartma süsler ve uzun kitâbeler içeren geniş cepheleriyle bu yapıtlar kentin görünümü açısından büyük rol oynamıştır.

Yapısal olarak özel bir biçime sahip olanlar, çoğunlukla başka yapılarla bağlantılı olarak inşa edilen sebilhanelerdir. Sayıları ortalama 85 civarındadır (Kumbaracılar'a göre. Ölçek 1:5000). Sebilhaneler arasında en önemlileri 18. yüzyılın birinci yarısında vakfedilen Bâb-ı Hümâyûn'un önündeki çeşme, Üsküdar'daki İskele Camii'nin önündeki ve Tophane ile Azapkapı'daki çeşmelerdir.

1. Davut Paşa Ç.	1484/890 H (251; C7)
2. Ahi Durmuş Baba Ç.	1510/917 H (Çadırcılar Çarşısı)
3. *Defterdar Camii* Ç.	1543/950 H (Defterdar C. yanı)
4. Ekmekci Sinan Ç.	1543/950 H (Yenibahçe)
5. Kazlı Ç. (Mehmed Bey).	1546/953 H (Sur dışında)
6. Hacı Bayram Camii Ç.	1548/955 H (Sur dışında)
7. Şahsultan Ç.	1550/958 H (508; Eyüp)
8. Rüstem Paşa Ç.	1554/962 H (313; F8)
9. *Yatağan* Ç.	1557/965 H (302; C2)
10. Semiz Ali Paşa Ç.	1558/966 H (508; Eyüp)
11. Şah Rah Ç.	1159/967 H (193; D4)
12. *Uşşaki Tekke* Ç.	1562/970 H (292; B9)
13. Âşık Paşa Ç.	1564/972 H (193; D4)
14. *Cibali Sivrikoz* Ç.	1564/972 H (–; E4)
15. Kalın Ali Paşa Ç.	1565/973 H (–)
16. Kanunî Süleyman Ç.	1566/974 H (Sofular)
17. Gazi Süleyman Han Ç.	1566/974 H (Sofular)
18. I. Süleyman Ç.	1566/974 H (342; F6)
19. İskender Bey Ç.	1567/975 H (302; C1)
20. Sokollu Mehmed Paşa Ç.	1567/975 H (508; Eyüp)
21. Sokollu Mehmed Paşa Ç.	1568/976 H (508; Eyüp)
22. Haydar Paşa Ç.	1569/977 H (409; D4)
23. Mehmed Paşa Ç.	1569/977 H (508; Eyüp)
24. Kaid Mustafa Ağa Ç.	1570/978 H (291; A8)
25. Mehmed Paşa Ç.	1570/978 H (508; Eyüp)
26. Fatma Sultan Ç.	1573/981 H (363; B7)
27. Fatma Sultan Ç.	1573/981 H (–)
28. Ebussud Efendi Ç.	1574/982 H (–)
29. *Takyeci* Ç.	1578/986 H (–)
30. Yakup Kethüda Ç.	1584/993 H (290; B4)
31. Yakup Kethüda Ç.	1584/993 H (290; C4)
32. Mesih Paşa Ç.	1585/994 H (–; C4)
33. *Ayakapı* Ç.	1585/994 H (304; D3)
34. Dilsiz Süleyman Ağa Ç.	1586/995 H (508; Eyüp)
35. *Ağalar* Ç.	1587/996 H (Topkapı S.)
36. Vezir Mehmed Paşa Ç.	1588/997 H (290; B3)
37. Şehsuvar Bey Ç.	1587-1588/996-997 H (Topkapı S.)
38. Sinan Paşa Ç.	1589/998 H (497; G7)
39. Mirahur Ç.	1589/998 H (Kağıthane)
40. Seydi Bey Ç.	1590/999 H (130; C6)
41. Halil Çevkân Ç.	1590/999 H (Nişanca)
42. Cüce Mehmed Ağa Ç.	1590/999 H (Kazani Sadi)
43. Serhâzin Mustafa Ağa Ç.	1590/999 H (Salkımsöğüt)
44. Dilsiz Süleyman Ağa Ç.	1592/1001 H (Etyemez)
45. Cerrah Mehmed Paşa Ç.	1593/1002 H (251; C7)
46. Odabaşı Kasım Bey Ç.	1594/1003 H (Topkapı S.)
47. Silahdar Yusuf Ağa Ç.	1595//1004 H (Alibeyköy)
48. *Ahırkapı Feneri* Ç.	1597/1006 H (497; G7)
49. Siyavuş Paşa C.	1602/1011 H (508; Eyüp)

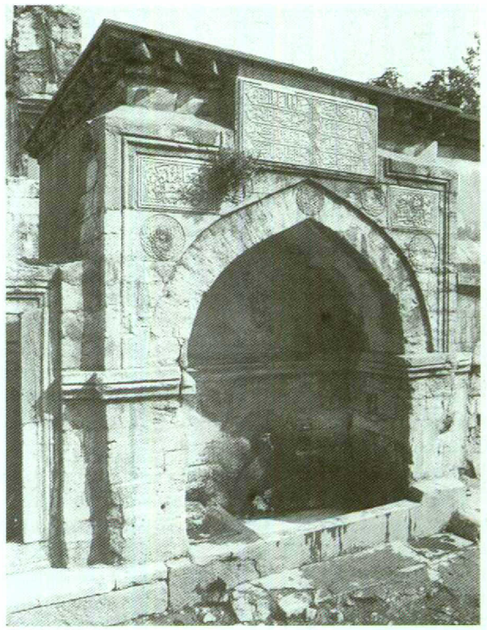

628. Aşık Paşa Camii'nin önündeki çeşme 13 (krş., resim 429). 1564 yılında camiyle birlikte inşa edilmiştir ve eski çeşmelerin iyi bir örneğidir.

629. Bu yapı biçiminin basit bir örneği 1567/975 H yılında, Ayvansaray Mescidi'nin olduğu yerde bulunur: İskender Bey Çeşmesi (Ç. 19: krş., resim 344).

630. Nişanca Hamamı civarında, Kumkapı Bölgesi'nde yer alan Halil Çevkân Çeşmesi'nin görüntüsü (Ç. 41). Çeşme 1590/999 H yılında yapılmıştır ve kentin daha büyük su depolarına bağlı çeşmderine örnektir.

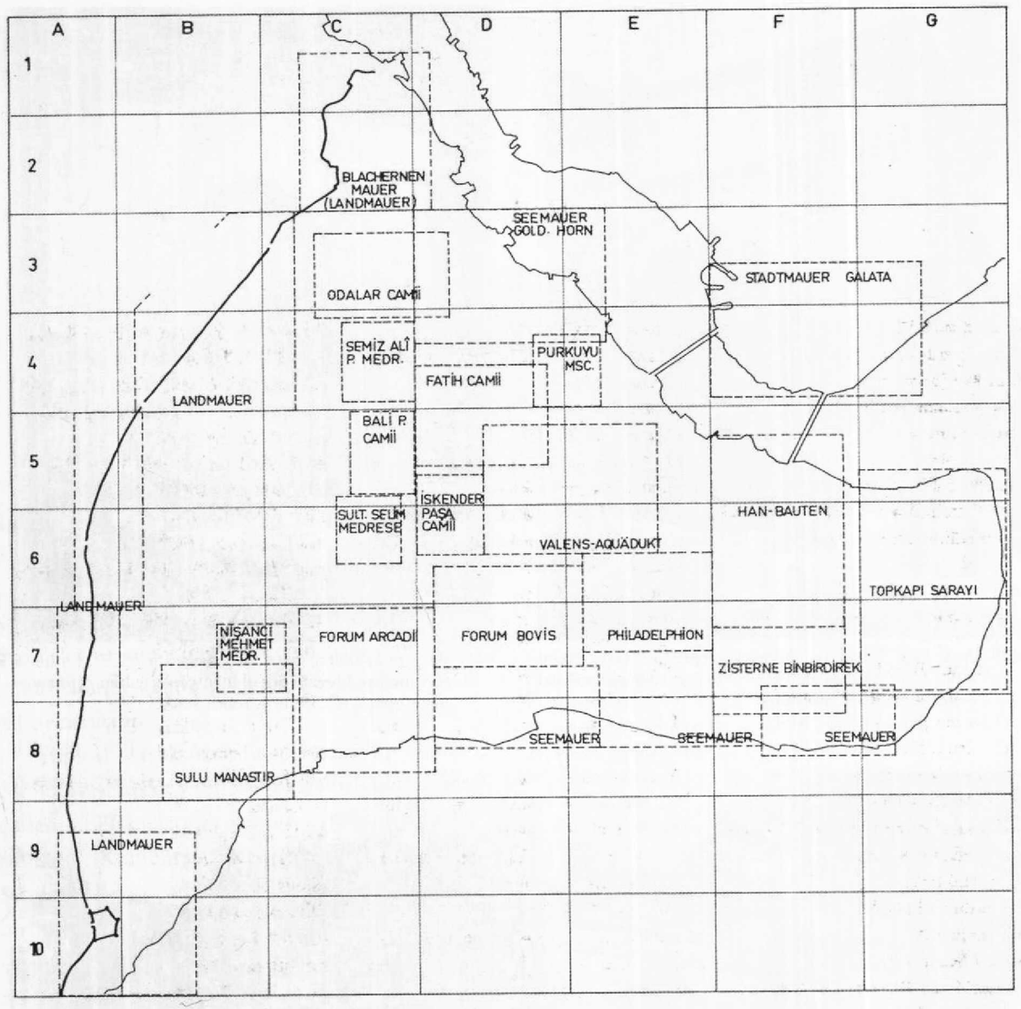

631. Kent planının sözlükte kullanılan kesitleriyle şeması. Ö. 1:5000. (resmedilmeyen kent bölümleri noktalar hâlinde). Parantez içindeki sayılar, plan kesitinde gözüken sayfa numaralarıdır.

DİZİN

Abaka Han 204
Abbas Ağa Mescidi (C 6/5)
Abdullah (Mimar) 395
Abdurrahman (Hafız) 469
Abdurrahman Efendi Medresesi (D 4/24)
Abdülaziz 197
Abdülfettah Efendi (Sersikkezen) 469
Abdülhalim Efendi Medresesi (D 4/24)
Abdülhamid I 356, 502
Abdülhamid I Medresesi ve Türbesi (F 6/3) 58
Abdülhamid II 333
Abdülkadir Geylani Tekkesi (B 7/13)
Abdülmecid 93, 134, 175, 478, 504
Abud Efendi Hanı 330
Acem Ağa Mescidi 76
Acem Ali (Mimar) 476
Acemioğlanlar Hamamı (E 6/13) 324
Acemioğlanlar Kışlaları 29
Acımusluk Hamamı (F 6/17)
Acımusluk Sokağı 41
Âdile Sultan 80
Adilşah Kadın 245
Adilşah Kadın Mescidi (C 2/11)
Adliye Sarayı 125, 219, 238, 414, 419
Aetios Sarnıcı (C 3/22) 271, 278
Ağa Camii (F 8/12) 228
Ağa Çayırı Mescidi (B 8/17)
Ağa Hamamı (B 8/3)
Ağa Kapısı 469, 512
Ağaçkakan Mescidi (B 8/16)
Ağakapısı Mescidi (E 5/18)
Ağalar Camii 498
Ahaveyn Mescidi (C 5/11)
Ahırkapı 314, 318
Ahırkapı Mescidi (G 8/1)
Ahi Çelebi Camii (F 5/5)
Ahizâde Mescidi (D 4/28)
Ahmed Ağa (Mimar) 93, 133
Ahmed Çavuş Mescidi (C 4/3)
Ahmed Fethi Paşa 114
Ahmed I 31, 93, 236, 362, 419, 470, 501
Ahmed II 467
Ahmed III 93, 114, 274, 354, 379, 400, 424, 500, 501, 514
Ahmed III Çeşmesi 245
Ahmed Kethüda Mescidi (D 7/20)
Ahmed Paşa (Ekmekçizâde) 174, 358
Ahmed Paşa (Gedik) 328
Ahmed Paşa (Güzel) 68
Ahmed Paşa (Hafız) 418
Ahmed Paşa (Kara) 487
Ahmed Paşa (Sadrazam) 182, 407
Ahmed Paşa (Semiz) 470
Ahmed Paşa Camii bkz., Topkapı Camii
Ahmed Paşa Mescidi (D 4/15)
Ahmed Paşa Mescidi bkz., Hıramî Ahmed Paşa Mescidi
Ahmediye Camii bkz., Sultan Ahmed Camii ve Külliyesi
Ainaloff, D., 253
Akbıyık Hamamı ve Mescidi (G 8/2) 236, 324
Akra 313
Akropolis 16, 18, 27, 495
Aksaray 29, 220, 253, 341, 444
Aksaray Çifte Hamamı (D 7/5) 444
Aksaray Hamamı 324
Akseki 29
Akseki Kemaleddin Mescidi (C 4/24)
Akşemseddin Mescidi (C 4/25)
Alaca Hamam (F 6/7) 324
Alaca Mescid (F 6/7)
Alaca Tekkesi (B 1/6)
Alaeddin Mescidi (D 6/9)
Alâeddin Alî b. Yusûf Şenarî 127
Alâeddin Ali Kuşçu 407
Alay Köşkü (G 6/16) 504
Aleksandrina liman bölgesi 60
Aleksandros 87
Aleksios I. Komnenos 24, 88, 120, 133, 160, 235, 495
Aleksios III. Angelos 235, 293, 406
Aleksios V. Murtzuphlos 262, 308
Ali Ağa Mektebi (B 5/10)
Ali b. Abdullah (Mimarbaşı) 295
Ali Çavuş Mescidi (C 4/1)
Ali Fakih Mescidi (B 8/14)
Ali Hoca Mescidi (F 4/2)
Ali Paşa (Atik-Hadım) 162, 270, 344, 371, 373, 374
Ali Paşa (Çorlulu) 270, 361, 514
Ali Paşa (Damad) 441
Ali Paşa (Hekimoğlu) 373
Ali Paşa (Kılıç) 356, 430
Ali Paşa (Semiz) 366, 381
Ali Paşa Kemeri 514
Ali Paşa Kenise Camii bkz., Kariye Camii
Ali Paşa Medresesi (C 4/14)
Ali Paşa Mescidi (E 6/22)
Alibey deresi 514
Alman Çeşmesi 69
Altay Mescidi (C 4/21)
Altımermer 220
Altın Kapı bkz., Porta Aurea
Amalfililer 24, 59
Amastrianum Forumu 16
Anadolu 16, 17, 25, 29, 274
Anadolu Hisarı 28, 332
Anadolu Kavağı 332
Analipsis Kilisesi (B 9/1)
Anastasia Kilisesi 45
Anastasios I 62, 65, 223, 230, 262
Anastasios II 216, 288, 313
Andreas (Havari) 18
Andreas Manastırı 24
Andronikos I. Komnenos 61, 67
Andronikos II. Palaiologos 63, 79, 89, 109, 127, 150, 161, 224, 248, 293, 314, 406
Andronikos III 68, 244

Andronikos IV 28
Anemas Zindanları (C 1/14) 224, 301, 303
Angelos Hanedanı 25
Angiolello, G. M., 264
Anicia Juliana 190
Ankara 28
Ankaravî Medresesi (D 6/16)
Anna Dalassena 120
Anthemios (Mimar) 20, 85, 286
Antiokhos II 17
Antiokhos Sarayı 125
Antonia 18
Antoniades, E., 94
Antonius Kilisesi 268
Aphrodite Tapınağı 16, 18
Apollon Tapınağı 16, 18, 250
Apostel Jakob Kilisesi 76
Arabacılar Hamamı (C 2/7) 325
Arabacılar Mescidi (E 5/4)
Arabia 62, 216
Arap Camii (F 4/22) 79, 80
Arap Köşkü-Balıkhane (G 7/2)
Arapkapısı Mescidi (B 9/9)
Arasta Sokağı 470
Arkadios 52, 65, 84
Arkadios Forumu 419
Arkadios Sarnıcı 279
Arkadios Sütunu 250
Arkeoloji Müzesi 77, 175
Armatorion 68
Arpa Emini Mescidi (B 5/1)
Arpa Emini Mustafa Efendi Mektebi (E 6/10)
Arpacı Hayreddîn Mescidi (C 1/7)
Arpacılar Mescidi (F 5/2)
Arsenios (Patrik) 89
Arslanhane 81
Artemis Phosphoros 17
Artemis Tapınağı 16
Asmalı Mescid (F 7/20)
Asmalı Mescit Sokak 222
Aspar Sarnıcı (D 4/31) 204, 271, 278, 279, 476
Astarcı Hanı 349
Asude Hatun Türbesi (D 4/5)
Aşçıbaşı Mescidi (B 1/57
Âşık Paşa Mescidi (D 4/3) 369, 370
Âşıkpaşazâde 369
Aşir Efendi Kütüphanesi (F 6/4)
At Meydanı 69, 236, 270, 494
At Meydanı Sarayı bkz., İbrahim Paşa Sarayı
At Pazarı 407
Atatürk Bulvarı 191, 197, 214, 359, 489
Atatürk Köprüsü 379
Atâullah Efendi Mektebi (E 6/10)
Athanasios I 161
Athena Ekbasia kutsal alanı 16
Athos 204
Athos Manastırı 108
Atıf Efendi Kütüphanesi (E 5/28)
Atik Ali Paşa Camii (C 4/11) 270
Atik Ali Paşa Camii (I) 370
Atik Ali Paşa Camii (II) 374, 375
Atik İbrahim Paşa Camii (F 6/7) 376
Atik Valide Camii bkz., Eski Valide Camii
Atrium 74, 87, 93
Augusteion 22, 52, 86, 87, 89, 216, 218, 248, 249, 464
Augusteion Forumu 19
Augustus 216
Avrat Pazarı 250, 419
Aya İrini bkz., Hagia Eirene
Aya Sofya (G 7/6) 21, 22, 27, 28, 29, 31, 52, 57, 67, 76, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 93, 94, 112, 114, 212, 218, 219, 230, 248, 337, 340, 343, 352, 368, 430, 461, 466, 467
Aya Sofya Müzesi 52, 117, 128, 162, 214, 246
Aya Thekla Kilisesi 83
Ayakapı (E 3/1) 97, 198
Ayakapı Hamamı (D 3/1) 97, 325
Ayakapı Kilisesi 97
Ayakapı Mescidi (E 3/1)
Ayas Paşa 34
Ayasofya Hamamı bkz., Haseki Hürrem Hamamı
Ayazmakapısı Mescidi (E 5/2)
Aydınoğlu Tekkesi (G 6/137
Ayia Vlaherna Kilisesi bkz., Blach Sarayı
Ayios Demetrios 235
Aynalıkavak Mescidi (C 6/12)
Aynülhayat Mescidi (F 8/7)
Ayşe Kadın Hamamı (E 6/1)
Ayşe Sultan 494
Ayvad Bendi 514
Ayvansaray Kuyu Sokağı 47
Ayvansaray Mescidi (C 1/2)
Ayvaz Efendi Camii bkz., İvaz Efendi Camii
Azapkapı 378
Azapkapı Camii (F 4/29) 378, 379
Azapkapı Çeşmesi 431
Azebler Hamamı (E 4/14) 196, 324
Aziz Aberkios 206
Aziz Akakios 405
Aziz Akindynos 455
Aziz Aleksios Şapeli 248
Aziz Andreas 172
Aziz Andreas Kilisesi 83
Aziz Anthimos 160
Aziz Demetrios 495
Aziz Eleutherios 206
Aziz Fransiskus 155
Aziz Georg 243
Aziz İgnatios 160
Aziz İoannes Kilisesi 414
Aziz Menas 187
Aziz Menas Ayazması 187
Aziz Menas ve Polykarp Kilisesi bkz., Hagios Menas
Aziz Merkurios 189
Aziz Mikhail 406
Aziz Nikolaus Kilisesi 85
Aziz Petrus ve Markus Kilisesi 82
Aziz Polyeuktos 190
Aziz Polykarp 186, 206
Aziz Polykarpos Kilisesi 187
Aziz Spyridon 206
Azize Euphemia 122, 125, 133
Azize Salome 133
Azize Theophano 160

Baalbek 464
Bab-ı Hümâyûn (G 7/5) 496, 504
Baba Hasan Alemî Mescidi (D 6/18)
Baba Haydar Mescidi (B1/3) 508
Bâbıâli 33, 34
Babü's-Sa'âde 498
Babü's-Selâm 499
Babylas 160
Bağdat Köşkü 501
Bahçekapı 58, 311, 318
Bahçekapı İskelesi 311
Bahçeköy 516
Bahçeköy Kemeri 516
Bakkalzade Mescidi (C 4/5) 254
Baklalı Mescidi (D 7/16) 254
Balâ Süleyman Ağa Camii (A 7/1) 291
Balaban Ağa b. Abdullah 99
Balaban Ağa Mescidi (E 6/14) 21, 98
Balat 28, 33, 83, 102, 110, 166
Balat Camii 381
Balat İskelesi Mescidi (D 2/3)
Balat Kapısı (D 2/3) 134, 302
Balat Kapısı Hamamı 324

Balatkapı 134
Balıkhanekapısı (G 7/16) 497
Balıklı 35
Balıkpazarı Tekkesi Mescidi (F 5/4) 342
Bali (Mimar) 295
Bali Paşa Camii (C 5/3) 383, 510
Balkapanı Hanı (F 5/8) 56, 343
Baltacı Hanı 349
Barbara Kapısı 314
Barbaros Hayreddin Paşa 327
Barbaros Hayreddin Paşa Hamamı bkz., Çinili Hamam
Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi 459
Basileios I 24, 76, 87, 172, 180, 233, 255, 405
Basileios II 24, 88, 274, 293, 314, 405
Basilica bkz., Yerebatan Sarayı
Başcı Mahmud Mescidi (C 7/3)
Baudoin (Latin İmparatoru) 25
Bayezid Camii ve Külliyesi (E 7/1) 18, 30, 346, 354, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 514
Bayezid Hamamı (E 7/3) 325, 355, 358
Bayezid I 28, 297, 320, 332, 339, 433
Bayezid II 34, 83, 91, 150, 162, 182, 264, 274, 325, 356, 369, 371, 374, 376, 383, 385, 414, 499
Bayezid Kulesi (E 6/21) 258
Bayezid Medresesi (E 7/2) 258, 261
Bayram Çelebi Mescidi (D 7/24)
Bayram Paşa (Sadrazam) 127, 295, 311, 316, 419
Bayram Paşa Tekkesi Mescidi (C 7/12)
Bedreddin Camii (F 3/7) 321
Behçet Paşa (Karasi Mutasarrıfı) 175
Behram Çavuş Mescidi (E 8/7)
Bekârbey Tekkesi 251
Bekir Ağa Tekkesi 275
Bekir Paşa Mescidi (C 7/8)
Belgrad 464
Belgrad Kapısı (A 8/4) 287
Belisarius Kulesi 61
Benlizâde Medresesi (D 4/29) 409
Bereketzâde Mescidi (F 4/13) 321
Bergama 91, 253
Beşikçizâde Mescidi (C 7/9) 251
Beşiktaş 24, 34, 198, 459, 504, 516
Beşiktaş Camii bkz., Sinan Paşa Camii
Beşir Ağa (Kızlarağası) 93, 162, 174, 348, 501
Beşirağa Medresesi (F 6/34)
Beyazıt 219
Beyazıt Meydanı 390
Beyceğiz Mescidi (D 4/36) 309
Beyhan Sultan 440
Beylerbeyi 504
Beyoğlu bkz., Pera
Bezirgânbaşı Mescidi (B 8/8)
Bezmiâlem Valide Sultan Mescidi (B 5/6)
Bıçakçı Alâeddin Mescdi (E 4/12)
Bıyıklı Hüsrev Mescidi (C 7/27) 251
Binbirdirek Sarnıcı (F 7/20) 271, 280
Birinci Attika Deniz Birliği 16
Bit Pazarı 348
Bithynia Eyaleti 18
Bitlice Mescidi (C 4/2) 167
Blach Sarayı (D 3/17) 102
Blakhernai 286
Blakhernai bölgesi 59, 271
Blakhernai Kilisesi 82
Blakhernai Sarayı 24, 47, 57, 161, 223, 224, 227, 235, 236, 244, 303, 429
Blakhernai Suru 224, 293, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307
Bodrum Camii (D 7/12) 103, 104, 105, 106, 107, 240, 241, 267
Bodrum Hanı 349
Boğaziçi 16, 18, 19, 22, 28, 34, 147, 337, 501
Boğazkesen Hisarı bkz., Rumeli Hisarı
Boğdan Sarayı 108
Boğlıca Hamamı (F 4/28)
Bonus (Patrik) 147
Bonus Sarayı 23
Bonus Sarnıcı 278
Bossert, H. Theodor 74
Bostan Camii (D 7/17) 254
Bostan Hamamı (E 4/6) 324
Bostan Kapısı (D 7/25) 317
Bostancıbaşı Ali Mescidi (F 7/37) 283, 317
Bostancılar Tabhanesi Mescidi (G 6/6) 497
Botaneiates Sarayı 4[illegible]
Bozdoğan Sukemeri bkz., Valens Sukemeri
Bucakbağı Mescidi (B 10/3) 292
Buhara Tekkesi Mescidi (F 7/30) 283, 461
Bukoleon Limanı (F 8) 60
Bukoleon Sarayı 22[illegible], 226, 227, 228, 229, 235, 313, 3[illegible]4
Bulgar Kilisesi (D 3/19) 309
Bulgarlar 23
Burma Sütun bkz., Yılanlı Sütun
Burmalı Mescid (E 6/5) 48, 391
Burmalı Minare Mescidi bkz., Burmalı Mescid
Bursa 28
Busbecq, O. G., 344
Büyük Bedesten bkz., Kapalı Çarşı
Büyük Çukur Hanı 455
Büyük Kebeci Hanı 349
Büyük Kovacılar Hamamı (E 6/3) 275
Büyük Saray 19, 22, 23, 24, 27, 65, 177, 225, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237
Büyük Yeni Hanı (F 6/22) 342, 350
Byzantine Institute 125
Byzantion 16, 17, 18, 51, 64, 112, 248, 269, 385, 495
Byzantion surları 19
Byzas 16, 53
Byzas Suru 216

Câbir b. Abdullahü'l-Ensarî 83
Cafer Ağa Mescidi (B 6/8)
Cafer Subaşı Mescidi (D 3/11) 309
Cağaloğlu Hamamı (F 6/33) 325, 342
Camcı Ali Mescidi (E 6/16) 258, 362
Camcılar Mescidi (D 7/4) 254
Cami Mahallesi Hamamı 324
Canbaziye Mescidi (C 7/17)
Canfeda Kadın Mescidi (C 4/4)
Cankurtaran Mescidi (G 7/20) 236, 313
Capitol 19, 262, 273
Caracalla 18
Casson, S., 69
Cebecibaşı Mescidi (D 3/10) 309
Cebeciköyü 514
Cebehane 81, 423
Cedit Nişancı Camii 447
Cenova 26
Cenovalılar 24, 26, 28, 29, 67, 79, 100, 310, 320
Cerrah Mehmed Paşa Sarayı 45
Cerrah Paşa Hamamı 325
Cerrahpaşa Camii (C 7/16) 393
Cerrahpaşa Hamamı (C 7/16) 251, 325
Cevahir Bedesteni (F 6/27) 345, 349
Cevdet Paşa 462
Cevri Kalfa Mektebi (F 7/17) 414
Cezayirli Ahmed Paşa Camii (G 6/10) 497
Cezri Kasım Paşa Mescidi (F 7/4) 342
Chios bkz., Sakız adası

Christos Philanthropos 109
Cibali 393
Cibali Kapı 202, 310
Cibalikapı Mescidi (E 4/3) 32, 35
Cihangir 356
Circus Maximus 64
Cisterna Basilica bkz., Yerebatan Sarayı
Citerne de Jesus 41
Cizvitler 101
Claudius Gothicus 53
Clavijo 68, 91, 200, 274
Clemens IV (Papa) 101
Commodus 18
Congregatio Cassinensis 100
Constantinus Forumu 19, 22, 52, 269, 270, 280, 344, 371
Constantinus I 18, 20, 51, 53, 60, 62, 64, 84, 85, 112, 177, 216, 220, 229, 248, 249, 253, 255, 256, 257 258, 267, 268, 269, 301, 312, 320, 405
Constantinus Surları 118, 268, 279, 286, 288, 293, 308
Constantinus Sütunu (Çemberlitaş) 255, 373
Constantius II 20, 53, 405
Contarini, P., 430
Cuma Tekkesi (B 4/1) 290

Çadır Köşkü 504
Çadırcı Mescidi (E 7/21)
Çadırcılar Caddesi 348
Çakır Ağa Mescidi (D 7/9) 254
Çamaşırcı Mescidi (D 6/15) 275
Çardaklı Hamam (F 8/9) 182, 325, 326
Çaşnıgir Osman Ağa Türbesi (C 5/2) 383
Çatalçeşme Mescidi (F 7/15) 342
Çatladı Kapı 60, 318
Çatladıkapı Mescidi (F 8/13) 32, 60
Çavuş Mescidi (B 6/9)
Çavuşbaşı Hamamı 324
Çavuşzade Mescidi (C 8/6) 251
Çayırlı Medresesi (D 4/7) 193, 409
Çelebi Mehmed Ağa Hamamı (D 6/10) 275, 427
Çemberlitaş bkz., Constantinus Sütunu
Çemberlitaş Hamamı (F 7/12) 257, 270, 283, 325
Çenezade Tekkesi (D 4/43) 409
Çerağcı Tekkesi (D 4/ 19)
Çıfıt Kapısı 33, 59
Çıkrıkçı Mescidi (B 9/8)
Çınar Mescidi (B 8/1) 201
Çınarlıçeşme Mescidi (C 1/11) 302
Çıplak Mescidi (E 5/1)
Çırağan Sarayı 502
Çırakçı Mescidi (D 4/18) 309
Çırçır Mescidi (D 5/11) 275, 409
Çifte Sultanlar 173
Çilingirler Mescidi (B 8/6) 201
Çinili Hamam (E 5/23) 275, 325, 327
Çinili Köşk (G 6/17) 114, 498, 504
Çivizade Mescidi (E 5/22) 275, 327
Çoban Çavuş Mescidi (E 7/17) 258
Çorlulu Ali Paşa Camii (F 7/10)
Çömlekçiler Hamamı (C 1/6) 508
Çuhacılar Hanı (F 6/28) 342, 347
Çukur Hamam 324, 407
Çukur Hanı 349
Çukurbostan bkz., Aetios Sarnıcı
Çukurbostan Mescidi (D 4/31) 309

Daltaban Mescidi (E 7/16) 258
Damat İbrahim Paşa Medresesi (E 6/12) 258, 265, 270, 275, 481
Damat Mehmed Efendi Medresesi (D 4/8) 193, 409
Dandolo, Enrico 68
Daphne Sarayı 229, 233, 236, 268
Darius I 16
Darphâne-i Âmire 29, 354
Darüşşifa Mescidi (D 5/6) 275, 409
Davud Ağa (Mimar) 91, 359, 361, 393, 436, 439, 447
Davud Paşa Hamamı 324
Davud Paşa İskelesi Hamamı 324
Davut Paşa Camii (C 7/10) 395, 396, 397, 398
Davutpaşa 312
Davutpaşa İskelesi 318
Daye Hatun Camii (F 6/20)
Debbağ Yunus Mescidi (D 3/5) 198
Debbağzade Mescidi (B 7/8) 363
Defterdar Camii (G 3/1) 398, 399
Defterdar Emini Çeşmesi 399
Defterdar İbrahim Efendi Medresesi (C 3/20) 167
Değirmen Kapı (G 6/7) 497
Delphoi 67
Demangel, R., 138
Demarchis P., (Piskopos) 188
Demeter Tapınağı 16
Demetrios Kantemir 205
Demir Kapı 496
Demirhan Mescidi (E 5/5) 275
Demirtaş Mescidi bkz., Timurtaş Mescidi
Denizaptal Mescidi (B 6/1)
Derviş Ali Mescidi (C 3/21) 167
Dervişzade Caddesi 224
Dibek Mescidi (C 5/4) 383
Dihippion 81
Dikilitaş 69
Dikilitaş Camii bkz., Atik Ali Paşa Camii
Diocletianus 18
Direklice Hamamı 324
Dirimtekin, Feridun 224
Divanyolu 238, 361, 373
Dizdariye Mescidi (F 7/31) 283
Dolmabahçe 504
Dominikenler 34, 166, 188
Domus Marinae 20, 42
Domus Placidiae 42
Dökmeciler Hamamı 325
Dördüncü Haçlı Seferi 25
Dağman Camii (C 3/18) 400, 401
Dağman Hamamı 325
Dağman Yunus Camii bkz., Dağman Camii
Drungarios 24
Duhaniye Mescidi (B 8/10) 201
Durmuş Dede Tekkesi 337
Duyuran, R., 125
Dülgerzâde Mahallesi Çifte Hamamı 325
Dülgerzâde Mescidi (D 5/19) 275, 427

Ebû Eyyûb el-Ensârî 29
Ebû Şeybetü'l-Hudrî 206
Ebulfazıl Mahmud Efendi Medresesi (D 6/14) 275
Ebulvefa Türbesi (E 5/27) 275
Ebussuud Efendi (Şeyhülislam) 400
Ebülfadıl Camii bkz., Defterdar Camii
Edirne 28, 269, 499, 501
Edirne Kapı 287
Edirnekapı 31, 278, 294, 366, 441
Edirnekapı Camii 441
Efdalzade Medresesi (C 4/6)
Efdalzade Sebili (D 5/4) 409
Efimov, N. 93
Eflâk Konağı Kilisesi bkz., Blach Sarayı
Eflâk Sarayı bkz., Blach Sarayı
Ege 274
Ege adaları 29
Eğri Kemer 514
Eğri Minare Mescidi (C 6/4) 130
Eğrikapı 224

Eğrikapı Mescidi (C 2/8) 302
Ekmekçi Ahmed Paşa Medresesi (E 6/2) 275, 358
Ekserci Mescidi (D 3/8) 309
Elçi Hanı 270, 344, 373
Eldem, Sedat Hakkı 72
Eleutherios Limanı 22, 60, 103, 240, 260
Elhac Süleyman Efendi Mektebi (D 6/11) 275
Elvan Çelebi Mescidi (E 4/13) 489
Elvan Mescidi (F 6/1)
Emetullah Bânû Sultan 354
Emin Nureddin Osman Mescidi bkz., Burmalı Mescid
Emin Sinan Mescidi (F 7/34) 283
Emine Hanım 175
Emir Ahır Camii bkz., İmrahor Camii
Emir Ahûr Camii bkz., İmrahor Camii
Emir Buharî Tekkesi (C 1/7) 302, 304
Emir Medresesi (E 6/8) 275
Epameinondas 16
Erdebil Tekkesi Mescidi (G 7/7) 497
Ermeni Patrikhanesi (E 7/13)
Ermeniler 24, 29, 30, 33, 61, 166
Esad Efendi Kütüphanesi (F 7/2) 342
Esekapı 220
Esekapı Medresesi 118, 416
Esekapı Mescidi (C 8/8) 118, 119, 416
Eski Ali Paşa Camii bkz., Atik Ali Paşa Camii
Eski Ali Paşa Camii bkz., Mesih Paşa Camii
Eski Ali Paşa Hamamı 325, 371
Eski İmaret Camii (D 4/10) 120, 121
Eski Odalar 99, 479
Eski Saray 264, 274, 354, 385, 464, 495, 500
Eski Valide Camii 402, 403
Eski Valide Hamamı 325
Eski Yağkapanı Mescidi (F 4/20) 321
Eski Yeni Hamamı 324
Esmahan Sultan 461
Etyemez Mescidi (F 4/24) 321
Etyemez Tekkesi Mescidi (C 8/9) 251
Eudoksia (İmparatoriçe) 52
Eudoksia Sütunu 52
Eudoxius (Piskopos) 84
Euergetes Manastırı 97
Eugenios bölgesi 268
Eugenios Kulesi 56, 308
Euphemia Kilisesi (F 7/19) 122, 123, 238
Eustolia 204
Eutykhes 22
Evliya Hanı Mescidi (A 6/3) 291
Eximarmara 363
Eyice, Semavi 197
Eyüp 29, 33, 34, 35,461, 510
Eyüp Camii 491, 51[illegible]

Fatih 220
Fatih Camii ve Külliyesi (D 5/6) 29, 202, 214, 270, 366, 369, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 418, 464
Fatma Hatun Mescidi (B 4/3) 290
Fatma Sultan 479
Fatma Sultan Mescidi (F 6/35) 342
Fazlı Paşa 280
Fazlıpaşa Bodrumu bkz., Binbirdirek Sarnıcı
Fenarî İsa Camii (C 6/2) 126, 127, 128, 131
Fener 33, 102
Ferhad Paşa 510
Ferhad Paşa Türbesi 510
Ferruh Ağa 381
Ferruh Kethüda Camii bkz., Balat Camii
Fethiye Camii (D 3/22) 118, 132, 133, 134, 135, 144, 407
Fevzi Paşa Caddesi 366
Feyzullah Efendi 270
Feyzullah Efendi Medresesi (D 5/21) 270, 275
Fındıklı 34, 516
Fındıklı Camii (Galata) 413
Fındıklı Çeşmesi 431
Fındıkzade Tekkesi (C 6/19)
Fıratlı, Nezih 77, 191, 267
Fidan Hanı 351
Filistin 160
Firuz Ağa 414
Firuz Ağa Camii (F 7/18) 414
Flaccillianum Sarayı 20
Forum Arcadii 20, 52, 250, 251, 252, 253
Forum Bovis 20, 240, 253, 254
Forum Constantini bkz., Constantinus Forunmu
Forum Tauri bkz., Forum Theodosius
Forum Theodosiacum bkz., Forum Arcadii
Forum Theodosius 20, 29, 52, 190, 240, 250, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 267, 479
Fossati, Gaspare 81, 93
Fossati, Giuseppe 93
Fransiskenler 34, 155
Fransiskus Şapeli 155
Fuad Paşa Türbesi 45

Gainas İsyanı 250
Galata 22, 24, 25, 26, 33, 59, 156, 308, 320, 371, 378, 430, 516
Galata Bedesteni (F 4/19) 32, 321, 352, 353
Galata Kulesi (F 4/14) 320, 322
Galata Surları 320, 321, 322, 323
Galatasaray 34
Galatlar 17
Galland, Antoine 418
Gastria Manastırı 194
Gazanfer Ağa (Kapıağası) 359
Gazanfer Ağa Medresesi (D 5/15) 275, 359
Gazi Ahmed Paşa Camii bkz., Topkapı Camii
Gedik Paşa Hamamı (F 7/25) 324, 328
Gedik Paşa Mescidi (F 7/25) 283
Gennadios II (Patrik) 132, 212
Georgios Akropolites 204
Georgios Pepagomenos 110
Gerlach, Stephan 132, 141, 344
Germanos (Patrik) 159, 160
Gevher Sultan Medresesi (C 7/15) 360, 393
Girit 172
Gotlar 18
Gotlar Sütunu (G 6/4) 40, 53
Göksu 332
Gregor V (Patrik) 139
Gregor XII (Papa) 79
Gritti, Alvise 34
Gül Baba 142
Gül Camii (E 3/3) 140, 141, 142
Gülbehar Hatun 407
Gülhane Parkı 40, 504
Gülşenî Tekkesi Mescidi (B 5/8)
Gümüşbaba Tekkesi (C 8/3) 251
Güngörmez Kilisesi 236
Güzelce Hisar bkz., Anadolu Hisarı
Gyllius, Petrus 45, 51, 54, 68, 105, 264, 346, 371, 464

Hacegî Mescidi (D 4/21) 409
Hacı Bayram Kaftanî Mescidi (D 7/7) 251
Hacı Beşir Ağa Camii (F 6/34)

Hacı Evhad Camii (A 9/2) 415
Hacı Evhad Hamamı 325
Hacı Ferhat Mescidi (D 4/6) 193
Hacı Hamza Mescidi (A 8/1) 291
Hacı Hasanzade Mescidi (D 5/1) 409
Hacı Hüsrev Mescidi (C 1/9) 302
Hacı İlyas Mescidi (C 5/10) 383
Hacı Kadın Mescidi (E 5/9)
Hacı Küçük Mescidi (F 6/11) 342, 350
Hacı Mimi Mescidi (F 3/1) 321
Hacı Piri Mektebi (A 8/1)
Hacı Timur Mescidi (B 7/1) 363
Hacı Timurtaş Mescidi bkz., Timurtaş Mescidi
Hacıvat Camii bkz., Hacı Evhad Camii
Hadım Ahmed Paşa Mescidi 196
Hadım Ali Paşa Camii bkz., Atik Ali Paşa Camii
Hadım Hasan Paşa Mescidi (F 6/32) 342
Hadım İbrahim Paşa Camii (A 7/3) 416, 417
Hadrianus 18, 216, 260, 271
Hafız Ahmed Paşa Camii (D 4/26) 418
Hafız Paşa Camii bkz., Hafız Ahmed Paşa Camii
Hafıziye Camii bkz., Hafız Ahmed Paşa Camii
Hafsa Sultan 476
Hagia Anastasia 461
Hagia Eirene Kilisesi (G 7/4) 19, 22, 76, 79, 84, 87, 112, 113, 117, 495, 501
Hagia Euphemia Kilisesi 466
Hagia Kyriaki (E 8/1) 317
Hagioi Pantes Kilisesi 405, 406
Hagioi Theodoroi (D 7/13) 254
Hagios Demetrios Kananu (C 2/1) 110
Hagios Demetrios Sarmaşık (C 3/11) 111
Hagios Georgios (B 8/4)
Hagios Georgios Manganai 136, 138
Hagios Georgios-Patrikhane 138, 139
Hagios Konstantinos (B 9/10) 147, 343
Hagios Mamas 22
Hagios Menas (B 8/7) 186, 187
Hagios Nikolaos (B 4/4) 290
Hagios Polyeuktos (D 6/12) 190, 191, 192
Hagios Taxiarches (C 3/1)
Halıcı Hasan Mescidi (F 7/24) 283
Halıcılar Hanı 349
Halıcılar Köşkü 366
Halıcılar Köşkü Medresesi bkz., Sultan Selim Medresesi
Halıcılar Medresesi bkz., Sultan Selim Medresesi
Haliç 16, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 33, 47, 56, 110, 196, 204, 209, 211, 222, 288, 308, 310, 331, 343, 378, 450, 454, 469, 501, 514, 516
Haliç iskeleleri 59
Haliç Surları 47, 308, 309, 310, 311
Halil Efendi 295
Halil Efendi Medresesi (B 9/13) 292
Halil Paşa (Sadrazam) 335, 472
Halil Paşa Medresesi (D 5/21) 427
Haliliye Medresesi (D 5/11) 275
Halimî Mustafa Paşa 391
Halkalı suşebekesi 29, 271, 274, 514
Hamamlar 324, 325
Hamdi Paşa Hanı bkz., Palatium Comunis
Hamdullah Efendi (Hattat) 385
Han Franchini bkz., Palatium Comunis
Hançerli Hamam (C 1/13) 302, 325
Haraççı Mescidi (D 5/2) 409
Harrison, R. M., 191
Hasan Ağa (Aydınbeyzâde) 487
Hasan Ağa (Kazgan) 203
Hasan Ağa (Mimar) 333
Hasan Ağa (Şatır) 83
Hasan Ağa Medresesi (D 6/23) 254
Hasan Bey (Giritli) 80
Hasan Halife Mescidi (D 5/23) 254
Hasan Paşa (Sadrazam) 340
Hasan Paşa (Seyyid) 270
Hasan Paşa (Yemişçi) 494
Hasan Paşa Camii 439
Hasan Paşa Hanı (E 7/9) 355
Haseki Bostan Hamamı (C 7/10) 251
Haseki Camii ve Külliyesi (C 7/11) 30, 419, 420, 421, 422
Haseki Darüşşifası (C 7/2)
Haseki Hamamı (F 5/11) 325, 342
Haseki Hürrem Camii bkz., Haseki Camii ve Külliyesi
Haseki Hürrem Hamamı (G 7/13) 329, 466, 500
Haseki Hürrem Sultan 30
Haseki Hürrem Türbesi 464
Hasırcı Mescidi (A 6/2) 291
Hasköy 33, 34, 310
Hatib Emin Hanı 349
Hatice Sultan 479, 492
Hatice Usta Mescidi (E 6/19) 258
Hattat Rakım Efendi Medresesi (C 4/12) 374
Hatuniye Mescidi (C 8/10) 201
Hatuniye Türbesi 478
Havariyyun Kilisesi 19, 20, 24, 26, 29, 39, 52, 120, 133, 138, 190, 267, 269, 273, 278, 405, 406
Havuzlu Hamam (E 7/18) 258, 325
Havuzlu Köşk 500, 501
Havuzlu Mescidi (E 7/19) 258
Hawkins, E. J. W., 162
Haydar Ağa Mescidi (C 7/23) 251
Haydar Paşa Medresesi (E 4/11) 193
Haydarhane Hamamı (E 4/10) 193, 325
Haydarhane Mescidi (D 6/11) 275
Hayreddin Ağa Mescidi bkz., Acem Ağa Mescidi
Hayreddin İskelesi Mescidi 459
Hazine bkz., Yedikule
Hazine-i Evrak (G 6/14) 497
Hazret-i Cabir Camii bkz., Atik Mustafa Paşa Camii
Hebdomon 441
Hekimbaşı Ömer Efendi Medresesi (C 6/14)
Hekimoğlu Ali Paşa Camii (C 7/22) 363
Helena 186, 187, 248
Helenianai Sarayı 200
Helios 216
Helios kutsal alanı 16
Helios Zeuksippos 248
Helvacıbaşı Mescidi (F 8/5) 283, 461
Heptaskalion bölgesi 62
Heptaskalion Limanı 60, 61, 63
Hera Tapınağı 16
Herakleios 253, 301, 308
Herakleios Suru 303, 311
Herakles Tapınağı 51
Heruilianlar 18
Hıramî Ahmed Paşa 144
Hıramî Ahmed Paşa Mescidi (D 3/23) 144, 145, 146
Hırka-i Saadet Dairesi 501
Hırka-i Şerif Camii (C 4/23)
Hidayet Camii (F 5/1) 342
Hiera 22
Himmetzade Tekkesi Mescidi (C 6/23)
Hindîler Tekkesi Mescidi (D 6/24) 254
Hippodrom (F 7/29) 18, 19, 27, 31, 33, 39, 51, 62, 64, 65, 67, 68, 69, 122, 125, 219, 229, 235, 236, 238, 270, 461, 464, 470, 492, 494
Hisarlar 332
Hoca Ali Mescidi (C 2/8) 302
Hoca Hamza Medresesi (E 5/15) 465
Hoca Hamza Mescidi (E 5/14)
Hoca Kasım Mescidi (F 6/18) 342
Hoca Paşa Camii (F 6/13) 324 342
Hoca Piri Mescidi (F 7/8) 342
Hoca Rüstem Mescidi (F 7/14) 283
Hoca Üveys Mescidi (C 5/1) 383
Hocapaşa 344, 373
Honorius 262
Honorius Hamamı 268
Horhor Hamamı (D 6/23) 254
Hormisdas Sarayı 22, 177, 178, 225
Horrea 57
Hoşkadem Mescidi (D 6/17)
Hubyar Mescidi (C 7/25) 251
Hüma Hatun 383
Hüma Sultan Camii bkz., Bali Paşa Camii
Hüner-nâme 69
Hürrem Çavuş Mescidi (C 4/31) 290
Hürrem Sultan 419
Hüsam Bey Mescidi (D 5/14) 275, 359
Hüseyin Ağa (Babüssaade Ağası) 369
Hüseyin Ağa (Kapıağası) 326
Hüseyin Ağa Camii bkz., Küçük Aya Sofya Camii
Hüseyin Ağa Mescidi (F 7/7) 342
Hüseyin Ağa Mescidi bkz., Âşık Paşa Mescidi
Hüseyin b. Abdülhay (Babüssaade Ağası) 182
Hüseyin Çelebi 466
Hüseyin Halife b. Mehmed (Mimar) 480
Hüseyin Paşa (Amcazâde) 270
Hüseyin Paşa (Deli) 340
Hüseyniye Medresesi (D 4/13) 409
Hüsrev Halil (Kâtib) 193
Hüsrev Mehmed Efendi (Şeyhülislam) 141
Hüsrev Paşa Çarşısı 510
Hüsrev Paşa Türbesi (C 5/9) 510, 511
Hypatios 65
Hypselantes 205

Ilion 19
Irgatlar Hamamı 325

İbn Battuta 27
İbrahim (Sultan) 93
İbrahim Efendi (Tekıecizâde) 93
İbrahim Paşa (Çandarlı) 191, 376
İbrahim Paşa (Hadın) 118, 416
İbrahim Paşa (Sadrızam) 245, 295, 318, 334, 348, 479
İbrahim Paşa Camii bkz., Atik İbrahim Paşa Camii
İbrahim Paşa Camii bkz., Hadım İbrahim Paşa Cami
İbrahim Paşa Çifte Hamamı 325, 376
İbrahim Paşa Hamamı (D 6/13) 191, 275, 325
İbrahim Paşa Mektebi (C 7/13) 251
İbrahim Paşa Mescidi bkz., Ese Kapı Mescidi
İbrahim Paşa Sarayı (F 7/27) 68, 492, 493, 494
İbrahim Sârım Efendi 407
İğciler Mescidi (D 7/2) 254
İlyas b. Abdullah 150
İmam Ali Efendi Türbesi (F 6/16) 342
İmam Hanı Mescidi (E 6/23) 258
İmrahor Camii 147, 148, 149, 150, 151, 152
İmrahor Hamamı (D 7/14) 254, 325
İmrahor İlyas Camii (B 9/12) 292
İncili Köşk (G 7/1) 42, 313, 500, 504
İoannes I. Tzimiskes 81
İoannes II. Komnenos 88, 160, 209, 211
İoannes III. Vatatzes 26
İoannes Khrysostonos 52, 84, 133, 405
İoannes Kilisesi 81, 441
İoannes Komnenos 132
İoannes Ksiphilinos (Patrik) 88
İoannes Morokharsianos (Patrik) 178
İoannes Prodromos 126
İoannes V. Palaiologos 62, 91, 224, 244, 294, 339
İoannes VI. Kantakuzenos 62, 63, 91, 244, 297, 310, 316, 320
İoannes VIII (Patrik) 180
İoannes VIII. Palaiologos 126, 136, 294, 305, 316
İoannes XI. Bekkos (Patrik) 136, 161
İoannes XII 132
İpek Bodrum (C 3/2) 164
İsaak Angelos 293, 303, 305
İsaak Angelos Kulesi 305
İsaak II. Angelos 224
İsaakios I. Komnenos 82, 149, 160
İsakapı Mescidi bkz., Esekapı Mescidi
İshak Efendi (Şeyhülislam) 121
İshak Paşa (Sadrazam) 423
İshak Paşa Camii (G 7/14) 236, 423, 489
İshak Paşa Hamamı 324
Isidoros (Mimar) 85, 86
İsis 18
İskele Camii 424
İskender Paşa 427
İskender Paşa Camii (D 5/22) 427
İskenderiye 464
İsmail Ağa Çeşmesi 457
İsmet Efendi Tekkesi (D 3/12) 309
Iulianus (İmparator) 62
Iustinianos I 22, 23, 51, 62, 65, 85, 112, 159, 177, 216, 230, 233, 248, 273, 284, 405
Iustinianos II 233, 236, 288
Iustinianos Sütunu 248
Iustinos I 122, 273
Iustinos II 62, 76, 86, 216, 230, 233, 262, 288, 405
İvaz Efendi Camii (C 1/10) 224, 428, 429
İzzet Mehmed Paşa Mescidi (F 5/4) 342

Kabakulak Mescidi (C 4/27)
Kabasakal Medresesi (G 7/18) 234, 497
Kadem Tekkesi (C 8/4) 251
Kadı Çeşmesi Mescidi (D 4/12) 409
Kadı Saadi Mescidi (C 3/3)
Kadıasker Abdurrahman Efendi Mescidi (C 6/22)
Kadıasker Hamamı 324
Kadıasker Mustafa Efendi Medresesi (D 4/34) 309
Kadıhanı Mescidi (F 7/3) 342
Kadıköy bkz., Khalkedon
Kadıköy Metropolitliği 123
Kadırga Limanı 30, 316, 328, 461
Kadırgalimanı Hamamı (F 7/36) 283 317 325
Kağıthane 514
Kağnı Mescidi (F 8/2) 283, 313
Kahire 30
Kal'a-i Boğazkesen bkz., Rumeli Hisarı
Kal'a-i Cedîd bkz., Topkapı Sarayı
Kale-i Hümayûn bkz., Yedikule
Kalenderhane bkz., Kalenderhane Camii
Kalenderhane Camii (E 6/11) 49, 153, 154, 155, 156, 157, 158
Kaligaria Kapısı 305

Kallinikos II 139
Kambur Mustafa Paşa Mescidi (D 6/5) 282, 427
Kâmil Paşa 72
Kandilli Güzel Mescidi bkz., Pur Kuyu Mescidi
Kanlı Kilise bkz., Theotokos Mukhliotissa
Kanlı Mescid 236
Kanunî Sultan Süleyman Türbesi 88
Kapalı Çarşı (F 6/26-27) 345, 346, 347, 348, 349, 351, 361, 365, 376, 455
Kapıiçi Hamamı (G 4/2) 321
Kaptan Hasan Paşa Camii (D 4/9) 193
Kaptan İbrahim Paşa Camii (E 6/20) 258
Kara Ağaç Mescidi (A 6/1) 291
Kara Ahmed Paşa Camii bkz., Topkapı Camii
Kara Hacı Hasan Mescidi (B 9/5)
Kara Mehmed Paşa Mescidi (D 7/10) 254
Kara Mustafa Paşa Medresesi (F 7/24) 268, 270, 283, 361
Kara Surları 29, 30, 33, 91, 264, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296
Karababa Tekkesi 283
Karabaş Mescidi (D 3/4) 139, 309
Karadeniz 26
Karagöz Camii (D 6/12) 191, 275
Karagümrük 371
Karagümrük Camii bkz., Atik Ali Paşa Camii
Karagümrük Medresesi (C 4/15)
Karagümrük Stadyumu bkz., Aetios Sarnıcı
Karaki Hüseyin Çelebi Mescidi (G 6/12) 497
Karaman 29
Karaman Hamamı (D 5/4) 325, 409
Karanlık Mescid (E 4/5) 193
Karanohut Mescidi (C 6/8)
Karianna Portikosu 47
Kariye Camii (C 3/6) 118, 159, 160, 161, 162, 163, 371, 374
Karnak 65
Kasap İlyas Mescidi (C 8/2) 251
Kasapbaşı Mescidi (C 7/6) 251
Kasım Ağa (Mimar) 501
Kasım Ağa Mescidi (C 3/13) 164, 165
Kasım b. Abdullah (Sekbanbaşı) 164
Kasım Bey Mescidi bkz., Kasım Ağa Mescidi
Kasım Paşa Türbesi (D 6/20) 254
Kasımpaşa 34
Kathisma Sarayı 65
Kâtib Kasım Mescidi (E 7/25) 317
Kâtib Musliheddin Mescidi (B 7/18) 363
Kâtib Sinan Mektebi (F 7/32) 283
Kazgancı Mescidi (E 8/4) 317
Kazganî Sadi Mescidi (D 6/25)
Kebeci Hanı (F 6/26) 342, 348
Keçeci Piri Mescidi (C 4/16)
Keçeciler Hamamı (C 4/32) 290
Kefe 166, 188
Kefe Mahallesi 166
Kefeli 29
Kefeli Mescidi (C 3/15) 166, 167, 168, 188
Kelamî Tekkesi (B 6/10)
Kemal Paşa Mescidi (D 6/20) 254
Kemankeş Mustafa Paşa Medresesi (F 7/9) 342
Kemankeş Mustafa Paşa Mescidi bkz., Odalar Camii
Kemankeş Paşa Camii (F 4/7) 321
Kemerburgaz 514
Kepekçiler Mescidi (D 5/8) 275
Kepenekçi Ali Mescidi (D 5/9) 275
Kepenekçi Sinan Medresesi (E 5/13)
Kesmekaya Mescidi (C 3/4)
Khalke 229, 230, 233, 269
Khalke Kapısı 81
Khalkedon 16, 23, 122, 273
Kharisios 159
Kharsios Kapısı 269, 293, 294
Khios 466
Khiristos Kilisesi 76, 77
Khristodoulos 205
Khristophoros 103
Khrysopolis 314
Khrysotriklinos 233
Kılıç Ali Paşa Camii (G 4/1) 399, 430, 431, 432
Kılıç Ali Paşa Hamamı 325
Kırk Çeşme 196, 197, 359, 514
Kırk Çeşme suyolu 196, 325
Kız Direk bkz., Markianos Sütunu
Kız Kulesi 332, 334
Kızıl Mescid (C 3/17) 167
Kızıl Mescid bkz., Sinan Paşa Mescidi
Kızıl Minare Mescidi (D 6/19)
Kızıltaş Mescidi (E 7/6) 258
Kızlar Kenîsesi bkz., Koca Mustafa Paşa Camii
Kızlarağası Hamamı (D 7/12) 254, 325
Kıztaşı bkz., Markianos Sütunu
Kilise Camii (E 5/30) 120, 169, 170, 171
Kilise Camii bkz., Fenarî İsa Camii
Kilise Camii bkz., Şeyh Murad Mescidi
Kiraz Hanı (F 5/6) 342
Kirmasti Medresesi (E 6/3) 275
Kleiss, W., 77
Koca Ahmed Paşa Mektebi (C 7/26) 251
Koca Mustafa Paşa 83, 173
Koca Mustafa Paşa Camii (B 8/9) 172, 173, 174, 175, 176
Koca Mustafa Paşa Hamamı 325
Koca Sinan Paşa Medresesi (F 7/10) 270, 283, 361
Komnenoslar 24, 47, 67, 206, 272
Konstantinianai Hamamları 20, 48, 273
Konstantinos IX. Monomakos 136
Konstantinos Lips 126
Konstantinos Palaiologos 150
Konstantinos V Kopronymos 23, 113, 122, 159, 216, 233, 271, 274, 293
Konstantinos VII. Porpyrogennetos 23, 67, 103, 235, 405
Konstantinos VIII 293, 405
Kontaskalion Limanı 26, 30, 60, 61, 62, 63, 314, 316
Kore Tapınağı 16
Koruk Mescidi (B 6/7)
Koruk Tekkesi Mescidi (C 6/16)
Kos 466
Koska Medresesi (E 7/4) 258
Kosmas (Patrik) 132, 160
Kosmidion bkz., Eyüp
Kovacı Dede Medresesi (D 4/35) 309
Kovacı Mescidi (D 7/15) 254
Kovuk Kemeri 514
Kozludere 450
Köprülü Mehmed Paşa Medresesi (F 7/11) 270, 283
Kösem Mahpeyker Sultan 45, 473
Krispos 159
Ksenodokhia 23
Kserolophos 16, 20, 187
Ksylokerkos bkz., Belgrad Kapısı
Ksyloporta 303, 305, 311
Kuban, Doğan 156
Kubbealtı 500, 501, 502
Kuburbeli Mescidi (D 3/7) 309
Kudüs Patrikhanesi 102
Kul Camii (D 5/17) 409

Kule Hamamı (B 10/1) 292
Kumkapı 33, 318
Kumrulu Mescid 407
Kurşunlu Hanı bkz., Rüstem Paşa Hanı
Kurubalı Mescidi bkz., Manastır Mescidi
Kuşadalı İbrahim efendi Tekkesi (D 7/19) 254
Kuşkonmaz Camii bkz., Şemsi Paşa Camii
Kuyucu Murad Paşa Medresesi (E 6/16) 362
Küçük Ağa Hamamı 325
Küçük Aya Sofya Camii (F 8/10) 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 326
Küçük Ayasofya Çifte Hamam bkz., Çardaklı Hamam
Küçük Efendi Camii (B 8/15) 291
Küçük Hamam 324
Küçük Karaman 418
Küçük Kebeci Hanı 349
Küçük Mustafa Paşa Hamamı (E 4/1) 141, 325
Küçük Mustafa Paşa Mescidi bkz., Molla Hüsrev Mescidi
Küçükpazarı Hamamı (E 5/10) 275
Kürkçü Hanı (F 6/21) 350, 351, 433
Kürkçü Mescidi (C 2/15) 302
Kürkçübaşı Mescidi (D 7/21) 251
Kürkçüler Hanı 29
Kürkçüler Kapısı 348
Kybele Tapınağı 18
Kynegion 59
Kynegion bölgesi 136, 310
Kyzikos 86, 334

Lala Hayreddin (Arpa Emini) 77
Lala Hayreddin Mescidi bkz., Acem Ağa Mescidi
Laleli Camii (E 7/5) 61, 254
Langa (D 7/26) 150, 316
Langa Yenikapı Mescidi (D 8/25) 317
Latinler 25, 26, 29, 61, 67, 89, 126, 166, 188, 248, 255, 308
Laurentios 21
Laurentios Kilisesi 370
Laurentios Manastırı bkz., Pur Kuyu Mescidi
Lausiakos 233
Lausos Kapısı 65
Lausos Sarayı (F 7/19) 122, 238, 239, 270, 280
Lavra Manastırı 204
Lazaristler 101
Lemnos 122, 318
Leon I 52, 76, 248
Leon III 233, 284, 293
Leon V 149, 303
Leon VI 23, 24, 87, 126, 222, 235, 405
Leontios (İmparator) 58
Lepsius, R., 69
Licinius 18
Lohusa Hatun Türbesi (F 3/8) 321
Lokmacı Dede Tekkesi (D 4/33) 309
Longinus 284
Lorichs, M., 373
Lukas (Havari) 18
Lukas Notaras 316
Lütfi Paşa Mescidi (C 6/21)
Lykos Vadisi 22, 61, 126, 220, 510

Macridy, Theodor 105, 128, 241
Macuncu Mescidi (B 6/4)
Magnaura 229, 230, 233
Magnaura Sarayı 24, 233, 235
Mağlova Kemeri 514
Mahastır Mescidi bkz., Ese Kapı Mescidi
Mahmud (Mimar) 295
Mahmud Ağa (Kızlarağası) 227
Mahmud Celaleddin Paşa 348
Mahmud I 80, 93, 356, 379, 407, 430, 501, 516
Mahmud II 80, 142, 175, 187, 318, 334, 407, 435, 494, 502, 504
Mahmud Nedim Paşa Türbesi (F 7/5) 342
Mahmud Paşa (Sadrazam) 29, 193, 330, 340, 350, 433
Mahmud Paşa Camii (F 6/30) 350, 433, 434, 435
Mahmud Paşa Çarşısı 434
Mahmud Paşa Hamamı (F 6/29) 324, 330
Mahmud Paşa Hanı bkz., Kürkçü Hanı
Makedonya 16, 18, 29
Makedonya Hanedanı 24
Malatyalı İsmail Tekkesi (G 7/7) 497
Malta 464
Mamas 24
Mamas Manastırı 103
Mamboury, Ernest 49, 69, 138, 256
Manastır Mescidi (B 5/11) 184, 185
Mangan 268
Mangan bölgesi 22, 42, 136, 313, 318, 324
Mangan Manastırı 27
Manisalı Mehmed Paşa Camii (D 5/17) 275, 409
Manuel I. Komnenos 25, 67, 88, 223, 235, 255, 271, 293, 303, 314, 334
Manuel II. Palaiologos 28, 200
Maria Dukaena Branaena 132, 160
Maria Palaiologina 204
Markianos (İmparator) 54, 76, 229, 250, 271
Markianos Sütunu (D 6/4) 54, 55, 282
Markos 21
Marmara Adası 86, 190
Marmara Deniz Surları 312
Marmara Denizi 60, 286, 500, 502
Matthaios II (Patrik) 138
Maurikos 204, 231, 233
Maximinus 18
Mazlum Kemeri 514
Megara 16
Mehmed Ağa (Kapıağası) 414
Mehmed Ağa (Mimar) 93, 245, 318, 354
Mehmed Ağa (Silahdâr) 69
Mehmed Ağa Camii (C 3/19) 436, 437
Mehmed Ağa Hamamı 325
Mehmed Bey (Abdîzâde) 363
Mehmed Çelebi (Şeyhülislam) 470
Mehmed Efendi (Hüseyinpaşazâde) 413
Mehmed II 28, 29, 91, 155, 184, 200, 205, 214, 264, 271, 294, 297, 316, 322, 332, 333, 334, 339, 354, 356, 406, 444, 456, 495, 498, 499, 514
Mehmed II Türbesi 407
Mehmed III 80, 93, 479
Mehmed IV 501
Mehmed Paşa (Abaza) 362
Mehmed Paşa (Boyalı) 447
Mehmed Paşa (Boynu Eğri) 295
Mehmed Paşa (Cerrah) 393
Mehmed Paşa (Köprülü) 270
Mehmed Paşa (Rum) 456
Mehmed Paşa (Sokollu) 378, 461, 470
Mehmed Paşa Camii bkz., Sokollu Mehmed Paşa Camii
Mehmed Said Paşa 77
Mehmed Tahir Ağa (Mimar) 395, 407
Mehmed V 40, 504
Mehmed Vusûlî Efendi 413
Meldon 200
Meletios Pigas (İskenderiye patriği) 110

Melismos Şapeli 155
Menas (Patrik) 86
Menestrier, F., 253
Mercan 488
Mercan Ağa Mescidi (F 6/24) 342
Mercan Kapı 348
Mercimek Mescidi (D 7/13) 254
Merdivenli Hamam (E 7/20) 258, 325
Merdivenli Mescid (C 4/17)
Merkezefendi Hamamı 325
Mermer Köşk (G 6/1) 318, 499, 502
Mermer Kule (A 10/3) 60, 312, 318
Meryem Ana Kilisesi 76, 77, 166, 223, 255, 416
Mese 19, 22, 24, 25, 51, 56, 64, 103, 123, 190, 218, 238, 248, 253, 256, 267, 268, 269, 270, 280, 343
Mesguich, R., 228
Mesih Ali Paşa 104
Mesih Mehmed Paşa Camii bkz., Mesih Paşa Camii
Mesih Paşa Camii 371, 438, 439
Metokhion 102
Metrophanes 18
Mevlevihane (Galata) (F 3/3) 321
Mevlevihane Mescidi (D 3/14) 309
Meydancık Kasım Günanî Mescidi (C 3/2) 365
Mısır 22, 30, 48, 60, 86
Mısır Çarşısı (F 5/10) 342
Mihrimah Hamamı 325
Mihrimah Sultan 30, 424
Mihrimah Sultan Camii (C 3/10) 30, 34, 441, 442, 443
Mihrişah Hatun Tekkesi (B 8/13)
Mihrişah Sultan Türbesi (F 5/10) 342, 508
Mikhail (Melek) 52
Mikhail Glabas Tarkhaneiotes 132
Mikhail Hagopian 200
Mikhail I 149
Mikhail II 303, 313
Mikhail III 42, 87, 194, 233, 308, 313
Mikhail Kerullarios 136
Mikhail Manastırı 159
Mikhail Synkellos 160
Mikhail VII. Dukas 149
Mikhail VIII. Palaiologos 26, 52, 61, 63, 172, 200, 204, 212, 224, 293, 308, 314, 320, 406
Milet 85
Milion 19, 89, 216, 217, 218, 269
Millet Caddesi 184, 220, 254, 295, 446
Mimar Acem Mescidi (B 6/15)
Mimar Ağa Mescidi (E 6/3) 275
Mimar Ayas Mahallesi 376
Mimar Ayas Mescidi 191
Mimar Hayreddin Mescidi (F 7/23) 283
Mimar Sinan Mescidi (C 5/12) 383
Mimar Sinan Türbesi 512
Mokios Kilisesi 172
Mokios Manastırı 297
Mokios Sarnıcı (C 7/7) 220, 363
Molla Aşki Mescidi (C 2/13)
Molla Çelebi Camii bkz., Fındıklı Camii (Galata)
Molla Çelebi Hamamı 325, 413
Molla Fenayi Mescidi (C 6/18)
Molla Gürani camii (C 6/15)
Molla Hüsrev Mescidi (E 6/7) 275
Molla Şeref Camii (C 6/3) 130
Molla Zeyrek 214
Mora 29
Muhasebeci Mescidi (D 7/23) 317
Muhsine Hatun Mescidi (E 7/22)
Mumhane 301
Murad I 433
Murad II 294
Murad III 31, 34, 91, 93, 133, 402, 479, 494, 500, 512
Murad IV 93, 142, 295, 316, 473, 501
Murad Molla Kütüphanesi (D 3/25) 167, 309
Murad Paşa (Has) 444
Murad Paşa (Kuyucu) 270, 362
Murad Paşa Camii (D 7/5) 220, 254, 444, 445, 446
Musalla Mescidi (E 7/24) 254
Mustafa Ağa 162
Mustafa Ağa Medresesi (F 6/15)
Mustafa Asım Efendi (Şeyhülislam) 93
Mustafa Bey Mescidi (D 5/20) 427
Mustafa Çavuş 184
Mustafa Çavuş Mescidi bkz., Manastır Mescidi
Mustafa Çelebi (Bıçakçızâde) 93
Mustafa Efendi (Arpa Emini) 156
Mustafa Efendi Medresesi (E 7/24) 254
Mustafa Hayri Efendi (Şeyhülislam) 469, 478
Mustafa I 93, 472
Mustafa II 256, 274
Mustafa III 61, 440, 441, 502, 514
Mustafa İzzet Efendi (Kazasker) 93
Mustafa Paşa (Destarî) 479
Mustafa Paşa (Kambur) 282
Mustafa Paşa (Kara) 189, 270, 361
Mustafa Paşa (Köse) 467
Mustafa Paşa (Sadrazam) 182, 430
Mustafa Paşa Köşkü 501
Mustafa Paşa Tekkesi (C 2/5)
Müezzinzâde Ali Paşa Hamamı 325
Müftü Ali Hamamı (D 4/17) 309, 325
Müftü Hamid Hamamı 325
Mühendishane 311
Münadi Mescidi (B 6/3)
Myrelaion Manastırı 23, 240
Myrelaion Sarayı 240, 241, 242

Nakılbend Mescidi (F 8/11) 236, 313
Nakkaşhane 81
Nakşbend İsmail Efendi Tekkesi (C 3/23) 290
Nakşıdil Sultan 407
Nakşi Tekkesi (C 6/6)
Nalband Mescidi (E 8/4) 236
Nallı Mescid (F 6/16) 342
Narlı Kapı 60, 314, 318
Narses 62
Naumann, R., 105, 125, 241, 267
Nazmi Tekkesi (B 5/7)
Nea Kilisesi 24, 87
Nea Roma 20
Necatibey Caddesi 356
Neorion Kapısı 26
Neorion Limanı 24, 58, 59, 62
Neslişah Mektebi (B 3/1) 290
Nevbahar Mescidi (C 7/4) 251
Newton, C. T., 69
Nika İsyanı 22, 51, 85, 112, 230, 248, 284
Nikaia Konsili 160
Nikephoros II. Phokas 24, 60, 225, 235
Nikephoros III. Botaneiates 200, 216
Niketas (Patrik) 87, 254
Nikolaos Kilisesi 303
Nikolaos Mesarites 406
Nikomedes 17
Nişanca Hamamı (E 7/23) 325
Nişancı Mehmed Bey Medresesi (B 7/10) 363
Nişancı Mehmed Paşa Camii (C 4/5) 447, 448, 449
Nişancı Mescidi (F 4/21) 321
Notitia Urbis 20, 57, 62, 223, 268
Nuh Efendi (Hekimbaşı) 174
Nûr Banu Sultan Camii 34
Nûr Bânû Sultan 402
Nur-ı Osmaniye Camii (F 7/6) 125

Nureddin Osman Efendi (Mısır Kadısı) 391
Nureddin Tekkesi (D 4/40)
Nuri Dede Mescidi (C 6/20)
Nusretiye Camii 356
Nymphaion Antlaşması 26

Odabaşı Mescidi (B 6/6)
Odalar Camii (C 3/14) 164, 166, 188, 189
Odun Kapı (E 5/12)
Odun Yarıcızade Mescidi (C 2/14) 302
Ogan, Aziz 74
Oğlanlar Tekkesi Mescidi (D 7/8) 254
Ohannes Kalfa 388
Okçubaşı Musa Mescidi (F 3/24) 321
Okmeydanı 395
Olympias Manastırı 85
Onat, Emin 72
Ordu Caddesi 264, 354
Orta Camii (D 6/6) 427
Orta Valide Camii bkz., Eski Valide Camii
Osman Çelebi Mektebi (B 9/6)
Osman Efendi Hamamı (D 2/1) 302, 324, 381
Osman II 340, 473
Osman III 434
Otakçılar Mescidi (B 1/13)
Otluk Kapı (G 7/15) 496

Öksüzce Hatip Mescidi (B 7/17)
Öksüzce Mescidi (C 6/1) 130
Öküz Mehmed Paşa Mescidi (C 4/18)
Ömer Ağa (Baş Çuhadar) 77
Ömer b. Veli (Mimar) 326
Ördek Kasap Mescidi (C 5/14)
Örme Sütun 67
Örücüler Hamamı (F 6/25)

Palaiologoslar 51, 57, 59, 68, 98, 114, 119, 127, 194, 198, 227, 236, 244, 272, 332, 444
Palatium Comunis (F 4/16) 243
Palatium Placidianum 42
Palazzo Comunale 243
Pammakaristos Kilisesi 102, 144
Panagia Balinu (C 2/9) 302
Panagiotissa Manastırı 204
Pancenko, B. A., 150
Pantokrator Kilisesi 133, 141, 203, 209, 407
Pantokrator Manastırı 24, 27, 48, 212
Papazkulesi bkz., Belisarius Kulesi
Papazoğlu Hanı (F 5/9) 342
Papazzade Medresesi (D 4/38) 309
Parmakkapı Mescidi bkz., Pur Kuyu Mescidi
Paspates 138, 189, 198, 461
Paşa Hamamı (C 3/5)
Patria 103, 186
Patrikios 274
Paulos Confessor 112
Paulos Silentiarios 86
Pausanias 16
Pege bkz., Silivri Kapı
Pege Kilisesi 35
Pelagonia 26
Peloponesos Savaşı 16
Pempton Kapısı 288
Pera 26, 28, 29, 30, 33, 34, 59, 79, 100, 101, 243, 310, 320, 322, 343, 344, 356, 516
Perama Kapısı 24
Perdahçılar Hanı 349
Perinthos 18
Perşembe Pazarı Hamamı (F 4/17) 321
Pertev Mehmed Paşa 513
Pertev Paşa Türbesi 513
Pertevniyal Sultan 197
Pescennius Niger 18
Peştemalcılar Hanı (D 5/13) 275
Petra 24
Petrion (D 3/6) 198, 233, 308, 310
Petrion Sarnıcı 279
Petrion Surları 310
Petros ve Paulos Manastırı 74
Peyk Dede Mescid (B 7/5)
Pharos 233
Pharos Kilisesi 229, 235, 236
Philadelphion 267, 269
Philippos II 16
Philoksenos 280
Phokas 159, 231, 233, 253, 284
Phoras 60
Pietro Zen 322
Pirî Mehmed Paşa Medresesi (E 5/7)
Pirinççi Sinan Mescidi (D 4/42) 409
Pisa 26
Pisalılar 24, 26, 59, 67
Pittakia 52
Piyale Paşa 360, 450, 451
Piyale Paşa Camii 450, 451, 452
Piyale Paşa Hamamı 325
Placidiae Augustae 20
Placidianum Sarayı 20
Pluton Tapınağı 16
Polyandrion 288
Polyandrion bkz., Yeni Mevlevihane Kapısı
Polyeuktos 21
Porta Aurea (A 10/2) 26, 28, 269, 294, 297, 298, 299, 300, 312, 339, 340, 341, 406
Porta Karea 235
Porta Leonis (Çatladı Kapı) 62
Poseidon Tapınağı 16
Praetorium 19
Proculus 65
Prodromos Manastırı 24, 27, 108
Prosphorianos Limanı 57, 58
Prost, H., 94
Protestan Ermeni Kilisesi (E 7/13)
Prusias I 17
Psamathia (Samatya) 24, 29, 33
Pteron bölgesi 301, 303
Pteron Suru 303
Ptolemaios Philadelphos II 17, 18
Pulkheria 76, 229
Pur Kuyu Mescidi (D 4/2) 193, 309

Rabia Hanı 349
Ragıb Paşa Kütüphanesi (E 7/7) 258
Ralamb, C., 108
Rea Tapınağı 248
Recai Mehmed Efendi Mektebi (E 6/4) 275
Receb Paşa 166
Resmi Mescidi (D 4/22) 409
Revan Köşkü 501
Revani Çelebi Mescidi (E 5/26) 275
Rhabdos bölgesi 268
Rhea Tapınağı 19
Rhegion 17
Rıfai Tekkesi 202
Rıfat Paşa (Sadrazam) 175
Rice, D. T., 69, 241
Rodos 17, 464, 466
Roma 18, 19, 20, 48, 64, 216, 229, 231, 255, 258
Romanos I. Lekapenos 23, 103, 240, 405
Romanos II 123, 274
Romanos III 88, 200, 271
Romanos Kapısı 28, 184, 294
Romanos Kilisesi 487
Rucha (Keşiş) 89
Rum Mehmed Paşa Camii 456, 457
Rum Mehmed Paşa Hamamı 324
Rumeli Hisarı 28, 333, 335
Rumlar 29, 33, 61
Rus Arkeoloji Enstitüsü 150, 162

Rüstem Paşa (Sadrazam) 198, 352, 365, 424, 454, 459, 479, 514
Rüstem Paşa Camii (F 5/6) 453, 454, 455, 485
Rüstem Paşa Hanı (F 4/18) 352
Rüstem Paşa Medresesi (F 6/19) 365

S. Giorgio Maggiore 120
Saffetî Paşa Tekkesi (F 6/147
Safiye Sultan 91, 173, 369
Sağrıcılar Mescidi bkz., Yavuz Er Sinan Mescidi
Saint Benoît Manastırı (F 4/4) 100
Saint Georgias Şapeli 287
Saint-Georges de le Mange bkz., Hagios Georgios Manganai
Saka Çeşmesi Mescidi (F 6/22) 342
Sakız adası 100
Salı Tekkesi (C 2/10) 302
Salih Paşa (Sadrazam) 333
Salih Paşa Mescidi (E 4/9) 489
Saliha Sultan 80, 379
Salmatomruk 189, 281
Salzenberg, W., 93
Samanveren Mescidi (F 6/9) 342
Samatya 194, 268
Samatya Caddesi 187
Sampson Hastanesi 22, 112, 113
San Marco 68, 191, 267
San Michele Kilisesi 34
San Pietro (F 4/15) 321
Sancaktar Hayreddîn Mescidi bkz., Sancaktar Mescidi
Sancaktar Mescidi 194, 195
Sancta Maria de Cinctura bkz., Acem Ağa Mescidi
Sandal Bedesteni 346, 348
Sandıkçılar Camii bkz., Atik Ali Paşa Camii
Sankt Georg (F 4/12) 321
Saraç Doğan Mescidi (B 6/2)
Saraçhane 327, 407
Saraçhane Mescidi (D 5/18)
Saraçhanebaşı Mescidi (D 6/2) 275
Saray Hamamı (C 6/11) 383
Saray-ı Âmire bkz., Topkapı Sarayı
Saray-ı Cedîd bkz., Topkapı Sarayı
Saray-ı Cedîd-i Âmire bkz., Topkapı Sarayı
Sarayburnu 312, 500
Sarı Bayezid Mescidi (E 5/20) 275
Sarı Musa Mescidi (C 6/7)
Sarı Nasuh Mescidi (C 5/6)
Sarı Saltık Mahallesi 369
Sarı Timur Mescidi (E 5/12)
Sarıgüzel Hamamı (D 5/24) 325
Sarnıç C 3/2 281
Sarnıç D 6/1 282
Sarnıç G 6/1 40
Saruca Paşa 335
Schazman, P., 189
Schmit, F., 162
Schneider, A. M., 125, 187, 298
Schweigger, Solomon 132
Sebastos Andronikos Lapardas 120
Sedefçiler Camii bkz., Atik Ali Paşa Camii
Seferli Koğuşu 501
Sekbanbaşı Abdurrahman Türbesi (E 3/1) 309
Sekbanbaşı Hüsrev Ağa Mescidi (E 5/25) 275
Sekbanbaşı İbrahim Ağa 196
Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi (D 5/13) 196, 197
Sekbanbaşı Yakub Ağa Mescidi (E 7/9) 264, 355
Selanik 245
Selene kutsal alanı 16
Selim I 30, 173, 476, 499
Selim II 31, 91, 141, 325, 360, 402, 430, 461, 466, 500, 501
Selim III 356, 407, 423, 491, 502
Selimiye Camii bkz., Sultan Selim Camii
Selymbria 16
Semiz Ali Paşa Medresesi (C 4/13) 366
Sepetçiler Köşkü 57, 311, 501
Septimius Severus 18, 19, 51, 64, 248, 269
Serapis 18
Sergios (Patrik) 284
Sergios ve Bakchos Kilisesi 22
Server Dede Türbesi 125
Server Efendi 322
Servili Mescid (F 6/31) 342
Severion bkz., Zeuksippos Hamamları
Seyyid Hasan Paşa Medresesi (E 6/18) 258, 265, 270
Seyyid Mehmed Paşa Türbesi (F 6/3) 342
Seyyid Ömer Mescidi (B 7/3)
Seyyid Vilâyet 369
Seyyid Vilâyet Türbesi (D 4/3)
Sırbistan 29
Sırmakeş Hanı 29
Sırt Hamamı (F 6/25) 324, 342
Silahhane 34
Silahtar Mehmed Efendi Mektebi (F 7/33) 283
Silivri Kapı 287, 416
Silivri Kapı Camii bkz., Hadım İbrahim Paşa Camii
Simitçizade Medresesi (D 4/27) 409
Simkeş Hanı (E 7/10) 264, 270, 354, 355
Simkeş Mescidi (B 5/13) 291
Simkeşhane 501
Simplicius (Vali) 52
Sinan (Mimar) 30, 91, 196, 327, 329, 352, 360, 363, 365, 366, 378, 393, 402, 413, 415, 419, 424, 441, 447, 454, 461, 464, 469, 478, 479, 484, 491, 510, 512, 514
Sinan Ağa Mescidi (D 4/8) 193, 409
Sinan Paşa (Koca) 134, 270, 361, 424, 500
Sinan Paşa Camii 458, 459, 460
Sinan Paşa Hamamı 324, 325
Sinan Paşa Mescidi (D 3/3) 198, 199
Sinan-ı Atîk (Mimar) 407
Sinekli Mescidi (D 7/18) 254
Sirkeci 318
Sirkeci Tekkesi Mescidi (D 3/2) 309
Sitti Hatun Mescidi (B 7/14)
Sivasi Tekkesi (B 1/11)
Sivrikoz Mescidi (E 4/2) 309, 311
Sklerina 136
Sofular Hamamı (D 6/8) 325, 427
Soğan Ağa Mescidi (E 7/15) 258
Soğukkuyu Medresesi (G 7/8) 497
Sokollu Mehmed Paşa Camii (F 8/6) 45, 461, 462, 463
Sokollu Mehmed Paşa Camii bkz., Azapkapı Camii
Solakbaşı Mescidi (E 7/12) 258
Sopatra 204
Sophia 216, 288
Sophia Limanı 62, 229, 268
Sorguççu Hanı 349
Soros 76
Spatharios Narses 288
St. Domenico Kilisesi 30
St. Nikolaus Kilisesi 166
St. Paulo bkz., Arap Camii
Sta. Maria della Cisterna bkz., Saint Benoît Manastırı
Ste. Anne Şapeli 101
Stephanos Kilisesi 200
Strasburg, P., 108
Strategion 18
Striker, C. L., 105, 156

Studios Kilisesi 220
Studios Manastırı 27, 60, 149
Suidas 147
Sultan Ahmed Camii ve Külliyesi (F 7/28) 69, 233, 236, 470, 471, 472, 473, 474, 475
Sultan Ahmed Çeşmesi (G 7/5) 497
Sultan Ahmed Medresesi 51
Sultan Hamamı 325
Sultan Mahmud Bendi 516
Sultan Mahmud Türbesi (F 7/13) 283
Sultan Selim Camii (D 3/9) 30, 476, 477, 478
Sultan Selim Çukurbostanı bkz., Aspar Sarnıcı
Sultan Selim Medresesi (C 6/9) 366, 367
Sulu Manastır (B 8/5) 33, 200, 201
Sulukule (B 3/2)
Sunullah Efendi Türbesi (D 5/14) 275
Suriye 30
Surp Agop (B 7/9) 363
Surp Harutiun (E 8/6) 317
Surp Hıriştagabed (C 2/2) 166, 302
Surp Kevork bkz., Sulu Manastır
Surp Krikor (G 4/3) 321
Surp Nigoğos (B 4/5) 290
Surp Ohanes (F 7/35) 283
Surp Tadeos Partorimios (D 8/1)
Süleyman I 30, 31, 196, 274, 279, 325, 329, 356, 366, 400, 419, 424, 441, 464, 466, 476, 479, 492, 499
Süleyman II 467
Süleymaniye 219, 220
Süleymaniye Camii ve Külliyesi (E 5/17) 30, 68, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 512, 514
Sünbül Efendi Camii bkz., Koca Mustafa Paşa Camii
Sünbül Sinâneddîn Efendi 173
Sykai bkz., Galata
Symeon (Rahip) 160

Şah Sultan 491
Şah Sultan Camii (C 8/7) 251
Şah-ı Geda Mescidi (D 7/22) 251, 317
Şah-ı Huban Türbesi (C 6/10) 130
Şahsuvar Mescidi (F 3/5) 321
Şebsafa Hatun Camii (E 5/8) 275
Şehit Mehmed Paşa Camii bkz., Sokollu Mehmed Paşa Camii
Şehremini 220
Şehsuvar Bey Mescidi (F 8/8) 317
Şehzade Camii ve Külliyesi (E 6/6) 30, 264, 274, 479, 480, 481, 482, 483, 514
Şehzadeler Türbesi 478
Şekerci Hanı (D 5/4
Şemseddîn Ahmed Efendi (Şeyhülislam) 169
Şemseddîn Fenarî 127
Şemseddin Efendi Tekkesi (C 4/26)
Şemsi Ahmed Paşa 484
Şemsi Ahmed Paşa Camii bkz., Şemsi Paşa Camii
Şemsi Paşa Camii 34, 484
Şengül Hamamı (F 5/34) 324
Şerbetdar Tekkesi (C 6/17)
Şeyh Ekmeleddin Tekkesi (D 6/7) 427
Şeyh Gavsizade Tekkesi (B 6/14)
Şeyh Murad Mescidi (B 1/9) 193, 202
Şeyh Selim Tekkesi (C 1/13) 302
Şeyh Süleyman 203
Şeyh Süleyman Mescidi (D 5/10) 193, 203, 211
Şeyh Tâhâ Tekkesi (C 7/5) 251
Şeyh Vefa Medresesi (E 5/27) 275
Şeyhülharem Mescidi (C 7/24) 251
Şeyhülislam Tekkesi (B 7/2) 363
Şîrimend Çavuş Mescidi (C 7/1)
Şifa Hamamı (F 8/3) 283, 313

Tahir Ağa Tekkesi (D 4/5) 193
Tahtâb Hamamı 324
Tahtakale Hamam (F 5/7) 324, 331, 454, 455, 485
Tahtaminare Mescidi (C 4/19)
Taksim 222, 431
Taksim Meydanı 516
Taksim suyolu 379, 516
Takyeci Mescidi (B 6/16) 291
Tarakçılar Mescidi (F 6/23) 342
Tarsus Mescidi (A 6/4) 291
Tatar Hanı bkz., Elçi Hanı
Tatianus (Vali) 54
Tatlıkuyu Mescidi (B 5/5)
Tatlısu Hamamı 325
Tavaşi Mescidi (E 8/5) 317
Tek Kemer 514
Tekfur Sarayı (C 2/12) 244, 245, 246, 247, 286, 301 303
Tenedos 318
Tercüman Yunus Camii (C 3/18)
Tercüman Yunus Camii bkz., Drağman Camii
Terkim Camii bkz., İskender Paşa Camii
Terkos 17
Terkos Gölü 516
Terkos suyolu 516
Tersane (F 3/9)
Tersane Camii bkz., Piyale Paşa Camii
Terziler Kârhanesi Mescidi (G 6/15) 497
Tetrastoon 18, 51
Tevekkül Mescidi (D 7/6)
Tevfik Efendi Medresesi (C 4/20)
Tevkii Cafer Mescidi (D 3/13) 309
Texier, Charles 93
Thekla 47, 82
Thekla Kilisesi 206
Theodor Metokhites 28, 161, 162
Theodor Studites 149
Theodora 103, 172, 173, 178, 194, 200
Theodosianna liman bölgesi 60
Theodosios Boradiotes (Patrik) 120
Theodosios II 20, 52, 76, 84, 85, 216, 225, 229, 250, 271, 297, 308, 312
Theodosios Kilisesi 141
Theodosios Sarayı 225
Theodosius Forumu 72, 273, 385
Theodosius I 52, 60, 65, 248, 258, 260, 271, 514
Theodosius Suru 244
Theodosius Sütunu 264, 388
Theoleptos 162
Theophilos 47, 62, 82, 233, 308, 313
Theotokos Hodegetria Kilisesi 21, 212
Theotokos Khalkoprateia Kilisesi 21
Theotokos Kilisesi 138, 223, 224, 233, 271, 301, 308, 385
Theotokos Kosmosoteira Manastırı 160
Theotokos Manastırı 27, 42, 200, 406
Theotokos Mukhliotissa 204, 205
Thessalien 86
Thiers, A., 69
Thomas 293, 313
Thomas I (Patrik) 87
Thrakion 18
Thutmosis III 65
Tırdat (Mimar) 88
Tiberios I 231
Tiberios II 308, 313
Timotheos II 139
Timur 28
Timurtaş Ağa 485
Timurtaş Mescidi (F 5/7) 485
Toklu Dede Mescidi (C 1/16) 83, 206, 207, 208

Toklu İbrahim Dede 206
Tophane (G 3/2) 30, 34, 343, 356, 357, 430
Tophane Camii bkz., Kılıç Ali Paşa Camii
Tophane Kapısı Hamamı 324
Tophane-i Âmire bkz., Tophane
Topkapı 294, 295, 314
Topkapı Camii (B 5/2) 486, 487
Topkapı Sarayı 29, 31, 39, 40, 53, 74, 91, 114, 138, 150, 173, 249, 274, 311, 318, 332, 354, 423, 430, 464, 470, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507
Toptaşı 402
Topuzlu Bendi 516
Trajan 216, 258
Trakya 16, 17, 22, 155, 160, 269, 271
Trakya yolu 219, 220
Tralles 85
Triklinos Thomaites 87
Troilos 62
Turhan Valide Türbesi (F 5/11) 342
Tuti Abdüllatif Medresesi (D 5/3) 409
Tülbentçi Hüsameddin Mescidi (E 7/26) 62
Türkler 28, 29, 33, 34, 62, 63, 88, 123, 132, 141, 142, 150, 250
Tykhe Tapınağı 19, 216, 248
Typikon 136
Tzykanisteiron 268

Uncu Hafız Medresesi (D 5/7) 409
Underwood, Paul 162
Unkapanı 140, 268, 341, 489
Uzun Çarşı 29, 191, 348, 376, 454, 488
Uzun Kemer 514
Uzun Yusuf Mescidi (B 6/11)

Üç Mihraplı Mescid (E 5/3) 489
Üçler Mescidi 68
Üçbaş Medresesi (C 4/8)
Üsküdar 34, 35, 332, 402, 456, 484
Üsküplü Hamamı 325
Üskübiye Mescidi (F 7/1) 285, 342
Üsküplü Mahallesi 369

Vaftizci Yahya 149
Vaftizci Yahya Kilisesi 147
Valens Sukemeri (D 5/15) 48, 49, 153, 196, 273, 274, 275, 276, 277, 278
Valentinianus 20, 258, 271, 273, 278
Valentinianus III 190
Valide Hanı (F 6/10) 45
Valide Medresesi (F 4/10) 321
Valide Pertevniyal Camii (D 7/3) 254
Vatan Caddesi 254, 295
Vefa Kilise Camii bkz., Kilise Camii
Venedik 24, 25, 26, 68
Venedikliler 24, 25, 59, 101, 212, 295
Verina 76
Verzone, P., 267
Vespasianus 18
Vett, C., 256
Vezir Hanı (F 7/12) 270
Vezneciler Caddesi 72
Via Egnatia 258, 269
Vilayet Binası 46
Virgilius (Papa) 178
Vlanga bkz., Langa

Whittemore, Thomas 162
Wiegand, T., 69, 228
Wilhelm II 69
Wulzinger, K., 228, 241

Yağcı Hanı (F 5/1) 342
Yahudikapı Hamamı 325
Yahudiler 24, 28, 29, 33, 59, 61
Yahya Ağa 423
Yahya Efendi Mescidi (B 7/12) 363
Yahya Güzel Mescidi (E 5/22) 275
Yahya Tevfik Efendi Medresesi (D 4/41) 409
Yakub Ağa Mescidi (D 6/21) 254
Yakub Şah (Mimar) 385, 388
Yalı Hamamı (G 3/4)
Yalı Köşkü (G 5/2) 318, 499, 504
Yalıkapı 57
Yalova 17
Yamalı Hamam (G 3/4) 321
Yarhisar Mescidi (D 4/14) 409
Yatağan Camii (C 2/7) 302
Yavaşça Şahin Camii (F 5/12) 488
Yâvedûd Türbesi (C 1/4) 302
Yavuz Er Sinan Mescidi (E 4/17) 489
Yavuz Sultan Selim Camii bkz., Sultan Selim Camii
Yayla Mescidi (B 6/13) 282
Yazıcı Mescidi (D 3/21) 309
Yedikule (A 10/1) 294, 297, 332, 339, 340, 341, 415
Yedikule Hamamı 324
Yeni Cami 33, 58
Yeni Cami bkz., Sultan Ahmed Camii ve Külliyesi
Yeni Mahalle 61
Yeni Mevlevihane Kapısı 287
Yeni Odalar 367, 427
Yeni Valide Camii (F 5/3) 31
Yenibahçe 510
Yeniçeri Odaları / Kışlaları 29, 189, 343
Yenihisarı bkz., Yedikule
Yenikapı 312
Yeraltı Camii (F 4/7) 321
Yerebatan Sarayı (G 7/11) 283, 284, 285
Yeşil Kiremitli Mescid (G 6/2) 497
Yeşildirek Hamamı (F 4/26) 321
Yılanlı Sütun 67, 69
Yıldız Dede Türbesi (F 6/3) 342
Yıldız Hamamı (F 6/3) 324, 342
Yoğurtcuoğlu Medresesi (E 5/29) 275
Yolcuzade Mescidi (F 4/25) 321
Yunus Ağa (Yeniçeri Ağası) 295, 400
Yusuf Paşa (Koca) 413
Yusuf Paşa Mektebi (D 7/7) 251

Zağanos Paşa 335
Zal Mahmud Paşa Camii 490, 491
Zekeriya Efendi Medresesi (D 4/35) 309
Zembilli Ali Efendi Mektebi (E 5/6) 210, 275
Zeuksippos bölgesi 51
Zeuksippos Hamamları (G 7/12) 18, 19, 22, 48, 51
Zeus Tapınağı 18, 51, 86
Zeynep Kâmil Konağı 72
Zeynep Sultan Camii (G 7/9) 78, 497
Zeyniyye 369
Zeyrek 327
Zeyrek Camii bkz., Zeyrek Kilise Camii
Zeyrek Kilise Camii (E 5/6) 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215
Zeyrek Medresesi (E 5/7) 210, 275
Zeytuniye Mescidi (B 9/4)
Zihgirci Mescidi (B 7/4)
Zincirli Hanı 349
Zincirli Kuyu Camii bkz., Atik Ali Paşa Camii
Zincirli Kuyu Medresesi bkz., Semiz Ali Paşa Medresesi
Zincirlikuyu Hamamı (C 4/10) 325
Zindankapı 311

SURİÇİ İSTANBUL, GALATA ve PERA TARİHİ ANITLARINI GÖSTEREN PLAN

Ölçek 1: 10.000

Mevcut ve yeri bilinen bütün anıtların plankareye göre dizini

AÇIKLAMA :

Siyah	1965 yılına göre yollar (yol ağı)	Yeşil	1453 - 1870 dönemi yapıları
Kırmızı	Bizans dönemi yapıları	Yeşil - taramalı	Yıkılmak üzere olan Osmanlı yapıları
Kırmızı - taramalı	Kiliseler ve yan yapıları	Yeşil - noktalı	Yeri bilinen, günümüze ulaşamayan Osmanlı dönemi yapıları
Kırmızı - noktalı	Günümüze ulaşmayan Bizans dönemi yapıları	Kahverengi	2 m aralıklarla yükseklik çizgisi

Société Anonyme Ottomane d'études et d'entreprises urbanies 1:2000 ölçekli planı (İstanbul 1922) esas alınmıştır.
Taslak: Wolfgang Müller-Wiener. Çizim: F. J. Henninger, C. Menz, Kl. Müller, W. Müller-Wiener.

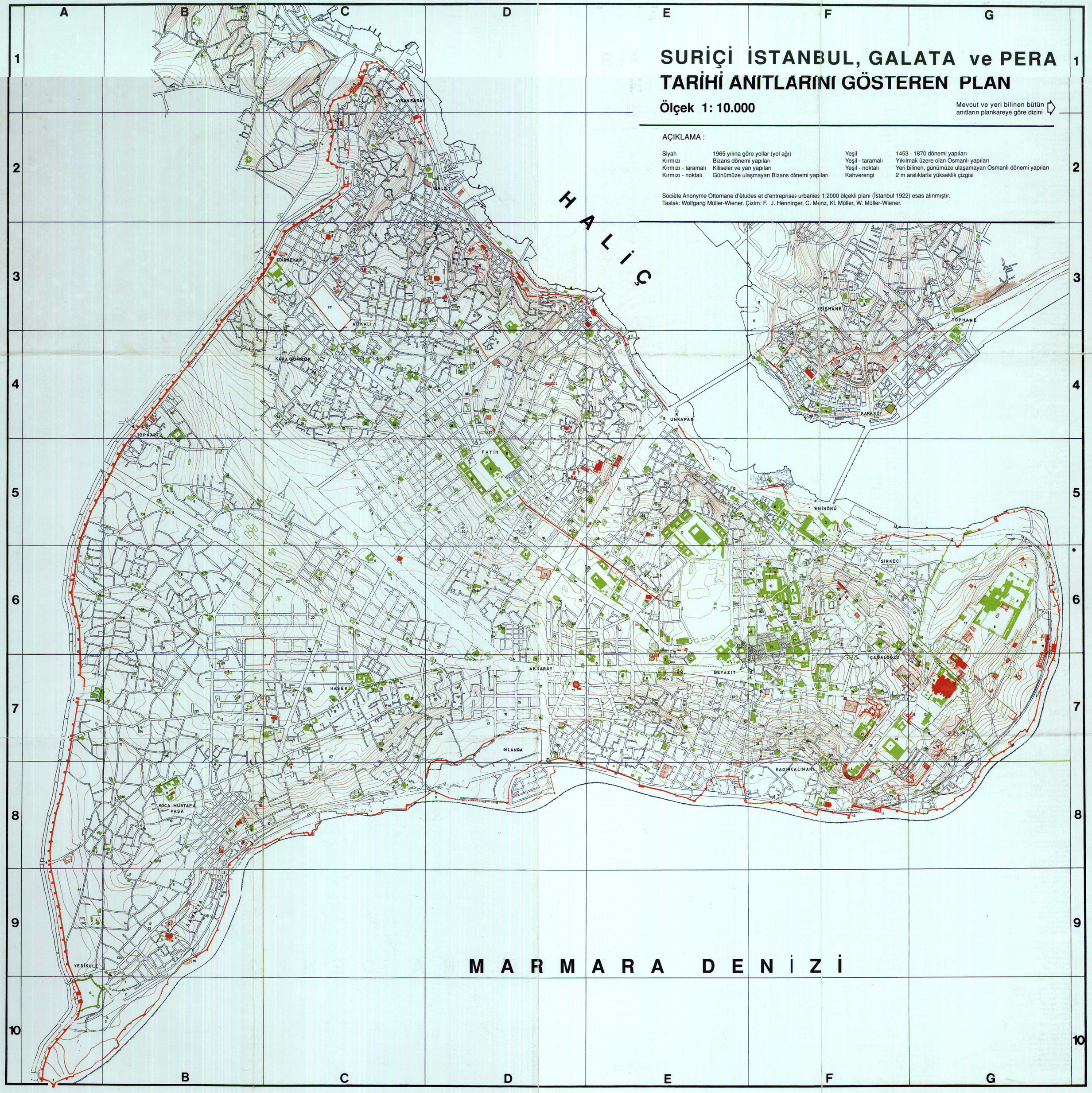

SURİÇİ İSTANBUL, GALATA ve PERA TARİHİ ANITLARINI GÖSTEREN PLAN

Ölçek 1: 10.000

Mevcut ve yeri bilinen bütün anıtların plankareye göre dizini

AÇIKLAMA :

Siyah	1965 yılına göre yollar (yol ağı)	Yeşil	1453 - 1870 dönemi yapıları
Kırmızı	Bizans dönemi yapıları	Yeşil - taramalı	Yıkılmak üzere olan Osmanlı yapıları
Kırmızı - taramalı	Kiliseler ve yan yapıları	Yeşil - noktalı	Yeri bilinen, günümüze ulaşamayan Osmanlı dönemi yapıları
Kırmızı - noktalı	Günümüze ulaşmayan Bizans dönemi yapıları	Kahverengi	2 m aralıklarla yükseklik çizgisi

Société Anonyme Ottomane d'études et d'entreprises urbanies 1:2000 ölçekli planı (İstanbul 1922) esas alınmıştır.
Taslak: Wolfgang Müller-Wiener. Çizim: F. J. Henninger, C. Menz, Kl. Müller, W. Müller-Wiener.

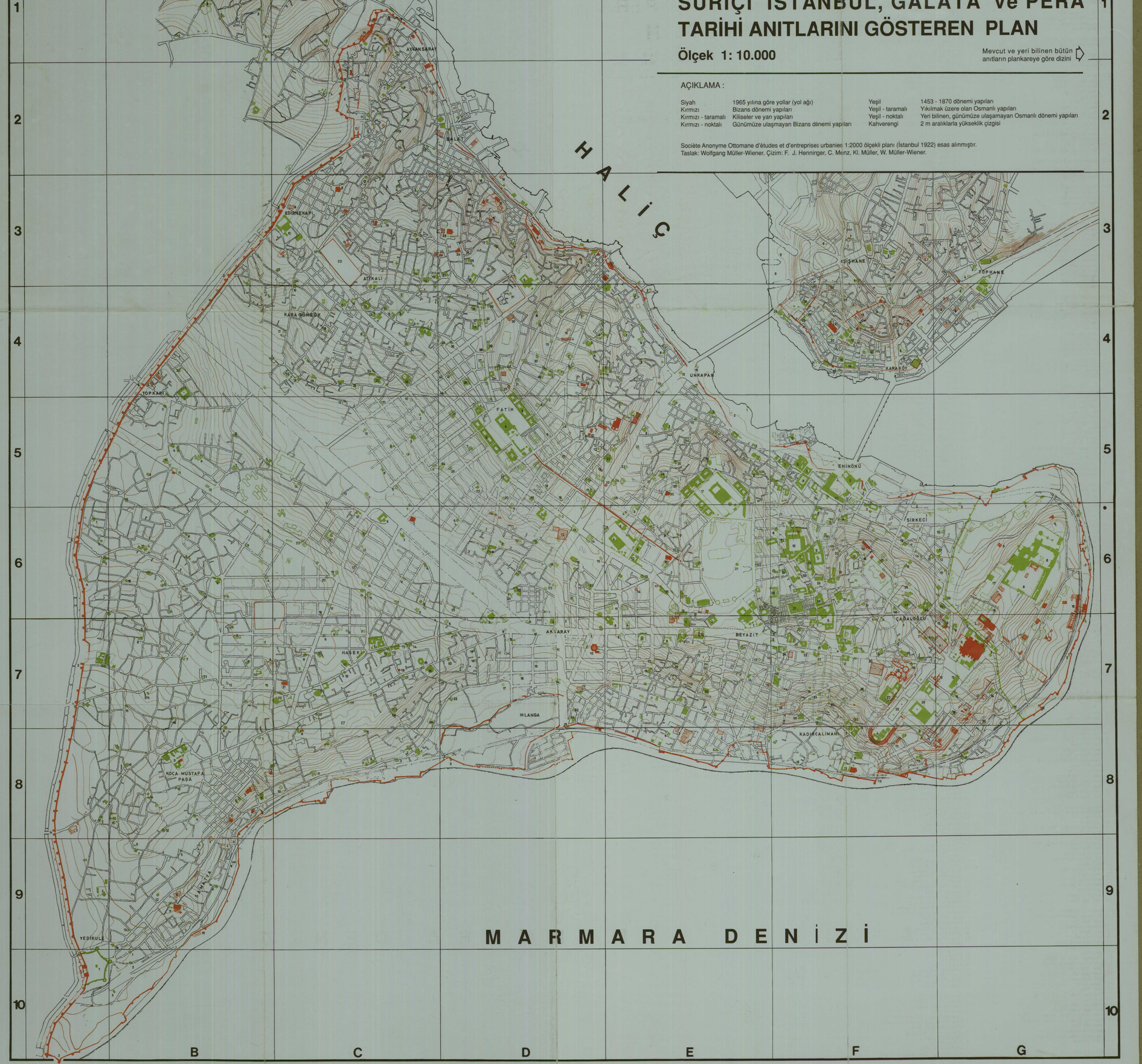

SURİÇİ İSTANBUL, GALATA ve PERA TARİHİ ANITLARINI GÖSTEREN PLAN

Ölçek 1: 10.000

Mevcut ve yeri bilinen bütün anıtların plankareye göre dizini ⇨

AÇIKLAMA :

Siyah	1965 yılına göre yollar (yol ağı)	Yeşil	1453 - 1870 dönemi yapıları
Kırmızı	Bizans dönemi yapıları	Yeşil - taramalı	Yıkılmak üzere olan Osmanlı yapıları
Kırmızı - taramalı	Kiliseler ve yan yapıları	Yeşil - noktalı	Yeri bilinen, günümüze ulaşamayan Osmanlı dönemi yapıları
Kırmızı - noktalı	Günümüze ulaşmayan Bizans dönemi yapıları	Kahverengi	2 m aralıklarla yükseklik çizgisi

Sociète Anonyme Ottomane d'études et d'entreprises urbaines 1:2000 ölçekli planı (İstanbul 1922) esas alınmıştır.
Taslak: Wolfgang Müller-Wiener. Çizim: F. J. Henninger, C. Mırız, Kl. Müller, W. Müller-Wiener.

A 6/1 Kara Ağaç Msc.
2 Hasırcı Msc (Kâtib Murad Msc.)
3 Evliya Msc.
4 Tarsus Msc.
5 Mevlevihanekapı

A 7/1 Balâ Süleyman Ağa Camii
Balâ Tekkesi ve Çeşmesi
2 Kalagru Kapısı
3 Hadım İbrahim Paşa Camii
4 Silivrikapı

A 8/1 Hacı Hamza Msc.
2 Hacı Pirî Mekt; Mustafa Çavuş Türbesi
3 Panagia Beligradu
4 Belgratkapı

A 9/1 Hacı Pirî (Leylekyuvası) Msc.
2 Hacı Evhad Camii, Ham. ve Tekke

A 10/1 Yedikule ve Fatih Camii
2 Porta Aurea (Altın Kapı)
3 Mermerkule

B I/1 Şeyhülislam Tekkesi
2 Hacı Beşir Ağa Medr.
3 Baba Haydar Msc.
4 Nazperver Msc.
5 Aşçıbaşı Msc.
6 Alaca Tekke
7 Davut Ağa Msc.
8 Nişancı Tekkesi
9 Şeyh Murad Tekkesi, Mekt. ve Türbesi
10 Nişancı Msc. ve Mekt.
11 Sivasî Tekkesi
Şeyh Abdülmecid Ef. Türbesi
12 Münzevi Msc.
13 Otakçılar Msc.
14 Kıymıkçı Hüseyin Ef. Türbesi

B 2/1 Mustafa Paşa Tekkesi (Msc.)

B 3/1 Neslişah Msc. ve Mekt.
2 Pempton Kapısı

B 4/1 Cuma Tekkesi
2 Yenibahçe Msc.
3 Fatma Hatun Msc.
4 Hagios Nikolaos
5 Surp Nigoğos
6 Topkapı

B 5/1 Arpa Emini Msc. ve Mekt.
2 Topkapı Camii (Kara Ahmed Paşa C.)
3 Bayezid Ağa Msc.
4 Kürkçü Msc. ve Pazar Tekkesi Msc.
5 Tatlıkuyu (Kâtib Musliheddin) Msc.
6 Bezmiâlem (Hastahane) Msc.
7 Nazmi Tekkesi (Msc.)
8 Gülşeni Tekkesi Msc.
9 Çivizade Msc.
10 Ali Ağa Mekt.
11 Manastır Msc.
12 Şehremini Camii
13 Simkeş Msc.

B 6/1 Denizabdal Msc.
2 Saraç Doğan Msc.
3 Münadi Msc.
4 Macuncu Msc.
5 İnadiye Dede ve İnadiye Msc.
6 Odabaşı Msc.
7 Koruk Msc. ve Tekkesi
8 Cafer Ağa Msc.
9 Çavuş Msc.
10 Kelâmî Tekkesi
11 Uzun Yusuf Msc.
12 Yakubzade Msc.
13 Yayla Msc.
14 Şeyh Gavsizade Tekkesi
15 Mimar Acem Msc. ve Örümceksiz Dede
16 Takyeci Msc.

B 7/1 Hacı Timur Msc.
2 Şeyhülislam Dergâhı ve Küçük Ham.
3 Seyyid Ömer Msc.
4 Zihgirci Msc.
5 Peykdede Msc.
6 Karagöz Msc.
7 Vânî Tekkesi
8 Debbağzade (Sormagir) Msc.
9 Surp Agop
10 Nişancı Medr.
11 Çavuş Msc.
12 Yahya Ef. Msc.
13 Abdülkadir Geylanî Tekkesi
14 Sitti Hatun Msc.
15 Meşeli Msc.
16 Canbaziye Msc.
17 Öksüzce Hatip Msc.
18 Uzuncaova (Kâtib Musliheddin) Msc.

B 8/1 Çınar (Davut Bey) Msc.
2 Sancakdar Hayreddin Msc.
3 Ağa Hamamı
4 Hagios Georgios (Kyparissiu)
5 Sulu Manastır
6 Çilingirler Msc.
7 Hagios Menas; Mosoleum
Hagioi Karpos ve Papylos
8 Bezirgânbaşı Msc.
9 Koca Mustafa Paşa Camii,
Medr., Ham. ve Safiye Hatun Türbesi
10 Duhaniye Msc.
11 Hacı Kadın Msc.
12 Hacı Kadın Ham.
13 Mihrişah Kekkesi
14 Ali Fakih Msc., Mekt.
15 Küçük Ef. Camii
16 Ağaçkakan Msc.
17 Ağaçayırı Msc.

B 9/1 Analipsis Kilisesi
2 Hagios Nikolaos
3 Latin Kilisesi
4 Zeytuniye Msc.
5 Kara Hacı Hasan Msc.
6 Osman Çelebi Mekt.
7 Nalcı Msc.
8 Çıkrıkçı Msc.
9 Arapkapısı (Hacı Hüseyin) Msc.
10 Hagios Konstantinos ve Helena
11 İmrahor Camii (Studios Kilisesi)
12 İmrahor İlyas Camii ve
Uşşakî Tekkesi Çeşmesi
13 Halil Ef. Medr.
14 Kürkçübaşı Msc.

B 10/1 Kule Ham.
2 Hacı İlyas Msc.
3 Buçakbağı Msc.

C I/1 Atik Mustafa Paşa Camii
2 Ayvansaray Msc. ve Kapısı
3 Yalı Ham.
4 Sultan Camii
5 Defterdar Camii
6 Çömlekçiler Ham.
7 Arpacı Hayreddin Ef. Msc. ve
Hoca İbrahim Ef. Türbesi
8 Takyeci Msc.
9 Hacı Hüsrev (Yeni Mahalle) Msc.
10 İvaz Ef. Camii
11 Ebu'z-zer-i Gaffarî Haz. ve
Çınarlıçeşme Tekkesi
12 Theotokos Blachernôn Şapeli
13 Hançerli Ham.
14 Anemas Zin. ve
Isaak Angelos Kulesi
15 Leon siper duvarı ve
Hag. Basileios Ayazması
16 Tokludede Msc.
17 Emir Buharî Tekkesi

C 2/1 Hagios Demetrios Kananu
2 Panagia Sudas ile Hag. Zoni Ayazması
3 Eğrikapı
4 Kırkçeşme
5 Hıramî Ahmed Paşa Msc. ve
Mustafa Paşa Tekkesi
6 Eğrikapı Msc.
7 Yatağan Camii; Arabacılar Ham.
8 Hoca Ali Msc.
9 Panagia Balinu ile
Hag. Menas Ayazması
10 Salı Tekkesi
11 Adilşah Kadın Msc.
12 Tekfur Sarayı
13 Molla Aşkî Msc.
14 Odunyarıcızade Msc.
15 Kürkçü Msc.
16 Panagia Hançerli
17 Çakır Ağa Msc.

C 3/1 Hagios Taksiarkhes
2 Meydancık Kasım Günanî Msc.
3 Kadı Sadi Msc.
4 Kesmekaya Msc.
5 Paşa Ham.
6 Kariye Camii
7 Kyria Uranôn Kilisesi
8 Hagios Georgios
9 Edirnekapı
10 Mihrimah Camii ve Ham.
11 Hagios Demetrios Sarmaşık
12 Hatice Sultan Msc.
13 Kasım Ağa Msc. ve Sarnıç 3/2
(İpek Bodrumu)
14 Odalar Camii
15 Kefeli Msc.
16 Drağman Ham.
17 Kızıl Msc.
18 Drağman Camii ve
Tercüman Yunus Medr.
19 Mehmed Ağa Camii ve Ham.
20 Defterdar İbrahim Ef. Medr. ve Msc.
21 Derviş Ali Msc.
22 Çukurbostan (Aetios Sarnıcı)
23 Nakşibendî İsmail Ef. Tekkesi
24 Kadırî Tekkesi

C 4/1 Ali Çavuş Msc.
2 Bitlice Msc.
3 Ahmed Çavuş Msc. ve Medr.
4 Canfeda Kadın Msc. ve
Şeyh Nureddin-i Cerrahî Tekkesi
5 Nişancı Mehmed Paşa Camii ve
Çukur Medr.
6 Efdalzade Msc. ve Medr.
7 Şeyhülislam Medr.
8 Üçbaş Msc. ve Medr.
9 Halil Ef. Medr.
10 Zincirlikuyu Ham.
11 Atik Ali Paşa Camii (Zincirlikuyu)
12 Hattat Rakım Ef. Medr. ve Türbesi
13 Semiz Ali Paşa Medr.
14 Ali Paşa Medr.
15 Karagümrük Msc. ve Medr.
16 Keçeci Pirî Msc.
17 Merdivenli Msc.
18 Öküz Mehmed Paşa Msc.
19 Tahta Minare (Muslihiddin) Msc.
20 Tevfik Ef. Medr.
21 Altay Msc.
22 Mesih Mehmed Paşa
(Eski Ali Paşa) Camii
23 Hırka-i Şerif Camii
24 Akseki Msc.
25 Akşemseddin Msc. ve
Pîr Ahmed Çelebi Mekt.
26 Şemseddin Ef. Tekkesi
27 Kabakulak Msc.
28 Kabakulak Tekkesi
29 Salı Tekkesi (Ümmî Sinan)
30 Karabaş Msc.
31 Hürrem Çavuş Msc.
32 Keçeciler Ham.
33 Hoca Hayreddin Msc.

C 5/1 Hoca Üveys Msc.
2 Çaşnıgir Osman Ağa Türbesi
3 Bâli Paşa Camii
4 Dibek Msc.
5 Sarıgüzel Msc.
6 Sarı Nasuh Msc.
7 Simkeş Msc.
8 Parmakkapı Msc.
9 Hüsrev Paşa Türbesi ve Tekkesi
10 Hacı İlyas Msc.
11 Ahaveyn Msc.
12 Mimar Sinan Msc. ve Mekt.
13 Tuti Latif Msc.
14 Ördek Kasap Msc.

C 6/1 Öksüzce Msc.
2 Fenarî İsa Camii
3 Molla Şeref Msc.
4 Eğri Minare Msc.
5 Abbas Ağa (Selçuk Hatun) Camii
6 Nakşî Tekkesi
7 Sarı Musa Msc.
8 Kara Nohut Msc.
9 Sultan Selim Medr.
10 Şah-ı Huban Medr. ve Türbesi
11 Saray Ham.
12 Aynalıkavak Msc.
13 Seyyid Bey Msc.
14 Hekimbaşı Ömer Ef. Medr.
15 Molla Güranî Camii
16 Koruk Tekkesi Msc.
17 Şerbetdar Tekkesi
18 Molla Fenayî Msc. ve Türbesi
19 Fındıkzade Tekkesi Msc.
20 Nuri Dede Msc.
21 Lütfi Paşa Msc.
22 Kadıasker Abdurrahman Ef. Camii
23 Himmetzade Tekkesi Msc.

C 7/1 Şir-i mend (Şirmürd) Çavuş Msc.
2 Haseki Darüşşifası ve İmareti
3 Başçı Msc.
4 Nevbahar Msc.
5 Şeyh Tâhâ Tekkesi
6 Kasapbaşı (Kasap Halil) Msc.
7 Çukurbostan (Mokios Sarnıcı)
8 Bekir Paşa Msc.
9 Beşikçizade Msc.
10 Haseki Bostan Ham.
11 Haseki Sultan Camii ve
Bayram Paşa Tekkesi Msc.
12 Bayram Paşa Medr.
13 İbrahim Paşa Mekt.
14 Keyci (Kiçi) Hatun Msc.
15 Gevher Sultan Medr.
16 Cerrah Paşa Camii
17 Canbaziye Msc.
18 Avrat Taşı / Arkadios Sütunu
19 Yavuz Mehmed Ağa Msc.
20 Davut Paşa Camii ve Medr.
21 Panagia Gorgoepikoos
22 Hekimoğlu Ali Paşa Camii
23 Haydar Ağa Msc.
24 Şeyhülharem Msc.
25 Hubyar Msc.
26 Koca Ahmed Paşa Mekt. ve
Bekârbey Tekkesi
27 Bıyıklı Hüsrev Msc.
28 Naz-ı Perver Mekt.

C 8/1 Davut Paşa Ham.
2 Kasap İlyas Msc.
3 Gümüşbaba Tekkesi
4 Kadem Tekkesi
5 Bayezid-i Cedîd Msc.
6 Çavuşzade Msc.
7 Şah Sultan Msc.
8 Esekapı Msc. ve Medr.
9 Etyemez Tekkesi Msc.
10 Hatuniye Msc.

D 2/1 Balat (Feruh Kethüda) Camii ve
Osman Ef. Ham.
2 Surp Hrişdagabed
3 Balatkapı ve Balat İskele Msc.
4 Hagios İoannes (Sinaitikos)

D 3/1 Ayakapı Ham. ve Ayakapı Kilisesi
2 Sirkeci Tekkesi Msc.
3 Sinan Paşa Msc.
4 Karabaş Msc.
5 Debbağ Yunus Msc.
6 Hagios Georgios Patrikhane
7 Kuburbeli Msc.
8 Ekserci Msc.
9 Sultan Selim Camii
10 Cebecibaşı Msc.
11 Cafer Subaşı Msc.
12 İsmet Ef. Tekkesi
13 Tevkii Cafer Msc.
14 Mesnevihane Msc. ve Tekkesi
15 Theotokos Mukhliotissa
16 Metochion tu Hagiu Taphu
17 Blachsaray
18 Tahta Minare Msc. ve Ham.
19 Bulgar Kilisesi
20 Çavuş Msc.
21 Yazıcı Msc.
22 Fethiye Camii
23 Hıramî Ahmed Paşa Msc.
24 Hagios Georgios Potira
25 Murad Molla Kütüphanesi
26 İsmail Ef. Camii ve Medr.
27 Mehmed Ağa Medr.

D 4/1 Küçük Mustafa Paşa Msc.
2 Kandili Güzel (Purkuyu) Msc.
3 Âşık Paşa Camii ve Seyyid Vilâyet
Ef. Türbesi
4 Sarnıç D 4/2
5 Tahir ağa Tekkesi Msc. ve
Asude Hatun Türbesi
6 Hacı Ferhad Msc. ve Mekt.
7 Çayırlı Medr.
8 Sinan Ağa Msc. ve
Damat Mehmed Ef. Medr.
9 Kaptan Paşa Msc.
10 Eski İmaret Camii
11 Yeni Ham.
12 Kadıçeşme Medr.
13 Hüseyniye Medr.
14 Yarhisar Msc.
15 Altı Boğaca Msc.
16 Şeyh Murad Msc.
17 Müftü Ali Msc.
18 Çırakçı Msc.
19 Çerağcı Tekkesi
20 Kıbrısî Abdullah Ef. Medr.
21 Hacegi Msc.
22 Resmî (Mahmud Msc.)
23 Minki Ali. Ef. Medr.
24 Abdurrahman Medr. ve
Abdülhalim Ef. Medr.
25 Kirmasti Msc. ve Sarnıç D 4/4
26 Hafız Paşa Camii ve Medr.
27 Simitçizade Medr.
28 Ahizade (Leblebici) Msc.
29 Benlizade Medr.
30 Sivasî Tekkesi Msc. ve Sarnıç D 4/1
31 Çukurbostan (Aspar Sarnıcı) ve
Çukurbostan Msc.
32 Debbağzade Medr.
33 Lokmacıdede Tekkesi Msc.
34 Kadıasker Mustafa Medr.
35 Kovacı Dede Msc. ve Zekeriya Ef.
Medr.
36 Beyceğiz Msc.
37 Papazzade Medr.
38 Valide Medr.
39 Kumrulu Msc.
40 Nureddin Tekkesi
41 Yahya Tevfik Ef. Medr.
42 Pirinççi Sinan Ağa Msc.
43 Çenezade Tekkesi

D 5/1 Hacı Hasanzade Msc.
2 Haraççı Msc.
3 Tuti Abdüllatif Medr.
4 Şekerci Hanı;
Efdalzade Medr. ve Karaman Hanı
5 Emir Buharî Tekkesi Msc. ve Medr.;
Abdurrahman Ef. Mekt.
6 Fatih Camii ve Medresesi
7 Uncu Hafız Medr.
8 Kepekçiler Msc.
9 Kepenekçi Ali Msc.
10 Şeyh Süleyman Msc. ve Sarnıç D 5/3
11 Haliliye Medr. ve Çırçır Msc.
12 Şah-ı Huban Odalar Msc.
13 Sekbanbaşı Msc. ve
Peştemalcılar Hanı
14 Hüsambey Msc. ve
Sun'ullah Ef. Türbesi
15 Gazanfer Ağa Medr.
16 Payzen Yusuf paşa Msc.
17 Manisalı Mehmed Paşa Camii
18 Saraçhane Msc.
19 Dülgerzade Msc. ve Medr.
20 Mustafa Bey Msc.
21 Feyzullah Ef. Medr. ve
Halil Paşa Camii
22 İskender Paşa (Terkim) Camii
23 Hasan Halife Msc.
24 Sarıgüzel Ham.

D 6/1 Firuz Ağa Msc.
2 Saraçhanebaşı (Mimar Ayas) Msc.
3 Amca Hüseyin Paşa Msc. ve Medr.
4 Kıztaşı ve Kıztaşı Ham.
5 Kambur Mustafa Paşa Msc.
ve Sarnıç D 6/1+3
6 Orta Camii
7 Şeyh Ekmeleddin Tekkesi Msc.
8 Sofular (Molla Hüsrev) Msc. ve
Sofular Han.
9 Alâeddin Msc. ve Tekkesi
10 Çelebi Mehmed Ağa Ham.
11 Hayderhane Msc.ve
Elhac Süleyman Ef. Mekt.
12 Karagöz Msc.
13 İbraham Paşa Ham.
14 Ebulfazıl Mahmud Ef. Medr.
15 Çamaşırcı Msc.
16 Ankaravî Medr.
17 Hoşkadem Msc.
18 Baba Hasan Msc.
19 Kızıl Minare Msc.
20 Kemal Paşa Msc. ve Kasım Paşa Türbesi
21 Yakup Ağa Msc.
22 Oruçgazi İsmail Ağa Msc.
23 Hasanağa Medr. ve Horhor Ham.
24 Hindîler Tekkesi Msc.
25 Kazganî Sadi Msc.

D 7/1 Kemanî Ahmed Ağa Msc.
2 İğciler Msc.
3 Valide Pertevniyal Camii
4 Camcılar Msc.
5 Aksaray Ham.
6 Murad Paşa Camii ve Medr.
7 Tevekkül Ham.
8 Oğlanlar Tekkesi Msc.
9 Çakır Ağa Msc. ve Bekir Paşa Mekt.
10 Kara Mehmed Paşa Msc.
11 Sultan Camii
12 Bodrum Camii ve Kızlar Ağası Ham.
13 Mercimek Msc. ve Hagioi Theodoroi
14 İmrahor Ham.
15 Kovacı Msc.
16 Baklalı Msc.
17 Bostan Camii
18 Sinekli Kâtip Muslihiddin Msc.
19 Kuşadalı İbrahim Ef. Tekkesi
20 Ahmed Kethüda Msc.
21 Kürkçübaşı Msc.
22 Şah-ü Geda Msc.
23 Muhasebeci Msc.
24 Bayram Çelebi Msc.
25 Bostan Kapısı
26 Langa Bostanı

D 8/1 Surp Tadeos Partorimos
2 Davutpaşa Kapısı
3 Davutpaşa İskelesi Msc.

E 3/1 Ayakapı Msc. ve
Sekbanbaşı Abdurrahman Türbesi
2 Hagios Nikolaos ve
Hag. Charalampos Ayazması
3 Gül Camii

E 4/1 Küçük Mustafa Paşa Ham.
2 Sivrikoz Msc.
3 Cibalikapı ve Cibalikapı Msc.
4 Üsküplü Msc.
5 Karanlık Msc.
6 Bostan Ham.
7 Nalınî Mehmed Dede Türbesi ve
Haraççı Karamehmed Bey Msc.
8 Şeyh Ahmed Buharî Türbesi ve
Emir Buharî Tekkesi
9 Salih Paşa Msc.
10 Haydar Ham.
11 Haydar Paşa Medr. ve Msc.
12 Bıçakçı (Alâeddin) Msc.
13 Elvan Çelebi Msc.
14 Azebler Ham.
15 Papazoğlu Msc.
16 Unkapanı Camii
17 Yavuz Er Sinan Msc.

E 5/1 Çıplak Msc.
2 Ayazmakapısı Msc.
3 Üçmihraplı Msc.
4 Arabacılar Msc.
5 Demirhan Msc.
6 Zeyrek Kilise Camii (Pantokrator Manastırı)
ve Zembilli Ali Ef. Mekt.
ve Türbe
7 Pirî Mehmed Paşa Medr. ve Msc.;
Sarnıç E 5/3
8 Şebsefa Hatun Camii
9 Hacı Kadın Msc. ve Ham.
10 Küçükpazarı Ham.
11 Bodrum (Softa Kâtib) Msc.
12 Sarı Timur Msc.
13 Kepenekçi Sinan Medr. ve Msc.
14 Hoca Hamza (Divoğlu) Msc.
15 Hoca Hamza (Siyavuş Paşa) Medr.
16 Samanveren Msc.
17 Süleymaniye Camii ve Medresesi;
Dökmekçiler Ham.
18 Cankurtaran (Kâtib Şemseddin) Msc.
ve Bâb-ı Fetva; Ağa Kapısı Msc.
19 Mehmed Paşa Msc.
20 Sarı Bayezid Msc.
21 Voynuk Şüca Msc.
22 Yahya Güzel Msc.
23 Çinili Ham.
24 Küçük Kovacılar Ham.
25 Sekbanbaşı Hüsrev Ağa Msc.
26 Revanî Çelebi Msc.
27 Şeyh Vefa Medr.; Vefa Camii;
Ebu'l-Vefa Türbesi
28 Atıf Ef. Kütüphanesi;
Rehabula Hatun Türbesi
29 Yoğurtçuoğlu Medr.
30 Kilise Camii

E 6/1 Ayşe Kadın Ham.
2 Ekmekçi Ahmed Paşa Medr.
3 Kirmasti Medr.; Mimar Ağa Msc.;
Büyük Kovacılar Ham.
4 Recai Mehmed Ef. Mekt. ve Sebili
5 Burmalı (Minare) Msc.
6 Şehzade Camii ve Medrese
İmaret ve Şehzadeler Türbesi,
Rüstem Paşa, İbrahim Paşa
7 Molla Hüsrev Msc.
8 Emir Medr.
9 Kirazlı Msc.
10 Arpaemini Mustafa Ef. Mekt.;
Atâullah Ef. Mekt.
11 Kalenderane Camii
12 Damat İbrahim Paşa (Darülhadis)
Medr. ve Msc.
13 Acemioğlanlar Msc. ve Ham.
14 Balaban Ağa Msc.
15 Çukurçeşme Ham.
16 Kuyucu Murad Paşa Medr.; Camcı (Ali)
Msc.
17 Merdivenli Ham.
18 Seyyid Hasan Paşa Medr. ve Sebili
19 Hatice Usta Msc.
20 Kapudan İbrahim Paşa Camii
ve Mekt.
21 Bayezid Kulesi (Serasker Kulesi)
22 Ali Paşa Yakub Ağa Msc.
23 İmam Hanı Msc. ve Ali Paşa Hanı

E 7/1 Bayezid Camii, Mekteb ve Türbe
2 Bayezid Medr.
3 Bayezid Ham.
4 Koska Medr.
5 Laleli Camii
6 Kızıltaş Msc.
7 Ragıb Paşa Kütüphane, Mekt. ve Msc.
8 Papazoğlu Msc.
9 Hasan Paşa Hanı
10 Simkeşhanı
11 Dibekli (Eminbey) Msc.
12 Solakbaşı Msc.
13 Ermeni Kilisesi
14 Tatlıkuyu Msc.
15 Soğan Ağa Msc.
16 Daltaban (Kâtib Sinan) Msc.
17 Çoban Çavuş Msc.
18 Havuzlu Ham.
19 Havuzlu Msc.
20 Merdivenli Ham.
21 Çadırcı Msc.
22 İbrahim Paşa Camii
23 Nişancı Camii; Nişanca Ham.
24 Musalla Msc.; Mustafa Ef. Medr.
25 Kâtib Kasım Msc.
26 Tülbentçi Hüsameddin Msc.

E 8/1 Hagia Kyriaki
2 Panagia Elpis
3 Ermeni Patrikhanesi
4 Kazgancı Msc.; Nalbant Mekt.
5 Tavaşi Msc.
6 Surp Harutiun
7 Behram Çavuş Msc.
8 Kontaskalion Limanı

F 5/1 Hidayet Camii
2 Arpacılar Msc.
3 Yeni Valide Camii
4 Balıkpazarı Tekkesi Msc.
5 Ahi Çelebi Camii
6 Rüstem Paşa Camii;
Kiraz Hanı ve Çukur Hanı
7 Tahtakale Ham.
8 Balkapanı Hanı
9 Papazoğlu Hanı
10 Mısır Çarşısı
11 Turhan Valide Türbesi ve
Mihrişah Sultan Türbesi; Haseki Ham.
12 Yavaşça Şahin Msc. ve Mekt.

F 6/1 Sirkeci Garı; Elvan Msc.
2 Emir Msc.
3 Sultan Abdülhamid Türbesi ve Medr.;
Yıldız Dede Türbesi ve Yıldız Ham.
Seyyid Mehmed Paşa Türbesi
4 Aşir Ef. Hanı ve Kütüphanesi
5 Sultan Ham.
6 Alaca Msc. ve Ham.
7 Atik İbrahim Paşa Camii
8 Merdivenli Msc.
9 Samanveren Msc.; Kilit Hanı
10 Validehanı
11 Hacı Küçük Msc.
12 Acımusluk Sokağı'ndaki Bizans altyapısı
13 Hoca Paşa Camii ve Ham.
14 Saffeti Paşa Tekkesi Msc.
15 Mustafa Ağa Medr.
16 Nallı Msc.; İmam Ali Ef. Türbesi
17 Acımusluk Msc. ve Medr. ve Ham.
18 Hoca Kasım Msc.
19 Rüstem Paşa Medr.
20 Deyehatun Camii
21 Kürkçüler Hanı
22 Büyük Yeni Han ve Sakaçeşme Msc.
23 Tarakçılar (Deyehatun) Camii
24 Mercan Ağa Msc.
25 Örücüler Sırt Ham.
26 Kebeci Hanı
27 Cevâhir Bedesteni ve Kapalı
Çarşı
28 Çuhaçılar Hanı ve Msc.
29 Mahmud Paşa Ham.
30 Mahmud Paşa Camii, Medrese ve Türbe
31 Servili Msc.
32 Hadım Hasan Paşa Medr.
33 Çağaloğlu Ham.
34 Şengül Ham.;
Hacı Beşir Ağa Camii ve Medr.
35 Fatma Sultan Msc.

F 7/1 Üskübiye Msc.
2 Esad Ef. Kütüphanesi
3 Kadıhanı Msc.
4 Cezeri Kasım Paşa Msc.
5 Mahmud Nedim Paşa Türbesi
6 Nur-ı Osmaniye Camii
7 Hüseyin Ağa Medr.
8 Hoca Pirî Msc.
9 Kemankeş Mustafa Paşa Medr. ve Msc.
10 Çorlulu Ali Paşa Camii ve Medr.
ve Koca Sinan Paşa Medr.
11 Atik Ali Paşa Camii ve Çemberlitaş
12 Vezirhanı, Fazıl Ahmed Paşa Msc.;
Molla Fenarî Msc. ve Çemberlitaş Ham.
13 Sultan II. Mahmud Türbesi
14 Hoca Rüstem Msc. ve Kızlarağası
Medr.
15 Çatalçeşme Msc.
16 Tatlısu ile Acı Ham.
17 Cevri Kalfa Mekt.
18 Firuz Ağa Camii
19 Lausos Sarayı ve Euphemia Kilisesi
20 Binbirdirek Sarnıcı (Philoksenos
Sarnıcı?)
21 Köprülü Mehmed Paşa Medr. ve Msc.
22 Atik Ali Paşa Medr.
23 Karababa Tekkesi
24 Merzifonî Kara Mustafa Paşa Medr.
ve Halıcı Hasan Msc.
25 Gedikpaşa Msc. ve Ham.
26 Fuad Paşa Camii ve Türbesi
27 İbrahim Paşa Sarayı
28 Sultan Ahmed Camii
29 Atmeydanı (Hippodrom)
30 Buhara Tekkesi Msc.
31 Dizdariye Msc.
32 Kâtib Sinan Msc.
33 Kâtib Sinan Mekt. ve Silahtar Mehmed
Ef. Mektebi
34 Emin Sinan Msc.
35 Surp Ohanes
36 Kadırgalimanı Ham.
37 Bostancı Ali Msc.; Taş Mekt.

F 8/1 Büyük Saray (İmparatorluk Sarayı kalıntıları)
ve İskender Paşa Mekt.
2 Kağnı Msc.
3 Şifa Ham.
4 Hippodrom'da Sphendone üzerinde
Sultan Ahmed Camii İmareti ve Darüşşifası
5 Helvacıbaşı (İskender Ağa) Msc.
6 Sokollu Mehmed Paşa Camii ve Tekke
7 Aynülhayat Msc.
8 Şehsuvar Msc.
9 Çardaklı Ham.
10 Küçük Ayasofya Camii
11 Nakılbend Msc. ve Sarnıç F 8/1
12 Ağa Camii ve Mekt.
13 Çatladıkapı ve Çatladıkapı Msc.
14 Bukoleon Sarayı

G 5/1 Sepetçiler Köşkü
2 Yalı Köşkü ve Yalıkapı

G 6/1 Mermer Köşk
2 Yeşil Kiremitli Msc.
3 Dayehatun Msc. ve Beşir Ağa Medr.
4 Gotlar Sütunu ve Bizans kalıntıları
5 Odunkapı
6 Bostancılar Tabhanesi Msc.
7 Değirmenkapı
8 Topkapı Sarayı
9 Sarnıç G 6/1
10 Cezayirli Ahmed Paşa Camii
11 Küçük Ağa Ham.
12 Karaki Hüseyin Çelebi Msc.
13 Aydınoğlu Tekkesi Msc. ve
Hasanü'l-Ünsi Türbesi
14 Hazine-i Evrak ve Bâb-ı Âli
15 Terziler Kârhanesi Msc.
16 Alay Köşkü
17 Çinili Köşk ve Arkeoloji Müzesi
18 Darphane
19 Hagios Georgios Manganai;
Khristos Philanthropos Manastırı

G 7/1 İncili Köşk ve Khristos Sotiros Ayazması
2 Arap Köşkü
3 Bizans yapı kalıntıları
4 Hagia Eirene
5 Bâb-ı Humâyûn
6 Aya Sofya (Camii)-Hagia Sophia
7 Erdebil Tekkesi Msc.
8 Soğukkuyu Medr.
9 Zeynep Sultan Camii ve Mekt.
10 Acem Ağa Msc. (Theotokos Khalkoprateia)
11 Yerebatan Sarnıcı (Basilica)
12 Zeuksippos Hamamları kalıntıları
13 Haseki Hürrem Sultan (Aya Sofya) Ham.
14 İshak Paşa Camii ve Ham.
15 Otluk (Kara) Kapı
16 Balıkhanekapı
17 Büyük Saray kalıntıları
18 Kabasakal Medr.
19 Kabasakal Msc.
20 Cankurtaran Msc.

G 8/1 Ahırkapı ve Ahırkapı Msc.
2 Akbıyık Msc. ve Ham.

GALATA-PERA

F 3/1 Hacı Mimi Celebi Msc.
2 Kırım Kilisesi
3 Galata Mevlevihanesi
4 Şahkulu Camii
5 Şahsuvar Msc.
6 Şişhane
7 Bedreddin Camii
8 Loğusa Hatun Türbesi

F 4/1 Hoca Ali Msc.
2 Ali Hoca Msc.
3 Yazıcı Msc.
4 St. Benoît
5 Ermeni (İsa) Kilisesi
6 Karaköy Ham.
7 Yeraltı Camii/Kastellion
8 Karaköy Msc.
9 Bektaş Ef. Msc.
10 Valide Medr.
11 Yeni Camii
12 Sankt Georg
13 Bereketzade Msc.
14 Galata Kulesi (İsa Kulesi)
15 San Pietro
16 Pera'da Palazzo Comunale
17 Perşembepazarı Ham.
18 Rüstem Paşa Hanı
19 Galata Bedesteni
20 Eski Yağkapanı Msc.
21 Nişancı Msc.
22 Arap Camii
23 Okçu Musa Msc.
24 Etmekyemez Msc. (Ekmekyemez Msc.)
25 Yolcuzade Msc.
26 Yeşildirek Ham.
27 Alaca Msc.
28 Boğluca Ham.
29 Azapkapı Camii
30 Yeni Han

G 3/1 Defterdar Camii
2 Tophane
3 Karabaş Tekkesi Msc.
4 Yamalı Ham
5 Tophane Çeşmesi

G 4/1 Kılıç Ali Paşa Camii, Medr. ve Ham.
2 Kapıiçi Ham.
3 Surp Krikor (St. Gregor)
4 Khristos Bostanion Kilisesi
5 Bayezid-i Cedîd
6 Theotokos Kaphatiani Kilisesi
7 Hagios Nikolaos